॥ अथ योगवासिष्ठे षष्ठस्य निर्वाणप्रकरणस्य पूर्वार्द्धं प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ शिवमभयमनाद्यनंतमध्यंपरमसुखाद्वयबोधमात्रसारम् ॥ उपरतसकलभ्रमंविशुद्धंनिजमहसास्फुरदात्मतत्त्वमीडे ॥ १ ॥ उत्पत्तिस्थित्युपशमाख्यैस्त्रिभिःप्रकरणैर्जग
ज्जन्मस्थितिलयबोधकानांअथातआदेशोनेतिनेतीत्यादिसर्वप्रपंचनिषेधकानांचवेदांतवाक्यानामध्यारोपापवादन्यायेनात्मतत्त्वव्युत्पादकतयावासनाक्षयमनोनाशपर्यंतज्ञानेनपरमपुरुषार्थेता
त्पर्यपर्यवसानंदर्शितम् ॥ अथेदानीं"यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायोवैभूमातत्सुखम् ॥ यतोवाचोनिवर्त्ततेअप्राप्यमनसासह ॥ आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनत
देतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः ॥ निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् ॥ अमृतस्यपरंसेतुंदग्धेंधनमिवानलम्"इत्यादिश्रुतितात्पर्यसिद्धंप्रागुक्तसर्वसाधनसाध्यसाक्षा
त्कारज्ञानफलंनिर्वाणंव्युत्पादयितुंनिर्वाणाख्यमिदंप्रकरणंश्रावयितुंभगवान्श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ तत्राद्यसर्गे ॥ मुनिवाक्यादिहोत्थानंश्रोतॄणामाह्निकक्रिया ॥ श्रुतार्थचिंतानिद्राभ्यांरात्रिया
पनमीर्यते ॥ १ ॥ तत्रादौपूर्वोत्तरप्रकरणयोर्हेतुतासंगतिंसूचयन्वक्तव्यंप्रतिजानीते ॥ उपशमेति ॥ जगज्जन्मस्थितिभंगहेतुत्वरूपश्रुत्युक्ततटस्थलक्षणस्यमृल्लोहाविस्फुलिंगादिदृष्टांतैः"वाचारंभणं
विकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यम्"इतिश्रुतिप्रदर्शितन्यायेनैव"अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छाद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाः
सर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाःसयएषोणिमैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मा"इतिश्रुतितात्पर्यविषयेऐकात्म्येपर्यवसानव्युत्पादनपरप्रकरणत्रयानंतरंतत्फलीभूतस्य"सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ उपशमप्रकरणादनंतरमिदंशृणु ॥ त्वंनिर्वाणप्रकरणंज्ञातंनिर्वाणदायियत् १ कथयत्येवमुद्दामवचनेमुनिनायके ॥
श्रवणैकरसेमौनस्थितेराजकुमारके २ मुनिवागर्थनिक्षिप्तमनस्यस्ततपःक्रिये ॥ राजलोकेगतस्पंदेचित्रार्पितइवस्थिते ३ वसिष्ठवचसामर्थंविचारयतिसादर
म् ॥ लसदंगुलिभंगेनमुनिसार्थेस्फुरद्भुवि ४ विस्मयालोकनोल्लासप्रोत्फुल्लनयनालिनि ॥ पुरंध्रिवर्गेगंभीरतरुमंजरितांगते ५ खेवासरचतुर्भागदेशेदिनकरे
स्थिते ॥ किंचिज्ज्ञानोदयात्सौम्येकिंचिच्छममुपेयुषि ६ श्रवणायेवसंशांतेवितानस्पंदमालिते ॥ मौनंमरुतिमंदारमधुरामोददायिनि ७ पुष्पदामसुषु
प्तासुमहाभ्रमरपंक्तिषु ॥ ज्ञातज्ञेयतयानूनंसम्यग्ध्यानवतीष्विव ८ मुक्ताजालकलापांतर्गतास्वंतरभूमिषु ॥ कचत्यपगतस्पंदंतोयेश्रोतुमिवास्थिते ९ गृहां
तरंप्रविष्टेषुगवाक्षेदूरमंशुषु ॥ विश्रामार्थमिवादीर्घंनभःपांथेषुशीतलम् १०

नित्यंविज्ञानमानंदंब्रह्म ॥ आ
नंदोब्रह्मेतिव्यजानात्"इत्यादिश्रुतिदर्शितस्वरूपलक्षणस्य"तत्त्वमसिश्वेतकेतो । अयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः"इत्यादिमहावाक्यार्थस्यतद्बोधफलनिर्वाणस्वरूपस्यचव्युत्पादकत्वान्निर्वाणाख्यं
प्रकरणंशृण्वित्यर्थः १ प्रतिज्ञातमर्थंप्रस्तुतकथामेवावलंब्यवर्णयिष्यन्नुपशमप्रकरणोपदेशांतेदशरथसभायांयद्वृत्तंतदाह ॥ कथयतीत्यादिना ॥ सर्वेषांसप्तम्यंतानांभेरीपटहशंखानांध्वानिरासीदि
तिषोडशस्थेनान्वयः ॥ मुनिनायकेवसिष्ठे ॥ राजकुमारकेरामे २ अस्तात्यक्तातपोमानसबाह्यार्थालोचनंक्रियाशरीरचेष्टाचयेन ॥ तदेवाह ॥ गतस्पंदेइति ३ अंगुलिभंगेनउत्क्षिप्ततर्जनीचे
ष्टाभिनयेनस्फुरद्भुविसभ्रूभंगामितियावत् ४ विस्मयःपरमाश्चर्यरूपप्रत्ययगात्मातदालोकनोल्लासेनगंभीरामकरंदास्वादनासक्तभ्रमरैर्निष्कंपशब्दायातरुमंजरीतद्भावमिवगते ५ यत्रवासरस्य
चतुर्थभागमात्रावशेषोलक्ष्यतेतस्मिन्देशप्रदेशेश्रवणायेवस्थितेअतएवकिंचिज्ज्ञानोदयादिवसौम्येदृष्टिप्रियेकिंचित्तापोपशममुपेयुषीवेत्युत्तरादनुकृष्यान्वयः ६ श्रवणायेवसंशांतइत्येतद्देह
लीदीपन्यायेनमरुतीत्यत्रापिसंबध्यते ॥ कुसुमवितानस्पंदेनमालितेस्रग्विणि ॥ अतएवमंदारमधुरामोददायिनि ७ ८ मुक्तामयानांजालकलापानांजालाकारवापीवरणानांअंतर्गतासुअं
तरभूमिषुमध्यस्थवापीप्रदेशेषुश्रोतुमास्थितेसोत्कंठइवअपगतस्पंदंनिश्चलंकचतिमुक्तादिप्रभाभिर्दीप्यमानेसति ९ अंशुषुरविरश्मिषुशीतलंगृहांतरंश्रवणशालामध्यंविश्रामार्थमिवप्रविष्टेषु ॥

देशतःकालतश्चआदीर्घनभसिपांथेषुचिरदूरभचारश्रांतेष्वितियावत् १० शाम्यतोदिनस्यदेहभूतेमुक्ताजालकांतिप्रभाजाललक्षणेनभस्मनाउद्धूलितात्मनितदंतःप्रविष्टदिवातपेतपस्विलक्षणेनस्वात्मनिशमंशांतिगुणंशंसतिसूचयतीवसति ११ भूभृतांराज्ञांकरेपाणौशेखरेषुशिरस्सुचस्थितेषुलीलासरोजेषुशोभनारसायस्मिंस्तत्सुरसंवसिष्ठोपदेशंश्रुत्वाआमोदानंदात्त्विर्मादात्तेषां

॥ १ ॥ मनःस्विवअवृत्तिषुनिमीलनोन्मुखेषुसत्सु १२ लीलापक्षिषुपंजरस्थशुकादिषु ॥ उपरुंधत्सुत्वरयत्स्वितियावत् १३ कौमुदेईषद्विकाशोन्मुखकुमुदसंबंधिनिभ्रमद्भ्रमराणांपक्षोत्थैर्वातैरुद्धूतेरजसिचामरेष्वक्षिपक्ष्मसुचपरितोविश्रांतेसति १४ सूर्यरश्मिषुअगानांमर्वादिपर्वतानांगुहाभ्यउन्मुक्ताच्छायासमूहात्मकात्तमसोभयादिवउड्डीयपलाय्यगवाक्षादिषुद्वारेषुनिलयनायगृहांतरंगृहमध्यंप्रविष्टेष्विव १५ दिनचतुर्थभागस्यसत्तापरिशेषस्तस्यावेदनेतत्परः १६ तेनध्वनिनातत्तारमपिमुनेरिदंमौनंवासिष्ठंवचःअंतर्धानमाययौ १७ तरसाजवेनआक्षुब्धासंचलिताजाते

मुक्ताजालप्रभाजालभस्मनोद्धूलितात्मनि ॥ शंसतीवशमंशाम्यद्दिनदेहेदिवातपे ११ करेलीलासरोजेषुशेखरेषुचभूभृताम् ॥ श्रुत्वासुरसमामोदादवृत्तिषुमनःस्विव १२ बालकेष्वज्ञलोकेषुलीलापक्षिषुसादरम् ॥ भोजनार्थंवधूलोकमुपरुंधत्स्वनारतम् १३ भ्रमद्भ्रमरपक्षोत्थवातधूतरजस्यलम् ॥ कौमुदेपरिविश्रांतेचामरेष्वक्षिपक्ष्मसु १४ रश्मिष्वगगुहोन्मुक्तच्छायाजालभयादिव ॥ गवाक्षादिष्विवोड्डीयप्रविष्टेषुगृहांतरम् १५ आसीद्दिनचतुर्भागसत्तावेदनतत्परः ॥ भेरीपटहशंखानांदिङ्मुखापूरकोध्वनिः १६ तेनतत्तारमप्याशुवचोंतर्द्धानमाययौ ॥ मौनंजलदनादेनमायूरइवनिस्वनः १७ आक्षुब्धाक्षुब्धपक्षालिःपंजरस्थाखगावली ॥ भूकंपेतरसातालीपल्लवेष्ववनावली १८ आययुर्भयवित्रस्ताबालाधात्रीकुचांतरम् ॥ सारवंप्रावृषीवाब्दाःप्रोन्नतंशृंगकोटरम् १९ उत्तस्थुरवतंसेभ्योभूभृतांभ्रमरस्रजः ॥ ईषत्करालवाहाभ्यःसरिद्भ्योंबुकणाइव २० एवंप्रक्षुभितेतस्मिन्गृहेदाशरथेतदा ॥ प्रातिवासरवृद्धत्वेशांतशंखस्वनेशनैः २१ संहरन्प्रस्तुतंवस्तुवचोमधुरवृत्तिमत् ॥ उवाचमुनिशार्दूलःसभामध्येरघूद्वहम् २२ राघवानघवाग्जालंमयैतत्प्रविसारितम् ॥ तेनचित्तखगंबद्ध्वाक्रोडीकृत्यात्मतांनय २३ कच्चिद्गृहीतोभवतामद्गिरामर्थईदृशः ॥ व्यक्त्वादुर्बोधमक्षीणोहंसेनेवांभसःपयः २४ विचार्यैतदशेषेणस्वधियैवंपुनःपुनः ॥ अनेनैवपथासाधोगंतव्यंभवताधुना २५ अनयैवधियाराभविहरन्नैवबध्यसे ॥ अन्यथाधःपतस्याशुविंध्यखातेयथागजः २६ सुगृहीतंधियाराममद्वचोनकरोषिचेत् ॥ तत्पतस्यवटेव्यक्तदीपोवांधोनिशास्विव २७ असंगेनयथाप्राप्तोव्यवहारोस्यासिद्धये ॥ इत्येवशास्त्रसिद्धांतमादायोदारवान्भव २८

त्यर्थः ॥ आतालीपल्लवाआकंपिततालीदलावनावलीव १८ सारवंरोदनशब्दसहितंयथास्यात्तथाशृंगकोटरंशृंगद्वयमध्यमिव १९ ईषत्करालःक्षुब्धोवाहःप्रवाहोयासांताभ्यः ॥ भ्रमराणांरजोगौरत्वद्योतनायांबुकणदृष्टांतः २० वासरस्यवृद्धत्वेचतुर्थेवयसिप्राप्तेसति २१ प्रस्तुतंवस्तुवक्तव्यार्थंसंहरन्नुपसंहरन् २२ क्रोडीकृत्यहृदिरुद्धेतियावत् २३ अक्षीणःअक्षयोमद्गिरामर्थः ॥ हंसेनअंभसःअंभःपरित्यज्येतिल्यब्लोपेपंचमी २४ अनेनवासनाक्षयमनोनाशप्राणसंरोधज्ञानाभ्यासपथा २५ २६ यथाअंधस्त्यक्तदीपोवापुरुषोऽवटेगर्तेपततितद्वत् २७ अस्यमदुक्तार्थस्यसिद्धयेयथाप्राप्तोव्यवहारःअसंगेनकार्यइत्येवंसर्वशास्त्रपरमतात्पर्यविषयंसिद्धांतमादायमनसिकृत्यउदारवानपरिच्छिन्नात्मबोधवान्भवेत्यर्थः २८ ॥ ३ ॥

१ 'धात्राधात्रकुचांतरम्' इति पाठः।

२९ प्रातःश्वःसभायामागताःसंतः ॥ धातुसंबंधेप्रत्ययाइतिभविष्यतिक्तः ३० इतिउक्ताआज्ञप्ता ॥ पद्मानीवपद्मान्येववदनानियस्याः ३१ स्तुतोराजादशरथोयैस्तेस्तुतराजानः ॥ वसि
ष्ठेपरिष्टतेसर्वैःप्रणम्यप्रशंसितेसति ३२ नमस्कृतानभश्चरादेवायेन ३३ वक्तारमुपदेष्टारम् ॥ चिरमाश्रमांतमनुगम्य ३४ ३५ अनाविलंनिर्मलम् ३६ ३७ देवान्पितॄंश्चआनर्चुः
॥ विप्रान्अतिथीन्अभ्येयुः ॥ अभिमुखंआईयुरभिगमनादिनापूजनायस्वीचक्रुरित्यर्थः ॥ अभ्येतुरितिपाठेतुअभ्येतुरतिथिवर्गस्यमध्येविप्रानानर्चुरित्येवयोज्यम् ३८ परिच्छदैःपरिवारैःस
ह ३९ ४० ४१ ४२ भाविशुभसूचकत्वादुत्कृष्टस्वप्नैःसुंदरींरमणीयाम् ॥ तथाचश्रुति"अथयत्रदेवइवराजेवअहमेवेदं सर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकः"इतिस्वाप्नसार्वात्म्यदर्शनस्यभावि

हेसभ्याहेमहाराजरामलक्ष्मणभूमिपाः ॥ सर्वएवभवंतोद्यतावद्व्यापारमांह्निकम् २९ कुर्वंत्वयंहिदिवसःप्रायःपरिणताकृतिः ॥ शेषंविचारयिष्यामोविचार्यप्रात
रागताः ३० ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तामुनिनातेनसासवैवतदासभा ॥ प्रोत्तस्थौपद्मवदनासविकासेवपद्मिनी ३१ राजानःस्तुतराजानःकृतराघ
ववंदनाः ॥ परिष्टुतेवसिष्ठेतेजग्मुरात्मनिवेशनम् ३२ विश्वामित्रेणसहितोवसिष्ठोगंतुमाश्रमम् ॥ उत्तस्थावासनाच्छ्रीमान्नमस्कृतनभश्चरः ३३ दशरथप्रभृ
तयोराजानोमुनयस्तथा ॥ यथानुरूपंवक्तारमनुगम्यमुनिंचिरम् ३४ आपृच्छ्यकेचिद्गगनंययुःकेचिद्वनांतरम् ॥ केचिद्राजगृहंसंतोभृंगाःपद्मोत्थिताइव ३५
वसिष्ठपादयोस्त्यक्त्वापुष्पांजलिमनाविलम् ॥ दारैरनुगतोराजाप्रविवेशगृहांतरम् ३६ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाःप्रातस्यस्वाश्रमंगुरोः ॥ अभ्यर्च्यचरणौभक्त्यात्वा
जग्मुर्नृपमंदिरम् ३७ सदनानिसमासाद्यश्रोतारःसर्वएवते ॥ सस्नुरानर्चुरभ्येयुर्देवान्विप्रान्पितॄंस्तथा ३८ यथाक्रमंस्वभृत्यांतैर्विप्राद्यैश्चपरिच्छदैः ॥ समं
बुभुजिरेभोज्यंवर्णधर्मक्रमोदितम् ३९ अस्तंगतेदिनकरेसमंदिवसकर्मभिः ॥ अभ्यागतेरात्रिकरेसमंरजनिकर्मभिः ४० स्थित्वातल्पेषुकौशेयशयनेष्वास
नेषुच ॥ भूचरामुनिराजानोराजपुत्रामहर्षयः ४१ संसारोत्तरणोपायंवसिष्ठवदनेरितम् ॥ यथावदेकाग्रधियश्चिंतयामासुराहृताः ४२ ततःप्रहरमात्रेणनि
द्रामामुद्रिताननाः ॥ उत्स्वप्नसुंदरीमीयुःपद्माइवदिनार्थिनः ४३ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाःप्रहरत्रयमेवतत् ॥ वासिष्ठमुपदेशंतेचिंतयामासुरक्षतम् ४४ प्रहरस्या
र्द्धमात्रंतेततआमुद्रितेक्षणाः ॥ उत्स्वप्नमाययुर्निद्रांक्षणाद्विद्रावितश्रमाम् ४५ इतिशुभमनसांविवेकभाजामधिगतसारतयोदिताशयानाम् ॥ अभजतविरतिं
तदात्रियामामलिननिशाकरवक्रतांजगाम ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्र्यांसंहितायांमोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणे
दिवसव्यवहारवर्णनंनामप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ ततःक्लिन्नेंदुवदनापर्याकुलतमःपदा ॥ क्षीयमाणाबभौश्यामाविवेकइववासना १

मोक्षफलसूचकतांदर्शयति ॥ दिनार्थिनोरात्र्यतिक्रमणकामाइतियावत् ४३ ४४ ४५ अधिगतसारतयाआत्मतत्त्वप्रबोधेनउदितःसविकासआशयोयेषांरामादीनाम् ॥ त्रियामारात्रिः ॥
विरतिमुपरमंअभजतप्राप ॥ अतएवारुणकिरणव्याप्त्यामलिनोनिशाकरएववक्त्रंयस्यास्तद्भावंजगाम ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥
इहरामादिभिःप्रातर्वासिष्ठस्यसभानयः ॥ उक्तार्थस्मरणात्तत्त्वेविश्रामश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ क्लिन्नोम्लानइंदुरेववदनंयस्याः ॥ क्षीयमाणामरणोन्मुखी ॥ १ ॥

देशतःकालतश्चआदीर्घनभसिपांथेषुचिरदूरप्रचारश्रांतेष्विवेतियावत् १० शाम्यतोदिनस्यदेहभूतेमुक्ताजालकान्तिप्रभाजाललक्षणेनभस्मनाउद्धूलितात्मनितदंतःप्रविष्टदिवातपेतपस्विलक्ष
णेनस्वात्मनिशमंशांतिगुणंशंसतिसूचयतिवसति ११ भूभृतांराज्ञांकरेपाणौशेखरेषुशिरस्सुचस्थितेषुलीलासरोजेषुशोभनारसायस्मिंस्तत्सुरसंवसिष्ठोपदेशंश्रुत्वाआमोदानंदात्रिर्भ्रांतिर्यां
॥ १ ॥ मनःस्विवअवृत्तिषुनिमीलनोन्मुखेषुसत्सु १२ लीलापक्षिषुपंजरस्थशुकादिषु ॥ उपरुंधत्सुत्वरयत्स्वितियावत् १३ कौमुदेईषद्विकाशोन्मुखकुमुदसंबंधिनिभ्रमद्भ्रमराणांपक्षोत्थैर्वातैरुद्धूते
रजसिचामरेष्वक्षिपक्ष्मसुचपरितोविश्रांतेसति १४ सूर्यरश्मिषुअगानांमेर्वादिपर्वतानांगुहाभ्यउन्मुक्ताच्छायासमूहात्मकात्तमसोभयादिवउड्डीयपलाय्यगवाक्षादिषुद्वारेषुनिलयनायगृहांतरं
गृहमध्यंप्रविष्टेष्विव १५ दिनचतुर्थभागस्यसत्तापरिशेषस्तस्यावेदनेतत्परः १६ तेनध्वनिनातत्तारमपिमुनेरिदंमौनंवासिष्ठंवचःअंतर्धानमाययौ १७ तरसाजवेनआक्षुब्धासंचलिताजाते

मुक्ताजालप्रभाजालभस्मनोद्धूलितात्मनि ॥ शंसतीवशमंशाम्यद्दिनदेहेदिवातपे ११ करेलीलासरोजेषुशेखरेषुचभूभृताम् ॥ श्रुत्वासुरसमामोदादवृत्तिषुमनः
स्विव १२ बालकेष्वङ्गनलोकेषुलीलापक्षिषुसादरम् ॥ भोजनार्थंवधूलोकमुपरुंधत्स्वनारतम् १३ भ्रमद्भ्रमरपक्षोत्थवातधूतरजस्यलम् ॥ कौमुदेपरिविश्रांते
चामरेष्वक्षिपक्ष्मसु १४ रश्मिष्वगगुहोन्मुक्तच्छायाजालभयादिव ॥ गवाक्षादिष्विवोड्डीयप्रविष्टेषुगृहांतरम् १५ आसीद्दिनचतुर्भागसत्तावेदनतत्परः ॥
भेरीपटहशंखानांदिङ्मुखापूरकोध्वनिः १६ तेनतत्तारमप्याशुवचोंतर्द्धानमाययौ ॥ मौनंजलदनादेनमायूरइवनिस्वनः १७ आक्षुब्धाक्षुब्धपक्षालिःपंजर
स्थाखगावली ॥ भूकंपेतरसातालीपल्लवेवनावली १८ आययुर्भयवित्रस्ताबालाधात्रीकुचांतरम्[1] ॥ सारवंप्रावृषीवाब्दाःप्रोन्नतंशृंगकोटरम् १९ उत्तस्थुर
वतंसेभ्योभूभृतांभ्रमरस्रजः ॥ ईषत्करालवाहाभ्यःसरिद्भ्योंबुकणाइव २० एवंप्रक्षुभितेतस्मिन्गृहेदाशरथेतदा ॥ प्रांतेवासरवृद्धत्वेशांतशंखस्वनेशनैः २१
संहरन्प्रस्तुतंवस्तुवचोमधुरवृत्तिमत् ॥ उवाचमुनिशार्दूलःसभामध्येरघूद्वहम् २२ राघवानघवाग्जालंमयैतत्प्रविसारितम् ॥ तेनचित्तखगंबद्ध्वाक्रोडीकृत्या
त्मतांनय २३ कच्चिद्गृहीतोभवतामद्गिरामर्थईदृशः ॥ त्यक्त्वादुर्बोधमक्षीणोहंसेनेवांभसःपयः २४ विचार्यैतदशेषेणस्वधियैवंपुनःपुनः ॥ अनेनैवपथासाधोगंतव्यं
भवताधुना २५ अनयैवधियाराघविहरन्नैवबध्यसे ॥ अन्यथाधःपतस्याशुविंध्यखातेयथागजः २६ सुगृहीतंधियारामयद्वचोनकरोषिचेत् ॥ तत्पतस्यव
टेत्यक्तदीपोवांधोनिशास्विव २७ असंगेनयथाप्रातोव्यवहारोस्यासिद्धये ॥ इत्येवशास्त्रसिद्धांतमादायोदारवान्भव २८

त्यर्थः ॥ आतालीपल्लवाआकंपिततालीदलावनावलीव १८ सारवंरोदनशब्दसहितंयथास्यात्तथाशृंगकोटरंशृंगद्वयमध्यमिव १९ ईषत्करालःक्षुब्धोवाहःप्रवाहोयासांताभ्यः ॥ भ्रमरा
णांरजोगौरत्वद्योतनायांबुकणदृष्टांतः २० वासरस्यवृद्धत्वेचतुर्थेवयसिप्राप्तेसति २१ प्रस्तुतंवस्तुवक्तव्यार्थंसंहरन्नसंहरन् २२ क्रोडीकृत्यहृदिरुद्ध्वेतियावत् २३ अक्षीणःअक्षयोमद्गिरामर्थः
॥ हंसेनअंभसःअंभःपरित्यज्येतिल्यब्लोपेपंचमी २४ अनेनवासनाक्षयमनोनाशप्राणसंरोधज्ञानाभ्यासपथा २५ २६ यथाअंधस्त्यक्तदीपोवापुरुषोऽवटेगर्तेपततितद्वत् २७ अस्यम ॥ ३ ॥
दुक्तार्थस्यसिद्धयेयथाप्राप्तोव्यवहारःअसंगेनकार्यइत्येवंसर्वशास्त्ररहस्यतात्पर्यविषयंसिद्धांतमादायमनसिकृत्यउदारवानपरिच्छिन्नात्मबोधवान्भवेत्यर्थः २८

---

१ 'बालाधात्रकुचांतरम्' इति पाठः ।

२९ प्रातःश्वःसभायामागताःसंतः ॥ धातुसंबंधेप्रत्ययाइतिभविष्यतिक्तः ३० इतिउक्ताआज्ञप्ता ॥ पद्मानीवपद्मान्येववदनानियस्याः ३१ स्तुतोराजादशरथोयैस्तेस्तुतराजानः ॥ वसि
ष्ठेपरिष्टितेसर्वैःप्रणम्यप्रशंसितेसति ३२ नमस्कृतानभश्चरादेवायेन ३३ वक्तारमुपदेष्टारम् ॥ चिरमाश्रमांतमनुगम्य ३४ ३५ अनाविलंनिर्मलम् ३६ ३७ देवान्पितॄंश्चआनर्चुः
॥ विप्रान्अतिथीन्अभ्येयुः ॥ अभिमुखंआईयुरभिगमनादिनापूजनायस्वीचक्रुरित्यर्थः ॥ अभ्येतुरितिपाठेतुअभ्येतुरतिथिवर्गस्यमध्येविप्रानानर्चुरित्येवयोज्यम् ३८ परिच्छदैःपरिवारैःस
ह ३९ ४० ४१ ४२ भाविशुभसूचकत्वादुत्कृष्टस्वप्नैःसुंदरींरमणीयाम् ॥ तथाचश्रुति"अथयत्रदेवइवराजेवअहमेवेदं सर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकः"इतिस्वाप्नसार्वात्म्यदर्शनस्यभावि

हेसभ्याहेमहाराजरामलक्ष्मणभूमिपाः ॥ सर्वएवभवंतोद्यतावद्व्यापारमांह्निकम् २९ कुर्वंत्वयंहिदिवसःप्रायःपरिणताकृतिः ॥ शेषंविचारयिष्यामोविचार्यंप्रात
रागताः ३० ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तामुनिनातेनसासर्वैवतदासभा ॥ प्रोत्तस्थौपद्मवदनासविकासेवपद्मिनी ३१ राजानःस्तुतराजानःकृतराघ
ववंदनाः ॥ परिष्टुतेवसिष्ठेतेजग्मुरात्मनिवेशनम् ३२ विश्वामित्रेणसहितोवसिष्ठोगंतुमाश्रमम् ॥ उत्तस्थावासनाच्छ्रीमान्नमस्कृतनभश्चरः ३३ दशरथप्रभृ
तयोराजानोमुनयस्तथा ॥ यथानुरूपंवक्तारमनुगम्यमुनिंचिरम् ३४ आपृच्छ्यकेचिद्गगनंययुःकेचिद्वनांतरम् ॥ केचिद्राजगृहंसंतोभृंगाःपद्मोत्थिताइव ३५
वसिष्ठपादयोस्त्यक्त्वापुष्पांजलिमनाविलम् ॥ दारैरनुगतोराजाप्रविवेशगृहांतरम् ३६ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाःप्राप्तस्यस्वाश्रमंगुरोः ॥ अभ्यर्च्यचरणौभक्त्यात्वा
जग्मुर्नृपमंदिरम् ३७ सदनानिसमासाद्यश्रोतारःसर्वएवते ॥ सस्नुरानर्चुरभ्येयुर्देवान्विप्रान्पितॄंस्तथा ३८ यथाक्रमंस्वभृत्यांतैर्विप्राद्यैश्चपरिच्छदैः ॥ समं
बुभुजिरेभोज्यंवर्णधर्मक्रमोदितम् ३९ अस्तंगतेदिनकरेसमंदिवसकर्मभिः ॥ अभ्यागतेरात्रिकरेसमंरजानिकर्मभिः ४० स्थित्वातल्पेषुकौशेयशयनेष्वास
नेषुच ॥ भूचरामुनिराजानोराजपुत्रामहर्षयः ४१ संसारोत्तरणोपायंवसिष्ठवदनेरितम् ॥ यथावदेकाग्रधियश्चिंतयामासुरादृताः ४२ ततःप्रहरमात्रेणनि
द्रामामुद्रितानना ॥ उत्स्वप्नसुंदरीमीयुःपद्माइवादिनार्थिनः ४३ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाःप्रहरत्रयमेवतत् ॥ वासिष्ठमुपदेशंतेचिंतयामासुरक्षतम् ४४ प्रहरस्या
र्द्धमात्रंतेततआमुद्रितेक्षणाः ॥ उत्स्वप्नमाययुर्निद्रांक्षणाद्विद्रावितश्रमाम् ४५ इतिशुभमनसांविवेकभाजामधिगतसारतयोदिताशयानाम् ॥ अभजतविरतिं
तदात्रियामामलिननिशाकरवक्रतांजगाम ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्र्यांसंहितायांमोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणे
दिवसव्यवहारवर्णनंनामप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ ततःक्लिन्नेंदुवदनापर्याकुलतमःपदा ॥ क्षीयमाणाबभौश्यामाविवेकइववासना १

मोक्षफलसूचकतांदर्शयति ॥ दिनार्थिनोरात्र्यतिक्रमणकामाइतियावत् ४३ ४४ ४५ अधिगतसारतयाआत्मतत्त्वप्रबोधेनउदितःसविकासआशयोयेषांरामादीनाम् ॥ त्रियामारात्रिः ॥
विरतिमुपरमंअभजतप्राप ॥ अतएवारुणकिरणव्याप्त्यामलिनोनिशाकरएववक्त्रंयस्यास्तद्भावंजगाम ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥
इहरामादिभिःप्रातर्वसिष्ठस्यसभानयः ॥ उक्तार्थस्मरणाच्चत्वेविश्रामश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ क्लिन्नोम्लानइंदुरेववदनंयस्याः ॥ क्षीयमाणामरणोन्मुखी ॥ १ ॥

ततोनिकरोनिर्गच्छत्किरणस्तापकःसूर्यःप्राङ्मुखैर्जनैर्दृश्यमानेपूर्वेपूर्वदिक्स्थेअचलेशृंगभेदैर्ध्वस्ततयाप्रतिबद्धतयाततदंतरालनिर्गतमालोकंशयाःप्रसारितहस्तास्तदाभंदधौ ॥ प्रत्यङ्मुखैर्जनैर्दृश्यमानेपरेपश्चिमदिक्स्थेअचलेतुअलीकोमिथ्यार्कोल्स्तोवतंसःकिरीटादिशिरोभूषणंतदाभमालोकंदधाविति द्वंद्वेविभज्यान्वयः २ ज्योत्स्नानांकवलनायआलोकश्चक्षुःप्रसारइवसौरालोकोयस्येति ॥ सूर्यस्यतदीयचक्षुर्द्वारोपादियमुक्तिः ॥ अनेनक्षुत्तृषार्त्तइवेत्युत्प्रेक्षागम्यते ३ अस्नातानांश्रवणानधिकारात्स्नात्वावंदितसंध्याः ॥ एवमग्रेपि ४ निर्गतस्यानिर्गमिष्यतः ५ नीरंध्रतांनिरवकाशताम् ६ ७ गृहप्रवेशात्पूर्वमेवसंबध्नातिमेलयतीतिपूर्वसंबंधस्त्वरोत्साहोयस्यतथाविधोमहीपतिर्दशरथः ८ विष्टरालिषुआसनपंक्तिषु ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरइतिपत्त्वम् ९

पूर्वेध्वस्ततयालोकंदृश्यमानेपरेचले ॥ शयालीकावतंसाभंतापकोनिकरोदधौ २ अवश्यायकणाकर्षीपरामृष्टेंदुमंडलः ॥ ज्योत्स्नाकवलनालोकोबभौप्राभातिकोनिलः ३ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाउत्थायानुचरैःसह ॥ ययुर्वंदितसंध्यास्तेपुण्यंवासिष्ठमाश्रमम् ४ तत्रवंदितसंध्यस्यनिर्गतस्यापिसद्मतः ॥ मुनेर्ववंदिरेपादौ पदोर्दत्वार्घ्यसंततिम् ५ क्षणात्तत्सदनंमौनंमुनिब्राह्मणराजभिः ॥ हस्त्यश्वरथयानैश्चशनैर्नीरंध्रतांययौ ६ अथासौमुनिशार्दूलस्तयैवसहसेनया ॥ गृहंदाशरथंकालेरामाद्यनुगतोययौ ७ तत्रैनंपूर्वसंबंधःकृतसंध्योमहीपतिः ॥ दूरमार्गेविनिर्गत्यपूजयामाससादरम् ८ पुष्पमुक्तामणिव्रातैर्भूयोत्याधिकभूषिताम् सभांप्रविश्यतेसर्वेविविशुर्विष्टरालिषु ९ अथतस्मिन्नवसरेह्यस्तनाःसर्वएवते ॥ श्रोतारस्समुपाजग्मुर्नभश्चरमहीचराः १० विविशसासभासौम्याकृतान्योन्याभिवंदना ॥ बभौराजसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी ११ यथाप्रदेशमेवाशुनिविष्टेषुयथासुखम् ॥ तेषुतद्देशयोगेषुविप्रर्षिमुनिराजसु १२ मृदुनिस्वागतरवेशनैःशममुपागते ॥ सभाकोणोपविष्टेषुशांतशब्देषुबंदिषु १३ तरसैवोदितेष्वाशुश्रोतुमभ्यागतेष्विव ॥ गवाक्षादिवजालेषुप्रविष्टेष्वर्करश्मिषु १४ सत्वरप्रविशच्छ्रोतृहस्तस्पर्शघटोद्भवे ॥ मुक्ताजालझणत्कारेनिद्रायामिवशाम्यति १५ कुमारःशंकरस्येवकचोदेवगुरोरिव ॥ प्रह्लादइवशुक्रस्यसुपर्णइवशार्ङ्गिणः १६ वसिष्ठस्याननेरामःशनैर्दृष्टिंन्यवेशयत् ॥ भ्रमंतीमंबरोपांतेफुल्लपद्मइवालिनीम् १७ मुनिस्त्वनुज्झितेनाथतेनैवरघुनंदनम् ॥ क्रमेणोवाचवाक्यज्ञोवाक्यंवाक्यार्थकोविदम् ॥ १८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कच्चित्स्मरसियत्प्रोक्तंह्योमयारघुनंदन ॥ वाक्यमत्यंतगुर्वर्थंपरमार्थावबोधनम् १९ इदानीमवबोधार्थमन्यच्चरिपुमर्दन ॥ उच्यमानंमयेदंचशृणुशाश्वतसिद्धये २० वैराग्याभ्यासवशतस्तथातत्त्वावबोधनात् ॥ संसारस्तीर्यतेतेनतेष्वेवाभ्यासमाहर २१ सम्यक्तत्त्वावबोधेनदुर्बोधेक्षयमागते ॥ गलितेवासनावेशेविशोकंप्राप्यतेपदम् २२

ह्यस्तनाःपूर्वेद्युर्भवाः १० राज्ञासमआभोगःसंस्थानस्थितिर्यस्याः ॥ राजानंयतवाक्कायचेष्टंदृष्ट्वासर्वेपितथाआसन्निति भावः ११ तद्देशयोगेषुसभाप्रदेशप्रविष्टेषुविप्रादिषुयथाप्रदेशंप्रात्यहिककृतप्रदेशानुक्रमेणनिविष्टेषूपविष्टेषुसत्सु १२ मृदुनिपरस्परस्वागतप्रश्नरवे १३ उदितेष्वर्करश्मिषुश्रोतुमिवतरसैवाभ्यागतेषुगवाक्षाद्गवाक्षंप्राप्येवतज्जालच्छिद्रेषुप्राविष्टेषुसत्सु १४ सत्वरंसभांप्रविशतांश्रोतॄणांहस्तस्पर्शैरंगघट्टनैश्चोद्भवोयस्यतथाविधेमुक्ताजालकभूषणादिझणत्कारेनिद्रायामिवनिस्पंदभावाच्छाम्यतिसति १५ दृष्टेर्भक्तिगौरवोत्कंठाद्यातिशयद्योतनायबहून्युपमानानि १६ अंबरेभ्रमंतीमलिनींभ्रमरींफुल्लपद्मेउदयादिकालोनिवेशयावितद्वत् १७ तेनप्रागनुक्रांतेनैवक्रमेण १८ ह्यःपूर्वेद्युः १९ २० प्रागुक्तक्रममेवानुक्रम्यदर्शयाति ॥ वैराग्येत्यादिना २१ २२

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् ॥ तस्यैवविवरणं अदृष्टेति ॥ नदृष्टेदेशतःकालतोवाउभेकोटीपूर्वापरावधीद्वैतंचयस्य ॥ उभशब्दस्यसमासेद्विवचनलुकिउभयोन्यत्रेत्ययच् २३
समेषुसाधारणेषुगोत्वादिष्वप्यनुगतत्वात्समसमासत्त।तत्परिशेषणप्रथमानम् २४ इतिउक्तब्रह्मस्वभावंमत्वानिश्चित्यअहमित्यभिमानंमुक्तास्वात्मैवसुशोभनंखमाकाशमानंदोवायस्यतथा
विधोभव २५ स्वाःकलनाःकल्पनाः २६ संपदोभोग्याः ॥ दृशस्तद्भोगवृत्तयः ॥ चितस्तत्प्रतिफलितचिदाभासाःस्मृतयोवा ॥ तेषांभोगानामेषणाःस्पृहाः २७ पातालादिदेशभेदेतृणादिवस्तु
भेदेचकाराद्भूतादिकालभेदेचतदेवसर्वंदृश्यात्मनादृश्यतेनान्यदित्यर्थः २८ उपेक्ष्याःहेयाउपादेयाइतिसामान्यतः ॥ तत्राप्युत्तरोत्तरमुपादेयतमाबंधवोविभवाःवपुरित्येवंप्रकारेणेत्यर्थः २९ किं
सदैवत्तथाविजृंभतेनेत्याह ॥ यावदित्यादिना ३० आत्मनास्वेनममेदमित्यास्थाक्रियतइतिशेषः ३१ उच्चैस्त्वंपूर्णता ॥ चित्तादिप्रयुक्तानिम्नतानीचता ३२ ३३ अज्ञत्वरू

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् ॥ एकंब्रह्मैवहिजगत्स्थितंद्वित्वमुपागतम् २३ सर्वंभावानवच्छिन्नंयत्रब्रह्मैवविद्यते ॥ शांतंसमसमाभासंतत्रान्य
त्वंकथंभवेत् २४ इतिमत्वाहमित्यंतर्मुक्त्वामुक्तवपुर्महान् ॥ एकरूपःप्रशांतात्मासाक्षात्स्वात्मसुखोभव २५ नास्तिचित्तंनचाविद्यानमनोनचजीवकः ॥ एताः
स्वकलनारामकृताब्रह्मणएवताः २६ यास्संपदोयाश्चदृशोयाश्चितोयास्तदेषणाः ॥ ब्रह्मैवतदनाद्यंतमब्धिवत्प्रविजृंभते २७ पातालेभूतलेस्वर्गेतृणेप्राण्यं
बरेपिच ॥ दृश्यतेतत्परंब्रह्मचिद्रूपंनान्यदस्तिहि २८ उपेक्ष्यहेयोपादेयबंधवोविभवावपुः ॥ ब्रह्मैवविगताद्यंतमब्धिवत्प्रविजृंभते २९ यावदज्ञानकलनाया
वदब्रह्मभावना ॥ यावदास्थाजगज्जालेतावच्चित्ताहिकल्पना ३० देहेयावदहंभावोदृश्येस्मिन्यावदात्मना ॥ यावन्ममेदमित्यास्थातावच्चित्तादिविभ्रमः ३१ यावन्नो
दितमुच्चैस्त्वंसज्जनासंगसंगतः ॥ यावन्मौर्ख्यंनसंक्षीणंतावच्चित्तादिनिम्नता ३२ यावच्छिथिलतांयातंनेदंभुवनभावनम् ॥ सम्यग्दर्शनशक्त्यांतस्तावच्चित्ता
दयःस्फुटाः ३३ यावदज्ञत्वमंधत्वंवैवश्यंविषयाशया ॥ मौर्ख्यान्मोहसमुच्छ्रायस्तावच्चित्तादिकल्पना ३४ यावदाशाविषामोदःपरिस्फुरतिहृद्वने ॥ प्रविचार
चकोरोंतर्नतावत्प्रविशत्यलम् ३५ भोगेष्वनास्थमनसःशीतलामलनिर्वृतेः ॥ छिन्नाशापाशजालस्यक्षीयतेचित्तविभ्रमः ३६ तृष्णामोहपरित्यागान्नित्यशी
तलसंविदः ॥ पुंसःप्रशांतचित्तस्यप्रबुद्धात्यक्तचित्तभूः ३७ असंस्तुतमिवानास्थमवस्तुपरिपश्यतः ॥ दूरस्थमिवदेहंस्वमसंतंचित्तभूःकुतः ३८ भावितानंत
चित्तत्त्वरूपरूपांतरात्मनः ॥ स्वांतावलीनजगतःशांतोजीवादिविभ्रमः ३९ असम्यग्दर्शनेशांतेमिथ्याभ्रमकरात्मनि ॥ उदितेपरमादित्येपरमार्थैकदर्शने ४० अ
पुनर्दर्शनायैवदग्धसंशुष्कपर्णवत् ॥ चित्तंविगलितंविद्धिवह्नौवृतलवंयथा ४१ जीवन्मुक्तामहात्मानोयेपरावरदर्शिनः ॥ तेषांयाचित्तपदवीसासत्त्वाभितिकथ्यते ४२

पमंधत्वम् ३४ आशालक्षणोविषगंधः ॥ तावत्प्रकृष्टात्मविचारलक्षणश्चकोरोंतर्नप्रविशति ३५ ३६ अनास्थयात्यक्ताचित्तभूःप्रबुद्धाप्रबोधफलवतीभवतिनात्यक्तेत्यर्थः ३७ चित्तानुद
यएवतत्त्यागइत्याशयेनाह ॥ असंस्तुतमिति ॥ असंस्तुतमनुपयुक्तंदूरस्थमवस्तुअतएवासंतमभ्रपुरुषाकारमिवस्वंदेहमनास्थंपरिपश्यतश्चित्तस्यभवनंचित्तभूःकुतः ३८ भावितंश्रवणमनननि
दिध्यासनसाक्षात्कारैःपरिष्कृतमनंतचिन्मात्ररूपंसंसारप्रसिद्धरूपाद्रूपांतरमात्मायस्य ॥ स्वांतेमनसिअवलीनंजगद्यस्य ३९ असम्यग्दर्शनेसम्यग्दर्शनविरोधिनिअज्ञानेमिथ्याभ्रमान्करो
तितथाविधस्वभावेनष्टेसति ४० ४१ चित्ताभावेकथंव्यवहारस्तत्राह ॥ जीवन्मुक्ताइत्यादिना ॥ चित्तपदवीजलेशुष्केसिकतासुजलरेखेवचित्तप्रचाररेखा ४२

४३ प्रभ्रमंतिव्यवहरंति ॥ सत्त्वसंस्थितिप्रयुक्तयाहेलयाअनास्थया ४४ तर्हिंकिंतेषांवासनयाव्यवहारपरमार्थोभयदर्शनात्तद्वैतैक्येनेत्याह ॥ शांताइति ॥ तदद्वयंज्योतिर्नित्यंपश्यंतितद्बाधिते
द्वैतैक्येतद्वासनावानसंभवतीत्यर्थः ४५ तदेवस्पष्टमाह ॥ अंतर्मुखतयेति ४६ अतएवाज्ञचित्तात्सत्वस्यवैलक्षण्यमित्याशयेनाह ॥ विवेकेति ४७ विमूढानांजनानामंतश्चित्तशब्दाभि
धानोक्तासाभवतितावदेवपुनर्जननधर्मिणी ॥ बोधतस्तुसासत्वंसतीविपर्यस्यतिजन्मनिवृत्तिलक्षणविपरीतकार्यंकरोतीत्यर्थः ४८ चित्तंतवेतिशेषः ४९ कीदृशंतर्हिभूयःसंरोहतितदा
ह ॥ संरोहतीति ॥ ईषणाएषणावित्तपुत्रलोकविषयास्ताभिराविद्धंखचितम् ॥ यथापरशुनाच्छिन्नमग्निनादग्धमपितृणादिअंतर्बीजशक्त्याविद्धंभूयःप्ररोहतितद्वत् ॥ निर्दग्धंनिर्दग्धैषणाबीज
शक्तिकम् ५० ज्ञानाग्निनाकुतोजगद्बीजशक्तिदाहस्तत्राह ॥ ब्रह्मेति ॥ हियस्माज्जगद्ब्रह्मणएवमोहाद्बृंहाआरोपितरूपेणवृद्धिः यस्माच्चज्ञानाज्जगदपिवास्तवब्रह्मस्वभावाभिवृद्धिकं यतश्च
अनयोर्ब्रह्मजगतोरज्ञानमात्रकृतोभेदस्तन्नाशेनविद्यतेअतोनप्ररोहतीत्यर्थः ५१ त्रिजगच्चिदंतश्चिद्रूपेणैवास्तियथातीक्ष्णतैकरसेमरिचेतीक्ष्णतातद्वत् ॥ अतस्तत्त्वदृशाचिज्जगतीनाभिन्ने

जीवन्मुक्तशरीरेषुवासनाव्यवहारिणी ॥ नचित्तनाम्नीभवतिसाहिसत्त्वपदंगता ४३ निश्चेतसोहितत्त्वज्ञानित्यंसमपदेस्थिताः ॥ लीलयाप्रभ्रमंतीहसत्वसंस्थिति
हेलया ४४ शांताव्यवहरंतोपिसत्त्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ नित्यंपश्यंतितज्ज्योतिर्नद्वैतैक्येनवासना ४५ अंतर्मुखतयासर्वंचिद्वह्नौत्रिजगत्तृणम् ॥ जुह्वतोंत
र्निवर्ततेमुनेश्चित्तादिविभ्रमाः ४६ विवेकविशदंचेतःसत्वमित्यभिधीयते ॥ भूयःफलतिनोमोहंदग्धबीजमिवांकुरम् ४७ यावत्सत्वंविमूढांतःपुनर्जननधर्मि
णी ॥ चित्तशब्दाभिधानोक्ताविपर्यस्यतिबोधतः ४८ प्राप्तप्राप्योभवान्नामसत्वभावमुपागतम् ॥ चित्तंज्ञानाग्निनादग्धंनभूयःपरिरोहति ४९ संरोहतीषणा
विद्धंयथापरशुनाग्निना ॥ नतुज्ञानाग्निनिर्दग्धंप्रबोधविशदंमनः ५० ब्रह्मबृंहैवहिजगज्जगच्चब्रह्मबृंहणम् ॥ विद्यतेनानयोर्भेदश्चिद्घनब्रह्मणोरिव ५१ चिदंतर
स्तित्रिजगन्मरिचेतीक्ष्णतायथा ॥ नाताश्चिज्जगतीभिन्नेतस्मात्सदसतीमुधा ५२ शब्दशब्दार्थसंकेतवासनेहनसंविदा ॥ चिद्व्योमत्वादुभेभातस्त्यजातःसदस
न्मती ५३ अचिन्मयत्वान्नासित्वंस्वात्माकिमिवरोदिषि ॥ अचिन्मयत्वेजगतामभावेकल्पनंकुतः ५४ चिन्मयंचेत्सदासर्वंतच्चित्त्वंप्रविचारय ॥ शुद्धंसत्वम
नाद्यंतंतत्रांगकल्पनाकुतः ५५ चिदात्मासिनिरंशोसिपारावारविवर्जितः ॥ रूपंस्मरनिजंस्फारंमाऽस्मृत्यासंमितोभव ५६

तस्मात्सदसतीवस्तुप्ररोहप्रलयोमुधामायाप्रयुक्तभ्रांतिरेवेत्यर्थः ५२ तर्हि"असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायत"इत्यादिश्रौताः घटोस्तिघटोनास्तीत्यादिलौकिकाश्चसदसच्छब्दाःकिंनिरर्थका
नेत्याह॥शब्देतिइहश्रौतलौकिकव्यवहारेपरस्परव्यावृत्ताःशब्दाव्यावृत्तेष्वर्थेषुसंकेतिताइतिवक्तृश्रोतृवासनैवव्यावृत्त्याकारेणभासते तदंशशब्दकृतासंविदाप्रमान अवस्तुभूतायाव्यावृत्तेःशब्दा
र्थत्वाभावात् ॥ एवंव्यावृत्त्यप्रगमेऽप्युभेसदसच्छब्दवाच्येअव्यावृत्तानुगतचिद्व्योमत्वादेवपरमार्थतोभातइतितदेवपरमार्थवस्तुशब्दार्थइत्यर्थः ५३ एवंसदसद्विकल्पत्यागेनचिन्मात्रदर्शनेदे
हाद्यात्मताभ्रमप्रयुक्तजननमरणाद्यनर्थप्राप्तिप्रयुक्तरोदनस्यापिनप्रसक्तिरित्याह ॥ अचिन्मयत्वादिति ॥ त्वंत्वमितिव्यवह्रियमाणंरामाभिधंसदसत्स्वभावंशरीरमात्मास्वयंनासिअचिन्मय
त्वात् ॥ सर्वस्यजगतःअचिन्मयत्वेअभावेचावगतेदेहादिकल्पनैवतवकुतइत्यर्थः ५४ यदितुचिद्व्यावृत्तिलक्षणजाड्यमात्रपरित्यागाच्चिन्मयमेवजगदितिमन्यसेतदाचित्त्वंचित्स्वभावंप्रविचार
य ॥ तच्चसम्यग्विचार्यमाणंशुद्धंत्रिविधपरिच्छेदशून्यमेकरसम् ॥ तत्रदेहाद्यनर्थकलनाकुतइत्यर्थः ५५ अस्मृत्याचित्स्वरूपविस्मरणेनसंमितःपरिच्छिन्नः ५६

तांसत्तांपूर्णचित्स्वभावस्थितिंगतःसन्उदयीनिरतिशयानंदलाभाद्युदयवान्भूत्वाअसर्वपरिच्छिन्नंजगत्सर्वंपूर्णस्वभावंभावयसंपादय ५७ नानासिनानाभावेनआस्वेतच्छोलःनासिअथापित्
द्वाधात्वधित्वादसिपरिशिष्यसे ॥ तत्रसर्ववाङ्मनसप्रवृत्तिनिमित्तापगमाद्योसिसोसि ॥ तर्हिकिमत्यंतपरोक्षोनेत्याह ॥ नेति ॥ नसःपरोक्षोसीवयतःस्वभाःस्वप्रकाशः ५८ सदस्यसदसीत्यंशं
विवृणोति ॥ यइति ॥ यःसर्वपदार्थानांविशेषोऽव्यावृत्तिलक्षणोऽतःपरिच्छेदःसएवअलीकत्वादसच्छब्दार्थः ॥ सत्वंनभवसीतिसदसीत्यस्यार्थः ॥ सएवतद्व्यावृत्तसद्धर्मत्वेनकल्प्यमानोव्याव
हारिकैःसत्तेतिव्यपदिश्यतेसतेनास्त्येवेत्यसदसीत्यस्यार्थः ॥ इत्याशयेनसदस्यसदसीत्युक्तइत्यर्थः ५९ आद्यंतवर्जितंविशालंस्फटिकशिलांतरालमिवसंपीनंनिबिडंयच्चिद्घनंतद्वपुस्तत्स्वभावस्त्वं
नदुःखादिविक्रियाभागितिमत्वास्वस्थोभव ॥ आसमंताद्विस्तीर्णेत्वदीयचिच्छिलाजठरप्रतिबिंबितपल्लवकोशइवकल्पितायामायायारेखासदृशवासनाभेदेषुमनोलीलयास्थितान्याखिलानिजगं
तियस्मिंस्तथाविधहेरामतेतादृशायनमइत्यर्थः ६० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारामा०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मजीवमनोदेहजगतामैक्यदर्शनात् ॥

तांस्वसत्तांगतःसर्वमसर्वंभावयोदयी ॥ तादृग्रूपोसिशांतोसिचिदसिब्रह्मरूप्यासि ५७ चिच्छिलोदरमेवासिनासिनानास्यथाप्यसि ॥ योसिसोसिनसोसिविसदस्य
सदसिस्वभाः ५८ यःपदार्थविशेषोंतर्नत्वंनह्यवसोस्तिते ॥ तदस्यतदसिस्वस्थश्चिद्घनात्मन्नमोस्तुते ५९ आद्यंतवर्जितविशालशिलांतरालसंपीनचिद्घनवपु
र्गगनामलस्त्वम् ॥ स्वस्थोभवाजठरपल्लवकोशलेखालीलास्थिताखिलजगज्जयतेनमस्ते ६० ॥ इति०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणेविश्रांतिसुदृढीकरणंनाम
द्वितियःसर्गः ॥ २ ॥ ७ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ भाविभूरितरंगाणांपयोवृंदमिवांबुधौ ॥ याचिद्वहत्यनंतानिजगंत्यनघसोभवान् १ भवभावनयामुक्तोभावा
भावविवर्जितः ॥ चिदात्मन्संस्थिताःक्वेववदंतेवासनादयः २ जीवोयंवासनादीदमितिचित्कचतिस्वतः ॥ इतरोक्त्यर्थयोरत्रकःप्रसंगोंगकथ्यताम् ३ महातरं
गगंभीरभासुरात्मचिदर्णवः ॥ रामाभिधोर्मिस्तिमितःसमसौम्योसिव्योमवत् ४ यथानभिन्नमनलादौष्ण्यंसौगंध्यमंबुजात् ॥ कार्ष्ण्यंकज्जलतःशौक्ल्यंहिमान्मा
धुर्यमिक्षुतः ५ आलोकश्चप्रकाशांगादनुभूतिस्तथाचितेः ॥ जलाद्वीचिर्यथाऽभिन्नाचित्स्वभावात्तथाजगत् ६ चितोनभिन्नोनुभवोभिन्नोनानुभवादहम् ॥
नमत्तोभिद्यतेजीवोनजीवाद्भिद्यतेमनः ७ मनसोनेंद्रियंभिन्नंपृथग्देहश्चनेंद्रियात् ॥ नशरीराज्जगद्भिन्नंजगतोनान्यदस्तिहि ८

सर्वद्वैतभ्रमेशांतेपूर्णैकस्थितिरुच्यते ॥ १ ॥ तत्रादौसर्वकल्पनाप्रतिभासनिमित्तंचित्स्वरूपमात्मेतिपरिचाययति ॥ भावीति ॥ अंबुधौभाविनांजायमानानांभूरितरंगभेदकल्पनानामास्पदंपयो
वृंदंजलसामान्यमिवयाचित् अनंतानिजगंतिवहतिसाउइतिसंभावनायांसैवात्मेतिसंभावयेत्यर्थः १ तत्संभावनोत्तरंद्वैतभावनात्यागमात्रेणनिष्प्रपंचंनिर्वासनंचतत्स्वरूपमनुभावयति ॥ भवेति
२ तत्स्वरूपेपरिचितेजीववासनाजगद्विभागाश्चितएवकचनभेदकल्पनापृथक्संतीत्यनुभवितुंशक्यतइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतरोक्तेरचिदर्थकशब्दस्यतदर्थस्यच ॥ अत्रएवंरूपेचिद्वस्तुनि ३
रमंतेयोगिनोयस्मिन्नित्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयतइतिव्युत्पादितान्वर्थरामाभिधानः ४ तत्रदृश्यस्यदृगव्यतिरेकंदृग्धर्मत्वोपपादकदृष्टांतैःसाधयति ॥ यथेत्यादिना
५ प्रकाशांगात्तेजसः ॥ अनुभूतिर्वृत्तिप्रतिबिंबचैतन्यम् ॥ तथाशब्दःपूर्वदृष्टांतसमुच्चये ॥ यथाअभिन्नेतिच्छेदः ६ उक्तमेवार्थमध्यासक्रमोद्घाटनेनस्फुटंदर्शयति ॥ चितइत्यादिना ॥ चितो
मूलाधिष्ठानब्रह्मचितः ॥ अनुभवोमायावृत्त्यारूढचिदाभासः ॥ अहंव्यष्टिसमष्ट्यहंकारः ॥ एवमग्रेपिशरीरांतेबोध्यम् ७ नशरीरादिति ॥ समष्टिशरीरेजगतोंतर्भावादित्याशयः ८

इदंप्रस्तुतमिदंदृश्यमानंजगच्चक्रंचितेवस्वरूपमोहादध्यासपरंपरयाप्रवर्त्तितमित्यर्थः ॥ परमार्थदृशातुनकिंचिदपिप्रवर्त्तितम् ९ १० तस्यनिरतिशयपूर्णतामेवभंगिभेदैर्वर्णयति ॥ शून्यमिति ११ ज्ञस्यकर्तृतानैव १२ यत्उपादेयबुद्ध्याविषयजातमादीयतेतदेवतेदुःखायसुखायचभवति ॥ भावउपादेयताबुद्धिस्तदभावेनतुनकिंचिदादेयंनामभवति ॥ अनात्तंचसुखदुःखयोरकर्तृप्रमिद्धमितिनदुःखादिप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ अथवाभावानांदृश्यानामभावेनअसत्वेननादेयंकिंचिदस्तीतितत्सुखदुःखयोरकर्त्रित्यर्थः १३ नानात्वेनप्रतीयमानानांभावानांकथमभावस्तत्राह ॥ यथेति १४ काष्ठलोष्ठसमस्थितिर्भवेतिशेषः १५ शत्रुशरीरेपिस्वस्यैवात्मत्वात्स्वशरीरइवतत्राप्यकृत्रिमप्रीतिरात्मदर्शिनोभवतीत्याह ॥ यएवेति ॥ मित्रंप्रियतमम् १६ ततएवहर्षामर्षदोषनिवृत्तिरित्याह ॥ समूलेति ॥ योनदीस्वतटेविद्यमानंद्रुममिवसौहृदंमत्सरंचसमूलकाषंकषतिसमूलमुन्मूलयतिसएवहर्षामर्षदोषाणांहंताभवतीत्यर्थः ॥ समूलोपपदात्कषेर्णमुलिकषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगः १७ रागद्वेषयोस्तत्कार्यविकाराणांचस्वरूपंतत्त्वंचेन्नभाव्यतेनावचार्यतेततस्तर्हिसंतःअरागद्वेषत्वेनप्रसिद्धाअपिजनाअसद्रूपाः ॥ रागद्वेषतत्त्वापरिज्ञानेतन्मूलोच्छेदासंभवे

एवंप्रवर्तितमिदंमहच्चक्रमिदंचिरम् ॥ नचप्रवर्तितंकिंचिन्नचशीघ्रंचनोचिरम् ९ स्ववेदनमनंतंचसर्वमेवमखंडितम् ॥ विद्यतेव्योमनिव्योमनकस्मिंश्चिन्नकिंचन १० शून्यंशून्येसमुच्छूनंब्रह्मब्रह्मणिबृंहितम् ॥ सत्यंविजृंभतेसत्येपूर्णेपूर्णमिवस्थितम् ११ रूपालोकमनस्कारान्कुर्वन्नपिनकिंचन ॥ ज्ञःकरोत्यनुपादेयान्नज्ञस्यैवहिकर्तृता १२ यदुपादेयबुद्ध्याचतद्दुःखायसुखायते ॥ भावाभावेननादेयमकर्तृसुखदुःखयोः १३ यथानानाप्यनानैवखंखेखानीतिवाग्गणः ॥ सार्थकोप्यतिशून्यात्मातथात्मजगतोःक्रमः १४ अंतर्व्योमामलोबाह्येसम्यगाचारचंचुरः ॥ हर्षामर्षविकारेषुकाष्ठलोष्टसमस्थितिः १५ यएवातितरांशत्रुःसत्वरंमारणोद्यतः ॥ तमेवाकृत्रिमंमित्रंयःपश्यतिसपश्यति १६ समूलकाषंकषतिनदीतटइवद्रुमम् ॥ यःसौहृदंमत्सरंचसहर्षामर्षदोषहा १७ रागद्वेषविकाराणांस्वरूपंचेन्नभाव्यते ॥ ततःसंतोप्यसद्रूपाःसेविताअप्यसेविताः १८ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते १९ यन्नास्तितस्यसद्भावप्रतिपत्तिरुदाहृता ॥ मायेतिसापरिज्ञानादेवनश्यत्यसंशयम् २० निःस्नेहदीपवच्छांतोयस्यांतर्वासनाभरः ॥ तेनचित्रकृतेनेवजितंज्ञेनाविकारिणा २१ यस्यानुपादेयमिदंसमस्तंपदार्थजातंसदसद्दशासु ॥ नदुःखदाहायसुखायनैवविमुक्तएवेहसजीवएव २२ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ४ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ मनोबुद्धिरहंकारइंद्रियादितथानघ ॥ अचेत्यचिन्मयंसर्वंकृतेजीवादयःस्थिताः १

नपुनस्तेषांरागद्वेषप्ररोहापरिहारात् ॥ अतस्तेसेविताअपिनेत्यर्थः १८ किंतर्हितत्त्वंतयोरितिचेदहंकारएव अतस्तत्परित्यागेआत्यंतिकरागद्वेषनिवृत्तिरित्याशयेनगीतावाक्यमुदाहरति ॥ यस्येति १९ अहंकारस्यतुतत्त्वमज्ञानमेवतन्निवृत्तिस्तुस्वात्मपरिज्ञानादित्याशयेनतत्रमायाशब्दार्थप्रसिद्धिंदर्शयन्नाह ॥ यदिति २० यस्यवासनाभरःशांतस्तेनजितम् ॥ सकिंजयःसत्योनेत्याह ॥ चित्रकृतेनेति ॥ यथाचित्रकृतेनराज्ञाचित्रलिखितशत्रुशिरश्छिदताजितमिवतथानित्यनिरस्तसंसारानिरासबोधान्नित्यसिद्धाद्वितीयपूर्णात्मनाजितमित्यर्थः २१ यस्यपुरुषधौरेयस्यइदंसमस्तंभोग्यपदार्थजातंसदसद्दशासुआविर्भावतिरोभावावस्थासुवैभवदारिद्र्यदशासुआरोपापवाददशासुवामिथ्यात्वात्तत्त्वतआत्मतयानित्यलब्धत्वाद्वाअनुपादेयंसत्तद्वियोगसंयोगप्रयुक्तायदुःखदाहायसुखायचनभवतिकिंतुइहसजीवोजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थः २२ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ निरस्यान्याःपराग्दृष्टीर्वसिष्ठेनेहराघवः ॥ प्रत्यग्दृष्टौस्थिरीकृत्यपृष्टःसंशयशांतये १ रामस्यप्रत्यग्दृष्टिमुद्घाटयिष्यन्वसिष्ठःप्रथममाध्यात्मिकेषुमनआदिभेदेष्वनुगताखंडचिदैक्यंदर्शयन्जीवादिभेदबाधमनुभावयति ॥ मनइति १ ॥ ४

तत्रोपपत्तिमाह ॥ एकेनेति ॥ दत्तास्वसत्तासंसर्गाध्यासेनप्रापिता २ मनआद्यनुगतप्रत्यक्तत्वदर्शनादेवतत्र विश्रांतस्यबाह्यार्थभोगतृष्णाक्षयेबाह्यसर्ववस्त्वनुगतसन्मात्रस्यापिप्रत्यगभेदेन
स्वतएवभाणाद्बाह्याध्यासनिमित्तमप्यज्ञानंक्षीयतइत्याशयेनाह ॥ भोगेति ॥ एवमुक्तरीत्याप्रत्यक्तत्वदर्शनेनभोगतृष्णाविषावेशोयदैवोपशमंगतस्तदैवाज्ञानमस्तंनिरस्तमित्यर्थः ॥ आंध्यंच
क्षुषोविषयप्रथनासामर्थ्यम् ३ अंतर्भावितेनसम्यग्विचारितेन ४ मौर्ख्यमज्ञानम् ॥ जाड्यंशैत्यम् ५ ६ एवंसर्ववेदांतशास्त्ररहस्यभूतांप्रत्यग्दृष्टिसम्यगुद्धाटयतद्विपरीतदर्शनंशास्त्रार्थविघातकं
निंदति ॥ रघुनाथेति ॥ दर्शितंशास्त्रार्थंशास्त्ररहस्यंउपेक्ष्येतिशेषः ॥ येतद्विघातायान्यथाभावयंतितेकृमिकीटत्वयोग्यायपापायचेतसारागादिहेतुदुर्बुद्ध्यामिलंति ७ तांदुर्बुद्धिंव्यवहितसर्गेप्र
पंचयिष्यमाणांप्रतीकेनोदाहरन्मौर्ख्यक्षयात्तत्क्षयंदर्शयति ॥ नवेति ॥ रूपादि पिंडेषुदुर्बुद्धिकल्पितेतिशेषः ८ इदानींरामस्यदर्शितप्रत्यग्दृष्टौस्थिरीभावंलिंगैरुपलक्ष्याह ॥ स्थिरतामिति ॥

एकेनैवात्मनादत्तानानातेयंमहात्मना ॥ यथैकेनैवचंद्रेणतिमिराप्पात्रदर्पणैः २ भोगतृष्णाविषावेशोयदैवोपशमंगतः ॥ तदैवमस्तमज्ञानमांध्यंध्वांतक्षयादि
व ३ अध्यात्मशास्त्रमंत्रेणतृष्णाविषविषूचिका ॥ क्षीयतेभावितेनांतःशरदामिहिकायथा ४ मौर्ख्येक्षीणेक्षतंविद्धिचित्तंरामसबांधवम् ॥ विलीनांबुधरेव्योम्नि
जाड्यंशाम्यत्यविघ्नतः ५ अचित्तत्वंगतेचित्तेक्षीयतेवासनाभ्रमः ॥ हारमुक्तासमावेशश्छिन्नेतंताविवानघ ६ रघुनाथविघातायशास्त्रार्थंभावयंतिये ॥ कृमि
कीटत्वयोग्यायचेतसासंमिलंतिते ७ नवतामरसाकारकांतलोचनलोलता ॥ शांतिमौर्ख्येक्षतावातेचलतासरसोयथा ८ स्थिरतामुपयातोसिभावाभावविव
र्जितः ॥ पदेपरमविस्तारेनभसीवप्रभंजनः ९ मन्येमद्वचनैर्बोधमागतोसिरघूद्वह ॥ विगताज्ञाननिद्रोंतर्नृपतिःपटहैरिव १० सामान्येचलगंत्येवजनेकुलगु
रोर्गिरः ॥ अत्युदारमतौरामनलगंतिकथंत्वयि ११ यत्रोपादेयवाक्यत्वंभावितंस्वेनचेतसा ॥ मद्वचोंतर्विशत्युच्चैस्तत्क्षेत्रेयथापयः १२ वयमिहहिमहानुभा
वनित्यंकुलगुरवोभवतांरघूद्वहानाम् ॥ मदुदितमिदमाशुधार्यमार्यशुभवचनंहृदिहारवत्त्वयेति १३ इतिवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेचिंताभावप्र
तिपादनंनामचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ अहोअहंगताश्चित्त्वंभवद्वाक्यार्थभावनात् ॥ शांतंजगज्जालमिदमग्रस्थमपिनाथमे १ परामंतः
प्रयातोस्मिपरमात्मनिनिर्वृतिम् ॥ दीर्घावग्रहसंतप्तंवृष्टयेवेववसुधातलम् २ शाम्यामिशीतलाकारःसुखंतिष्ठामिकेवलम् ॥ प्रसादमनुयातोहंसरोनिर्वारणं
यथा ३ सम्यक्प्रसन्नमखिलंदिङ्मंडलमिदंमुने ॥ यथाभूतंप्रपश्यामिनिर्नीहारमिवाधुना ४

प्रभंजनोवायुः ९ पटहैर्वैतालिकानांप्रबोधनवाद्यभेदैः १० इदानींस्वकृतस्योपदेशस्यसाफल्यदर्शनाद्रामंस्वंचप्रशंसन्नाह ॥ सामान्येइति ॥ लगंतिबोधजननफलेनयुज्यंते ११ यत्रमयित्व
याउपादेयवाक्यत्वमाप्ततमत्वंभावितंचिंतितमतोमद्वचस्तवांतर्हृदिविशति १२ इदानींफलपर्यवसितस्वोपदिष्टार्थस्याविस्मरणेनधारणंस्वस्यकुलपूज्यत्वान्माननीयशासनस्त्वख्यापनेनाविधत्ते ॥
वयमिति ॥ भवतांसर्वेषामिक्ष्वाकूणांविशेषतश्चरघूद्वहानांवयंकुलगुरवइतिहेतोस्त्वयामदुदितमिदंशुभवचनंधार्यंपुनःपुनश्चिंतनेनदृढीकृत्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशे
निर्वाण०चतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ इहप्रबुद्धःश्रीरामोविश्रांतःपरमेसुखे ॥ गुरोःपुरःस्वानुभवंवर्णयामासविस्तरात् ॥ १ ॥ चित्त्वंचिदेकरसपूर्णात्मभावम् १ दीर्घेणचिरकालानुवृ
त्तेनावग्रहेणवृष्टिप्रतिबंधेनसंतप्तम् २ निर्वारणंनिर्गतगजंनिर्विक्षोभनिमित्तमितियावत् ३ यथाभूतंयथार्थभूतसन्मात्रस्वभावम् ४

रागैर्विषयरंजनैर्नीरागैस्तद्विरोधिवैराग्यादिवृत्तिभिश्चनिर्मुक्तः ॥ मृष्टंनिर्मृष्टनीहाररजस्कंशरत्कालजंगलमिवशीतलः ५ रसायनममृतंतद्रसास्वादोपियत्रयस्मिन्नानंदेतृणायतेतृणवन्नीरसीभव
तिउपेक्ष्योभवतिवा ६ प्रकृतिःपारमार्थिकस्वभावस्तत्स्थः ॥ "लोकाआरमंतेविश्राम्यंतियस्मिन्सुखेतदहमस्मिएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति" इतिश्रुतेः ॥ अतएवरमंतेयोगि
नोयत्रेतिमार्गदर्शितव्युत्पत्त्यारामोस्मि ॥ स्वनामसार्थक्यंममाद्यसंपन्नमित्यर्थः ॥ तादृशायमह्यंतत्प्रदर्शकायतेतुभ्यंचनमः ७ कलनाभ्रमाःरात्रौबालभ्रांतिकल्पितोवेतालस्यसंसारःसंचारःकुटुंबं
वा ८ मनःशरदिसरसीमहासरइवनिर्वृतिंनिर्विक्षेपविश्रांतिमायातंप्राप्तम् ९ चिदेकरसस्यात्मनःअज्ञानादिकलंकःकस्मान्निमित्तादागतः कथंस्वप्रकाशेतिष्ठतिसःअसंगमपरिच्छिन्नंचतंकथमा
च्छादयति कथंचकूटस्थस्यसांसारिकविकारानुभवइत्यादिसंशयःसर्वसंशयमूलभूताज्ञानापगमान्निर्मूलतांयातः १० भाविताकृतिःस्फुरदाकारः ११ अहंसांप्रतंविकासवान्सन्ननुभूयमानम
शनायाद्यतीतमात्मानमंतरात्विनैवप्राक्तृष्णानिगडयंत्रितःकःअभवमितिविहसामि १२ आइतिस्मरणद्योतकोनिपातः ॥ निपातएकाजनाङितिप्रगृह्यत्वादसंधिः ॥ त्वद्वागमृता

जातोस्मिगतसंदेहःशांताशामृगतृष्णिकः ॥ रागनीरागनिर्मुक्तोमृष्टजंगलशीतलः ५ आत्मनैवांतरानंदंतत्प्राप्तोस्म्यंतवर्जितम् ॥ रसायनरसास्वादोयत्रनाथ
तृणायते ६ अद्याहंप्रकृतिस्थोस्मिस्वस्थोस्मिमुदितोस्मिच ॥ लोकारामोस्मिरामोस्मिनमोमह्यंनमोस्तुते ७ तेसंशयास्ताःकलनाःसर्वमस्तंगतंमम ॥ रा
त्रिवेतालसंसारःप्रभातइवभास्करे ८ निर्मलेहृदिविस्तीर्णेसंपन्नेहिमशीतले ॥ मनोनिर्वृतिमायातंसरसीशरदीवमे ९ कलंकआत्मनःकस्मात्कथंचेत्यादिसंश
यः ॥ नूनंनिर्मूलतांयातोमृगांकाग्रेयथातमः १० सर्वमात्मैवसर्वत्रसर्वदाभाविताकृतिः ॥ इदमन्यदिदंचान्यदित्यसत्कलनाकुतः ११ कोभवंप्रागहंतादृक्तृ
ष्णानिगडयंत्रितः ॥ अंतरात्मानमेवेतिविहसामिविकासवान् १२ आइदानींस्मृतंसम्यग्यथैषसकलोस्म्यसौ ॥ यस्त्वद्वागमृतापूरस्नातेनायमहंस्थितः १३
अहोनुविततांभूमिमधिरूढोस्मिपावनीम् ॥ इहस्थएवयत्रार्कोनपातालमिवस्थितः १४ मह्यंसत्तामुपेतायभावाभावभवार्णवात् ॥ नमोनित्यंनमस्यायजया
म्यात्मात्मनात्मनि १५ अनुभववशतोहृदब्जकोशेस्फुटमलितांसमुपागतेननाथ ॥ तववरवचसेहवीतशोकांचिरमुदितांचदशामुपागतोस्मि १६ इतिवा०
वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेराघवविश्रांतिवर्णनंनामपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः ॥ यत्ते
हंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया १

पूरस्नातेनमयाअयमहंयोयथापरमार्थतःस्थितएषसकलश्चास्मितथाइदानींस्मृतमित्यन्वयः १३ अहमिहस्थएवसन्कांचि
द्विततामपरिच्छिन्नांब्रह्मलोकभूमिमधिरूढोस्मि यत्रयस्यांभूमावर्कःसूर्यःपातालमास्थितइवात्यंतमधोदेशस्थितोपिनभवति ॥ कार्यब्रह्मलोकाद्विसोऽधःस्थितोनपरब्रह्मलोकात् ॥ "नतत्रसूर्यो
भातिनचंद्रतारकं" इत्यादिश्रुतेरितिभावः १४ भावाभावभवार्णवात् ल्यब्लोपेपंचमी ॥ भावाभावलक्षणंभवार्णवंनिस्तीर्यतत्पारभूतांतदधिष्ठानसन्मात्रतामुपेतायेत्यर्थः ॥ यतोहमात्मनाआत्म
निस्वेमहिम्निजयामिसर्वोत्कर्षेणवर्ते अतःसर्वैर्नित्यंसर्वदानमस्यायनमस्कर्तुमर्हायेत्यर्थः १५ हेनाथअहंहृदब्जकोशेस्फुटमलितांभ्रमरवत्स्थिरतामुपागतेनतववरवचसाइहअस्मिन्देशेकालेचस्वानु
भववशतोवीतशोकांचिरंसदैवोदितांमुदितांजीवन्मुक्तदशामुपागतोस्मीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहा०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ देहात्मप्रविवे
कोत्रदुःखंदेहात्मदर्शनात् ॥ मूढानामंगनासंगान्मोहवृद्धिश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ इत्थंश्रीरामेसम्यक्प्रबुद्धेप्यन्येषांश्रोतॄणांतथैवप्रबोधजननायप्रवर्तमानोभगवान्वसिष्ठोवक्ष्यमाणदेहात्मविवेकादिश्र
वणेराममप्यनुकूलयन्नाह ॥ भूयएवेत्यादिना ॥ प्रीयमाणायउपदेशतात्पर्यगोचरनिरतिशयानंदात्मानुभवलक्षणप्रीतिभाजनायतेसर्वजनहितकाम्ययायद्वक्ष्यामितच्छृणिवत्यर्थः १

ननुश्रोतृश्रावयितृश्रोतव्यादिभेदानांबाधितत्वात्कथंमेश्रवणेप्रवृत्तिःकिंवातत्फलंतत्राह ॥ भेदमिति ॥ बाधितानुवृत्त्याभेदाभ्युपगमेनश्रवणप्रवृत्तिसिद्धिस्तत्त्वबोधाभिवृद्धिरल्पप्रबुद्धोद्धारश्चत
त्फलमित्यर्थः २ तत्रादौश्रोतृणामिंद्रियजयासामर्थ्यात्तैराकृष्यमाणस्यमनसःपूर्णात्मनिप्रतिष्ठाकथंस्यादितिजिज्ञासांलिंगैरुपलक्ष्य "यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाण्य
वश्यानिदुष्टाश्वाइवसारथेः ॥ यस्तुविज्ञानवान्भवतियुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइवसारथेः" इतिश्रुतिद्वयोक्तदिशैवतांक्रमेणपरिहरति ॥ यस्येतिद्वाभ्याम् ॥ इत्येतस्मादे
वासदात्मभावेनापराधादतिरुषाअक्षाणिरिपवःशत्रवोभूत्वातमज्ञमभिभवंतिपराभावयंति ३ संतुष्टयासत्यात्मदर्शनोपकारजनितसंतोषेणेवअक्षाणिसुहृदांमित्राणिभूत्वानघ्नंतिकिंतुज्ञानाभिवृ
द्ध्यनुकूलाचरणेनपालयंतीत्यर्थः ४ स्फुरतोव्यवहरतोयस्यपुंसोभोग्यपदार्थेसदैवदोषदर्शनान्निंदनादृतेकुत्सनंविनास्तुतिःप्रशस्तताबुद्धिर्नभवत्येवसपुमान्देहसंबंधिदुःखार्थंदेहंकेनहेतुनाआत्मत
याआदत्ते ॥ तत्रहेतुर्नास्तीत्यर्थः ५ इदानींदेहात्मैक्यभ्रमवारणाययुक्तीःप्रस्तौति ॥ नात्मेत्यादिना ॥ जडचित्त्वाभ्यांविरुद्धयोर्देहात्मनोराधाराधेयभावादिसंबंधोपिदुर्लभस्तादात्म्यंतुदूरानि
रस्तमित्याशयः ६ एवंनिर्विकारत्वसविकारत्वादिकृतविरोधादपिनतत्प्रसक्तिरित्याह ॥ सर्वैरिति ७ आत्माधीनंस्वप्रथोपकारंप्राप्यात्मनएवदुःखभोजकत्वात्कृतघ्नस्य ८ ननुचिन्मयत्वमपिदे

भेदमभ्युपगम्यापिशृणुबुद्धिविवृद्धये ॥ भवेदल्पप्रबुद्धानामपिनोदुःखितायथा २ यस्याज्ञानात्मनोज्ञस्यदेहएवात्मभावना ॥ उदितेतिरुषैवाक्षारिपवोभिभवंति
तम् ३ यस्यज्ञानात्मनोज्ञस्यसत्येवात्मनिसंस्थितिः ॥ संतुष्टैवाक्षसुहृदोनघ्नंतितमनिंदितम् ४ पदार्थेस्फुरतोयस्यनस्तुतिर्निंदनादृते ॥ सदेहंदेहदुःखार्थ
मादत्तेकेनहेतुना ५ नात्माशरीरसंबंधीशरीरमपिनात्मनि ॥ मिथोविलक्षणावेतौप्रकाशतमसीयथा ६ सर्वैर्भावविकारैस्तुनित्योन्मुक्तस्त्वलेपकः ॥ नात्मास्तमे
तिभगवान्वेदेतिसदोदितः ७ जडस्याज्ञस्यतुच्छस्यकृतघ्नस्यविनाशिनः ॥ शरीरकोपलस्यास्ययद्भवत्यस्तुतत्तथा ८ आदत्तेतत्कथंनित्यंचिन्मयत्वंसदोदि
तम् ॥ ययोरेकपरिज्ञानेजडतैवापरस्थिता ९ तयोःकीदृग्विधाभूतासमानसुखदुःखता ॥ यौसमौसमधर्माणौनकदाचनतौकथम् १० यावप्यसक्तावन्योन्यंमि
थःसंनमितौकथम् ॥ कथंस्थूलोणुरूपःस्यादणुःस्थूलःकथंभवेत् ११ एकोदयेद्वितीयस्यनसत्तादिनरात्रयोः ॥ ज्ञानंनाज्ञानतामेतिच्छायानायातितापताम् १२
सद्ब्रह्मनासद्भवतिविचित्रास्वपिदृष्टिषु ॥ मनागपिनसंश्लेषःसर्वगस्यापिदेहिनः १३ देहेनदेहगस्यापिकमलस्येववारिणा ॥ मनागपिनसंश्लेषोब्रह्मणोदेहसत्तया १४
(जगत्यात्मनिकोकिंचिन्नास्ततोदेहकस्यच ॥ तदातत्रमुधैवैषसुखदुःखक्रमःकुतः ॥) तद्गतस्याप्यतद्वृत्तेरंबरस्येववायुतः ॥ जरामरणमापन्नसुखदुःखभवाभवौ १५

हस्यैवधर्मोस्तुतथाचनकोपिविरोधइत्याशंक्याह ॥ आदत्तेइति ॥ जडव्यावृत्तंचित्स्वरूपमपरिचीयनदेहस्यचिन्मयत्वंज्ञातुंशक्यंतत्परिचयेचजडतैवअपरस्थदेहस्यस्थितेतितत्स्वभाव
विरुद्धंचिन्मयत्वंकथमादत्तेइत्यर्थः ९ नन्वात्मनोमानसदुःखभोगेनदेहेकार्श्यंजायमानंदृश्यतेदेहेचताडनादिनाआत्मनोदुःखभोगइतितयोःसमानसुखदुःखतादर्शनात्तादात्म्यंकिंनस्यात्तत्राह ॥
तयोरिति ॥ यौआत्मदेहौवह्न्ययःपिंडाविवसमौअविविक्तौपरस्परधर्मविनिमयात्समधर्माणौभासेते विविक्तौतुतौनकदाचनतथाभासेते तयोःकीदृग्विधाकथंचसमानसुखदुःखताभूतापरमार्थस
त्यावक्तुंशक्येत्यर्थः १० किंच असंगेनपरमसूक्ष्मेणआत्मनास्थूलस्यदेहस्यसंगमएवदुर्लभोदूरेऐक्यमित्याह ॥ यावपीति ११ परस्परोपघातिस्वभावत्वादपिनैक्यप्रसक्तिरित्याह ॥ एके
ति १२ सद्ब्रह्मअतद्देहादिरूपंनभवति ॥ सतश्चदेहिनोदेहाधिष्ठानप्रतीचःस्वाध्यस्तेनदेहादिनामनागपिनसंश्लेषः १३ उक्तमेवदृष्टांतोपदर्शनायपुनराह ॥ देहेनेति ॥ कुतोनसंश्लेषस्तत्राह ॥
देहसत्तयेति ॥ देहकल्पनाधिष्ठावसन्मात्रस्वरूपतयेत्यर्थः ॥ तथाचोक्तंभगवत्पादैर्यत्रहियदध्यासस्तत्कृतेनगुणेनदोषेणवाअणुमात्रेणापिसनसंबध्यतइति १४ अतद्वृत्तःअलेपकत्वात्तद्विलक्षणस्त्र

भावस्यांबरस्यवायुतोयथाशोषकंपरजोलेपादयोदोषानसंतितद्वद्देहादितआत्मनोजरादयोमनागपिनसंतीत्यर्थः १५ देहतयादेहात्मदृष्ट्यास्थितोऽपिमरणजन्मादिभ्रमोमज्ञात्मदृष्ट्याब्रह्म णिअप्सुवीचिचयइवब्रह्ममात्रोदृश्यतेइत्यर्थः १६ १७ यथापयःस्वसत्तयैवस्थितमूर्मित्वमनुभवतीवतद्वत् ॥ यथाप्रतिबिंबस्यआधारस्पंदनेनहेतुनाक्षोभेसाति सूर्यादेर्मनागपिक्षोभोनास्तितथादे हेनचिदाभासक्षोभेपिदेहिनोदेहसाक्षिणइत्यर्थः १८ सम्यग्दृष्टेतुवस्तुन्येवस्थितिरभिजायतेदेहमयोऽज्ञानविभ्रमश्चलयमेति १९ यथाभूतार्थयोर्विमर्शेनिष्कृष्टपरमार्थस्वभावयोर्देहतत्साक्षि णोर्ज्ञानाद्देहस्यसत्तात्मिकातत्साक्षिणश्चसत्तात्मिकास्थितिरुदेतिप्रकटीभवति २० दीपेनाद्यतेग्रस्यतइतिदीपात्ततमःप्रदीपश्चतादृशयोःपरस्परोत्थितिस्वभावपदार्थभूतयोरित्यर्थः ॥ इ दानीमज्ञस्यजगद्दर्शनप्रकारंनिंदितुंप्रपंचयति ॥ असम्यग्दर्शिनइत्यादिना २१ २२ चेतिताचेतनतातयोन्मुक्ताः ॥ भावेघञंताच्चितेर्मत्वर्थेइनिस्ततस्तल् ॥ नह्यचेतनदेहात्मभूताश्चेतनाइ

मनागपिनसंतीहतस्मात्त्वंनिर्वृतोभव ॥ स्थितोदेहतयाप्युच्चैःपातोत्पातमयोभ्रमः १६ दृश्यतेकेवलंब्रह्मण्यप्सुवीचिचयोयथा ॥ आत्मसत्तोपजीवित्वादात्मा नुभवतीहहि १७ देहयंत्रंपयःसत्तामात्रादूर्मिमिवास्थितम् ॥ आधारस्पंदनेनांगयथाक्षोभोनवाभवः १८ सूर्यादेःप्रतिबिंबस्यतथादेहेनदेहिनः ॥ सम्यग् दृष्टेयथाभूतेवस्तुन्येवाभिजायते १९ स्थितिर्देहमयोज्ञानविभ्रमोलयमेतिच ॥ देहदेहवतोर्ज्ञानाद्यथाभूतार्थयोःस्थितिः २० सत्तासत्तात्मिकोदेतिदीपादीपप दार्थयोः ॥ असम्यग्दर्शिनोदेहस्यावर्तपरिवर्तनैः २१ अंतःशून्याःस्फुरंतीहतेमोहार्जुनपादपाः ॥ अपर्यालोचितात्मार्थाअपरामृष्टसंविदः २२ स्पंदंतेचेति तोन्मुक्तास्तृणवन्मूढबुद्धयः ॥ अनास्वादितचित्तत्वाज्जडाःसर्वैखवायुभिः २३ यत्रतत्रोदिताक्रांताटंतिप्रस्फुरंतिच ॥ तृणकाष्ठादिकंसर्वमाहरंतित्यजंति च २४ सशब्दस्पर्शरूपाढ्यास्तरंगतरलांगकाः ॥ जडासंतःस्फुरद्रूपाभृशंस्फाररसासवाः २५ सविहारागमापायामहौघाइवदुर्द्धियः ॥ सर्वेषामेवचैतेषांस्थि तैवेषाचिदव्यया २६ किंत्वबोधवशादस्याःपरांकृपणतांगता ॥ श्वाससंततयोह्यज्ञाल्लोहकारदृतेर्यथा २७ स्पंदमात्रार्थमेवाशुदृश्यंतेनार्थकारिणः ॥ तर्जनं गर्जनंमूढाद्धनुर्दंडगुणादिव २८ श्रूयतेमरणायैवचिद्बोधपरिवर्जितम् ॥ फलभोगोपियोमूढात्तदरण्यतरोरिव २९ तस्मिन्विश्रमणंयत्तच्छिलाफलहकेयथा तेनयत्संगमःसस्यात्स्थाणुनाभुविजंगले ३० तदर्थयत्कृतंकिंचितद्व्योमलकुटैर्हतम् ॥ तस्मिन्यदधमेदत्तंतत्त्यक्तंकिंनकर्दमे ३१

तिवक्तुंयोग्याइतिभावः ॥ यदितेअचेतनास्तर्हिकथंवदंतितृणकाष्ठाहरणादिनाव्यवहरंतिचतत्राह ॥ अनास्वादितेत्यादिना ॥ तेसर्वेजडाअपिखैर्मुखनासिकादिच्छिद्रैस्तत्संचारिभिर्वायुभिश्च यत्रयत्रप्रदेशेकीचकवदुदितेननोदनेनआक्रांतास्तत्ररटंतिप्रस्फुरंतिसंचरंतिचेतिपरेणान्वयः २३ २४ शब्दस्पर्शसहितरूपादिविषयलाभेनेवआढ्याःकृतार्थमन्याः ॥ स्फारोरसोभोगाभिनि वेशएवआसवभिवोन्मादकोयेषाम् २५ यथानद्यादिमहौघाअचेतनाअपिविहारागमापायादिचेष्टासहितास्तद्वद्दुर्धियोपिकिमेषामात्मचिन्नास्त्येवनकिंतुविद्यमानाप्यबोधाद्व्यर्थाऽसंपन्नेत्याह ॥ सर्वेषामिति २६ अज्ञात्मूर्खात् ॥ निःसरंत्यइतिशेषः २७ जठराग्निस्पंदमात्रार्थम् ॥ एवंमूढाभ्रिष्पद्यमानंपरतर्जनंगर्जनंचनचेतनतालिंगंमरणाद्यनर्थमात्रहेतुत्वाद्धनुर्गुणविस्फारवदित्याह ॥ तर्जनमिति २८ फलभोगःफललाभः २९ शिलाफलहकेतप्तशिलाफलकेयथातथा ॥ स्थाणुनाछिन्नतरुमूलेन ३० कृतमुपकृतंस्वेनतत् । लकुटैर्दंडैः ॥ हतंताडितम् ३१

कौलेयः श्वा ॥ कुलकुक्षीत्यादिना विहितस्य ढकञः कलोपश्छांदसः इहमज्ञनिंदनमज्ञानस्यहेयताप्रदर्शनार्थंदययानत्वज्ञेषुद्वेषादित्याशयेनाह ॥ अज्ञानमिति ३२ ३३ युगंयुगोपलक्षितंला
गलंरथंवाप्रतिअचलाइवदृढानिदुरुल्लंघनानिच ३४ ३५ दुष्टैर्भावैःसुष्ठुअंचिताव्याप्ताधीर्यस्य ३६ अवस्तुन्यसद्वस्तुनिसनेत्रस्यपश्यतइतियावत् ३७ पयसःक्षीरात्कंटकश्चप्रतिभाग
च्छतिउत्पद्यतइतियावत् ॥ देहलक्षणस्यशाल्मलेःकोटरेनिवसंत्योभोगिन्यःसर्पिणीभूता आशाःप्रसूयंतेरागलोभदैन्यादिसर्पान् ॥ अथवामनोमातंगस्यशृंखलाभूता आशादुःखानिप्रसूयंतेइ
तिआंतरबाह्यविषयभेदेनाशाभेदंप्रकल्प्यरूपकद्वयंयोज्यम् ३८ सुकृष्टात्क्षेत्रात् ॥ नविद्यतेज्ञानंयस्यसःअज्ञानस्तंनरकश्रीःपरिपालयतिप्रतीक्षते ३९ ४० हृदिमनोलक्षणायांस
भूमौ ४१ तरुच्छदःपल्लवस्तत्स्थानापन्नयोःस्फुरदोष्ठयोर्लसंतोनिःश्वासधूमायस्य ॥ शस्त्रजालमिवकटकटायमानारदादंताएवोल्मुकायस्य ॥ द्वेषएवदावाग्निर्यस्य ॥ हृन्मनस्तल्लक्षणेमरौनि

तेनसार्द्धंकथायत्तत्कौलेयाह्वानमंबरे ॥ अज्ञानमापदांनिष्ठाकाहिनापदजानतः ३२ इयंसंसारसरणिर्वहत्यज्ञप्रमादतः ॥ अज्ञस्योग्राणिदुःखानिसुखान्यपिदृढा
निच ३३ पुनःपुनर्निवर्ततेयुगंप्रत्यचलाइव ॥ शरीरधनदारादावास्थांसमनुबध्नतः ३४ इदंदुर्दुःखमज्ञस्यनकदाचनशाम्यति ॥ अनात्मनिशठेदेहेआत्मभा
वमुपेयुषि ३५ असद्बोधमयीमायाकथंनामापिनश्यति ॥ दुर्भावस्वंचितधियोवस्तुन्यंधस्यदुर्मतेः ३६ अवस्तुनिसनेत्रस्यलुठतश्चपदेपदे ॥ विषमुत्पद्यते
चंद्रादामोदःकुसुमादिव ३७ कंटकश्चैतिपयसोदूर्वांकुरइवस्थलात् ॥ देहशाल्मलिभोगिन्योमनोमातंगशृंखलाः ३८ अज्ञस्याशाःप्रसूयंतेसुकृष्टादिवशाल
यः ॥ नरकश्रीरिहाज्ञानंदुष्कृतव्यालवेष्टितम् ३९ परिपालयतिप्रीतामयूरीवारिदंयथा ॥ नेत्रलोलालिनीलोलास्फुरिताधरपल्लवा ४० मूर्खार्थमेवविकस
त्यंगनाविषवल्लरी ॥ अज्ञस्यहृदिसद्भूमावेवपेलवपल्लवा ४१ विद्यतेपतगच्छायोरागविद्रुमदुर्द्रुमः ॥ तरुच्छदलसद्धूमःशस्त्रजालरदोल्मुकः ४२ ज्वलतिद्वेष
दावाग्निर्हृन्मरौकायतापदः ॥ अज्ञमात्सर्यमनसिपरापवदनच्छदा ४३ ईर्ष्याकमलिनीचिंताषट्पदाविलसत्यलम् ॥ प्रतिजन्मप्रमृष्टोग्रदुःखकल्लोलविभ्रम
म् ४४ जडमेवसमभ्येतिपुनर्मरणवाडवः ॥ जन्मबाल्यंव्रजत्येतद्यौवनंयुवताजराम् ४५ जरामरणमभ्येतिमूढस्यैवपुनःपुनः ॥ जगज्जीर्णारघट्टेस्मिन्नज्ञःसं
सृतिरूपया ४६ मज्जनोन्मज्जनैरज्ञोयंत्रेकलशतांगतः ॥ यदेवगोष्पदापूरंज्ञधियःपेलवंजगत् ४७ तदेवापारपर्यंतमगाधममहात्मनः ॥ धियोदृशइ
वाज्ञस्यदीर्घजठरकोटरात् ४८ नप्रयांत्यपरंपारंविहंगयःपंजरादिव ॥ भावमात्रपरावृत्तवासनाभारनाभयः ४९

र्जलारण्येज्वलतिभस्मीभवतीव ४२ मात्सर्यंजलपूर्णेमनसिमानसे ॥ मात्सर्यमानसेऽज्ञस्येतिपाठःसाधुः ४३ प्रमृष्टानानाप्रतीकारोपायवेलोपसर्पणेनमार्जिताउग्रदुःखकल्लोलविभ्रमायत्र
तंजडमज्ञंजलमयंसमुद्रंचमरणलक्षणोवाडवोवडवानलः ४४ जन्मादीनामुत्तरोत्तरमनर्थप्रापकत्वमेवेत्याह ॥ जन्मेति ४५ आरघट्टेयंत्रेघटीयंत्रे ४६ गोष्पदमापूरयतीतिगोष्पदापूरम्
अल्पजलप्रायमित्यर्थः ४७ अमहात्मनःपरिच्छिन्नदेहात्मदर्शिनःअपारपर्यंतमगाधंचभवतिअतःअदृशःअंधस्येवअज्ञस्यधियोजठरकोटरादुदरभरणासक्तिबंधनवशादपरंदीर्घंसंसाराब्धिपा
रंनप्रयांतीत्यन्वयः ४८ कुतोनप्रयांतितत्राह ॥ भावेत्यादिना ॥ “परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्”इतिश्रुतेर्बाह्येषुविषयमात्रेषुपरावृत्तवासनाभाराक्रांतहृद
यनाभयःसत्योविषयपंकेषुमग्नाजन्मचक्रस्यनेमयोनेमिस्थानीयेंद्रियगणाउद्धृत्यस्पष्टीकर्तुंशोधयितुंनशक्यंते ४९

गृध्रपदेनमृगयोपयोगिनःश्येनाग्राह्याः ॥ तनुःस्वदेहपरंपरा ॥ दूराद्दूरदेशकालयोरपिसर्वदासर्वत्रेतियावत् ॥ रागान्मृगयाव्यसनात् ५० आमिषपिंडवदितिवातिप्रयोगोभ्रांतिदशाभेदाभावे
सादृश्याभावादित्याशयेनाह ॥ भूतेति ॥ भूतमयीमनुष्यपश्वादिप्राणिप्रचुराहिमवान्विंध्योमलयइत्यादिशैलप्रचुराचदृष्टिर्वस्तुतोमांसलवमात्रिकामृल्लवमात्रिकाचेतिविभज्यक्रमेणसंबंधः ॥
मोहात्तत्त्वापर्यालोचनादेवयौरश्वःपुरुषोमत्ताभ्राताहिमवान्मलयइत्यादिकल्पनयासंलक्ष्यतइत्यर्थः ५१ अतएवचित्रैःपदैरर्थैश्च अनंतानिरंजनानियस्यतथाविधोऽनल्पसंकल्पकल्पनालक्षणः
कल्पपादपोजयति ॥ अत्यंतासाध्वैरपिपदार्थैःसर्वकामपूरणसमर्थत्वात्सर्वोत्कर्षेणवर्ततइत्यर्थः ५२ इदानींतादृशकल्पवृक्षकोटिव्याप्तंसंसारवनखंडंवर्णयति ॥ अज्ञानादित्यादिना ५३ पर्णा
निपल्लवाः ॥ कोरकंकलिका ॥ छांदसीक्लीबता ५४ योषिल्लक्षणाओषधयोलताअस्मिन्वर्णितलक्षणेसंसारवनखंडेपरांशोभामुपागताः ५५ अज्ञानस्येंदुत्वमुक्तमुपपादयति ॥ जन्मेति ॥
तमःकालेविवेकसूर्यास्तमयकाले ॥ शून्येनिष्प्रपंचेब्रह्मणिनभसिचउदितात्माप्रकाशमानः ॥ दोषायारात्रेर्दोषाणांचेशः ५६ ५७ तर्पिताःपोषिताआशालक्षणाश्चकोरायेन ॥ चित्तलक्षणंयद्र

स्पष्टीकर्तुंनशक्यंतेजन्मचक्रस्यनेमयः ॥ अज्ञेनेंद्रियगृध्रार्थंरागान्मृगयुणातनुः ५० संसारारण्यआस्तीर्णादूरादामिषपिंडवत् ॥ भूतशैलमयीदृष्टिर्मृन्मांसल
वमात्रिका ५१ मोहात्संलक्ष्यतेचित्रपदार्थानंतरंजनः ॥ जयत्यनल्पसंकल्पकल्पनाकल्पपादपः ५२ अज्ञानात्प्रसृतायस्माज्जगत्पर्णपरंपराः ॥ यस्मिंस्ति
ष्ठंतिराजंतेविशंतिविलसंतिच ५३ विचित्ररचनोपेताभूरिभोगिविहंगमाः ॥ यत्रजन्मानिपूर्णानिकर्मजालंचकोरकम् ५४ फलानिपुण्यपापानिमंजर्योविभवश्रि
यः ॥ अज्ञानेंदूदयेनैतायोषिदोषधयःस्फुटम् ५५ संसारवनखंडेस्मिन्परांशोभामुपागताः ॥ जन्मजालकलापर्णस्तमःकालकृतोदयः ५६ शून्योदितात्मा
दोषेशोजयत्यज्ञानचंद्रमाः ॥ अज्ञानेंदोःप्रसादेनवासनामृतशालिना ५७ तर्पिताशाचकोरेणचित्तरत्नरसैषिणा ॥ राजहंसविलासिन्यःप्रालेयशिशिरांगिकाः
५८ भांतिकांताकुमुद्वत्योलोललोचनषट्पदाः ॥ धम्मिल्लतिमिरोल्लासालसत्पांडुपयोधराः ५९ रामारजन्योराजंतेतन्मौर्ख्येणविजृंभितम् ६० आपातमात्रम
धुरत्वमनर्थसत्त्वमाद्यंतवत्त्वमखिलस्थितिभंगुरत्वम् ॥ अज्ञानशाखिनइतिप्रसृतानिरामनानाकृतीनिविपुलानिफलानितानि ६१ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठम०वा०
वा०दे०मो०निर्वाण०मो०नामषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यन्मुक्तावलितारत्नभूषिताभांतियोषितः ॥ मदेंदावुदितेक्षुब्धकामक्षीरार्णवोर्मयः १

त्नंद्युमणिस्तदीयोरसोविषयास्वादनामृतंतदेषिणा ॥ सूर्यमंडलांतर्गतेनैवामृतेनशुक्लपक्षेचंद्रपूर्तेरितिभावः ५८ ५९ रामालक्षणारजन्योरात्रयोयद्राजंतेतद्द्रष्टॄणांमौर्ख्येणैवविजृंभितम् ॥ तच्छो
भाकारेणपरिणतंनतत्रशोभनंकिंचिद्वस्तुतोस्तीतिभावः ६० अज्ञानमेवसर्वानर्थहेतुरितिदर्शयन्नुपसंहरति ॥ आपातेति ॥ हेरामयद्विषयेषुप्रसिद्धमापातमात्रमधुरत्वमनर्थपर्यवसानत्वमाद्यंतव
त्त्वंदेशतःपरिच्छिन्नत्वमखिलस्थितिषुभंगुरत्वंनश्वरत्वंचतत्सर्वमज्ञानलक्षणस्यशाखिनोवृक्षस्यइतिएवंविधानिनानाकृतीनिफलानिबीजांकुरपरंपरयाजगदाकारेणप्रसृतानि ॥ तस्मादज्ञानमेव
तन्मूलमुच्छेद्यमितिभावः ६१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेषष्ठःसर्गः ॥६ ॥ कामादिभिरनर्थादिष्वर्थतारम्यतावहाः ॥ विस्तरेणात्रवर्ण्यंतेअज्ञानस्याविभूतयः ॥१॥ तत्रसर्व
विवेकापहारिण्यःसद्योनर्थगर्तपातिन्यःप्रस्तुताःस्त्रियएवाज्ञानस्यकामस्यचमहाविभूतयइत्याशयेनताएवप्रथमंवर्णयति ॥यदित्यादिना॥अस्ययच्छब्दस्यसर्वेषुश्लोकेषुप्रतिवाक्यंसंबध्यमानस्य
सप्तषष्टितमसर्गोपांत्यश्लोकार्धेतदज्ञानाविजृंभितमित्यत्रसंबंधः ॥ मदलक्षणेइंदाउदितेसातियोषितःक्षुब्धस्यकामक्षीरार्णवस्योर्मयइवयद्भांतितदज्ञानस्याविजृंभितंविभूतिरितिप्रतिवाक्यंयोज्यं १

यद्धारयंतितदप्यज्ञानविजृंभितम् २ मधौवसंतेवनखंडेषुतरुषुभूमौच ॥ मनोभुवोदासाआज्ञाप्याइव ॥ कृतमदाःकामिनांजनितोन्मादाः ३ क्रव्यादाःक्रव्यमात्राहाराव्याघ्रादयः ॥ गृध्रगोमायवादयस्तुलाभेअन्नाद्यप्यश्नंतीतिपुनर्ग्रहणम् ४ रक्तपूतिगंधएवसुगंधोयस्यास्तथाविधास्त्रीणांस्तनश्रेणिःसौवर्णकलशादिवद्यदृश्यतेतदज्ञानविजृंभितम् ५ इंदुनिस्यंदोऽमृतम ६ प्रत्येकंविभज्यदर्शनेअल्पाल्पाअष्ठीवंतःपर्वाणितदाकाराश्चभुजाशब्दवाच्याःक्रूराअस्थिशंकवः ७ तथाकदलीस्तंभावेवसंभारउरुसामग्रीयासांतथाविधाभिःसुंदरीभिर्भृता कुचकलश शोभायाउचितोद्रष्टुर्नेत्रानंदोयस्याःसकाशात्तथाविधातोरणालिर्मन्मथागारतोरणस्रग्भूताकांचीयद्विराजतेतदप्यज्ञानविजृंभितमितिप्राग्वत् ८ आपातेआरंभेमंदानांमधुराआपाततोल्प मधुरावा ॥ मध्येऽव्ययकालेरागद्वेषादिद्वंद्वानुपातिनी ॥ शीघ्रमवसानंक्षयोयस्याः ॥ कतिपयजनेषुदृश्यत्वाद्विरला ॥ ईदृशीलक्ष्मीरपियदभिवांछयतेतदितिप्राग्वत् ९ यन्मतिर्दुःखंसमुपैति यच्चसुखंशतशाखतांसमुपैति यच्चनानाकर्मफलाःश्रियोदुःखान्येवशाखायासांतथाविधाजायंतेतदपीतिप्राग्वत् १० श्रीणामज्ञानविजृंभितत्वेतत्फलककाम्यकर्मसुप्रवर्त्तकानांकर्मकांडवचसांसुतरां तथात्वमित्याशयेनाह ॥ बद्धेति ॥ प्रतानानिकाम्यकर्मविस्तारास्तल्लक्षणेगहनेअरण्येस्थितालताइवबद्धैर्नानाफलकामजालैर्घनाकारानिबिडाकाराअतएवदेवादिकामिनांकर्मिणांकारागृहरक्ष

सौवर्णांभोजकोशस्थलोलालिपटलश्रियम् ॥ धारयंतिदृशःस्त्रीणांकपोलतलदोलिताः २ उद्यानवनखंडेषुभूमौकृतमदामधौ ॥ हृद्याःसुमनसोभांतिदासाइव मनोभुवः ३ क्रव्यादगृध्रगोमायुकौलेयकवलांगिकाः ॥ स्त्रियःसमुपमीयंतेचंद्रचंदनपंकजैः ४ सौवर्णकलशांभोजकलिकामातुलुंगवत् ॥ दृश्यतेस्त्रीस्तनश्रेणी रक्तपूतिसुगंधिका ५ रसायनेंदुनिस्यंदमधुबिंबासवद्रवैः ॥ ओष्ठाभिधोमांसलवोलालाक्तउपमीयते ६ अल्पाल्पाष्ठीवदाकाराभुजाक्रूरास्थिशंकवः ॥ महा बाहुलताशब्दैर्वर्ण्यंतेकविभिःशुभैः ७ कदलीस्तंभसंभारसुंदरीभिस्तथाभृता ॥ कुचशोभोचितानंदातोरणालिर्विराजते ८ आपातमंदमधुरामध्येद्वंद्वानुबंधि नी ॥ शीघ्रावसानविरलालक्ष्मीरप्यभिवांछ्यते ९ समुपैतिमतिर्दुःखंसुखंचशतशाखताम् ॥ दुःखशाखास्तुजायंतेनानाकर्मफलाःश्रियः १० बद्धजालघना काराःकारार्थभिवरज्जवः ॥ दच्छदःसदृशावाचःप्रतानगहनेस्थिताः ११ संततामोहमिहिकाकार्यासारविसारिणी ॥ यमुनाप्रावृषीवेतितिमिरश्यामलाचिरम् १२ कटूकृतांतःकरणोनानासुखविशारदः ॥ वर्द्धतेहिगतस्नेहंजन्मप्रतिविषारसः १३ व्याधूतजर्जराकीर्णजनतापर्णराजयः ॥ स्वकर्मपवनावांतिनानावकररेणवः १४

णार्थारज्जवइवस्थिताः ॥ दतांदंतानांछदावोष्ठौतत्सदृशारागचापलप्रधानाइतियावत् ॥ ईदृशाःकर्मकांडवाचोप्यविद्याविजृंभितमित्यर्थः ॥ छदशब्दस्यसंमासेविभक्तेरलुग्विसर्गश्चच्छांदसः ॥ इदंचयामिमांपुष्पितांवाचमित्यादिनाभगवतागीतासुस्फुटीकृतम् ११ मोहवशात्स्वतएवकाम्येषुप्रवृत्तानांपुनःशास्त्रेणापिप्रवर्त्तनमंधोन्मत्तस्यस्वतःकूपेपततोबलात्पातनमिवानुचितमित्याशयेन मोहात्स्वतःप्रवृत्तिंदर्शयति ॥ संततेति ॥ कार्याणिप्रवृत्तयस्तल्लक्षणैरासारैर्विसारिणीविस्तीर्णामोहलक्षणामिहिकास्वतःश्यामलाप्रावृषिरजसाचकलुषातत्रापिनिशितिमिरेणात्यंतश्यामलायमुना यथाएतिप्रवहतितद्वत्स्वतएवैति ॥ पुरुषमंधीकृत्यविषयेषुप्रवर्त्तयतीत्यर्थः १२ भोगेप्रवृत्तस्यचविषयेषुपुत्रपौत्रादिषुवरागोभिवर्द्धतइत्याह ॥ कटिति ॥ आपाततोनानासुखविशारदःप रिणामेदुःखपर्यवसानाद्वेषमात्सर्यचिंतादिजननाच्चगतस्नेहंयथास्यात्तथाकटूकृतांतःकरणोजन्मलक्षणायाःप्रतिविषायाविषवल्ल्यारसइवपल्लवोपचयप्रदोरागोवर्धते १३ ततश्चक्रमात्पुत्रादीनां

१ ' तदूरुभिः ' इति पाठः ।

मरणेतद्वियोगदुःखपरंपराभवतीत्याशयेनाह ॥ व्याधूतेति ॥ व्याधूताःशातिताव्याध्यादिजर्जराआकीर्णजनताःपुत्रादिपरिजनसमूहाएवपर्णराजयोयैस्तथाविधानानाविधाअवकररेणवइवविते
कदृष्टहारिणोविक्षेपभेदायेषुतथाविधाःस्वदुष्कर्मपरिपाकलक्षणाःपवनावांति १४ ततःस्वस्यापिमृत्युरितिसदैवैवंजन्मपरंपरयामृत्युमुखेप्रवेशइत्याह ॥ कालइति १५ एवंपरिवर्तमानानज्ञजी
वानअहित्वेनोत्प्रेक्षते ॥ मोहेति ॥ शीतलस्यत्रिविधतापशून्यस्याचलस्यब्रह्मणोदीप्तयःप्रकाशायमानाजीवाइहसंसारेचित्राअहयःसर्पाएव ॥ तत्कुतः ॥ यतएतेमोहलक्षणंमारुतमापीयांतःपूर
यित्वास्थिताःपुनर्वियुज्यमानयानानादेहलक्षणयात्वचाचोपलक्षिताविषमचारिणःकुटिलगतयःस्फुरंतिसंचलंतीत्यर्थः १६ तैःप्रतिजन्मप्राप्यमाणंयौवनमपिमोक्षसाधनेषुविवेकवैराग्यश्रवणा
दिष्वनुपयोजनाद्व्यर्थमेवेत्याशयेनाह ॥ चिंतेति ॥ यातितेषामितिशेषः १७ एवंतदीयजिह्वादीनामपिवैयर्थ्यमनर्थार्थतेदर्शयति जिह्वेत्यादिना ॥ प्राकृतानांपामराणांस्त्रीपुत्रादीनामनुनयः
कोपापनयनंतत्प्रयुक्तैर्ज्वरैःसंतापैः ॥ जिह्वोपमानत्वोपपत्तयेसूत्रपदेनतद्दृढावष्टब्धमंतर्दलंलक्ष्यते ॥ उक्तोन्यायश्चक्षुराद्यंगेष्वपिज्ञेयः १८ अष्ठीलाग्रंथयः १९ सत्यवस्त्वनवलंबनादंतःशून्यःसकोटर

कालःकवलितानंतजगत्पक्वफलोप्ययम् ॥ घस्मराचारजठरःकल्पैरपिनतृप्यति १५ मोहमारुतमापीयत्वचाविषमचारिणः ॥ स्फुरंतीहाहयश्चित्राःशीतला
चलदीप्तयः १६ चिंतापिशाचोपहताविवेकेंदूदयंविना ॥ तमसैवनिरालोकायातियौवनयामिनी १७ जिह्वाजर्जरतामेतिप्राकृतानुनयज्वरैः ॥ पद्मकोटरको
णस्थमपिसूत्रंहिमैरिव १८ दुःखशोकमहाष्ठीलःकष्टकंटकसंकटः ॥ सहस्रशाखतांयातिदारिद्र्यदृढशाल्मलिः १९ अंतःशून्योन्नतिध्वस्ताचित्तचैत्यकृतालयः ॥
मायाबहुलयामिन्यांलंभोलूकोविवल्गति २० पूर्वंगृहीत्वाकर्णाभ्यांस्फुरंतीपरिनिश्चयम् ॥ जराजर्जरमार्जारीयौवनाखुंनिकृंतति २१ निःसाराक्रमशःक्रां
तधराधरसमुन्नतिः ॥ डिडीरपिंडिकेवेयंसृष्टिरायातिपुष्टताम् २२ आभासपुष्पधवलाजगत्पल्लवशालिनी ॥ सत्तालताविकसिताधर्मार्थफलधारिणी २३ सुरा
चलमहास्थूणंचंद्रसूर्यगवाक्षकम् ॥ गगनाच्छादनंचारुध्रियतेत्रिजगद्गृहम् २४ संसारसरसिस्फारेचरंतिप्राणषट्पदाः ॥ शरीरपुष्करेष्वंतश्चिद्रूपरसपायिनः
२५ नभोमार्गमहानीलकुट्टिमैकांतशालिनी ॥ भुवनोदररम्यांतःस्फुरत्यादित्यदीपिका २६

श्चस्वोन्नतिभारेणभग्नश्चित्तलक्षणश्चैत्यवृक्षस्तत्रकृतालयः ॥ मायालक्षणायांबहुलयामिन्यांकृष्णपक्षनिशायाम् २० पूर्वमारंभकालेकर्णाभ्यांकर्णसन्निहितकपोलयोर्गृहीत्वा २१ अज्ञानादे
वपुनस्सृष्टिप्रसरंदर्शयति ॥ निस्सारेत्यादिना ॥ क्रमशःक्रातारचयितुमुपक्रांताधराधराणांधराधरइवचसमुन्नतिर्यया ॥ डिंडीरस्यफेनस्यपिंडिकातादृशीप्रसिद्धासृष्टिर्जगद्दृष्टिः २२ आभास
श्चिदाभासप्रकाशस्तल्लक्षणपुष्पैर्धवलाउज्ज्वला सत्ताव्यावहारिकसत्यतालक्षणालता २३ सुराचलोपलक्षितपर्वताएवमहांतःस्थूणाःस्तंभायस्य ॥ गगनमेवाच्छादनंछदिर्यस्य २४ स्फारेवि
स्तीर्णेसंसारसरसिजातिषुशरीरपुष्करेषुअंतःस्थचिद्रूपरसपानशीलाःप्राणषट्पदाश्चरंति ॥ "एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति आनंदेनजातानिजीवंति"इत्यादिश्रुतेरितिभावः
२५ नभोमार्गलक्षणेमहतिनीलमणिनिर्मितेकुट्टिमेकृत्रिमभूभागेएकांतंशालिनीशोभमानाभुवनोदरेरमणीयतराआदित्यदीपिकास्फुरतिदीप्यतेयत्तदप्यविद्याविजृंभितमितिसर्वत्र २६

---

१ 'परितश्चयम्' इतिपाठः ।

जागतीजगदंतर्गतजविराशिलक्षणाजीर्णपक्षिणीस्ववासनाशलाकेइंद्रियपंजरेदेहेयान्निबद्धातदपि २७ मरुतापाणेनआमृष्टाकंपिता २८ अधःपातालेस्पष्टंप्रदर्शनायधात्राकृतोग्रनरकपंकाः संतोपितत्पतनशंकोज्झिताःसंतोयत्प्रहृष्टास्तदपीतिप्राग्वत् ॥ अथवास्वात्मतादात्म्याध्यासेनअधःकृतास्तिरस्कृताइवउग्रारक्तमांससमलमूत्रादिदेहनरकपंकायैस्तथाविधास्तच्छंकोज्झिताः संतावयंकुलशालिनोमहांतइत्याद्यभिमानैर्यत्प्रहृष्टास्तदित्यर्थः २९स्वर्गलक्षणेभ्र.(मणा) मार्गस्थसरसिसुरादेवास्तद्रूपाःसारसपक्षिणोयत्स्फुरंतितदपि ३० यत्ननानाकाम्यफललक्षणैरलिभिर्म लिनाक्रियालक्षणाअब्जिनीविकसितातदपि ३१ शफरीप्रोष्ठचाख्याक्षुद्रमत्स्यजातिः ३२ श्वःश्वःअपराप्रतिदिनंभिन्नपरिमाणाइंदुलेखेव ३३ क्षणभंगानिअचिरनश्वराणि ३४ कल्पानि सर्वव्यवहारसमर्थानि ॥ अचलेपदेब्रह्मणि ॥ युगवह्निनायुगांताग्निना ३५ वैपरीत्यंविपरिणामम् ३६ एतादृशानर्थपरंपरादर्शनेप्यज्ञानांकुतोननिर्वेदोदयस्तत्राह ॥ क्षुब्धैरिति ॥ वास

आशातंतुनिबद्धांगीजागतीजीर्णपक्षिणी ॥ स्ववासनाशलाकेंतर्निबद्धेंद्रियपंजरे २७ अनारतपतज्ज्वालभूतपर्णपरंपरा ॥ स्पंदतेमरुतामृष्टासंसृतिव्रतातिश्चिरम् २८ सृष्टेःकतिपयंकालंप्रहृष्टाःकुलशालिनः ॥ अधःकृतोग्रनरकपंकाःशंकोज्झिताःक्षणम् २९ भुक्तेंदुखंडकणिकानीलनीरदशैवले ॥ स्वर्गमार्गसरस्यंतःस्फुरंति सुरसारसाः ३० नानाफलालिमलिनावासनाजालमालिता ॥ स्पंदमोदमयीस्फीताक्रियाविकसिताब्जिनी ३१ वराकीसृष्टिशफरीस्फुरंतीभवपल्वले ॥ कृतांत वृद्धगृध्रेणशठेनविनिगीर्यते[1] ३२ तरंगफेनमालेवसैवान्येवचभंगुरा ॥ श्वःश्वोपरेंदुलेखेवसमुदेतिविचित्रता ३३ भूरिभूतशरावाणिक्षणभंगानिकुर्वता ॥ इदं कालकुलालेनचक्रंसंपरिवर्त्यते ३४ असंख्यातानिकल्पानिसंजातान्यचलेपदे ॥ जगज्जंगलजालानिदग्धानियुगवह्निना ३५ भावाभावैरपर्यंतैःसुखदुःखद शाशतैः ॥ वैपरीत्यंप्रयात्येवमजस्रंजागतीस्थितिः ३६ क्षुब्धैर्युगपरावर्तैर्वासनाशृंखलांभिता ॥ महाशनिनिपातैश्चनभग्नाबुद्धधीरता ३७ शतशोविद्रुतारि भिर्दनुपुत्रैरभिष्टुताम् ॥ भवभग्नतयामंद्रींतनुंवहतिवासना ३८ विशत्यविरतंभूतसर्गपांसुपरंपरा ॥ नित्यंनियतिवात्येयंकालव्यालगलांतरम् ३९ पदार्थाभ[2] सिसर्वाणिफलफेनानिसर्वतः ॥ पतंत्यविरतापातमभाववडवामुखे ४० स्फुरंत्याकस्मिकोद्भूताविचित्रद्रव्यशक्तयः ॥ स्वभावमात्रसंपन्नाःस्पंदश्रियइवांभसः ४१ भूतमौक्तिकसंपूर्णान्बृहतःसुबहूनपि ॥ जगत्कलभकानत्तिकृतांतोद्रिक्तकेसरी ४२ कुलशैलफलामेघपक्षपुंजाःफलाम्रजः ॥ जायंतेचम्रियंतेचध्रियंतेचजगत्खगाः ४३

नाशृंखलाभिःउंभिताप्रिताअबुद्धानांमौर्ख्यदार्ढ्यलक्षणाधीरतायतोनकैश्चिदपिभग्नेत्यर्थः ३७ यावासनाज्ञानेनाज्ञानबाधेप्यधिकारप्रारब्धबलादिंद्रादिशरीरंमन्वंतरकालपर्यंतंधत्तेतस्याःके नान्येनभंगप्रसक्तिरित्याशयेनोदाहरति ॥ शतशइति ॥ स्वपराक्रमेणशतशोविद्रुतानप्यरीन्पुनःपुनर्युद्धाभिकांक्षयाधारयंतिपालयंतीतिविद्रुतारिभ्रास्तथाविधैर्दनुपुत्रैरप्यभिष्टुताभवेपुनर्जन्मा दिविषयेभग्नस्तयोर्वेगोयस्यास्तथाविधामपिऐंद्रींतनुंवासनायद्वहतियावदधिकारंधारयतितदपीत्यर्थः ३८ भूतसर्गएवपांसुपरंपरायस्यांतथाविधानियतिलक्षणावात्याकाललक्षणस्यव्यालस्य गलांतरंयद्विशतितदपि ॥ सर्पाणांवायुभक्षकत्वप्रसिद्धेरुत्प्रेक्षा ३९ अभावोनाशस्तल्लक्षणेवडवाग्निमुखेयत्पतंतितदपि ४० स्वस्यभावःअधिष्ठानसत्तातावन्मात्रेणसंपन्नाल्ब्धस्वरूपाआकस्मि केनातर्क्येणवासनावैचित्र्येणोद्भूताश्चालितायत्स्फुरंतिप्रसरंतितदपि ४१ कलभकान्मत्तगजान्यदत्तितदपि ४२ कुलशैलाहिमवदादयउपभोग्यत्वान्महत्त्वाच्चफलानियेषाम् ॥ मेघाएवनभोग

१ 'विनिगृह्यते'इतिपाठः । २ 'पदार्थाभांति'इतिपाठः ।

त्याकारसादृश्याभ्यांपक्षपुंजायेषाम् ॥ फलानिआमृजंतिसर्वतःपरिशोधयंतीविचिन्वंतीतिफलामृजः ॥ मृजेर्बाहुलकात्कः ॥ गच्छंतिउत्तरायणदक्षिणायनादिमार्गेणसदाभ्रमंतीतिजगंतिजीवा स्तल्लक्षणाःखगाःपक्षिणोयज्जायंतेयन्म्रियंतेयत्प्रियंतयावन्मरणंजीवंतितदप्यज्ञानविजृंभितमित्यर्थः ॥अत्रकुलाचलानांमूलमध्याग्रभागानांनागमर्त्यदेवैरुपभोग्यत्वात्फलत्वोत्प्रेक्षामेघानांचद
॥ १ ॥ क्षिणायनमार्गपर्वसुधूमत्वेनाभ्रमेघत्वादिनाचोर्ध्वाधोगतिनिर्वाहकत्वात्पक्षत्वोत्प्रेक्षाबोध्या ४३ दृष्टिसृष्टिपक्षमवलंब्याह ॥ चिदिति ॥ स्पंदैश्चाक्षुषादिवृत्तिव्याप्तिभिर्निरस्तावरणस्पष्टत्वा च्छुभ्रायाम् ॥ रंगैरंगद्रव्यस्थानीयैःपंचभिर्बहिरिंद्रियैर्विदधातिदृष्टिमात्रेणसृजतीतिविधिर्द्रष्टासएवचित्रकृत् ४४ तस्यांदृष्टिसृष्टौस्थावरजंगमयोरनुभवेयोविशेषस्तंप्रथमंस्थावरेषुदर्शयति ॥ अजस्रेतिद्वाभ्याम् ॥ स्थावरजातयःस्वस्यात्मनःसमुत्थानंजगदाकारेणविवर्त्तस्तत्कारिणीमजस्रगत्वरत्वादिविशेषणविशिष्टासूक्ष्मांकालस्यकलनांध्यानेनैवांतरेणबहिःस्फुटव्यवहाराक्षमेणा नुभवेनअन्वेक्ष्यास्थिताइतिद्वयोरर्थः ४५ ततोजंगमेषुविशेषंदर्शयति ॥ रागेति ४७ तेष्वपिकृमिकीटादीनांदुःखानुभवातिशयंसनिमित्तंदर्शयति ॥ सुदुष्कृतेति ॥ सुष्ठुअतिशयेनदुष्कृतोत्तमै स्तत्फलभोगानुसारिध्यानान्येवचरितुंशीलंयासांतथाविधाः ४८ "सयद्यदेवासृजततत्तदत्तुमध्रियत" इतिश्रुतेःकालकवलनीयत्वंस्थावरजंगमानांसमानमित्याह ॥ क्षणेनेति ४९ एवंस्थाव

चिद्वित्तौस्पंदशुभ्रायांरंगैःपंचभिरिंद्रियैः ॥ उन्मीलयतिसंसारचित्राणिविधिचित्रकृत् ४४ अजस्रगत्वरींसर्वपरिवर्त्तविधायिनीम् ॥ निमेषशतभागांगीमस हुःसाधितांकुराम् ४५ सूक्ष्मांकालस्यकलनांस्वसमुत्थानकारिणीम् ॥ ध्यानेनैवान्ववेक्ष्यैताःस्थिताःस्थावरजातयः ४६ रागद्वेषसमुत्थेनभावाभावमयेन च ॥ जरामरणरोगेणजीर्णाजंगमजातयः ४७ सुदुष्कृतोत्तमध्यानचारिण्योधरणीतले ॥ नियत्यानियतंकालंपीड्यंतेकीटपंक्तयः ४८ क्षणेनादृश्यएवेदंनिगि रत्यखिलंसुखी ॥ सुदुर्लक्ष्यबिलःकालव्यालोविपुलभोगवान् ४९ कालेनकिंचिदालक्ष्यस्वशरीराकुलीकृताः ॥ शीतवातातपप्रौढाःप्रोल्लसत्पुष्पदीप्तयः ५० फलप्रदाश्चरंतीहशीलिनःश्वभ्रविग्रहाः ॥ पयःपटलविश्रांतत्रैलोक्यांभोजकोटरे ५१ करोतिघुंघुमंभूरिभूतभ्रमरपेटिका ॥ ब्रह्मांडभैक्ष्यभांडेयंकालीभगवतीक्रि या ५२ स्वयंदत्त्वैवदत्त्वैवभूताभिक्षांजिघृक्षति ॥ तिमिरालीककबरीइंद्वर्कचपलेक्षणा ५३

रेषुनियतकालंफलपुष्पादिपरिणामशालित्वमनिवार्यशीतवातातपादिसहत्वंचविशेषइतिदर्शयति ॥ कालेनेतिसार्धेन ॥ श्वभ्रंभूबिलंतत्रप्रविष्टोविग्रहःशरीरमूलभागोयेषांतथाविधाःस्थावराः किंचिद्बीजकंस्वपरादृष्टमालक्ष्यनिमित्तीकृत्यमनुष्यपक्षिसर्पादिभिःस्वशरीरेआकुलीकृताःपीडितावसंतादिकालभेदेनप्रोल्लसत्पुष्पदीप्तयःफलप्रदाश्चअतएवशीलिनस्तपःशमदमतितिक्षौदार्या दिशीलवंतइवचरंतिकालंनयंति ५० इदानींलोकत्रयमंभोजत्रयत्वेनकल्पयित्वातत्रत्यचरप्राणिनिकायंभ्रमरसमूहत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ पयइत्यर्द्धाभ्याम् ॥ यद्यपिपृथिव्येवपद्मपत्रवज्जलेप्रतिष्ठिता पुराणादिप्रसिद्धानांतरिक्षद्युलोकौतथापितयोरपित्रिवृत्कृतजलकार्यत्वाज्जलभागप्रतिष्ठितत्वमस्त्येवेतिसूचनायपटलपदम् ५१ घुंघुमंगुंजाध्वनिम् ॥ भ्रमरपेटिकाभ्रमरसमूहः ॥ इदानींफलनिय तांप्राणिक्रियांकालीत्वेनब्रह्मांडंचतदीयभिक्षापात्रत्वेनचतुर्विधभूतग्रामंचतदीयभैक्ष्यभावेनोत्प्रेक्षते ॥ ब्रह्मांडेति ॥ कालस्यस्त्रीकालीपूर्वंगृहीतांभूतभिक्षांस्वभर्त्रेकालायदत्त्वैवदत्त्वैवपुनःपुनर्दत्वा ॥ १ ॥ अन्यामन्यांभूतभिक्षांजिघृक्षतीत्यर्थः ५२ इदानींक्रियाफलभूतात्रिलोकींवृद्धकामिनीत्वेनवर्णयति ॥ तिमिरेत्यादिना ॥ अलीकपदंव्याजार्थे ५३

---

१ 'वान्ववेक्ष्य'इतिपाठः २ 'सुदुर्लभ' इतिपाठः ।

ब्रह्मोपेंद्रमहेंद्रादिकाआंतरचेतनस्वभावेन ॥ धरागिरिवरादिकाबाह्यस्थूलदेहस्थानीयजडस्वभावेन ॥ ब्रह्मतत्त्वमेवैकंहृदिविस्फोटइवबंधनैःपिधायसदागोप्यंयस्याः ५४ चिच्छक्तिश्चिदाभा
सःसैवमातेवपोषयित्रीयस्याअतएवस्थूला ५५ समस्ताःपद्मिन्योबिसलताहस्तायस्याः ॥ नीलमंबरंनभस्तदेवांबरमुत्तरीयंतेनपरीवृता ॥ वृञःक्विपिनहिवृतिवृषीत्यादिनापरेदीर्घः ॥
आपंचैवहलंतानामितिभागुरिमतेटाप् ५३ ५७ इदानींकालंमहार्णवत्वेनवर्णयति ॥ मग्नमिति ॥ निष्ठाद्वयंभावे ५८ कल्पाएवक्षणाः ॥ वीप्सायामव्ययीभावः ॥ अगाधःरसस्यंदोभ्रांतिसह
मृगतृष्णाजलस्यंदोयस्मिन् ५९ कारणभूतहिरण्यगर्भसारसाः ॥ सारससंबंधात्कालस्यनदत्वकल्पनागम्यते ॥ मेघत्वेनतंकल्पयति ॥ उत्पत्त्योत्पत्त्येति ६० चित्प्रकाशस्यवननंवनःसंभ
जनंतेनउद्यमःप्रकाशशक्तिर्यासाम् ॥ "तस्यभासासर्वमिदंविभाति"इतिश्रुतेः ६१ उत्तालादत्युन्नतात्काललक्षणात्तालवृक्षात्प्रपतंतोभूतानिप्राणिनस्तल्लक्षणाविहगाःकाकायेभ्यस्तथाविधाः ॥

ब्रह्मोपेंद्रमहेंद्रादिधरागिरिवरादिका ॥ ब्रह्मतत्त्वैकपिटिकालंबमानपयोधरा ५४ चिच्छक्तिमातृकास्थूलातरलाघनचापला ॥ तारकाजालदशनासंध्यारुणतरा
धरा ५५ समस्तपद्मिनीहस्ताशतक्रतुपुरानना ॥ सप्ताब्धिमुक्तालतिकानीलांबरपरीवृता ५६ जंबूद्वीपमहानाभिर्वनश्रीरोमराजिका ॥ भूत्वाभूत्वाविनश्यं
तीत्रिलोकीवृद्धकामिनी ५७ असकृज्जायतेनष्टाभूरिविभ्रमकारिणी ॥ मग्नमन्यैरथोन्मग्नंभीमेकालमहार्णवे ५८ प्रतिकल्पक्षणंक्षीणैर्ब्रह्मांडस्फुटबुद्बुदैः ॥ काले
ऽगाधरसस्यंदेस्थित्वास्थित्वापुनःपुनः ५९ कल्पमात्रनिमेषेणोड्डीनाःकारणसारसाः ॥ उत्पत्त्योत्पत्त्यनाशिन्यःसंतप्ताःसृष्टिविद्युतः ६० कालमेघेस्फुरंत्ये
ताश्चित्प्रकाशवनोद्यमाः ॥ प्रपतद्भूतविहगाःपतंत्यविरतभ्रमाः ६१ कालतालात्किलोत्तालाद्ब्रह्मांडफलपालयः ॥ उन्मेषकृतवैरिंचसृष्टयोदेवनायकाः ६२ नि
मेषकृतसंहाराःसंतिकेचनकुत्रचित् ॥ निमेषोन्मेषसंक्षीणकल्पजाला सहस्रशः ६२ रुद्राःकेचनविद्यंतेतस्मिंश्चित्परमेपुनः ॥ तेपियस्यनिमेषेणभवंतिनभवं
तिच ६४ तादृशोप्यस्तिदेवेशोह्यनंतेयांक्रियास्थितिः ॥ अनंतसंकल्पमयेशून्येचब्रह्मणःपदे ६५ नसंभवतिकानामशक्तयाश्चित्रपूरकाः ॥ एवमक्षीणसंकल्पल
ब्धार्थभरभासुरा ॥ जागतीकल्पनायेयंतदज्ञानविजृंभितम् ६६ याःसंपदोयदुतसंततमापदश्चयद्बाल्ययौवनजरामरणोपतापाः ॥ यन्मज्जनंचसुखदुःखपरं
पराभिरज्ञानतीव्रतिमिरस्यविभूतयस्ताः ६७ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेत्रिंशत्साहस्र्यांसंहितायांमो० निर्वाणप्र० अज्ञानमाहात्म्यंना
मसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ संसारवनखंडेस्मिंश्चित्पर्वततटेस्थिता ॥ कीदृशीसृष्ट्यविद्याख्यालताविकसिताकदा १

ब्रह्मांडलक्षणानांफलानांपालयःपंक्तयःप्रपतंति ॥ अतर्कितहेतुकत्वसूचनात्काकतालीयन्यायोत्रोत्प्रेक्षितः ॥ देवनायकाविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाख्याः ६२ ६३ चिद्रूपेपरमेपरमकारणे ॥ तेरु
द्राअपि ६४ इयंरुद्रांताक्रियास्थितिःकर्मोपासनफलभावस्थितिरनंताअसंख्याता ॥ नन्विदंकथंसंभाव्यतइतिचेन्मायायांसर्वसंभवान्नात्रासंभावनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ अनंतेति ६५ चित्रस्यआ
श्चर्यसहस्रस्यपूरकाः ॥ अज्ञानविभूतिप्रपंचनमुपसंहरति ॥ एवमिति ६६ ६७ उक्तमेवार्थंसंक्षिप्यस्पष्टमाह ॥ याःसंपदइति ॥ ताःसर्वाअज्ञानलक्षणस्यतीव्रस्यगाढस्यतिमिरस्यविभूतयः॥एत
द्विशेषणत्वादेवताइतिपदेनपुंसकमनपुंसकेनेतिनपुंसकैकशेषस्याप्रवृत्तिः अद्वंद्वतत्पुरुषविशेषणानामितिवाच्यभितितन्निषेधात् ६८ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०सप्तमःसर्गः ॥ ७॥
वर्णिताकारणाविद्याजगद्यस्याविभूतयः ॥ कार्याविद्याभवारण्येलतात्वेनेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रादौविषयंनिर्दिश्यवर्णनप्रकारंप्रस्तौति ॥ संसारेति ॥ कूटस्थत्वाच्चिदेवपर्वतस्तत्तटेस्थिता

कारणाविद्याख्यावृत्तयेसृष्टचविद्याख्येति ॥ कदाकीदृशीतिकालभेदेनविकासवैचित्र्यद्योतनार्थम् ॥ तद्वर्णयामःश्रूयतामितिशेषः १ बृहंतोमेर्वादयःपर्वताएवपर्वाणिकांडसंधयस्तैराढ्या ॥ ब्र ह्मांडपदेनतदावरणानिगृह्यंतेतल्लक्षणत्वग्भिःसमावृता ॥ लोकैर्जनैःकासिनीपत्रांकुरादिविकासवतीइयंत्रिलोकीयस्यादेहयष्टिःसंस्थानम् २ भवोजन्मभावःस्थितिः ॥ अत्रअविद्यालतायाम् ॥ उरुवृत्तानिप्रतिदिनंवृद्धिस्वभावानि ३ मूलत्वंफलत्वंचसुखादेरुपपादयति ॥ सुखादित्यादिना ॥ भुज्यमानात्संपत्त्यादिसुखादग्रेपिमेइतोधिकासंपद्भूयादितिरागलक्षणाअविद्योदेतिसाचयज्ञदा नादिधर्मद्वारासुखंफलति ॥ दारिद्र्यादिदुःखाच्चधनतृष्णादिलक्षणाअविद्योदेतिसाचपापवासनयादुष्प्रतिग्रहचौर्याद्यधर्मप्रवृत्तिद्वारापुनस्ततोधिकंदुःखंफलतीत्यादिसर्वत्रोह्यम्॥ एवकारःसर्वत्र भिन्नक्रमः ॥ फलत्येवेतियोज्यम् ४ ५ ज्ञानेनप्रत्यक्तत्त्वविमर्शेनसंविदुत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहलक्षणाज्ञानवृद्धिः ॥ अंतेसप्तमभूमिकायाम् ६ प्रासंगिकमुपपाद्यप्रस्तुतांलतामेववर्णयति ॥ नानाविधांति ७ नानाविधोल्लासवतीत्येतत्प्रपंचयति ॥ दिवसेत्यादिना ॥ रागादिनाप्रपतंतिप्रधावमानानिभूतानिप्राणिनएवपल्लवायस्याः ८ आगत्यागत्यकर्मवायुनापुनःपुनर्भ्रमित्वाक्व

बृहत्पर्वतपर्वाढ्याब्रह्मांडत्वक्समावृता ॥ देहयष्टिरियंयस्यास्त्रिलोकीलोककासिनी २ सुखंदुःखंभवोभावोज्ञानमज्ञानमेवच ॥ अत्रैतान्युरुवृत्तानिमूलानिच फलानिच ३ सुखादविद्योदेत्युच्चैस्तदेवांतेप्रयच्छति ॥ दुःखादविद्योदेत्युच्चैस्तदेवैषाफलत्यलम् ४ भवादविद्योदेत्येषातमेवफलतिस्फुटम् ॥ भावात्सत्ताम वाप्नोतितमेवफलतिक्षणम् ५ अज्ञानाद्वृद्धिमायातितदेवस्यात्फलंस्फुटम् ॥ ज्ञानेनायातिसंवित्तिस्तामेवांतेप्रयच्छति ६ नानाविधोल्लासवतीवासनामोदशा लिनी ॥ घनप्रवालतरलातनुरस्याविजृंभते ७ दिवसव्यूहकुसुमायामिनीलोलषट्पदा ॥ अजस्रंस्पंदमानैषाप्रपतद्भूतपल्लवा ८ आगत्यगत्यपततिविवेकक रिर्णीक्वचित् ॥ विधूयतेधूतरजाःप्रसक्तिंपुनरेतिच ९ जायमानप्रवालाढ्यासंजातांकुरदंतुरा ॥ सर्वर्तुकुसुमोपेताप्रग्रसलालिनी १० जन्मपर्वाहिनिरंध्राविना शच्छिद्रचंचुरा ॥ भोगाभोगरसापूर्णाविचारैकघुणक्षता ११ विकसंत्यःप्रतिदिनंचंद्रार्कावलयोभितः ॥ व्योम्निवातविलोलानिपुष्पाण्यस्याःकिलग्रहाः १२ अस्याःप्रस्फुरिताकाराःकोरकत्वमुपागताः ॥ पूरिताकाशकोशायास्तारकारघुनंदन १३ चंद्रार्कदहनालोकायस्यास्तत्कौसुमंरजः ॥ अनेनेयंहिगौरां गीस्त्रीवचेतांसिकर्षति १४ मनोमातंगविधुतासंकल्पकलकोकिला ॥ इंद्रियव्यालसंबाधातृष्णात्वगुपरंजिता १५ नीलाकाशतमालांगसंश्रयेणोन्नतिंग ता ॥ रोदसीजानुसुस्तंभाभुवनोद्यानभूषिता १६

चित्क्वस्मिंश्चिदधिकारिभूतपल्लवांशोविवेकलक्षणांक रिर्णीप्रतिपततितयाचकदाचिद्विवारशुंडाग्रेणतदालंबनविषयतरुविश्लेषणेनविधूयतेकंप्यते ॥ धूतरजाःनिरस्तदुर्वासनापरागापिदैवात्तत्करान्च्युतापुनर्विषयतरुणाप्रसक्तिमेति ९ जायमानैर्भि त्रपश्वादिप्रवालैराढ्या ॥ संजातैःपुत्रपौत्राद्यंकुरैश्चदंतुराआनंदस्मितास्या १० जन्मलक्षणेषुपर्वसुदुःखरोगाद्यहिभिर्निरंध्रानिरवकाशा ॥ विनाशामरणानितल्लक्षणेषुशाखासंधिछिद्रेषुव लाद्विदीर्यमाणैवचंचुराव्याकुला ॥ भोगानांविषयाणामाभोगोनुभवस्तद्विषयेणरसेनरागमकरंदेनपूर्णा ११ सर्वर्तुकुसुमोपेतेतियदुक्तंतद्विवृणोति ॥ विकसंत्यइति ॥ ग्रहानवग्रहरूपाः ॥ चंद्रार्कसहिताआवलयोज्योतिःपंक्तयः १२ १३ चंद्रार्कदहनानामालोकाःप्रकाशायस्यास्तत्प्रसिद्धंकौसुमंकुसुमसंबंधिरजः ॥ अनेनरजसाचेतांसिकर्षतिमनोहराभातीतियावत् ॥ १४ १५ नीलाकाशलक्षणस्यतमालवृक्षस्यांगसंश्रयेणोन्नतिंविस्तारंगता ॥ रोदस्यौद्यावापृथिव्यौतेएवसंकुचितजान्वाकाराःसुस्तंभाःपरितोमूलावष्टंभायस्याः १६

सप्ताब्धिखातलक्षणेनशोभ नेनालवालेनविधृताशेषजलधिजलक्षीरादिसेचनासतीअधोभुवनखंडेषुमूलसंतानैर्जालिता १७ त्रयीकाम्यकर्मकांडलक्षणावेदत्रयीतयाविलोला ॥ रागिजनाएवभ्रम रायस्याअतएवतदुपभोग्यारमण्यःस्त्रियःपुष्पपुंजानियस्याः ॥ क्रियाशब्देनस्वाभाविकप्रवृत्तिपराजनालक्ष्यंते ॥ तएवविपुलाबहुलामूलपत्रकांडादिषुभ्रमंत्यःपुत्तिकाःसूक्ष्मकीटजातयोय स्याम् १८ कुकर्मशास्त्रनिषिद्धक्रिया ॥ जीवानांजीवनैर्जीवनोपायैर्नीरंध्रापूर्णा ॥ तस्याःप्रसिद्धलताविलक्षणान्यपिबहुविधवैचित्र्याणिदर्शयति ॥ नानेत्यादिना ॥ नानाविधैरामोदैर्विषयवास नागंधैर्मदप्रदामूढानाम् १९ विवेकिनांतुनानाप्रशमवैचित्र्यलक्षणनानाकुसुमभासिनी ॥ वर्षेणपुष्पफलमकरंदरजोवर्षणविकासिनी २० २१ २२ नित्यंप्रवाहरूपेणाच्छेदिनी २३ नि त्यमभीक्ष्णम् ॥ तरुणीपल्लविता २४ परामृष्टाविचारितासतीविनश्यति २५ तस्यविचारयितुःस्फीतेपूर्णात्मनिअंतर्गलिताबाधिता ॥ अज्ञेतुअंतःअन्विताससर्वतोनुवृत्तैवसंस्थिता ॥ तदनुवृत्ति

अधोब्रह्मांडखंडेषुस्वालवालेनजालिता ॥ विधृताशेषजलधिजलक्षीरादिसेचना १७ त्रयीविलोलभ्रमरारमणीपुष्पपुंजिका ॥ चित्स्पंदवातचलिताक्रियाविम लपुत्तिका १८ कुकर्माजगरव्याप्तास्वर्गश्रीपुष्पमंडपा ॥ जीवजीवननीरंध्रानानामोदमदप्रदा १९ नानोपशमवैचित्र्यनानाकुसुमभासिनी ॥ नानाफलावली व्याप्तानानावर्षविकासिनी २० नानालवालवलयानानाविहगधारिणी ॥ नानापरागपरुषानानाभूधरजालिका २१ नानाकलाकुड्मलिनीनानावनगणोत्थि ता ॥ नानागिरितटारूढानानादलनिरंतरा २२ जाताचजायमानाचम्रियमाणातथामृता ॥ अर्द्धच्छिन्नातथाछिन्नानित्यमच्छेदिनीतथा २३ अतीतावर्त मानाचसत्येवासत्यवत्सदा ॥ नित्यमत्यंततरुणीनित्यंशोषमुपेयुषी २४ महाविषलतैषाहिसंसारविषमूर्छनाम् ॥ ददातिरभसाश्लिष्टापरामृष्टाविनश्यति २५ स्फीतेंतर्गलितातस्यअज्ञेंतःसंस्थितान्विता ॥ इतोजलमितःशैलाइतोनागाःसुराइतः २६ इतःपृथ्वीत्वमायातातथेतोच्युतयास्थिता ॥ इतश्चंद्रार्कतां प्राप्तातथेतस्तारकाकृतिः २६ इतस्तमइतस्तेजइतःखमितउर्वरा ॥ इतःशास्त्रमितोवेदाइतोद्वयविवर्जिता २८ क्वचित्खगतयोड्डीनाक्वचिद्देवतयोत्थिता ॥ क्वचित्स्थाणुतयारूढाक्वचित्पवनतांगता २९ क्वचिन्नरकसंलीनाक्वचित्स्वर्गविलासिनी ॥ क्वचित्सुरपदंप्राप्ताक्वचित्कृमितयास्थिता ३० क्वचिद्विष्णुःक्वचिद्ब्रह्मा क्वचिद्रुद्रःक्वचिद्रविः ॥ क्वचिदग्निःक्वचिद्वायुःक्वचिच्चंद्रःक्वचिद्यमः ३१ यत्किंचनांगभुवनेषुमहामहिम्नाव्याप्तंजरत्तृणलवत्त्वमुपागतंवा ॥ दृश्यंस्फुरन्ननुहराद्यपि तामविद्यांविद्धिक्षयायतदतीततयात्मलाभः ३२ इत्या०वा०वा०दे०मो०नि०अविद्यालताविलासोपदेशोनामाष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ श्रीरामउवाच ॥ आकारजातमु दितंशुद्धंहारिहराद्यपि ॥ अविद्यैवेत्यहंश्रुत्वाब्रह्मन्भ्रममिवागतः १

भेवप्रपंचयति इतइत्यादिना २६ २७ उर्वरासस्याढ्याभूःइतःप्रलयसुषुप्त्योर्द्वयाविवर्जिता २८ २९ नरकात्म नापातालकुहरेसंलीना ३० ३१ महामहिम्नाप्रभावोत्कर्षेणाव्याप्तंहरादिसर्वसंहार्यव्याकृतांतंप्रभावाल्पतयाजरत्तृणलवत्त्वमुपागतंवायत्किंचनदृश्यंस्फुरदस्ति तांसर्वामविद्यांतत्त्वबोधेनक्षयायवा धायविद्धि ॥ तदतीततयातद्बाधेनआत्मनोलाभोमोक्षइत्यर्थः ३३॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेऽष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ गुणत्रयविभागोत्रहरादेःशुद्धसत्त्वता ॥ विद्याविद्यास्व रूपंचतदतीतंचवर्ण्यते ॥ १ ॥ दृश्यंस्फुरन्ननुहराद्यपितामविद्यांविद्धीतियदुक्तंतत्रहरादिशरीरस्य "ऋतंसत्यंपरंब्रह्मपुरुषंकृष्णपिंगलम् ॥ ऊर्ध्वरेतंविरूपाक्षंविश्वरूपायवैनमोनमः । घृतरीति घनीभूतसच्चिदानंदविग्रह"इत्यादिश्रुतिस्मृतिषुपरब्रह्मत्वसच्चिदानंदरूपत्वप्रसिद्धेः "ईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वभूतानां"इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धसर्वविद्याधिपत्यविरोधाद्वासुदेवमूर्तेःपुराणेषु

रीयत्वपरब्रह्मत्वादिप्रसिद्धेश्चाविद्यात्वमसंभावयन्प्रसंगात्तद्रहस्यमपिजिज्ञासमानोरामःपृच्छति ॥ आकारेति ॥ उदितंत्वयाउक्तम् ॥ भ्रममिवमिथ्याभ्रांतिमागतस्तमपनयेतिशेषः १ तत्रनि
र्विकारशुद्धचितोघृतवत्स्वतोघनीभावस्यमूर्ताकारस्यचाघटनान्मायाधीनविवर्त्तप्रयुक्तत्वेसिद्धेश्रुतस्यपरब्रह्मत्वस्याविरोधायतत्प्रयोजकोमायांशः स्वच्छसूक्ष्मतमस्वरूपानावरकःकल्प्यःसएवशुद्ध
सत्त्वमित्युच्यतेतस्यचस्वच्छतमत्वाच्चित्प्रतिबिंबग्राहितयासर्वविद्योद्दीपकत्वात्स्वरूपानावरकत्वाच्चनसर्वविद्याधिपत्यविरोधः ॥ यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत् ॥ भूयश्चांतेविश्वमाया
निवृत्तिरित्यादिश्रुत्याअस्मदीयतत्त्वज्ञानबाध्यत्वाच्चाविद्यात्वमितिनात्रासंभावनायुक्तेत्याशयेनोत्तरंवक्तुकामोवसिष्ठस्तत्कल्पनाक्रममनुक्रमिष्यन्नधिष्ठानंप्रथमंदर्शयति ॥ संवेद्येनेति ॥ संवेद्येन
जगदाकारेणपरामृष्टंसर्वजगत्संस्कारसंभृतमायाशबलत्वात्सर्वात्मकमतएवसच्चित्प्रकाशप्रचुरंसन्मात्रमस्ति सर्गात्प्रागित्यर्थः २ कलनंजगत्संस्कारोद्बोधस्तल्लक्षणाकलाचिदाभासस्फूर्त्तिःसर्गादि
कालेसमुदेतिस्वसत्तयास्थितैवईषत्पृथगिवगुणिगुणभेदव्यवहारयोग्यतयाआविर्भवति ॥ अतएवतदनुरूपोदृष्टांतआवर्त्तलेखेवेति ॥३ साचकलासूर्यातपृथक्प्रौढातपमंदातपच्छायाभेदेषुतेजोपक
र्षइवसूक्ष्मामध्यास्थूलाचेतित्रिधाकल्प्यतइत्यर्थः ॥ सूक्ष्मकल्पनात्पश्चात्तेनकल्पयित्रामनस्तयाहिरण्यगर्भतयामध्याज्ञाताएुनस्तदनंतरंवपुषास्थूलविराडाकारेणज्ञातातथैवतिष्ठतीतिपरेणान्व

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ संवेद्येनापरामृष्टंशांतंसर्वात्मकंचयत् ॥ तत्सच्चिदाभासमयमस्तीहकलनोज्झितम् २ समुदेतिस्वतस्तस्मात्कलाकलनरूपिणी ॥ जलादा
वर्त्तलेखेवस्फुरज्जलतयोदिता ३ सूक्ष्मामध्यातथास्थूलाचेतिसाकल्प्यतेत्रिधा ॥ पश्चान्मनस्तयातेनज्ञातैववपुषापुनः ४ तिष्ठत्येतास्ववस्थासुभेदतःकल्प्य
तेत्रिधा ॥ सत्वंरजस्तमइतिएषैवप्रकृतिःस्मृता ५ अविद्यांप्रकृतिंविद्धिगुणत्रितयधर्मिणीम् ॥ एषैवसंसृतिर्जंतोरस्याःपारंपरंपदम् ६ अत्रतेयेत्रयःप्रोक्ता
गुणास्तेपित्रिधास्मृताः ॥ सत्वंरजस्तमइतिप्रत्येकंभिद्यतेगुणः ७ नवधैवंविभक्तेयमविद्यागुणभेदतः ॥ यावत्किंचिदिदंदृश्यमनयैवतदाश्रितम् ८ ऋषयो
मुनयःसिद्धानागविद्याधराःसुराः ॥ इतिभागमविद्यायाःसात्विकंविद्धिराघव ९ सात्विकस्यास्यभागस्यनागविद्याधरास्तमः ॥ रजस्तुमुनयःसिद्धाःसत्वंदे
वाहरादयः १० सत्वजातौदेवयोनावविद्याप्राकृतैर्गुणैः ॥ निर्मलंपदमायाताःसत्वंहरिहरादयः ११

यः ४ यतएषाअव्याकृतोपाधिप्रकृतिरेवत्रिधास्थिताअतएवासुसूक्ष्माद्यवस्थास्वपित्रिधाकल्प्यतइत्यन्वयः ५ प्रश्नोत्तरानुगुण्यायप्रकृतेरविद्यात्वमाह ॥ अविद्यामिति ६ कार्यकारणाविद्या
साधारण्येनैकैकस्यगुणस्यावांतरत्रैविध्यमाह ॥ अत्रेति ७ ८ तत्रप्रथमविभागेसत्वांशमुदाहरति ॥ ऋषयइति ९ तदवांतरविभागेत्रीनप्युदाहरति ॥ सात्विकस्येति १० हरादीनांसत्वगुणां
तर्गतशुद्धसत्वदेहत्वेउपपत्तिमाह ॥ सत्वजाताविति ॥ निर्मलंकदाप्यविद्यावरणशून्यंस्वात्मपदंस्वाभाविकथैवविद्ययासदैवायाताअतस्तेशुद्धसत्वमित्यर्थः ॥ एतेनविधिहरयोराजसतामसशरी
रत्वेनमूढजनप्रसिद्धिर्निरस्ता ॥ "सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्यधत्ते ॥ स्थित्यादयेहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाःश्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युः"इतिभागवतादिवाक्या
नि"तथायस्यतमःसाक्षाच्छरीरंसात्विकोगुणः ॥ पालनायत्रिमूर्त्तीनांसविष्णुःस्यान्नचापरः"इतिस्कांदवचनंचसृष्ट्याद्युपकरणेशरीरत्वोपचारेणद्वाभ्यामेकस्यवरगोष्ठीन्यायेनप्रशंसार्थानिनेतरयो
रपकृष्टतापराणि ॥ सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पतास्वभक्तप्रबोधकत्वनिःश्रेयसहेतुत्वानांत्रिमूर्त्तिष्वपिश्रुतिस्मृतिपुराणेषुप्रसिद्धतमत्वात् ॥ " अयंपरस्त्वयंनेतिसंरंभाभिनिवेशिनः ॥ यातुधानाश्चजा
यंतेपिशाचाश्चनसंशयः"इत्यपकर्षदर्शनस्यनिंदितत्वात्त्रिमूर्त्तीनामीश्वरकोटित्वेनैकतयाअपकर्षायोग्यत्वात्सर्वोत्कर्षप्रयोजकशुद्धसत्वशरीरत्वमेवोचितमितिभावः ११

अतएवतदुपासकानामपिज्ञानप्राप्त्यापुनर्जन्मनिवृत्तिःप्रसिद्धेत्याह ॥ सात्विकइति ॥ त्रिमूर्त्यात्मकःप्राकृतोभागःसात्विकः अतस्तज्ज्ञस्तदुपासकःअतएवत्रिमूर्तीनामावरणाभावादनागंतुकीजावन्मुक्ततेत्याह ॥ तेनेति ॥ असौहरिहरादिः १२ १३ परमेश्वरेशुद्धब्रह्मस्वभावे १४ प्रश्नसमाधानमुपसंहृत्यप्रस्तुतमेवप्रस्तौति ॥ भागइति ॥ कार्याविद्याफलंतत्प्रलयेबीजतांकारणाविद्यात्वमायाति १५ कार्याविद्योदयलयाधारत्वादपिविद्याशरीराणांतेषामविद्यात्वमेवेत्याह ॥ उदेतीति ॥ कारणाविद्यांतर्गतशुद्धसत्वभागोविद्या तस्याःसकाशात्कार्याविद्यालक्षणसृष्टिरुदेतितत्रैवप्रलयेलीयते १६ एवंचविद्याविद्याभेदोपिकल्पितएवेतिसिद्धमित्याह ॥ पयइति १७ किंचविद्यादृशाविद्याविद्योभयबाधेसुतरांतद्भेदप्रसक्तिर्नास्तीत्याशयेनाह ॥ नाविद्यात्वमिति १८ विद्याविद्यादृशौतद्भेदविरोधादिदृष्टी ॥ ननुअविद्यादृशोबाध्यत्वादस्तुत्यागोविद्यादृशस्तुबाधिकायाःकेनत्यागस्तत्राह ॥ प्रतियोगीति ॥ बाधेनाविद्याया असत्त्वापत्तौतन्निरूपितबाधकतायाअसिद्धेर्व्यावृत्तिप्रसिद्धेर्व्यावर्त्यप्रतियोगिप्रसिद्ध्यधीनत्वाच्चेत्यर्थः १९ शेषेपरिशिष्टेचिन्मात्रे २० कोसौशेषस्तंदर्शयंस्तदेवप्राग्बोधादविद्येतिकल्पितामित्याह ॥ किंचिदिति ॥

सात्विकःप्राकृतोभागोरामतज्ज्ञोहियोभवेत् ॥ नससमुत्पद्यतेभूयस्तेनासौमुक्तउच्यते १२ तेनरुद्रादयोह्येतेसत्वभागामहामते ॥ तिष्ठंतिमुक्ताःपुरुपायावदेहंजगत्स्थितौ १३ यावदेहंमहात्मानोजीवन्मुक्ताव्यवस्थिताः ॥ विदेहमुक्तादेहांतेस्थास्यंतिपरमेश्वरे १४ भागएषत्वविद्यायाएवंविद्यात्वमागतः ॥ बीजंफलत्वमायातिफलमायातिबीजताम् १५ उदेत्यविद्याविद्यायाःसलिलादिवबुद्बुदः ॥ विद्यायांलीयतेविद्यापयसीवहिबुद्बुदः १६ पयस्तरंगयोर्द्वित्वभावनादेवभिन्नता ॥ विद्याविद्यादृशोर्भेदभावनादेवभिन्नता १७ पयस्तरंगयोरैक्यंयथैवपरमार्थतः ॥ नाविद्यात्वंनविद्यात्वमिहकिंचनविद्यते १८ विद्याविद्यादृशौत्यक्त्वायदस्तीहतदास्तेहि ॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदवशादेतद्रघूद्वह १९ विद्याविद्यादृशौनस्तःशेषेबद्धपदोभव ॥ नाविद्यास्तिनविद्यास्तिकृतंकल्पनयानया २० किंचिदस्तिनकिंचिद्यच्चित्संविदितितत्स्थितम् ॥ तदेवाविदिताभासंसदविद्येत्युदाहृतम् २१ विदितंसत्तदेवेदमविद्याक्षयसंज्ञितम् ॥ विद्याभावादविद्याख्यामिथ्यैवोदेतिकल्पना २२ मिथःस्वांतेतयोरंतश्छायातपनयोरिव ॥ अविद्यायांविलीनायांक्षीणेद्वेएवकल्पने २३ एतेराघवलीयेतेअवाप्यंपरिशिष्यते ॥ अविद्यासंक्षयात्क्षीणोविद्यापक्षोपिराघव २४ यच्छिष्टंतन्नकिंचिद्वाकिंचिद्वापीदमाततम् ॥ तत्रैवंदृश्यतेसर्वंनकिंचनचदृश्यते २५ वटश्चवटधानायामिवपुष्पफलादिमान् ॥ सर्वशक्तिर्हिकिंचित्त्वंसर्वशक्तिसमुद्गकम् २६ नभसोप्यधिकंशून्यंनचशून्यंचिदात्मकम् ॥ सूर्यकांतेयथावह्निर्यथाक्षीरेघृतंतथा २७ तत्रेदंसंस्थितंसर्वंदेशकालक्रमोदये ॥ यथास्फुलिंगाअनलाद्यथाभासोदिवाकरात् २८ तस्मात्तथेमानिर्यांतिस्फुरंत्याःसंविदाश्रितः ॥ यथांभोधिस्तरंगाणांयथामलमणिस्त्विषाम् २९

नास्तिकिंचित्स्वातिरिक्तंयत्रतन्नकिंचित् २१ २२ स्वांतेमनसिमिथःअन्योन्यंछायातपनयोरिवविरुद्धयोस्तयोर्विद्याविद्ययोर्मध्येअविद्यायामंतःअंतरेचितिबाधेनविलीनायांसत्याम् २३ अवाप्यंविद्याफलमभिव्यक्तंपूर्णानंदरूपम् ॥ ननुविद्यापिनिराबाधत्वात्कुतोनपरिशिष्यतेतत्राह ॥ अविद्यासंक्षयादिति ॥ इंधनसंक्षयादग्निरिवेतिभावः २४ सर्वबाधात्मकत्वान्नकिंचित्परमार्थसद्रूपत्वात्किंचित् ॥ अतएवतद्दर्शनमेवतत्त्वतःसर्वदर्शनंसर्वबाधदर्शनंचेत्याह ॥ तत्रैवमिति ॥ एवमुक्तेनतात्त्विकरूपेण ॥ मायिकरूपेणतुनकिंचिदपिदृश्यते २५ अज्ञानावृतदशायामपितस्यैवाकिंचित्त्वेपिवटबीजवद्व्याकृताव्याकृतावस्थयोःस्थूलसूक्ष्मभूतसर्वात्मकतालक्षणंकिंचित्त्वंप्रसिद्धमित्याह ॥ वटश्चेत्यादिना २६ २७ तत्रसत्त्वादेवदेशकालक्रमोदयेतस्मान्निर्यांतीतिपरेणान्वयः ॥ अतएवाग्निविस्फुलिंगादिन्यायेनजीवानामुपाधिभिःसहततोनिर्गमनंश्रुतिषुप्रसिद्धमित्याशयेनाह ॥ यथेत्यादिना २८ तस्मात्तत्रस्थितत्वादेवब्रह्मसंविदःसकाशादिमाः

प्रसिद्धाजीवचितोनिर्यांति ॥ अतएवतद्ब्रह्मसर्वजीवसंविदांकोशइत्याह ॥ यथेति २९ त्विषांभ्रमस्थानीयानाम् ॥ निर्गमनावधित्वोक्तेर्मणिप्रभादृष्टांताच्चजीवजगतोर्ब्रह्मणोबहिरवस्थानभ्रम
क्तिवारयन्नाह ॥ सबाह्याभ्यंतरमिति ॥ वस्तुन्येवास्तीतिसंबंधः ॥ यतोवस्तुसत्वस्तत्वधीनसत्ताकम् ३० वस्तुचसर्वदैवअविनाशात्मत्रिविधपरिच्छेदरहितमितियावत् ॥ तथाचजीवानिर्गमनं
कुंभाकाशोदरेकुंभनिर्गमनात्कुंभाकाशनिर्गमनमिवौपचारिकंसंपन्नमित्याशयेनाह ॥ कुंभानामिति ॥ एवंजीवस्यकर्तृत्वमप्यौपचारिकमेवेत्याह ॥ यथेति ३१ ३२ उक्तमर्थसंक्षिप्योपसंहर
ति ॥ तत्रेति ॥ तत्रअज्ञातेब्रह्मणिपूर्वपूर्वसंविदितजगत्कल्पितवासनाप्रयुक्तेनोत्तरोत्तरकल्पनेनेदंजगत्स्थितम् ॥ यत्रयस्मिन्ज्ञातेखादाकाशादप्यरूपिणिमूर्तामूर्तरूपशून्येनान्यत्किंचिदस्ती
त्यर्थः ॥ ३ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अविद्याबंधविश्रांतिःस्थावरेषुमनःस्थितिः ॥ बुद्धिपूर्वाद्विचाराच्चबंधमोक्षःप्रपंच्यते ॥ १ ॥
तस्माज्जगज्जीवभेदस्याज्ञातब्रह्ममात्रत्वाज्ज्ञातेतस्मिन्निदंनकिंचिदेवेत्यर्थः १ इदंजीवादिसर्वंयत्रभावाभावमयात्मिकाकाचित्कलनानास्तितत्तादृशंब्रह्मैव ॥ एवंचव्यर्थंकिमीहसेइच्छसि २

कोशोनित्यमनंतानांतथातत्संविदांत्विषाम् ॥ सबाह्याभ्यंतरेसर्ववस्तुन्यस्त्येववस्तुसत् ३० सर्वदैवाविनाशात्मकुंभानांगगनंयथा ॥ यथामणेरयःस्पंदेअयस्कां
तस्यकर्तृता ३१ अकर्तुरेवहितथाकर्तृतातस्यकथ्यते ॥ मणिसन्निधिमात्रेणयथायःस्पंदतेजडम् ॥ तत्सत्तयातथैवायंदेहश्चेतत्याचिद्वपुः ३२ तत्रास्थितंजग
दिदंजगदेकबीजेचिन्नाम्निसंविदितकल्पितकल्पनेन ॥ लोलोर्मिजालमिववारिणिचित्ररूपंखादप्यरूपवतियत्रनकिंचिदस्ति ३३ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०देमो
क्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेविद्यानिराकरणंनामनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तस्मान्नकिंचिदेवेदंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ नकिंचिद्भूत
तांप्राप्तंयत्किंचिदितिविद्धिहे ॥ १ ॥ यत्रकाचिन्नकलनाभावाभावमयात्मिका ॥ तदिदंरामजीवादिसर्वंव्यर्थंकिमीहसे २ संबंधोयमसावंतर्हंदियोव्यपदिश्य
ते ॥ नतंलभामहेसर्परज्जुसर्पभ्रमादिव ३ अपरिज्ञातआत्मैवभ्रमतांसमुपागतः ॥ ज्ञातआत्मत्वमायातिसीमांतःसर्वसंविदाम् ४ अविद्येत्युच्यतेलोकेचित्रे
त्यमलमाश्रिता ॥ चेत्यातीतात्मतामेतिसर्वोपाधिविवर्जिता ५ चित्तमात्रंहिपुरुषस्तस्मिन्नष्टेचनश्यति ॥ स्थितेतिष्ठतिचात्मायंघटेसतिघटांबरम् ६ ग
च्छन्पश्यतिगच्छंतंस्थितंतिष्ठञ्छिशुर्यथा ॥ भ्रांतमेवमिदंचेतःपश्यत्यात्मानमाकुलम् ७ कोशकारवदात्मानंवासनातनुतंतुभिः ॥ वेष्टयन्नैवचेतोंतर्बालत्वा
न्नावबुध्यते ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मौर्ख्यमत्यंतघनतामागतंसमवस्थितम् ॥ स्थावरादितनुप्राप्तंकीदृशंभवतिप्रभो ९

संबंधोदेहेबाह्यभोग्येचाहंममतालक्षणः ॥ नतंलभामहेविमर्शेनेतिशेषः ३ भ्रमतांजगद्भ्रांतिम् ४ चेत्यबीजभूतंमलंस्वसत्तारोपेणाश्रिता ॥ एतिविद्ययेतिशेषः ५ एवमविद्यास्वरू
पमुक्तातत्कार्योपाधिनाआत्मनोबंधभ्रमंदर्शयति ॥ चित्तमात्रमित्यादिना ॥ चित्तमात्रंचित्ततादात्म्याध्यासाच्चित्तप्रायः ॥ अतएवचित्तेनष्टेनश्यतीव ॥"एतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविन
श्यतिविनाशमेवापीतोभवति"इत्यादिश्रुतेः ॥ घटांबरंयथेतिशेषः ६ एवंगत्यादिकमपिचित्तधर्मस्वात्मन्यारोपयतीत्याह ॥ गच्छन्निति ॥ अयमात्माएवंभ्रांतमिदंचेतश्चित्तमेवआकुलमात्मा
नंपश्यति ७ अतएवतद्गतवासनाभिःस्वंबध्नातीत्याह ॥ कोशेति कोशकारःकृमिविशेषः ॥ बालत्वात्अविवेकशून्यत्वात् ८ बालपदोक्ताविवेकप्रसंगादविवेकपरमावधीनांस्थावराणां
चित्तस्थितिजिज्ञासुःश्रीरामःपृच्छति ॥ मौर्ख्यमिति ॥ समवस्थितमवलंबितम् ९

अमनस्त्वंसुषुप्ताविवसुखदुःखसंवेदनायोग्यतापादकंमनोलयम् ॥ पूर्वापरपरामर्शक्षममननयोग्यतालक्षणमनस्त्वादपिच्युतम् ॥ तटस्थंमुग्धतालक्षणंरूपमाश्रित्य ॥ चित्जीवचित् १० सुप्त विवेकाक्षमम् ॥ पुर्यष्टकपदेनतदंतर्गतंबाह्यांतःकरणजातंलक्ष्यते ॥ अतएवदुःखप्रतीकाराक्षमत्वाद्बहुदुःखदायिनी ॥ मूकपदेनकर्मेंद्रियशून्यता अंधपदेनज्ञानेंद्रियप्रचारशून्यता जडपदेनमा नसप्रसारणशून्यतोपलक्ष्यते ११ ज्ञानकर्मेंद्रियव्यापारशून्यतयासत्तामात्रेणचितःस्थिताचेत्तादृशस्थितौयोगिनामिवशीघ्रमेववासनाक्षयमनोनाशसंभवाददूरस्थितामुक्तिरुचितेतिदूरस्थितामु क्तिरितिवदतस्तवकोभिप्रायइत्याशयेनरामःपृच्छति ॥ सतेति १२ शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानकृतचित्तशुद्धिसाधनचतुष्टयसंपत्तिसहकृतश्रवणमनननिदिध्यासनजन्यतत्वसाक्षात्कारकृतसमूल वासनाक्षयमनोनाशाभ्यांसत्तासामान्यस्थितिर्हिमोक्षःसचानंतदुष्कृतदुर्वासनाबीजसंभृतानांनारकिप्रायाणांस्थावराणांशास्त्राधिकारिजन्मदौर्लभ्याद्दुर्लभतरइतिश्रीवसिष्ठः स्वोक्तेरभिप्रायंवर्ण यति ॥ बुद्धिपूर्वमित्यादिना ॥ परिज्ञायात्मतत्त्वमितिशेषः १४ शास्त्राणिआचार्यैर्गुरुसतीर्थ्यादिभिःसहविचार्यअध्यात्मभावनान्मननपूर्वकनिदिध्यासनात्तत्वमालोक्य १५ स्थावरेषुतद्दूरतर

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अमनस्त्वमसंप्राप्तंमनस्त्वादपिचच्युतम् ॥ तटस्थंरूपमाश्रित्यस्थितैषास्थावरेषुचित् १० तत्रदूरस्थितामुक्तिर्मन्येवेद्यविदांवर ॥ सुप्तपुर्यष्टकायत्रचित्स्थितादुःखदायिनी ॥ मूकांधजडवत्तत्रसत्तामात्रेणतिष्ठति ११ ॥ श्रीरामउवाच ॥ सत्ताद्वैततयायत्रसंस्थितास्थावरेषुचित् ॥ तत्रादूर स्थितामुक्तिर्मन्येवेद्यविदांवर १२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ बुद्धिपूर्वंविचार्येदंयथावस्त्ववलोकनात् ॥ सत्तासामान्यबोधोयःसमोक्षश्चेदनंतकः १३ परिज्ञा यपरित्यागोवासनानांयउत्तमः ॥ सत्तासामान्यरूपत्वंतत्कैवल्यपदंविदुः १४ विचार्यार्यैःसहालोक्यशास्त्राण्यध्यात्मभावनात् ॥ सत्तासामान्यनिष्ठत्वंयतद्ब्रह्म परंविदुः १५ अंतःसुप्तास्थितामंदायत्रबीजइवांकुरः ॥ वासनातत्सुषुप्तत्वंविद्धिजन्मप्रदंपुनः १६ अंतःसंलीनमननंपरितःसुप्तवासनम् ॥ सुषुप्तंजडधर्मापि जन्मदुःखशतप्रदम् १७ स्थावरादयएतेहिसमस्ताजडधर्मिणः ॥ सुषुप्तपदमारूढाजन्मयोग्याःपुनःपुनः १८ यथाबीजेषुपुष्पादिमृदोराशौघटोयथा ॥ तथां तःसंस्थितासाधोस्थावरेषुस्ववासना १९ यत्रास्तिवासनाबीजंतत्सुषुप्तंनसिद्धये ॥ निर्बीजावासनायत्रतत्तुर्यंसिद्धिदंस्मृतम् २० वासनायास्तथावह्नेर्ऋणव्याधि द्विषामपि ॥ स्नेहवैरविषाणांयःशेषःस्वल्पोपिबाधते २१ निर्दग्धवासनाबीजसत्तासामान्यरूपवान् ॥ सदेहोवाविदेहोवानभूयोदुःखभाग्भवेत् २२ चिच्छक्तिर्वा सनाबीजरूपिणीस्वापधर्मिणी ॥ स्थितारसतयानित्यंस्थावरादिषुवस्तुषु २३ बीजेषूल्लासरूपेणजाड्येनजडरूपिषु ॥ द्रव्येषुद्रव्यभावेनकाठिन्येनेतरेषुच २४

मित्युपपादयति ॥ अंतरित्यादिना ॥ सुषुप्तस्वामिवसुषुप्तत्वम् १६ जडधर्मापिपाषाणादिभाववद्वृत्तिशून्यमपि १७ १८ स्थावरेषुवासनैवनास्तीतिमंदाशंकांपरिहरति ॥ यथेति पुष्पादीतिव्यु त्क्रमादुक्तिः ॥ अंकुरादिपुष्पांतमित्यर्थः १९ निर्बीजाज्ञानाग्निभर्जितबीजशक्तिः २० अतएवाल्पापिवासनापरिशिष्टावह्न्यादिशेषवत्क्रमादभिवृद्ध्यामहानर्थहेतुर्भवतीतिनिःशेषंतत्क्षयःका र्यइत्याशयेनाह ॥ वासनायाइति २१ २२ चिच्छक्तिरावृतचिद्रूपावासनाबीजशक्तिःरसतयाबीजेअंकुरशक्तिलक्षणोभर्जननाश्योरसइव २३ सैवबीजादिसर्वकारणेषुनानारूपेणस्थितेत्याह ॥ बीजेष्वित्यादिना ॥ उल्लासोभूजलयोगादुत्फुल्लतातेनलिंगेनरूप्यतेअनुभूयतेइत्युल्लासरूपमंकुरजननशक्तिस्तदात्मनाद्रव्येषुधनरत्नादिषुद्रव्यभावेनस्पृहणीयताप्रयोजकभव्यभावेन ॥ द्रव्यं चभव्येइत्यनुशासनात् ॥ इतरेषुशिलादिषु ॥ बालेनकुलभित्तिवदभेदान्वयः २४

भस्मनिपांसुष्वप्यनित्यरूपापूर्वतनकाष्ठलोष्टादिध्वंसरूपा ॥ अणुरूपिण्यप्यसितेषुमलिनेष्वक्षा(क्षया)धारेचासितस्थित्यामालिन्यमार्द्दवरूपयास्थित्या असिषुखड्गादिषुसितधारतयातीक्ष्णधारतया २५ घटपटादिषुसर्वत्रसर्ववस्तुष्वात्मैवसत्तासामान्यरूपंगृहीत्वाजलाहरणशीतनिवारणादिनानाशक्तिःसंस्तिष्ठतीत्यर्थः २६ घटामेघजालमेवपट आच्छादकोयस्यास्तथाविधाप्रावृड्वर्त्तुः ॥ २७ अस्याअज्ञानावृताचिच्छक्तेः ॥ असन्मयात्मकमसत्यमायाविकारतादात्म्यापन्नम् २८ २९ अस्याआत्मदृष्टेरदर्शनंदर्शनविरोध्यावरणरूपम् ३० रूपरहितास्वरूपशून्या ३१ दृष्टांतांतराण्यप्याह ॥ यथेत्यादिना ॥ आशयंस्वचित्तवृत्तांतम् ३२ तत्त्वपर्यालोचनेसर्पादिभ्रमनिवृत्तिरप्यत्रदृष्टांतइत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ अवस्तुसर्पादिकीदृक् किंवास्तवमुतभ्रांतिकल्पितमितियावद्विकल्प्यतेविमृश्यते ॥ अंधतातमःकृतदर्शनशक्तिप्रतिबंधः ३३ अभ्येतिचेदितिशेषः ॥ यथातमोविलीयतेतथासर्वसाविद्यंजगत् ३४ तमोरूपादर्शनंनिदर्शनंतवृत्णो

भस्मन्यथानित्यरूपापांसुष्वप्यणुरूपिणी ॥ असितेष्वस्थितास्थित्यासितधारतयासिषु २५ आत्माशक्तिःपदार्थेषुतथाघटपटादिषु ॥ सर्वत्रसत्तासामान्यरूपमाश्रित्यातिष्ठति २६ इतीयमखिलादृश्यदशामापूर्यसंस्थिता ॥ यथाघटापटाप्रावृडंबरालंबिनीतथा २७ स्वरूपमस्याश्चैवैतत्कथितंप्रविचारितम् ॥ असद्वैसर्वतोव्यापिसदिवासन्मयात्मकम् २८ आत्मदृष्टिरदृष्टैषासंसारभ्रमदायिनी ॥ दृष्टासतीसमग्राणांदुःखानांक्षयकारिणी २९ अस्यास्त्वदर्शनंयत्तदविद्येत्युच्यतेबुधैः ॥ अविद्याहिजगद्धेतुस्ततःसर्वंप्रवर्त्तते ३० अविद्यारूपरहितायावदेवावलोक्यते ॥ तावदेवगलत्याशुतुहिनाणुर्यथातपे ३१ यथानरोगलन्निद्रोयावत्कलनयामनाक् ॥ विमृशत्याशयंतावन्निद्रातस्यविलीयते ३२ यथाकीदृगवस्त्वेतदितियावद्विकल्प्यते ॥ अविद्याक्षीयतेतावदालोकेनांधतायथा ३३ दीपहस्तोयथाभ्येतितमोरूपदिदृक्षया ॥ तथाविलीयतेसर्वंतमस्तापैर्घृतंयथा ३४ नचसंलक्ष्यतेदीपेतमसोरूपनिश्चयः ॥ उदेतिकेवलंध्वांतध्वंसोविमलमूर्तिमान् ३५ एवमालोक्यमानैषाक्वापियातिपलायते ॥ असद्रूपाह्यवस्तुत्वाद्दृश्यतेह्यविचारणात् ३६ आलोकआगतेयादृक्तमस्तदृश्यतेतथा ॥ यावस्तुत्वेत्वविद्यायास्त्ववस्तुत्वंप्रतीयते ३७ यावन्नालोक्यतेतावन्नकिंचिदपिदृश्यते ॥ आलोकितेयथाविद्यातत्तथाप्रतिपद्यते ३८ रक्तमांसास्थियंत्रेस्मिन्कःस्यामहमितिस्वयम् ॥ यावद्विचार्यतेतावत्सर्वमाशुविलीयते ३९ आद्यंतयोरसद्रूपेनूनंपरिहृतेहृदा ॥ सर्वस्मिन्नेवयःशेषस्तमविद्याक्षयंविदुः ४० तत्रकिंचिच्चकिंचिद्वातत्सद्ब्रह्मैवशाश्वतम् ॥ तद्वस्तुतदुपादेयंयदविद्यानिवर्त्तते ४१ रूपंस्वनाम्नएवास्याज्ञायतेनिःस्वभावकम् ॥ नहिजिह्वागतस्वाद्यस्वादोन्यस्मात्प्रतीयते ४२

ति ॥ नचेति ॥ दीपेआनीयमानेसतीतिशेषः ३५ मंदमालोक्यमानामंदंयातिसम्यगालोक्यमाना पलायते ३६ कुतस्तस्याअवस्तुत्वमितिचेत्स्वप्रतीतिबलादेवेत्याह ॥ आलोकइति ॥ आलोकेआगतेसतितत्तमोयादृक्शरूद्रूपंदृश्यतेतथायाअविद्याप्यसतीदृश्यते ॥ ननुनतमसआलोकेनबाधः ॥ त्रैकालिकत्वाप्रतीतेः ॥ किंतुऔष्ण्येनजलशैत्यस्येवतिरोभावमात्रम् ॥ आलोकापगमेपुनस्तद्दर्शनादिति ॥ तमसोवस्तुत्वेतुअस्तुतत्तथा ॥ अविद्यायास्त्ववस्तुत्वंत्रैकालिकबाधानुभवेनप्रतीयतएवेत्यर्थः ३७ किंचिच्छुक्तिरज्ज्वाद्यपिवारजतसर्पाद्यपिवायावाद्विचार्यनालोक्यतेतावत्तत्त्वतोनदृश्यते ॥ आलोकितेतुयथायावत्स्वभावाअविद्यायथाचवस्तुतत्त्वंवर्त्ततेतत्तथैवप्रतिपद्यतइत्यर्थः ३८ कथंविमृश्यालोकनंकार्यंतदाह ॥ रक्तेति ३९ एवंविचारवताहृदामनसाआद्यंतयोरसद्रूपेसर्वस्मिन्दृश्येपरिहृतेसतियःशिष्यतेइतिशेषश्चिदात्मा ॥ अध्यस्तबाधस्याधिष्ठानाव्यतिरेकादितिभावः ४० ४१ बाध्यस्यनिःस्वरूपत्वेतद्बाधस्यात्ममात्रत्वेवान

प्रमाणांतरमृग्यं मायाअविद्यादिनामस्ताहशस्याप्राय्यर्थेष्वेवरूढत्वादित्याह ॥ रूपमिति ४२ ४३ एवंसतिफलितंनिष्कृष्टमविद्यातत्क्षययोःस्वरूपमाह ॥ एतावदिति ॥ अविद्यायाःस्वरूप मितिशेषः ४४ तदेवविवृण्वन्नुपसंहरति ॥ घटेतिघटःपटःशकटंचेत्याद्यवभासमानंजगज्जालंविभुरपरिच्छिन्नसच्चिदात्मानकिंत्वन्यदित्यादिरारोपितदृष्टिरेवाविद्या तदपवादेनापरिच्छिन्नस न्मात्रदृष्टिरेवतत्क्षयइत्यर्थः ४५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०दशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ जीवन्मुक्तायथादृष्ट्यास्थिताहरिहरादयः ॥ सर्वंब्रह्मेतिसादृष्टीरामाया त्रोपदिश्यते ॥ १ ॥ उपदिष्टस्यैवार्थस्यपुनःपुनर्भंग्यंतरेणोपदेशउपदेश्यार्थव्युत्पत्तिदार्ढ्यार्थः दृष्टफलाहिश्रवणादयोऽवघातादिवद्यावत्फलोदयमावर्तनीयास्तथाहिभगवतोबादरायणस्यसू त्रमावृत्तिरसकृदुपदेशादितीतिरहस्यंजामितादोषपरिहारेणोत्साहजननायोद्घाटयन्प्रकृताम विद्याक्षयेपरिशिष्टांदृष्टिंश्रोतुंराममभिमुखीकरोति ॥ पुनःपुनरिति १ कुतोनाभ्युदेतितत्राह ॥

नाविद्याक्वचिदप्यस्तिब्रह्मैवेदमखंडितम् ॥ सदसत्कलनास्फारमशेषंयेनमंडितम् ४३ एतावदेवाविद्यायानेदंब्रह्मेतिनिश्चयः ॥ एतदेवक्षयोयस्याब्रह्मेदमि तिनिश्चयः ४४ घटपटशकटावभासजालंनविभुरितीत्युदितेहसात्वविद्या ॥ घटपटशकटावभासजालंविभुरितिचेद्गलितैवसात्वविद्या ४५ इ०वा०वा०दे० मो०नि०पू०अविद्याचिकित्सानामदशमःसर्गः ॥ १० ॥ छ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ पुनःपुनरिदंरामप्रबोधार्थंमयोच्यते ॥ अभ्यासेनविनासाधोनाभ्युदेत्या त्मभावना १ अज्ञानमेतद्बलवदविद्येतरनामकम् ॥ जन्मांतरसहस्रोत्थंघनंस्थितिमुपागतम् २ सबाह्याभ्यंतरंसर्वैरिंद्रियैरनुभूयते ॥ भावाभावेषुदेहस्यते नातिघनतांगतम् ३ आत्मज्ञानंतुसर्वेषामिंद्रियाणामगोचरम् ॥ सत्तांकेवलमायातिमनःषष्ठेंद्रियक्षये ४ प्रोल्लंघ्येंद्रियजांवृत्तिंयत्स्थितंतत्कथंकिल ॥ या तिप्रत्यक्षतांजंतोःप्रत्यक्षातीतवृत्तिमत् ५ त्वमविद्यालतामेतांप्ररूढांहृदयद्रुमे ॥ ज्ञानाभ्यासविलासासिपातैश्छिंधिस्वसिद्धये ६ यथाविहरतिज्ञातज्ञेयोजन कभूपतिः ॥ आत्मज्ञानाभ्यासपरस्तथाविहरराघव ७ निश्चयोयमभूत्तस्यकार्याकार्यविहारिणः ॥ जाग्रतस्तिष्ठतोवापितज्ज्ञानांतेनसत्यता ८ निश्चयेनह रिर्येनविविधाचारकारिणा ॥ योनिष्ववतरत्युर्व्यांतत्तज्ज्ञत्वमुदाहृतम् ९ निश्चयोयस्त्रिनेत्रस्यकांतयासहतिष्ठतः ॥ ब्रह्मणोवाप्ययंरागस्यसतेभवतुराघव १० योनिश्चयःसुरगुरोर्वाक्पतेर्भार्गवस्यच ॥ दिवाकरस्यशशिनःपवनस्यानलस्यच ११ नारदस्यपुलस्त्यस्यममचांगिरसस्तथा ॥ प्रचेतसोभृगोश्चैवक्रतोर त्रेःशुकस्यच १२ अन्येषामेवविप्रेंद्रराजर्षीणांचराघव ॥ योनिश्चयोविमुक्तानांजीवतांतेभवत्वसौ १३

अज्ञानमिति ॥ सहस्रपदमानंत्यपरम् ॥ तथाचानंतकोटिजन्माभ्यस्तद्वैतवासनास्थिरीकृतत्वान्नसकृदुपदेशात्समूलोच्छेद्यमित्यर्थः २ चक्षुरादिप्रबलतरबाह्याभ्यंतरबहुप्रमाणग्राह्यद्वैतरूपत्वा च्चप्राबल्यमित्याह ॥ सबाह्याभ्यंतरमिति ॥ देहस्यभावेजीवनजागराद्यवस्थासुइंद्रियैः अभावेमरणप्रलयाद्यवस्थासुसाक्षिणासदानुभूयते ॥ अतिघनतामतिप्राबल्यम् ३ ज्ञानस्यचसामग्र्या दौर्लभ्यंदर्शयति ॥ आत्मेतिद्वाभ्याम् ४ प्रोल्लंघ्यअतिक्रम्य ५ अतएवपुनःपुनरुपदेशस्यमननाद्यभ्यासस्यचाविद्यालतानानाप्रतानच्छेदनेनसार्थक्यमित्याशयेनोपसंहरति ॥ त्वमिति ६ ७ अयंमदनुभवानुसारीनिश्चयःकार्येणबहिर्व्यवहारेणअकार्येणसमाधिनाचविहारिणस्तस्याभूत् ॥ तदेवाभ्यासफलंज्ञानंतेनज्ञानेनैवाभिव्यक्तस्यस्वरूपस्यसत्यतानापातज्ञानेनेत्यर्थः ८ योनिपुगर्भवासादिकृच्छ्रेष्ववतरति ॥ अवतरन्नपिनतत्प्रयुक्तदुःखैःस्पृश्यतइत्यर्थः ॥ एवमुत्तरेष्वप्यूह्यम् ९ १० ११ १२ एवकारोजीवतामित्यनेनसंबध्यते १३

प्रश्नःस्पष्टः १४ अयंवक्ष्यमाणप्रकारः १५ तमेवाह ॥ यदिदमित्यादिना ॥ व्यवस्थितं मायिकाव्यवस्थितरूपत्यागेनपारमार्थिकस्वरूपेस्थितम् १६ संक्षिप्योक्तमेवविस्तराद्विशिष्यदर्शय
ति ।' ब्रह्मेति १७ विवर्द्धतेविजृंभते १८ सर्वक्रियाकारकफलानांब्रह्मतैवेत्याशयेनाह ॥ गृह्यतइति १९ ब्रह्मशक्त्यामायया ॥ बृहाभिर्विवर्तैः ॥ बृंहतिवर्द्धतइव ॥ अनयादृशानक्वचिद्रागरा
गादिप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मेति ॥ अप्रियकृदनिष्टकर्तृ २० तत्तर्हि २१ अत्रब्रह्मणि ॥ सर्वस्मिन्पूर्णे ॥ चरणस्पंदनंगमनंतदादिकम् २२ यतःसकलंब्रह्मपुखकरसंस्फु
रत्यतोदुःखितादिकुतः २३ २४ अनयादृशाआत्यंतिकीमभयप्राप्तिमाह ॥ मरणेति २५ एवमात्यंतिकींभोगरागनिवृत्तिरपिसिध्यतीत्याह ॥ संभोगेति २६ कलनाइच्छा ॥

श्रीरामउवाच ॥ येनैतेभगवन्धीरानिश्चयेनमहाधियः ॥ विशोकाःसंस्थितास्तन्मेब्रह्मन्प्रब्रूहितत्त्वतः १४ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ राजपुत्रमहाबाहोविदिताखि
लवेद्यहे ॥ स्फुटंशृणुयथापृष्टमयमेषांहिनिश्चयः १५ यदिदंकिंचिदाभोगिजगज्जालंप्रदृश्यते ॥ तत्सर्वममलंब्रह्मभवत्येतद्व्यवस्थितम् १६ ब्रह्मचिद्ब्रह्मभुवनं
ब्रह्मभूतपरंपराः ॥ ब्रह्माहंब्रह्ममच्छत्रुर्ब्रह्मसन्मित्रबांधवाः १७ ब्रह्मकालत्रयंतच्चब्रह्मण्येवव्यवस्थितम् ॥ तरंगमालयांभोधिर्यथात्मनिविवर्द्धते १८ तथाप
दार्थलक्ष्म्येत्थमिदंब्रह्मविवर्द्धते ॥ गृह्यतेब्रह्मणाब्रह्मभुज्यतेब्रह्मब्रह्मणा १९ ब्रह्मब्रह्मणिबृंहाभिर्ब्रह्मशक्त्यवबृंहति ॥ ब्रह्ममच्छत्रुरूपंमेब्रह्मणोऽप्रियकृद्यदि २०
तद्ब्रह्मणिब्रह्मनिष्ठंकिमन्यत्कस्यचित्क्षतम् ॥ रागादीनामवस्थानंकल्पितानांखवृक्षवत् २१ असंकल्पेननष्टानांकःप्रसंगोत्रवर्द्धते ॥ ब्रह्मण्येवहिसर्वस्मिंश्चरण
स्पंदनादिकम् २२ स्फुरतिब्रह्मसकलंसुखितादुःखितेकुतः ॥ ब्रह्मब्रह्मणिसंतृप्तंब्रह्मब्रह्मणिसंस्थितम् २३ स्फुरतिब्रह्मणिब्रह्मनाहमस्मीतरात्मकः ॥ घटोब्रह्म
पटोब्रह्मब्रह्माहमिदमाततम् २४ अतोरागविरागाणांमृषैवकलनेहका ॥ मरणब्रह्मणिस्वैरंदेहब्रह्मणिसंगते २५ दुःखितानामकैवस्याद्रज्जुसर्पभ्रमोपमा ॥ सं
भोगादौसुखंब्रह्मण्यास्थितेदेहब्रह्मणि २६ संपन्नमेतन्मइतिमुधास्यात्कलनाकुतः ॥ वीच्यंभसोःस्पंदवतोर्नत्वन्यदंबुनोयथा २७ त्वत्तामत्तेतथानस्तोब्रह्म
णिस्पंदरूपिणि ॥ यथावर्तमृतेतोयेनकिंचिन्म्रियतेक्वचित् २८ मृतिब्रह्मत्वमायातेदेहब्रह्मणिवैतथा ॥ यथाचलाचलेतोयेत्वत्तामत्तेनातिष्ठतः २९ तथाजडा
जडेरूपेणास्थितेपरमात्मनि ॥ कटकत्वंयथाहेम्नोयथावर्तोजलस्यच ३० तदतद्भावरूपेयंतथाप्रकृतिरात्मनः ॥ इदंहिजीवभूतात्मजडरूपामिदंभवेत् ३१ इ
त्यज्ञानात्मनोमोहोनचज्ञानात्मनःक्वचित् ॥ अज्ञस्यदुःखौघमयंज्ञस्यानंदमयंजगत् ३२ अंधंभुवनमंधस्यप्रकाशंतुसचक्षुषः ॥ जगदेकात्मकंज्ञस्यमूर्ख
स्यातीवदुःखदम् ३३ शिशोरिवस्फुरद्यक्षानिशापुंसस्तुकेवला ॥ अस्मिन्ब्रह्मघटेनित्यमेकस्मिन्सर्वतःस्थिते ३४

स्पंदवतोःसतोरंबुनोऽन्यद्यथाकिंचिदपिनास्तितथेत्यर्थः २७ स्पंदोरागद्वेषादिनाचलनंतद्रूपिणितत्प्रयोजकेइतियावत् ॥ आवर्तस्यमृतेनाशे २८ तथादेहब्रह्मणिमृतिब्रह्मत्वमायातेपिनाकिं
चिन्म्रियतेइत्यर्थः ॥ जडरूपापरित्यागेनैवसर्वपर्यायेषुब्रह्मतामाग्राहीतितन्निषेधति ॥ यथेति ॥ चलाचलेचंचलेचलेअचलेचेतिवा २९ जडरूपाभावेप्रतियोग्यप्रसिद्धावजडमितितद्व्यावृत्तरूप
स्याप्यप्रसक्तेरितिभावः ३० तस्यैवअतादिवभावोययातथारूपाप्रकृतिर्मायिकःस्वभावस्तद्वशादेवजीवजडरूपभेदकलनेत्याह ॥ इदमिति ३१ अतएवतत्त्वविदःसर्वजगदानंदैकरसमेवेत्याह ॥
अज्ञस्येति ३२ ३३ यथानिशारात्रिःशिशोर्बालस्यदृशास्फुरन्स्वभ्रांतिपरिकल्पितोयक्षोयस्यांतथाविधा ॥ पुंसोयुववृद्धपुरुषस्यकेवलानिर्यक्षा ॥ ब्रह्मलक्षणेपूर्णामृतघटे ३४

३५ ३६ शक्तिर्मायास्फटिकस्यांशुरनेकप्रतिबिंबग्रहणयोग्यतापादकस्वच्छतासैवयथानानाप्रतिबिंबतत्तद्गुणक्रियादिवैचित्र्यात्मनाअंतःस्फुरतितद्वत्साजगदात्मनातत्तत्पदार्थशक्त्यात्मनाचस्फु
रतिप्रथतेसाचप्रथाआत्मैवतच्चब्रह्मस्वात्मन्येवाद्वयेसंस्थितम् ३७ अतएवशरीरनाशेननात्मनाशइतिदृष्टांतेनोपपादयतिचतुर्भिः ३८ ३९ ४० कलनाइंद्रियव्यापारः ॥ दृश्यंभोग्यम् ॥
क्षयाक्षयौविपत्संपदौ ॥ भावाहर्षविषादादयस्तद्रचना ॥ अर्थःपुरुषार्थभोगः ४१ ४२ ४३ यथाएकएवशब्दःअद्रौपर्वतसन्निधौप्रतिश्रवेणप्रतिध्वन्यात्मनाद्विरुक्तइवजृंभतेतथादेहचित्त
बाह्यार्थादिरूपनामभेदेनात्मैवजृंभतइत्यर्थः ४४ अज्ञत्वंजीवजगद्भावम् ॥ तत्रात्मनिचैवाविचित्राश्चहीतिबादरायणोक्तंस्वप्नदृष्टांतमाह ॥ तथाहीति ४५ अज्ञानस्यात्यंतविरुद्धासंभावितका

नकिंचिन्म्रियतेनामनचकिंचनजीवति ॥ यथोल्लासविलासेषुननश्यतिनजायते ३५ तरंगादिमहांभोधौभूतवृंदंतथात्मनि ॥ इदंनास्तीदमस्तीतिभ्रांतिर्नामात्म
नात्मनि ३६ शक्तिर्निर्हेतुकैवांतःस्फुरतिस्फटिकांशुवत् ॥ जगच्छक्त्यात्मनात्मैवब्रह्मस्वात्मनिसंस्थितम् ३७ तरंगकणजालेनपयसीवपयोधनम् ॥ शरीरनाशेनक
थंब्रह्मणोमृतधीर्भवेत् ३८ ब्रह्मणोव्यतिरिक्तंहिनशरीरादिविद्यते ॥ पयसोव्यतिरेकेणतरंगादिमहार्णवे ३९ यःकणोयाचकणिकायावीचिर्यस्तरंगकः ॥ यः
फेनोयाचलहरीतद्यथावारिवारिणि ४० योदेहोयाचकलनायद्दृश्यंयौक्षयाक्षयौ ॥ याभावरचनायोर्थस्तयातद्ब्रह्मब्रह्मणि ४१ संस्थानरचनाचित्राब्रह्मणः
कनकादिव ॥ नान्यरूपाविमूढानांमृषैवाद्वित्वभावना ४२ मनोबुद्धिरहंकारस्तन्मात्राणींद्रियाणिच ॥ ब्रह्मैवसर्वंनानात्मसुखंदुःखंनविद्यते ४३ अयंसोहमि
दंचित्तमित्याद्यर्थोत्थयागिरा ॥ शब्दप्रतिश्रवेणाद्राविवात्मात्मनिजृंभते ४४ ब्रह्मैवाज्ञातमज्ञत्वमभ्यागतमिवास्थितम् ॥ तथाहिदृश्यतेस्वप्नेचेतसात्मात्मना
त्मनः ४५ अभावितंब्रह्मतयाब्रह्माज्ञानमलंभवेत् ॥ अभावितंहेमतयायथाहेमचमृद्भवेत् ४६ स्वयंप्रभुर्महात्मैवब्रह्मब्रह्मविदोविदुः ॥ अपरिज्ञातमज्ञानमज्ञा
नामितिकथ्यते ४७ ज्ञातंब्रह्मतयाब्रह्मब्रह्मैवभवतिक्षणात् ॥ ज्ञातंहेमतयाहेमहेमैवभवतिक्षणात् ४८ ब्रह्मात्मासर्वशक्तिर्हितद्यथाभावयत्यलम् ॥ निर्हेतुकःस्व
यंशक्त्यातत्तथाशुप्रपश्यति ४९ अकर्मकर्तृकरणमकारणमनामयम् ॥ स्वयंप्रभुंमहात्मानंब्रह्मब्रह्मविदोविदुः ५० अपरिज्ञातमज्ञानामज्ञानमितिकथ्यते ॥
परिज्ञातंभवेज्ज्ञानमज्ञानपरिनाशनम् ५१ बंधुरेवापरिज्ञातोह्यबंधुरितिकथ्यते ॥ परिज्ञातोभवेद्बंधुरबंधुभ्रमनाशनात् ५२ इदंत्वयुक्तमित्यंतर्ज्ञातेसोदेति
भावना ॥ यस्मादयुक्ताद्धैरस्याद्ययाकिलविरज्यते ५३ द्वैतंत्वसत्यमित्यंतर्ज्ञातेसोदेतिभावना ॥ तस्माद्द्वैताच्चवैरस्याद्ययाकिलविरज्यते ५४

रितालोकेप्रसिद्धैवेत्याह ॥ अभावितमिति ४६ अतएवतदज्ञदृशैवाज्ञानरूपंनतत्त्वज्ञदृशेत्याह ॥ स्वयंप्रभुरिति ४७ ४८ आत्मास्वयंब्रह्मयथाजीवजगद्रूपेणतात्त्विकब्रह्मरूपेणवा
भावयति ४९ अतएवतत्त्वविदोनजीवजगद्भावेनपश्यंतीत्याह ॥ अकर्मेति ॥ स्वबोधात्स्वभावेस्वयंप्रभवतीतिस्वयंप्रभुस्तम् ५० ५१ ५२ तर्हिजीवजगतोर्ब्रह्ममात्रताभावनासहसैवसर्वेषांकु
तोनोदेतिवैराग्याभावादितिचेत्तद्धेतववस्तदुच्यंतातत्राह ॥ इदंत्वित्यादिना इदंजीवजगद्रूपमयुक्तंविचारासहमितिज्ञातेसतिसाब्रह्मभावनाउदेति ॥ यस्माद्धेतोरयुक्ताच्छुक्तिरजतादेर्वैरस्यप्र
सिद्धेर्ययाविचारणयाजगत्इवभोग्यस्वर्गादपिविरज्यतेपुरुषइत्यर्थः ५३ उक्ताविचारणाजगद्विषयेतत्पदार्थशोधनद्वयापर्यवस्यतीत्याशयेनजगदंशेउक्तमेवस्फुटमाह ॥ द्वैतमिति ५४

जीवांशेपिसात्वंपदार्थशोधनतयापर्यवस्यतीत्याशयेनतदंशेप्युक्तंस्फुटयति ॥ अयंमिति ॥ अयंदेहादिकार्यकारणसंघातोनाहमितिज्ञातेसति ५५ पदार्थशोधफलभूताखंडवाक्यार्थबोधतया
पिसापर्यवस्यतीत्याशयेनतस्मिन्जीवजगद्भावयोर्बाधलक्षणंरूयंस्फुटयति ॥ ब्रह्मैवेति ५६ अखंडाकारबोधसतिस्थितमपिजगत्सदेकरसंब्रह्मैवनपूर्ववद्दुःखरूपमित्याशयेनाह ॥ सतीतिद्वाभ्या
म ॥ तस्मिन्नखंडवाक्यार्थेविस्तारजेअपरिच्छिन्नस्वभावेनाविर्भूतेसतित्वंत्वमहंत्वमादिपदादिदंत्वंचतेषांबाधेसतितत्प्राक्प्रसिद्धंसत्आदिपदाद्भातिप्रियंनामरूपमितिपंचरूपमिदंजगद्वंत्रस्तु
जातंब्रह्मैवेतिवेद्मीत्यर्थः ५७ ५८ तत्स्वभावस्थितमेवपरमपुरुषार्थतयावर्णयति ॥ समइत्यादिना ५९ त्वंतत्पदार्थशोधनमपिपरिच्छेदपारोक्ष्यनिरासायैवतन्निरासेनसर्वात्म्यलाभेतुरक्तमां
सादिरूपदेहादिरप्यात्मैवेतिनानिरासार्हमित्याशयेनाह ॥ अहंरक्तमित्यादिना ६० ६१ ६२ शैलाःसागराःसार्थःप्राणिसंघश्चाहम् ॥ भूतशक्तयःप्राणिधर्माः ६३ संभवनमंकुरकांडप्र

अयंनाहमितिज्ञातेस्फुटेसोदेतिभावना ॥ मिथ्याहंकारतातस्माद्ययानूनंविरज्यते ५५ ब्रह्मैवाहमितिज्ञानेसत्येसोदेतिभावना ॥ तस्मिन्सत्येनिजेरूपेयथांतः
परिलीयते ५६ सतिविस्तारजेतस्मिन्ब्रह्मेदमितिवेद्म्यहम् ॥ त्वमहंत्वादिबाधेतत्सदित्यादिजगद्गतम् ५७ सत्यंसर्वप्रकाराढ्यंब्रह्मेदमितिवेद्म्यहम् ॥ नमेदुः
खंनकर्माणिनमेमोहोनवांछितम् ५८ समःस्वस्थोविशोकोस्मिब्रह्माहमितिसत्यता ॥ कलाकलंकमुक्तोस्मिसर्वमस्मिनिरामयः ५९ नत्यजामिनवांछामिब्रह्मा
हमितिसत्यता ॥ अहंरक्तमहंमांसमहमस्थीन्यहंवपुः ६० चिदहंचेतनंचाहंब्रह्माहमितिसत्यता ॥ द्यौरहंखमहंसार्कमहमाशाभुवोप्यहम् ६१ अहंघटपटाकारो
ब्रह्माहमितिसत्यता ॥ अहंतृणमहंचोर्वीगुल्मोहंकाननाद्यहम् ६२ शैलसागरसार्थोहंब्रह्मैवत्वंकिलस्थितम् ॥ आदानदानसंकोचपूर्विकाभूतशक्तयः ६३ स
र्वमेवचिदात्मास्मिब्रह्मण्याततरूपधृक् ॥ लतागुल्मांकुरादीनामहंसंभववैषिणाम् ६४ चिदात्मांतर्गतंशांतंपरंब्रह्मरसात्मकम् ॥ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयत्सर्वं
सर्वतश्चयत् ६५ योमतःसर्वएकात्मापरंब्रह्मेतिनिश्चयः ॥ चिदात्माब्रह्मसत्सत्यमृतंज्ञइतिनामभिः ६६ प्रोच्यतेसर्वगंतत्त्वंचिन्मात्रंचेत्यवर्जितम् ॥ आभासमा
त्रममलंसर्वभूतात्मबोधकम् ६७ सर्वत्रावस्थितंशांतंचिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते ॥ मनोबुद्धींद्रियव्रातसमस्तकलनान्वितम् ६८ भेदंत्यक्त्वास्वमाभासंचिद्ब्रह्माहमनामय
म् ॥ शब्दादीनामशेषाणांकारणानांजगत्स्थितेः ६९ तत्त्वावकाशकंस्वच्छंचिद्ब्रह्मास्मिनमेक्षयः ॥ अनारतगलत्स्वच्छचिद्धारागहनात्मकम् ७० आलोकः
सुमनोमौनंचिद्ब्रह्मास्म्यमृतंपरम् ॥ अनारतगलद्रूपंनित्यंचानुभवामृतम् ७१ अहंनिःशेषचक्राणिचिद्ब्रह्माहमलेपकम् ॥ सुषुप्तसदृशंशांतमालोकविमलात्मकम् ७२

तानशाखाद्याविर्भावस्तदेषिणाम् ६४ ६५ ६६ ६७ अनुभूयतेब्रह्मविद्भिरितिशेषः ॥ ननुप्रतिपुरुषंमनोबुद्धींद्रियवृत्तिभेदेनचितिभेदानुभवात्कथंसाब्रह्मस्यात्तत्राह ॥ मनइत्यादिना ॥ समस्ता
सुमलनासुवृत्तिष्वन्वितमनुगतम् ६८ स्वंप्रत्यक्स्वरूपमेवमाप्रमातदाभासंस्वप्रकाशम् ॥ शब्दादीनांतत्कारणानामाकाशादीनांतत्कृतजगत्स्थितेश्चतत्त्वावकाशकंसत्ताप्रथास्वरूपम् ६९ सम
स्तकलनान्वितत्त्वमुपपादयन्नुक्तमेवस्फुटमाह ॥ अनारतेति ॥ अग्निविस्फुलिंगधारावद्वृत्त्युपाधिधाराभिरनारतंगलंत्योनिःसरंत्योयाश्चिद्धारास्तासांगहनात्मकमाकरस्थानीयंप्रत्यगात्मरूपम् ७०
सुमनसांयोगिनांमौनमनुभूयमानमप्यभिलषितुमशक्यम् ॥ अमृतंपरंनिरतिशयानंदरूपम् ॥ एतदपिपूर्ववदुपपादयन्नुक्तमेवाह ॥ अनारतेति ॥ अहंकारलक्षणानिनिःशेषाणिसमस्तानिभोक्तृच
क्राणिप्रतितत्तद्भोगवृत्तिधारोपाधिभिर्मेघधारावदनारतगलद्रूपंकूटस्थनित्यानुभवानंदैकरसंचिद्ब्रह्माहमित्यन्वयः ७१ नित्यंचानुभवामृतमित्येतत्समाधिनिष्ठानुभवेनोपपादयन्नाह ॥ सुषुप्तेति ७२

संभोगामानुषानंदादिहैरण्यगर्भांताद्विषयसुखानितेभ्योऽप्युत्तमम् ।। आभासंसर्वतःप्रकाशमानम् ॥ संभोगोत्तममितियदुक्तंतदुपपाद्यानुभावयति ॥ खंडादीति ॥ रसनादिभिरिंद्रियैःखंडशर्करादि स्वादुसंवित्तिरीषन्मात्राखंडरसस्यजिह्वातःकंठोपसर्पणपर्यंताल्पतरदेशकालपरिच्छिन्नातिष्ठतिसैवतुस्वपरिच्छेदहेतुषुचित्तचेत्यचेतयितृषुस्वप्रकाशानंदैकरसतयावबुद्धेषुसत्सुपरिच्छेदोपाधिच्यु तावपिच्युतिरहितात्मातदेवनिरतिशयानंदंब्रह्माहमित्यन्वयः ७३ ननुज्ञानस्यविषयोपाधिनिर्मुक्तास्थितिरेवाप्रसिद्धेत्याशंक्यतत्प्रसिद्धिंदर्शयति ॥ कांतेति ॥ निशिकांतासंसक्तचित्तस्यचंद्रोद येसतिचंद्रकांतोभयदर्शनेअंतरालेदेशेचित्तेविच्छेदाननुभवाच्चंद्राकारप्रत्ययपर्यंतमाविच्छिन्नसत्तात्मकंनिर्विषयंचिद्ब्रह्मप्रसिद्धंतदेवाहमित्यर्थः ७४ भूमिष्ठेतितस्यैवस्फुटीकरणम् ७५ खस्याअंत रालिकनभःप्रदेशस्था ॥ उदासीनानांसुखदुःखाद्याकारवृत्त्यंतरशून्यतादशायांनिर्विषयस्वात्मप्रथाप्रसिद्धैवेत्याशयेनाह ॥ सुखेति ७६ एवमिहस्थस्यपुंसोऽन्यत्रदूरस्थेविषयेनसंस्तुतःसंपा दितोऽध्वगानामंतरालमार्गस्थानांपदार्थानामालोकोयेनतथाविधेमनसिसंस्थितेसति अंतरालेदेशेअनागस्काविषयसंस्पर्शापराधशून्यायाप्रतीतिश्चिन्मात्रंतदित्यर्थः ७७ संबंधेमेलनेसति

संभोगोत्तममाभासंचिद्ब्रह्मास्म्यपवासनम् ॥ खंडादिस्वादुसंवित्तिरीषन्मात्रातुतिष्ठति ७३ चित्तादिष्ववबुद्धेषुताद्धिब्रह्माहमच्युतः ॥ कांतासंसक्तचित्तस्य चंद्रेसमुदितेसति ७४ चंद्रप्रत्ययसत्वात्माचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ भूमिष्ठनरदृष्टीनांलग्नानांखेनिशाकरे ७५ याखस्थाननुचिच्छक्तिस्ताच्चिद्ब्रह्मास्तिनिर्मलम् सुखदुःखादिकलनाविकलोनिर्मलस्तथा ७६ सत्यानुभवरूपात्मचिद्ब्रह्मात्मास्मिशाश्वतः ॥ असंस्तुताध्वगालोकेमनस्यन्यत्रसंस्थिते ७७ याप्रतीतिरनाग स्कातच्चिद्ब्रह्मास्मिसर्वगः ॥ भूवार्यनिलबीजानांसंबंधेंकुरकर्मसु ७८ शक्तिरुद्गमनीयांतस्तच्चिद्ब्रह्माहमाततम् ॥ खर्जूरनिंबबिंबानांस्वयमात्मनितिष्ठताम् ७९ यास्वादसत्तालीनांतस्तद्ब्रह्मचिदहंसमः ॥ खेदानंदविमुक्तांतःसंवित्तिर्मननोदया ८० लाभालाभविधौतुल्याचिद्ब्रह्मास्मिनिरामयम् ॥ यावद्भूम्यर्कमेतावद्दृष्टिसू त्रंयदाततम् ८१ तन्मध्यसदृशंशांतंनिर्मलंचिदहंततम् ॥ जाग्रत्यपिसुषुप्तेपितत्स्वप्नेपितथोदितम् ८२ तुर्यरूपमनाद्यंतंचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ पुंसांक्षेत्रश तोत्थानामिक्षूणांस्वादुवत्स्थितम् ८३ सर्वेषामेकरूपंताच्चिद्ब्रह्मास्मिसमःस्थितः ॥ सर्वगाप्रकृतास्वच्छरूपाभानोरिवप्रभा ८४ आलोककारिणीकांताचिद्ब्र ह्मेदमहंततम् ॥ संभोगानंदलववदमृतास्वादशक्तिवत् ८५ स्वानुभूत्येकमात्रंयाच्चिद्ब्रह्मास्मितदव्ययम् ॥ प्रोतांगमपिगुप्तास्यंदेहेतंतुर्बिसेयथा ८६ छेदेभेदेस्फु रद्रूपंचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ आक्रांतभुवनाप्यभ्रमालेवस्पंदशालिनी ८७ दुर्लक्ष्याणुमयाकाराचिच्छक्तिरहमातता ॥ अनुभूतिमयांतस्थस्नेहमात्रोपलक्षिता ८८

अंकुरलक्षणेषुकर्मसुकार्येषुउद्गमनीयाबहिर्निर्गमनानुकूलायाचिच्छक्तिस्तद्ब्रह्मेत्यर्थः ७८ खर्जूरादीनांफलानामात्मनिस्वीयेजडस्वभावेतिष्ठतांरसभेदानांस्वसमंतर्लीनारासनादिवृत्त्यभिव्यक्ता प्रथारूपायास्वादसत्तातदेवब्रह्मेत्यर्थः ७९ किंचैवंसंवित्तिरिष्टलाभालाभयोःखेदानंदवतीप्रसिद्धासैवशास्त्रानुसारिमननोदयविशोधितासतीखेदानंदाविनिर्मुक्ताचेतदेवब्रह्मेत्याह ॥ खेदेति ॥ ८० भूमिष्ठस्यादित्यंपश्यतः पुंसोयावद्भूम्यर्कंभूमिमारभ्यार्कपर्यंतंयत्दृष्टिश्चक्षुस्तल्लक्षणंसूत्रमाततंविस्तीर्णमस्तितस्ययन्मध्यंनेत्रसूर्योभयासंलग्नभागस्तत्सदृशंविषयप्रकाशनसमर्थमपितद्विनि र्मुक्तमित्यर्थः ८१ एवमवस्थात्रयसाक्षिरूपमेवतत्परित्यागेतुर्यभूतंब्रह्मेत्याह ॥ जाग्रदिति ८२ सर्वेषांपुंसामंतःएकरूपंस्थितम् ८३ ८४ ८५ तस्यआनखाग्रसर्वांगव्यापिदेहच्छेदा दावच्छेद्यतांचाह ॥ प्रोतांगमपीति ॥ बिसतंतुपक्षेस्पष्टोन्वयः ८६ भुवनानिलोकाजलानिच ॥ वृष्टिवायूपाधिस्पंदास्पंदशालिनि ८७ दुर्लक्ष्याअणवःसूक्ष्माजीवाजलकणाश्चतन्मयः

कल्पिताकारोयस्याः ॥ अनुभूतिमयोऽनुभवमात्रगम्योऽतस्थःसारोयस्याः ॥ स्नेहश्चिक्कणतापरप्रेमाचतन्मात्रोपलक्षिता ८८ तदतन्मयीहेम्निहेमसत्तेवेतिशेषः ८९ ९० अनुभूतीनामनु भववृत्तिभेदानाम् ९१ ९२ सर्वेषामुपादेयानामुपादानस्यात्मार्थत्वात्तत्सीमांतम् ९३ घटपटादौसद्रूपेणस्थितम् ॥ तनौचतुर्विधदेहेस्पंदमानंस्फुरद्रूपंचेष्टानिमित्तभूतंवा ॥ जाग्रदवस्थायाम पिसुषुप्तमिवपरमार्थतोनिर्विशेषतयास्थितम् ९४ अग्न्यौष्ण्यादिसत्तात्मनामपिचितएवस्फुरणात्परमार्थतःसैवतानीत्याशयेनाह ॥ उष्णमिति ॥ मृष्टंमाधुर्यम् ॥ शितंनिशितम् ॥ तै क्ष्ण्यमित्यर्थः ९५ ९६ प्रत्यगात्मत्वाददूरमप्यज्ञानाद्दूरस्थम् ९७ गतक्षितिपूर्वान्वयि ९८ कौतुकंकामः ९९ संरंभःक्रोधः ॥ कौतुकंभोगोत्कंठा ॥ आरंभोयत्नः ॥ ईहाचेष्टा ॥ सर्वनिरवशेषम

क्षीराद्घृतस्यसत्तेवचिदहंक्षयवर्जिता ॥ कटकांगदकेयूररचनातदतन्मयी ८९ हेम्नीवसंस्थितादेहेचिद्ब्रह्मात्मास्मिसर्वगः ॥ पदार्थौघस्यशैलादेर्बहिरंतश्चसर्वदा ९० सत्तासामान्यरूपेणयाचित्सोहमलेपकः ॥ सर्वासामनुभूतीनामादर्शोयोह्यकृत्रिमः ९१ अगम्योमललेखानांतच्चितत्त्वमहंमहत् ॥ सर्वसंकल्पफलदं सर्वतेजःप्रकाशकम् ९२ सर्वोपादेयसीमांतंचिदात्मानमुपास्महे ॥ सर्वावयवविश्रांतंसमस्तावयवातिगम् ९३ अनारतकचद्रूपंचिदात्मानमुपास्महे घटेपटेतटेकूपेस्पंदमानंसदातनौ ९४ जाग्रत्यपिसुषुप्तस्थंचिदात्मानमुपास्महे ॥ उष्णमग्नौहिमेशीतंमृष्टमन्नेशितंक्षुरे ९५ कृष्णंध्वांतेसितंचंद्रेचिदात्मानमु पास्महे ॥ आलोकंबहिरंतस्थंस्थितंचस्वात्मवस्तुनि ९६ अदूरमपिदूरस्थंचिदात्मानमुपास्महे ॥ माधुर्यादिषुमाधुर्यंतीक्ष्णादिषुचतीक्ष्णताम् ९७ गतंपदार्थजा तेषुचिदात्मानमुपास्महे ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुतुर्यातुर्यातिगेपदे ९८ समंसदैवसर्वत्रचिदात्मानमुपास्महे ॥ प्रशांतसर्वसंकल्पंविगताखिलकौतुकम् ९९ विग ताशेषसंरंभंचिदात्मानमुपास्महे ॥ निष्कौतुकंनिरारंभंनिरीहंसर्वमेवच १०० निरंशंनिरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे ॥ सर्वस्यांतःस्थितंसर्वमप्यपारैकरूपिण म् १०१ अपर्यंतचिदारंभंचिदात्मानमुपागतः ॥ त्रैलोक्यदेहमुक्तानांतंतुमुन्नतमाततम् १०२ प्रचारसंकोचकरंचिदात्मानमुपागतः ॥ लीनमंतर्बहिःस्वा त्मन्क्रोडीकृत्यजगत्खगान् १०३ चित्रंबृहज्जालमिवचिदात्मानमुपागतः ॥ सर्वंयत्रेदमस्त्येवनास्त्येवचमनागपि १०४ सदसद्रूपमेकंतंचिदात्मानमुपाग तः ॥ परमप्रत्ययंपूर्णमास्पदंसर्वसंपदाम् १०५ सर्वाकारविहारस्थंचिदात्मानमुपागतः ॥ स्नेहाधारमथोऽशांतंजडवाताहतिभ्रमैः १०६ युक्तमुक्तंचचिद्दीपंबहि रंतरुपास्महे ॥ हृत्सरःपद्मिनीकंदंतंतुंसर्वांगसुंदरम् १०७ जानताजीवनोपायंचिदात्मानमुपागतः ॥ अक्षीरार्णवसंभूतमशशांकमुपास्थितम् १०८

१०० १०१ अपर्यंतानांप्रतिबिंबचिताआरंभायस्मात्तम् ॥ त्रैलोक्यस्थानांदेहलक्षणानांमुक्तानांतंतुम् १०२ प्रचाराचारौजाग्रत्स्वप्नौसंकोचःसुषुप्तिस्तत्करम् ॥ अंतर्बहिश्चस्वेनआत्मान्ऽन्या त्मान्जगल्लक्षणान्खगान्पक्षिणःक्रोडीकृत्यांऽतर्भाव्यलीनंप्रच्छन्नतयास्थितम् १०३ १०४ सर्गेसर्वसत्तानिर्वाहकत्वात्सद्रूपंप्रलयेसर्वासत्तानिर्वाहकत्वादसद्रूपमितिभावः ॥ परमप्रत्ययमत्यंतवि श्वासार्हंचिदेकरसंवा ॥ सर्वासांसंपदांसुखलवानामास्पदंप्रतिष्ठाम् १०५ स्नेहस्तैलंनिरुपाधिप्रेमाचतदाधारम् ॥ जडानांदेहादीनांवातानांप्राणानांवृष्टिवातानांचाहतिरभ्यासोभिघातश्चतत्प्रयु क्तैर्भ्रमैरशांतमविनष्टम् ॥ भ्रांतदशातैर्युक्तंतत्त्वदशातुमुक्तंच १०६ हृत्सरसिपद्मिनीकंदवन्निगूढम् ॥ सर्वेषांहस्तपादाद्यंगानांसुंदरंदृढविष्टंभकंतंतुंरज्जुवदाधारम् १०७ प्रसिद्धामृतवैलक्ष

ण्यमाह ॥ अक्षीराणवेति १०८ अहार्यंगरुडादिभिरपहर्तुमशक्यम् ॥ आभासंअभिव्यक्तिम् १०९ रंजनंस्वव्याप्त्याअभिव्यंजकम् ११० १११ तादात्म्याध्यारोपदशाअखिलमहं संसर्गा ध्यारोपदशातुममैवसर्वं अपवाददशातुअहंत्वारोपनिमित्तमहंकारोपिनाहं ॥ इतरत्तुसुतरांनाहंइत्यध्यारोपापवादाभ्यांतत्त्वंविदितवतोमेममजगत्कृतंकृत्रिमंमायामयंवाअस्तुअथवास्थिरमकृत्रि ममात्मैववास्तुउभयथाप्यहंगतज्वरोभवामीत्यर्थः ॥ ११२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ बहिर्नीरागनिःसंगामंतःस्वच्छात्ममास्वराम् ॥ जनकादिस्थि तिरामोगुरुप्रोक्ताभिहाग्रहीत् ॥ १ ॥ तेजनकादयोजीवन्मुक्ताअंतःसत्येपदेशोधिततत्पदार्थेव्यवस्थिताः १ बहिःपूर्णाधीःशोधितत्वंपदार्थोयेषाम् ॥ अतएवांतर्बहिश्चसमनीरागचेतसः २ अल क्ष्येसूक्ष्मतमेपिलक्ष्यवेधनचमत्कारोयेषाम् ॥ अतएवनारायणभुजाइवस्थिताः ॥ स्खलिताकारानम्रस्वभावाःअपरामेरवइवस्थिराः ३ तेषांसमदृष्ट्याविहारंप्रपंचयति ॥ रेमिरेइत्यादिना ४

अहार्यममृतंसत्यंचिदात्मानमुपास्महे ॥ शब्दरूपरसस्पर्शगंधैराभासमागतम् १०९ तैरेवरहितंशांतंचिदात्मानमुपागतः ॥ आकाशकोशविशदंसर्वलोकस्य रंजनम् ११० नरंजनंनचाकाशंचिदात्मानमुपागतः ॥ महामहिम्नासहितंरहितंसर्वभूतिभिः ॥ कर्तृत्वेवाप्यकर्त्तारंचिदात्मानमुपागतः १११ अखिलमिदम हंममैवसर्वंत्वहमपिनाहमथेतरच्चनाहम् ॥ इतिविदितवतोजगत्कृतंमेस्थिरमथवास्तुगतज्वरोभवामि ११२ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०जीवन्मुक्तनिश्चय योगोपदेशोनामएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ध ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इतिनिश्चयवंतस्तेमहांतोविगतैनसः ॥ सत्याःसत्येपदेशांतेसमेसुखमवस्थिताः १ इति पूर्णधियोधीराःसमनीरागचेतसः ॥ ननिंदंतिननंदंतिजीवितंमरणंतथा २ इत्यलक्ष्यचमत्कारानारायणभुजाइव ॥ ऋजवःस्खलिताकाराअपराइवमेरवः ३ रे मिरेवनखंडेषुद्वीपेषुनगरेषुच ॥ देवोपवनमालासुस्वर्गेषुचसुराइव ४ भ्रेमुःकुसुमपूर्णासुदोलांदोलचलासुच ॥ विचित्रवनलेखासुमेरुशृंगशिखासुच ५ च क्रुर्विजितशत्रूणिचामरच्छत्रवंतिच ॥ विचित्रार्थानिराज्यानिचित्राचारमयानिच ६ अनुजग्मुरिमान्सर्वान्नानाचारविचेष्टितान् ॥ श्रुतिस्मृत्युदितारंभामि तिकर्तव्यतामिति ७ ईदृशीरमणीयेषुललनाहास्यहारिषु ॥ विहाराहाररम्येषुभोगाभोगेषुभूषिताः ८ विविशुश्चारुचूतासुमंदारवलितासुच ॥ अप्सरोगी तपूर्णासुनंदनोद्यानभूमिषु ९ सचराचरभूतेषुविश्रांताखिलजंतुषु ॥ यज्ञक्रियाकलापेषुगार्हस्थ्येषुयथाक्रमम् १० तेरुर्हतगजेंद्रासुभ्रांतभूरिशिवासुच ॥ भेरीभांकारभीमासुसंग्रामार्णववीथिषु ११ तस्थुःपरुषचित्तासुहृतवित्तोद्धतासुच ॥ संरंभक्षोभरौद्रीषुसर्वासुद्वंद्वरीतिषु १२

दोलानामांदोलनैश्चलासु ५ विचित्राअर्थास्त्रिवर्गायेषुतानि ६ नानाचाराबहुविधशिष्टाचारास्तैर्विचेष्टितानन्नुष्ठितान्धर्माननुजग्मुः ॥ स्वयमप्यनुष्ठितवंतइत्यर्थः ॥ इतिइत्थमेवश्रुतिस्मृत्युदि ताआरंभाःप्रयत्नायस्यास्तथाविधामितिकर्तव्यतांसांगयागादींतियावत् ॥ अनुजग्मुः ७ ईदृशीभिर्दृष्टादृष्टसाधनसंपद्भिःरमणीयेषुभोगनामाभोगेषुकलापेषु ८ विविशुर्निर्विविशुः ९ चराचरभूतैः सहितेषुसर्वभुवनेषु विश्रांताःसुखिताअखिलाजंतवोयैस्तथाविधेषुयज्ञक्रियाकलापेषुगार्हस्थ्येषुच ॥" अयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकः ॥ यथैवक्षुधिताबालामातरंपर्युपासते एवंसर्वाणिभूतान्य ग्निहोत्रमुपासते"इत्यादिश्रुतेरितिभावः १० तेरुर्निस्तेरुः ११ परुषाणिक्रूराणिक्लेशसहानिचित्तानियासुहृतवित्तैःशत्रुभिरुद्धतासु परिभूतासु द्वंद्वरीतिषुविपत्स्वितियावत् १२

१३ महदपिऐश्वर्यमितिशेषः ॥ कुलशैलाहिमवदादयः १४ जलराशिरितिव्यतिरेकेदृष्टांतः ॥ दूलोपेइतिदीर्घः १५ १६ अव्यग्राःकर्तृत्वाभिनिवेशरहिताः ॥ काम्यंतइतिकामाभोगास्त
लक्षणामंजरीःकुर्वतोऽनुभवंतः १७ शत्रुजयादिकार्यसंपत्तौसत्यांनउदगुरुत्कर्षप्रापुः ॥ शत्रुभिराक्रांताश्चअस्तमपकर्षनाययुः १८ विमोहेषुविमोहहेतुषुकृच्छ्रेषु ॥ विपदांक्रमैराक्रमणैः
१९ प्रकृतएवप्राकृतःस्वस्ववर्णोचितआचारस्तेनसंप्राप्तेविषये २० अनहंकृतौअहंकारनिष्कृष्टशुद्धचिन्मात्रेअहंकारआत्मबुद्धिर्यस्यतथाविधःसन् २१ यथाभूतांयथास्थिताम् ॥ मे
रुरिवास्थितःस्थिरः २२ कीदृशंतद्यथाभूतदर्शनंतदाह ॥ चिन्मात्रमिति २३ महत्तांब्रह्मताम् २४ २५ रामवाक्यानिस्पष्टानि २६ २७ नविद्यतेसुखंयस्मात्तदसुखंबद्धात्मताभ्र

मनस्तेषांतुनीराममनुपाधिगतभ्रमम् ॥ असक्तंमुक्तमाशांतंपरंसत्वपदंगतम् १३ नममज्जुःक्वचिदपिसंकटेषुमहत्स्वपि ॥ महदप्युपयातेषुकुलशैलाःसरःस्विव
१४ नोल्लासविलासिन्याश्रियापरमकांतया ॥ परिपूर्णेंदुलक्ष्म्येवजलराशीरघूद्वह १५ नमम्लौदुःखशोकेनग्रीष्मेणेववनस्थलम् ॥ जहर्षचनभोगौघैरवश्या
यैरिवौषधी १६ तेहिकेवलमव्यग्राःकुर्वतःकाममंजरीः ॥ इष्टानिष्टफलंरामनाभिलेषुर्नतत्यजुः १७ नोदगुःकार्यसंपत्तावाक्रांतानास्तमाययुः ॥ जहृषुर्नसु
खप्राप्तौमम्लुर्नैवचसंकटे १८ मुमुहुर्नविमोहेषुनमम्जुर्विपत्क्रमैः ॥ नजहृषुःशुभैःशोकैरुरुदुर्नभवानिव १९ प्राकृताचारसंप्राप्तेकुर्वतःकर्मकेवलम् ॥ स्थिता
विगतसंरंभमपराइवमेरवः २० तांत्वंदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम् ॥ अनहंकृत्यहंकारोविहरस्वयथाक्रमम् २१ यथाभूतामिमामेवपश्यन्सर्गपरंपराम् ॥
मेरुस्थितोब्धिगंभीरःसममास्वगतभ्रमः २२ चिन्मात्रंसर्वमेवेदमित्थमाभासतांगतम् ॥ नेहसत्यमसत्यंवाक्वचिदस्तिनकिंचन २३ महत्तामलमालंब्यत्यक्त्वे
दमवहेलया ॥ असक्तबुद्धिःसर्वत्रभवभव्यमवक्षयी २४ किंरोदिषिघनोद्वेगंमूढवत्त्वानुशोचसि ॥ भ्रमस्युद्भ्रांतचित्तश्चसौम्यावर्तेतृणंयथा २५ श्रीरामउवा
च ॥ अहोनुभगवन्नूनंसम्यग्जातमलक्षयः ॥ त्वत्प्रसादात्प्रबुद्धोस्मिसूर्यसंगादिवांबुजम् २६ भ्रांतिरस्तंगतानूनंमिहिकाशरदीवमे ॥ संशांताखिलसंदेहःक
रिष्येवचनंतव २७ व्यपगतमदमोहोमानमात्सर्यमुक्तश्चिरतरमुदितात्माशांतशोकश्चिरेण ॥ पुनरसुखमगच्छन्स्वच्छयैकांतबुद्ध्यायदिहवदसिसाधोतत्करि
ष्येविशंकम् २८ इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰जीवन्मुक्तसंशयनिरूपणंनामद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ७ ॥ श्रीरामउवाच ॥ सम्यग्ज्ञानविलासेनवासना
विलयोदये ॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्नूनंविश्रांतवानहम् १ प्राणस्पंदनिरोधेनवासनाविलयोदये ॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्वदविश्रम्यतेकथम् २ ॥ श्रीवसिष्ठ
उवाच ॥ संसारोत्तरणेयुक्तिर्योगशब्देनकथ्यते ॥ तांविद्धिद्विप्रकारांत्वंचित्तोपशमधर्मिणीम् ३

मम ॥ एकांतबुद्ध्यानिश्चितबुद्ध्यायत्इहअस्मिन्उपदिष्टार्थविषयेदार्ढ्यसाधनंअन्यद्वाराज्यपरिपालनादिकर्तव्यतयावदसितत्अविशंकंकरिष्ये ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्य
प्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्णितस्तत्त्वबोधेनवासनाविलयक्रमः ॥ प्राणरोधेनतंवक्तुंपीठिकात्रोपरच्यते ॥ १ ॥ उपशमप्रकरणेदर्शितयोर्वासनाक्षयहेत्वो
र्ज्ञानयोगक्रमयोर्मध्येउत्तमाधिकारिविषयेणज्ञानविलासेनवासनाविलयफलंप्राप्यकृतार्थोपिरामोमंदमध्यमाधिकारिणामुपकाराययोगक्रमेणापिवासनानाशप्रकारंजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ स
म्यगितिद्वाभ्याम् १ २ पृष्टस्योत्तरंवक्तुंवसिष्ठोपिउपशमप्रकरणोक्तमेवराजयोगहठयोगप्रकारद्वयंस्मारयन्प्रतिजानीते ॥ संसारेतिद्वाभ्याम् ३

४ तत्रप्रथमंतयोःकतरस्यसुकरत्वमितिविशेषंपृच्छति ॥ सुलभत्वादिति ॥ क्षोभोविक्षेपः ५ प्राणयुक्तौप्राणनिरोधे ॥ असौयोगशब्दः ६ ७ कस्यचित्सुकुमारचित्तस्यप्राणसंरोधदुःखा
सहिष्णोर्हठयोगोऽसाध्यः ॥ कठोरचित्तस्यविचाराकुशलस्यज्ञाननिश्चयोऽसाध्यः ॥ ममशुद्धचित्तस्यविचारकुशलस्यज्ञाननिश्चयःसुसाध्योऽभिमतइत्यर्थः ८ विचाराकुशलताहिज्ञानाज्ञान
स्वरूपविवेकासामर्थ्यंस्यात् ॥ तत्तुप्रमाणकुशलस्यस्वप्नेप्यसंभावितमित्याशयेनाह ॥ अज्ञानमिति ॥ प्रवर्त्ततेस्वतएवप्रथते ॥ तथाचाज्ञानस्यसदैवसाक्षिणाप्रसिद्धत्वाज्ज्ञानस्यचस्वप्रकाशत
यास्वतःप्रसिद्धेर्वैधर्म्यस्यचानुभवादेवप्रसिद्धेर्विवेकसंभवाज्ज्ञानंसुकरंयोगस्तुनतथेतिदुष्करइतिभावः ९ प्रशस्तदेशकालविषयादिबाह्यहेतुसापेक्षत्वादपियोगोदुष्करइत्याह ॥ धारणेति ॥ धा
रणादेशोबाह्योगिरिकूटचंद्रतारादिर्हृदयकंठतालुमूलभ्रूमध्यादिश्च ॥ आसनदेशस्तु“समेशुचौशर्करवह्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः ॥ मनोनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहानिवाताश्रयणेप्र
योजयेत्”इतिश्रुतिस्मृतिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्साध्यत्वेनयोगःसुसाध्यतांनायाति निरुत्साहानामंदमतीनांमूर्खाणांपुरुषापसदानामित्रनधीरस्यसमर्थस्ययतमानस्याधिकारिणःशास्त्रीयेसाधनेसुला

आत्मज्ञानंप्रकारोस्याएकःप्रकटितोभुवि ॥ द्वितीयःप्राणसंरोधःशृणुयोयंमयोच्यते ४ श्रीरामउवाच ॥ सुलभत्वाददुःखत्वात्कतरःशोभनोनयोः ॥ येनावग
तमात्रेणभूयःक्षोभोनबाधते ५ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ प्रकारौद्वावपिप्रोक्तौयोगशब्देनयद्यपि ॥ तथापिरूढिमायातःप्राणयुक्तावसौभृशम् ६ एकोयोगस्तथा
ज्ञानंसंसारोत्तरणक्रमे ॥ समावुपायौद्वावेवप्रोक्तावेकफलप्रदौ ७ असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ॥ ममत्वभिमतःसाधोसुसाध्योज्ञाननिश्चयः
८ अज्ञानंपुनरज्ञातंस्वप्नेष्वपिनतद्भवेत् ॥ ज्ञानंसर्वास्ववस्थासुनित्यमेवप्रवर्त्तते ९ धारणासनदेशादिसाध्यत्वेनसुसाध्यताम् ॥ नायातियोगोह्यथवाविक
ल्पोनैवशोभनः १० द्वावेवकिलशास्त्रोक्तौज्ञानयोगौरघूद्वह ॥ तत्रोक्तंभवतेज्ञानमंतस्थंज्ञेयनिर्मलम् ११ प्राणापानतयारूढोदृढदेहगुहाशयः ॥ अनंतसि
द्धिदःसाधोयोगोयंबुद्धिदःशृणु १२ मुखानिलस्फुरणनिरोधसंभवस्थितिंगतोनृपसुतचेतसाक्षये ॥ समाहितस्थितिरिहयोगयुक्तितःपरेपदेप्रगलितगीर्निव
त्स्यसि १३ इत्यार्षेवा०वा०वा०दे०मो०नि०पू०ज्ञानविचारयोगोपदेशोनामत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ छ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अस्तितावदनंतस्यतस्य
क्वचिदयंकिल ॥ जगद्रूपःपरिस्पंदोमृगतृष्णामराविव १ तत्रकारणतांयातोब्रह्माकमलसंभवः ॥ स्थितःपितामहत्वेनसृष्टभूतभरभ्रमः २

ध्यत्वकष्टसाध्यत्वविकल्पचिंतायुक्तेत्याह ॥ अथवेति १० एवमवांतरप्रश्नंनिरस्यपूर्वप्रश्नोत्तरंवक्तुमुपक्रमते ॥ द्वावित्यादिना ११ प्राणापानतयाप्राणापानयोःसमतासंपत्तिरूपेणरूढःप्रसिद्धः
सिद्धिकामानांखेचरत्वाद्यनंतसिद्धिदः ॥ ज्ञानकामानांतुबुद्धिदःसाक्षात्कारहेतुः ॥ अतस्तंशृण्वित्यर्थः १२ तमेवसमाधिसुखविश्रांतिफलकीर्तनेनापिप्ररोचयन्नाह ॥ मुखेति ॥ हेनृपसुतत्वंचे
तसाउद्युक्तचित्तेनमुखानिलस्यप्राणस्ययत्स्फुरणंसंचरणंतन्निरोधेनसंभवतिसिद्ध्यतितथाविधांस्थितिंप्रतिष्ठांगतःसन्इहप्रत्यग्रूपअक्षयेपरेपदेयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तदभ्यासयुक्तितःसमाहित
स्थितिःसन्विगलितगीर्वाग्गणोचरनिरतिशयानंदरूपोभूत्वानिवत्स्यसिस्थास्यसि १३ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ सुरसंसच्चुतस्यात्रभुशुं
डस्यादिदृक्षया ॥ वसिष्ठगमनंमेरुस्तच्छृंगंचात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रस्तुतेप्राणायामादियोगक्रमंभुशुंडोक्तिप्रपंचेनविस्तराद्वर्णयिष्यन्भुशुंडाख्यायिकामारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ तस्ययोगिवि
श्रांतिस्थानत्वेनवर्णितस्यपरमपदस्यक्वचिदविद्यावृतप्रदेशे “पादोस्यविश्वाभूतानि” इतिश्रुतेर्जगद्रूपोब्रह्मांडाकारःपरिस्पंदोविवर्त्तः १ तत्रब्रह्मांडेमनुप्रजापतिप्रभृतीनांकारणतांयातः २

ऋक्षचक्रेनक्षत्रचक्रेसप्तर्षिलोके ॥ युगशब्देनयुगसमूहोवैवस्वतमन्वंतरंलक्ष्यते ३ शतक्रतोरिंद्रस्यआस्थानेसभायाम् ४ मौनीअल्पभाषिता ॥ मानीमाननार्हःप्रमाणकुशलश्च ५ यदुवा
चतदाह ॥ मेरोरित्यादिना ॥ पद्मरागमयेशृंगेदिविनभोदेशेचूतइतिश्रुतोविश्रुतःकल्पतरुरस्ति ६ कलधौतेहेमरूप्येतन्मयीभिःकल्पलताभिःप्रोते ७ ८ ९ यतोविश्रांतमतिरतएवशांतः १०
तत्तथाविधंदीर्घजीवितंसाधनदशायांपुण्यंफलदशायामुदयंपरमपुरुषार्थाभ्युदययुक्तंचभवेत् ॥ संभावनायांलिङ् ११ भूयोपिमयापृष्टेनतेनशातातपेनइतिउक्तप्रकारेणैवभुशुंडोवर्णितः ॥
तदुक्तेःप्रशंसामात्रत्वशंकांवारयति ॥ सत्यमुक्तवानिति १२ १३ १४ तदेवशृंगंवर्णयति ॥ रत्नेत्यादिना ॥ रत्नैर्गैरिकैश्चक्रांतेन ॥ मध्वासवप्रयुक्तेनरसेनमदेनेवककुभांदिशांगणंरंजयत्लो

तस्याहंमानसःपुत्रोवसिष्ठःश्रेष्ठचेष्टितः ॥ ऋक्षचक्रेध्रुवधृतेनिवसामियुगंप्रति ३ सोहंकदाचिदास्थानेस्वर्गेतिष्ठञ्छतक्रतोः ॥ श्रुतवान्नारदादिभ्यःकथांसुचिर
जीविनाम् ४ कथाप्रसंगेकस्मिंश्चिदथतत्राभ्युवाचह ॥ शातातपोनाममुनिर्मौनीमानीमहामतिः ५ मेरोरीशानकोणस्थेपद्मरागमयेदिवि ॥ अस्तिकल्पतरुः
श्रीमाञ्छृंगेचूतइतिश्रुतः ६ तस्यकल्पतरोर्मूर्ध्निदक्षिणस्कंधकोटरे ॥ कलधौतलताप्रोतेविद्यानेविहगालयः ७ तस्मिन्निवसतिश्रीमान्भुशुंडोनामवायसः ॥
वीतरागोबृहत्कोशेब्रह्मेवनिजपंकजे ८ सयथाजगतांकोशेजीवतीहसुराश्चिरम् ॥ चिरंजीवीतथास्वर्गेनभूतोनभविष्यति ९ सदीर्घायुःसनीरागः[1]सश्रीमान्समम
हामतिः ॥ सविश्रांतमतिःशांतःसकांतःकालकोविदः १० सयथाजीवतिखगस्तथेहयदिजीव्यते ॥ तद्भवेज्जीवितंपुण्यंदीर्घंचोदयमेवच ११ इतितेनभुशुंडो
सौभूयःपृष्टेनवर्णितः ॥ यथावद्देवदेवानांसभायांसत्यमुक्तवान् १२ कथावसरसंशांतावथयातेसुरव्रजे ॥ भुशुंडंविहगंद्रष्टुमहंयातःकुतूहलात् १३ भुशुंडःसंस्थि
तोयत्रमेरोःशृंगंतदुत्तमम् ॥ संप्राप्तवान्क्षणेनाहंपद्मरागमयंबृहत् १४ रत्नगैरिकक्रांतेनतेजसावह्निवर्चसा ॥ मध्वासवरसेनेवरंजयत्[2]ककुभांगणम् १५ कल्पां
तज्वलनोज्वालापिंडाद्रिमिवसंचितम् ॥ इंद्रनीलशिखाधूममालोकारुणितांबरम्[3] १६ सर्वेषामेवरागाणांराशिमद्राविवास्थितम् ॥ सर्वसंध्याभ्रजालानांघनमे
कमिवाकरम् १७ उत्क्रांतिंकुर्वतोमेरोर्ब्रह्मनाड्येवनिर्गतम् ॥ मूर्धानमागतंकांतंवाडवंजठरानलम् १८ सुमेरुवनदेव्येवनवालक्तकरंजितम् ॥ लीलयादातु
मिंदुंखेनीतंहस्तशिखांगुलिम् १९ ज्वालाभिरिवमालाभिररुणाभिःपयोमुखम् ॥ खंगंतुमिवसस्पंदंशैलस्थमिववाडवम् २०

हितीकुर्वत् ॥ क्षीबाहिलोहितायमानाःप्रसिद्धाः १५ कल्पांतज्वलनादुद्गतानांज्वालानांपिंडएवाद्रिःसंपन्नइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ संचितंशोभोपचितम् ॥ इंद्रनीलानांशिखाइवऊर्ध्वप्रसृताःप्रभाएवधूमा
यस्येत्युत्प्रेक्षायामुपपत्तिः १६ सर्वेषांरागाणांलौहित्यानांसर्वेषांप्राणिनांरागाणांदर्शनेच्छानांवा १७ ब्रह्मनाड्यासुषुम्नयाउत्क्रांतियोगेनब्रह्मरंध्रंभित्त्वानिर्गमनंकुर्वताश्चिकीर्षतोमेरोर्जठराग्निर्गतं
मूर्धानंशिरःप्रदेशमागतंवाडवंवडवाग्निकल्पंजठरानलमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा १८ सुमेरुवनदेव्यालीलयाक्रीडाकौतुकेनइंदुमादातुंग्रहीतुंखेनीतंप्रसारितमलक्तकरसरंजितंहस्तस्यशिखावत्संहत
मंगुलिजातमिव १९ मालाभिरिवग्रथिताभिःज्वालाभिःखंगंतुमिवसस्पंदंचलितमतएवशैलस्थंपर्वतमारूढंहव्यवाहकत्वादग्निहोत्राद्याहुतिपयोमुखेयस्यतथाविधंवाडवंब्राह्मणसंबंधिनमध्वराग्निं

१ 'नीरोगः' इतिपाठः। २ 'रंजयन्' इतिपाठः। ३ 'अंबरम्' इतिपाठः।

मिवास्थितम ॥ शृंगपक्षेपर्यानिर्झरोदकंमुखेअग्रभागेयस्य २० कचद्रत्नांशुनखाग्राभिस्त्रिभिःशृंगाग्रांगुलिभिस्ताराअश्विन्यादीःस्प्रष्टुंस्पृष्ट्वागणयितुमिवआकाशंपरिचुंबत०यासुवादिवउन्नत
म् २१ मुरजावाद्यभेदाः ॥ भूत्रावनभूम्याभृतानांपुष्टानांवनलक्ष्मीणांनृत्यमंडपमिवास्थितम् ॥ ध्वनत्षट्पदपेटकंभ्रमरसमूहोयस्मिन् २२ दंतपंक्तिवाद्विकसंत्यातालपत्राणामावल्लया
पंक्त्या ॥ उदारौमदमन्मथौसर्वप्राणिनांयस्मिन् २३ तापसत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ वरेति ॥ २४ २५ २६ पारंऊर्ध्वावधिम् २७ सितहरितादिवर्णैर्वनकुसुमराशिलक्षणैःप्रतिदिनंनवैरंगैरंजकद्रव्यैर्दि
विव्योम्निविहितानिलिखितानीवअमलानिचित्राणियेनतथाविधममरयुवतिवर्गस्यलीलाचलंक्रीडापर्वतभूतंभैरवंशिरःशृंगमहंसंप्राप्तवानितिप्राक्तनचतुर्दशश्लोकेसर्वेषामन्वयः २८ इतिश्रीवासिष्ठ
म०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ शृंगेकल्पतरुश्चूतःपुष्पपक्ष्यादिसंपदः ॥ स्कंधेकाककुलंतत्रभुशुंडश्चेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ कुसुमापूर्णानिकल्पाभ्राण्येवकुंतलाःकेशाय

ताराःस्प्रष्टुमिवाकाशमंगुलीभिरिवात्रिभिः ॥ कचदंशुनखाग्राभिःपरिचुंबदिवोन्नतम् २१ गर्जज्जीमूतमुरजंभूभृतानांतुमंडपम् ॥ हसत्कुसुमगुच्छाढ्यंध्वनत
षट्पदपेटकम् २२ दंततालदलावल्लयापरिहासादिवस्फुरत ॥ दोलालोलाप्सरोवृंदमुदारमदमन्मथम् २३ शिलाविश्रांतविबुधमिथुनाश्रितकंदरम् ॥ वरांबरा
जिनंशुभ्रगंगायज्ञोपवीतिच २४ तापसंपिंगलमिववेणुदंडधरंस्थितम् ॥ गंगानिर्झरनिर्ह्रादिलतागृहगतामरम् २५ गंधर्वगीतसुभगमामोदमधुरानिलम् ॥ फु
ल्लहेमांबुजोत्तंसंताराररत्नविभूषितम् २६ व्योम्नःपारमिवप्राप्तंपिंगलंभैरवंशिरः २७ सितहरितपीतपाटलधवलैर्वनकुसुमराशिनवरंगैः ॥ दिविविहितामलचि
त्रंलीलाचलममरयुवतिवर्गस्य २८ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०भुशुंडोपाख्यानेमेरुशिखरवर्णनंनामचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥ ॥
कुसुमापूर्णकल्पाभ्रकुंतलेतस्यमूर्द्धनि ॥ कल्पांगमहमद्राक्षंशाखाचक्रमिवस्थितम् १ पुष्परेणुभ्रवलितंरत्नस्तबकदंतुरम् ॥ उत्सेधानिर्जिताकाशंशृंगेशृंगमिवा
र्पितम् २ ताराद्विगुणपुष्पौघंमेघाद्विगुणपल्लवम् ॥ राशिमद्विगुणरेण्वभ्रंतडिद्द्विगुणमंजरीम् ३ स्कंधेषुकिन्नरीगीताद्विगुणभ्रमरस्वनम् ॥ दोलालोलाप्सरोलोक
द्विगुणीकृतपल्लवम् ४ सिद्धगंधर्वसंघाताद्विगुणोत्थविहंगमम् ॥ रत्नकांत्यच्छनीहाराद्विगुणत्वगमृतांशुकम् ५ चंद्रबिंबसमाश्लेषद्विगुणांगबृहत्फलम् ॥ मूलसं
लीनकल्पाभ्राद्विगुणीकृतपर्वकम् ६ सुरसंवलितस्कंधपत्राविश्रांतकिन्नरम् ॥ निकुंजकुंजजीमूतंकच्छसुप्तसुरादिकम् ७

स्मिंस्तथाविधेतस्यशृंगस्यमूर्धनिशिरोदेशेप्राणिनामभिलषितार्थपूरणायकल्पंतइतिकल्पान्यंगानिशाखाद्यवयवायस्यतथाविधंपरितःसमप्रसृतशाखापंक्तित्वाच्छाखाचक्रमिवस्थितमपरंवैचि
त्र्यमागतमित्थंतद्वादशश्लोकोक्तविशेषणविशिष्टमर्थात्शातातपोक्तंचूतरुमहमद्राक्षमितिसंबंधः १ पुष्परेणुलक्षणैरभ्रैर्वलितंव्याप्तम् ॥ उत्सेधऔन्नत्यम् ॥ शृंगेप्राग्वर्णितमेरुशृंगे २ नकेवल
मुत्सेधेनैवनिर्जिताकाशंकिंतुताराादिद्विगुणपुष्पौघादिनापीत्याह ॥ तारेति ॥ तडिद्द्विगुणमंजरीमितिनद्यूतश्चेतिकपिनकपीतिहस्वनिषेधश्छांदसःकपोलोपः ३ दोलालोलाप्सरोलोकानामोष्ठ
करपदपल्लवैर्द्विगुणीकृतपल्लवम् ४ कामरूपत्वात्स्वैरविहारार्थकृतविहंगमवेषैःसिद्धगंधर्वसंघातैर्द्विगुणंयथास्यात्तथाउत्थानिष्पन्नाविहंगमायस्मिन् ॥ रत्नकांतिलक्षणयाअच्छनीहाराद्विगुणश्वा
त्वचामृतांशुकंपरिहितवस्त्रमिवस्थितं ५ औन्नत्यातिशयेनचंद्राबिंबसमाश्लेषादमृतरसपूर्त्यैवद्विगुणांगानिअतएवबृहंतिफलानियस्य स्कंधमूलेषुसंलीनैःकल्पाभ्रैर्द्विगुणीकृतानीवपर्वाणियस्य ६ ७

अप्सरोलक्षणभ्रमरीभिर्वलयस्वनैःकटककणितैर्भृंगानुत्सार्यगृहीताःकुसुमानामांतरामकरंदाःयस्य ॥ चकारःप्राक्तनविशेषणैरस्यसमुच्चयार्थः ८ जगज्जालंब्रह्मांडमिवस्थितम् ॥ अनंतानामन वधीनांदशानामाशानांदिशांपरिपूरकम् ९ १० अंशुकैर्दिव्यवस्त्रैरलैश्चाढ्यमिवार्थिकामप्रपूरकम् ॥ लतानांविलसनंलास्यम् ११ १२ कक्षेषुस्कंधशाखासंधिषु ॥ कुंजेषुलतावृतशाखाग्रेषु १३ विहगेषुविशेषमाह ॥ निशानाथेति ॥ निशाकरकलानांखंडामृणालशकलानीवतैरेधितान्वर्धितान्तथाअर्जुनाःशुभ्राअंभोजिनीकंदाअपिकवलानिग्रासायेषांतथाविधान्ब्रह्मवाहनभूतान्सारसान्हंसान् १४ ॐकारस्यवेदानांचरहस्यार्थालोचनसहायत्वात्सुहृदोमित्रभूतान्परापरब्रह्मविद्यास्वनुशासनंगुरुमुखाद्विधिनाध्ययनंयेषाम् १५ अग्निवाहनशुकांस्तत्रवर्णयति

स्वाकारविपुलंभृंगानुत्सार्यवलयस्वनैः ॥ अप्सरोभ्रमरीभिश्चगृहीतकुसुमांतरम् ८ सुरकिंनरगंधर्वविद्याधरवरान्वितम् ॥ जगज्जालमिवानंतंदशाशाकाशपूरकम् ९ नीरंध्रकलिकाजालंनीरंध्रमृदुपल्लवम् ॥ नीरंध्रविकसत्पुष्पंनीरंध्रवनमालितम् १० नीरंध्रमंजरीपुंजंनीरंध्रमणिगुच्छकम् ॥ नीरंध्रांशुकरत्नाढ्यंचलतावि लसनाकुलम् ११ सर्वत्रकुसुमापूरैःसर्वत्रफलपल्लवैः ॥ सर्वामोदरजःपुंजैःपरंवैचित्र्यमागतम् १२ तस्यकक्षेपुकुंजेषुलतापत्रेषुपर्वसु ॥ पुष्पेष्वालयसंलीनान्विहगान्दृष्टवानहम् १३ निशानाथकलाखंडमृणालशकलैधितान् ॥ अर्जुनांभोजिनीकंदकवलान्ब्रह्मसारसान् १४ विरंचेरथहंसानांपोतकान्सामगायिनः ॥ ॐकारवेदसुहृदोब्रह्मविद्यानुशासनान् १५ उद्गीर्णमंत्रनिचयान्स्वाहाकारनिभस्वनान् ॥ अस्थिनैकतडित्पुंजनीलमेघसमोपमान् १६ देवैर्निरीक्षितान्नित्यंयज्ञवेदिलतादलान् ॥ शुकान्काशनिवाञ्छ्यामाञ्छिशूञ्छिखिशिखाशिखान् १७ गौरीरक्षितबर्हौघान्कौमारान्वरबर्हिणः ॥ स्कंदोपन्यस्तनिःशेषशैवविज्ञानकोविदान् १८ व्योम्नैवजातनष्टानांमहतांव्योमपक्षिणाम् ॥ बंधूनाबद्धनिलयाञ्छरदभ्रसमाकृतीन् १९ विरंचिहंसजानन्यानन्यानग्निशुकोद्भवान् ॥ कौमारबर्हिजानन्यानन्यानंबरपक्षिजान् २० द्वितुंडांश्चभरद्वाजान्हेमचूडान्विहंगमान् ॥ कलविंकबलान्गृध्रान्कोकिलान्क्रौंचकुक्कुटान् २१ भासचाषबलाकादीन्बहून्न्यांश्चराघव ॥ भूतौघंजगतीवाहंदृष्टवांस्तत्रपक्षिणः २२ दक्षिणस्कंधशाखायांस्थितायांवैदवीथसि ॥ अथाहंदृष्टवान्पुष्टपत्रायामंबरस्थितः २३ कालकाकोलवलयंमंजरीजालमालितम् ॥ लोकालोकाचलेरण्येकल्पाभ्रौघमिवस्थितम् २४

उद्गीर्णेत्यादिना ॥ अस्थिशःस्वःनैकान्यनेकानितडित्पुंजानिनीलमेघाश्चवर्णतःसमाउपमायेषाम् १६ यज्ञवेदिषुआस्तीर्णानांहरितकुशलतानांदलानीवश्यामान्हरितान्कृशानुरग्निस्तद्वाहनभूतान्शुकानहंदृष्टवानितिसर्वत्रानुषज्ज्यते ॥ मयूरपोतान्वर्णयति ॥ शिशूनित्यादिना ॥ शिखिनःअग्नेःशिखेवभास्वराःशिखायेषाम् १७ १८ व्योम्नैवजातातातत्रैवनष्टानांमरणपर्यंतंभूमात्रनवतरतांअतएवबलाधिक्यान्महतामतएवव्योमपक्षिनाम्नाप्रसिद्धानांपक्षिजातिभेदानांनित्यंक्रीडासहायत्वाद्बंधून् आबद्धनिलयान्कृतनीडान् १९ २० २१ भूतौघंप्राणिजातम् ॥ तत्रतस्मिन्वृक्षे २२ पुष्टानिघनानिपत्राणियस्याः २३ कालेदक्षिणशाखादर्शनानंतरकालेकाकोलाद्रोणकाकाख्याःकाकजातिभेदास्तेषांवलयंमंडलम् ॥ कल्पाभ्राणिसंवर्तमेघास्तदोघमिवस्थितम् २

१ ‘ कलिता ’ इतिपाठः

२५ पुण्यकृतांजनानांयोषितांभोग्यानामप्सरसांस्वर्गेरतिसुखभोगयोग्येस्कंधकोटरेइतिपूर्वेणान्वयः ॥ शांत्यादिगुणशालित्वादपरिक्षुभिताकाराः २६ मेघावातेनवायुनासमेनसमभागेन
विभेद्यच्छित्त्वाअपसारिताःकोटरेप्रवेशिताइव २७ मानीमान्यः २८ प्राणस्पंदस्याऽवधानेननिरोधेन ॥ तयाप्रसिद्धतमया २९ ३० लोकपालप्रायपाठातशर्वाईशानाःशक्राइंद्राःमरुत्वंतोम
रुत्सखाअग्नयस्तेषांजन्मनांचक्रपरंपरांगणयन्खिन्नोनिर्विण्णः ३१ पेशलश्चतुरः ३२ अव्यक्तानामस्फुटानांसूक्ष्मतमार्थानांस्फुटीकृत्यवक्ता ॥ यतस्तेषांविज्ञातामृत्योःपुत्रइवपरमप्रियः ॥
बुद्ध्यागुरोर्बृहस्पतेरपिप्रभुःसमर्थः ॥ कुतोयंसर्वेषांसुहृदादिस्तत्राह ॥ सर्वदेति ॥ यतोयंसर्वस्यप्राणिजातस्यसर्वारोपाधिष्ठानत्वात्सर्वथा सर्वप्रकारेणापिसर्वदासत्यंसर्वस्यसंस्तवेवर्णनप्रसंगेच
सर्वमतइत्यर्थः ३३ पक्षद्वयेपिविशेषणानिस्पष्टानि ॥ हृत्पुंडरीकस्यकुहरंदहराकाशरूपइत्यर्थः ॥ तस्यभूताकाशशंकावारणायाह ॥ व्यवहारवेत्तेति ॥ सरःपक्षेह्रदमध्येपुंडरीकाणामाधार

तत्रपश्याम्यहंयावदेकांतेस्कंधकोटरे ॥ विचित्रकुसुमास्तीर्णेविविधामोदशालिनि २९ पुण्यकृद्योषितांस्वर्गेप्रियस्तबकवासिताः ॥ अपरिक्षुभिताकाराःस
भायांवायसाःस्थिताः २६ विभेद्यमेघावातेनसमेनेवापसारिताः ॥ तेषांमध्येस्थितःश्रीमान्भुशुंडःप्रोन्नताकृतिः २७ मध्येचकाचखंडानामिंद्रनीलइवोन्नतः ॥
परिपूर्णमनामानीसमःसर्वांगसुंदरः २८ प्राणस्पंदावधानेननित्यमंतर्मुखःसुखी ॥ चिरंजीवीतिविख्यातश्चिरजीवितयातया २९ जगद्विदितदीर्घायुर्भुशुंडइति
विश्रुतः ॥ युगागमापायदशादर्शनप्रौढमानसः ३० प्रतिकल्पंचगणयन्खिन्नश्चक्रपरंपराम् ॥ जन्मनांलोकपालानांशर्वशक्रमरुत्वताम् ३१ संस्मर्तासमती
तानांसुरासुरमहीभृताम् ॥ प्रसन्नगंभीरमनाःपेशलःस्निग्धमुग्धवाक् ३२ अव्यक्तवक्ताविज्ञातानिर्ममोनिरहंकृतिः ॥ सुहृद्बंधुस्तथामित्रंमृत्युपुत्रोगुरुप्रभुः ॥ सर्व
दासर्वथासत्यंसर्वसर्वस्यसंस्तवे ३३ सौम्यःप्रसन्नमधुरोरसवान्महात्माह्रद्यःसरोवरइवांतरखंडशैत्यः ॥ हृत्पुंडरीककुहरंव्यवहारवेत्तागांभीर्यमच्छमजहत्प्रक
टाशयश्रीः ३४ ॥ इत्यार्षेवासि०वाल्मी०देवदूतोक्तमोक्षोपायेषुनिर्वा०पूर्वार्धेभुशुंडोपाख्यानेभुशुंडदर्शनंनामपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥
अथतस्याहमपतंदीप्यमानवपुःपुरः ॥ किंचिद्विक्षोभितसभःखान्नक्षत्रमिवाचले १ चुक्षोभवायसास्थानंनीलोत्पलसरःसमम् ॥ मत्पातमंदवातेनभूकंपेने
वसागरः २ अशंकितमपिप्राप्तंदर्शनान्मामनंतरम् ॥ भुशुंडस्तुवसिष्ठोयंप्राप्तइत्यवबुद्धवान् ३ पत्रपुंजात्समुत्तस्थौमेघशावइवाचलात् ॥ हेमुनेस्वागतमि
तिप्रोवाचमधुराक्षरम् ४ संकल्पमात्रजाताभ्यांकराभ्यांकुसुमांजलिम् ॥ मह्यमाशुतदैवादान्मेघोहैममिवोत्करम् ५ इदमासनमित्युक्त्वानवंकल्पतरुच्छदम्
उपानीतवानित्यक्तभृत्येवायसनायके ६ भुशुंडउत्थितेस्वीयकलापक्षेपुपाक्षिषु ॥ उपविष्टंमुनिंदृष्ट्वास्वासनोन्मुखदृष्टिषु ७

मूतंकुहरंनिखातंयस्य ॥ वयःपक्षिणस्ते
षामवहारोविश्रांतिस्तद्वेत्ता ॥ निर्मलतमत्वात्प्रकटाशयश्रीः ३४ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०पंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ पुरःप्राप्तवसिष्ठेनपूजितेनासनादिभिः ॥ भुशुंडज
न्मकर्मादेःकृतःप्रश्नोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथअहंतस्यभुशुंडस्यपुरःखात्अचलेनक्षत्रमिवअपतंअवातरम् १ किंचिद्विक्षोभितसभइत्येतद्विवृणोति ॥ चुक्षोभेति ॥ वायसानामास्थानंसभा २
अशंकितमवितर्कितासंभावितागमनमपिमांप्राप्तम् ॥ अवबुद्धवान्त्रिकालदर्शित्वादेवेतिभावः३ मेघशावःसूक्ष्मोमेघइवेक्षियावत् ४ तदैवस्वागतोक्तिकालएव ॥ हिममेवहेमशिशिरमासारोत्क
रमिव ५ सक्तभृत्येभृत्यद्वाराआसनानयनमकृत्वास्वयमेवासनमादरादुपानीतवतीत्यर्थः ६ उत्थितांतपूर्वान्वायि ॥ स्वीयाःकलाःकांतयइवप्रसरंतःपक्षायेषांतथाविधेषुपक्षिषुतत्सभावायसेषु ७

ततस्तदनंतरमहंभुशुंडेनसमनुपविष्टः ८ ९ प्रसादोनुग्रहः ॥ सद्द्रुमाःपुण्यवृक्षायमाणाःकल्पवृक्षसहितावा ॥ वयमितिनकृष्टजातिताद्योतनायजात्याख्यायामितिबहुवचनम् १० कुतः कस्मात्प्रदेशात् ११ महामोहेमूलाज्ञानकार्येजगति १२ आज्ञापनवचनश्रवणेउत्कानामुत्कंकंठितानांनः ॥ आज्ञां आज्ञाप्यमर्थम् १३ १४ सर्वज्ञातमितियदुक्तंतदेवस्फुटयति ॥ चिरमिति चिरंजीवितंयेषांतद्विषयाभिश्चर्चाभिर्विचारणाभिरिंद्रसभायांजाताभिः १५ यदिज्ञातस्तर्हिकिमर्थंपृच्छसितत्राह ॥ भवद्वाक्येति १६ १७ १८ पतितःप्रविष्टः १९ भगवन् "उत्पत्तिंचविनाशंचभूतानामगतिंगतिम् ॥ वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानिति"इत्युक्तज्ञानसंपन्नः २० वृत्तमतिक्रांतकल्पांतचरित्रम् ॥ अयंएतद्वृक्षरूपोनिवसत्यस्मिन्निति निवासः २१

समंतात्खगवृंदेनभुशुंडेनसमंततः ॥ तस्मिन्कल्पलतापुंजेह्युपविष्टोहमासने ८ अर्घ्यपाद्यादिसंपाद्यभुशुंडस्तुष्टमानसः ॥ मामुवाचमहातेजाःसौहृदान्मधुराक्षरम् ॥ ९ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ अहोभगवतास्माकंप्रसादोदर्शिताश्चिरात् ॥ दर्शनामृतसेकेनयात्सिक्ताःसद्द्रुमावयम् १० मत्पुण्यचिरसंभारप्रेरितेनत्वयाधुना ॥ मुनेमान्यैकमान्येनकुतश्चागमनंकृतम् ११ कच्चिदस्मिन्महामोहेचिरंविहरतस्तव ॥ अखंडितैवसमतास्थिताचेतसिपावने १२ किमर्थमद्यागमनक्लेशेनात्माकदर्थितः ॥ वचनश्रवणोत्कानामाज्ञांनोवक्तुमर्हसि १३ त्वत्पाददर्शनादेवसर्वंज्ञातंमयामुने ॥ त्वदागमनपुण्येनवयमायोजितास्त्वया १४ चिरंजीवितचर्चाभिर्वयंवःस्मृतिमागताः ॥ तेनेदमास्पदंपादैस्त्वंपवित्रितवानयम् १५ ज्ञातत्वदागमोप्येवंत्वांपृच्छामीहयन्मुने ॥ भवद्वाक्यामृतास्वादवांछितंप्रविजृंभते १६ इत्युक्तवानसौपक्षीभुशुंडश्चिरजीवितः ॥ त्रिकालामलसंवेदीतत्रप्रोक्तमिदंमया ॥ १७ ॥ ॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥ ॥ विहंगममहाराजसत्यमेतत्त्वयोच्यते ॥ द्रष्टुमभ्यागतोस्म्यद्यत्वामेवचिरजीवितम् १८ आशीतलांतःकरणोदिष्ट्याकुशलवानसि ॥ पतितोसिनबुद्धात्माभीषणांभववागुराम् १९ तदेतंसंशयंछिंधिभगवन्ममसत्यतः ॥ कस्मिन्कुलेभवान्जातोज्ञातज्ञेयःकथंभवान् २० कियदायुश्चतेसाधोवृत्तंस्मरसिकिंचवा ॥ केनायंवानिवासस्तेनिर्दिष्टोदीर्घदर्शिनः २१ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ यत्पृच्छसिमुनेसर्वंतदिदंवर्णयाम्यहम् ॥ अनुद्वेगितयायत्नात्कथाश्राव्यामहात्मना २२ युष्मद्विधास्त्रिभुवनप्रभुपूज्यरूपाआकर्णयंतियमुदारधियोमहांतः ॥ तेनाशुभंप्रकथितेनविनाशमेतिमेघास्पदेनविभवेनयथार्कतापः २३ ॥ ॥ इत्यार्षेवासि०वाल्मी०देवदूतो०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धेवसिष्ठभुशुंडसमायोगोनामषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ७ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथरामभुशुंडोसौनप्रहृष्टोनवक्रधीः ॥ सर्वांगसुंदरःश्यामःप्रावृषीवपयोधरः १ स्निग्धगंभीरवचनःस्मितपूर्वाभिभाषणः ॥ करस्थबिल्वफलवत्प्रतोलितजगत्त्रयः २

श्राव्याश्रोतव्या २१ यंवृत्तांतंयुष्मद्विधाआकर्णयंतितेनवृत्तांतेनप्रकथितेनवक्तृणामन्येषांचश्रोतृणामशुभंविनाशमेति ॥ यथाऽमेघास्पदेनवृष्टिच्छायावनादिविभवेनार्कतापोविनाशमेतितद्वत् ॥ २३ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उपवर्ण्यभुशुंडोत्रजीवन्मुक्तोचितैर्गुणैः ॥ पृष्टार्थविस्तराद्वक्तुंप्रवृत्तइतिकथ्यते ॥ १ ॥ अथभुशुंडइदमाहेतिसर्गात्यश्लोकेनसंबध्यते ॥ हृष्टइष्टलाभप्रयुक्तहर्षवान् ॥ वक्रधीःअनृजुबुद्धिः १ प्रतोलितंतुलयेवइयत्तयानिश्चितंजगत्त्रयंयेन २

तृणवद्दृष्टंसकलंभोगवृंदंयेन ॥ लोकानांआजवंजवीभावेकामानुधावनेविषयेसम्यग्विचार्यप्रमेयीकृताफलत्वेनानिश्चिताजन्ममरणादिसंसृतिर्येन ॥ दृष्टंज्ञानेनपरमवरंचब्रह्मयेन ३ अमृतोत्पा
दनानंतरंगतोमंदरोयस्मात्तथाविधःक्षीरार्णवइवविश्रांतिमागतः ४ बहिःपरिविश्रांतधीःअंतःपरमानंदघूर्णितः ॥ संसारेजन्मदेषांतथाविधानांसर्ववस्तूनामाविर्भावतिरोभावौतन्निमित्तमाया
तत्त्वमात्मतत्त्वंचजानातीतिआविर्भावतिरोभावतज्ज्ञः ५ प्रियंमधुरंचश्रवणोचितंवीणागानामिवहृद्यंवाक्यंयस्यसाक्षात्कारमात्रात्सकलभयापहरंस्वयंब्रह्मेवजगदुद्धारायनवंशरीरमाश्रितः
अतएवसहजानंदप्रहर्षयुक्तोभुशुंडःप्रश्नोत्तरकथनायसरभसेनसोद्योगेनवदनेनाभिरामरूपःसन्निदमाहेतिपरेणान्वयः ६ सभुशुंडोमामांप्रतिशुद्धममृतमखिलंनिजस्वरूपमनुज्झितसंभ्रमेणा
त्यक्तविनयोपचारोत्साहादिपरिष्कारेणक्रमेणकथयितुममलगिराइदंवक्ष्यमाणवृत्तांतमाह ॥ यथामुग्धःसुंदरोमेघःस्तनितेनस्वगर्जितरवेणमधुपंमकरंदपानरसिकंभ्रमरंप्रतितदेवाहतद्वत् ॥ तथा
चप्रागेवप्रबुद्धब्रह्मानंदरसिकेमयितदुक्तिर्नोपदेशःकिंत्वनुवादमात्रमितिभावः ७ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०निर्वा०पू०सप्तदशःसर्गः॥ १७ ॥ स्वजन्मवक्तुमत्रादौहरस्तद्गणमातृकाः॥ तासांपानो

तृणवद्दृष्टसकलःप्रमेयीकृतसंसृतिः ॥ लोकाजवंजवीभावेदृष्टज्ञानपरावरः ३ धीरस्थिरमहाकारोविश्रांतिंगतमंदरः ॥ परिपूर्णमनाःशुद्धःक्षीरार्णवइवागतः ४
परिविश्रांतधीःशांतःपरमानंदघूर्णितः ॥ आविर्भावतिरोभावतज्ज्ञःसंसारजन्मनाम् ५ सरभसवदनाभिरामरूपःप्रियमधुरोचितगानहृद्यवाक्यः ॥ स्वयमिव
नवमाश्रितःशरीरंसकलभयापहरंप्रहर्षयुक्तः ६ इदममलगिरासमाहशुद्धममृतमनुज्झितसंभ्रमक्रमेण ॥ कथयितुमखिलंनिजंस्वरूपंमधुपमिवस्तनितेनमुग्ध
मेघः ७ ॥ इत्यार्षेवासि०वाल्मी०देवदू०मो०नि०पूर्वा०भुशुंडोपाख्यानेभुशुंडस्वरूपवर्णनंनामसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ अ
स्त्यस्मिञ्जगतिश्रेष्ठःसर्वनाकनिवासिनाम् ॥ देवदेवोहरोनामदेवदेवाभिवंदितः १ षट्पदश्रेणिनयनायस्योच्चस्तबकस्तनी ॥ विलासिनीशरीरार्धेलताचूततरो
रिव २ हिमहारसितायस्यलहरीस्तबकोंभिता ॥ आवेष्टितजटाजूटागंगाकुसुममालिका ३ क्षीरसागरसंभूतःप्रसृतामृतनिर्झरः ॥ प्रतिबिंबकरःश्रीमान्यस्यचूडा
मणिःशशी ४ अनारतशिरश्चंद्रप्रस्रवेणामृतीकृतः ॥ यस्येंद्रनीलवत्कालकूटःकंठेविभूषणम् ५ धूलिलेखामहावर्तस्वच्छपावकसंभवम् ॥ परमाणुमयंभस्मयस्य
ज्ञानजलंसितम् ६ निर्मलानिजितेंदूनिमृष्टानिघटितानिच ॥ यस्यास्थीन्येवरत्नानिदेहकांतमयानिच ७ त्सवोन्मादाभुशुंडेनात्रवर्णिताः ॥१॥ तत्रकस्मिन्कुलेभवान्जातइ
तिप्रथमप्रश्नस्योत्तरंवक्तुंभूमिकांरचयति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ सर्वेषांनाकनिवासिनांमध्येश्रेष्ठोज्ञानैश्वर्यबलादिगुणैरुत्कृष्टतमोदेवानामपिदेवइज्यउपास्यश्चदेवानांदेवैर्ब्रह्मादिभिरप्यभितःसर्व
तःसदाचवंदितोनमस्कृतस्तुतश्चेतित्रिभिर्विशेषणैःसर्वाशेपितस्यैवोत्कर्षपरमावधित्वमितिदर्शितम् ॥ अनेनार्थाद्वक्ष्यमाणब्रह्मविद्यारंभेमंगलमपिकृतंबोध्यम् १ षट्पदानांश्रेणिरिवनयनानि
यस्याः २ हिममिवहारइवचसितालहरीलक्षणैस्तबकैरुंभितापूरितागुंफितेतियावत् ३ प्रतिबिंबकरोदर्पणभूतश्चूडामणिः ४ अनारतंशिरश्चंद्रस्यामृतप्रस्रवेणनिरस्तविषशक्तिराहितसंजीवनश
क्तिश्चेत्यमृतीकृतः ५ तथायस्यस्वच्छात्स्वाक्षिपावकाज्जगत्प्रलयहेतोःसंभवतीतितथाविधंधूलिलेखधूलिश्रेणिरूपामहांतःप्रलयवात्यावर्तायस्मात्तथाविधं स्थूलभूतानांसूक्ष्मसूक्ष्मप्रवेशक्रमेणपरम
सूक्ष्माव्यक्तमात्रपरिशेषात्परमाणुमयं सितंशुभ्रं तत्साक्षिचिन्मात्रलक्षणजलप्लावितत्वाज्ज्ञानजलंमायालक्षणंभस्मयस्यमायाशबलब्रह्मणोविभूषणमित्यनुषज्जते ॥"हरःसंक्षुभ्यैनंभजतिभासितो
द्धूलनविधिम्"इतिभगवत्पादाः ६ मृष्टानिशाणोल्लेखनेनमणिवच्छोधितानि अतएवमालाद्याकारेणघटितानि ॥ देहेषुकांतानिमनोरमाणिब्रह्मादिशरीराणितन्मयानितद्विकारभूतानीत्यर्थः ७

नीलानीरदामेघाएवपल्लवानिदशायस्य ॥ अंबरमाकाशंदिशइतियावत् ॥ अंबरंवस्त्रम् ८ भ्रमंतीभिःशिवांगनाभिःक्रोष्ट्रीभिःपक्वैर्महामांसैर्नराभिषैर्वल्योदनैश्च आकुलम् ॥ ग्रामनगरादिभ्यो बहिर्भूतम् ॥ भ्रमंतीभिःशिवाभिःकल्याणवेषाभिरंगनाभिःपक्वैर्महाद्भिर्मृष्टतमत्वात्प्रशस्यैर्मांसादनादिभोज्यैश्चाकुलंव्याप्तंसर्वदोषेभ्योबहिर्भूतमित्यपिश्लेषादारोप्यते ९ मातरोवक्ष्यमाणाः प्रेम्णाबध्नतीतिबंधवःसदाक्रीडासहायाः १० चरंतःपर्यायेणतत्तदंगभूषणायप्रसर्पंतः ॥ मृणागकाःस्निग्धसर्वांगाः ॥ दीप्यमानस्वर्णकांतयः ११ यस्यभैरवंभीषणमाचरितंचरित्रम् ॥ तदेवात्र युत्योदाहरति ॥ दक्पातेत्यादिविशेषणैः १२ सत्यसंकल्पत्वात्कल्याणचिंतनेनैवस्वस्थीकृतंजगज्जातंयेनतथाविधमतएवस्वव्यापारःसमाधिस्तत्स्थंचेतोयस्यतथाविधस्ययस्ययदृच्छयासमाधिभंगेयःकरस्पंदःसोप्यासुराणिपुराणिक्षिणोत्यसुरैस्सहनाशयतीत्यासुरपुरक्षयस्तथाविधोभवतीतिविशेषः १३ यस्यसमाधिकालेप्रसिद्धमैकाग्र्यंपृथिवीशैलरूपतन्मूर्तिषुप्रत्यक्षंदृश्यतइत्याशयेनाह ॥ एकाग्रेति स्नेहरागद्वेषादिसर्वदोषविवर्जिताःरसापृथिवीरसोजलंचतत्सहिताइतिसरसाअपिस्वशनाःशोभनाशनतृप्ताइवनीरसाअशनायापिपासादितृष्णाशून्यास्तेप्रसिद्धामेरुहिमवदा

सुधाकरसुधाधौतंनीलनीरदपल्लवम् ॥ तारकाबिंदुशबलंयस्यचांबरमंबरम् ८ भ्रमच्छिवांगनापक्वमहामांसोदनाकुलम् ॥ बहिर्भूतंगृहंयस्यश्मशानंहिमपांडुरम् ९ कपालमालाभरणाःपीतरक्तवसासवाः ॥ आंत्रस्रग्दामवलिताबंधवोयस्यमातरः १० प्रस्फुरन्मूर्धमणयश्चरंतोममृणांगकाः ॥ भुजगावलयायस्यप्रकचत्कनकत्विषः ११ दक्पातदग्धशैलेंद्रंजगत्कवललालसम् ॥ भैरवाचरितंयस्यलीलासंत्रासितासुरम् १२ स्वस्थीकृतजगज्जातस्वव्यापारस्थचेतसः ॥ यदृच्छयाकरस्पंदोयस्यासुरपुरक्षयः १३ एकाग्रमूर्तयःस्नेहरागद्वेषविवर्जिताः ॥ स्वशनायस्यतेशैलाःसरसाअपिनीरसाः १४ शिरःखुराःखुरकराःकरदंतमुखोदराः ॥ ऋक्षोष्ट्राजाहिवक्त्राश्चप्रमथायस्यलालकाः १५ तस्यनेत्रत्रयोद्भासिवदनस्यामलप्रभाः ॥ यथागणास्तथैवान्याःपरिवारोहिमातरः १६ नृत्यंतिमातरस्तस्यपुरोभूतगणानताः ॥ चतुर्दशविधानंतभूतजातैकभोजनाः १७ खरोष्ट्राकारवदनारक्तमेदोवसासवाः ॥ दिगंतरविहारिण्यःशरीरावयवस्रजः १८ वसंतगिरिकूटेषुव्योम्निलोकांतरेषुच ॥ अरण्येषुश्मशानेषुशरीरेषुचदेहिनाम् १९ जयाचविजयाचैवजयंतीचापराजिता ॥ सिद्धारक्तालंबुसाचउत्पलाचेतिदेवताः २० सर्वासामेवमातृणामष्टावेतास्तुनायिकाः ॥ आसामनुगतास्त्वन्यास्तासामनुगताःपराः २१ तासांमध्येमहार्हाणांमातृणांमुनिनायक ॥ अलंबुसेतिविख्यातामातामानदविद्यते २२ वज्रास्थितुंडश्चंडाख्यइंद्रनीलाचलोपमः ॥ तस्यास्तुवाहनंकाकोवैष्णव्यागरुडोयथा २३

दयःशैलायस्यहरस्यएकाग्रभूताध्यानमूर्तयःप्रसिद्धाइत्यर्थः १४ इदानींतस्यगणान्सर्वांगेषुसर्वशक्तिमतोवर्णयति ॥ शिरइति ॥ शिरांसिखुराधावनखंडनादिषुरशक्तिमंतियेषाम् ॥ तथाखुराश्चकराविचित्रशिल्पादिकरशक्तिमंतोयेषाम् ॥ तथाकराश्चदंतमुखोदरंचर्वणभक्षणावपनादिशक्तिमंतोयेषाम् ऋक्षाभल्लूकाउष्ट्राअजाअहयःसर्पास्तेषामिववक्त्राणियेषांतथाविधाःप्रमथायस्यलालकाःक्रीडासहायाइत्यर्थः यथागणास्तथैवसर्वांगेषुसर्वशक्तिमत्योनानाकाराननाश्चमातरस्तस्यपरिवारः १६ भुवनसंख्ययाचतुर्दशविधानिस्वसंख्ययाअनंतानिभूतजातान्येकंमुख्यंभोजनंयासाम् १७ रक्तमेदोवसाःआसवइवसदापेयायासाम् ॥ शरीरावयवाःशवहस्तपादादयःस्रजोयासाम् १८ १९ तत्कल्पस्थानांतासांनामान्याह ॥ जयाचेत्यादिना देवतामातृदेव्यः २० ननुशतकोटयस्तुचामुंडाइत्यादिबहुसंख्यस्वेतासांप्रसिद्धेकथमष्टावित्युच्यतेतत्राह ॥ सर्वासामेवेति २१ तासांमध्येसप्तमीयाविद्यतेतस्यास्तुवाहनंचंडाख्यःकाकोविद्यतइतिपरेणान्वयः २२ २३

इतिउक्तलक्षणामातरः ॥ केनापिविहारहेतुना २४ चित्तैकाग्र्यद्वारासमाधौपरमार्थभूतस्वात्मतत्त्वप्रकाशकंपानोत्सवम् ॥ वामस्रोतोवाममार्गेणपरशक्त्याराधनप्रकारस्तद्गतास्तुंबुरुनामानंरुद्रमूर्तिभेदमाराध्यत्वेनाश्रिताः ॥ तुंबुरुंरुद्रंवामस्रोतोवामभागस्तद्गताःसत्यआश्रिताइतिवा २५ २६ कथावसरतःपरस्परसंवादकथाप्रयुक्तरुद्रकृतमात्रवहेलनप्रसंगेनकथावाक्आययौ ॥ तामेवदर्शयति ॥ अस्मानिति २७ अथासौउमापतिर्दृष्टमात्रामहतीशक्तिरस्मत्प्रभावोयेनतथाभूतःसन्अस्मानुद्दिश्ययथापुनः अवधीरणमवहेलनांनकरिष्यतितथाअस्यप्रभावंदर्शयामइत्यन्वयः २८ उमांरुद्रशक्तिंवशीकृत्यस्वमूर्त्यंतरत्वात्स्वाधीनाकृत्वायज्ञेपशुमिवसमंत्रेणांभसाप्रोक्षयामासुः ॥ विवर्णवदनांगिकामित्यनेनवदनाद्यंगानांवर्णांतरापादनेनसहसापत्याउमाप्रोक्षितेतिपरिज्ञातुमशक्यत्वापादनंसूचयते २९ रंगंमातृमंडलमध्यम् ॥ ओदनतांगतांकर्तुंशेपुरिव ॥ मातृणामुमामूर्त्यंतरत्वेनस्वात्मनिमुख्यशापायोगात्परिहासक्रीडात्वाच्चनस्वमूर्त्यवहेलनादोषोपि ॥

इत्यष्टैश्वर्ययुक्तास्तामातरोरौद्रचेष्टिताः ॥ कदाचिन्मिलिताव्योम्निसर्वाःकेनापिहेतुना २४ उत्सवंपरमंचक्रुःपरमार्थप्रकाशकम् ॥ वामस्रोतोगताएतास्तुंबुरुंरुद्रमाश्रिताः २५ पूजयित्वाजगत्पूज्यौदेवौतुंबुरुभैरवौ ॥ विचित्रार्थाःकथाश्चक्रुर्मदिरामदतोषिताः २६ अथेयमाययौतासांकथावसरतःकथा ॥ अस्मानुमापतिर्देवःकिंपश्यत्यवहेलया २७ प्रभावंदर्शयामोस्यपुनर्नास्मांस्त्वसौयथा ॥ दृष्टमात्रमहाशक्तिःकरिष्यत्यवधीरणम् २८ इतिनिश्चित्यतादेव्योविवर्णवदनांगिकाम् ॥ उमामेववशीकृत्यप्रोक्षयामासुरादृताः २९ माययापहृतांभर्तृरंगाद्रंगमुपागताम् ॥ तामालोलकचांदेव्यःशेपुरोदनतांगताम् ३० पार्वतीप्रोक्षणादिनेतस्मिंस्तत्रमहोत्सवः ॥ बभूवतासांसर्वासांनृत्यगेयमनोहरः ३१ अत्यानंदमनुद्दामरवमेवांबरंबभौ ॥ दीर्घावयवविक्षेपविकासिजघनोदराः ३२ अन्याजहसुरुद्दामतालक्ष्वेडाघनारवम् ॥ लसदंगविकारंचध्वनत्सागिरिकाननाः ३३ अन्याजगुर्ध्वनच्छैलगृहमापानतोषिताः ॥ वारीवरववद्रंजज्जगन्मंडलकोटरे ३४ अन्याःपानंपपुःपुष्टचर्चितांगशिरःखुरम् ॥ लीलाघुरघुरारावरणदाकाशकोटरे ३५ पपुरुदगुरथोच्चैःसत्वराजग्मुरूचुर्जहसुरपुरहौषुःपेतुरुच्चैर्ववल्गुः ॥ ननृतुरनिशमादुःस्वादुमांसंचदेव्यस्त्रिभुवनमपवृत्तंचक्रुरुन्मत्तवृत्ताः ३६ इत्यार्षे०वासि०वाल्मी०देवदू०मो०नि०पूर्वार्धे०भुशुं०मातृव्यवहारवर्णनंनामाष्टादशःसर्गः ॥ १८ भुशुंडउवाच ॥ इत्युत्सवेवर्तमानेतासांवाहास्तउत्तमाः ॥ तथैवमत्ताजहसुर्ननृतुःपपुरप्यसृक् १ तत्रैकत्रासवोन्मत्ताःकाश्चित्रनृतुरंबरे ॥ रथहंस्यःस्थिताब्राह्म्यःकाकश्चालंबुसारथः २ नृत्यंतीनांचहंसीनांपिबंतीनामथासवम् ॥ तलेचाब्धितटानांतुरतिःसम्यगजायत ३

ओदनतांओदनादिसर्वभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयात्मतांगतांकर्तुमितिशेषः ३० ३१ ३२ तालःकरतालःक्ष्वेडासिंहनादस्ताभ्यांघनारवंयथास्यात्तथाजहसुः ३३ ध्वनंतःशैलागृहाश्चयस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथा ॥ चंद्रोदयरागेणरंजत्रववत्ध्वनच्चसमुद्रवारीवजगर्जुः ३४ चंदनादिनारक्तवसासवादिनावाचर्चितान्यनुलिप्तानिपुष्टान्यंगानिशिरआदिखुरपर्यंतानियथास्युस्तथापानंपपुः ३५ तासामुन्मत्तवृत्तान्येवकानिचिदभिलपन्नुपसंहरति ॥ पपुरिति ॥ पपुःपेयानि ॥ अपुःपरस्परंररक्षुः ॥ परस्परमुखअग्नौवाअहौषुः ॥ अपवृत्तंपरिवृत्तंस्वाचारशिक्षयाअपगतसद्वृत्तंवा ३६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ब्राह्मीहंस्यांचंडयोगात्स्वजन्मभ्रातृभिःसह ॥ ब्राह्म्याःप्रसादाज्ज्ञानाप्तिःपितुःस्थानादिरुच्यते ॥ १ ॥ तासांमातृणाम् ॥ वाहावाहनभूताश्चंडादयः १ तत्रतस्मिन्नुत्सवेब्राह्म्योब्रह्माणीसंबंधिन्योरथहंस्यःअलंबुसायारथोवाहनभूतश्चंडारूढःकाकश्चएकत्रस्थितानृतुः २ अब्धितटानावेलानातले

समभूमदेशेइतिउद्दीपनविभावोक्तिः ॥ रतिरनुरागः ३ मत्तत्वादेवोत्कृष्टजातीनामपिहंसीनांनिकृष्टजातीयेनापिकाकेनसंहरतिरनुचितापिसंपन्नेतिसूचनायापिशब्दः ४ एकत्रेतिवीप्सितम् ॥
एकैकस्यांहंस्यांयावदन्योन्यमीप्सितमिच्छापूर्तिस्तावदरमतेत्यर्थः ॥ अथकृतोत्सवकृत्यास्तादेव्योमातरश्चस्वमायादेष्टाऽविमर्शात्सुप्रशांतमकुध्यंतरुद्रंययुः ६ अतएवओदनतांयातामुमांत
स्मैईश्वरायभोजनायददुः ७ यदाशशिशेखरोमेप्रियाभोजनेदत्तेतिबुद्ध्वामातृगणंप्रतिरुषितोबभूवतदातामातरस्तांपार्वतींस्वागदानेनस्वस्वांगैःशिरआद्यैकैकावयवकल्पनेनपुनरुत्पाद्यभूयो
विवाहेमपाणिग्रहणविधिनाददुरितिद्वयोरन्वयः ८ ९ एतयोर्देवीहरयोः ॥ मातृणांदेव्यंशत्वेनैकीकारादेकशेषेद्विवचनम् १० अंतर्वत्न्योगर्भिण्यः ११ वत्सवत्योगर्भिण्यः १२ इ

संजातरतयोमत्ताःसर्वाहंस्यःक्रमेणताः ॥ रेमिरेसहकाकेनाप्यथमत्तास्तदाकिल ४ सप्तानांकुलहंसीनांदयितोवायसस्त्वसौ ॥ क्रमेणारमतैकत्रयावदन्योन्य
मीप्सितम् ५ अथतागर्भधारिण्योबभूवुरतितोषिताः ॥ देव्यश्चकृतनृत्यास्ताःसुप्रशांतमथाययुः ६ ददुरोदनतांयातामीश्वरायप्रियामुमाम् ॥ भोजनाय
महामायादेव्यस्ताःशूलपाणये ७ प्रियामेभोजनेदत्तेत्येवंचशशिशेखरः ॥ बुध्वाबभूवरुषितोयदामातृगणंप्रति ८ तदातास्तांसमुत्पाद्यस्वांगदानेनवैपुनः॥
ददुर्भूयोविवाहेनपार्वतीमिंदुमौलये ९ ततोदेव्योहरश्चैवपरिवारस्तथैतयोः ॥ सर्वेसंतुष्टमनसःस्वांस्वामुपययुर्दिशम् १० अंतर्वत्न्योबभूवुस्ताब्राह्म्योहंस्यो
मुनीश्वर ॥ वृत्तांतंकथयामासुर्ब्राह्म्यादेव्यायथास्थितम् ११ ब्राह्म्युवाच ॥ हेवत्स्यःसांप्रतंवत्सवत्योमेरथकर्मणि ॥ नसमर्थाभवत्योहिस्वैरंचरतसांप्रतम्
१२ इतिगर्भालसाहंसीरुक्त्वादेवीदयापरा ॥ निर्विकल्पसमाधानेब्राह्मीतस्थैयथासुखम् १३ अजनाभिसरोजांतवैरिंचकमलाकरे ॥ गर्भालसाविचेरुस्तारा
जहंस्योमुनीश्वर १४ एवंविपक्वगर्भास्तानाभीकमलपल्लवे ॥ सुषुवतेस्मद्दून्यंडान्यथवल्लुचइवांकुरान् १५ तानिकालेसमासाद्यततोंडान्येकविंशतिः ॥ ग
र्भाक्रांत्याद्विधाजग्मुर्ब्रह्मांडानीवसारवत् १६ अंडेभ्यस्तेभ्यएवंहिजातावयमिमेमुने ॥ भ्रातरश्चंडतनयावायसाएकविंशतिः १७ तेसंजातागताद्वृद्धिंतस्मि
न्कमलपल्लवे ॥ संजातपक्षाःसंपन्नागगनोड्डयनेक्षमाः १८ मातृभिःसहहंसीभिर्ब्राह्मीभगवतीततः ॥ चिरमाराधितासम्यक्समाधिविरतासती १९ प्रसादप
रयाकालेभगवत्याततःस्वयम् ॥ तथांगानुगृहीताःस्मोयेनमुक्तावयंस्थिताः २० संशांतमनसःशांताएकांतेध्यानसंस्थिताः ॥ तिष्ठामइतिनिश्चित्यपितुः
पार्श्वेवयंगताः २१ आलिंगितास्ततःपित्रापूजितालंबुसावयम् ॥ तयाद्दष्टाःप्रसादेनसंस्थितास्तत्रसंयताः २२ चंडउवाच ॥ पुत्राःकच्चिदपर्यंतवासनातं
तुगुंठितात् ॥ भवंतोनिर्गतानूनमस्मात्संसारजालकात् २३ नोचेद्वयंभगवतींतदिमांभृत्यवत्सलाम् ॥ प्रार्थयामोयथायूयंभवथज्ञानपारगाः २४

तिउक्तातदनुग्रहायसंचारंविहायनिर्विकल्पाख्येसमाधानेसमाधौ १३ अजस्यविष्णोर्नाभिसरोजस्यांतेमूलेवैरिंचस्यकमलस्याकरेउत्पत्तिस्थानेविचेरुः १४ नाभिकमलस्यपल्लवेकिसलयप्रदेशे ॥२२॥
१५ गर्भाक्रांत्यापरिपक्वगर्भपादविक्षेपेणद्विधाजग्मुःअभिद्यंत ॥ यथासारवत्सारवंति ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ब्रह्मांडानिस्वर्णरजतखर्पराभ्यामभिद्यंततद्वत् १६ १७ १८ ज्ञातज्ञेयःकथंभ
वानित्यस्यप्रश्नस्योत्तरंवक्तुमुपक्रमते ॥ मातृभिरितिमातृभिःसहचिरमाराधिताअस्माभिरितिशेषः १९ तथाताद्दशेनतत्त्वसाक्षात्कारफलेनअनुगृहीताःस्मः २० तिष्ठामःस्थास्यामइतिनिश्चि
त्यपितुःपार्श्वेविंध्यकच्छे २१ पूजिताअलंबुसायैः ॥ संयताःविनयादिगुणयंत्रिताः २२ संसारलक्षणाज्जालकात्पक्षिबंधनानायान्निर्गताःकच्चिदितीष्टप्रश्ने २३ तत्तदर्थम् ॥ भवथभविष्यथ २४

एकांतेस्थितेरवस्थानम्ययोग्यंस्थानंनिवासमभिवांछामः २५ २६ मेरुमेववर्णयति ॥ लसदित्यादिना ॥ भूतवृंदैःप्राणिसमूहैःकलत्रिणःकुटुंबिनोब्रह्मांडलक्षणस्यमंडपस्यगृहस्यअंतःस्तंभोमध्य
स्तंभः २७ सौवर्णेनचंद्राकारेणपीठेनमूलबंधांगसदृशेनकिंपुरुषादिवर्षगणेनआढयःसंपन्नःरत्नमयैरंगुलीयकैराढयाःशिखराण्येवांगुलयोयस्यध्वनंतोद्वीपाअब्धयश्चवलयायस्य ॥ ईदृशो
भुवाउन्नमितऊर्ध्वीकृतोभुजइवस्थितः २८ तमेवराजत्वेनवर्णयति ॥ वृतइत्यादिभिः ॥ जंबूद्वीपलक्षणेआसनेसिंहासनेराजाशैलानामितिशेषः ॥ अतएवशैलसंसदिचंद्रार्कलक्षणेनयने
भ्रमयन् २९ तारौघाएवमालतीमाल्यानियस्य ॥ दिशएवदशायस्यतथाविधमेकमंबरमाकाशमेवांबरंवस्त्रंयस्य ॥ नागशब्दार्थभूतस्यसर्पगजजातिद्वयस्यआधारः ॥ नाकनायकाइंद्रादयए

काकाऊचुः ॥ तातज्ञातमलंज्ञेयंब्राह्म्यादेव्याःप्रसादतः ॥ किंत्वेकांतस्थितेःस्थानमभिवांछामउत्तमम् २५ चंडउवाच ॥ सर्वरत्नगणाधारःसमस्तसुरसंश्र
यः ॥ अस्तिह्येवमहोत्सेधोमेरुर्नाममहीधरः २६ लसच्चंद्रार्कदीपस्यभूतवृंदकलत्रिणः ॥ ब्रह्मांडमंडपस्यांतस्तंभःकनकनिर्मितः २७ सौवर्णचंद्रपीठाढयोर
त्नाढयशिखरांगुलिः ॥ ध्वनद्वीपाब्धिवलयोभुवेवोन्नमितोभुजः २८ वृतःकुलाद्रिसामंतैर्जंबुद्वीपासनेस्थितः ॥ राजाचंद्रार्कनयनेभ्रमयञ्छैलसंसदि २९ ता
रौघमालतिमाल्योदिग्दशैकांबरांबरः ॥ नागजातिद्वयस्थात्मानाकनायकभूषणः ३० दिगंगनाभिरभितोरम्याभिःपुरभूषणैः ॥ एषनिस्यंदिभिःशीतैर्वीजितो
घनचामरैः ३१ षोडशास्यसहस्राणियोजनानामधःक्षितौ ॥ स्थिताःपादाःप्रपूज्यंतेनागासुरमहोरगैः ३२ अशीतिश्चसहस्राणिदेहोस्यार्केंदुलोचनः॥ पूज्यतेना
कसदनेसुरगंधर्वकिन्नरैः ३३ चतुर्दशविधान्येनंगृहस्थमिवबांधवाः ॥ उपजीवंतिभूतानिमिथोदृष्टपुरास्पदम् ३४ अस्यत्वीशानदिग्भागेपद्मरागमयंबृहत् ॥
विद्यतेशृंगमपरोदिवाकरइवोदितः ३५ अस्यास्तिपृष्ठेभूतौघवृतःकल्पतरुर्महान् ॥ जगतःशिखरादर्शैप्रतिबिंबमिवस्थितः ३६ तस्यास्तिदक्षिणस्कंधेशा
खाकनकपल्लवा ॥ रत्नस्तबकनीरंध्राचंद्रबिंबोल्लसत्फला ३७ तत्रपूर्वंमयानीडंकृतमासीत्स्फुरन्मणि ॥ देव्यांध्यानानिषण्णायांयस्मिन्किलरमेसुताः ३८ र
त्नपुष्पदलच्छन्नंरसायनफलान्वितम् ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहितालिंदसंस्थिति ३९ बुद्धिपूर्वसमाचारैःसंपूर्णंकाकपुत्रकैः ॥ शीतलाभ्यंतरंहृद्यंपूरितंकु
सुमोत्करैः ४० तद्गच्छतसुतानीडंदुर्गंनाकवतामपि ॥ भोगंमोक्षंचतत्रस्थानिर्विघ्नमलमाप्स्यथ ४१ इत्युक्त्वास्मान्पितातत्रचुचुंबाभ्यालिलिंगच ॥ ददौदे
व्यायदानीतमस्मभ्यंचतदामिषम् ४२ तदुक्त्वाचरणौदेव्याःपितुश्चैवाभिवाद्यच ॥ विंध्यकच्छाद्वयंतस्मात्स्थानादालंबुसात्प्लुताः ४३

वभूषणानियस्य ३० घनामेघास्तल्लक्षणैर्नीलश्वेतादिचामरैः ३१ ३२ पूज्यतेसेव्यते ३३ ब्रह्मर्षयोदेवर्षयोराजर्षयोदेवाःपितरोगंधर्वाःकिन्नराअप्सरसोविद्याधरायक्षारक्षांसिप्रम
थागुह्यकानागाश्चेतिचतुर्दशविधानिभूतान्यतिविस्तीर्णत्वान्मिथोनदृष्टानिपुराणिआस्पदानिस्थानानिचयत्रतद्ययास्यात्तथाउपजीवंति ३४ ३५ शिखरलक्षणेविद्रुमादर्शेजगतःप्रतिबिंबमि
वस्थितःकल्पतरुः ३६ चंद्रबिंबानीवोल्लसंतिफलानियस्याम् ३७ स्फुरंतोमणयोयस्मिंस्तथाविधंनीडम् ३८ चिंतामणिशलाकाभिर्विहिताअलिंदसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ३९
बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ४० नाकवतांदेवानामपिदुर्गम् ४१ आमिषंमांसम् ४२ आलंबुसादलंबुसानिवासात् ४३

---

१ 'यस्यत्वीशान' इतिपाठः ।

वंदिताव्योमचारिणोदेवाद्यैः ४४ अस्माल्लोकाल्लोकांतरंस्वर्गस्तत्पुरममरावतीम् ४५ तत्रब्रह्मलोके ४६ गच्छतेतिआज्ञयाआज्ञादानेनाशिषाचएधितावर्धिताः ४७ तपनवद्भास्वराः ४८ मौनंयथास्यात्तथाअवस्थिताःसदासमाधिपराइतियावत् ४९ उक्तमुपसंहरति ॥ जाताइति ॥ हेमहानुभाववयंजाताः ॥ यथाचयथावद्बोधंसंप्राप्यस्थितिमेतत्स्थाननिवासमागताश्चेत्येतत्प्रश्नत्रयोत्तरंसर्वमविखंडंयथास्यात्तथातेतुभ्यमुक्तम् ॥ अतःपरंशेषेणावशिष्टेनकियदायुश्चतेसाधोवृत्तंस्मरसिकिंचिदेतिप्रश्नद्वयोत्तरेणान्येनवक्तव्यनिमित्तेनमांसम्यगनुशाधिआज्ञापयतदपितुभ्यंवदिष्यामीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनविंशतितमःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रतिकल्पंजगत्साम्यंभ्रातॄणांनिधनंतथा ॥ प्रलयेपिभुशुंडोप्रस्वचितस्थैर्यमुक्तवान् ॥ १ ॥ तत्रवृत्तंस्मरसिकिंचिदेतिप्रश्नस्यविस्तरेणोत्तरंवक्तुकामोवक्ष्यमाणबहुकल्पस्वजीवनोक्तेरिमंकल्पतरुंप्राप्यनिजनीडंप्रविश्यचेत्याद्युक्तेश्चपूर्वोत्तरविरो

क्रमेणाकाशमुल्लंध्यनिर्गत्यांबुदकोटरैः ॥ पवनस्कंधमासाद्यवंदितव्योमचारिणः ४४ परिहृत्यादिनाधीशंलोकांतरपुरंगताः ॥ स्वर्गमुल्लंध्ययाताःस्मोब्रह्मलोकंमुनीश्वर ४५ प्रणामपूर्वंतत्रैतद्यथावत्तत्पितुर्वचः ॥ मात्रेचभगवत्यैचब्राह्म्यैचाशुनिवेदितम् ४६ ताभ्यांसस्नेहमालिंग्यगच्छतेत्याज्ञयैधिताः ॥ वयंकृतनमस्काराब्रह्मलोकाद्विनिर्गताः ४७ उल्लंध्यलोकपालानांपुरीस्तपनभास्वराः ॥ आकाशगामिनोलोलाःपवनस्कंधचारिणः ४८ इमंकल्पतरुंप्राप्यनिजंनीडंप्रविश्यच ॥ दूरस्थबाधास्तिष्ठामोमुनेमौनमवस्थिताः ४९ जातायथावयमिमेस्थितिमागताश्चसंप्राप्यबोधमुपशांतधियोयथावत् ॥ एतत्तदुक्तमविखंडमलंमयातेशेषेणमांसमनुशाधिमहानुभाव ५० ॥ इत्यार्षे०वा०वाल्मीकीये०दे०मो०निर्वाणप्रकरणे०पू०भु०आलयलाभोनामएकोनविंशतितमःसर्गः ॥ १९ ॥ भुशुंडउवाच ॥ आसीत्किंचित्पुराकल्पेजगद्याच्चिरमास्थितम् ॥ सन्निवेशेनचैतद्वदद्यापिचनदूरगम् १ तदेतद्वृत्तमभ्यासाद्वर्तमानेनवर्णितम् ॥ मयामुनींद्रबोधायप्राग्जन्मसाम्यदर्शिना २ अद्यमेफलितंपुण्यैश्चिरकालोपसंभृतैः ॥ निर्विघ्नमेवपश्यामियद्भवंतंमुनेततः ३ इदंनीडमिमांशाखामहंचायमयंद्रुमः ॥ अद्यपावनतांप्राप्तान्येतानितवदर्शनात् ४ इदमर्घ्यमिदंपाद्यंगृहीत्वाविहगार्पितम् ॥ नूनंपावनतांनीत्वाशेषेणादिशचाशुभोः ५ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इदमर्घ्यंचपाद्यंचभूयोदत्तवतिस्वयम् ॥ भुशुंडविहगेतस्मिन्निदंरामाहमुक्तवान् ६ भ्रातरस्तेविहंगेशताद्दक्सत्वामहाधियः ॥ इहकस्मान्नदृश्यंतेत्वमेवैकोहिदृश्यसे ७ भुशुंडउवाच ॥ तिष्ठतामिहनःकालोमहानतिगतोमुने ॥ युगानांपंक्तयःक्षीणादिवसानामिवानघ ८

वा। शंकामाभूदितिकल्पवृक्षमेर्वादीनांप्रतिकल्पंसंस्थानसाम्यादैक्यवादइत्याशयंदर्शयति ॥ आसीदित्यादिना ॥ पुराअस्मज्जन्महेतौकल्पेयत्किंचिज्जगत्पदार्थवृंदंचिरमास्थितंतत्सन्निवेशेनअवयवसंस्थानाकृत्यादिनाएतद्वत्एतत्कल्पीयपदार्थवदेवआसीत् ॥ अतस्तदद्यापिनदूरगंअभेदारोपात्सन्निहितमेवेतिबुद्ध्याइमंकल्पतरुमित्यादिनिर्देशइत्यर्थः १ तत्तस्माद्वृत्तमतीतमपिजगद्वस्त्वभ्यासाद्वर्तमानेनजगताऐक्येनवर्णितम् २ तत्रदीर्घकथाप्रस्तावेपूजाविलंबोमाभूदितिप्रथमंपूजास्वीकारंप्रार्थयितुंस्तुत्याअभिमुखीकरोति ॥ अद्येतिद्वाभ्याम् ३ इमांशाखामनुगतमिदंनीडम् ॥ एतानीतिनपुंसकमनपुंसकेनेतिनपुंसकैकशेषः ४ शेषेणावशिष्टसेवाविषयेणानिमित्तेनआदिशप्रश्नान्वक्तुमित्यर्थः ५ भूयःद्वितीयवारम् ॥ उक्तवान्पृष्टवान् ६ ७ ८

१ 'चैतद्वत्' इतिपाठः । २ 'चाशुभे' इतिपाठः ।

तनूःशरीराणि ९ अकलितात्मनाअलक्षितस्वरूपेण १० स्कंधेषुमाले वव्यूढाअर्कोद्वादशादित्याःशशिनश्चयैस्तथाविधेषुवातस्कंधप्रवहादिमरुदतिक्रामिषुप्रलयवायुभेदेषु ११ १२ पाषाणवद्धनीकृतानिवारीणियैस्तथाविधैरिंदोःकरैरासन्नप्रलयांबुदकरकापातैश्च १३ इहमेरुशिखरेविश्रांतैःपरशूनपिच्छिंदंतिक्षतधारान्कुर्वंतिशिलीभूतानीहारायेभ्यस्तैः १४ १५ कृच्छ्रकालेषुमहतामपिखेदःसंभावितःकिंपुनर्विहगाधमयोनिजातस्यममतथापिविवेकप्रभावान्नखेदप्रसक्तिरितिवक्तुंस्वयोनिजीविकायाइतरजीविकापेक्षयाफल्गुतामाह ॥ निरालंबेति ॥ निरालंबआकाशस्तदास्पदा १६ ईदृशेषुफल्गुष्वपिभूतेषुयोनिषु ॥ धात्राआस्थयाप्रीत्यास्थितिर्जीविकाकल्पितातच्चित्रमित्यर्थः ॥ इवार्थेवाशब्दः १७ १८ नीरूपेनिःस्वरूपे

एतावताथकालेनसर्वएवममानुजाः ॥ तनूस्तृणमिवत्यक्त्वाशिवेपरिणताःपदे ९ दीर्घायुषोमहांतोपिसंतोपिबलिनोपिच ॥ सर्वएवनिगीर्यंतेकालेनाकलितात्मना १० श्रीवसिष्ठउवाच ॥ स्कंधव्यूढार्कशशिषुवहत्स्वविरतंजवात् ॥ वातस्कंधातिवातेषुकच्चित्तातनखिद्यसे ११ दग्धोदयास्तशैलेंद्रवनव्यूहैरवेःकरैः ॥ चिरमत्यंतमासन्नैःकच्चित्तातनखिद्यसे १२ इंदोरथकरैःशीतैःपाषाणीकृतवारिभिः ॥ आसन्नकरकापातैःकच्चित्तातनखिद्यसे १३ अजस्रमिहविश्रांतैःकल्पजीमूतमंडलैः ॥ परशुच्छेदनीहारैःकच्चित्तातनखिद्यसे १४ विषमैर्जागतैःक्षोभैरुच्चैस्तरपदास्थितः ॥ कथंनक्षोभमायातिकल्पवृक्षोयमुन्नतः १५ भुशुंडउवाच ॥ निरालंबास्पदाब्रह्मन्सर्वलोकावहेलिता ॥ तुच्छेयंसर्वभूतानांमध्येविहगजीविका १६ ईदृशेषुचभूतेषुनिर्जनेषुवनेषुच ॥ कल्पितास्थास्थितिर्धात्राशून्येवाव्योमवर्त्मनि १७ कथमस्यांप्रभोजातौजातस्यचिरजीविनः ॥ आशापाशनिबद्धस्यविहगस्यविशोकिता १८ वयंतुभगवन्नित्यमात्मसंतोषमास्थिताः ॥ नकदाचननीरूपेमुह्यामोजातविभ्रमैः १९ स्वभावमात्रसंतुष्टाःकष्टैर्मुक्ताविचेष्टितैः ॥ क्षिपामःकेवलंकालमस्मिन्ब्रह्मन्निजालये २० नजीवितान्नमरणात्कर्मदेहस्यरोधनम् ॥ यथास्थितेनतिष्ठामस्तथैवास्तंगतेहिताः २१ आलोकितालोकदशादृष्टादृष्टांतदृष्टयः ॥ नूनंसंत्यक्तमस्माकंमनसाचंचलंवपुः २२ अनारतनिजालोकेनित्यंचापरितापिनि ॥ कल्पागस्योपरिसदावेद्मिकालकलागतिम् २३ रत्नगुच्छप्रकाशाढ्येब्रह्मन्कल्पलतागृहे ॥ प्राणापानप्रवाहेणवेद्मिकल्पमखंडितम् २४ अविज्ञातदिवारात्रौह्यस्मिन्नुच्चैःशिलोच्चये ॥ जानामिनिजयाबुद्ध्यालोककालक्रमस्थितिम् २५ सारासारपरिच्छेदिबोधाद्विश्रांतिमागतम् ॥ निरस्तचापलंशांतंसुस्थिरंमेमुनेमनः २६ संसारव्यवहारोत्थैराशापाशैरसन्मयैः ॥ उद्गारैरिवभूकाकोनवैवश्यंव्रजाम्यहम् २७

१९ कष्टैःक्लेशफलैःपरपीडादिविचेष्टितैर्मुक्ताः २० जीविताज्जीवनात् ॥ देहस्यकर्मऐहिकामुष्मिकफलार्थाक्रियाम् ॥ नापिमरणाद्देहस्यरोधनंनाशंवांछामेत्युभयत्रशेषः ॥ यथाइदानींस्थितेननित्यसिद्धनिरतिशयानंदात्मस्वभावेनतिष्ठामस्तथैवाग्रेपितेनैवास्तंगतेहिताःपूर्णकामाःस्थास्यामइत्यर्थः २१ लोकानांदशाजन्ममरणाद्यनर्थदशा ॥ मिथ्यात्वनिर्णायिकाःस्वप्नादिदृष्टांतदृष्टयोदृष्टाः २२ तत्रतावत्कल्पांतपर्यंतकल्पवृक्षप्रभावादेवनास्माकंखेदप्रसक्तिरित्याह ॥ अनारतेत्यादिना ॥ कल्पागस्यकल्पवृक्षस्य २३ प्रकाशबहुलत्वादविज्ञेयदिनरात्रिविभागेत्रकथंकालकलागतिंवेत्सितत्राह ॥ रत्नेति ॥ प्राणापानप्रवाहेणस्वरोदयशास्त्रप्रसिद्धोपायेनेत्यर्थः २४ २५ मनःस्थैर्यबलादपिनमेखेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ सारेति २६ उद्गारध्वनिप्रायैरल्पध्वानिभिः

१ 'निर्जरेषु' इतिमुद्रितपुस्तकस्थःपाठः ।

प्राकृतोभूकाकइवनाहंवैवश्यंभयंव्रजामि २७ धीरत्वादपिनास्माकंखेदप्रसक्तिरित्याह ॥ परेति २८ दशाक्रममनुसृत्यभीमास्वपिदशासुसंप्राप्तासुविनिर्मलोपलःस्फाटिकादिस्तदाकारास्तत्सदृशाः २९ जगत्तत्त्वस्यभूयोविमर्शबलादपिनखेदप्रसक्तिरित्याह ॥ इयमिति ३० जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यचेतिभगवद्दर्शितादिशासर्वसाधारणेदुःखअपरिहार्यतानिश्चयाद्वानभयप्रसक्तिरित्याह ॥ सर्वाणीति ॥ वाअथवानवाप्रयांतिनव्रासमायांतिपरमार्थदृशेत्यर्थः ३१ तत्त्वज्ञस्यस्वस्यतटस्थतयासर्वभूतसंसारद्रष्टृत्वात्तत्रादराभावान्नभयप्रसक्तिरित्याह ॥ भूतेति ३२व्यवहारमात्रसिद्धयेसकंटकसुखीवसावधानतयासंसारेक्रमणान्मृदुपादाः ॥ तत्त्वदृशामसंसारोच्छेदित्वात्क्रूराः ३३ महतामनुग्रहादपिननःखेदप्रसक्तिरित्याह ॥ वीतेति ३४ व्यवहारमात्रसिद्धयेततस्ततःपर्यस्तमपिरागादिवृत्तिषुनलुठितम् ३५ चितःसर्वतोब्रह्माकारवृत्तिचंद्रोदयोद्रिक्तबोधाएवतरंगायेषांतथाविधाःसंतः ॥ पर्वणिमहाब्धयइवप्रबुद्धाःस्मः ३६ तादृशाव

परोपशमधर्मिण्यावयमालोकशीतया ॥ पश्यंतोजागतींमायांधियाधैर्यमुपागताः २८ भीमास्वपिमहाबुद्धेदशास्वचलबुद्धयः ॥ विनिर्मलोपलाकाराःसंप्राप्तासुयथाक्रमम् २९ इयमारंभसुभगातरलाजागतीस्थितिः ॥ भूयोभूयःपरामृष्टानचकिंचनबाधते ३० सर्वाण्येवप्रयांत्येवसमायांतिचवानवा ॥ भगवन्भूतजालानिभयमस्माकमत्रकिम् ३१ भूतजालतरंगिण्याविशंत्याःकालसागरे ॥ वयंसंसारसरितस्तटस्थाअप्यनादृताः ३२ नोज्झामोनचगृह्णीमस्तिष्ठामोनेहचास्थिताः ॥ मृदुपादादृशाक्रूरावयमस्मिन्द्रुमेस्थिताः ३३ वीतशोकभयायासैस्त्वादृशैःपुरुषोत्तमैः ॥ तुष्टैरनुगृहीताःस्मःसंस्थिताविगतामयाः ३४ ततस्ततश्चपर्यस्तंलुठितंनचवृत्तिषु ॥ नापरामृष्टतत्त्वार्थमस्माकंभगवन्मनः ३५ निर्विकारेगतक्षोभेचात्मन्युपशमंगते ॥ चित्तरंगाःप्रबुद्धाःस्मःपर्वणीवमहाब्धयः ३६ भवदागमनाद्ब्रह्मन्निदानींमुदिताशयाः ॥ मंदरोद्भूतसर्वांगःक्षीरोदोयेनतन्यते ३७ नातःपरतरंकिंचिन्मन्येकुशलमात्मनः ॥ संतोयदनुगम्यंतेसंत्यक्तसकलैषणाः ३८ आपातमात्ररम्येभ्योभोगेभ्यःकिमवाप्यते ॥ सत्संगचिंतामणितःसर्वसारमवाप्यते ३९ स्निग्धगंभीरमसृणमधुरोदारधीरवाक् ॥ त्रैलोक्यपद्मकोशेस्मिंस्त्वमेकःषट्पदायसे ४० अधिगतपरमात्मनोपिमन्येभवदवलोकनशांतदुष्कृतस्य ॥ ममसफलमिहाद्यजन्मसाधोसकलभयापहरोहिसाधुसंगः ४१ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०भु०भुशुंडस्वरूपानिरूपणंनामविंशतितमःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ युगक्षोभेषुघोरेषुवात्यासुविषमासुच ॥ सुस्थिरःकल्पवृक्षोयंनकदाचनकंपते १ अगम्योयंसमग्राणांलोकांतरविहारिणाम् ॥ भूतानांतेनतिष्ठामइहसाधोसुखेनवै २ हिरण्याक्षोधरापीठंद्वीपसप्तकवेष्टितम् ॥ यदाजहारतरसानाकंपततदातरुः ३ यदालोलायितवपुर्बभूवामरपर्वतः ॥ सर्वतोदत्तसाम्याद्रिस्तदानाकंपतद्रुमः ४

यंइदानींभवदागमनाद्धेतोः ॥ येनोद्देशेनक्षीरोदःक्षीरसागरोमंदरोद्भूतसर्वांगोनिर्मथ्यमानस्तन्यतेतेनामृतेनमुदिताशयाःसंपन्नाइत्यर्थः ॥ खन्यतेइतिपाठेप्यवदार्यतेमथ्यतइत्येवार्थः ३७ ३८ सर्वसारंज्ञानम् ३९ ४० भवदवलोकेनेनशांतंदुष्कृतंदुष्टप्रारब्धयस्यतथाविधस्यममजन्मअद्यसफलंनिरतिशयानंदफलयुक्तमभूदित्यर्थः ४१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०विंशतितमःसर्गः ॥ २० ॥ ७ ॥ कल्पवृक्षस्यमाहात्म्यंप्रलयेधारणास्थितिः ॥ नियतिर्भूरिचित्रार्थस्मृतिश्चात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ स्वाश्रयकल्पवृक्षमाहात्म्योपवर्णनेयुगांतोत्पातादिषुस्वस्यखेदाप्रसक्तिप्रपंचनमुखेनवृत्तंस्मरसिकिंचनेतिप्रश्नोत्तरंवक्तुमुपक्रमते ॥ युगक्षोभेष्वित्यादिना १ २ यद्यपिधरयासहकल्पवृक्षस्यापिहरणंविद्यतएवतथापिदिव्यप्रभावबलान्नाकंपतेत्याशयः ३ सर्वतोदत्ताःसाम्यायस्तंभोपष्टंभाःशिलावदद्रयोयस्यतथाविधोऽमरपर्वतः ॥ अर्थाद्वराहेणपुनर्भूमिप्रतिष्ठापनदशायामितिगम्यते ४

भुजेति ॥ अत्रापिचतुर्भुजोद्वाभ्यांभुजाभ्यांमेरुमवष्टभ्येतराभ्यांमंदरंप्रोद्दधारेतिगम्यते ५ सुरासुरयोःक्षोभस्तीव्रसंग्रामस्तेनपतच्चंद्रार्कमंडलम् ६ ७ क्षीराब्धौलोलस्यमंदराद्रेःकंदरानिलै रिवकंपिताः ८ कालनेमिभुजांतरेप्रकंपितस्तारकामयेसंग्रामेप्रसिद्धः ९ अमृताक्रांतिरमृताहरणंतदर्थसंगरे ॥ पततःसिद्धायेभ्यः १० गरुडस्यजातमात्रस्यसर्वेलोकाःप्रकंपिताःप्रकंपितामही सर्वासप्तद्वीपाश्चकंपिताः ॥ तदुत्पातान्निमज्जंतींभुवंनावमिवांभासि ॥ दधौसहस्रैःशिरसांसंकर्षणवपुर्हरइतिकथामनुसृत्याह ॥ यदेति ॥ रुद्रःसंकर्षणरुद्रः ॥ अद्यापिनससमाप्तंएकंभूमिवार णलक्षणंचेष्टितंचरित्रंयस्यास्तथाविधांशेषाकृतिंयदाययौ यदाचोत्प्लुत्यगरुत्मान्ब्रह्मांडंययौतदापिनाकंपतेत्यर्थः ११ शैलानामब्धीनांसकलानांप्राणिनांचोल्बणादुःसहाःकल्पानलशिखा फणाभिर्मुखैस्तत्याजउज्जगार ॥ संकर्षणमुखाग्निनैवांतेप्रलयस्यपुराणेषुप्रसिद्धेः १२ दौस्थित्येनदुष्टस्थाननिवासेन १३ इंदौभेषुनक्षत्रेष्वर्केषुचप्रपतत्सु ॥ तथाचतदानींप्रलयेभूलो

भुजावष्टंभविनमन्मेरुर्नारायणोयदा ॥ मंदरंप्रोद्दधाराद्रिंतदानाकंपतद्रुमः ५ यदासुरासुरक्षोभपतच्चंद्रार्कमंडलम् ॥ आसीज्जगदतिक्षुब्धंतदानाकंपतद्रुमः ६ उन्मूलिताद्रींद्रशिलायदोत्पातानिलाववुः ॥ आधूतमेरुतरवस्तदानाकंपतद्रुमः ७ यदाक्षीरोदलोलाद्रिकंदरानिलकंपिताः ॥ कल्पाभ्रपंक्तयश्चेरुस्तदानाकंपतद्रुमः ८ यदाभ्रमंततोमेरुःकालनेमिभुजांतरे ॥ किंचिदुन्मूलितोतिष्ठत्तदानाकंपतद्रुमः ९ पक्षीशपक्षपवनाअमृताक्रांतिसंगरे ॥ यदाववुःपतत्सिद्धास्तदायंनापतद्रुमः १० यदाशेषाकृतिंरुद्रोनसमाप्तैकचेष्टिताम् ॥ ययौगरुत्मान्ब्रह्मांडंतदानाकंपतद्रुमः ११ यदाकल्पानलशिखाःशैलाब्धिसकलोल्बणः ॥ शेषःफणाभिस्तत्याजतदानाकंपतद्रुमः १२ एवंरूपेद्रुमवरेतिष्ठतामापदःकुतः ॥ अस्माकंमुनिशार्दूलदौस्थित्येनकिलापदः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच कल्पांतेषुमहाबुद्धेवहत्सूत्पातवायुषु ॥ प्रतपत्स्विंदुभार्केषुकथंतिष्ठसिविज्वरः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीभुशुंडउवाच ॥ ॥ यदापपातकल्पांतेव्यवहारोजगत्स्थितौ कृतघ्नइवसन्मित्रंतदानीडंत्यजाम्यहम् १५ आकाशएवातिष्ठामिविगताखिलकल्पनः ॥ स्तब्धप्रकृतिसर्वांगोमनोनिर्वासनंयथा १६ प्रतपंतियदादित्याःशक लीकृतभूधराः ॥ वारुणींधारणांबद्ध्वातदातिष्ठामिधीरधीः १७ यदाशकलिताद्रींद्रावांतिप्रलयवायवः ॥ पार्वतींधारणांबद्ध्वाखेतिष्ठाम्यचलंतदा १८ जगद्ग लितमेर्वादियात्येकार्णवतांयदा ॥ वायवींधारणांबद्ध्वासंप्लवेऽचलधीस्तदा १९ ब्रह्मांडपारमासाद्यतत्त्वांतेविमलेपदे ॥ सुषुप्तावस्थयातावत्तिष्ठाम्यचलरूपया २० यावत्पुनःकमलजःसृष्टिकर्मणितिष्ठति ॥ तत्रप्रविश्यब्रह्मांडंतिष्ठामिविहगालये २१

कांतस्यदाहान्नमेरुकल्पवृक्षादिमित्रा णप्रत्याशेतिभावः १४ कल्पांतेसहस्रमहायुगपर्यंते १५ स्तब्धप्रकृतीनिनिश्चलस्वभावानिसर्वांगानियस्य १६ सामान्यतउक्तामाकाशेस्थितिंधारणाभेदैर्विशिष्यप्रपंचयति ॥ प्रतपंती ति ॥ अत्यंतशीतलसर्वदिग्मंडलव्याप्यपरिच्छेद्यजलात्मावरुणएवाहमस्मीतिचित्तेनिरंतरंधारणंवारुणीधारणेत्युच्यते ॥ तयाहिवरुणमात्मानंसदामन्यतइति ॥ पार्वत्यादिधारणाअप्ये वमेवोह्याः ॥ पृथिव्यादिपंचभूतधारणाप्रकारंवसिष्ठःस्वयमेवोत्तरार्धेविस्तरेणवक्ष्यति १७ अचलमितिक्रियाविशेषणम् १८ चलेवायावेवात्मधीर्यस्यतथाविधस्सन्नूनभसिसंप्लवे १९ कियत्कालं तथासंप्लवसेतत्राह ॥ ब्रह्मांडेति ॥ ब्रह्मांडस्यस्थूलसूक्ष्मसमष्टेःपारंपरमावधिभूतमव्याकृतमासाद्यतत्त्वानांचतुर्विंशतीनांषड्विंशतीनांषट्त्रिंशतांवानामादिप्राणांतानांवाअंतेभूमारूपेपदे सुषुप्तवदेकरसानिर्विकल्पसमाध्यवस्थया २० कियत्कालंतादृशसमाधौस्थितिरितिचेत्तत्राह ॥ यावदिति ॥ तत्रपुनःसृष्टिकर्मणिविहगानामस्माकमालयेएतत्कल्पवृक्षस्थानापन्नेतिष्ठामि २१

अन्येपियोगिनस्तथाकस्मान्नतिष्ठंतिकिमर्थमाधिकारिकशरीरांतरंमुक्तिंवागच्छंतितेनैवशरीरेणत्वमिवकुतोनतिष्ठंतीत्यर्थः २२अत्रतत्तत्प्रबलप्रारब्धानुसारिणीसत्यसंकल्परूपाईश्वरनियतिरेव व्यवस्थाहेतुर्नान्येत्याह ॥ ब्रह्मन्निति २३ तोलयितुंइदमित्थमेवेतिबुद्ध्यापरिच्छेत्तुम् ॥ यथायादृशप्रारब्धोपनतंतत्तथैव ॥ स्वभावस्यनियतेः २४ प्रतिकल्पमेतत्तरुनिर्माणेपिभोजका दृष्टमूलभूतमत्संकल्पएवनिमित्तमित्याह ॥ मदिति २५ मोक्षइवदीर्घमपरिच्छेद्यमायुर्यस्यमोक्षेणजीवन्मुक्तयावाउपलक्षितंदीर्घमायुर्यस्य अतएवचिरंतनार्थानांनिर्देशविषायनयकःश्रेष्ठः २६ दृष्टाःप्रत्येकमनेकविधाअनल्पाबहवःसर्गाणांसंगास्थितयोगमाःप्रलयाआगमाउत्पत्तयश्चयेन ॥ अत्रास्मिंस्त्वद्दृष्टेजगत्क्रमेचित्रमाश्चर्यभूतंकिंकिंस्मरसितद्वदेत्यर्थः २७ हेबृहत्तर ॥ मेरोरधः ॥ २८ २९ दिवाधीशःसूर्यःमेरुप्रभाभिरविभक्तःअपृथग्भूतःपृथगसन्निितियावत् ॥ दिवालोकोदिनहेतुःप्रकाशः ३० अर्धप्रकटंसप्रकाशंकोटरंयस्यअतएवलोकालोकमिवस्थितम् ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यथातिष्ठसिपक्षींद्रधारणाभिरखंडितः ॥ कल्पांतेषुतथाकस्मान्नान्येतिष्ठंतियोगिनः २२ भुशुंडउवाच ॥ ब्रह्मन्नियतिरेषाहिदुर्लंघ्या पारमेश्वरी ॥ मयेदृशेनवैभाव्यंभाव्यमन्यैस्तुतादृशैः २३ नशक्यतेतोलयितुमवश्यंभवितव्यता ॥ यद्यथातत्तथैतद्धिस्वभावस्यैषनिश्चयः २४ मत्संकल्पव शेनैवकल्पेकल्पेपुनःपुनः ॥ अस्मिन्नेवगिरेःशृंगेतरुरित्थंभवत्ययम् २५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्यंतमोक्षदीर्घायुर्भवान्निर्देशनायकः ॥ ज्ञानविज्ञानवान्धीरोयोगयोग्यमनोगतिः २६ दृष्टानेकविधानल्पसर्गसंगगमागमः ॥ किंकिंस्मरसिकल्याणचित्रमस्मिञ्जगत्क्रमे २७ ॥ भुशुंडउवाच ॥ बृहत्तराशिला वृक्षामजाततृणवीरुधम् ॥ अशैलवनवृक्षौघांस्मरामीमांधरामधः २८ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ भस्मसारभरापूर्णांसंस्मरामिधरामधः २९ अनुत्पन्नदिवाधीशामजातशशिमंडलाम् ॥ अविभक्तदिवालोकांसंस्मरामिधरामधः ३० मेरुरत्नतलोद्योतैरर्धप्रकटकोटरम् ॥ लोकालोकमिवाढ्याद्रिभुवनं संस्मराम्यहम् ३१ प्रवृद्धासुरसंग्रामेक्षीयमाणांतराभिह ॥ पलायमानामभितःसंस्मरामिधरामिमाम् ३२ चतुर्युगानिचाक्रांतामसुरैर्मत्तकाशिभिः ॥ दैत्यांतःपुरतांप्राप्तांसंस्मरामिधरामिमाम् ३३ अत्यंतांतरितांतांतसमस्तापरमंडलाम् ॥ अजदेवत्रयीशेषांसंस्मरामिजगत्कुटीम् ३४ चतुर्युगार्धमपरंनीरंध्रांवनपादपैः ॥ अदृष्टेतरनिर्माणांसंस्मरामिधरामिमाम् ३५ एवंचतुर्युगंसाग्रंनीरंध्रैरचलैर्वृताम् ॥ अप्रवृत्तजनाचारांसंस्मरामिधरामिमाम् ३६ दशवर्षसहस्राणि मृतदैत्यास्थिपर्वतैः ॥ आकीर्णांपरितःपूर्णांसंस्मरामिधरामिमाम् ३७ भयादंतर्हिताशेषवैमानिकनभश्चराम् ॥ द्यांचनिर्वृक्षानिःशेषांसंस्मरामितमोमयीम् ३८

आढ्याःक्वचित्प्रकाशसंपन्नाअद्रयोयस्मिंस्तथाविधंभुवनम् ३१ पलायमानांलक्षणयापलायनमानजनाकीर्णाम् ३२ चतुर्युगानीतिकालवाचित्वादत्यंतसंयोगेद्वितीया ३३ अत्यंतमंतरितानिस मुद्रेणाच्छादितान्यंतांतक्रमेणसमस्तान्यपरमंडलानिभेर्वातिरिक्तदेशायस्याम् ॥ मेरौचअजाब्रह्मविष्णुरुद्राख्यादेवत्रयीशि[1]यतइतिशेषोयस्याम् ३४ चतुर्युगानामर्धंयुगद्वयपर्यंतंनदृष्टंवृक्षेतर निर्माणंयस्याम् ३५ साग्रंचतुर्थांशाधिकंचतुर्युगंनीरंध्रैर्निबिडैरचलैःपर्वतैर्वृताम् ॥ पृथुचक्रवर्तिनाहिधनुष्कोट्यापर्वतानुत्सार्यपश्चाद्भूमिःसमीकृतेतिपुराणेषुप्रसिद्धम् ३६ ३७ द्यांअंतरिक्षादि लोकान्चकाराद्धरांचानिर्वृक्षनिःशेषाम् ॥ निर्ऋक्षेतिपाठेदिवएवविशेषणम् ॥ ऋक्षाणितारा: ॥ तमोमयींतमःप्रचुरामित्यप्युभयविशेषणम् ३८

---

१ अज्ञात इतिपाठः

मलयदर्दुरसह्याद्रिविभाजकाभावादेकपर्वततांगताम् ॥ मत्तेमेरुस्पर्धयाअभिवृद्धेसति ३९ संरंभैःप्रभावातिशयैर्बहुलान् ४१ आश्चर्यांतरमाह ॥ एकमेवेति ॥ यदाविराड्ब्रह्मांडशरीर उत्पन्नमात्रःस्वात्मतत्त्वंपर्यालोचयितुंकंचित्कालंसमाहितचित्ताभूत्सावस्थात्रोच्यते ॥ पुरुषैःसुरादिभिरसुरैश्चवर्जितम् ॥ आलोकानांप्रकाशस्वभावानांतैजसानामेकंनिचयंसमष्टिंचतदात्मकंब्रह्मांडम् ४२ कलियुगसर्गस्थितिंस्मरन्नाह ॥ सुरापेति ॥ सुरापाब्राह्मणायस्मिन् ॥ निषिद्धानदिताःसुरादेवायैस्तथाविधा शूद्रकाअसच्छूद्रायस्मिन् ॥ बहुनाथाअनेकभर्तृकाःसत्यःस्त्रियोयस्मिन् ४३ आश्चर्यांतरमाह ॥ वृक्षेति ॥ समुद्रनिर्मातुःप्रियव्रतस्योत्पत्तेःप्रागवस्थायामिदंप्रसिद्धम् ॥ स्त्रीपुंमसंगंविनामानस्यासृष्ट्यास्वयमेवसंजाताभृग्वादिपुरुषायस्मिन् ४४ भुविजलेमग्नायां जनलोकादिप्रकाशबहललोकव्यवहारमात्रोपलक्षितेकालेयास्थितिस्तांस्मरन्नाह ॥ अपर्वतमिति ॥ व्योमस्थाअमरादेवामानवायोगसिद्धाश्चयस्मिन् ४५ नविद्यंतेमध्यस्थाअधमाउत्तमाश्चयस्मिन् ॥ अतएवसमंअंधानिककुभांदिशांचक्राणियस्मिन्नितिपूर्वकल्पांत्यमन्वंतरांतदशोपलक्षितजगत्स्थित्युक्तिः ४६ एतत्कल्पवृत्तांतस्मरणंतुएतत्कल्पायुषांबहूनामस्तीतिप्रपंचयन्नाह ।

अनगस्त्यामगस्त्याशामेकपर्वततांगताम् ॥ मत्तेविंध्यमहाशैलेसंस्मरामिजगत्कुटीम् ३९ एतांश्चान्यांश्चवृत्तांतान्संस्मरामिबहूनपि ॥ किंतेनबहुनोक्तेनसारंसंक्षेपतःशृणु ४० असंख्यातान्मनून्ब्रह्मन्स्मरामिशतशोगतान् ॥ सर्वान्संरंभबहुलांश्चतुर्युगशतानिच ४१ एकमेवस्वयंशुद्धंपुरुषासुरवर्जितम् ॥ आलोकनिचयंचैकंकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ४२ सुरापंब्राह्मणंमत्तंनिषिद्धसुरशूद्रकम् ॥ बहुनाथसतीकंचकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ४३ वृक्षनीरंध्रभूपीठमकल्पितमहार्णवम् ॥ स्वयंसंजातपुरुषंकंचित्सर्गंस्मराम्यम् ४४ अपर्वतमभूमिंचव्योमस्थामरमानवम् ॥ अचंद्रार्कप्रकाशाढ्यंकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ४५ अनिंद्रममहीपालममध्यस्थाधमोत्तमम् ॥ सममंधककुप्चक्रंकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ४६ सर्गप्रारंभकलनाविभागोभुवनत्रये ॥ कुलपर्वतसंस्थानंजंबूद्वीपंपृथक्स्थितम् ४७ वर्णधर्मधियांसृष्टिविभागोमंडलावनेः ॥ ऋक्षचक्रकसंस्थानंध्रुवनिर्माणमेवच ४८ जन्मेंदुभास्करादीनामिंद्रोपेंद्रव्यवस्थितिम् ॥ हिरण्याक्षापहरणंवराहोद्धरणंक्षितेः ४९ कल्पनंपार्थिवानांचवेदानयनमेवच ॥ मंदरोन्मूलनंचाब्धेरमृतार्थंचमंथनम् ५० अजातपक्षोगरुडःसागराणांचसंभवः ॥ इत्यादिकायाःस्मृतयःस्वल्पातीतजगत्क्रमाः ॥ बालैरपिहितास्तातस्मर्यंतेतासुकोग्रहः ५१ गरुडवाहनंविहगवाहनंविहगवाहनंवृषभवाहनम् ॥ वृषभवाहनंगरुडवाहनंकलितवाहनंकलितजीवितः ५२ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰भु॰चिरजीवितवृत्तांतकथनंनामएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥

सर्गःप्रारंभेत्यादिना ॥ सर्वेषांप्रथमांतपदानांषष्ठश्लोकस्थेबालैरपिहितास्तातस्मर्यंतेइत्यत्रान्वयः ॥ आदौसर्गप्रारंभार्थकलनास्रष्टुःसंकल्पस्ततोभुवनत्रयेद्वीपाद्यवांतरप्रदेशभेदानांविभजनंविभागस्ततःकुलपर्वतानांसंस्थानंयथायोग्यप्रदेशकल्पनंततःपृथक्स्थितंजंबूद्वीपंप्रविश्यब्राह्मणादिवर्णानांतद्धर्माणांधियांतत्तद्योग्यविद्याभेदानांचसृष्टिरितियथायोगंक्रमोबोध्यः ४७ ४८ क्षितेर्वराहेणोद्धरणम् ४९ देवदानवमनुष्यादिषुप्रत्येकंपार्थिवानांकल्पनम् ॥ मत्स्यावतारेवेदानयनम् ५० स्मर्यंतइतिस्मृतयःअवश्यस्मर्तव्यार्थाःमद्दृष्टानेककल्पापेक्षयाएतत्कल्पमात्रनिष्पन्नत्वात्स्वल्पाअतीतजगत्क्रमाः ॥ बालैर्मदपेक्षयाअत्यल्पवयस्कैरेतत्कल्पजैरपिभवदादिभिःस्मर्यंतएवेत्यर्थः ५१ कल्पांतरेषुस्वदृष्टान्याश्चर्यांतराण्यपिवदन्नुपसंहरति ॥ गरुडवाहनमिति ॥ कलितंप्राप्तंजीवितंदीर्घायुर्येनतथाविधःअहंएतत्कल्पेप्रसिद्धंगरुडवाहनंविहगोविहगोत्तमोहंसस्तद्वाहनंचतुर्मुखीभूयदेवदैत्यादिसर्गाधिकारंनिष्पादयंतंकलितवान्दृष्टवान् ॥ तथाविहगवाहनंब्रह्माणंवृषभवा

हनंरुद्रीभूयसंहाराधिकारंकुर्वाणंकल्पितवान् ॥ एवंवृषभवाहनंरुद्रंचगरुडवाहनंविष्णुशरीरंधृत्वापालनाधिकारंकुर्वाणंकीलतवानितिमहदाश्चर्यरहस्यमेतदित्यर्थः ५२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनिर्वाण०पूर्वा०एकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वसिष्ठस्याष्टजन्मादिसमार्धसमसर्गकाः ॥ क्षीरोदमथनाद्याश्चभूयोदृष्टाइहोदिताः ॥ १ ॥ ततस्तदनंतरंकिंचिद्दूरेष्वतीतकालेपुतथाअद्यतनसर्गेपुजातेषुयुष्मदादिषुभगीरथशुकाद्यंतेपुस्मरणेकैवगणनेतिसप्तमेसर्वेषांसप्तम्यंतानांसंबंधः १ सनत्कुमारांतेपुब्रह्मर्षिषु भृग्वंगिरःप्रभृतिपुसिद्धर्षिषु ॥ स्कंदेभवदनादिषुशिवपार्षदेषु २ गौर्यादिषुतच्छक्तिषु ॥ मेर्वादिषुगिरिषु ३ हयग्रीवादिषुदानवेषु ॥ हिरण्याक्षादिषुदैत्येषु ४ शिबिप्रभृतिषुराजसु ५ आत्रेयादिषुमुनिषु ६ गणनैवकेतिनतत्रविस्मरमंभावनाप्यस्तीतिभावः ७ अष्टमेसर्गेजन्मनिकल्पेवाममसंगतोमयासहमिलितःअभूः ८ किमष्टस्वपिजन्मसुब्रह्मपुत्रएवनेत्याह ॥ कदाचिदिति ९ सर्वेषुकल्पेषुतत्तदधिकारिषुरूपाणांस

भुशुंडउवाच ॥ ततोजगतिजातेषुभगवन्युष्मदादिषु ॥ भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेंद्रमरीचिषु १ पुलहोद्दालकाद्येषुक्रतुभृग्वंगिरस्सुच ॥ सनत्कुमारभृंगीशस्कंदेभवदनादिषु २ गौरीसरस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासुभूरिषु ॥ मेरुमंदरकैलासहिमवद्दर्दुरादिषु ३ हयग्रीवहिरण्याक्षकालनेमिबलादिषु ॥ हिरण्यकशिपुक्राथबलिप्रह्लादकादिषु ४ शिबिन्यंकुपृथूलाख्यवैन्यनाभागकेलिषु ॥ नलमांधातृसगरदिलीपनहुषादिषु ५ आत्रेयव्यासवाल्मीकिशुकवात्स्यायनादिषु ॥ उपमन्युमणीमंकीभगीरथशुकादिषु ६ अल्पकातीतकालेषुकिंचिद्दूरेषुकेषुचित् ॥ तथाद्यतनसर्गेपुस्मरणेगणनैवका ७ मुनेतेब्रह्मपुत्रस्यजन्माष्टकमिदंकिल ॥ संस्मराम्यष्टमेसर्गेतस्मिंस्त्वंममसंगतः ८ कदाचिज्जायसेव्योम्नःकदाचिज्जायसेजलात् ॥ कदाचिद्वायुतःशैलात्कदाचिज्जायसेऽनलात् ९ यादृशोयादृशाचारोयादृक्संस्थानदिग्गणः ॥ सर्गोयंतादृशानेवत्रीन्सर्गान्संस्मराम्यहम् १० एकरूपाखिलाचारसन्निवेशधरामरान् ॥ समकालान्स्थिरस्थैर्यान्दशसर्गान्स्मराम्यहम् ११ अंतर्धानंगताधात्रीवारपंचकमुद्धृता ॥ मुनेपंचसुसर्गेषुकूर्मेणैवपयोनिधेः १२ मंदाराकर्षणावेगपर्याकुलसुरासुरम् ॥ स्मराभिद्वादशंचेदमृतांभोधिमंथनम् १३ सर्वौषधिरसोपेतांबलिग्राहस्तदादिवः ॥ वारत्रयहिरण्याक्षोनीतवान्वसुधामधः १४ रेणुकात्मजतांगत्वाषष्ठवारमिमंहरिः ॥ बहुसर्गांतरेणापिचकारक्षात्रियक्षयम् १५ शतंकलियुगानांचहरेर्बुद्धदशाशतम् ॥ शौकराजतयैवातंस्मराभिमुनिनायक १६ त्रिंशत्त्रिपुरविक्षोभान्द्वौदक्षाध्वरसंक्षयौ ॥ दशशक्रविघातांश्चचंद्रमौलेःस्मराम्यहम् १७ बाणार्थमष्टौसंग्रामान्ज्वरप्रमथमंत्रकान् ॥ विक्षोभितसुरानीकान्स्मराभिहरिशर्वयोः १८

माननामरूपत्वेपिनसर्वेषांपदार्थानांसर्वसन्निवेशाचारसाम्यानियमःकिंतुकाकतालीयन्यायेनकदाचित्साम्यमित्याशयेनाह ॥ यादृशइति १० समकालान्तुल्यायुषः ॥ स्थिराणिअसुरैरविचालितानिस्थैर्याणिनियतकालतत्तत्पदावस्थानानिदेवानांयेषु ११ आचारसाम्यमुक्त्वातद्वैषम्यमाह ॥ अंतर्धानमिति ॥ अंतर्धानंजलेनिमज्जनेनातिरोधानम् ॥ धात्रीभूःकूर्मेणैववनवराहेण १२ १३ दिवःस्वर्गाद्बलिकरंगृह्णातीतिबलिग्राहःकरदीकृतसर्वदेवगणइतियावत् ॥ अधःपातालम् १४ बहुभिःपरशुरामावतारशून्यैःसर्गैरंतरेणव्यवधानेनापि १५ शौकःकीकटदेशविशेषस्तद्राजतयाशुद्धोदनाख्यतद्राजपुत्रतयेतियावत् १६ त्रिंशत्सुकल्पेषुत्रिंशत्संख्याकांस्त्रिपुराणांविक्षोभान्दाहान् ॥ प्रतिकल्पंस्वायंभुवेंतरेचाक्षुषेचप्रसिद्धौद्वौदक्षाध्वरसंक्षयौ ॥ दशानांशक्राणांचंद्रमौलेःकृतापराधानापदात्मच्याव्यगिरिगुहासुनिरोधलक्षणान्सवज्रभुजस्तंभलक्षणान्वाविघातान्दंडान् १७ ज्वराणांमाहेश्वरवैष्णवाख्यज्वरभेदानांप्रमथानांचमंत्रकान्आमंत्रयितॄन्दृष्टौ

र्योत्साहजननेनप्रवर्त्तकानितियावत् ॥ क्षुरप्रमथमंत्रकानितिपाठेतुक्षुरप्रान्बाणविशेषान्मथ्नंति।छिंदंतीतिक्षुरप्रमथास्तथाविधामंत्रकामंत्रास्त्राणियेष्वित्यर्थः १८ युगंप्रतियुगेयुगे ॥ कर्मप्रवचनी
येनप्रतिनावीप्साद्योत्यते ॥ पुंसामध्येतृपुरुषाणांधियांबुद्धीनांन्यूनाधिकतयाब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभूमिशयनादिक्रियाणांशिक्षाद्यंगानांसावधानस्वरवर्णाद्युच्चारणलक्षणपाठानांचन्यूनाधिकता
कृतप्रभाववैचित्र्यैर्युक्तान् १९ प्रतिद्वापरांतानिमांतृभेदाद्बहुपाठानि २० वेदादिविद्भिर्व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिःप्ररचितान्पुनःपुनस्तानेवभारतरामायणादीनितिहासान् २१ महारामायणाभि
धंब्रह्मणावसिष्ठविश्वामित्रादिभ्यउपदिष्टंज्ञानशास्त्रम् ।२२ २३ यदन्यच्चवसिष्ठरामसंवादरूपंमहारामायणंद्वात्रिंशत्सहस्रमितंकरिष्यतितदपिदिव्यज्ञानबलादनुभूतंस्मरामित्वमपिकाल

युगंप्रतिधियांपुंसांन्यूनाधिकतयामुने ॥ क्रियांगपाठवैचित्र्ययुक्तान्वेदान्स्मराम्यहम् १९ एकार्थानिसमग्राणिबहुपाठानिमेनघ ॥ पुराणानिप्रवर्तंतेप्रसृतानियुगंप्रति २० पुनस्तानेवतानेवमन्यानपियुगेयुगे ॥ वेदादिवित्प्ररचितानितिहासान्स्मराम्यहम् २१ इतिहासंमहाश्चर्यमन्यंरामायणाभिधम् ॥ ग्रंथलक्षप्रमाणंचज्ञानशास्त्रंस्मराम्यहम् २२ रामवद्व्यवहर्तव्यंनरावणविलासवत् ॥ इतियत्रधियांज्ञानंहस्तेफलमिवार्पितम् २३ कृतंवाल्मीकिनाचैतदधुनायत्करिष्यति ॥ अन्यच्चप्रकटंलोकेस्थितंज्ञास्यसिकालतः २४ वाल्मीकिनाम्नाजीवेनतेनैवान्येनवाकृतम् ॥ एतच्चद्वादशंवारंक्रियतेविस्मृतिंगतम् २५ द्वितीयमेतस्यसमंभारतंनामनामतः ॥ स्मरामिप्राक्तनव्यासकृतंजगतिविस्मृतम् २६ व्यासाभिधेनजीवेनतेनैवान्येनवाकृतम् ॥ एतत्तुसप्तमंवारंक्रियतेविस्मृतिंगतम् २७ आख्यानकानिशास्त्राणिनिवृत्तानियुगंप्रति ॥ विचित्रसंनिवेशानिसंस्मरामिमुनीश्वर २८ भूयस्तान्येवतान्येवतथान्यानियुगेयुगे ॥ साधोपदार्थजालानिप्रपश्यामिस्मरामिवै २९ राक्षसक्षतयेविष्णोर्महीमवतरिष्यतः ॥ अधुनैकादशंजन्मरामनाम्नोभविष्यति ३० नारसिंहेनवपुषाहिरण्यकशिपुंहरिः ॥ जघानवारंत्रितयंमृगेंद्रइववारणम् ३१ वसुदेवगृहेविष्णोर्भुवोभारनिवृत्तये ॥ अधुनाषोडशंजन्मभविष्यतिमुनीश्वर ३२ जगन्मयीभ्रांतिरियंनकदाचनविद्यते ॥ विद्यतेतुकदाचिच्चजलबुद्बुदवस्थिता ३३ दृश्यभ्रांतिरनित्येयमंतस्थासंविदात्मनि ॥ जायतेलीयतेचाशुलोलावीचिरिवांभसि ३४ सभैकसन्निवेशानिबहूनिविषमाणिच ॥ तथार्धसमरूपाणित्रिजगंतिस्मराम्यहम् ३५ तान्येवतादृक्कर्माणितथान्याचरणानिच ॥ तत्कर्माणितथान्यानिभूतानिहस्मराम्यहम् ३६ प्रतिमन्वंतरंब्रह्मन्विपर्यस्तेजगत्क्रमे ॥ सन्निवेशेन्यथाजातेप्रयातेसंश्रुतेजने ३७ ममान्यान्येवमित्राणिअन्यएवचबंधवः ॥ अन्यएवानवाभृत्यास्त्वन्यएवसमाश्रयाः ३८

तोज्ञास्यसि २४ एतद्वसिष्ठरामसंवादरूपंतेनपूर्वकल्पीयेनान्येनवावाल्मीकिनाम्नाजीवेनप्राकृतमेवाविस्मृतिंव्यवहर्तृपरंपरोच्छेदेनोच्छेदंगतंसांप्रतंद्वादशानांपूरणंद्वादशंवारंक्रियते २५ २६ २७
२८ २९ अधुनासंनिहितत्रेतायुगे ३० ३१ अधुनाएतच्चतुर्युगांतर्गतद्वापरांते ३२ बहिरिदंजायतइतिभ्रांतिरेवेत्याशयेनाह ॥ जगन्मयीति ३३ ३४ प्रतिसर्गलोकादीनांसन्निवेशादिसाम्यनियमोप्यौत्सर्गिकइत्याह ॥ सभेति ३५ मन्वाद्यधिकारिपुरुषसन्निवेशचारित्र्यादिष्वपिसाम्यमौत्सर्गिकमेवेत्याह ॥ तान्येवेति ३६ संश्रुतेप्रख्याते ३७ अन्यएवसमाश्रयानिवासाः ३८

---

१ विस्तृतमितिपाठः

समाश्रयभेदमेवप्रपंचयति ॥ कदाचिदित्यादिना ३९ मलयेअचलःस्थिरः ४० प्राप्येत्यस्यप्राक्तनेनभूधरमित्यनेनान्वयः ॥ अनाद्यंतेषुअसंख्येयेषु ४१ अतःप्राक्तनसन्निवेशात्प
रिणतिंसन्निवेशांतरंनगतः ॥ तर्हित्वमिवपादपोपिकचिरजीवीनेत्याह ॥ देहंत्यक्तेति ४२ एवंचनपादपजीवैक्येपितात्पर्यंकिंतुशोभासन्निवेशसाम्यादभेदोपचारइतिसूचयन्नाह ॥ तदीये
नेति ॥ तातेचंडे ४३ एवंदिग्भूधरयोरैक्यप्रत्यभिज्ञापिसन्निवेशसाम्यादेवेत्याह ॥ नेहेति ४४ पूर्वउत्तरादिक्अन्यैवाभूदियमन्या ॥ एवंभूधरोप्यन्यएवाभूदित्यावृत्तिविपरिणामाभ्याम
न्वयः ॥ तर्हितथैवत्वमपिप्रतिकल्पमन्यःसमानसन्निवेशश्चकिंनस्यास्तत्राह ॥ एकेति ॥ अहंएकश्चासौएकेनैवदेहसंस्थानेनवीताब्रह्मनिशागमायतथाविधः ४५ तत्कुतस्तत्राह ॥ ध्याना
तइति ॥ यतःकल्पांतेप्रागुक्तधारणापूर्वकंस्थिरीकृतस्यध्यानस्यनिर्विकल्पकसमाधेरंतेअवसानेपुनर्जातमेनंसर्गमालाकयसएवायंमेरुःसएवायंपादपइतिप्रत्यभिज्ञायमानेतत्त्वएवएनंसर्गवद्मि ॥
यद्यहमन्यःस्यांतत्तावगाहिनीप्रत्यभिज्ञैवनस्यादितिभावः ॥ एवंपूर्वसंस्थानादन्यथासंस्थानताग्रहणादपितद्द्रष्टुर्मननाशइत्याशयगर्भं दिगुत्तराभूदन्येयमित्युक्तिमुपपादयति ॥ अर्कादेरिति

कदाचिदहमेकांतेविंध्यकच्छकृतालयः ॥ कदाचित्सह्यनिलयःकदाचिद्दर्दुरालयः ३९ कदाचिद्धिमवद्वासीकदाचिन्मलयाचलः ॥ कदाचित्प्राक्तनेनैवसान्निवेशे
नभूधरम् ४० चूतवृक्षेचशाखायांप्राप्यनीडंकरोम्यहम् ॥ अनाद्यंतेषुयागेषुयुगेषुमुनिनायक ४१ प्राक्तनेनैवजातोयंसन्निवेशेनपादपः ॥ देहंत्यक्त्वासुखंसाधो
नातःपरिणतिंगतः ४२ तदीयेनैवजातोयंसनिवेशेनपादपः ॥ तातेजीवतियैवाभूच्छोभास्यसुतरोस्तथा ४३ कृतप्राक्सन्निवेशोयमहंस्थितिमिहागतः ॥ नेहा
भूदुत्तरापूर्वंककुब्नायंचभूधरः ४४ दिगुत्तराभूदन्येयंपूर्वमेवमहीधरः ॥ एकैकदेहसंस्थानवीतब्रह्मनिशागमः ४५ ध्यानांतेतत्त्वएवैनंसर्गमालोक्यवेद्म्यहम् ॥ अ
र्कादेर्ऋक्षसंचारान्मेर्वादिस्थानकादिशः ४६ संस्थानमन्यथातस्मिन्स्थितेयांतिदिशोन्यथा ॥ नसन्नासज्जगन्मन्येभ्रमयन्केवलंधियः ४७ आत्मस्पंदचम
त्कारविभवोयंविजृंभते ॥ पुत्रःपितृत्वमायातिमित्रंयात्यरितांतथा ४८ स्त्रीत्वंचशतशोयातान्पुंसश्चैवस्मराम्यहम् ॥ कलौकृतयुगाचारान्कृतेकलियुगस्थितिम्
४९ त्रेतायांद्वापरेचैवसंस्मरामिमुनीश्वर ॥अदृष्टवेदवेदार्थान्स्वसंकेतविहारिणः ५० सर्गान्निरर्गलाचारान्कांश्चित्कांश्चित्स्मराम्यहम् ॥ ध्यातरिब्रह्मणोब्रह्मन्ससु
रासुरमानुषम् ५१ चतुर्युगसहस्रांतेजगच्छून्यंस्मराम्यहम् ॥ मनोमनननिर्माणान्पार्थिवाकारवर्जितान् ॥ व्याप्तान्वायुमयैर्भूतैर्दशसर्गान्स्मराम्यहम् ५२

दिशःप्राच्यादयःअर्कसोमादेर्ऋक्षाणांनक्षत्राणामुदयास्तमयादिनियतसंचाराच्चनियतोत्तरदिक्स्थितमेर्वादिस्थानकःप्रसिद्ध्यंति ४६ सर्गांतरंतुतादिशस्तस्मिन्मेरावेवान्यथाप्रकारांतरणास्थि
तेसतिचित्रपटलिखितमेर्वाद्यधीनादिशस्तत्परिवर्तनइवअन्यथासंस्थानंव्यत्यस्तस्थितिंयांतीत्यर्थः ॥ एवंदिशामनियतस्थित्यामिथ्यात्वेतदनुसारिनियतावयवसन्निवेशघटितस्यसर्वस्यापि
जगतोऽनिर्वचनीयतालक्षणंमिथ्यात्वंप्रतिभातीत्याह ॥ नसदित्यादिना ४७ आत्मनःस्पंदचमत्कारोमायिकविक्षेपशक्तिस्तद्विभवः ॥ जागतेषुपदार्थेषुदिक्कृतव्यवस्थाव्यत्यासइवकालकृतव्य
वस्थाव्यत्यासोपिदृश्यतइत्येतत्प्रपचयन्दर्शयति ॥ पुत्रइत्यादिना ४८ ४९ त्रेतायांद्वापरेचकृतयुगाचारान्कलियुगस्थितिंचेत्यनुकृष्यान्वयः ॥ कलियुगस्थितिमेवसंक्षिप्याविवृणोति ॥
अदृष्टेति ५० क्वचित्कृतयुगादावपि ॥ तथाहि ॥ कृतयुगेपिपुष्करेणनलस्यनिकृत्याद्यूतेजयोविनापराधमेकवस्त्रेणसभार्यस्यनिवासनंचप्रसिद्धम् ५१ हेब्रह्मन्चतुर्युगसहस्रस्यांतेअवसा
नेवेधसिजगद्रूपसंहारक्रमेणाप्सुशयित्वायोगनिद्राच्छलेनब्रह्मणःपरमात्मनोध्यातरिसतिससुरासुरमानुषंजगच्छून्यमसत्तामिवापन्नंस्मरामीत्यर्थः ॥ एवंप्रलीनेपिजगत्यैंदवमनोमनननिर्मा ॥२७॥

१ जायेत इतिपाठः

णान्प्रागुक्तान्वातमयैर्वायुप्रायैर्भूतैःप्राणिभिर्व्याप्तान् ५२ उक्तंसर्वंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ विचित्रेति ॥ अहंब्रह्मादिनेषुकल्पेषुविचित्रस्थानविशेषयुक्तादेशायेषुतथाविधान्विचित्रकार्याकुल भूतानांकोशभूतान् अशेषान्सर्वान्सर्गान्स्मरामीत्यर्थः ५३ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्वाविंशतितमःसर्गः ॥ २२ ॥ त्यक्तेषुयेषुदोषेषुनरंमृत्युर्नबाध्यते ॥ यत्परंचमनः कार्यंतत्सर्वमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ इदंवक्ष्यमाणम् ॥ प्रच्छेर्गौणेकर्मणिक्तः १ कथंकीदृशदोषत्यागगुणार्जनप्रकारेण वाचालयंतिमुखरयंतिभृत्यवाक्पटुतांप्रश्नमुखेनख्यापयंतीतियावत् ३ ४ तत्रसर्वदोषाधारवासनानाशएवमुख्योमृत्युतरणोपायइत्याह ॥ दोषेति ॥ यथात्यक्तहाराद्याभरणंचोरानजिघांसंतितद्वदित्यर्थाद्गम्यते ५ निःश्वासलक्षणादेहवृक्षच्छेदना

विचित्रसंस्थानविशेषदेशान्विचित्रकार्याकुलभूतकोशान् ॥ विचित्रविन्यासविलासवेषान्स्मराम्यहंब्रह्मदिनेष्वशेषानन् ५३ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०भू०चिरजीवितवर्णनंनामद्वाशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अथासौवायसश्रेष्ठोजिज्ञासार्थमिदंमया ॥ भूयःपृष्टोमहाबाहो कल्पवृक्षलताग्रके १ चरतांजगतःकोशेव्यवहारवतामपि ॥ कथंविहगराजेंद्रदेहंमृत्युर्नबाधते २ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ जानन्नपिहिसर्वज्ञब्रह्मन्जिज्ञासयेवमाम् ॥ पृच्छासिप्रभवोनित्यंभृत्यंवाचालयंतिहि ३ तथापियत्पृच्छसिमांतत्तेप्रकथयाम्यहम् ॥ आज्ञाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनंसताम् ४ दोषमुक्ताफलप्रोतावासनातंतुसंततिः ॥ हृदिनग्रथितायस्यमृत्युस्तंनजिघांसति ५ निःश्वासवृक्षक्रकचाःसर्वदेहलताघुणाः ॥ आधयोयंनभिंदंतिमृत्युस्तंनजिघांसति ६ शरीरतरुसर्पौघाश्चिंतार्पितशिरःफणाः ॥ आशायंनदहंत्यंतर्मृत्युस्तंनजिघांसति ७ रागद्वेषविषापूरःस्वमनोबिलमंदिरः ॥ लोभव्यालोनभुंक्तेयंमृत्युस्तंनजिघांसति ८ पीताशेषविवेकांबुःशरीरांभोधिवाडवः ॥ ननिर्दहतियंकोपस्तंमृत्युर्नजिघांसति ९ यंत्रांतिलानांकठिनंराशिमुग्रमिवाकुलम् ॥ यंपीडयतिनानंगस्तंमृत्युर्नजिघांसति १० एकस्मिन्निर्मलेयेनपदेपरमपावने ॥ संश्रिताचित्तविश्रांतिस्तंमृत्युर्नजिघांसति ११ वपुःखंडाभिपतितंशाखामृगमिवोदितम् ॥ नचंचलंमनोयस्यतंमृत्युर्नजिघांसति १२ एतेब्रह्मन्महादोषाःसंसारव्याधिहेतवः ॥ मनागपिनलुंपंतिचित्तमेकंसमाहितम् १३ आधिव्याधिसमुत्थानिचालितानिमहाभ्रमैः ॥ नविलुंपंतिदुःखानिचित्तमेकंसमाहितम् १४ नास्तमेतिनचोदेतिनसंस्मृतिर्नविस्मृतिः ॥ नसुप्तंनचजाग्रत्स्याच्चित्तंयस्यसमाहितम् १५ अंधीकृतहृदाकाशाःकामकोपविकारजाः ॥ चिंतानपरिहिंसंतिचित्तंयस्यसमाहितम् १६ नददातिनचादत्तेनजहातिनयाचते ॥ कुर्वन्नेवचकार्याणिचित्तंयस्यसमाहितम् १७

क्रकचायेभ्यःसर्वासांदेहलतानांदेहवृक्षशाखाभूतहस्तपादादीनांघुणाःकाष्ठकीटभूताःआधयोमनोव्यथाः ६ शरीरतरोःकोटरस्थसर्पौघभूताःअतएवचिंता लक्षणाअर्पिताःशिरसिफणायैः ॥ नदहंतिअर्थात्स्वविषाग्निना ७ नभुंक्तेनदशति ८ शरीरांभोधेर्वाडवोवडवाग्निभूतः ॥ अतएवपीताशेषविवेकांबुः९ आकुलंव्यग्रम् ॥ तिलानांराशिंकर्मयंत्रंकर्त्रिवउग्रमितिक्रियाविशेषणम् १० ब्रह्मात्मविश्रांतिरेवात्यंतिकमृत्युजयोपायइत्याशयेनाह ॥ एकस्मिन्निति ११ वपुर्लक्षणेपुष्पितवनखंडेअभिपतितःशाखामृगइवउदितमूर्जितम् ॥ छांदसंक्लीबत्वम् १२ दोषानुपसंहरंस्तज्जयहेतुगुणान्वक्तुंप्रथमंसमाधानमेवमुख्योगुणइत्याशयेनतंप्रशंसति ॥ एतेइत्यादिना १३ १४ १५ १६ कर्माणिकुर्वतयथाशास्त्रंव्यवहरदपि १७

१ 'गृहे' इतिपाठः

दुष्टाअर्थाअर्जनीयधनादयःआरभ्यंतइत्यारंभाःकृषिगृहधनादयः ॥ गुणारागद्वेषादयःउदाहृतामर्मप्रकाशनोक्तयःक्रमानीतयः नकृंततिदुष्टफलेननपरितापयंति १८ आभांतिप्रकाश
मानानिविपुलार्थानिबहुलाभानिसर्वाण्येवसुखानीतिशेषः ॥ अनुधावंतिअनुसरंति १९ उदर्कऔत्तरकालिकंसुखंतस्मैहितम् ॥ दुरीहितदशाभोगाभिलापदृष्ट्याउन्मुक्तंस्वात्मलाभलक्षणंतत्पर
म् २० चित्तस्यवैधुर्यंपुरुषार्थविधुरतातद्दायिना ॥ अनेकत्वंभेददृष्टिस्तल्लक्षणपिशाचेनयत्सौख्यंनदृष्टंतत्परम् २१ आदौचारुसुखारंभंमध्येअर्थपरिपाकेपिमधुरम् अंतेपथ्यंसर्वदुःखनिवर्तकंज्ञा
नंतत्परम् २२ आद्यंतमध्यगंसर्वावस्थास्वनुगतमात्मसुखम् २३ नविद्यतेउत्तमंयस्मात्तथाविधंसौभाग्यंनित्यनिरतिशयानंदइत्यर्थः २४ अनुत्तमसौभाग्यत्वमेवेतरसुखानित्यतादिप्रपंचनेन
साधयति ॥ सामरेत्यादिना २५ २६ २७ एवंलोकत्रयस्याशुभतामुक्त्वातद्घटितजगतएवतदाह ॥ सस्वर्गइति ॥ २८ क्रियाशब्देनतत्फलानिलक्ष्यंते २९ चितापदमपिमानसक्रियामात्रपरंत

येदुरर्थादुरारंभादुर्गुणादुरुदाहृताः ॥ दुष्क्रमास्तेनकृंततिचित्तंयस्यसमाहितम् १८ आभांतिविपुलार्थानिमहांतिगुणवंतिच ॥ सर्वाण्येवानुधावंतिचित्तंयस्य
समाहितम् १९ यदुदर्कहितंसत्यमनपायिगतभ्रमम् ॥ दुरीहितदशोन्मुक्तंतत्परंकारयेन्मनः २० यददृष्टमशुद्धेनचित्तवैधुर्यदायिना ॥ अनेकत्वपिशाचेनतत्प
रंकारयेन्मनः २१ आदौमध्येतथांतेचाचिरायपरमोचितम् ॥ यच्चारुमधुरंपथ्यंतत्परंकारयेन्मनः २२ यदनंतमनःपथ्यंतथ्यमाद्यंतमध्यगम् ॥ समस्त
साधुभिर्जुष्टंतत्परंकारयेन्मनः २३ यद्बद्धेःपरमालोकमाद्यंयदमृतंपरम् ॥ यदनुत्तमसौभाग्यंतत्परंकारयेन्मनः २४ सामरासुरगंधर्वेसविद्याधरकिन्नरे ॥ ससुर
स्त्रीगणेस्वर्गेनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् २५ सतरौसनराधीशेसपर्वतपुरव्रजे ॥ सांबुधौभूतलेतातनकिंचिच्छोभनंस्थिरम् २६ सनागेसासुरव्यूहेसासुरस्त्रीग
णेतथा ॥ समस्तएवपातालेनकिंचिच्छोभनंस्थिरम् २७ सस्वर्गेससुरालोकेसपातालेसदिक्तटे ॥ जगत्यस्मिंस्तुसर्वस्मिन्नकिंचिच्छोभनंस्थिरम् २८ आधिव्या
धिविलोलासुदुःखौघवलितासुच ॥ क्रियासुनित्यतुच्छासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् २९ तरलीकृतचित्तासुहृदयानंदिनीषुच ॥ चिंतासुधीविकारासुनकिंचित्सु
स्थिरंशुभम् ३० हृत्क्षीरोदकसंस्पंदमंदरेषुचलेष्वपि ॥ स्वसंकल्पविकल्पेषुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ३१ अनारतागमापायपरास्वसिशिरास्वपि ॥ चित्राकारा
सुचेष्टासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ३२ नवरमेकमहीतलराजतानचवरंविबुधामररूपता ॥ नचवरंधरणीतलनागतास्थितिमुपैतिहियत्रसतांमनः ३३

ःफलोपलक्षकम् ३० हृन्मनस्तल्लक्षणस्यक्षीरोदकस्यसंस्पंदेक्षोभणेमंदरायमाणेषु ॥ इदंमानसक्रियामात्रोपलक्षणम् ३१ अतिचित्राकारासुअत्यद्भुतासु, अतएवासिशिरास्त्रासिधारामायासुइं
द्रियादिचेष्टासु ३२ एवमशाश्वतत्वात्तुच्छत्वाच्चनजागतंकिमपिसुखंविवेकिभिःस्पृहणीयमित्याह ॥ नवरमित्यादिना ॥ एकाअनन्यराजतासर्वमहीतलराजतानवरम् ॥ एवंविबुधाअभिज्ञत
मायेअमराइंद्रबृहस्पत्यादयस्तद्रूपतास्वर्गराज्याद्यपीतियावत् ॥ धरण्यास्तलेपातालेसर्वधरणीधारणसमर्थाशेषनागतापातालराज्यमपीतियावत् ॥ यत्रसतांविवेकिनांमनःस्थितिपूर्णकाम

१ ससुरासुर इतिपाठः

तयाविश्रांतिमुपैतितथाविधंकिमपिनभवतीत्यर्थः ३३ एवंदुरूहत्वाद्विस्तृतत्वाच्चाकुलताहेतुना नाशास्त्राणां चतुर्दशविद्यास्थानानांविचारणंनिष्कर्षसामर्थ्यलक्षणंपांडित्यमपिनवरम् ॥
एवंपरेषांकार्याणांबुद्धिसौष्ठवाद्विचार्यविवेचनसामर्थ्यलक्षणंलोकानुरंजनसामर्थ्यमपिनवरम् ॥ अग्र्याणांभारतादिकथानांक्रमस्यवर्णनादिसामर्थ्यमपिनवरमितिपूर्ववत् ३४ यदिआधिप्रचुरत्वा
ज्जीवितंनवरंतर्हिसर्वाधिनिवृत्तिमत्त्वान्मरणंवरंस्यात्तत्राह ॥ दृढमूढतेति ॥ सर्वदुःखनिदानमूढतादार्ढ्यात्तदपिनवरमित्यर्थः ॥ तर्हिभोगेनसर्वदुःखक्षयकरत्वान्नरकोवरमस्त्वितिचेन्नेत्याह ॥ न
चेति ॥ नरकस्यापिपुनःपापजन्मावसानत्वान्नतत्रापिसर्वदुःखक्षयइतिभावः ॥ विष्टपंसर्वभुवनाधिपत्यम् ३५ नरस्यविवेकिनःपुरुषस्यइतिअनेनप्रकारेणविचार्यमाणाविविधजगत्क्रमाःसम
स्ताःसर्वेपिनरम्याः ॥ हियस्माद्धेतोस्तेजगत्क्रमाश्चलतरकलनयाअशाश्वतत्वबुद्ध्याआहितेगृहीतेपदार्थेमहांतःकथंचिरस्थितिमात्यंतिकविश्रांतिंयांतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०त्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देहनाडीक्रमोपेताषट्चक्रहृदयान्विता ॥ प्राणस्पंदविभागाढ्याप्राणचिंतेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यदिजगतिनकिंचिच्छोभनंस्थि

नवरमाकुलशास्त्रविचारणंनचवरंपरकार्यविवेचनम् ॥ नवरमग्र्यकथाक्रमवर्णनांस्थितिमुपैतिहि यत्रसतांमनः ३४ नवरमाधिमयंचिरजीवितंनचवरंमरणंदृढ
मूढता ॥ नचवरंनरकोनचविष्टपंस्थितिमुपैतिहिनक्वचिदाशयः ३५ इतिविविधजगत्क्रमाःसमस्ताःखलुमतिमूढतयानरस्यरम्याः ॥ चलतरकलनाहितेप
दार्थेकथमुपयांतिचिरस्थितिंमहांतः ३६ इत्यार्षे०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणे०पू०भुशुंडोपाख्यानेसमाधानसंकल्पनिराकरणंनामत्रयोविंशःसर्गः॥ २३॥
भुशुंडउवाच ॥ एकैवकेवलादृष्टिर्निरापायागतभ्रमा ॥ विद्यतेसर्ववित्त्वेषुसर्वश्रेष्ठासमुन्नता १ आत्मचिंतासमस्तानांदुःखानामंतकारिणी ॥ चिरसंभृतदुःख
प्रसंसारभ्रमहारिणी २ निष्कलंकमनोमार्गविपुलांगणचारिणी ॥ तथासमस्तदुःखानांचिंतानर्थविनाशिनी ३ ज्योत्स्नयेवांधकाराणामलमंतःप्रजायते ॥ सा
स्वात्मचिंताभगवन्सर्वसंकल्पवर्जिता ४ युष्मदादिषुसुप्रापादुष्प्रापैवास्मदादिषु ॥ समस्तकलनातीतंपरांकोटिमुपागतम् ५ पदमासादयंत्येतत्कथंसामान्य
बुद्धयः ॥ आत्मचिंताविलासिन्यास्तस्याःसख्योमहामुने ६ किंचित्साम्यमुपायाताविज्ञानशशिशीतलाः ॥ आत्मचिंतासमानानांविविधानांमुनीश्वर ७ आ
त्मचिंतावयस्यानांमध्यात्कतमामया ॥ सर्वदुःखक्षयकरीसर्वसौभाग्यवर्धिनी ८ कारणंजीवितस्येहप्राणचिंतासमाश्रिता ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्तवंतं
विहगंभुशुंडंपुनरप्यहम् ॥ जानन्नपीदमव्यग्रःपृष्टवान्क्रीडयामुनिम् ९ सर्वसंशयविच्छेदिन्नत्यंताचिरजीवित ॥ यथार्थंब्रूहिमेसाधोप्राणचिंताकिमुच्यते
१० भुशुंडउवाच ॥ सर्ववेदांतवेत्तासिसर्वसंशयनाशकः ॥ मामेतत्परिहासार्थंमुनेपृच्छसिवायसम् ११

रंतर्हिकिंतच्छोभनंस्थिरंचयत्रविवेकिनश्चित्तविश्रांतिस्तदाह ॥ एकैवेत्यादिना ॥ सर्वेषुवित्त्वेषुज्ञानेषुमध्येसर्वांशेश्रेष्ठासमुन्नतासहसादुरारोहेतियावत् १ आत्मचिंतासाक्षात्कारपर्यंतआत्मवि
चारः ॥ चिरमनादिकालादारभ्यकामकर्मवासनासंभृतस्यदुःखप्रकल्पस्यसंसारभ्रमस्यहरणशीला २ निरस्तमायादिकलंका प्रत्यक्प्रवणंमनएवमार्गोयत्रतथाविधेमनसोप्यमार्गेअगम्येवा
निरतिशयभूमानंदलक्षणेप्रत्यगात्मांगणेसंचरणशीला ॥ तथाउपस्थितसर्वदुःखानांभाविदुःखानुसंधानप्रयुक्तचिंतादिसर्वानर्थानांचविनाशिनी ३ अंधकाराणांतत्कार्यभ्रांतिभिःसहपरिगणना
द्बहुवचनम् ॥ अलमत्यंतमंतोनाशस्तयेतिशेषः ४ दुष्प्रापैवेत्यवधारणेहेतुमाह ॥ समस्तेत्यादिना ५ सामान्यबुद्धयःअविशुद्धप्राकृतबुद्धयः ॥ तर्हिसातवकथंसुलभाजातेतिचेत्तत्सखीसमाश्रय
णादित्याशयेनप्राणचिंतांवर्णयितुंपीठिकांरचयति ॥ आत्मचिंतेत्यादिना ६ ७ ८ क्रीडयाकौतुकेन ९ किंकीदृशी १० ११

भवतांपूज्यानांयुष्मदादीनांसन्निधौइदंप्राणदर्शनंपरिशिक्षितुंविशेषतःपरिज्ञातुंपुनःप्रत्युतराणित्वत्प्रश्नस्यप्रत्युतरंवदानि ॥ लोडुत्तमः १२ देहगेहवर्णनक्रमेणवक्ष्यमाणम् १३ वातपित्तकफ
लक्षणत्रिप्रकारामहांतःस्थूणाविष्टंभकाष्ठानियस्य १४ पुर्यष्टकंप्राग्व्याख्यातम् ॥ तत्पुर्यष्टकमात्रंस्वजनाबांधवाश्चयस्य १५ अंतःसाक्षितयात्वंमयावर्ण्यमानंदेहगेहंपश्यसिसाक्षादनुभव
सि ॥ सत्यौकर्णशष्कुलीद्वयलक्षणेचंद्रशालिकेशिरोगृहेयस्मिन् ॥ शिरोरुहैःकेशैराच्छादनवत् १६ भुजौपार्श्वेचउपमंदिराणिमंदिरपक्षभागायस्य ॥ दंतालिर्दंतपंक्तिस्तल्लक्षणकेसरमाला
भिर्भूषितंप्रधानद्वारबिलंयस्य १७ रूपरसग्रहणंसर्वबाह्यविषयोपलक्षणम् ॥ तान्स्पर्शयंतिअंतर्निवेदयंतियानिज्ञानेंद्रियाणितल्लक्षणद्वारपालवत् ॥ तत्रत्वचःसर्वांगव्याप्त्यासर्वद्वारपालत्वमि
तिअधोद्वारयोरपितद्वत्त्वंबोध्यम् ॥ सर्वत्रसंकुलेनलिंगदेहव्याप्तिद्वाराव्याप्तेनआत्मालोकेनवलितंव्याप्तम् ॥ विशेषतश्चजागरेतारेअक्ष्णोःकनीनिकेतल्लक्षणयोरलिंदयोरूर्ध्वतमद्वारप्रकोष्ठयोः
कृतास्वामिस्थितिर्यस्मिन् ॥ इंधोहवैनामैषयोयंदक्षिणेक्षन्पुरुषः नेत्रस्थंजाग्रतंविद्यादितिश्रुतेरितिभावः १८ रक्तमांसवसाभिर्वारिमृद्रोमयैरिवदिग्धमुपलेपेनोपचितम् ॥ स्नायवःशिरास्तत्संतति

अथवाभवतामेवभगवन्परिशिक्षितुम् ॥ पुनःप्रत्युत्तराणीदंकामेक्षातिरुपास्थिता १२ भुशुंडजीवितकरंभुशुंडस्वात्मलाभदम् ॥ शृणुप्राणसमाधानंवक्ष्यमाण
मिदंमया १३ पश्येदंभगवन्सर्वंदेहगेहंमनोरमम् ॥ त्रिप्रकारमहास्थूणंनवद्वारसमावृतम् १४ पुर्यष्टककलत्रेणतन्मात्रस्वजनेनच ॥ अहंकारगृहस्थेनसर्वतः
परिपालितम् १५ अंतःपश्यसिसत्कर्णशष्कुलीचंद्रशालिकम् ॥ शिरोरुहाच्छादनवद्विपुलाक्षिगवाक्षकम् १६ आस्यप्रधानसुद्वारंभुजपार्श्वोपमंदिरम् ॥
दंतालिकेसरस्रग्भिर्भूषितद्वारकोटरम् १७ अनारतंरूपरसस्पर्शनद्वारपालवत् ॥ संकुलालोकवलितंतारालिंदकृतस्थिति १८ रक्तमांसवसादिग्धंस्नायुसं
ततिवेष्टितम् ॥ स्थूलास्थिकाष्ठसंबद्धंसुकुडचंसुसमाहितम् १९ इडाचपिंगलाचास्यदेहस्यमुनिनायक ॥ सुस्थितेकोमलेमध्येपार्श्वकोष्ठेनिमीलिते २० प
द्मयुग्मत्रयंयंत्रमस्थिमांसमयंमृदु ॥ ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलत्कोमलसद्दलम् २१ सेकेनविकसत्पत्रंसकलाकाशचारिणा ॥ चलंतितस्यपत्राणिमृदुव्या
प्तानिवायुना २२ चलत्सुतेषुपत्रेषुसमरुत्परिवर्धते ॥ वाताहतेलतापत्रजालेबहिरिवाभितः २३ वृद्धिंनीतःसनाडीषुकृत्वास्थानमनेकधा ॥ ऊर्ध्वाधोवर्तमा
नासुदेहेस्मिन्प्रसरत्यथ २४ प्राणापानसमानाद्यैस्ततःसहृदयानिलः ॥ संकेतैःप्रोच्यतेतज्ज्ञैर्विचित्राचारचेष्टितैः २५ भिर्वेष्टितंरुद्धम् ॥ अतएवसुकुडचम् १९ अस्य

देहस्यमध्येइडापिंगलाचेतिद्वेकोमलेसूक्ष्मेनाड्यौवामदक्षिणपार्श्वकोष्ठेनिमीलितेअनभिव्यक्ते नासापुटयोःप्राणसंचारलिंगेनाभिव्यक्तेसुस्थिते २० तत्रसर्वप्राणशक्तीनामाश्रयभूतंद्वासप्ततिसह
स्रसंख्याकनाडीप्रभेदमूलजालकंपुरीतन्नामकंसंपुटितसनालपद्मयुग्मत्रयाकारंहृत्पद्मयंत्रत्रयंदर्शयति ॥ पद्मयुग्मेति ॥ अस्थिग्रहणाद्वंक्रिसंधिकीलप्रोतोर्ध्वनालतागम्यते ॥ अन्योन्यंसंपुटीभावे
नामिलत्कोमलसद्दलमतएवयंत्रंप्रत्येकंयंत्राकारम् २१ नासाग्रादिपादांतसकलदेहाकाशचारिणाचंद्राख्यापानवाय्वमृतसेकेनविकसंतिपत्राणिदलानियस्यतत् ॥ एवंप्राणसंचारेणपत्राणिईषत्सं
कुचंतीत्यर्थाद्गम्यते ॥ अतएवतस्ययंत्रस्यपत्राणिप्राणापानवायुनाव्याप्तानिखंतिमृदुचलंतिप्रत्युच्छ्वासनिःश्वासमीषत्संकुचंतिविकसंतिचेत्यर्थः २२ किंवतस्तत्राह ॥ चलत्स्विति ॥ परिवर्ध
तेपरितःप्रसारात्पुरीतत्संबद्धसर्वनाडीच्छिद्रेषुप्रविश्यबहुलीभवतीत्यर्थः ॥ यथाबहिररण्यादौलतापत्रजालेवातेनाहतेसतिवायुःपरितःप्रसरतितद्वदित्यर्थः २३ एवंवृद्धिंनीतःसहृदयवायुनाभि
कंठसर्वांगलक्षणमनेकधास्थानंकृत्वाकल्पयित्वाप्राणादिपंचसंज्ञःसन्नूर्ध्वाधोवर्तमानासुद्विसप्ततिसहस्रप्रतिशाखासुएकोत्तरशतनाडीषुप्रविश्यदेहेप्रसरतीत्यर्थः २४ तदेवाह ॥ प्राणेति २५

तैःप्राणैःसहप्राणशक्तीनामपिसर्वांगेप्रसरंदर्शयति ॥ हृत्पद्मेति २६ तासामन्नरसस्यदेहव्यापनायनाडीषुव्यापारमाह ॥ तांयीति २७ हृदयमेवमुख्यस्थानंप्राणस्यैवमुख्यता अन्येतद्वृत्तिभेदास्त
द्वारेणप्राणएवसर्वशरीरेंद्रियादिचेष्टाःशक्तिभेदैःकरोतीत्याह ॥ सएषइत्यादिना २८ २९ यंत्रेहांप्रातिमादियंत्रस्यनृत्यादिचेष्टाम् ॥ यांत्रिकोयंत्रसूत्रधारः ३० ऊर्ध्वगमनमधोगमनामितोद्विविध
संकेतवंतौ ३१ एवंसर्वमैपोद्घातिकमुपवर्ण्यस्वयंक्रियमाणांप्राणचिंतांदर्शयति तयोरितितयोर्गत्यनुसरणंत्वाध्यात्मिकपरिच्छेदत्यागेनाधिदैविकसूत्रात्मरूपतदात्मभावधारणया आसंगपाप्मदू
षितसर्वेंद्रियव्रतपरित्यागेनतन्मात्रव्रताचरणंवागादींद्रियाणांहिवचनादिस्वस्वविषयव्यसनिताव्रतंतच्चासंगपाप्मदूषितमितिश्रमलक्षणेनमृत्युनाभग्नम् ॥ प्राणस्यतुमुखनासिकादिस्थानेषुसंचरण
मेवव्रतंतच्चनविषयासंगदूषितमितिनश्रमात्मनाभज्यतइतिप्राणएवैकोव्रतभंगशून्योमृत्युनानग्रस्यते अतस्तदात्मताधारणतद्व्रतमात्राचरणलक्षणात्प्राणचिंतनात्स्वस्याजितमृत्युतेत्याशयः ॥
इयंचप्राणचिंताप्राणव्रतधारणसहिताबृहदारण्यकेअथातोव्रतमीमांसेत्यादिनातस्मादेकमेवव्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्चनेत्पाप्मामृत्युराप्नुवदितियद्यि चरेत्समापिपयिषेत्तेनोएतस्यैदेवतायैसायु
ज्यंसलोकतांजयतीत्यंतेनग्रंथेनप्रपंचितातत एवावगंतव्या ॥ तयोरुपासनीयगुणांतराण्यप्याह ॥ शीतोष्णवपुषोरित्यादिना ३२ श्रमहीनयोरिति ॥ तानिमृत्युःश्रमोभूत्वोपयेमे अथेममेवना

हृत्पद्मयंत्रत्रितयेसमस्ताःप्राणशक्तयः ॥ ऊर्ध्वाधःप्रसृतादेहेचंद्रबिंबादिवांशवः २६ यांत्यायांतिविकर्षंतिहरंतिविहरंतिच ॥ उत्पतंतिपतंत्याशुताएताःप्राणशक्तयः २७ सएषहृत्पद्मगतःप्राणइत्युच्यतेबुधैः ॥ अस्यकाचिन्मुनेशक्तिःप्रस्पंदयतिलोचने २८ काचित्स्पर्शमुपादत्तेकाचिद्वहतिनासया ॥ काचिदन्नंजरयतिकाचिद्वक्तिवचांसिच २९ बहुनात्रकिमुक्तेनसर्वमेवशरीरके ॥ करोतिभगवान्वायुर्यंत्रेहामिवयांत्रिकः ३० तत्रोर्ध्वाधोद्विसंकेतौप्रसृतावनिलौमुने ॥ प्राणापानावितिख्यातौप्रकटौद्वौवरानिलौ ३१ तयोरनुसरन्नित्यंमुनेगतिमहंस्थितः ॥ शीतोष्णवपुषोर्नित्यंनित्यमंबरपांथयोः ३२ कलेवरमहायंत्रवाहयोःश्रमहीनयोः ॥ हृदाकाशार्कशशिनोस्त्वग्नीषोमस्वरूपयोः ३३ शरीरपुरपालस्यमनसोरथचक्रयोः ॥ अहंकारनृपस्यास्यप्रशस्यैष्टतुरंगयोः ३४ तयोर्ममानुसरतःप्राणापानाभिधानयोः ॥ गतिंशरीरमरुतोराशरीरमरुद्धयोः ३५ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुसदैवसमरूपयोः ॥ सुषुप्तसंस्थितस्येवब्रह्मन्गच्छंतिवासराः ३६ सहस्रविनिकृत्तांगाद्बिसतंतुलवादपि ॥ दुर्लक्ष्याविद्यमानापिगतिःसूक्ष्मतरानयोः ३७ अविरतगतयोर्गतिंविदित्वाहृदिमरुतोरनुसृत्यचोदितांताम् ॥ नपुनरिहहिजायतेमहात्मन्मुदितमनाःपुरुषःप्रणष्टपाशः ३८ इत्यार्षे॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰भु॰प्राणविचारणंनामचतुर्विंशतितमःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥

मोद्योयंमध्यमःप्राणइतिश्रुतेरितिभावः ३३ ३४ आशरीरंयावज्जीवमरुद्धयोरविच्छिन्नोपासनयोः ॥ तथाचप्राक्श्रुतिरुदाहृतायद्युच्चरेत्समापिपयिषेदिति ॥ नविच्छिद्यादितिहितदर्थः ३५
समरूपयोरिति ॥ अभ्यासातिशयेनबहिरंतश्चद्वादशषोडशांगुलप्रदेशमात्रपरिमितसंचारयोरित्यर्थः ३६ प्राणायामाभ्यासात्तयोःसूक्ष्मतमत्वापादनाच्चनोत्क्रमणादिप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥
सहस्रेति ॥ अथवानाड्यंतःसंचारोनयोर्मुखनासिकासंचारइवकुतोनलक्ष्यतेतत्राह ॥ सहस्रेति ॥ यथाकेशःसहस्रधाभिन्नस्तावताणिम्नातिष्ठंतीतिश्रुतेर्नाडीनामेवातिसूक्ष्मत्वाद्दुर्लक्षत्वेतदंतरन
योर्गतिःसुतरांदुर्लक्षेत्याशयः ३७ वर्णितांप्राणचिंतांवर्णयिष्यमाणप्रकारप्रश्नस्यावसरंसूचयन्नुपसंहरति ॥ अविरतेति हृदिहृदयादिस्थानेष्वविरतंगतंसंचारोययोस्तयोर्मरुतोःप्राणापानयोश्चो
दितांनानाश्रुतिषुतत्तत्प्राणोपास्तिप्रकरणेअनेकधाविहितांनिर्दोषत्वगतश्रमत्वाभग्नव्रतत्वसंवर्गाद्यनेकगुणविशिष्टांगतिमनुसृत्यवक्ष्यमाणप्रकारेणोपास्यप्रणष्टमृत्युपाशः सन्पुरुषस्तत्त्वज्ञानेन
जीवन्मुक्तोभूत्वाइहसंसारेपुनर्नजायतइत्यर्थः ॥ हिशब्दःप्राणाद्युपास्तीनामपिनिष्कामानुष्ठितानांज्ञानद्वारामुक्तिहेतुत्वंश्रुतिषुप्रसिद्धमितिद्योतनार्थः ३८ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशे॰ २४

प्राणापानगतिष्वत्ररेचकादिप्रकल्पनम् ॥ प्राणापानोदयलयस्थानंब्रह्मचवर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रश्नावसरप्रदानसूचितश्चिंतनीयप्राणगतिप्रकारभेदोमयापृष्टइत्याह ॥ इत्थमिति १ २ एकःप्राणश ब्दोरूढःअपरस्तुप्रागनितीतियागिकस्तल्लक्षणपरः ॥ लक्षणानुसारेणैवोर्ध्वस्थानमभिनीयदर्शयति ॥ अयमुपरिस्थितइति ३ एवमपानपदमप्येकंयौगिकंपूर्ववत्सर्वम् ४ एवंलक्षणतोभेदंप्र दर्श्यतद्गतिष्वयत्नतःसदैवप्राणायामत्वसिद्धिचिंतनंदर्शयति ॥ जाग्रतइत्यादिना ५ तत्रहृदयान्मूर्धपर्यंतंप्रश्वासगत्यर्धमांतररेचकत्वेनाचिंतनीयम् ॥ मूर्धादिबाहिर्द्वादशांगुलपर्यंतंत्वर्धंबाह्यपूर कत्वेनेत्याह ॥ बाह्येतिद्वाभ्याम् ६ ७ एवंबाह्याद्देशादपानेअंतःपरापततिप्रविशतियोनासाग्रादिमूर्धपर्यंतोयश्चमूर्धादिहृदयपर्यंतोवायोःस्पर्शस्तंद्विविधमप्यंतःपूरकंविदुरित्यर्थः ८ इदानीमंतःकुं

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्थंसकथयन्पक्षीपृष्टस्तत्रपुनर्मया ॥ कीदृशीप्राणवातस्यगतिरित्येवराघव १ ॥ भुशुंडउवाच ॥ जानन्नपिमुनेसर्वंकिंमांपृच्छसिलीलया ॥ यथापृष्टमहंवच्मिशृणुतत्रापिमद्वचः २ प्राणोयमनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्तिःसदागतिः ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेप्राणोयमुपरिस्थितः ३ अपानोप्यनिशंब्रह्मन्स्पंदश क्तिःसदागतिः ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेत्वपानोयमवाक्स्थितः ४ जाग्रतःस्वपतश्चैवप्राणायामोयमुत्तमः ॥ प्रवर्त्ततेयतस्तज्ज्ञततावच्छ्रेयसेशृणु ५ बाह्यो न्मुखत्वंप्राणानांयद्धृदंबुजकोटरात ॥ स्वरसेनास्तयत्नानांतंधीरारेचकंविदुः ६ द्वादशांगुलपर्यंतंबाह्यमाक्रमतामधः ॥ प्राणानामंगसंस्पर्शोयःसपूरक उच्यते ७ बाह्यात्परापतत्यंतरपानेयत्नवर्जितः ॥ योयंप्रपूरणःस्पर्शोविदुस्तमपिपूरकम् ८ अपानेऽस्तंगतेप्राणोयावन्नाभ्युदितोहृदि ॥ तावत्सांकुंभकाव स्थायोगिभिर्यानुभूयते ९ रेचकःकुंभकश्चैवपूरकश्चत्रिधास्थितः ॥ अपानस्योदयस्थानेद्वादशांतादधोबहिः १० स्वभावाःसर्वकालस्थाःसम्यग्यत्नविवर्जि ताः ॥ येप्रोक्ताःस्फारमतिभिस्ताञ्छृणुत्वंमहामते ११ द्वादशांगुलपर्यंताद्बाह्यादभ्युदितःप्रभो ॥ योवातस्तस्यतत्रैवस्वभावात्पूरकादयः १२ मृदंतरस्थानि ष्पन्नघटवद्यास्थितिर्बहिः ॥ द्वादशांगुलपर्यंतेनासाग्रसमसंमुखे १३ व्योम्निनित्यमपानस्यतंविदुःकुंभकंबुधाः ॥ बाह्योन्मुखस्यवायोर्यानासिकाग्रावधि र्गतिः १४ तंबाह्यपूरकंत्वाद्यंविदुर्योगविदोजनाः ॥ नासाग्रादपिनिर्गत्यद्वादशांतावधिर्गतिः १५ यावायोस्तंविदुर्धीराअपरंबाह्यपूरकम् ॥ बहिरस्तंगतेप्राणे यावन्नापानउद्गतः १६ तावत्पूर्णसमावस्थंबहिष्ठंकुंभकंविदुः ॥ यत्तदंतर्मुखत्वंस्यादपानस्योदयंविना १७ तंबाह्यरेचकंविद्याच्चिंत्यमानंविमुक्तिदम् ॥ द्वादशां ताद्यदुत्थायरूपपीवरतापरा १८ अपानस्यबहिष्ठंतमपरंपूरकंविदुः ॥ बाह्यानाभ्यंतरांश्चैतान्कुंभकादीननारतम् १९

भकंकल्पिताकल्पितसाधारण्येनलक्षयति ॥ अपानेइति ॥ अस्तंगतेप्रशांतेसति ९ बहिरपिचरेचकादीन्दर्शयितुमुपक्रमते ॥ रेचकइत्यादिना ॥ अपानस्योदयस्थानेनासाग्राद्बहिर्द्वादशांगु लपर्यंते १० स्वतएवभवंतीतिस्वभावायेरेचकादयःप्रोक्ताः ११ अभ्युदितःअभिमुखंस्थितः ॥ तस्यवातस्यतत्रबाह्यप्रदेशएवबाह्यपूरकादयश्चिंतनीयाइतिशेषः १२ तत्रबाह्यत्राभ्यंतरपानस्यै कीभावेनानिश्चलप्रायास्थितिंकुंभकत्वेनकल्पयति ॥ मृदंतरस्थेतिसार्धेन १३ तस्यपूर्वप्राणभावेनहृदयादारभ्यनासाग्रपर्यंतायागतिस्तांबाह्यपूरकत्वेनापिकल्पयेदित्याह ॥ बाह्योन्मुख स्येति १४ ततोबहिर्गतिंबाह्यपूरकांतरतयाकलयति ॥ नासाग्रादिति १५ बहिरित्यादिःपूर्वोक्तानुवादः १६ बाह्यरेचकद्वयकल्पनप्रकारमाह ॥ यत्तदिति ॥ उदयंप्रस्पंदंविना ॥ तथा चप्रस्पंदपूर्वक्षणेयदंतर्मुखत्वंप्रस्पंदोन्मुखत्वंतमित्यर्थः १७ द्वादशांताद्बाह्यद्वादशांगुलचरमभागात ॥ नासाग्रपर्यंतमपानस्यचलनेनस्वरूपाभि०यत्तयापीवरता १८ १९

बुद्ध्वा उपास्य भूयो न जायत इत्यत्रइयभाविज्ञानफलेनस्तुतिः ॥ अष्टाविति ॥ यद्यपिबाहिरंतश्चरेचकपूरकयोःप्रत्येकंद्वैविध्यकथनात्कुंभकाभ्यासहदशभवंतितथापिकुंभकयोःप्राधान्यादष्टाविन्यभिप्रायेणेयमुक्तिः २० एतदभ्यासात्प्राणनिरोधोपिकालेभवतीत्याह ॥ गच्छतइति २१ कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोप्यनेननश्यतीत्याशयेनाह ॥ यत्करोतीति २२ बाह्यदृष्टिपरित्यागादंतरात्मदर्शनोदयेनपरमपदप्राप्तिरप्यनेनसिद्ध्यतीत्याह ॥ अव्यग्रमिति ॥ अस्मिन्प्राणचिंतनव्यापारेसंसक्तमतएवबाह्यमर्थंपरिजहत्त्यजत् २३ २४ श्वदृतौश्वचर्मभस्त्रायांतव्रतक्षीरादाविवितियावत् २५ २६ प्राणापानयोरनुसरणमनुसाराश्चिंतनंतेनप्राप्तबोधवतांपुंसांसंशांतमलमोहेनचित्तेनअंतर्हृदयस्थेइहप्रत्यगात्मनि २७ २८ प्राणस्याभ्युदयइत्यादिःपूर्वोक्तानुवादः २९ ३०

प्राणापानस्वभावांस्तान्बुद्ध्वाभूयोनजायते ॥ अष्टावेतेमहाबुद्धेरात्रिंदिवमनुस्मृताः २० स्वभावादेहवायूनांकथितामुक्तिदामया ॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापि जाग्रतःस्वपतोपिवा २१ एतेनिरोधमायांतिप्रकृत्यातिचलानिलाः ॥ यत्करोतियदश्नातिबुद्ध्वैवालमनुस्मरन् २२ कुंभकादीन्नरःस्वांतस्तत्रकर्तानकिंचन ॥ अव्यग्रमस्मिन्व्यापारेबाह्यंपरिजहन्मनः २३ दिनैःकतिपयैरेवपदमाप्नोतिकेवलम् ॥ एतदभ्यसतःपुंसोबाह्येविषयवृत्तिषु २४ नबध्नातिरतिंचेतःश्वदृतौव्राह्मणोयथा ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्ययेस्थिताःकृतबुद्धयः २५ प्राप्तप्राप्तव्यमखिलंतैरखिन्नास्तएवहि ॥ तिष्ठतागच्छतानित्यंस्वपताजाग्रतातथा २६ एषाचेत्प्रेक्ष्यतेदृष्टिस्तन्नबंधनमाप्यते ॥ प्राणापानानुसरणप्राप्तबोधवतामलम् २७ संशांतमलमोहेनस्वस्थेनांतरिहेष्यते ॥ सर्वारंभान्सदास्वच्छःकुर्वन्नपिबुधोजनः २८ प्राणापानगतिंप्राप्यसुस्वस्थःसुखमेधते ॥ प्राणस्याभ्युदयोब्रह्मन्पद्मपत्राद्धृदिस्थितात् २९ द्वादशांगुलपर्यंतेप्राणोस्तंयात्ययंबहिः ॥ अपानस्योदयोबाह्याद्द्वादशांतान्महामुने ३० अस्तंगतिरथांभोजमध्येहृदयसंस्थिते ॥ प्राणोयत्रसमायातिद्वादशांतेनभःपदे ३१ पदात्तस्मादपानोयंखादेतिसमनंतरम् ॥ बाह्याकाशोन्मुखःप्राणोवह्न्यग्निशिखायथा ३२ हृदाकाशोन्मुखोपानोनिम्नेवहतिवारिवत् ॥ अपानश्चंद्रमादेहमाप्याययतिबाह्यतः ३३ प्राणःसूर्योग्निरथवापचत्यंतरिदंवपुः ॥ प्रणोहिहृदयाकाशंतापयित्वाप्रतिक्षणम् ३४ मुखाग्रगगनंपश्चात्तापयत्युत्तमोरविः ॥ अपानेंदुर्मुखाग्रंतुप्लावयित्वाहृदंबरम् ३५ पश्चादाप्याययत्येषनिमेषसमनंतरम् ॥ अपानशशिनोंतस्थाकलाप्राणविवस्वता ३६ यत्रग्रस्तातदासाद्यपदंभूयोनशोच्यते ॥ प्राणार्कस्यतथांतस्थायत्रापानसितांशुना ३७ ग्रस्तातत्पदमासाद्यनभूयोजन्मभाङ्नरः ॥ प्राणएवार्कतांयातिसबाह्याभ्यंतरेंबरे ३८ आप्यायनकरीपश्चाच्छशितामधितिष्ठति ॥ प्राणएवं दुतांत्यक्त्वाशरीराप्यायकारिणीम् ३९

हृदयसंस्थितेअंभोजमध्येअस्तंगतिरपानस्येतिशेषः ॥ प्राणोयत्रयस्मिन्नभःपदेसमायातिसमाप्यते ३१ तस्मात्खात्पदात्अपानएतिउद्गच्छति ॥ प्राणापानयोरग्नीषोमात्मकत्वंयदुक्तंतदौष्ण्यशैत्योर्ध्वाधोमुखत्वप्रदर्शनेनोपपादयति ॥ बाह्येत्यादिना ३२ ३३ तयोःसूर्यचंद्रात्मकतावाचिंत्येत्याशयेनतामप्युपपादयति ॥ प्राणइत्यादिना ३४ ३५ कलाचरमोभागः ॥ यत्रयस्मिन्हार्देब्रह्मणिस्थित्वाग्रस्तातद्ब्रह्मासाद्य ३६ यत्रयस्मिन्द्वादशांगुलपर्यंतबाह्याकाशोपलक्षितेब्रह्मणिविद्यमानेनापानेनग्रस्तातद्ब्रह्मपदमासाद्येत्यर्थः ३७ एकस्यैववायोःपर्यायेणशक्तिद्वयोदयश्चिंतनीयइत्याह ॥ प्राणएवेत्यादिना ३८ आप्यायनमाप्यायोह्लादनम् ३९

तत्रबाहिर्द्वादशांगुलपर्यंतेप्रसृतःप्राणोयावदर्कतामौष्ण्यंपरित्यज्यचंद्रतांशैत्यंनगतःसाप्राणापानयोःसंध्यवस्थातस्यांदेहाद्बहिःप्राणलयादात्मनोनिर्देहत्वानिष्क्रियत्वनिर्मनस्त्वादयोवास्तवस्व
भावाःसंभावयितुंशक्यत्वाद्विचार्यंते ॥ तत्रबाह्यकुंभकेदेहादिदेशपरिच्छेदाभावाच्चंद्रसूर्यात्मकप्राणापानक्रियाप्रयुक्तायुःकालपरिच्छेदाभावाच्चादेशकालेस्वात्मनिप्रतिष्ठितेनयोगिनानशोच्यते
इत्यर्थः४०एवमंतःकुंभकेपिहृदिप्राणापानसंधौप्रतिष्ठितस्यमनसोनिजाधिष्ठानपरमात्मतत्त्वबोधावश्यंभावान्नजन्मादिप्रसक्तिरित्याह हृदीति ४१ आत्मनोमनसःआधारमधिष्ठानंपरमात्मानम्
अथवाहृदयस्थःस्वात्मैवप्राणसूर्यःसरवापानात्मकचंद्रतयाउदयास्तमयतद्रश्मिभूतव्यानादिवृत्तिभेदाद्यात्मनाविवर्त्ततेनतद्व्यतिरिक्तःकश्चिदस्तीत्युपासनंस्वात्मदर्शनेहेतुरित्याह ॥ सोदयास्त
मयामिति ४२ ननुकिंहृद्यात्मसाक्षात्कारेणबाह्यतमसाबहिरेवापरिच्छिन्नस्यात्मनआवृतत्वात्तत्क्षयायबाह्यज्योतिरेवकिंनान्विष्यतेतत्राह ॥ नेति ४३ हार्दंत्विति ॥ बाह्यध्वांतकल्पनापिहा

क्षणादायातिसूर्यत्वंसंशोषणकरंपदम् ॥ अर्कतांसंपरित्यज्यनयावच्चंद्रतांगतः ४० प्राणस्तावद्विचार्यंतेऽदेशकालेनशोच्यते ॥ हृदिचंद्रार्कयोर्ज्ञात्वानित्य
मस्तमयोदयम् ४१ आत्मनोनिजमाधारंनभूयोजायतेमनः ॥ सोदयास्तमयंसेंदुसरश्मिंसगमागमम् ४२ हृदयेभास्करंदेवंयःपश्यतिसपश्यति ॥ नक्षीणंनापरि
क्षीणंबहिष्ठंसिद्धयेतमः ४३ हार्दंतुक्षपयेत्ध्वांतंयत्क्षयेसिद्धिरुत्तमा ॥ बाह्येतमसिसंक्षीणेलोकालोकःप्रजायते ४४ हार्देतुतमसिक्षीणेस्वालोकोजायतेमुने ॥ हा
र्दांधकारक्षयदंपरिज्ञातंविमुक्तिदम् ४५ सोदयास्तमयंयत्नात्प्राणार्कमवलोकयेत् ॥ अपानेंदुःप्रयात्यस्तंयत्रहृत्पद्मकोटरे ४६ पदात्तस्मादुदेत्यंतःप्राणार्कोबहि
रुन्मुखः ॥ अपानेस्तंगतेप्राणःसमुदेतिहृदंबुजात् ४७ छायायांगलितायांतत्रैवाशुयथातपः ॥ प्राणेत्वस्तंगतेबाह्यादपानःप्रोदितःक्षणात् ४८ आतपे
परितोनष्टेछायेवानुपदंतथा ॥ प्राणजन्मावनौनष्टमपानंविद्धिसन्मते ४९ अपानजन्मभूमौचप्राणंनष्टमवेहिहि ॥ अस्तंगतवतिप्राणेत्वपानेभ्युदयोन्मुखे
५० बाहिःकुंभकमालंब्यचिरंभूयोनशोच्यते ॥ अपानेस्तंगतेप्राणेकिंचिदभ्युदयोन्मुखे ५१ अंतःकुंभकमालंब्यचिरंभूयोनशोच्यते ॥ प्राणरेचकमालंब्यअ
पानाद्दूरकोटिगम् ५२ स्वच्छंकुंभकमभ्यस्यनभूयःपरितप्यते ॥ अपानरेचकाधारंप्राणपूरांतरस्थितम् ५३ स्वसंस्थंपूरकंदृष्ट्वानभूयोजायतेनरः ॥ प्रा
णापानावुभावंतर्यत्रैतौविलयंगतौ ५४ तदालंब्यपदंशांतमात्मानंनानुतप्यते ॥ प्राणभक्षोन्मुखेपानेदेशंकालंचनिष्कलम् ५५ विचार्यबाहिरंतर्वानभूयःपरि
शोच्यते ॥ अपानभक्षणपरेप्राणेहृदितथाबहिः ५६ देशंकालंचसंप्रेक्ष्यनभूयोजायतेमनः ॥ यत्रप्राणोह्यपानेनप्राणेनापानएवच ५७

र्दध्वांतवशादेवेतितत्क्षयेतत्क्षयोर्थसिद्धइतिभावःबाह्यज्योतिषाबाह्यतमःक्षपणंतुरूपादिदर्शनहेतुरेवनबहिरात्मदर्शनेहेतुरित्याशयेनाह॥ बाह्येइति ॥ लोक्यतइतिलोकोजगद्रूपम् ४४ ४५ उ
क्तेबाह्यांतःकुंभकप्रतिष्ठेप्ररोचनायप्रपंचयिष्यन्भूमिकारचयति ॥ अपानेंदुरित्यादिना ४६ ४७ ४८ ४९ उदयोन्मुखतैवनिरोद्धव्येत्याशयः ५० ५१ अपानादपानोदयस्थानाद्द्वादशांगुलस्था
नाद्दूरकोटिगंषोडशांगुलभागप्रसारिणमित्यर्थः ५२ निःशेषवायुरेचनात्स्वच्छम् ॥ नासाविवरेणांतःप्रविशत्यपानेबाह्यरेचकाधारंप्राणस्यपूरणंप्राणपूरस्तदर्थमंतःआस्थितंप्रविष्टंस्वसंस्थंदेहांतर्ग
तंपूरकंदृष्ट्वाउपास्य ५३ यत्रहार्देब्रह्मणि ५४ इदानीमर्कतांसंपरित्यज्यनयावच्चंद्रतांगतइत्यत्रअदेशकालेनशोच्यतेइतियदुक्तंतद्विवृण्वन्बाह्यकुंभकोक्तस्यदेशकालबाधस्यांतःकुंभकेप्यनुकर्ष
दर्शयति ॥ प्राणभक्षोन्मुखइत्यादिना ॥ बाहिःप्राणलयाधिष्ठायचितिअंतःप्राणनिर्गमापादायचितिवाबाधेनदेशंकालंचात्तदंतर्वर्तिवस्तुजातंचानिष्कलंचिन्मात्रमेवेतिविचार्येत्यर्थः ५५ ५६ ५७

देशकालौप्राणापानाभ्यांसहैवनिगीर्णाविवितिपश्येत्यर्थः ॥ तादृशावस्थाप्राणापानसंधिक्षणेसर्वप्राणिनामप्यस्तियोगिनस्तुतद्विदुर्नान्येइत्याह ॥ क्षणमित्यादिना ५८ विदुःयोगिनइतिशेषः
५९ ६० एवंक्रियाभेदभिन्नप्राणचिंताप्रकारमुक्त्वातन्निरूढयनंतरंप्राणापानाद्यांतरतदधिष्ठानचिदात्मोपासनंकर्तव्यमित्याशयेनाह ॥ पुष्पस्यांतरित्यादिना ॥ सकिंप्राणोपहितएवोपास्यो
नेत्याह ॥ नसप्राणमिति ॥ तर्हिकिंप्राणलयोपलक्षितोऽपानात्मासनेत्याह ॥ नवापानमिति ॥ तथाचतत्परिचयार्थप्राणस्यांतरवस्थितमित्युक्तंनतूपासनोपाधितयेतिभावः ६१ आस्वाद्यतइ
त्यास्वादोमाधुर्यमिव ॥ सप्राणंसजीवम् ॥ अप्राणंनिर्जीवम् ६२ ६३ प्राणस्येति ॥ सउप्राणस्यप्राणइत्यादिश्रुतेः ॥ प्राणनादिव्यापारेनिमित्तमितिसर्वपर्यायार्थः ६४ ६५ ६६ आलोकालो
कनंज्योतिषोज्योतिः ॥ भावैर्मनोबुद्ध्यादिविकारैर्नमत्नम्रीभवत् पूर्वस्वभावात्प्रच्यवत्नच ॥ नूनमिति निश्चये ६७ नासाग्रोपलक्षितद्वादशांगुलप्रदेशगगनं आवर्तःप्राणापानप्रवाहसंधिर्यस्य ॥

निगीर्णौबहिरंतश्चदेशकालौचपश्यतौ ॥ क्षणमस्तंगतप्राणमपानोदयवर्जितम् ५८ अयत्नसिद्धबाह्यस्थंकुंभकंतत्पदंविदुः ॥ अयत्नसिद्धोह्यंतस्थकुंभकः
परमंपदम् ५९ एतत्तदात्मनोरूपंशुद्धैषापरमैवाचित ॥ एतत्तत्सदाभासमेतत्प्राप्यनशोच्यते ६० पुष्पस्यांतरिवामोदःप्राणस्यांतरवास्थितम् ॥ नसप्राणंन
वापानंचिदात्मानमुपास्महे ६१ जलस्यांतरिवास्वादमपानस्यांतरास्थितम् ॥ नसप्राणंनवाप्राणंचिदात्मानमुपास्महे ६२ प्राणक्षयस्योपांतस्थमपानक्षयको
टिगम् ॥ अपानप्राणयोर्मध्यंचिदात्मानमुपास्महे ६३ प्राणस्यप्राणनंप्रोच्चैःपरंजीवस्यजीवनम् ॥ देहस्यधारणंधुर्यंचिदात्मानमुपास्महे ६४ मनसोमननं
सत्यंबुद्धेरेकावबोधनम् ॥ अहंकृतेरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे ६५ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् ॥ यच्चसर्वमयंनित्यंतच्चितत्त्वमुपास्महे ६६ आलो
कालोकनंपुण्यंसर्वपावनपावनम् ॥ नचभावनमन्नूनंतच्चितत्त्वमुपास्महे ६७ नापानोऽभ्युदितोयत्रप्राणश्चांतमुपागतः ॥ नासाग्रगगनावर्तंतच्चितत्त्वमुपास्म
हे ६८ यत्रप्राणोस्तमायातियत्रापानोस्तमेतिच ॥ यत्रद्वावप्यनुत्पन्नौतच्चितत्त्वमुपास्महे ६९ प्राणापानोद्भवस्थानेबाह्याभ्यंतरमास्थिते ॥ येद्वेयोगिपदा
धारतच्चितत्त्वमुपास्महे ७० प्राणापानरथारूढंप्राणापानमनाततम् ॥ यच्छक्तिरूपंशक्तीनांतच्चितत्त्वमुपास्महे ७१ हृत्प्राणकुंभकंदेवंबहिश्चापानकुंभकम् ॥
पूरकांशविमृष्टंयत्तच्चितत्त्वमुपास्महे ७२ प्राणापानपरामर्शसत्ताबोधंविरूपकम् ॥ यत्प्राप्यंप्राणमननात्तच्चितत्त्वमुपास्महे ७३ यत्प्राणपवनस्पंदोयत्स्पंदानं
दकारकम् ॥ कारणंकारणानांयत्तच्चितत्त्वमुपास्महे ७४ यदखिलकलनाकलंकहीनंपरिवलितचसदाकलागणेन ॥ स्वनुभवविभवंपदंतदग्र्यंसकलसुरप्रणतंपरं
प्रपद्ये ७५ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०भुशुंडोपाख्यानेसमाधिवर्णनंनामपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ विरुद्धप्रवाहद्वयसंधौह्यावर्तोभवंति ६८

इदानींबाह्यांतःप्रदेशोपाधिभेदमपहाय यतश्चोदेतिसूर्योऽस्तंयत्रचगच्छति तंदेवाश्चक्रिरेधर्मंसएवाद्यसउश्वएतद्वैतदितिश्रुत्यर्थंमनसिकृत्वाह ॥ यत्रप्राणइति ६९ येद्वेप्राणापानोद्भवस्थानेयो
गिभिःपद्येतेगम्येतेइतिपदेतदाधारस्तदधिष्ठानंयच्चितत्त्वंतदित्यर्थः ७० यत्प्राणापानोपाधिरथारूढमनाततंपरिच्छिन्नंसत्प्राणापानसमाहारःप्राणनापाननशक्तिर्भवतिएवंकरणांतरशक्तीना
मपियच्छक्तिरूपंभवतीत्यर्थः ७१ प्राणापानकुंभकभावेनतत्तद्विसर्गरेचकादिभावेनचतदेवविवर्ततइतितदेवोत्युपास्यमित्याह ॥ हृदिति ७२ प्राणापानयोःपरामर्शश्चालनंतस्मिन्निमित्तभूतंतत्स
त्ताबोधरूपंचेत्यर्थः ॥ एवंप्राणोपास्तिफलमपितदेवेत्युपास्यमित्याह ॥ यत्प्राप्यमिति ७३ इंद्रियाणांविषयप्रदेशोपसर्पणंस्पंदस्तदुपभोगश्चानंदस्तयोःकारणम् ७४ अखिलकलनाकलंकहीनं

परमार्थतः ॥ आपातदर्शिदृशातुसदाजीवोपाधिभूतेनप्राणादिषोडशकलागणेनपरिवलितंवेष्टितम् ॥ सम्यगनुभवःस्वनुभवःसएवविभवोनिरतिशयैश्वर्ययस्यतथाविधंपरमात्मपदमुक्तप्रकारेण
प्रपद्येउपास्इइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०पंचविंशतितमःसर्गः ॥ २५ ॥ ७ ॥ इत्थंस्वस्यात्मविज्ञानंनिरूप्यप्राणचिंतया ॥ भुशुंडेनात्रकथ्यंतेचिरजीवि
तहेतवः ॥ १ ॥ अनेनोक्तप्रकारेण १ मेरोर्विचलनंविचालस्तस्मादपि २ ३ जगत्स्थितिषुइष्टानिष्टलक्षणासुसुस्थितोनिर्विक्षेपः ॥ स्वकामेनस्वच्छदेन ४ वायुःप्रवहाख्योज्योतिश्चक्राधा
रः ॥ सलिलंमहानदीनाम् ॥ मतेःप्रवहणात्संरुद्धयतेसंरुद्धंचेतापीत्यर्थः ॥ विरुद्धंव्युत्थापकंविषयजातम् ५ हेमहातपः ६ ७ वर्तमानांनित्यवर्तमानस्वभावांसाक्षिदृष्टिम् ॥ आत्म

भुशुंडउवाच ॥ एषाहिचित्तविश्रांतिर्मयाप्राणसमाधिना ॥ क्रमेणानेनसंप्राप्तास्वयमात्मनिनिर्मले १ एतांदृष्टिमवष्टभ्यसंस्थितोस्मिमहामुने ॥ नचलामिनि
मेषांशमपिमेरुविचालतः २ गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा ॥ स्वप्नेपिनचलत्येषसुसमाधिर्ममात्मनि ३ नित्यानित्यासुलोलासुजगत्स्थिति
षुसुस्थितः ॥ अंतर्मुखोस्मितिष्ठामिस्वकामेनात्मनात्मनि ४ अपिसंरुध्यतेवायुरपिवासलिलंगते ॥ नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धंसंस्मराम्यहम् ५ प्राणा
पानानुसरणात्परमात्मावलोकनात् ॥ अशोकमनुजातोस्मिपदमाद्यंमहातपः ६ आमहाप्रलयाद्ब्रह्मन्नुन्मज्जननिमज्जनम् ॥ अहमद्याभिभूतानांपश्यञ्जीवा
मिधीरधीः ७ नभूतंनभविष्यंचचिंतयामिकदाचन ॥ दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्त्तमानामिहात्मना ८ यथाप्राप्तेषुकार्येषुपरित्यक्तफलैषणः ॥ सुषुप्तसमयाबुद्ध्या
परितिष्ठामिकेवलम् ९ भावाभावमयींचिंतामीहितानीहितान्विताम् ॥ विमृश्यात्मनितिष्ठामिचिरंजीवाम्यनामयः १० प्राणापानसमायोगसमयंसमनुस्मर
न् ॥ स्वयमात्मनितुष्यामिचिरंजीवाम्यनामयः ११ इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्यामिसुंदरम् ॥ इतिचिंतानमेतेनचिरंजीवाम्यनामयः १२ नस्तौमिनचनिं
दामिक्वचित्किंचित्कदाचन ॥ आत्मनोन्यस्यवासाधोतेनाहंशुभमागतः १३ नतुष्यतिशुभप्राप्तौनाशुभेष्वपिखिद्यते ॥ मनोममसमंनित्यंतेनाहंशुभमागतः
१४ परमंत्यागमालंब्यसर्वमेवसदैवहि ॥ जीवितादिमयात्यक्तंतेनाहंशुभमागतः १५ प्रशांतचापलंवीतशोकंस्वस्थंसमाहितम् ॥ मनोममुनेशांतंतेनजीवा
म्यनामयः १६ काष्ठंविलासिनींशैलंतृणमग्निंहिमंनभः ॥ समंसर्वत्रपश्यामितेनजीवाम्यनामयः १७ किमद्यममसंपन्नंप्रातर्वाभवितापनः ॥ इतिचिंताज्वरो
नास्तितेनजीवाम्यनामयः १८ जरामरणदुःखेषुराज्यलाभसुखेषुच ॥ नबिभेमिनहृष्यामितेनजीवाम्यनामयः १९ अयंबंधुःपरश्चायंममायमयमन्यतः ॥
इतिब्रह्मन्नजानामितेनजीवाम्यनामयः २० सर्वंसर्वपदाभासमनाद्यंतमनामयम् ॥ अहंचिदितिजानामितेनजीवाम्यनामयः २१

नामनसा ८ निरभिमानत्वेनसुषुप्तसमया ९ विमृश्यहेयतयानिश्चित्य ॥ तेनाचिरंजीवामि १० समायोगःसंधिस्तत्समयंतत्रविभातंब्रह्मेतियावत् ११ १२ आत्मनःस्वस्यान्यस्य
वाचेष्टितमितिशेषः ॥ शुभंप्रस्तावाज्जीवनम् १३ १४ परंसर्वद्वैतबाधलक्षणंत्यागम् ॥ जीवितंजीवनाभिनिवेशस्तदादि १५ १६ १७ संपन्नंप्राप्तम् १८ १९ अन्यतः
अन्यस्य २० सर्वंचिदेव ॥ सर्वपदंनानावस्त्वेवावभासतइतिसर्वपदाभासम् २१

आहरन्‌आददानः २२ संसारेभवंसंसारमारंभंकार्यम् २३ यथाकालंप्रारब्धोपस्थापितभोगकालानुसारेणोपायातौप्राप्तौ २४ स्वरूपान्नपरिचलतीत्यपरिचलयामनःस्थैर्यशक्त्या ॥ सुदृशासर्वभूतेष्वात्मौपम्यदृष्ट्या ॥ ऋजुअकुटिलम् ॥ तथाचोक्तंभारते ॥ सर्वंजिह्मंमृत्युपदमार्जवंब्रह्मणःपदम् ॥ एतावानज्ञानविषयःप्रलापःकिंकरिष्यतीति २५ २६ तत्तदभिमानं त्यक्त्वाशरीरेणतद्वतोपिमेमनोनैष्कर्म्यमकर्तृभोक्तृस्वभावतामादत्तेस्वीकरोति २७ औद्धत्यमविनीततांनायाति २८ ईशःपरेषामाक्रमणसमर्थोप्याक्रांतिंपरिभवंनकरोमि ॥ एवंपरकृतेपरितापेसहनशीलत्वान्नखेदवान् २९ पश्यद्रूपेचेतनप्रायेअस्मिन्शरीरेभासमानेप्यहंचिदास्पदश्चिन्मात्रदर्शी ॥ एवंचचिदात्मनःसर्वभूतेषुसाम्यात्सर्वभूतस्थात्मासन्भूतवृंदंस्वशरीरमिवपश्यामी

आहरन्विहरंस्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्नुच्छ्वसन्स्वपन् ॥ देहोहमितिनोवेद्मितेनास्मिचिरजीवितः २२ इमंसांसारमारंभंसुषुप्तपदवत्स्थितः ॥ असंतमिवजानामितेनजीवाम्यनामयः २३ यथाकालमुपायातावर्थानर्थौसमौमम ॥ हस्ताविवशरीरस्थौतेनजीवाम्यनामयः २४ अपरिचलयाशक्त्यासुदृशास्निग्धमुग्धया ॥ ऋजुपश्यामिसर्वत्रतेनजीवाम्यनामयः २५ आपादमस्तकांतेस्मिन्नदेहेममतामम ॥ त्यक्ताहंकारपंकस्यतेनजीवाम्यनामयः २६ यत्करोमियदश्नामितत्त्यक्त्वातद्वतोपिमे ॥ मनोनैष्कर्म्यमादत्तेतेनजीवाम्यनामयः २७ यदायदामुनेकिंचिद्विजानामितदातदा ॥ मतिरायातिनौद्धत्यंतेनजीवाम्यनामयः २८ करोमीशोपिनाक्रांतिंपरितापेनखेदवान् ॥ दरिद्रोपिनवांछामितेनजीवाम्यनामयः २९ पश्यद्रूपेशरीरेस्मिन्भूतस्थात्माचिदास्पदः ॥ भूतवृंदमहंसाम्यातेनजीवाम्यनामयः ३० आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेःसमाहितः ॥ संस्पर्शंनाददाम्यंतस्तेनजीवाम्यनामयः ३१ असत्तांजगतःसत्तामात्मनःकरबिल्ववत् ॥ सुप्तःप्रबुद्धःपश्यामितेनास्मिचिरजीवितः ३२ जीर्णंभिन्नंश्लथंक्षीणंक्षुब्धंक्षुण्णंक्षयंगतम् ॥ पश्यामिनववत्सर्वंतेनजीवाम्यनामयः ३३ सुखितोस्मिसुखापन्नेदुःखितोदुःखितेजने ॥ सर्वस्यप्रियमित्रंचतेनजीवाम्यनामयः ३४ आपद्यचलधीरोस्मिजगन्मित्रंचसंपदि ॥ भावाभावेषुनैवास्मितेनजीवाम्यनामयः ३५ नाहमस्मिनचान्योमेनाहमन्यस्यकस्यचित् ॥ इतिमेभावितंचित्तंतेनजीवाम्यनामयः ३६ अहंजगदहंव्योमदेशकालक्रमावहम् ॥ अहंक्रियेतिमेबुद्धिस्तेनजीवाम्यनामयः ३७ घटश्चित्पटश्चिच्चित्खंचिद्वनंशकटंचाचित् ॥ चित्सर्वमितिमेभावस्तेनजीवाम्यनामयः ३८ इत्यहंमुनिशार्दूलत्रिलोककमलालिकः ॥ भुशुंडोनामकाकोलःकथितश्चिरजीवितः ३९ ब्रह्मार्णवेविलुलितंत्रिजगत्तरंगमुत्पादनाद्यभिभवेनविभिन्नरूपम् ॥ आलीनमुन्नमितमाकुलदृश्यदृश्यमालोकयन्प्रकलयंश्चचिरंस्थितोस्मि ४० ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणपू०भुशुंडोपाख्यानेचिरजीवितहेतुकथनंनामषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ६ ॥

त्यध्याहृत्ययोज्यम् ३० सर्वदासमाहितःसन्आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेःअंतर्हृदिसंस्पर्शंप्रवेशंनददामि ३१ बाह्यदृष्टिविषयेसुप्तःसन्जगतःअसत्तांपश्यामिअंतस्तुप्रबुद्धःसन्आत्मनःसत्तांकरबिल्ववत्पश्यामीत्यन्वयः ३२ श्लथंशिथिलावयवं क्षीणंकृशांगं क्षुब्धंव्यापृतावयवंक्षुण्णंसंचूर्णितावयवम् ॥ सर्वमतीतानागतवर्तमानवस्तुनित्यनिर्विकारात्ममात्रत्वदृशानववत्पश्यामि ३३ ३४ भावाःकलानामित्रवित्तादीनामुपचयाअभावास्तत्क्षयाश्चतेषुनैवाभिनिविष्टोस्मि ३५ ३६ ३७ किंसर्वत्रजाड्यमनपोह्यैवाहंबुद्धिस्तेनेत्याह ॥ घटइति ३८ उपसंहरति ॥ इतीति ॥ मेरुकर्णिकावासित्वात्श्यामत्वाच्चत्रिलोककमलस्यअलिरिवअलिकः ३९ उत्पादनानिसर्गःआदिपदाद्वृद्धिविपरिणामापक्षयास्तल्लक्षणेनाभिभवेनपरस्परमाति

यातेनविभिन्नानिवैचित्र्यंप्राप्तानिरूपाणियस्यतत् ॥ एवंरीत्यापुनःपुनर्भ्रामितमालीनंचाकुलंपरिभ्रमत्साक्षिदृश्यबुद्धिमनइंद्रियाणांदृश्यंजगद्व्युत्थानकालेआलोकयन्समाधिकालेप्रकलयन्
विलापयंश्चचिरंस्थितोस्मीत्यर्थः ४० ॥ इतिश्रीवा॰तात्पर्य॰नि॰पू॰षड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ भुशुंडस्यप्रशंसात्रयियासोस्तेनपूजनम् ॥ वसिष्ठस्यनभोगत्यास्वलोकाप्तिश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥
यथायेनप्रकारेणअस्मिचिरंजीवामि ॥ परमार्थइहकार्यकरणसघातेयदास्मितच्चकथितमित्यर्थः ॥ धाष्टर्येनवैयात्येन १ आत्मोदंतःस्ववृत्तांतः २ ३ येभवंतंप्रपश्यंतितेषांदृशोधन्याः ॥
यावदद्येतिस्वदृशोश्चिरस्थितिसार्थक्याभिप्रायम् ४ विबुधानांदेवानांविदुषांचभूतयोज्ञानैश्वर्यसंपदोदृष्टाः ५ भ्रांत्वायतेनचिरमन्विष्यापिमहांस्तत्त्वज्ञोजनःकथंचित्प्राप्यतेतत्रापिभवानिवन

भुशुंडउवाच ॥ एतत्तेकथितंब्रह्मन्यथास्मियदिहास्मिच ॥ त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थंधाष्टर्येनज्ञानपारग १ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अहोनुचित्रंभगवन्भवताभूषणं
श्रुतेः ॥ आत्मोदंतःप्रकथितःपरंविस्मयकारणम् २ धन्यास्तेयेमहात्मानमत्यंताचिरजीवनम् ॥ भवंतंपरिपश्यंतिद्वितीयमिवपद्मजम् ३ यावदद्यदृशोध
न्याःस्वात्मोदंतमखंडितम् ॥ यथावत्पावनंबुद्धेःसर्वंकथितवानसि ४ प्रभ्रांतंदिक्षुसर्वासुदृष्टाविबुधभूतयः ॥ भवानिवजगत्यस्मिन्नमहानवलोकितः ५ कथं
चित्प्राप्यतेकश्चिद्भ्रांत्वेहहिमहाजनः ॥ नभवानिवभव्यात्मासुलभोजगतिक्वचित् ६ वंशखंडेहिकस्मिंश्चिज्जायतेमौक्तिकंयथा ॥ जगत्खंडेहिकस्मिंश्चिद्दृश्य
तेत्वादृशस्तथा ७ मयातुसुमहत्कार्यमद्यसंपादितंशुभम् ॥ पुण्यदेहविमुक्तात्मायद्भवानवलोकितः ८ तदस्तुतवकल्याणंप्रविशात्मगुहांशुभाम् ॥ मध्याह्नस
मयोयन्मेव्रजामिसुरमंदिरम् ९ इत्याकर्ण्यभुशुंडोसौजग्राहोत्थायपादपात् ॥ संकल्पिताभ्यांहस्ताभ्यामुपात्तंहेमपल्लवम् १० कल्पवृक्षलतापुष्पकेसरेणाहिम
त्विषा ॥ तत्पात्रंमौक्तिकार्घ्येणपूरयामासपूर्णधीः ११ तेनार्घ्यपाद्यपुष्पेणत्रिनेत्रमिवमामसौ ॥ आपादमस्तकंभक्त्यापूजयामासपूर्वजः १२ अनुव्रज्या
कदर्थेनखगेंद्रालमितिब्रुवन् ॥ विष्टरादहमुत्थायततःखगवदाप्लुतः १३ व्योम्नियोजनमात्रंतुमदनुव्रज्ययागतः ॥ करंकरेणावष्टभ्यबलात्संरोधितःखगः १४
मयेयातेक्षणेनैवगगनाध्वन्यदृश्यताम् ॥ निवृत्तोसौविहंगेंद्रोदुस्त्यजासंगतिःसताम् १५ अन्योन्यमपिकस्मिंश्चित्तरंगकइवांबुधौ ॥ व्योमन्यदृश्यतां
यातोखगस्मृत्यामुनीनहम् १६ सप्तर्षिमंडलंप्राप्यजाययापरिपूजितः ॥ यातेकृतयुगस्यादौपुरावर्षशतद्वये १७ संगतोहंभुशुंडेनमेरोःशृंगद्रुमेभवम् ॥ अ
द्यरामकृतेक्षीणेत्रेतासंप्रतिवर्त्तते १८ मध्येत्रेतायुगस्यास्यजातस्त्वंरिपुमर्दन ॥ पुनरद्याष्टमेवर्षेतत्रैवोपरिभूभृतः १९

सुलभः ६ वंशखंडेवेणुवने ॥ वेणूनामप्यष्टसुमुक्ताकरेषुपरिगणनात् ७ ८ मध्याह्नपदेनमाध्याह्निकंकर्मलक्ष्यते ॥ सुरमंदिरंसप्तर्षिलोकंस्वगृहम् ९ १० मौक्तिकलक्षणेनार्घ्येणअर्घार्थज
लेन ११ त्रिनेत्रमिवेत्युपमानान्नित्यंशिवपूजापरतापितस्यगम्यते ॥ पूर्वजश्चिरंतनः १२ हेखगेंद्रअनुव्रज्यालक्षणेनकदर्थेनश्रमेणअलमितिब्रुवन्नहमाप्लुतउड्डीनः १३ संरोधितोनिवर्त्तितः
१४ १५ आवामन्योन्यमप्यदृश्यतांयातौ ॥ ततःअहंखगस्यभुशुंडस्यस्मृत्याअविच्छिन्नस्मरणेनोपलक्षितःसन्सप्तर्षिमंडलंप्राप्यमुनीन्दृष्टवानितिशेषः १६ जायायाअरुंधत्या ॥
उक्तायाभुशुंडसंगतेःकालमाह ॥ यातेइति १७ १८ भूभृतःमेरोः १९

उपसंहरति ॥ इतीति २० इतीति ॥ इतिइमांसुमतेर्भुशुंडस्यसत्कथांयःप्रविचारयिष्यतिसइहास्मिन्नेवशरीरेभवाजन्मादयस्तद्भयैर्बहुलाअतएवाकुलायेजीवास्तैरास्थितांइतिइमांप्रसिद्धाम
सत्सरितंमायानदींतारिष्यति ॥ प्रसभमितिपौरुषप्राधान्यद्योतनार्थम् २१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्ररणेपू०सप्तविंशतितमःसर्गः ॥ २७ ॥ ७ ॥ आख्यायिकाभिसंबंधो
देहानियतित्वर्णनम् ॥ आपातभ्रांतिमात्रत्वंदेहादेश्चात्रवर्ण्यते ॥ २ ॥ वर्णितायाभुशुंडाख्यायिकायाःप्रकृतोपदेशसंबंधंदर्शयति ॥ एवमित्यादिना १ प्राणाभ्यासोत्रप्राणस्यनिरोधउपास्ति
र्वातत्पूर्विकाम् ॥ महार्णवइतिविपुलःसंसारोनिगीर्याध्यवसितः २ ३ प्राणापानावलोकिनःउक्तोपास्तिशीलाः ४ यथेच्छासियोगपूर्विकामुपास्तिपूर्विकांवास्वात्मप्रतिष्ठांतथाकुरु ५ तां
योगोपास्तीत्वदुपदेशश्रवणादेवस्वस्यतत्त्वबोधःसिद्धइतिसूचयन्रामःकथाप्रसंजितदेहगेहस्वरूपमेवाजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ भगवन्नित्यादिना ॥ भूमिभास्वताभूमाववतीर्णेनसूर्येण ॥ उद्दामा

मिलितोभूद्भुशुंडोमेतथैवाजररूपवान् ॥ इतिसंकथितंचित्रंभुशुंडोदंतमुत्तमम् ॥ श्रुत्वाविचार्यचैवांतर्यद्युक्तंतत्समाचर २० श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इतिसु
मतिभुशुंडसत्कथांयोविमलमतिःप्रविचारयिष्यतीह ॥ भवभयबहुलाकुलास्थितांसप्रसभमसत्सरितंतरिष्यतीति २१ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०
पू०भुशुंडोपाख्यानसमाप्तिर्नामसप्तविंशतितमःसर्गः ॥ २७ ॥ ७ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एवंभुशुंडवृत्तांतःकथितस्तेमयानघ ॥ अनयाप्रज्ञयातीर्णोभुशुंडो
मोहसंकटात् १ एतांदृष्टिमवष्टभ्यस्वप्राणाभ्यासपूर्विकाम् ॥ भुशुंडवन्महाबाहोभवतीर्णमहार्णवः २ यथाज्ञानेनयोगेनसंतताभ्यासजन्मना ॥ भुशुंडःप्राप्तवा
न्प्राप्यंतथासादयतत्पदम् ३ असक्तबुद्धयःसर्वेभुशुंडवदवस्थितिम् ॥ प्राप्नुवंतिपरेतत्त्वेप्राणापानावलोकिनः ४ एताविचित्राभवताश्रुताविज्ञानदृष्टयः ॥ इ
दानींधियमालंब्ययथेच्छसितथाकुरु ५ श्रीरामउवाच ॥ भगवन्भवताभूमिभास्वताज्ञानरश्मिभिः ॥ हार्दमुद्दामदौरात्म्यंप्रमृष्टमखिलंतमः ६ प्रबुद्धाःस्मःप्रह
ष्टाःस्मःप्रविष्टाःस्मःस्वमास्पदम् ॥ स्थिताःस्मोज्ञातविज्ञेयाभवंतोद्यपराइव ७ अहोभुशुंडचरितंपरंविस्मयकारकम् ॥ भगवन्भवताप्रोक्तमुत्तमार्थावबोधनम्
८ भुशुंडचरितेब्रह्मन्नेतस्मिन्कथितेत्वया ॥ यच्छरीरगृहंप्रोक्तंमांसचर्मास्थिनिर्मितम् ९ तत्केननामरचितंकुतोवातत्समुत्थितम् ॥ कथंवास्थितिमायातंकोवा
तत्रावतिष्ठते १० श्रीवसिष्ठउवाच ॥ परमार्थावबोधायदोषापाकरणायच ॥ शृणुराघवतत्त्वेनवक्ष्यमाणमिदंमया ११ अस्थिस्थूणंनवद्वारंरक्तमांसावलेप
नम् ॥ शरीरसदनंरामनकेनचिदिदंकृतम् १२ आभासमात्रमेवेदमित्थमेवावभासते ॥ द्विचंद्रविभ्रमाकारंसदसच्चव्यवस्थितम् १३ द्विचंद्रदर्शनविधौचंद्र
द्वित्वंसदैवहि ॥ वस्तुतश्चैकएवेंदुःस्थितोदेहस्तथैवहि १४

निदौरात्म्यानिअनात्मस्वात्मत्वदर्शनानितत्प्रयुक्तदुश्चेष्टितानिचयस्मात्तथाविधंहार्दंतमः ६ अपरा
द्वितीयाभवंतइव ७ ८ ९ कर्तुर्निमित्तस्यास्थितिप्रकारस्यतदंतःस्थस्यस्वामिनश्चप्रश्नाः १० ११ तत्राद्यस्योत्तरमाह ॥ अस्थीति १२ नन्वीश्वरोस्यदेहस्यनिर्माताश्रुतिपुराणाख्या
यिकाप्रसिद्धः जीवस्तुस्वकर्मोपभोगायास्यनिर्मापकस्तौकथमपलप्येतेतत्राह ॥ आभासमात्रमिति ॥ इत्थमेवाविनैवनिर्मातारमित्यर्थः ॥ नहिजलेचंद्राभासोनिर्मातारमपेक्षतेनापितैमिरिकक
ल्पितद्वितीयचंद्रविभ्रमस्तद्वदित्यर्थः ॥ ईश्वरस्यनिर्मातृत्वंश्रौतंनमुख्यम् ॥ पुरुषानिःश्वसितदृष्टांतदर्शनात् ॥ जीवस्यनिर्मापयितृत्वमपितयाअबुद्धिपूर्वत्वादनिष्टनिर्मापणायोगाच्चेतिभावः
१३ देहस्यमिथ्यात्वंतुप्रतीतिकालमात्रस्थितिकत्वाच्चंद्रद्वित्ववदेवसिद्धमित्याह ॥ द्विचंद्रेति ॥ चंद्रद्वित्वंद्विचंद्रदर्शनस्याविधौसत्यवभवतिनान्यदादेहोपिहियस्मात्तथैववस्तुतस्तुसदैवह्येकएवेंदु

रित्यन्वयः १४ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ देहेति ॥ परमार्थसदधिष्ठानकतयाउपचारात्सत् १५ असतःसत्त्वभ्रांतिःक्वदृष्टातत्राह ॥ स्वप्नइति ॥मुधामिथ्यैव॥ बुद्बुदविधौबुद्बुदप्रतीतिसत्त्वे १६ इतर द्विधौशुद्धात्मदर्शनसत्त्वे॥जलंमृगतृष्णिकोदकम् १७ प्रतिभासविधावितिप्रसाधितार्थनिगमनत्वान्नपौनरुक्त्यम् १८ आभासमात्रतामुपपादयंस्तदभिमानंत्याजयति ॥ अयमिति ॥ प्राग्गृहीतदेहाकारंमननमेवसंस्कारदार्ढ्यात्पुनःपुनर्देहाकारेणस्थितम् १९ त्यजेतिपूर्वान्वयि ॥ संकल्पनिर्माणदेहानेवोदाहृत्यतेषामसत्यतांदर्शयति ॥ सुखतल्पगतइत्यादिना २० जागरायांजागरे छांदसंस्त्रीत्वम् २१ २२ मनोराज्यांतःकल्पितेमनोराज्यांतरेमहतीषुविभवभूमिषु ॥ आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोरित्यात्वेकर्तव्येतदभावश्छांदसः ॥ महतामिंद्रचंद्रादीनांवा विभवभूमिषु २३ गतैःकल्पनाविलयमनुविलीनैः २४ २५ निर्वृतिंसंभोगसुखंयासीतियोग्यतयावर्तमानकालोक्तिः ॥ एवंभविष्यत्स्वप्नमनोराज्यदेहाअप्युदाहार्याः ॥ तेषुमिथ्यात्वसां

देहप्रत्ययकालेहिदेहोयंसमवास्थितः ॥ असन्नेवचसत्तस्मात्प्रोक्तःसदसदात्मकः १५ स्वप्नेस्वप्नावबोधःसंस्त्वन्यदासमुधैवाहि ॥ बुद्बुदोबुद्बुदविधौसत्योमिथ्यवचान्यदा १६ देहोदेहविधौसत्योह्यसत्यइतरद्विधौ ॥ प्रतिभासविधौतावज्जलंसदसदन्यदा १७ प्रतिभासविधौदेहःसन्नसंश्चान्यदास्मृतः ॥ आभासमात्रमेवेदमित्थंसंप्रतिभासते १८ अयंनामाहमित्यंतर्गृहीतमननंस्थितम् ॥ मांसास्थिमयनिर्माणदेहोहमितिविभ्रमम् १९ त्यजसंकल्पनिर्माणदेहाःसंतिसहस्रशः ॥ सुखतल्पगतोयेनस्वप्नेदेहेनदिक्तटान् २० परिभ्रमसिहेरामसदेहस्तेक्वसंस्थितः ॥ जागरायांमनोराज्येयेनस्वर्गपुरांतरम् २१ परिभ्रमसिमेरुंवासदेहस्तेक्वसंस्थितः ॥ स्वप्नेष्वपिचयःस्वप्नस्तत्रयेनमहीतटान् २२ परिभ्रमसिहेरामसदेहस्तेक्वसंस्थितः ॥ मनोराज्यंमनोराज्येमहद्विभवभूमिषु २३ परिभ्रमसियेनेहसदेहस्तेक्वसंस्थितः ॥ गतैर्देहैर्मनोराज्येयाविचित्राजगत्क्रियाः २४ प्रकरोषिमहाबाहोतेदेहास्तेक्वसंस्थिताः ॥ विलासिन्यानुरागिण्यायेनसंकल्पकांतया २५ निर्वृतिंयासिदेहेनसदेहस्तेक्वसंस्थितः ॥ एतेरामयथादेहामनसःसदसन्मयाः २६ तथैवतादृशाचारोदेहोयंमनसःस्मृतः ॥ इदंधनमयंदेहोदेशोयामिति विभ्रमः २७ तत्सर्वंचित्तवीर्यस्यसंकल्पस्यविजृंभितम् ॥ दीर्घस्वप्नमिमंविद्धिदीर्घंवाचित्तविभ्रमम् २८ दीर्घंवापिमनोराज्यंसंसारंरघुनंदन ॥ प्रबोधमेष्यसियदापरमात्मेच्छयास्वया २९ द्रक्ष्यसित्वंतदासम्यगिदमर्कोदयेयथा ॥ स्वप्नसंकल्पजालेनयथान्यैवजगत्स्थितिः ३० तथैवेयंहिसंकल्पकलनाकाचिदेवहि ॥ यथापूर्वंमयोत्पत्तिःप्रोक्ताकमलजन्मनः ३१ मनसःस्वयमेवांतःसंकल्पकलनोद्भवा ॥ विचित्ररचनोपेतंमनस्तत्रातविभ्रमम् ३२ संकल्पकलनामात्रंतथेदमवभासनम् ॥ यथाकल्पितआभासोमनसोब्जजतांगतः ३३ देहाद्विचिंतितोदेहःस्थितोन्यस्तद्वदेवहि ॥ प्राक्प्रवाहचिराभ्यस्तोवासनातिशयेनयः ३४ ॥ १४ ॥

कल्पिकत्वादेर्निश्चितत्वात्प्रस्तुतदेहेपितथात्वंसाधयति ॥ एतेइति २६ अहंताध्यासविषयेदेहेदर्शितोन्यायोममताध्यासगोचरेधनादावपिसमइत्याशयेनाह ॥ इदंधनमिति २७ यातुदेहादौस्वाप्नादिवैधर्म्यबुद्धिःसाचिरानुवृत्तिमात्रान्नतुसत्यत्वासांकल्पिकत्वादिप्रयुक्तेत्याशयेनाह ॥ दीर्घेति २८ अतएवास्यतत्त्वज्ञानेनबाध्यत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ प्रबोधमिति २९ सम्यक्आत्ममात्रपरिशेषेणद्रक्ष्यसि ॥ यथाअर्कोदयेप्रबुद्धःस्वाप्नार्थान्पश्यतितद्वत् ३० काचिदनिर्वचनीयामिथ्यैवेत्यर्थः ॥ उक्तेर्थेचप्रागुत्पत्तिप्रकरणेविस्तरोक्तंस्मारयति ॥ यथेति ३१ ३२ ऐंदवोपाख्यानोक्तमपिस्मर्तव्यमित्याह ॥ यथाकल्पितइति ३३ पूर्वदेहादुत्क्रांतिकालेविचिंतितोस्योदेहः ३४

तथाकृत्युदयेनतादृशसंस्थानसंपत्त्या ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनमनःप्रत्यङ्मुखीकृत्यस्वात्मदर्शनेअयंदेहजगदाकारःसंकल्पश्चिदेवेत्यन्वयः ३९ अन्यथाभाव्यतेयदीतिशेषः ॥ तत्तर्हिअन्यथाभूयते इतिभावितेतथैवानुभूयतइतिशेषः ३६ तदेवहिदृश्यतेइतिपरेणान्वयः ३७ अह्निव्यावृत्तिर्व्याप्तिर्यथाभ्यस्ता ३८ क्षिप्रंशीघ्रप्रध्वंसीक्षणादिःअहास्त्रिंशद्घटिकादीर्घोऽवभासते ३९ स्थिरंशाश्वतम् ॥ व्योमनिमरुभूम्याकाशे ॥ सरिन्मृगतृष्णानदी ४० धराभूःअपिशब्दादंतरिक्षंत्रिलोकीच ॥ पिच्छिकाबर्हमुष्टिः ४१ दुर्ज्ञानात्भ्रमात् ४२ भीरुरपिस्वसंकल्पेषुस्वमनोराज्यकल्पितहस्तिव्याघ्रादिषु ॥ संभ्रमंभयम् ४३ स्वभावःआत्मा ॥ संप्रतिबहिर्मुखदशायाम् ४४ यद्बिभेतितदपिभयंकिंनकिंचित्स्वात्मव्यतिरिक्तमस्तीत्यर्थः ॥ यःबिभेतिसएवकिंचित्संशोध्योविवेचनीयः ४५ अयंभयादिलक्षणोमोहःअद्वयेशुद्धात्मनिनदृश्यते ॥ तथाचश्रुतिः यन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीति ॥ ततएवास्यभयंवीयाय कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वैभयंभवतीति ॥ केनतत्संशोधनेनात्माशुद्ध्यतितमाह सम्यगिति ॥ स्वभावआत्मा ४६ पुनरशुद्धिप्राप्तिशंकांवारयति ॥ नेति स्वभावतःकांचनंभ्रांत्याताम्रतयागृहीतंतापादिनास्वरूपाभिव्यक्तौपुनस्ताम्रत्वमिवेत्यर्थः

तथैवदृश्यतेदेहस्तथाकृत्युदयेनसः ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंकल्पोह्ययमेवचित् ३५ अन्यथाभाव्यतेरामभूयतेतादिहान्यथा ॥ अयंसोहंममायंचसंसारइतिभाविते ३६ सत्योयोभाव्यतेरामभावनादार्ढ्यसंभवः ॥ भावितंतीव्रवेगेनयदेवाशुतदेवहि ३७ सर्वत्रदृश्यतेरामकांतिवात्यंतवल्लभा ॥ अहर्व्यावृत्तिरभ्यस्तायथास्वप्नेषुदृश्यते ३८ तथायंभावनाभ्यस्तःसंसारोप्यवलोक्यते ॥ यथास्वप्नावनौक्षिप्रमहर्यदवभासते ३९ तथेदमल्पकालस्थमपिसंलक्ष्यतेस्थिरम् ॥ व्योमन्येवयथातापतप्तेसंदृश्यतेसरित् ४० धराप्यविद्यमानापिसंकल्पाद्दृश्यतेतथा ॥ दृश्यतेदृष्टिवैरूप्याद्यथाव्योमनिपिच्छिका ४१ तथैवेयंजगल्लक्ष्मीर्दुर्ज्ञानादवभासते ॥ दृश्यतेसमयादृष्टचानयथाव्योम्निपिच्छिका ४२ सम्यग्दृष्टचाजगल्लक्ष्मीस्तथेयंनावभासते ॥ भीरुरभ्येतिनयथास्वसंकल्पेषुसंभ्रमम् ४३ स्वसंकल्पेहिसंसारेनतथैतिभयंसुधीः ॥ स्वएवहिस्वभावोयमित्थंसंप्रतिभासते ४४ संसारसरणिस्थित्यांकस्मात्कोत्रबिभेतिकिम् ॥ सएवकिंचित्संशोध्यःशुद्ध्याविमलतांगते ४५ तस्मिन्नदृश्यतेराममोहोयंजगतःस्थितः ॥ सम्यगालोकमात्रेणस्वभावःशुद्धिमृच्छति ४६ नगृह्णातिमलंभूयस्ताम्रतामिवकांचनम् ॥ आभासमात्रमेवेदंनसत्रासज्जगत्त्रयम् ४७ इत्यन्यकलनात्यागःसम्यगालोकनंविदुः ॥ मरणंजीवितंस्वर्गोज्ञानमज्ञानमेवच ४८ चिदाभासादृतेनास्तीत्येकतासम्यगीक्षणम् ॥ त्वमहंतादिसंसारइतिमेनदिशोदश ४९ सर्वंस्वाभासमेवेतिसम्यगालोकनंविदुः ॥ सदसन्मयसंसारेयथाभूतार्थदर्शनात् ५० नास्तमेतिनचोदेतिसम्यगालोकनान्मनः ॥ निर्णीयसर्वभावानामसत्त्वंसत्वमेवच ५१ निष्कामंशांतिमभ्येतिसम्यगालोकनान्मनः ॥ ननिंदतिनचस्तौतिनहृष्यतिनशोचति ५२

कुतोस्यदर्शनमात्राच्छुद्धिरितिचेद्दृश्यमलस्याभासमात्रत्वादित्याह ॥ आभासमात्रमेवेति ४७ इतिअस्माद्धेतोःसम्यगालोकनमेवान्यकलनायास्त्यागोनिवृत्तिरितिविदुरितिपूर्वेणान्वयः ॥ सम्यगीक्षणंतर्हिकीदृशंतदाह ॥ मरणमित्यादिना ४८ चिदाभासाच्चित्प्रकाशादृतेविनापृथङ्नास्तीत्येकताचिन्मात्रपरिशेषःफलतःसम्यगीक्षणमित्यर्थः ॥ त्वंतास्वातिरिक्तचेतनता ॥ अहंतास्वदेहमात्रपरिच्छिन्नचेतनता आदिपदात्त्वंताहंताभिमानविषयआध्यात्मिकःकार्यकारणकलापःसंसारयत्यात्मानंलोकांतरेषुविषयेषुचभ्रमयतीतिसंसारोविषयकलापस्तदाधारादशदिशश्चेतिसर्वंदृश्यजातंयेमेमत्संबंधिनःपृथक्नसंतिकिंतुस्वाभासंस्वप्रकाशात्मस्वरूपमेवास्तीत्यन्वयः ४९ सम्यगालोकनफलमाह ॥ सदसन्मयेति सद्ब्रह्मअसतीमायातदुभयोपादानके ५० असत्त्वंबाधम् ॥ सत्त्वमधिष्ठानसन्मात्रपरिशेषम् ५१ निष्कामंआप्तकामत्वादकामम् ५२

शीतलामुपशांततापत्रयाम् ॥ स्वस्यमुक्तावपिबंधुजनानांबंधानिवृत्तेस्तदीयमरणादिदर्शनजस्तापोदुर्वारस्तत्राह ॥ अवश्यमेवेत्यादिना ५३ अज्ञतादशायांस्वमरणाशंकातापोप्यनेनोपा
येनपरिहर्तुंशक्यइत्याशयेनाह ॥ अवश्यमेवेति ५४ ५५ ५६ आपत्दारिद्र्यदुर्दशाद्या ॥ अर्थादेवआयाताभवत्वेव ॥ बृंहतिवर्धते ५७ असदपिसदैवअसदेवनकदाचित्सत्वमापन्नामिति
मायाविक्रियावैचित्र्यमात्रात्मकेप्रपंचेकिमन्यदस्तियत्परिदेव्यतेइत्यर्थः ५८ अहंअहंकारात्मानास्मि ५९ चित्रात्कामकर्मवासनाविद्यादोषादुत्थः ॥ चिदाभासश्चित्प्रकाशः ॥ अंगेतिको
मलामंत्रणे ६० येनिष्ठेउदर्कफलेनिमित्तभूतेयस्मिन्परितापेइतिक्रियाविशेषणम् ६१ अनुत्तमपदेस्थितोब्रह्मवित्सर्वभावेषुनाशांतांबाधपरिशिष्टांपरतांब्रह्मतामेवआदत्तेस्वीकरोतिन
प्रतीतिकालिकींखरताम् ॥ यथातित्तिरीनीडनिर्माणायतृणानांमूलतःखरभागान्परित्यज्यमृद्वींतृणकोटिमेवादत्तेतद्वदित्यर्थः ६२ एतदर्थंसंसारस्यखरभागपरिहारार्थम् ६३ इदमग्रभूतंब्रह्म

शीतलांसत्यतामेतिसम्यगालोकनान्मनः ॥ अवश्यमेवमर्त्तव्यंसैवैरेवहिबंधुभिः ५३ इतिबंधुवियोगेषुकिंवृथापरितप्यसे ॥ अवश्यमेवचमयामर्तव्यमितिनि
श्चयः ५४ इत्यात्मभरणप्राप्तौकिंमुधापरितप्यसे ॥ अवश्यमेवजातेनकिंचित्सुविभवादिकम् ५५ प्राप्तव्यंपुरुषेणेतिहर्षस्यावसरोहिकः ॥ सर्वस्यैवहिसंसारे
नरस्यव्यवहारिणः ५६ अर्थायाताभवत्यापच्छोकस्यावसरोहिकः ॥ बृंहत्युदेतिस्फुरतिबुद्बुदौघइवार्णवे ५७ इदंहिजगतांजालंकिमत्रपरिदेवना ॥ सत्सदे
वसदैवैतदसदेवासदेवहि ५८ क्रियावैचित्र्यमात्रेतुकिमन्यत्परिदेव्यते ॥ नाहमस्मिनचाभूवंभविष्यामिनसोधुना ५९ देहोयंचित्रदोषोत्थःकिमन्यत्परिदेव्य
ते ॥ देहाच्चेदन्यएवाहंचिदाभासस्तदंगहे ६० कौतौमेसदसद्भावौयान्निष्ठंपरितप्यते ॥ इतिनिश्चयवत्स्वांतंसम्यग्ज्ञानात्मनोमुनेः ६१ नास्तमेतिनचोदेति
नशांतंपरितप्यते ॥ परतामेवनाशांतामनुत्तमपदेस्थितः ६२ आदत्तेतित्तिरीमृद्वींतृणकोटिमिवामलाम् ॥ एतदर्थमसत्येस्मिन्नास्थाकार्यामनागपि ६३ सुर
ज्ज्वेवबलीवर्दोबध्यतेजंतुरास्थया ॥ अतस्त्वयादृढमिदमितिनिर्णीयबुद्धितः ६४ आस्थारहितयाबुद्ध्याविहर्तव्यमिहानघ ॥ कर्त्तव्यमेवकर्तव्यमकर्तव्यमु
पेक्ष्यते ६५ आस्थानास्थेपरित्यज्यलीलयैवमहाधिया ॥ आभासमात्रमेवेदंयस्यचप्रतिभासते ६६ सोऽतःशीतलतामेतिदिनांतेभुवनंयथा ॥ प्रतिभासं
परित्यज्यपदार्थपटलव्रजे ६७ आभासमात्रसामान्यमिदमालोकयानघ ॥ आभासमात्रकंरामाचित्तामर्शकलंकितम् ६८ ततस्तदपिसंत्यज्यनिराभासोभवो
त्तम ॥ चिदाकाशमयोनित्यंसर्वगःसर्ववर्जितः ६९ आभासस्यपरित्यागेभवस्येकांतनिर्मलः ॥ नाहमस्मिनमेभोगाःसत्याइत्यभिभाविते ७० नेदमाडंबरं
व्यर्थमनर्थायावभासते ॥ अहमेवाहिवासर्वंचिदित्येवंविभाविते ७१ नेदमाडंबरंव्यर्थमनर्थायावभासते ॥ दर्शनद्वयमप्येतत्सत्यमत्यंतसिद्धिदम् ७२

इतिउक्तयुक्त्यानिर्णीय ६४ तर्हिकिमास्थांपरित्यज्ययथेष्टाचरणंकर्तव्यंनेत्याह ॥ कर्त्तव्यमेवेति ॥ विहितमेवेत्यर्थः ६५ लीलया अश्रमेण ६६ दिनांतेसौरतापोपरमे ॥ सर्वानुग
तसन्मात्रदर्शनेउपायमाह ॥ प्रतिभासमिति ॥ विशेषाकारमित्यर्थः ॥ पदार्थानांपंचभूतानांपटलंसमूहस्तदात्मकेघटपटादिविषयव्रजे ६७ चित्तस्यआमर्शेनविशेषकल्पनेनकलंकितमभूदि
तिशेषः ६८ तत्सन्मात्ररूपमाभासमपिसंत्यज्यस्वात्मव्यतिरेकबुद्ध्यात्यक्त्वानिराभासस्त्रिपुटीशून्यःसर्वगःपूर्णः ६९ निराभासतासिध्युपायभूतंचिंतनद्वयमाह ॥ नाहमित्यादिना ॥ अभितो
भाविते चिंतितेसति ७० चितिसर्वबाधचिंतनंसर्वस्यचिदात्मभावचिंतनंवेतिद्वेचिंतने ७१ ७२

ऐच्छिकसमुच्चयेप्यमयोर्नेविरोधः फलतऐकरूप्यादित्याशयेनाह ॥ द्वाभ्यामिति ७३ रागादिदोषक्षयवत्येवचिंतनद्वयंसफलंनान्यस्मिन्नित्याह ॥ कुर्वित्यादिना ॥ रागादिक्षयमेवप्रधानफ
लैःस्तौति ॥ यत्किंचिदिति ७४ ७५ ७६ पदंस्थितिम् ७७ किंनामदुःखफलमितिशेषः ॥ शास्त्रशालिनोपिभूत्वेतिशेषः ७८ तेजनाः ॥ तेअरण्येप्रसिद्धाजंबुकाः ॥ एवार्थेवैशब्दः ॥ रागद्वे
षक्रमंसमूलमाह ॥ मद्धनमिति ॥ अन्यतःअन्यस्मादवश्यग्राह्यंधनंप्रमादात्त्यक्तम् ७९ इतिइत्थंलब्धनष्टधनादिविषयेअभिनिवेशात्तद्ग्रहणार्थवधबंधनादिसंव्यवहारेहालक्षणारागद्वेषयोःक्रमाः
केतुच्छाइत्यर्थः ॥ कुतस्तुच्छास्तत्राह ॥ धनानीत्यादिना ८० प्रियविषयभावेनअप्रियाभावेनचभवस्याभोगोयस्याम् ८१ संसक्तंलंपटम् ८२ इतिवक्ष्यमाणयुक्त्यामिथ्येत्यवसितांमिथ्यैवपरि

यदेकमेतयोर्वेत्सिरम्यंतद्रामसंश्रय ॥ द्वाभ्यामेवाथवैताभ्यांदर्शनाभ्यामिहानघ ७३ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षयम् ॥ यत्किंचिदुदितंलोकेयन्नभस्य
थवादिवि ७४ तत्सर्वंप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयात् ॥ रागादिहतयाबुध्यायाद्ग्रामविचेष्टितम् ७५ तत्तदेवप्रयात्याशुमूढानांविपरीतताम् ॥ द्वेषदोषोर्मिरु
द्धासुनगुणाश्रितवृत्तिषु ७६ पदंकुर्वंतिदग्धासुस्थलीषुहरिणाइव ॥ रागोद्वेषश्चसर्पौद्वौनविलीनौमनोबिले ७७ यस्यकल्पतरोस्तस्मात्किंनामांगनलभ्यते
येहिप्राज्ञाःस्वनियताविदग्धाःशास्त्रशालिनः ७८ रागद्वेषमयास्तेवैजंबुकास्तेधिगस्तुतान् ॥ मद्धनंभुक्तमन्येनधनंत्यक्तमथान्यतः ७९ इतिसंव्यवहारेहाः
केरागद्वेषयोःक्रमाः ॥ धनानिबंधवोमित्रंपुनरायांतियांतिच ८० किमेतेषुनरःप्राज्ञोरज्यतेवाविरज्यते ॥ भावाभावभवाभोगामायेयंपारमेश्वरी ८१ संसारर
चनासर्वासंसक्तंपातयत्यलम् ॥ नधनंनजनोनात्मासत्यंराघववस्तुतः ८२ मिथ्यैवमिथ्यावासितमितीदंपरिलक्ष्यते ॥ आद्यंतयोःसर्वमसन्मध्येप्यस्थिरमाधि
मत् ८३ क्वबध्नातिरतिंप्राज्ञोह्यन्यकल्पितखद्रुमे ॥ एकेनकल्पिताखेस्त्रीभुंक्तेतांदूरगोपरः ८४ इतीयमंगसंसाररचनातेनमाभ्रम ॥ भूताजवंजवीभावमिममात
तमाकुलम् ८५ गंधर्वपुरनिर्माणविलासेनसमंविदुः ॥ स्वप्नसंकल्पपुरवदसदेवेदमुत्थितम् ८६ सर्वत्रसंस्थमेवेदंसुषुप्तमिवविच्युतम् ॥ परिपश्यसिसंसारदी
र्घस्वप्नपुरद्रुमम् ८७ अज्ञाननिद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम् ॥ संसारस्वप्नसंभ्रांतोभवानयमिहास्थितः ८८ तदेनांविततांनिद्रांघनाज्ञानमयात्मिकाम् ॥
त्यजालक्ष्मीमिवावाप्तनिधानःपुरुषोत्तमः ८९ प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा ॥ निर्विकल्पंचिदाभासंप्रातःपद्मंरवियथा ९० प्रबुध्यस्वप्रबुध्य
स्वपुनःपुनरयंमया ॥ प्रबोध्यसेमहाबाहोपश्यात्मार्कमनामयम् ९१ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा ॥ सुशब्दशालिनारामह्यनेनैवासिबोधितः
९२ बोधमासादयपरंप्रबोधोद्यैवराघव ॥ सत्यमालोकयालीकंत्यक्त्वेमंजागतंभ्रमम् ९३

लक्ष्यते ॥ तांयुक्तिमाह ॥ आद्यंतयोरिति ॥ आद्यंतयोःपूर्वोत्तरकालयोःअस्थिरमुत्तरोत्तरभावविकारग्रस्तम् ८३ तुच्छेसंसारेइतिबंधयोग्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ अन्येत्यादिना ८४ ८५ विदुः
प्राज्ञाः ८६ कल्पनायाःसर्वत्रसंभवादधिष्ठानचित्सद्भावाच्चसर्वत्रसंस्थम् ॥ विच्युतंस्वप्नादिभावापन्नंसुषुप्तमिव ८७ अच्युतमजस्रानुस्यूतम् ॥ पूर्वान्वयि ॥ भवानशुभवांस्त्वंएनांनिद्रांत्यजेत्युत्त
रान्वयि ८८ ८९ चिदाभासंचित्प्रकाशम् ९० ९१ मयामेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदश्लेषाद्गर्जनमप्याह ९२ अद्यैवप्रकृष्टोबोधोयस्यतथाविधःसन्सत्यंस्वतत्त्वमालोकय ९३

९४ उपसंहरति ॥ परि गलितेति ॥ सुसारंसुषुप्तमिवसौम्यानिर्विक्षेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वंइदंनित्यापरोक्षमतिविततंब्रह्मैवासिअत ःसुशुद्धयेसमुपशमात्मनितास्मिन्नेवसमाहितस्तिष्ठेत्यर्थः ॥
९५ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू॰अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ रामस्यबोधाद्विश्रांतिःपुनरुक्तार्थविस्तारः ॥ कैलासेप्राक्शिवेनेत्थंस्वोपदेशश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थंसानु
ग्रहंश्रीवसिष्ठेनोपदेशचमत्कारैःप्रतिबोधितस्यश्रीरामस्यअन्येषांचश्रोतॄणांतत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्धंस्वरूपविश्रांतिसमाधिनानिष्कंपस्थितिंश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसा
र्धेन १ तत्रस्थेषुस्वात्मनिविश्रांतेष्वितिविभक्तिविपरिणामेनयोज्यम् ॥ मुनेर्वचनामृतंविररामेतिपरेणान्वयः २ यथावृष्टितर्पितेषुसस्येषुअंबुधराद्वारिविरमतितद्वद्बोधितेसमाधेर्व्युत्थापितेअर्था

नतेजन्मनतेदुःखंनदोषास्तेनतेभ्रमाः ॥ सर्वंसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः ९४ परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसिसुसारसुषुप्तसौम्यदृष्टिः ॥ अ
तिविततमिदंसुशुद्धयेत्वंसमुपशमात्मनितिष्ठहेमहात्मन् ९५ ॥ इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतिस्वस्थसमचेतसिराघवे ॥ विश्रांतिस्वात्मनिस्वैरंपरमानंदमागते १ तत्रस्थेषुचसर्वेषुतेषूपशमशालिषु ॥ राघवस्यात्म
विश्रांतिःस्थित्यर्थंवचनामृतम् २ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंबुधरादिव ॥ अथयातेमुहूर्तार्धेराघवेप्रतिबोधिते ३ पुनराहतमेवार्थंवसिष्ठोवदतांवरः ॥ श्रीव
सिष्ठउवाच ॥ रामसम्यक्प्रबुद्धोसिस्वात्मानमसिलब्धवान् ४ एवमेवावलंब्यार्थंतिष्ठनेहपदंकृथाः ॥ इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रके ५ संरोधितायां
वहनाद्रघुनंदनरुध्यते ॥ क्षोभितायांमनोनाभ्यामिदंसंसारचक्रकम् ६ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ परंपौरुषमास्थायबलंप्रज्ञांचयुक्तितः ७ ना
भिंसंसारचक्रस्यचित्तमेवनिरोधयेत् ॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच ८ पौरुषेणनयत्प्राप्तंनतत्क्वचनलभ्यते ॥ दैवैकपरतांत्यक्त्वाबालबोधोपकल्पि
ताम् ९ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत् ॥ आविरिंचात्प्रवृत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा १० असदेवसदाभासमिदमालक्ष्यतेनघ ॥ अज्ञानभ्रमविस्तार
मात्रकाकृतयोनघ ११ इमेदेहाभ्रमंतीहसर्वेधर्मात्समुत्थिताः ॥ संकल्पःपुनरस्त्वेवदेहस्यार्थेकदाचन १२ सुखदुःखविचारित्वंनकार्यंरामधीमता ॥ दुःखम्ला
नमुखःक्लेदीप्रसन्नात्क्लेदवर्जितात् १३ अपिचित्रनराद्देहनरस्तुच्छतरःस्मृतः ॥ आधिव्याधिपरिम्लानेस्वयंक्लेदिनिनाशिनि १४ नतथास्थिरतादेहेचित्रपुंसो
यथाकिल ॥ विनाशितोहिचित्रस्थोदेहोनश्यतिनान्यथा १५ अवश्यनाशोमांसात्मास्वयंदेहोविनश्यति ॥ पालितःसुस्थिरांशोभामादत्तेचित्रमानवः १६

द्वसिष्ठनैवेतिगम्यते ३ पुनस्तमेवार्थंदृढीकारायाहेत्यर्थः ४ अर्थंपरमार्थमात्मतत्त्वम् ॥ इहसंसारेपदंस्थितिंमाकृथाः ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ५ क्षोभितायांरागद्वेषादिनाविक्षेपंप्रापितायाम्
म् ६ पौरुषंअभ्यासवैराग्यदार्ढ्यलक्षणम् ७ ८ ९ १० आकृतयःदृश्यजगदाकाराः ११ सर्वेधर्माविकल्पायस्मात्सर्वधर्मासंकल्पस्तस्मात् ॥ धर्मादनिच्छकेवलादित्यानिचोविषयेतदभावश्छांद
सः ॥ अतएवनैतद्देहनाशमात्रेणेष्टासिद्धिर्यतःपुनर्देहपरंपरोत्पादकःसंकल्पोस्त्येव तर्हिसंकल्पस्यानेकउपायइतिचेत्तमाह ॥ देहस्यार्थेइत्यादिना १२ देहसुखदुःखचिंतापरंनरंचित्रलिखितनराद
प्यधमत्वेननिंदति सुखदुःखत्यादिना ॥ क्लेदीबाष्पस्वेदार्द्रः १३ १४ किलप्रसिद्धम् ॥ निर्निमित्तनश्वरत्वमप्यस्यचित्रदेहादधिकोदोषइत्याह ॥ विनाशितइति १५ स्वयंविनैवनिमित्तमित्यर्थः १६

संकल्पकृतोदेहकः १७ १८ नास्थायुक्तेतिशेषः १९ इदानींस्वाप्नमानोरथिकदेहेभ्योऽप्यस्यतुच्छतरतामाह ॥ स्वप्नेत्यादिसार्धेन २० अयंस्वयमेवनास्तिअथवानःअस्मदीयतयानास्ति ॥
आत्मनोऽसंगाद्वयत्वादितिभावः २१ अतश्चित्रादिदेहक्षतिरिवनास्यापिक्षतिःशोच्येत्याह ॥ यथेति ॥ तस्यात्मनःक्षतिर्न २२ २३ २४ २५ २६ कुतोनक्षतंतत्राह ॥ नचिदिति २७
पूर्वस्यस्वाधिष्ठितचक्रस्यउपमाभूतंपरितःसमीपस्थंनामहच्चक्रमुपचक्रंतद्वत् ॥ स्वचक्रवैपरीत्येनभ्रमदिक्चक्रंयथापश्यतीत्यर्थः २८ २९ तत्रस्थेनमिथ्याज्ञानचक्रस्थेनजीवेन ३० देहचक्र

देहस्तुपालितोप्युच्चैर्नश्यत्येवनवर्धते ॥ तेनश्रेष्ठश्चित्रदेहोनायंसंकल्पदेहकः १७ येगुणाश्चित्रदेहेहिनतेसंकल्पदेहके ॥ चित्रदेहादपिजडाद्योयंतुच्छतरःकि
ल १८ तस्मिन्मांसमयेदेहेकैवास्थाभवतोनघ ॥ दीर्घसंकल्पदेहोयंतस्मिन्नास्थामहामते १९ स्वप्नसंकल्पजादेहादपितुच्छतरोह्ययम् ॥ अल्पसंकल्पजोदी
र्घैःसुखदुःखैर्नगृह्यते २० दीर्घसंकल्पजश्चायंदीर्घदुःखेनदुःखितः ॥ देहोहिसंकल्पमयोनायमस्तिनवास्तिनः २१ किंव्यर्थमेतदर्थंहिमूढोयंक्लेशभाजनम् ॥
यथाचित्रमयेपुंसिक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः २२ तथासंकल्पपुरुषेक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः ॥ यथामनोराज्यमयेक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः २३ यथाद्वितीयेशशिनिक्षतेक्षी
णेनतत्क्षतिः ॥ यथास्वप्नसमारंभेक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः २४ यथानद्यातपजलेक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः ॥ संकल्पमात्ररचितेप्रकृत्यैवचनाशिनि २५ तथाशरीरयंत्रे
स्मिन्क्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः ॥ दीर्घस्वप्नमयेह्यस्मिंश्चित्तसंकल्पकल्पिते २६ भूषितेदूषितेदेहेनाहिकिंचिच्चितःक्षतम् ॥ नचिदंतमुपायातिनात्माचलतिराघव २७
नब्रह्मविकृतिंयातिकिंवादेहक्षयेक्षतम् ॥ भ्रमच्चक्रोपरिष्ठोहिपूर्वचक्रोपचक्रवत् २८ यथापश्यतिदिक्चक्रंभ्रमदत्यंतमोहितः ॥ अकस्मादेवरूढेनमिथ्याज्ञानेनव
लगता २९ तत्रस्थेनतथैवेदंदृश्यतेदेहचक्रकम् ॥ भ्रमितंचभ्रमद्रूपंपतद्रूपंप्रपादितम् ३० हतंचहन्यमानंचदृश्यतेदेहचक्रकम् ॥ धरितामलमालंब्यघनभ्रमामे
मंत्यजेत् ३१ संकल्पेनकृतोदेहोमिथ्याज्ञानेनसन्नसन् ॥ असत्येनकृतंयस्मान्नतत्सत्यंकदाचन ३२ असदभ्युत्थितोदेहोरज्ज्वामिवभुजंगधीः ॥ असत्यामेवसत्यां
चकरोत्यपिजगत्क्रियाम् ३३ जडेनरामक्रियतेयन्नतत्कृतमुच्यते ॥ कुर्वन्नपितदादेहोनकर्ताक्वचिदेवहि ३४ निरीहोहिजडोदेहोनात्मनोस्याभिवांछितम् ॥
कर्तानकश्चिदेवातोद्रष्टाकेवलमस्यसः ३५ यथादीपोनिवातस्थःस्वात्मन्येवावतिष्ठते ॥ साक्षिवत्सर्वभावेषुतथातिष्ठेज्जगत्स्थितौ ३६ यथादिवसकर्माणिभास्करः
खस्थएवसन् ॥ करोत्येवमिमांरामकुरुपार्थिवसंस्थितिम् ३७ अस्मिन्नसन्मयेदेहगृहेशून्येसमुत्थिते ॥ सत्तामुपगतेमिथ्याबालकल्पितयक्षवत् ३८ कुतोप्याग
त्यनिःसारःसर्वसज्जनवर्जितः ॥ अहंकारःकुवेतालःप्रविष्टश्चितनामकः ३९ अस्यमाभृत्यतांगच्छत्वमहंकारदुर्मतेः ॥ अस्यभृत्यतयारामनिरयःप्राप्यतेफलम् ४०

कंदेहपरंपराचक्रम् ३१ प्रतीतितःसन्नपिपरमार्थतःअसन् ॥ असत्येनाज्ञानादिनाकृतंयस्माद्धेतोः ३२ ३३ तत्कृतंनैवोच्यतेयदेतिशेषः ॥ चेतनवज्जडेअपराधारोपादर्शनादित्यर्थः ३४
इच्छातोहिकर्तृत्वंस्यात्सातुनजडेदेहेनिर्विकारेआत्मनिवासंभवतीत्याह ॥ निरीहइति ३५ अकर्त्रात्मनिश्चयफलमाह ॥ यथेति ३६ तर्हिकथंराज्यसंस्थितिसिद्धिस्तत्राह ॥
यथेति ३७ देहसत्यतादर्शनेतुतदभिमानलक्षणाहंकारस्यावर्जनात्तद्भृत्यतास्यादेवेत्याह ॥ अस्मिन्नित्यादिना ३८ प्रविष्टःस्यादितिशेषः ३९ ४०

सत्यहंकारेअनर्थांतरमप्याह ॥ स्वसंकल्पेत्यादिना ४१ ४२ ४३ देहगृहेरताआसक्तास्तेअनंतकोटिदेहेषुनष्टेषुअद्यापिदेहेनआत्मवत्तादात्म्येनघटिताःकस्मात्स्थिताः ॥ सदैवतद्घटनदुःखे
अनुभूयमानेपितद्विघटनेयत्नंनकुर्वंतितच्चित्रमित्यर्थः ४४ येमृतास्तेषामितिशेषः ४५ सदैवतापत्रयवह्निदग्धेशरीरकेआस्थयाविहरन्नापुरुषःपिशाचएवेतिविभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते ॥
तत्रास्थाकुतोनयुक्तातत्राह ॥ नास्थिति ४६ प्रथममहंकारस्यानुचरतांभृत्यतांत्यक्त्वाततोयोगभूमिकाभ्यासादहंकारस्यअस्मृतिंआत्यंतिकाविस्मृतिंप्राप्य ४७ नमित्राणीति ॥ अहंकारिणांविनय
दौर्लभ्यादौद्धत्यावश्यंभावाच्चनकश्चित्स्निह्यतीतिभावः ४८ फलंकलहजनवैरादिरूपमतएवमरणात्मकम् ४९ ५० तस्यपरलोकेपिदुःखमेवेत्याह ॥ अहंकारेति ५१ यस्यस्वदेहपादपस्य

स्वसंकल्पविलासेनदेहगेहेदुराकृतिः ॥ उन्मत्तचित्तवेतालःपरिवल्गतिलीलया ४१ शून्यंदेहगृहंप्राप्यचित्तयक्षेणतत्कृतम् ॥ भीतायेनमहांतोपिसमाधिनि
यताःस्थिताः ४२ चित्तवेतालमुद्रास्यस्वशरीरकमंदिरात् ॥ संसारशून्यनगरेनबिभेतिकदाचन ४३ चित्तभूताभिभूतेस्मिन्येशरीरगृहेरताः ॥ चित्रमद्यापि
तेकस्माद्घटिताआत्मवत्स्थिताः ४४ ग्रस्तेचित्तपिशाचेनदेहसद्मनियेमृताः ॥ पिशाचस्यैवयाबुद्धिर्नापिशाचस्यराघव ४५ अहंकारबृहद्यक्षगृहेदग्धशरीरके
॥ विहरन्नास्थयासाधोनत्वंवैतत्किलस्थिरम् ४६ अहंकारानुचरतांत्यक्त्वाविततयाधिया ॥ अहंकारास्मृतिंप्राप्यस्वात्मैवाश्ववलंब्यताम् ४७ अहंकारपिशा
चेनग्रस्तायेनिरयैषिणः ॥ तेषांमोहमदांधानांनमित्राणिनबांधवाः ४८ अहंकारोपहतयाबुद्ध्यायाक्रियतेक्रिया ॥ विषवल्ल्याइवफलंतस्याःस्यान्मरणात्मकम्
४९ विवेकधैर्यहीनेनस्वाहंकारमहोत्सवः ॥ मूर्खेणालंबितोयेननष्टमेवाशुविद्धितम् ५० अहंकारपिशाचेनवराकायेवशीकृताः ॥ तएतेनरकाग्नीनांराघवेंधनतां
गताः ५१ अहंकारोरगोयस्यपरिस्फूर्जतिकोटरे ॥ स्वदेहपादपोधीरैरचिरेणनिपात्यते ५२ अहंकारपिशाचेस्मिन्देहेतिष्ठतुयातुवा ॥ त्वमेनमालोकयमामन
सामहतांवर ५३ अवधूतोह्यवज्ञातश्चेतसैवतिरस्कृतः ॥ अहंकारपिशाचस्तेनेहकिंचित्करिष्यति ५४ देहालयेस्फुरत्यस्मिन्रामचित्तपिशाचके ॥ अस्यानंत
विलासस्यकिमिवागतमात्मनः ५५ चित्तयक्षाभिभूतानांयाःपुंसांविततापदः ॥ शक्यंतेपरिसंख्यातुंनतावर्षशतैरपि ५६ हाहामृतोस्मिदग्धोस्मीत्येतावैदुः
खवृत्तयः ॥ अहंकारपिशाचस्यशक्तयोन्यस्यनानघ ५७ सर्वगोपियथाकाशःसंबंधोनेहकेनचित् ॥ सर्वगोपितथैवात्मानाहंकारेणसंगतः ५८ यत्करोतियदादत्ते
देहयंत्रमिदंचलम् ॥ वातरज्जुतंरामतदहंकारचेष्टितम् ५९ वृक्षोत्पत्तौयथाहेतुरकर्त्रपिकिलांबरम् ॥ आत्मसंस्थस्तथैवात्माचित्तचेष्टासुकारणम् ६०

कोटरेहृदिसस्वदेहपादपःबहुष्वेकत्रचनंजात्यैक्यात् ॥ अधीरैरितिच्छेदः ५२ माआलोकय ५३ अनवलोकनमात्रेणकिंस्यात्तत्राह ॥ अवधूतइति ५४ आत्मनस्तदनुसरणादेवानर्थः
उपेक्षितस्तुसस्थितोप्याकिंचित्करइत्याह ॥ देहालयेति ५५ चित्तेतिप्रकृताहंकारस्यैववृत्त्यंतरेप्यनर्थकारिताख्यानायनिर्देशः ५६ ५७ अहमित्यात्मैवानुभूयतइतिनैयायिकादीनांभ्रां
तिंवारयति ॥ सर्वगइति ॥ संबद्ध्यतइतिसंबंधःसंश्लिष्टइत्यर्थः ५८ वातरज्जुःसूत्रात्माप्राणः ५९ यद्यहंकारएवसर्वचेष्टानिमित्तंनात्मातर्हिकेनेषितंपततिप्रेषितंमनःकेनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः
ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवाउपासतेइत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्राह ॥ वृक्षोत्पत्ताविति ॥ आत्मसंस्थःस्वेमहिम्निप्रतिष्ठितःकारणंश्रुतिभिरुपचर्यतइत्यर्थः ६०

उपचारमनआदीनांसत्तास्फूर्तिप्रदत्वमेवानीमितीमित्याह ॥ आत्मेति ॥ आत्तवपुर्लब्धसत्ताककाल्पितस्थूलदेहंच ६१ प्रकटाधयोःश्लिष्टयोः ६२ नन्वसंबंधेमनआदेःसत्तास्फूर्त्योरसिद्धिःसंबंध
त्वात्मासंगत्वासिद्धिरित्याशंक्याह ॥ चपलेति ॥ चपलस्पंदनानीरयंतिप्रेरयंतीतिचपलस्पंदनेरास्तथाविधाभिरात्मनःप्राणस्यशक्तिभिरावृतंवशीकृतंचित्तंतादात्म्याध्यासलक्षणेनमौर्ख्यैणा
ज्ञानेनदृश्यतेनवस्तुवृत्तेनेत्यर्थः ॥ नाभिरितिपाठेचित्तविशेषणम् ६३ असंगत्वोपपादनायविरुद्धत्वमेवप्रपंचयति ॥ आत्मेति ॥ शठंवंचकम् ६४ ६५ हेउत्तममनःपिशाचआत्मानमसंस्पृश
न्नपिमौनंतूष्णीमेवस्वसंस्पृष्टंभावयतीत्यन्वयः ६६ ६७ ६८ संशांतेति ॥ शुद्धचित्तमितियावत् ॥ मृगंमृगसदृशंवत्सम् ६९ ७० देहलक्षणेखंडेपरिच्छिन्नभागेजाता ७१ समस्तेत्युत्सर्गः ॥

आत्मसान्निधिमात्रेणस्फुरत्यात्तवपुर्मनः ॥ दीपसान्निधिमात्रेणकुड्यरूपमिवामलम् ६१ अपिविश्लिष्टयोरामनित्यमेवात्मचित्तयोः ॥ द्यावापृथिव्योरिवकःसंबंधःप्रक
टाधयोः ६२ चपलस्पंदनेराभिरात्मशक्तिभिरावृतम् ॥ चित्तमात्मेतिमौर्ख्येणदृश्यतेरघुनंदन ६३ आत्माप्रकाशरूपोहिनित्यःसर्वगतोविभुः ॥ चित्तंशठमहं
कारंविद्धिहार्दंबृहत्तमः ६४ आत्मासिवस्तुतस्त्वंहिसर्वज्ञोनमनोभृशम् ॥ दूरेकुरुमनोमोहंकिमेतेनाभिसंगतः ६५ पिशाचोपिमनोरामशून्यदेहगृहेस्थितः ॥
भावयत्येषदुष्टात्मामौनमुत्तमसंस्पृशन् ६६ भवप्रदमकल्याणंधैर्यसर्वस्वहारिणम् ॥ मनःपिशाचमुत्सृज्ययोसिसत्वंस्थिरोभव ६७ चित्तयक्षदृढाक्रांतंनशास्त्रा
णिनबांधवाः ॥ शक्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोनचमानवम् ६८ संशांतचित्तवेतालंगुरुशास्त्रार्थबांधवाः ॥ शक्नुवंतिसमुद्धर्तुंस्वल्पपंकान्मृगंयथा ६९ अस्मिन्नमच्छू
न्यपुरेसर्वमेवप्रदूषितम् ॥ देहगेहंप्रमत्तेनचित्तयक्षेणवल्गता ७० चित्तवेतालवलितासमस्तादेहखंडजा ॥ इयंजगदरण्यानीशून्याकस्यनभीतये ७१ जगन्न
गर्यामस्यांतुशांतचित्तपिशाचकम् ॥ देहगेहंकतिपयैःसेव्यतेसद्भिरेवयत् ७२ इहसंश्रूयतेयायादिक्सैवरघुनंदन ॥ प्रमत्तमोहवेतालैःपूर्णादेहश्मशानकैः ७३
अस्यांजगदरण्यान्यांमुह्यंतंमुग्धबालवत् ॥ स्वयमाराध्यधैर्यांशमात्मनात्मानमुद्धरेत् ७४ जगज्जरदरण्येस्मिंश्चरन्भूतमृगव्रजे ॥ धृतितृणरसैराममागच्छमृग
पोतवत् ७५ अस्मिन्महीतलारण्येचरंतिमृगपोतकाः ॥ त्वमज्ञानगजंभुक्त्वासैंहींवृत्तिमुपाश्रय ७६ अन्येनरमृगामुग्धाजंबूद्वीपेस्वजंगले ॥ विहरंतियथारा
मतथामाविहरानघ ७७ अत्यल्पकालशिशिरेकर्दमालेपदायिनि ॥ नमंक्तव्यंबंधुरूपेमहिषेणेवपल्वले ७८ भोगाभोगाबहिःकार्याआर्यस्यानुसरेत्पदम् ॥ प्र
विचार्यमहार्थंस्वमेकमात्मानमाश्रयेत् ७९ अपवित्रस्यतुच्छस्यदुर्भगस्यदुराकृतेः ॥ देहस्यार्थेनमंक्तव्यंचिंताचंडीसुदारुणा ८० अन्येनरचितोदेहोयक्षेणा
न्येनसंश्रितः ॥ दुःखमन्यस्यभोक्तान्यश्चित्रेयंमौर्ख्यचक्रिका ८१ यथैकरूपाघनताद्दृषदोस्यात्मनस्तथा ॥ सत्तामात्रैकसामान्यादितरस्याप्यसंभवात् ८२

चिदन्यथात्वमपियतोदृष्टमित्याह जगदिति ॥ यत्यतः ७२ अतएवाज्ञदेहाःश्मशानतुल्याइतिनिंदति ॥ इहेति ७३ धैर्यांशमाराध्यदृढमवलंब्य ७४ तृणसदृशैरसारैर्विषयरसैर्धृ
तिकृतार्थताबुद्धिम् ७५ मृगपोतकसदृशाअन्येमूढाविषयतृणानिचरंतिचेच्चरंतुनाम ७६ ७७ ननुबंधुजनैः समानशीलतयासदैवावस्थानंसुखंदृष्टंतत्रकोदोषस्तत्राह ॥ अत्यल्पेति ॥ विशे
षणान्युभयत्रयोज्यानि ॥ ७८ ७९ नमंक्तव्यमासक्तिकर्दमेइतिशेषः ॥ यतस्तन्मग्नांचिंतालक्षणाचंडीकोपनासुदारुणाराक्षसीखादतीत्यर्थः ८० अन्येनकर्मणा ॥ यक्षेणाहंकारे
ण ॥ अन्यस्यमनसः ॥ अन्योजीवः ॥ मौर्ख्यस्यचक्रिकापरिवर्तमानापरंपराचित्राआश्चर्यरूपेत्यर्थः ८१ सदेकघनत्वादपिनात्मनिदुःखतद्भोगभोक्तृशरीरादिरूपांतरावकाशइत्याशये

नाह ॥ यथेत्यादित्रिभिः ॥ इतरस्यस्वरूपेतररूपस्यसादितरत्वस्यैवअसदलीकादिपदैःप्रसिद्धेरितिभावः ८२ यथाउपलस्यघनताकाठिन्यंनोपलात्पृथक्सतीतथामानसंसमष्टिव्यष्टिमनः समूहःआदिपदात्तत्तत्कार्यस्थूलप्रपंचश्च ॥ तत्कुतः ॥ सत्तामात्रस्वभावादभिन्नत्वात्पृथक्त्वअस्यमानसादेःसंस्थितेरभावादित्यर्थः ८३ अयंचन्यायःप्रत्येकंघटतन्मानसतन्त्वादिष्वपियो ज्यइतिसदद्वैतमेवप्रसिद्धमित्याह ॥ यथेति ८४ अत्रास्मिन्नर्थेइमांवक्ष्यमाणमानसशिवपूजालक्षणांदृष्टिंशृणु ८५ तत्रादौकैलासवर्णनमुखेनकथांप्रस्तौति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ इंदुकराणां संभारःसंघातइवभासुरः ८६ ८७ ८८ तापसैराचर्यतइतितापसाचारःकृच्छ्रचांद्रायणादिस्तस्मिन्नियतास्थितिर्यस्यतथाविधःसन् ८९ ९० बहुलस्यकृष्णस्यश्रावणपक्षस्याष्टमेदिने ९१

यथोपलस्यघनतामानसादितथात्मनः ॥ सत्तामात्रादभिन्नत्वादभावादस्यसंस्थितेः ८३ यथोपलस्योपलताघटस्यघटतायथा ॥ सत्तामात्रादभिन्नैवमानसा दितथात्मनः ८४ अत्रेमामपरांदृष्टिंमहामोहविनाशिनीम् ॥ शृणुयाकथितापूर्वंममकैलासकंदरे ८५ संसारदुःखशांत्यर्थंदेवेनार्द्धेंदुमौलिना ॥ अस्तींदुकरसं भारभासुरःपारगोदिवः. ८६ कैलासोनामशैलेंद्रोगौरीरमणमंदिरम् ॥ तत्रास्तेभगवान्देवोहरश्चंद्रकलाधरः ८७ तंपूजयन्महादेवंतस्मिन्नेवगिरौपुरा ॥ कदा चिदवसंगंगातटेविरचिताश्रमः ८८ तपोर्थंतापसाचारेचिरायरचितस्थितिः ॥ सिद्धसंघातवलितःकृतशास्त्रार्थसंग्रहः ८९ पुष्पार्थंस्यूतपुटिकःपुस्तकव्यू हसंग्रही ॥ एवंगुणविशिष्टस्यकैलासवनकुंजके ९० तपःप्रचरतोराममकालोव्यवर्तत ॥ अथैकदाकदाचित्तुबहुलस्याष्टमेदिने ९१ गतेश्रावणपक्षस्यरात्र्य ग्रेक्षयमागते ॥ दिक्षुसंशांतरूपासुकाष्ठमौनास्थितास्विव ९२ खड्गच्छेद्यांधकारेषुकुंजेषुगहनेषुच ॥ एतस्मिन्नंतरेतत्रयामार्धेप्रथमेगते ९३ समाधिंतनुतांनी त्वास्थितोहंबाह्यमग्रदृक् ॥ अपश्यंकाननेतेजोझटित्येवसमुत्थितम् ९४ शुभ्राभ्रशतसंकाशंचंद्रबिंबगणोपमम् ॥ प्रकटीकृतदिक्कुंजंतदालोक्यमयास्मयात ९५ अंतःप्रकाशशालिन्याबुद्धिदृष्ट्यावलोकितम् ॥ यावत्पश्यामितंसानुंप्राप्तश्चंद्रकलाधरः ९६ गौरीकरार्पितकरोनंदिप्रोत्सारिताग्रगः ॥ शिष्यान्संबोध्य तत्रस्थान्गृहीत्वार्घ्यंसुसंयतः ९७ अगमंसुमनास्तस्यदृष्टिपूतमहंपुरः ॥ तत्रपुष्पांजलिंदत्त्वादूरादेवत्रिलोचनः ९८ दत्तार्घ्येणमयादेवःसंप्रणम्याभिवंदितः ॥ ततश्चंद्रप्रभासख्याऋज्व्याशीतलयातया ९९ दृशासर्वार्तिहारिण्याचिरमस्म्यास्पदीकृतः ॥ पुष्पसानूपविष्टायतस्मैत्रैलोक्यसाक्षिणे १०० अर्घ्यंपुष्पंत थापाद्यमभ्युपेत्यार्पितंमया ॥ मंदारपुष्पांजलयोविकीर्णाबहवःपुरः १०१ नानाविधैर्नमस्कारैःस्तोत्रैश्चाभ्यर्चितःशिवः ॥ ततोभगवतीगौरीतादृश्यैवसपर्यया२

रात्रेरग्रेमुखेप्रदोषेपूजाजपध्यानादिनाक्षयमागतेसति ॥ प्राणिसंचाराद्युपरमात्संशांतरूपासुदिक्षुकरादिचेष्टयाप्यर्थानिवेदनंकाष्ठमौनव्रतंतत्रस्थितास्विव ९२ गहनेषुवनेषु ९३ तनुतांईषद्बहिःप्रवणतामितियावत् ९४ स्मयात्विस्मयात् ९५ बहिर्दृष्ट्याअवलोकितमंतर्विचारितमित्यर्थः ॥ विचार्यचयावत्तंपुरस्थंसानुंप्रस्थदेशंपश्यामितावत्तत्रप्राप्तइत्यर्थः ९६ सुसंयतः सावधानः ९७ सुमनाःसंतुष्टमनाः ॥ पुरःपुरोदेशम् ९८ सम्यक्साष्टांगंप्रणम्याभिवंदितःस्तुतः ॥ स्वभाग्यमहोदयंस्वस्मिंस्तदनुग्रहदृष्टिपातंवर्णयति ॥ ततइति ॥ तयास्वानुभूतालौ किकनिरतिशयानंदाविर्भावचमत्कारकारिण्या ९९ १०० अभ्युपेत्यअभिमुखंसमीपेगत्वा १०१ तादृश्याशिवपूजासदृश्यासपर्ययापूजया २

३ तदाज्ञयातत्रसानाशुपविष्टंमाम् ॥ तत्रकुशलप्रश्नेकर्त्तव्येसर्वकौशल्यपरमकाष्ठांपरमात्मनिचित्तविश्रांतिमेवभगवान्प्रथममनुजिघृक्षयापृच्छति ॥ ब्रह्मन्निति ४ संविदश्चित्तवृत्तयः ॥ पदेपर
मात्मवस्तुनि ५ ६ अनुनयोविनयस्तच्छालिन्या ७ ८ जगत्कोशेतेप्राणिनोनसंतियेनप्रणमंति ॥ सर्वेपिप्रणमंत्येवेत्यर्थः ॥ तेदेशाःप्रशस्ततमाइत्यर्थः ॥ अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यः
पशवोगोअश्वाइतिवत्प्राशस्त्यलाभः ९ भूतस्यप्राक्संचितस्यपुण्यस्यवृक्षस्थानीयस्यफलंतनोतिअनंतकोटिगुणतयाविस्तारयति ॥ वर्त्तमानस्यैतद्देहारभ्यस्यसेचनममृतसेकेनेवाभिवर्धनं
तनोति ११० एष्यतःकरिष्यमाणस्यवृद्ध्यर्थंबीजंतनोति १११ ११२ सर्वासांवर्त्तमानानामेष्यंतीनांच ११३ पूर्णाइष्टार्थैरितिशेषः ११४ त्यक्ताउद्वेगाश्चित्तक्षोभहेतवोयस्मिंस्तथा
विधंदेवार्चनविधानंब्रूहीतिपरेणान्वयः ११५ ११६ पूर्णामेसकलादिशइत्युक्त्यावसिष्ठस्यविषयभोगाभिलाषशून्यताद्योतनात्सर्वपापक्षयकरं सर्वकल्याणवर्धनमितिविशेषणाभ्यांचसर्वानर्थनि

संपूजितासखीयुक्ताब्राह्मणमंडलिकातथा ॥ पूजांतेपूर्णशीतांशुरस्मिशीतलयागिरा ३ तत्रोपविष्टंप्रोवाचमामर्द्धेंदुकलाधरः ॥ ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यःप्राप्तविश्रांत
यःपरे ४ कच्चित्कल्याणकारिण्यःसंविदस्तेस्थिताःपदे ॥ कच्चित्तपस्तेनिर्विघ्नंकल्याणमनुवर्तते ५ कच्चित्प्राप्यमनुप्राप्तंकच्चिच्छाम्यंतिभीतयः ॥ एवंवादि
निदेवेशेसर्वलोकैककारिणि ६ गिरानुनयशालिन्यामयोक्तंरघुनंदन ॥ त्र्यक्षानुस्मृतिकल्याणवतामिहमहेश्वर ७ नकिंचिदपिदुष्प्रापंनचकाश्चनभीतयः ॥
त्वदनुस्मरणानंदपरिघूर्णितचेतसाम् ८ नतेसंतिजगत्कोशेप्रणमंतिनयेपुनः ॥ तेदेशास्तेजनपदास्तादिशस्तेचपर्वताः ९ त्वदनुस्मरणैकांताधियोयत्रास्थिता
जनाः ॥ फलंभूतस्यपुण्यस्यवर्तमानस्यसेचनम् ११० तनोतिचैष्यतोबीजंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥ ज्ञानामृतैककलशोद्युतिज्योत्स्नानिशाकरः ११ अपवर्गपुर
द्वारंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥ त्वदनुस्मरणोदारचिंतामणिमतामया १२ सर्वासामापदांमूर्ध्निदत्तंभूतपतेपदम् ॥ इत्युक्त्वासुप्रसन्नंतंभगवंतंमहेश्वरम् १३ अवोचंप्र
णतोभूत्वायद्रामतदिदंशृणु ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेनपूर्णामेसकलादिशः १४ किंतुपृच्छामिदेवेशसंदेहेतत्रनिर्णयम् ॥ ब्रूहिप्रसन्नयाबुद्ध्यात्यक्तोद्वेगमनामयम्
१५ सर्वपापक्षयकरंसर्वकल्याणवर्धनम् ॥ देवार्चनविधानंतत्कीदृशंभवतिप्रभो १६ ईश्वरउवाच ॥ शृणुब्रह्मविदांश्रेष्ठदेवार्चनमनुत्तमम् ॥ वदामियुच्यते
येनकृतेनसकृद्देवाहे १७ कच्चिद्देवेस्मिमहाबाहोदेवःकःस्यादितिद्विज ॥ नदेवःपुंडरीकाक्षोनचदेवस्त्रिलोचनः १८ नदेवःकमलोद्भूतोनदेवस्त्रिदशेश्वरः ॥ नदे
वःपवनोनार्कोनानलोननिशाकरः १९ नब्राह्मणोनावनिपोनाहंनत्वंद्विजोत्तम ॥ नदेवोदेहरूपोहिनदेवश्चित्तरूपधृक् १२०

वृत्त्युपलक्षितनिरतिशयानंदरूपमोक्षसाधनविषयएवायंप्रश्नइतिनिश्चितवान्सर्वज्ञःपरमकारुणिकईश्वरःसर्वभावेनप्रपन्नायवसिष्ठायपरमपुरुषार्थसाधनंतत्त्वज्ञानमेवसर्वदेवार्चनपरमरहस्यभूतमुप
देष्टुकामःप्रतिजानीते ॥ शृण्विति १७ तत्रवक्ष्यमाणदेवार्चनानुरूपमलौकिकदेवस्वरूपमुपदेष्टुंशिष्यस्यतद्बुभुत्सांजनयन्पृच्छति ॥ कच्चिदिति ॥ महाबाहोनिरंतरदेवार्चनसफलीकृतबाहोइ
तिबाहुसापेक्षबाह्यपूजामात्रशूरताद्योतनायसंबोधनम् ॥ ननुप्रसिद्धाएवपुंडरीकाक्षत्रिलोचनादयोदेवाःकिमेतावत्यपिविषयेभगवान्मामनभिज्ञंसंभावयतीतिमन्यमानस्यवसिष्ठस्यपरिच्छिन्नेषु
श्रद्धाजाड्यंप्रथममपनेतुमाह ॥ नदेवइत्यादिना १८ कमलोद्भूतोब्रह्मा ॥ त्रिदशेश्वरइंद्रः ॥ निशाकरग्रहणंतत्कलाधीनशरीरकत्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवदेहोपलक्षणम् १९ पुनर्नाहंनत्वमितिनि
षेधोरुद्रवसिष्ठयोस्तद्यद्रोदयंतितस्माद्रुद्राः ॥ यदहंवसिष्ठोस्मितत्त्वंवसिष्ठोसीत्यादिश्रुतिषुमुख्यसमष्टिप्राणताप्रसिद्धेःकतमएकोदेवइतिप्राणइतिप्राणस्यैवसर्वदेवात्मकत्वश्रुतेश्चप्राणभावेनप्राप्त

 देवतात्वनिवारणार्थम् ॥ एवंनैनदेवाआप्नुवन्पूर्वमर्शदित्यादिश्रुतिषुआध्यात्मिकेषुचक्षुरादिषुदेवशब्ददर्शनात् त्वचेस्वाहालोमभ्यःस्वाहाइत्यादिमंत्रलिंगाच्चदेहाद्याध्यात्मिकभावानामपिप्र
सक्तंदेवतात्वंवारयति ॥ देहरूपइति२० आध्यात्मिकप्रस्तावात्कमलात्रदेहादिशोभा ॥मतिग्रहणंसर्वाध्यात्मिकभावोपलक्षणार्थम्॥ तत्तुल्यन्यायादाधिभौतिकेष्वपिसर्वभावेष्वदेवत्वमुक्तंबोध्य
 म कस्तर्हिदेवस्तमाह ॥ अकृत्रिममिति ॥ डुकृञ्करणे ॥ ड्वितःक्त्रिः ॥ क्त्रेर्मम्नित्यमिति मप् ॥ कृत्रिमंक्रियासाध्यंतद्विलक्षणंपरमार्थदेव नंनिरतिशयप्रमोदश्चिन्मप्रकाशोदेवइत्यर्थः ॥ पुंडरीकाक्षादिमत्यंता
हिचित्प्रकाशाधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तस्मिन्नध्यस्तास्तेपांचित्प्रकाशात्पृथक्करणेस्वरूपसिद्धिरेवदुर्लभादूरेदेवत्वमितितेष्वपिसत्ताप्रकाशएवानावृतःस्फुरन्सर्वत्रैकोदेवस्तदभिव्यक्तयतिशयादेवपुं
डरीकाक्षादयोपिअभिभूतजाड्यत्वाद्वह्निशब्देनज्वलदंगाराइवदेवाउच्यंतइतिनश्रुतिस्मृत्यादिवादविरोधोपीतिभावः २१ आकारादिनादेशतोवस्तुतश्चपरिच्छिन्नंमितेकालतःपरिच्छिन्नंततदे
वनंकुतः ॥ अयंभावः ॥ दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिष्वितिदशस्वर्थेषुप्रसिद्धाद्दीव्यतेःपचाद्यचिदेवशब्दव्युत्पादनात्संकोचेमानाभावान्मायिकनिरंकुशैश्वर्य

नदेवःकमलारूपिनापिदेवोभवेन्मतिः ॥ अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंदेवउच्यते १२१ आकारादिपरिच्छिन्नेमितेवस्तुनितत्कुतः ॥ अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंचि
च्छिवंविदुः २२ तदेवदेवशब्देनकथ्यतेतत्प्रपूजयेत् ॥ तदेवास्तियतःसर्वसत्तासतात्मरूपधृक् २३ अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनंकृतम् ॥ योजनाध्वन्य
शक्तस्यक्रोशाध्वापरिकल्प्यते २४ इयत्तादिपरिच्छिन्नंरुद्रादेःप्राप्यतेफलम् ॥ अकृत्रिममनाद्यंतंफलमानंदआत्मनः २५ अकृत्रिमफलंत्यक्त्वायःकृत्रिम
फलंव्रजेत् ॥ त्यक्त्वासमंदारवनंकारंजंयातिकाननम् १२६ बोधःसाम्यंशमइतिपुष्पाण्यग्राणितत्रच ॥ शिवंचिन्मात्रममलंपूज्यंपूज्यविदोविदुः २७ शम
बोधादिभिःपुष्पैर्देवआत्मायदर्च्यते ॥ तत्तुदेवार्चनंविद्धिनाकारार्चनमर्चनम् २८ आत्मसंवित्तिरूपंतुत्यक्त्वादेवार्चनंजनाः ॥ कृत्रिमार्चासुयेसक्ताश्चिरंक्लेशं
भजंतिते २९ ज्ञातज्ञेयाहियेसंतोबालक्रीडोपमंचते ॥ आत्माध्यानादृतेब्रह्मन्कुर्वंतोदेवपूजनम् १३० आत्मैवदेवोभगवाञ्छिवःपरमकारणम् ॥ ज्ञानार्चने
नाविरतंपूजनीयःससर्वदा १३१ त्वमेतच्चेतनाकाशमात्मानंजीवमव्ययम् ॥ स्वभावंविद्धिनत्वन्यःपूज्यःपूजात्मपूजनम् १३२ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चे
तनाकाशमात्रात्मयथाजगदिदंप्रभो ॥ यथातच्चेतनस्यैवजीवादित्वंतदुच्यताम् ३३ स्वच्छंदक्रीडाविजिगीषा० व्यवहारस्तुतीनामाविद्यकमदस्वप्नेच्छागतीनांचनिर्वाहकत्वा

द्दशस्वर्थेष्वद्युतिमोदावेवमुख्यावर्थौतौचनित्यनिरतिशयानंदस्वप्रकाशेब्रह्मण्येवसंभवतोनपरिच्छिन्नेषुजडेष्विति ॥ अतःअकृत्रिमंचिच्छिवमेवदेवंतत्त्वतोविदुरित्यर्थः२२ यतःसर्वजगज्जीवतत्सं
साररूपंतत्सत्तयैवसत्तात्मरूपधृक्नस्वतइतितदेवास्तिनान्यदित्यर्थः २३ तर्हिकिंपुंडरीकाक्षाद्याकारार्चनविधिर्व्यर्थएव नेत्याह ॥ अज्ञातेति ॥ कृतंविहितम् २४ आत्मनस्तत्त्वतःसाक्षात्का
रांतपूजनेनप्रसन्नादित्यर्थः २५ कृत्रिमकामभोगानात्मपूजनात्सिद्ध्यंतीतितदर्थंकृत्रिमपूजैवकार्येतत्राह ॥ अकृत्रिमेति २६ अकृत्रिमपूजनेतर्हिकासामग्रीतामाह ॥ बोधइति ॥ साम्यंसर्व
त्रात्मौपम्येनदर्शनम् २७ २८ २९ ज्ञातज्ञेयायेकदाचिदात्मध्यानाद्व्युत्थिताःसंतःसाकारदेवपूजनंकुर्वंतश्चेद्दृश्यंतेतत्तेबालक्रीडोपमंकुर्वंतिनकृत्रिमभोगाशयेत्यर्थः १३० ३१ त्वंजीवंस्वभाव
मकृत्रिममव्ययंचेतनाकाशंचिदाकाशंब्रह्मविद्धिनत्वन्यःअनात्मापूज्योयतोज्ञानलक्षण मात्मपूजनमेवमुख्यपूजानान्येत्यर्थः ॥ यथाहुः ॥ देहोदेवालयःप्रोक्तोजीवोदेवस्सदाशिवः ॥ त्यजेदज्ञा
ननिर्माल्यंसोहंभावेनपूजयेदिति ३२ तदेवास्तियतःसर्वसत्तासतात्मरूपधृगितिब्रह्मणएवजगज्जीवतत्संसरणसत्तात्मनावस्थानमुक्तंतत्रोपपत्तिजिज्ञासुर्वसिष्ठःपृच्छति ॥ चेतनेति ३३

तत्रचित्सत्तायाश्चेत्यानधीनत्वंतावत्सर्वचेत्यप्रलयेप्यनपायात्प्रसिद्धमितितदधीनभानस्यचेत्यस्यभानांतरमिवनसत्तांतरमपियुक्तमित्युपपत्तिमाह ॥ चिद्व्योमेति॥ सर्वत्रेतिपूर्वार्धान्वयि ॥ यस्य
स्माद्धेतोः ॥ अथवा॥चिद्व्योमसर्वत्रसर्गकालेपिअसंभवच्चेत्यंपारादिपरिच्छेदशून्यत्वात्प्रलयकालवदित्यनुमानलक्षणात्रोपपत्तिर्दर्शिताबोध्या ३४ कथंतर्हिजगद्रूपप्रातिभासस्तत्राह ॥ यद्यदि
ति ॥ तस्यापरिच्छिन्नत्वादेवमायावरणांतःअसंमानान्मायिकवासनादिमार्गेणयत्स्पंदितंस्पंदनामिवप्रसिद्धंतेनेदंजगदितिअलंभाति तथाहि ॥ यद्यत्सूर्यचंद्रप्रदीपेंद्रियमनआदिस्वयंप्रकचाति
बहलीभूतप्रकाशंभवतितस्यस्वकचनस्यस्वबिंबेअसंमानात्स्वयंयाद्बहिर्बाह्यहिःप्रभाकारेणस्पंदितंस्पंदनंनामप्रसिद्धंतदेवनीलपीतादितद्विषयरूपंजगदित्यलमत्यंतंप्रसिद्धमित्यर्थः ३५ इतिउक्तरी
त्याएवंविचित्ररूपंजगच्चिदात्मकमेवसत्स्वप्नपुरवत्चिदिवभातिभ्रांत्या ॥ एवंमदुक्तरीत्यापरमार्थतोविमृष्टंतुजगन्नभित्तिमत्अमूर्तमच्छंचिद्व्योममात्रात्मैवेत्यर्थः ३६ तर्हिकिंचिदेवचेत्याकारेणप
रिणतंस्वंपश्यतिनेत्याह ॥ अत्यंतेति ॥ अपरिणामित्वादद्वयत्वाच्चात्यंतासंभवाच्चेत्यमप्यावृतचित्स्वभावाद्यदन्यथाकचतिप्रथतेतदेवदृश्यंजगदित्यर्थः ३७ ३८ अतएवारोपितरूपबाधेनाचि

श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ चिद्व्योमैवकिलास्तीहपारावारविवर्जितम् ॥ सर्वत्रासंभवच्चेत्यंयत्कल्पांतेवशिष्यते ३४ यद्यत्स्वयंप्रकचतितस्यस्वकचनस्यतु ॥ स
यंयत्स्पंदितंनामतेनेदंजगदित्यलम् ३५ इत्येवंस्वप्नपुरवज्जगद्भातिचिदात्मकम् ॥ एवंचिद्व्योममात्रात्मजगदच्छंनभित्तिमत् ३६ अत्यंतासंभवाच्चेत्यंदृश्यंचि
द्व्योममात्रकम् ॥ चित्त्वात्कचतिसर्गादौयत्तज्जगदितिस्मृतम् ३७ तस्मात्स्वप्नपुराकारंयदिदंभासतेजगत् ॥ तत्रचिद्व्योममात्रात्मन्यन्यतानामकाकुतः ३८
चिन्मात्रमेवगिरयश्चिन्मात्रंजगदंबरम् ॥ चिन्मात्रमात्माजीवश्चचिन्मात्रंभूतसंततिः १३९ चिद्व्योममात्रादितरत्सर्गादौसर्ववेदने ॥ भिन्नंस्वर्गेपुरेवापिकिंसंभव
तिकथ्यताम् १४० आकाशंपरमाकाशंब्रह्माकाशंजगच्चितिः ॥ इतिपर्यायनामानितत्रपादपवृक्षवत् १४१ एवंद्वौस्वप्नसंकल्पमायाभिःस्वनुभूयते ॥ तदा
किलचिदाकाशमेवभातिजगत्तया ४२ यथैतत्संविदाकाशंस्वप्नेभातिजगद्वपुः ॥ तथेदंजाग्रदाख्येपिस्वप्नेभातितदेवनः ४३ यथास्वप्नपुरेचित्त्वंवर्जयित्वेतरत्क्वचि
त् ॥ नकिंचित्संभवत्येवंजाग्रत्येवंमहाचितः ४४ यतोनसंभवत्यन्यच्चेत्यंकिंचित्ततोखिलम् ॥ चित्तंसंचेत्यमप्येतदचेत्यंसज्जगत्स्थितम् ४५ परमाकाशकल
नंत्रिजगत्स्वयमुत्थितम्॥स्वप्नवद्द्विद्विचिद्व्योम्निनत्वेतद्द्वैतवत्स्थितम् ४६यथाचिद्व्योममात्रात्मस्वप्नेघटपटादिकम् ॥ सर्गादावेवसर्गोयंयथाचिद्व्योममात्रकम् ४७

न्मात्रस्वरूपंद्रष्टव्यमित्याह ॥ चिन्मात्रमेवेत्यादिना३९ स्वर्गेउर्ध्वलोकेषुपुरेस्वनगरेवाअपिशब्दात्पातालेषुवाचिद्भिन्नंकिंसंभवतितत्कथ्यतांनिरूपणकुशलैःअचितःस्वतःसत्तास्फूर्तिसत्वेअचित्त्व
व्याघातात्तदभावेअलीकत्वादलीकस्यचिताप्युज्जीवनादर्शनाच्चितोऽसंगत्वेनाचित्संबंधाद्ययोगात्साधकांतरस्यचाप्रसिद्धेरितिभावः १४० ननुयजतिददातिजुहोतीत्यादिशब्दांतरात्कर्मभेद
इवचित्आकाशंजगदित्यादिनामांतराद्भेदोस्त्विवतिचेतत्राह ॥ आकाशमिति ॥ भूताकाशाव्याकृताकाशाद्यर्थत्रयपरत्वेनाभिप्रेतानांत्रयाणामप्याकाशशब्दानांकाशृदीप्तावितिधात्वर्थानुग
मेनचिन्मात्रवचनत्वसंभवाद्गमेरपियेगत्यर्थास्तेज्ञानार्थाइत्यनुशासनाद्वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिक्विपिद्वित्वादिनिपातनेपिज्ञानार्थत्वानपायाच्चित्पर्यायनामतोपपत्तेरितिभावः ४१ त
देतिदर्शनाद्यदेत्यध्याहार्यम ॥ एवंरीत्याद्वौद्वैतंस्वप्नादिभिःसमंयदानुभूयतेतत्त्वदृशातदेत्यर्थः ४२ ४३ द्वितीयएवंशब्दोऽपिशब्दार्थे ४४ अखिलंचित्तंसंचेत्यमपिजगत्अचेत्यंसन्मात्रमेव
स्थितम् ४५ परमाकाशस्यब्रह्मणःकलनंबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुतिदर्शितआद्यसंकल्पएवत्रिजगद्भूत्वास्वयमुत्थितंद्वैतवत्द्वैतवाद्यभिमतसत्यवस्तुवदित्यर्थः ४६ जगत्सामान्येउक्तंन्यायंच

टपटादिविशेषेपिदर्शयति ॥ यथेत्यादिना ॥ सर्गेघटपटादिः ४७ ४८ ४९ सज्ञानेनपूज्योदेवःप्रथमप्रश्नोत्तरत्वेनकथितः १५० देहःपारमार्थिकस्वरूपम् १५१ उक्तमनूद्योपसंहरति ॥ संकल्पनइति ॥ प्रथमादेकस्यहिरण्यगर्भस्यसर्गात्प्रभृतिप्रवृत्तेइहास्मिन्सर्गेतथासंकल्पनस्वप्नपुरशरीरादिवद्देवान्यद्रूपंनास्ति १५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र०पू० एकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ध ॥ ॥ चितःसर्वात्मतासर्वभोक्तृभावेनसंस्थितिः ॥ यथाजीवदशांप्राप्ताचित्तत्त्वाप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चेतनाकाशमात्रात्मयथासर्वमिदंप्रभोइतियत्त्वयापृष्टंतस्येदमुत्तरंवर्णितमित्याह ॥ एवमिति ॥ कश्चिद्वेत्सिमहाबाहोदेवःकःस्यादितिद्विजेतिमयात्वत्पृष्टदेवार्चनविधानमूलरहस्यंयत्त्वंप्राविपृष्टंतदप्येतदेवेत्याह ॥ एषदेवइति १ परिच्छिन्नदेवार्चनंपरिच्छिन्नफलमेतदर्चनंतुसर्वकामावसानभूमानंदप्राप्तिफलमितिसर्वोत्कृष्टमित्याह ॥ तदेतदिति ॥ सर्गभूःसर्वजगत्सर्गारोपाधिष्ठानम् २ तत्रबहुवित्तव्ययायाससाध्यता

शुद्धसंवित्तिमात्रत्वादृतेन्यत्स्वप्नपत्तने ॥ यथानविद्यतेकिंचित्तथास्मिन्भुवनत्रये ४८ याःकाश्चनदृशोयेयेभावाभावास्त्रिकालगाः ॥ सदेशकालचित्तास्तत्सर्वंचिव्द्योममात्रकम् ४९ सएषदेवःकथितोयःपरःपरमार्थतः ॥ यस्त्वंसोहमशेषंवाजगदेवचयोखिलः १५० सर्वस्यवस्तुजातस्यजगतोन्यस्यतेमम ॥ देहोहिचेतनाकाशंपरमात्मैवनेतरत् ५१ संकल्पनेस्वप्नपुरेशरीरंचिव्द्योमतोन्यन्नयथास्तिकिंचित् ॥ तथेहसर्गेप्रथमैकसर्गान्मुनेप्रभृत्यस्तिनरूपमन्यत् ॥ १५२ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोनि०पू०जगतःपरमात्ममयत्ववर्णनंनामएकोनत्रिंशत्तमःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ध ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ एवंसर्वमिदंविश्वंपरमात्मैवकेवलम् ॥ ब्रह्मैवपरमाकाशमेषदेवःपरःस्मृतः १ तदेतत्पूजनंश्रेयस्तस्मात्सर्वमवाप्यते ॥ तदेवसर्गभूःसर्वमिदंतस्मिन्व्यवस्थितम् २ अकृत्रिममनाद्यंतमद्वितीयमखंडितम् ॥ अबहिःसाधनासाध्यंसुखंतस्मादवाप्यते ३ प्रबुद्धस्त्वंमुनिश्रेष्ठतेनेदंतवकथ्यते ॥ नातिदेवार्चनेयोग्यःपुष्पधूपचयोमहान् ४ अव्युत्पन्नधियोयेहिबालपेलवचेतसः ॥ कृत्रिमार्चामयंतेषांदेवार्चनमुदाहृतम् ५ शमबोधाद्यभावेहिपुष्पाद्यैर्वार्चयंतिहि ॥ मिथ्यैवकल्पितैरेवमाकारेकल्पितात्मके ६ स्वसंकल्पकृतैःकृत्वाक्रमैरर्चनमादृताः ॥ बालाःसंतोषमायांतिपुष्पधूपलवार्चनैः ७ स्वसंकल्पकृतैरर्थैःकृत्वादेवार्चनंमुधा ॥ यतःकुतश्चिन्मिथ्यात्मफलमात्रंनयंतिते ८ पुष्पधूपार्चनंब्रह्मन्कल्पितंबालबुद्धिषु ॥ यत्स्याद्भवादृशांयोग्यमर्चनंतद्वदाम्यहम् ९ अस्मदादिस्त्वसौकश्चिद्देवोमतिमतांवर ॥ देवस्त्रिभुवनाधारःपरमात्मैवनेतरत् १० शिवस्सर्वपदातीतःसर्वसंकल्पनातिगः ॥ सर्वसंकल्पबलितोनसर्वोनचसर्वकः ११

शंकांपरिहरति ॥ अबहिरिति ॥ अबहिःसाधनंचतदसाध्यंचेतिविग्रहः ३ प्रबुद्धोविवेकीमुख्याधिकारीतियावत् ॥ अतिशयितोदेवःअतिदेवस्तदर्चने ४ मूर्त्यादिरूपदेवार्चनेतर्हिकेऽधिकारिणस्तानाह ॥ अव्युत्पन्नेति ॥ अतएवतदनुरूपमेवकृत्रिमप्रतिमादितत्सामग्रीचेत्याह ॥ कृत्रिमेति ॥ अर्चाप्रतिमातत्प्रचुरम् ५ तच्चशाल्योदनालाभेकोद्रवाशनमिवेत्याह ॥ शमेति ६ अर्चनंकृत्वासंतोषमायातिप्राप्नुवंति ७ यतःकुतश्चित्स्वप्नप्रायविमानाप्सरःप्रभृतिसाधनान्मिथ्यात्मकमेवस्वर्गादिफलमासादयंतीतिमुधेत्यस्योपपत्तिः ८ ९ वयआदिःकारणंयस्यसोऽस्मदादिरस्मत्कल्पितप्रपंचांतर्गतःअसौचक्षुरादिदृश्यमूर्तिरूपोदेवःकश्चिदनिर्वचनीयोमायामयएवेत्यर्थः ॥ कस्तर्हिपारमार्थिकोदेवस्तमाह ॥ देवइति १० सर्वेभ्योब्रह्मविष्णुरुद्रादिभ्योप्यतीतसंकल्पनामनोवृत्तयस्तदतिगः ॥ यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेतिश्रुतेः ॥ यस्तुसर्वैर्विषयभोगसंकल्पैर्वलितोवेष्टितोब्रह्मविष्ण्वादिपदरूपःसनसाधनतोपिसर्वोनफलतोपिसर्वकंभोगसुखम्

स्मिंस्तथाविधः ॥ स्वस्वकर्मोपासनतारतम्यानुसारेणैवभोगसामग्र्यास्तत्फलसुखलवस्यचतत्रलाभादित्यर्थः ११ आत्मैदेवस्तुपूजनदशायांफलदशायांचनित्यानिरातिशयपरमार्थसत्यपूर्णानंद
कस्वभावएवेतिसएवदेवइत्युक्तियोग्यइत्याह ॥ दिक्कालेति १२ १३ सदसतोर्भावाभावयोर्वर्तमानतदन्यकालयोर्मूर्तामूर्तयोःकारणकार्ययोर्व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्वाआंतरालिकसाक्षिचि
न्मात्ररूपत्वादधिष्ठानत्वाद्वामध्यम् ॥ परमसूर्यचंद्राग्निकरणज्योतिर्भ्यउत्कृष्टआत्मैवपरासर्वावद्योतनक्षमाभीभख्याप्रकाशोयस्यतत्तथाविधंसत्ओमितिपदेनश्रुतिषुविराडादिपादत्रयात्म
कसर्वप्रपंचप्रविलापनेनशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइत्युदाहृतमित्यर्थः १४ १५ व्यवहारेसर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यरूपेण ॥ सर्वबाधेतुमहासत्तात्मना १६ तस्यैवसर्वेषांदे
वतादीनामात्मत्वादपिमुख्यंदेवत्वमित्याह ॥ यदित्यादिना १७ १८ तस्यैवविमर्शैःसर्वदेवतासारत्वाद्देवत्वमित्याह ॥ पादेति ॥ किंसारःसइतिशेषः १९ ससर्वःपूर्णोदेवएवाहंनपरिच्छिन्न

दिक्कालाद्यनवाच्छिन्नःसर्वारंभप्रकाशकृत् ॥ चिन्मात्रमूर्त्तिरमलोदेवइत्युच्यतेमुने १२ संवित्सर्वकलातीतासर्वभावांतरास्थिता ॥ सर्वसत्ताप्रदादेवीसर्वसत्तापहा
रिणी १३ ब्रह्मब्रह्मन्सदसतोर्मध्यंतद्देवउच्यते ॥ परमात्मपराभिख्यंतत्सदोमित्युदाहृतम् १४ महासत्तास्वभावेन सर्वत्रसमतांगतम् ॥ महाचिदितिसंप्रोक्तं
परमार्थइतिश्रुतम् १५ स्थितंसर्वत्रसर्वंतुलतास्वंतर्यथारसः ॥ सत्तासामान्यरूपेणमहासत्तात्मनापिच १६ यच्चितत्त्वमरुंधत्यायाच्चितत्त्वंतवानघ ॥ याच्चित
त्त्वंचपार्वत्यायच्चितत्त्वंगणेषुच १७ चितत्त्वंयन्ममेदंचचितत्त्वंयज्जगत्त्रये ॥ तद्देवइतितत्त्वज्ञाविदुरुत्तमबुद्धयः १८ पादपाण्यादिमान्योयोवादेवःप्रकल्प्य
ते ॥ संविन्मात्रादृतेब्रह्मन्किंसारःकिलकथ्यताम् १९ चिन्मात्रमेवसंसारसारःसकलसारताम् ॥ गतःसदेवःसर्वोहंतस्मात्सर्वमवाप्यते २० नसदूरेस्थितोब्रह्म
न्नदुष्प्रापःसकस्यचित् ॥ संस्थितःससदादेहेसर्वत्रैवचखेतथा २१ सकरोतिसचाश्नातिसबिभर्तिप्रयातिच ॥ सनिःश्वसितिसंवेत्तासोंगान्यंगानिवेत्तिच २२ सो
स्यांविचित्रचेष्टायांप्रकाशिन्यांचतद्वशात् ॥ तत्स्वरूपनिबद्धायांपुर्यामास्तेमुनीश्वर २३ शरीरावसथायांचचलायांतत्प्रसादतः ॥ सोस्यांगहनकोशायांहृद्गु
हायांगुहेश्वरः २४ मनःषष्ठेंद्रियाचारसत्तातीतामलात्मनः ॥ तस्यसंव्यवहारार्थंसंज्ञाचिदितिकल्पिता २५ सएषचिन्मयःसूक्ष्मःसर्वव्यापीनिरंजनः ॥ इ
मंभास्वरमाभासंकरोतिनकरोतिच २६ साचिदत्यंतविमलाजगदर्थंजगत्क्रियाम् ॥ इमांरंजयतिप्राज्ञरसेनेवमधुर्लताम् २७ चारवोयेचमत्काराश्चिताश्चितियथा
स्थितम् ॥ चमत्कुर्वंतिकिलतेतेनकेचिन्नभोभिधाः २८ केचिज्जीवाभिधानाश्चकेचिच्चित्ताभिधानकाः ॥ केचित्कलाभिधानाश्चकेचिद्देशाभिधानकाः २९

इत्यर्थः २० २१ सएवसर्वकर्त्तासर्वभोक्ताचेत्याह ॥ सकरोतीत्यादिना २२ पुर्यामास्ते ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यइतिश्रुतेरितिभावः २३ शरीरमावसथोमहागृहंयस्यास्तथाविधा
याम् ॥ गहनादुर्विवेकाअन्नमयादिबहिःकोशायस्यास्तथाविधायाम् ॥ हृद्बुद्धिःसैवगूहतीतिगुहातस्याम् ॥ आनंदमयकोशगुहेश्वरः २४ उपदेशसंव्यवहारार्थम् २५ भास्यारोपेकरोतीव त
दपवादेनकरोति ॥ नित्यभानस्यकृतत्वाभावादित्यर्थः २६ रंजयतिशोभयति ॥ मधुर्वसंतः २७ चमत्काराआरोप्येसत्तास्फूर्तिप्रदानरूपाः ॥ चितिमायाशबलेयत्स्थितंपूर्वकामकर्मवासना
नुसारेणनियतंचमत्कुर्वंत्याविर्भावयंति ॥ तांश्चिच्चमत्कारानेवनामकल्पनयाव्यपदिशति ॥ केचिदित्यादिना ॥ सर्गभेदेननभोबहुत्वोक्तिः २८ २९

भावविकाराजायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतीतियास्कोक्ताःआदिपदाद्गुणभेदास्तेषांजात्यावैचित्र्येणऔचित्येनचविचित्राभिधानकाः ३० तानेवप्रपंचयति ॥ प्रकाशेति ३१
चितःकिंस्वभोगेच्छयाजगत्सृष्टिर्नेत्याह ॥ निरिच्छेति ॥ तथाचोक्तंश्रीमद्गौडपादाचार्यैः ॥ भोगार्थंसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेति ॥ नचैवंसोका
मयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतिविरोधः अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुत्यंतरेइच्छाप्रयत्नाद्यनपेक्षनिःश्वसितप्रायत्वोक्तेस्तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिसमानता
त्पर्यकश्रुत्यंतरानुगुण्यायचाकामयतेत्युक्तेरचेतनप्रधानशदिकर्तृकताशंकावारणमात्रतात्पर्यकत्वात् ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम् ॥ कामाच्चनानुमानापेक्षेति ३२ त्रैलोक्यलक्षणानामं
भोधीनांसंस्थासुतात्त्विकस्थितिषुविचार्यमाणासुचिदेवशरीरंवास्तवतस्त्वंतद्रूपाजल्लजालिकाजलसमूहस्थानीयानान्यदित्यर्थः ३३ तस्यामनःसंकल्पकृतभोक्त्रादित्रिपुटीप्रकाशकत्वमेवभोक्त्रवि
वेकाद्भोक्तृत्वमितिकल्प्यतइत्याशयेनाह ॥ शरीरेति ॥ ईश्वरीस्वारोपितसर्वावभासनसमर्था ३४ एवंकर्तृत्वमपितस्याःस्वाध्यारोपितकारकपरिभ्रमणप्रथामितितत्त्वमेवेत्याशयेनाह ॥ ससुरा

केचित्क्रियाभिधानाश्चकेचिद्द्रव्याभिधानकाः ॥ केचिद्भावविकारादिजात्यौचित्याभिधानकाः ३० प्रकाशाभिधानाःकेचित्केचिच्छैलतमोभिधाः ॥ अर्केंद्राद्य
भिधाःकेचित्केचिद्यक्षाभिधानकाः ३१ निरिच्छस्वस्वभावेनवसंतेनयथांकुरः ॥ तन्यतेतद्वदेवेयंजगल्लक्ष्मीश्चिदात्मना ३२ चिदेवासुसमग्रासुसर्वदैवैकिकैवहि ॥
त्रैलोक्यांभोधिसंस्थासुशरीरजलजालिका ३३ शरीरपंकजभ्रांतमनोभ्रमरसंभृताम् ॥ आस्वादयतिसंकल्पमधुसत्तांचिदीश्वरी ३४ ससुरासुरगंधर्वंसशैलार्ण
वंजगत् ॥ चितिस्स्थितंप्रवहतिजलावर्तंजलंयथा ३५ बंधचित्तमयाचारचारुचंचुरचक्रिकम् ॥ संसारचक्रंचिच्चक्रेभ्राम्यतिभ्रमभाजनम् ३६ चिच्चतुर्भुज
रूपेणजघानासुरमंडलम् ॥ कालोजलदखंडेनसायुधेनयथातपम् ३७ चिन्निनेत्रतयाब्रह्मन्वृषशीतांशुचिह्नया ॥ गौरीकमलिनीवक्त्रपद्मषट्पदतांगता ३८
विष्णोःपद्मालितामेत्यचिध्यानाधीनमानसा ॥ त्रयीनलिन्याःसरसींधत्तेपैतामहींस्थितिम् ३९ चितोब्रह्मन्विचित्राणिशरीराणीहभूरिशः ॥ पत्राणीवतरो
र्हेम्निकेयूरादिक्रियेवच ४० चित्समस्तसुरानीकपरिवंचितपादया ॥ त्रैलोक्यचूडामणितांधत्तेवासवलीलया ४१ चित्सुभासुरतामेत्यत्रैलोक्योदरडंबरे ॥ प
तत्युदेतिसंयातिस्वात्मन्येवाब्धिवारिवत् ४२ चिच्चंद्रिकाचतुर्दिक्षुअवभासंवितन्वती ॥ विकासयतिनिःशेषभूतसत्ताकुमुद्वतीम् ४३ चिद्दर्पणमहालक्ष्मी
स्त्रिजगत्प्रतिबिंबितम् ॥ गृह्णात्यनुग्रहेणांतःस्वगर्भमिवगर्भिणी ४४ चिच्चतुर्दशभूतानांमंडलानिमहांतिच ॥ भूतीकरोतिवारिश्रीःसमुद्रत्वमिवांबुधिः ४५

सुरेति ॥ प्रवहतिपरिवर्तते ३५ बध्नातीतिबंधस्तथाविधोयश्चित्तमयःकर्तृत्वभोक्तृत्वरूपआचारस्तेनचारवश्चंचुराश्चपलाश्चव्यष्टिजीवसंसरणचक्रिकायस्मिंस्तथाविधंजीवसमष्टिसंसारचक्रंमा
याशबलेचिच्चक्रेभ्राम्यति ३६ वर्णितलक्षणांचितएवसर्वकर्तृभोक्तृत्वंविशिष्यवर्णयति ॥ चिदित्यादिना ॥ कालोवर्षर्तुःसायुधेनैंद्रधनुर्वज्रयुक्तेनजलदखंडवेषेणातपमिव ३७ ३८
विष्णोर्नाभिपद्मअलितांभ्रमरत्वमिवएत्यप्राप्य ॥ त्रयीवेदास्तल्लक्षणायानलिन्याःसरसींमहासरोभूतांस्थितिंमूर्तिम् ३९ केयूरादीनांक्रियानिर्मितिरिव ४० चूडामणितांवंद्यतामितियाव
त् ४१ सुभासुरतांसूर्यादितेजोरूपताम् ४२ साक्षादपितस्याआह्लादप्रथानिमित्ततामाह ॥ चिच्चंद्रिकेति ४३ महतीलक्ष्मीःस्वच्छभास्वरतालक्षणाशोभावैष्णवीमायावा ४४ च
तुर्दशभुवनस्थानांभूतानाम् ॥ भूतीकरोतिसत्तांसंपादयति ॥ यथावारिश्रीःरसशक्तिःअंबुधिर्जलसमूहरूपासतीसमुद्रस्वंसमुद्रस्वरूपसत्तांसंपादयतितद्वत् ४५

इदानींतामेवचितंलतात्वेनरूपयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ व्योमात्रमायाकाशस्तल्लक्षणायांकेदारिकायांक्षेत्रभक्तौरूढाहिरण्यगर्भात्मनाअंकुरिता । सत्तौघाःसर्वपदार्थसत्यतास्तल्लक्षणफल
दायिनी ४६ संवेदनानिसविकल्पज्ञानानि ॥ चितेहाश्रितवृत्तयः ४७ ४८ जडाःशैलादयएवगुल्मकामूलप्ररोहायस्याः ॥ विग्रहाश्चतुर्विधशरीराण्येवग्रंथयस्तैर्वलिता ॥ आमूलाग्रंप्रवृत्ति
प्रतानैःपरिवर्तितावेष्टिता ४९ पेलवमित्यादिविशेषणविशिष्टंदृश्यकुसुमंअनयाजन्यतइतिपरेणान्वयः ॥ सदसद्वपुरित्यस्यपरामर्शासहमित्युपपत्तिः ५० छायाचंद्रादिकांतिरिवाच्छंस्फुटं
दृश्यकुसुमम् ॥ मन्यतेअभिमानविषयीक्रियते ॥ तन्यतेविस्तार्यते ५१ तस्याश्चितःसत्सत्यंचितचेतनम् ॥ जडंचेत्याविवेकप्रयुक्तैर्भोक्तृभोग्यताविभ्रमैर्दंपत्योर्देहावस्तुतोऽमंगलरूपाअपिमि
थःस्वदंतेप्रीतिविषयाभवंति ५२ आवर्तोवात्यावर्तस्तद्वर्तिन्याचितैवसिद्धातस्सत्तयैवदृश्यदेहिनीदर्शनयोग्याकारवतीजगज्जालरजोलेखाअन्याचिद्व्यतिरिक्तेवभूत्वाप्रनृत्यति ५३ त्रैलो
क्यप्रकाशनदीपकशिखाभूताचित् ॥ दीपःप्रसिद्धोवर्णाश्रयंरूपवद्द्रव्यंयथाप्रकटयतितद्वत् ५४ चिदधीनप्रकाशतामेवजगतःप्रपंचयति ॥ चिच्चंद्रबिंबइत्यादिना ५५ ५६ ननुचिद्यदि

विचित्रालोककुसुमाघनसंकल्पपल्लवा ॥ व्योमकेदारिकारूढासत्तौघफलशालिनी ४६ जीवजालरजःपुंजवासनारससंरंजिता ॥ संवेदनत्वग्वलिताचित्तेहाकलि
काकुला ४७ अतीतासंख्यत्रिजगत्केसरोज्ज्वलरूपिणी ॥ अनारतस्पंदमहाविलासोल्लासहासिनी ४८ सर्वर्तुपर्वपरुषाजडशैलादिगुल्मका ॥ विग्रहग्रंथिवलि
तामूलाग्रपरिवर्तिता ४९ चिल्लतेयंविकसितापेलवंसदसद्वपुः ॥ विचित्रंदृश्यकुसुमंपरामर्शासहंबहु ५० अनयेहहिसर्वत्रच्छायाच्छमिवजन्यते ॥ मन्यते
तन्यतेवस्तुगीयतेक्रियतेपिच ५१ महाचितान्वयानित्यंभासंतेभास्करादयः ॥ देहाःस्वदंतेचमिथस्तत्साच्चिज्जडविभ्रमैः ५२ चितावर्तवर्तिन्यासिद्धान्ये
वप्रनृत्यति ॥ जगज्जालरजोलेखातत्सत्तादृश्यदेहिनी ५३ चित्सर्वंजगदारंभमिमंप्रकटयत्यलम् ॥ त्रैलोक्यदीपकशिखादीपोवर्णाश्रयंयथा ५४ चिच्चंद्रबिंबे
विमलेशशवत्प्राप्यसंगमम् ॥ सर्वत्रलक्ष्यतामेतिपदार्थश्रीर्जगद्गता ५५ चिद्रसायनसेकेनपदार्थपटलावली ॥ रूपमेतिफलंचैवप्रावृट्सिक्तेवसल्लता ५६ चि
च्छाययैवसर्वस्यजाड्यंसम्यगुदेतिच ॥ सर्वस्यास्यशरीरस्यगृहस्येवतमस्त्विह ५७ चिच्चमत्कृतयोदेहेनभवेयुरिमायदि ॥ त्रैलोक्यदेहास्त्यक्तेतेनस्पृशेयुः
किलाकृतिम् ५८ चिदाकाशप्रकाशेस्मिन्संकल्पशिशुधारिणी ॥ क्रियाकुलवधूर्देहगृहेस्फुरतिचंचला ५९ चिदालोकंविनाकस्यरसनाग्रेस्फुरन्नपि ॥ कथंक
दाप्रकटतामेतिदृष्टःक्वारसः ६० शृण्वंगस्वांगशाखोपिकुंतलालिलतोप्यलम् ॥ चिन्मज्जनंविनादेहवृक्षःकइवराजते ६१

रसायनमिवपदार्थपटलावलींसर्वतोव्याप्यस्फुरतितर्हितत्रजाड्यंनस्यात् ॥ नहिसर्वतोरसार्द्रेशुष्कतायाःप्रसक्तिरस्तीतितत्राह ॥ चिच्छाययैवेति ॥ यथापंचीकरणेनगृहस्यापिसर्वतस्तेजोव्या
प्तिसत्वात्तदंतस्तमःप्रसक्त्यभावेपितैजसभास्वरतायाभूतांतरभागैरभिभवाद्बहिरभिव्यक्तसौरालोकव्याप्तौतत्प्रयुक्तच्छाययाअंतस्तमउदेति ॥ तथाघटाद्यधिष्ठानचिद्भास्वरतायाअप्यध्यस्तेना
भिभवाद्बहिश्चाक्षुषवृत्त्याद्यभिव्यक्तचिद्यास्फुरणेतच्छाययाअंतर्जाड्यमुदेतीत्यर्थः ५७ तथाचयथासौराद्यालोकवशादेवगृहप्रासादाद्याकृतिवैचित्र्यसिद्धिस्तथादेहांतराभिव्यक्तप्रमावृत्तिच
मत्कृतिवशादेवगवाश्वघटपटाद्याकृतिवैचित्र्यसिद्धिर्नान्यथेत्याह ॥ चिच्चमत्कृतयइति ॥ त्रैलोक्यदेहास्त्रैलोक्यांतर्गताःसाकारपदार्थाःएतेछायाजाड्येत्यक्ताआकृतिमाकारमपिनस्पृशेयुःसा
धकांतराभावादित्यर्थः ५८ क्रियाविहितनिषिद्धेषुप्रवृत्तिःसैवकुलवधूः ५९ उक्तमर्थमनुभावयितुंव्यतिरेकमुखेनापिप्रसिद्धोदाहरणेषुसमर्थयति ॥ चिदालोकमितिद्वाभ्याम् ॥ स्फुरन्नसंचलन्
व्याप्नुवन्नपिप्रकटतांएतियत्दृष्टः ॥ किंवृत्तत्रयेणप्रकारकालदेशानांनिरासः ६० स्वांगानिशाखायस्य ॥ कुंतलालिःकेशसमूहोलतायस्मिन् ॥ चिन्मज्जनंचिद्व्याप्तिंविना ६१

एवंचाचिदधीनजन्मवृद्ध्यादिसर्वभावत्वाज्जगज्जलाधीनसर्वभावस्तरंगादिर्जलमिवचिदेवपरमार्थतइतिसिद्धमित्युपसंहरति ॥ वर्द्धतइति ६२ ६३ यद्येकाचिदेवास्तिततर्हितदात्मकःअयंदेहोनि
द्रामूर्छामरणेषुचकारादृश्यांतरेचअवनिस्फारमयीमृत्प्रचुरभूतविकारभूताअंधानेत्रादिहीनाभित्तिरिवनचेतातितत्कथमित्यर्थः६४ तदेवस्पष्टंपुनराह ॥ अयमिति ॥ अयंदेहादिःपुराहश्यभावात्पू
र्वजीवनदशायांचचित्त्वान्चेतनावान् ॥ तसौमत्वर्थइतिमत्वाज्जश्त्वाभावः ॥ भूत्वासंप्रतिदृश्यमरणादिदशायांचिद्धीनःस्थितइतीयंकल्पनाकथंचितोऽविनाशिस्वभावत्वादपरिणामित्वाच्चकथ
मपिजाड्यायोगादितिप्रश्नार्थः ६५ यथातच्चेतनस्यैवजीवादित्वंतदुच्यतामितिमाकनप्रश्नोत्तरमश्रुत्वैवप्रश्नांतरेवसिष्ठेनकृतेद्वयोरप्युत्तरंसहैवविवक्षुकामईश्वरउवाच ॥ शृण्विति ॥ अखिलप्रा
क्तनप्रश्नोत्तरसहितंसर्वम् ६६ वक्ष्यमाणोपोद्घातेनप्रथमंबिंबप्रतिबिंबाचिद्द्वैविध्यंदेहेदर्शयति ॥ चिदिति ॥ हकिलचलायांव्यष्टिसमष्टिबुद्धौउन्मुखात्मिकाआसक्तस्वभावा ॥ विज्ञानमयश
ब्दवाच्यकर्तृभोक्तृस्वभावेत्यर्थः ॥ पराकूटस्थाचित्तुनिर्विकल्पा ६७ तस्याश्चलस्वभावत्वमिवभेदोप्युपाधिकृतएवेत्याशयेनाह ॥ संकल्पेति ॥ हताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्र

वर्द्धतेविलुठत्यत्तिचिच्चराचरकारिणी ॥ चिदेवास्तीतरन्नास्तिचिन्मात्रमिदमुत्थितम् ॥ ६२ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवांस्तदाव्यक्षःसुधांशुःस्वच्छ
यागिरा ॥ पुनःपृष्टोमयारामसुधांशुःस्वच्छयागिरा ६३ यदिसर्वगतादेवचिदस्त्येकातदात्मकः ॥ तदयंचावनिस्फारमयोंधेवनचेतति ६४ अयंचित्वात्पुरा
भूत्वाचिद्धीनःसंप्रतिस्थितः ॥ इतीयंकल्पनालोकेप्रत्यक्षानुभवाकथम् ॥ ६५ ॥ ॥श्रीईश्वरउवाच ॥ शृण्वेतदखिलंब्रह्मन्यदापृष्टंवदामिते ॥ महानयंत्वया
प्रश्नःकृतोब्रह्मविदांवर ६६ चिदस्तिहिशरीरेहसर्वभूतमयात्मिका ॥ चलोन्मुखात्मिकैकातुनिर्विकल्पापरास्मृता ६७ संकल्पबुद्धासैवांतःस्वयमन्येवसंस्थिता
संकल्पितेतरवरादौःशील्यंस्त्रीयथागता ६८ सएवहिपुमान्कोपाद्यथेहान्यइवक्षणात् ॥ भवत्येवंविकल्पांकाचित्स्वरूपान्यतांगता ६९ विकल्पकलितात्रह्मं
श्चित्स्वरूपपरिच्युता ॥ जाड्यंक्रमाद्भावयंतीप्रयातिकलनापदम् ७० चित्स्वयंचेत्यतामेतिसाकाशपरमाणुताम् ॥ शब्दबीजात्मिकापश्चाद्भातितन्मात्रगा
मिनी ७१ देशकालविभागांतातन्मात्रवलिताक्रमात् ॥ जीवोभूत्वाभवत्याशुबुद्धिःपश्चादहंमनः ७२ मनस्त्वंसमुपायातासंसारमवलंबते ॥ चंडालोस्मीतिमन
नाच्चंडालत्वमिवाद्विजः ७३ संकल्पिताप्रबोधेनजाड्याविश्वप्रबोधिनी ॥ शबलंरूपमासाद्यसंकल्पाद्यात्यनारतम् ७४

विश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिदर्शितसंकल्पेनस्वात्मानमेवजीवात्मनाबुद्धाबुद्धवती ॥ आदिकर्मणिक्तःकर्तरिचेतिकर्तरिक्तः ॥ यथासुशीलैवस्त्रीस्वप्नेसंकल्पितइतरोवरउपपतिर्यातथावि
धासतीदौःशील्यंगतासतीद्वितीयेवसंपन्नातद्वत् ६८ पुमान्मनुष्यःअन्योराक्षसइवक्रूरोभवतितद्वत् ६९ एवंरीत्यास्वरूपात्परिच्युताचित्क्रमाज्जाड्यंजडतादात्म्यंभावयंतीसतीकलनायाःस
विकल्पबुद्धेःपदंविषयतांप्रयातिस्वकल्पनयैवेत्यर्थः ७० आकाशसहितानिपरमाणूनिसूक्ष्मभूतानितद्भावरूपांशब्दस्पर्शरूपरसगंधरूपभोग्यानांबीजात्मिकांचेत्यतांमायोपलक्षितचिद्विषयतांर
तिपश्चाद्भाततन्मात्रंसमष्टिप्राणभावस्तद्गामिनीभवति ७१ तथाभूतायास्तस्याःपंचीकरणप्रयुक्तस्थूलभूतात्मकसमष्टिव्यष्टिस्थूलदेहभावंतदंतर्लिंगदेहेजीवभावंतत्रबुद्ध्यादिभावंचदर्शयति ॥ देशे
ति ॥ तन्मात्रैःसूक्ष्मभूतैःपंचीकरणेनवलितासंवलितासतीसप्तद्वीपचतुर्दशलोकात्मकदेशविभागांतानिमेषादिद्विपरार्धावधिकालविभागांताचक्रमाद्भवति ततस्तत्रप्राणधारणाज्जीवोभूत्वाबुद्धि
रहंकारोमनःअर्थाच्चित्तंचभवतीत्यर्थः ७२ ७३ ब्रह्मचिदेवअप्रबोधेनाज्ञानेनशबलंरूपमासाद्यदेहजीवाकारेणसंकल्पितासतीतत्प्रयुक्तजाड्येनअविश्वप्रबोधिनीअसर्वज्ञाभूत्वापुनःपुनर्भोगसंक

ल्पादनारतंयातिसंसरति ७४ पयोजलंपाषाणतांकरकात्वमिवमोहंजीवताभ्रममायाति ७५ ७६ भावोविभवः ॥ अभावोदारिद्यंतदनुपातिनी ७७ व्यवच्छेदेषुभार्यापुत्रादिवियोगेषुशोका
दिविकारिणी ॥ शोकैराशिवैश्वकृशाशयाकृपणा ७८ इयंप्रत्यक्षदुःखमोहादिस्वभावैवाहमस्मीतिभावेनभ्रमेण ७९ ८० रागेणतेजसाक्रोधेनचानुरंजिता ८१ विभवानांभूतमात्राणां
वाआविर्भावेउदिताकाराहृष्टाअभिव्यक्तावा ॥ अस्तंदैन्यंतिरोभावंवा ८२ ८३ यथाउष्ट्रीकंटकनिंबपत्रादिषुचर्व्यमाणेषुस्ववासनाभावितंबिंदुमल्पतरंमधुरंरसंकांक्षतेतद्वद्दुःखबहु
लेषुविषयेषुसुखंकांक्षतइत्यर्थः ॥ अथवायथाउष्ट्रीविषमप्रांशुप्रमरूढवृक्षाग्रसंबद्धमधुपटलप्रसृतमधुबिंदुलेहनवांछयावृक्षमारुरुक्षुर्युगपत्पुरःपादोन्नयनमात्रात्स्वदेहभारेणावांतरपरिभ्रष्टावप्रा
घोविषमदेशेपततितद्वत्पततीत्यर्थः ८४ ८५ नरकादिभूमिषुकष्टात्कष्टमनुप्राप्ता ८६ क्रमान्मानुष्यलाभेपिबाल्यात्प्रभृतिव्यवहारकौशलाभ्यासाद्वैदग्ध्यात्कौशलाद्वैदग्ध्यांगकाव्य

अनंतसंकल्पमयीजाड्यसंकल्पपीवरा ॥ चिज्जाड्यान्मोहमायातिपयःपाषाणतामिव ७५ ततश्चितंमनोमोहोमायेतिविहिताभिधा ॥ जाड्यंनिपुणमाश्रित्यसं
सारेजायतेमुने ७६ मोहमांद्यमुपायातातृष्णानिगडपीडिता ॥ कामक्रोधभयोपेताभावाभावातिपातिनी ७७ त्यक्तानंतानिजाभोगाव्यवच्छेदविकारिणी ॥
दुःखदावानलातप्ताशोकाशिवकृशाशया ७८ इयमस्मीतिभावेनशून्येनविकलीकृता ॥ देहमात्रगृहीतास्थापरंदैन्यमुपागता ७९ मग्नामोहमहापंकेजीर्णेवव
नदंतिनी ॥ भावाभावलतादोलापरिलोलशरीरिका ८० असारापारसंसारविकारव्यवहारिणी ॥ तापोपतप्तहृदयारागतेजोनुरंजिता ८१ निजयूथपरिभ्रष्टामृ
गीवावशतांगता ॥ आविर्भावोदिताकारातिरोभावेस्तमागता ८२ स्वसंकल्पोपयातासुभीतासंभ्रमदृष्टिषु ॥ पलायतेवाप्यन्यासुवेतालेष्विवबालिका ८३
उष्ट्रीवमधुरंबिंदुंवांछतेभावितंसुखम् ॥ अवांतरपरिभ्रष्टादोषाद्दोषंपतत्यधः ८४ परंवैषम्यमायातिसंकटात्संकटंगता ॥ दुःखाद्दुःखंनिपातिताविपदोवि
पादस्थिता ८५ नानानर्थगणोपेताचेष्टापरवशाशया ॥ कष्टात्कष्टमनुप्राप्तापरितापानुतापिनी ८६ क्रमादाबद्धवैदग्ध्याद्वैदग्ध्यांगमुपागता ॥ विचित्रबंध
निर्माणपराक्रमपदंगता ८७ सर्वतःशंकतेभीताप्राणात्ययमुपागता ॥ क्षीणतोयेवशफरीविवर्त्तनपरायणा ८८ बाल्येविवशसर्वार्थायौवनेचिंतयावृता ॥ वा
र्धक्येप्यतिदुःखार्त्तामृताकर्मवशीकृता ८९ जायतेस्वर्गनगरेनागीपातालकोटरे ॥ आसुरीदैत्यविवरेनरस्त्रीवसुधातले ९० राक्षसीराक्षसाधारेवानरीवनको
टरे ॥ सिंहीगिरींद्रशिखरेकिन्नरीकुलपर्वते ९१ विद्याधरीदेवगिरौव्यालीचवनगर्त्तके ॥ लतातरौखगीनीडेवीरुत्सानौवनेमृगी ९२ शेतेनारायणेंभोधौध्या
नीब्रह्मपुरेब्जजः ॥ कांतागताहरःशैलेस्वर्गेसुरवरोहरिः ९३ दिनकरोतितीक्ष्णांशुर्वर्षत्यंबुधरोजलम् ॥ करोतिश्वसनंसंवित्सपर्वतमहोदधिम् ९४

नाटकतर्काद्यभ्यासमुपागतासतीविचित्रस्यस्वबंधस्यधनगृहक्षेत्रपरिवारादेर्निर्माणेयःपराक्रमस्तत्पदमेवगतानमोक्षोपयोगिविवेकपदमित्यर्थः ८७ एवंक्रमेणवयःपारंप्राप्यप्राणात्ययमुपागतास
तीसर्वतोभीताशंकते ॥ विवर्त्तनंभूमौलुठनंतत्परायणा ८८ संक्षेपोक्तंप्रपंचयति ॥ बाल्येइति ॥ विवशाःपराधीनाःसर्वेअर्थाभोगायस्याः ॥ चिंतयावित्तविषयादिचिंतयाआवृतापिहितविवेका
८९ कर्मगतीरेवप्रपंचयति ॥ जायतइत्यादिना ९० कुलपर्वतेहिमवदादौ ९१ देवगिरौमेरौ ॥ वीरुद्गुल्मिनी ९२नारायणादीनामपिजीवगतिषुप्रपंचनं पदमे वहितन्नित्यमनित्यापदिनःस्मृता
इत्यादिशिवपुराणानुरोधात् ॥ नारायणादिसारूप्यमुक्तजीवविषयेवायोज्यम् अथवाइतआरभ्यनजीवविगतयःप्रपंच्यंतेकिंतुचितेःसर्वव्यापारकर्तृतैवेत्यदोषः ॥ कांतयागतः अर्धांगसंगतः ९३

श्वसनादिपदेर्वाय्वादिव्यापारालक्ष्यंते ९४ ऋतुघटितंसंवत्सरचक्रम् ॥ कालमंडलंयुगमन्वंतरादि ९५ क्वचिद्वृक्षादौबीजात्मकस्तदंकुरताहेतूरसात्मकश्चोल्लासोयस्याः ॥ पाषाणेमौनिनी निश्चला ९६ तृतीयांतपदद्वयानंतरमुपलक्षितेत्यध्याहार्यम् ॥ शैत्येनहिममिवाचरतहिमतद्वारिजलंयस्याः ॥ खंआकाशंआदिपदाद्वायुश्चअन्यन्नकिंचन ९७ कष्टाकुशकंटकादिदुर्ग मा ९८ सर्वशक्तित्वंमायातद्योगतः ॥ सर्वात्वादेवंरूपाजगद्रूपेत्र ॥ सर्वनाम्नोत्पत्तिमात्रेपुंवद्भावश्छांदसत्वान्नकृतः ॥ परमार्थतस्तुखादप्यच्छैवसाचिदित्यर्थः ९९ चित्आत्मानंस्वंयेनभा वेनयत्रयथाचिनोतिविवर्तेनोपचयंनयतितथातंभावमनुभवतीत्यर्थः १०० तान्भावान्पुनःप्रपंचयति ॥ हंसीत्यादिना ॥ पुनर्बकीग्रहणमतिदीर्घगादचंचुजात्यंतरसंग्रहार्थम् ॥ एवंबलाकाग्र हणमप्यतिधवलतूलकंठजातिग्रहणाय १०१ वटीकादयःपक्षिजातिभेदाः ॥ शालीशारिका ॥ प्रीतीरतिरितिढ्लोपेदीर्घः ॥ शंबरीमाया २ योनिषुदेहभेदेषु ३ अबलादुर्बला ४ ५

ऋतुचक्रंप्रवहतिसहसाकालमंडलम् ॥ दिनरात्रितयोपैतितेजस्तिमिरतांक्रमात् ९५ क्वचिद्बीजरसोल्लासात्क्वचित्पाषाणमौनिनी ॥ क्वचिन्नदीरसवताक्वचित्कु मुदविरत्नतिः ९६ क्वचित्फलावलीपाकैःक्वचित्काष्ठानलादिभिः ॥ क्वचिच्छैत्यहिमद्वारिःक्वचित्खादिनकिंचन ९७ क्वचिदुज्ज्वलिताकाराक्वचित्कष्टाशिलाक्वचि त् ॥ क्वचिन्नीलाथहरिताक्वचिदग्निक्वचिन्मही ९८ सर्वात्मत्वात्सर्वगत्वात्सर्वशक्तित्वयोगतः ॥ सर्वात्वादेवंरूपैवखादप्यच्छैवसापरा ९९ चिच्चिनोतियथात्मा नंयेनयत्रयदायदा ॥ तत्तथानुभवत्यंबुस्पंदाद्वीच्यादितांयथा १०० हंसीक्रौंचीबकीकाकीसारसीतुरगीवृकी ॥ बकीबलाकाहरिणीवानरीकिन्नरीशुनी १०१ वटीकापिंगलीशालीमक्षिकाभ्रमरीशुकी ॥ धीःश्रीर्ह्रीःप्रीतीरतिश्चशंबरीशर्वराशशी २ एतास्वन्यासुचान्यासुपरिभ्रमतियोनिषु ॥ विवर्तमानसंसारेजलावर्ते तृणंयथा ३ बिभेत्यथस्वसंकल्पात्स्वशब्दादिवगर्दभी ॥ नानयासदृगन्यास्तिमुग्धाबालाचलाऽबला ४ एषासाकथितातुभ्यंजीवशक्तिर्महामुने ॥ प्राकृताचा रविवशावराकीपशुधर्मिणी ५ कर्मात्मेत्यभिधांप्राप्तशोच्यास्यपरमात्मनः ॥ अनंतदुःखबहुलंस्वयंविभ्रममाश्रिता ६ असदेवानयाक्रांतंविनाशिसहजंमल म् ॥ तंडुलेनेवकंचूकमनन्ययाऽव्यवस्थितम् ७ अनंतविभवभ्रष्टादौर्भाग्यपरितापिनी ॥ शोचंतीप्राप्यजीवत्वंभर्तृहीनेवनायिका ८ जडगतेरवलोक्यश क्ततांनिजपदस्मरणेनविनेहचित् ॥ व्रजतिकष्टमधःपतनाययायदरघट्टघटीघनपीठवत् ॥ १०९ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०देमो०नि०पू०शिवपूजोपाख्यानेचे त्योन्मुखचिद्विचारोनामत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥ चिनोत्यलीकमेवैवंसदुःखास्मीतिभावनात् ॥ चित्स्वप्रक्षीबतामोहपतितासंभ्रमेयथा १

कर्मात्माकर्मानुसारस्वभावा ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेति ६ अनन्ययास्वातिरि क्तसत्तास्फूर्तिशून्ययाअविद्ययाअव्यवस्थितमनियतम् ७ भर्तृहीनानायिकेवानाथास्थितेतिशेषः १०८ हेरामत्वंजडगतेरविद्यायाःशक्ततांसामर्थ्यमवलोकययद्यस्माद्धेतोर्याषूर्णब्रह्मस्वभावा पिचित्अरघट्टस्यघटीयंत्रस्यघटीषुप्रविष्टंघनपीठमाकाशस्तेनतुल्यंतद्वत् ॥ निजस्यनिरतिशयानंदपूर्णभावस्यघनसमुद्रादिसकलजलोपलक्षितसर्वजगदंतर्भावनसामर्थ्यस्यचस्मरणेनविनादेह मात्रपरिच्छिन्नाहंघटीमात्रपरिच्छिन्नमहंभोगनिमित्तपुण्यव्ययेअल्पजलक्षरणेचममरिक्तैवसंपन्नेतिमन्यमानापुनःपुनःस्वपतनायअधोधोव्रजतितत्कष्टमित्यर्थः १०९ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०त्रिंशत्तमःसर्गः ॥ ३० ॥ जीवतादिनिषेधेनसाशुद्धाचित्प्रदर्श्यते ॥ मनःप्राणेंद्रियद्वाराबहिरंवःप्रथायया ॥ १ ॥ एवंवर्णितमकारंजीवजगद्भावमलीकमसदे

वाज्ञानाच्चिनोतिआरोपेणसंचिनोति ॥ स्वप्नेक्षीबतामदिरामदस्तत्कृतेसंमोहेपतिता १ वधूर्मुग्धा २ भ्रांतंकुलालचक्रादियथास्थिरंनिश्चलंपश्यातितथाजगदपिस्थिरंपश्यति ३ तच्चित्तंकिंचि
द्वस्तुन ॥ कुतः ॥ चित्त्वस्यतदन्यत्वस्यचअत्यंतमसंभवात् ॥ अचित्त्वेजगदंतःपातेनतत्कल्पनाहेतुत्वायोगादित्यर्थः ४ चित्तासत्त्वादेवतच्चेत्यजगतोप्यसत्त्वंसिद्धमित्याह ॥ एवमिति ॥ यया
चिताचित्तंयत्नतश्चेत्यतेअसौचिताचित्तंतदधीनंचेत्यंचनकिंतुशुद्धैवेत्यर्थः ५ चित्तनिषेधादेवचितिचक्षुरादिप्रयुक्तदृश्यदर्शनद्रष्टृरूपात्रिपुटीनिषेधोपिसिद्धइत्याह ॥ नेत्यादिना ॥ दृशिश्चिति ६
चिच्चित्तवृत्तिश्चेतनस्तदाश्रयश्चेत्यानिताद्विषयाः ॥ आदिपदान्मंतृमतिमंतव्यबुद्धिबोधृबोद्धव्या अहंकर्त्रहंकाराहंकार्याणिगृह्यंते ७ तत्त्वंपरोक्षवस्त्वंतरत्वम् ॥ आदिपदात्तदाश्रयतद्व्याप्यत
त्संबंधागृह्यंते ८ नानाजीवभेदाअनानाप्रतिदेहमात्माभेदाध्यासाश्चापिन ॥ अणौअंतःसुमेरवइव ॥ शब्दानामानिअर्थारूपाणितेषांशब्दश्रीःकथापिनास्ति ९ अथातआदेशोनेतिनेती
त्यादयःशास्त्रीयसर्वदृश्यनिषेधाअपितत्त्वप्रदर्शनपर्यंतमेव दृष्टेतुचित्तत्त्वेप्रतियोग्यप्रसिद्धेस्तेपिनसंभवंतीत्याह ॥ नेतीति ॥ वस्त्वतिरिक्तौवस्तुताऽवस्तुताख्यधर्मावपिनस्तः १० शिलायाः

अमृतापिमृतास्मीतिविपर्यस्तमतिर्वधूः ॥ यथारोदित्यनष्टेवनष्टास्मीतितथैवाचित् २ अकारणंविपर्यस्तामातिभ्रांतमपिस्थिरम् ॥ यथाजगत्पश्यतीदंतथाहंता
भ्रमाच्चिति ३ चित्तंहिकारणंत्वस्याःसंसारानुभवेचितेः ॥ न चतत्कारणंकिंचिच्चित्त्वान्यत्वात्यसंभवात् ४ एवंहिकारणाभावाच्चेत्यस्यासंभवादिति ॥ नासौचित्तंतत
श्चेत्यंयत्नतश्चेत्यतेयया ५ नदृश्यदर्शनद्रष्टृरूपंतैलमिवोपले ॥ नकर्तृकर्मकरणंदृशीदाविवकृष्णता ६ नमातृमेयमानानिनभसीवनवांकुरः ॥ नचिच्चेतनचेत्या
दिनंदनेखदिरोयथा ७ नाहंत्वत्वंत्वतत्त्वादिपर्वतत्वमिवांबरे ॥ सदेहत्वान्यदेहत्वेशंखत्वमिवकज्जले ८ नानानानानचप्यंतरणाविवसुमेरवः ॥ नचशब्दार्थशब्द
श्रीर्महोषरलतायथा ९ नेतिनेतिनचैवार्कमंडलेरजनीयथा ॥ नवस्तुतावस्तुतेचतुषारेतुयथोष्णता १० नशून्यताशून्यतेवाशिलाकोशइवद्रुमः ॥ शून्यताशून्य
तानाममहतीवइवाखता ११ केवलंकेवलीभावस्वच्छतैवावशिष्यते ॥ नचितात्कस्याचिद्दोषाज्जातयैतदवाप्यते १२ तत्सर्वभावनामात्रेणानर्थःप्रकृतःस्थि
तः ॥ तज्ज्ञेप्यभावनामात्रेणानर्थउपशाम्यति १३ तज्ज्ञेप्यभावनामात्राद्दृतेन्यत्रोपयुज्यते ॥ नतृणंनचत्रैलोक्यमितिस्वायत्ततात्रया १४ स्वायत्तएवचंचपो
र्थेदुःसाध्योभावनास्थितः ॥ यद्यन्नसाध्यतेपुंसातत्कथंकेवलभ्यते १५ निर्विकल्पाद्वितीयाचिद्यासौसकलगासती ॥ परमैकापरासाच्छादीपिकातेजसामपि १६
सैषावभासनकरीसर्वगानित्यानिर्मला ॥ नित्योदितानिर्मनस्कानिर्विकारानिरंजना १७ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेखरे ॥ असुरेसागरेभूतेनरेनागेचसंस्थिता १८

कोशेगर्भे ॥ खेयथाप्रसिद्धामहतीशून्यताअशून्यताचकेवलंकेवलीभावलक्षणास्वरूपस्वच्छतैवविमर्शेअवशिष्यतेनाणुमात्रमपिभिन्नातथाचित्यपीतिपरेणान्वयः ११ ननुतर्हिहिरण्यगर्भात्मकं
समष्टिचित्तमेवास्याश्चितःसर्वानर्थहेतुर्दोषः यस्मात्ततएवनिमित्ताच्चतुर्विध शरीरेषुजातयाअनयाएतत्संसारदुःखमवाप्यते नचतदस्माभिरुच्छेत्तुंशक्यमित्याशंक्याह ॥ नचित्तादिति ॥ चि
द्दोषाचितोदोषभूतात्कस्यहिरण्यगर्भस्यचित्तान्निमित्ताज्जातयाएतद्दुःखमवाप्यतइतिनकिंतुतेनसृष्टायेदेहेंद्रियविषयास्तेषुसर्वेष्वहंममेतिसत्याइतिचभावनामात्रेणायंप्रकृतः संसारलक्षणोनर्थः
स्थितइत्यर्थः १२ अतएवतत्त्वज्ञेअभावनामात्रादुपशाम्यतीत्याह ॥ तज्ज्ञेपीति १३ अतएवतृणमिवापवदितुंशक्योपित्रैलोक्यपदार्थेभावनाबलादेवातत्त्वविदांदुःसाध्यःस्थित
इत्याह ॥ नतृणमिति १४ नन्वतिसुलभोभावनात्यागःस्वतएवकुतोनसिद्ध्यतितत्राह ॥ यद्यदिति ॥ तृणमात्रस्यापिकरप्रसारणयत्नंविनालाभादर्शनादिति भावः १५ भावनामात्र
त्यागेपरमपुरुषार्थरूपापरमार्थचित्सर्वत्रसुलभेत्याशयेनतांवर्णयति ॥ निर्विकल्पेत्यादिना १६ १७ १८

यथादीपःपदार्थप्रकाशनायस्वरूपस्थित्यैवप्रभवतिनतुकांचनक्रियांकरोतितद्वच्चिदपीत्यर्थः १९ एषाएवंप्रभावापिसाचितअमुनादेहादिभावनेनैवामलिनापिमलिनासंपन्ना एवमविकल्पाढ्यापिविकल्पिनीतिसर्वत्रयोज्यम् २० इदानींसर्वगतायाःसूक्ष्मतमायाश्चितएकैकस्मिन्देहएवआनखाग्रंविशेषव्याप्तिलक्षणेउपचयेयुक्तिमाह ॥ निर्विकल्पेति ॥ निर्विकल्पाविशेषाभिमानदिविकलास्पर्शिनीपरासर्वगतासूक्ष्माचितवातेप्राणप्रधानेलिंगदेहेआवाताप्रतिबिंबभावेनानुगताकृतीअंगानिहस्तपादादीनिमर्माणिहृदयादिस्थानानिआदिपदाद्विसप्ततिसहस्रनाडीभेदंचव्याप्यसर्वगतांस्वसंविदंतावन्मात्रेआकृष्येवचिनोतिउपचयंनयाति ॥ यथादीर्घंसूक्ष्मकौशेयादितंतुस्तर्कुयंत्रादिसूचीवेष्टनेआतिदीर्घमपिस्वंतावन्मात्रेउपसंहृत्यबदराद्याकारमुपचयंनयतितद्वदित्यर्थः ॥ २१ अतएवजाग्रतःपुरुषस्यचिद्बहीरूपाद्यालोकनैरंतर्यमनस्कारैश्चवलितासतीबोधतोबोधपक्षेभवति ॥ निद्रांयतोगच्छतस्तुस्वप्नेवासनामयरूपालोकमनस्कारवलितासतीअंतर्बोधतोबाह्यस्त्वबोधतइतिपक्षद्वयेपिभवति ॥ सुषुप्तौत्वज्ञानमात्रसाक्षित्वान्नकिंचिदवेदिषमित्युत्थितस्यपरामर्शाच्चसदसतीसत्यप्यसत्प्रायाअबोधपक्षएवभवतीत्यर्थः २२ साअत्यच्छाब्रह्मचिदेवदेहाद्यात्मताचेतनातदनुकूलप्रतिकूलप्राप्तिपरिहारचिंतामायाति यथासाधुरेवदुर्जनसंगत्याचिरंचित्तेभावितेसंस्कृतेसतिदुर्जनैषणाःप्राप्यअसाधुर्भवतितद्वदित्यर्थः २३ अतएवपुनर्ब्रह्मात्मताभावितेचित्तेस

साक्षिवत्तिष्ठतिसतीस्पंदतेनचकुत्रचित् ॥ दीपःप्रकाशनायेवकरोतिनपुनःक्रियाम् १९ मलिनाप्यमुनैषासाविकल्पाढ्याविकल्पिनी ॥ जडेवाप्यजडाभासानसर्वासर्वगेवच २० निर्विकल्पापरासूक्ष्माचिच्चिनोतिस्वसंविदम् ॥ वातावातांगमर्मादियथायंत्रादिवेष्टने २१ रूपालोकमनस्कारावलिताचिदबोधतः ॥ बोधतश्चैवभवतिनिद्रांसदसतीयतः २२ सापरैवचिदत्यच्छाचिंतामायातिचेतनात् ॥ साधुरेवयथासाधुर्भावितेदुर्जनैषणाः २३ मलेनस्वर्णमायातिताम्रतांमलमार्जनात् ॥ पुनःकनकतामेतियथाचित्परमातथा २४ स्वारोपशांत्यास्वादर्शोयथैतिप्रतिमास्थितिम् ॥ तथासर्गमिवागम्यबोधात्स्वंयातितत्पदम् २५ अभाववेदनादस्याःसंसारःसंप्रवर्त्तते ॥ स्वभाववेदनादेषत्वसदेवोपशाम्यति २६ यदाचित्ताच्चिनोत्यंतरन्यतामसतींतदा ॥ अहंतामिवसंप्राप्यनश्यतीवाप्यनाशिनी २७ ईषत्स्पंदादधोयातिभृगुप्रांतात्तरोःफलम् ॥ यथातथैवसंवित्तेरधःपातोमहानिव २८ रूपादीनांतुसत्तैषाचितएवामलैवचित् ॥ द्वित्वैकत्वेत्वबोधेत्थेबोधेनविलयंगते २९ सत्तामात्रेणचित्तस्यबोधश्चेंद्रियादिषु ॥ आलोकसत्तामात्रेणव्यवहारःक्रियास्विव ३० वातात्कनीनिकास्पंदस्तद्दीप्तिर्दृष्टिरुच्यते ॥ तद्वाह्यगतितद्रूपरूपबोधस्तुचित्परा ३१ त्वङ्मारुतौजडौतुच्छौतत्संगस्पर्शउच्यते ॥ मननंस्पर्शसंवित्तिस्तत्संवित्तिस्तुचित्परा ३२

ब्रह्मैवभवतीत्याशयेनदृष्टांतमाह ॥ मलेनेति २४ यथाशोभनआदर्शोदर्पणःस्वारोपितमलस्यमार्जनेनशांत्याप्रतिमास्थितिंपुनःपुनःप्रतिबिंबाभिव्यक्तियोग्यांस्थितिंस्वच्छतामेतितद्वच्चिदप्यज्ञानाज्जडजीवभावादिसर्गमिवागम्य ॥ वाल्यपीत्यनुनासिकलोपविकल्पः ॥ आगत्यस्थितातत्त्वबोधात्तत्कैवल्यपदंयातीत्यर्थः २५ अभावःअसदज्ञानंतद्वेदनात् २६ अन्यतांभेदम् ॥ उदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतीतिश्रुतेरितिभावः २७ ईषत्स्पंदाद्वृंतवियोजकप्रच्युतिमात्रात् ॥ भृगुर्गिरितटंतत्प्रांतात् ॥ एषजीवभावः २८ चितएवेति ॥ अध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तसत्वाभावादितिभावः ॥ द्वित्वैकत्वेभेदाभेदाध्यासौ २९ चित्तस्यचितसाक्षिणः ३० सामान्येनोक्तंविशिष्यचक्षुरादिषुविभज्योपपादयंश्चितएवसर्वत्रफलीभावंदर्शयति ॥ वातादित्यादिना ॥ चित्संनिधिप्रेरिताद्वातात्व्यानवायोर्निमित्ताच्चक्षुःकनीनिकयोःस्पंदोभवतितस्यास्थितादीप्तिस्तैजसमिंद्रियंदृष्टिश्चक्षुरित्युच्यते ॥ तयाकुल्याद्वाराजलमिवबाह्यंबहिःप्रापणीयंयदंतःकरणंतद्वतितद्वत्याबाह्यदौतद्रूपस्यतत्समानाकारस्यरूपस्यनीलपीतादेर्घटाद्याकारस्यचयोबोधःसत्ताप्रथासापराचिदेवेत्यर्थः ३१ एवंस्पार्शनात्रिपुटीस्थलेपित्वङ्मारुताजडौतुच्छौस्वतःसत्तास्फू

र्तिशून्यौ अतश्चिदधीनसत्तास्फूर्तिबलादेवतयोःसंगःस्पर्शेंद्रियकल्पनानिमित्तत्वात्स्पर्शउच्यते ॥ तद्द्वारातत्संयुक्तशीतोष्णादिद्रव्येषुमननंतदाकारामनोवृत्तिःस्पर्शसंवित्तिरित्युच्यते ॥ तत्सं वित्तिस्तदवच्छिन्नाविषयांतत्रिपुटीप्रथातुपरासाक्षिचिदेवेत्यर्थः ३२ एवंघ्राणेंद्रियात्मनागंधात्मनाचविभक्तस्यगंधतन्मात्रस्यनासाप्रवेशिपवनेनकृतःसंबंधोगंधसंविदांगंधाकारांतःकरणवृत्तीनांनिमित्तत्वाद्गंधसंविदः ॥ आसांत्रिपुटीनांमनसाहीनंविविक्तंयत्प्रथालक्षणंवेदनंसापरमासाक्षिचिदेवेत्यर्थः ३३ एवंशब्दतन्मात्रस्यश्रवणेंद्रियस्यव्यानवातस्यचसंगादुत्पन्नामनोवृत्तयःशब्दसंवित्तयस्तासुमनोंशंविनाविहायसुषुप्तसदृशीनिर्विकारायासाक्षिसंवित्सापरमाचित् ॥ एवंरूपात्रिपुटीसाक्षिचिदपिविविच्यद्रष्टव्येतिभावः ३४ एवंकर्मेंद्रियप्रवृत्तिनिमित्तसंकल्पात्मकमनोवृत्तितन्मालिन्यसाक्षितयाप्यात्मचिद्विवेचनीयेत्याह ॥ क्रियोन्मुखत्वमिति ३५ एवंचांतर्बहिश्चसर्वद्वैतस्फूर्तेःसाक्षिचिन्मात्रात्मकत्वेसर्वद्वैतंतस्यामेवाध्यस्तमितिफलितमित्याह ॥ चिदिति ॥ यथास्फटिकशिलास्वांतर्गतंवनगिरिनद्यादिप्रतिबिंबसन्निवेशंधत्तेतद्वत् ३६ विकारादिविवर्जितमितिक्रियाविशेषणम् ॥ अधिष्ठानतत्त्वात्मनाविकारादिविवर्जितमितिवा ३७ चित्जडंजगत्

गंधतन्मात्रपवनसंबंधोगंधसंविदः ॥ आसांतुमनसाहीनंवेदनंपरमैवाचित् ३३ शब्दतन्मात्रश्रवणवातसंगान्मनोविना ॥ सुषुप्तसदृशीसंवित्परमाचिदुदाहृता ३४ क्रियोन्मुखत्वंसंकल्पात्संकल्पोमननक्रमः ॥ मननंचितकालुष्यमात्माचिन्निर्मलाभवेत् ३५ चित्प्रकाशात्मिकानित्यास्वात्मन्येवावसंस्थिता ॥ इदमंतर्जगद्धत्ते सन्निवेशंयथाशिला ३६ अद्वितीयादधानेदंविकारादिविवर्जितम् ॥ नास्तमेतिनचोदेतिस्पंदतेनोनवर्द्धते ३७ संकल्पाज्जीवतामेत्यनिसंकल्पात्मनात्मना ॥ चिज्जडंनोजडंभावंभावयंतीस्वसंस्थिता ३८ रथस्त्वस्याश्चितेर्जीवोजीवस्याहंकृतीरथः ॥ अहंकृतेरथोबुद्धिस्ततोबुद्धेर्मनोरथः ३९ मनसस्तुरथःप्राणःप्राणस्याक्षगणोरथः ॥ अक्षौघस्यरथोदेहोदेहस्यस्पंदनोरथः ४० स्पंदनंकर्मसंसारेजरामरणपंजरम् ॥ एवंप्रवर्तितंचक्रमिदमादिविभूतिजम् ४१ प्रतिभासतएवात्मन्यसत्स्वप्नइवाततः ॥ मनागपिनसत्यात्ममृगतृष्णांबुवत्स्थितम् ४२ रथस्त्वत्रस्मृतःप्राणःकल्पनायामुनीश्वर ॥ यत्रप्राणमरुत्तत्रमननंपरितिष्ठति ४३ आलोकश्रीःस्थितायत्ररूपंतत्रैवराजते ॥ प्राणोबलीस्थितोयत्रतदेवपरिवेपति ४४ यत्प्रयातिवनंवात्यातदेवपरिघूर्णते ॥ मनस्याकाशसंलीनेनप्राणःपरिवेपति ४५ तेजस्यसत्तामायातेनरूपमिवराजते ॥ प्राणेप्रशांतेमरुतिमनोंतर्नमनागपि ४६ वात्यायामुपशांतायांरजोनपरिकंपते ॥ यत्रप्राणोमरुद्यातिमनस्तत्रैवतिष्ठति ४७

नोजडमजडंवास्तवभावंभावयंतीसतीस्वयंस्वरूपेस्थिताभवतीत्यर्थः ३८ इदानींचितोबहिःसंसरणेरथपरंपरांकल्पयन्नाह ॥ रथइतिद्वाभ्याम् ३९ स्पंदनःकर्मेंद्रियगणः ४० सर्वेषामपिरथानांसंसारेस्पंदनंभ्रमणमेवकर्मसाध्यमित्यर्थः ॥ जरामरणोपलक्षितादेहाएवपंजराणियत्रतथाविधंजीवखगदोलाचक्रंआदेर्मूलकारणस्येश्वरस्यविभूत्यामायैश्वर्येणजातम् ४१ मायिकत्वमेवोपपादयति ॥ प्रतिभासतइति ४२ मनसस्तुरथःप्राणइतियदुक्तंतत्रवक्ष्यमाणार्थोपयुक्तंविशेषंवक्तुमुपन्नमाह ॥ रथइति ॥ कल्पनायामानसकल्पनायांनिमित्तत्वादितिशेषः ॥ तदेवदर्शयति ॥ यत्रेत्यादिना ४३ बलीसूत्ररूपत्वात्सर्वधारणचालनसमर्थः ४४ एवंमनसोपिप्राणक्रियानिमित्तत्वमस्तीतिव्यतिरेकमुखेनाह ॥ मनसीति ॥ आकाशेहार्दाकाशेसंलीनेसति ४५ रूपंयथानराजतेतद्वदित्यर्थः ॥ एवंप्राणनिरोधादपिमनोनिरुध्यतइत्याह ॥ प्राणेइति ४६ अतएवतस्यतद्रथत्वमुक्तमित्याह ॥ यत्रेति ४७

४८ क्षेपणंयंत्रविशेषः ॥ अन्यथाप्राणनिरोधेमनःक्षायिक्षीयतइत्यर्थः ४९ प्राणःसमष्टिव्यष्टिरूपः ॥ इंदुश्चंद्रस्तदंशभूतंमनश्च ॥ छविश्चंद्रिकामनोवृत्तयश्च ॥ अतएवचाक्षुपादिसंवित्तिषु स्येकवायोरपिनिमित्ततापाङ्मयापदर्शितेत्याशयेनाह ॥ संवित्तिरिति ॥ सर्वांगेष्वन्नरसप्रवेशार्थंसर्वनाडीसंस्पर्शनश्वसपवनः ५० चित्तमनोघटितलिंगशरीरात्मकेतस्मिन्प्राणकोटरेचितोविंब प्रतिबिंबभावेनद्विगुणीकरणेनस्फारतापितस्मादेवोपपन्नेत्याह ॥ संवित्तीति ५१ तत्रोपपत्तिमाह ॥ क्षुभ्यंतीवेति ॥ स्फुटाभिव्यक्त्यासंचलंतीवयतोलिंगेचिदनुभूयतेइत्यर्थः ५२ जडेपिदेहे प्राणसंबोधितासतीसर्गादिवेदनात्मतयाआध्यासिकचित्तादात्म्यबलेनवेत्ति ॥ योदेहःपूर्वंजीवनदशायांपरिवल्गतिव्यवहरति ५३ सएवनवेपतिनकंपते ॥ भूतांतःकरणप्राणज्ञानकर्मेंद्रियैर्युतम् ॥ अविद्याकामकर्माढ्यंलिंगंपुर्यष्टकंविदुः ॥ तस्मिन्पुर्यष्टके ५४ ननुप्राणनिमित्तोमनसिचित्प्रतिबिंबउक्तइदानींतुपुर्यष्टकेसउच्यतेतत्कथंनविरोधस्तत्राह ॥ मनइति ॥ अन्यैराचार्यैः स्वाशयकल्पितैःशिष्यबोधनोपायैः ५५ इदानींजीवतदुपाधितद्भोग्यलक्षणस्यविश्वस्योत्पत्तिस्थितिलयेषुचिदेकरससन्मात्रब्रह्माधीनत्वात्परमार्थतोब्रह्मैवतदित्यनुभावयन्नुपसंहरति ॥ यस्मादिति ॥ यस्माद्धेतोस्तत्रचित्येवोदेति ॥ यद्यस्मात्तत्रैवास्थितवत् चकारात्तत्रैवलीयते ॥ यस्माद्धेतोर्मनएवदेहदृष्ट्याविपरिवर्ततिभ्रमति ॥ छांदसंपरस्मैपदम् ॥ तत्तस्माद्विश्वंपरमवस्तुब्रह्मैव

यत्रयत्रानुसरतिरथस्तत्रैवसारथिः॥ प्राणसंप्रेरितंचित्तंयातिदेशांतरेक्षणात् ४८ क्षेपणोन्मुक्तपाषाणइवतत्रान्यथाक्षयि॥ यत्रपुष्पंतत्रगंधोयत्राग्निस्तत्रसोष्णता ४९ यत्रप्राणोमरुद्यातियत्रेंदुस्तत्रतच्छविः॥ संवित्तिःपवनस्पंदान्नाडीसंस्पर्शनश्वसः ५० संवित्तिस्फारताचित्तंमनस्तत्प्राणकोटरे॥ सर्वत्राविद्यतेसंविद्व्योमस्व च्छाजडाजडे ५१ क्षुभ्यंतीवतुसाप्राणस्पंदादित्यनुभूयते॥ सत्तामात्रस्वरूपेणजडेषुसमवास्थिता ५२ प्राणसंबोधितावेत्तिवेदनात्मतयाजडे॥ नानास्फारसमुल्लासे र्यःपूर्वंपरिवल्गति ५३ प्राणेतीतेत्वमननःसएवाशुनवेपति॥ पुर्यष्टकेचित्परमास्वेमुनेप्रातिबिंबति ५४ आदर्शएवप्रतिमादृश्यतेनोपलादिषु॥ मनःपुर्यष्टकंविद्धि सर्वकार्यैककारणम्॥ तदेवभेदैःकथितमन्यैःस्वाशयकल्पितैः ५५ यस्मादुदेतिकलनाकुलदृश्यजालंयत्रचास्थितवदित्यनुभूतमुच्चैः ॥ यस्मान्मनोविवर्चतिदे हदृष्ट्यासर्वंतुतत्परमवास्त्वितिविद्धिविश्वम् ५६॥ इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰मनःप्राणैक्यप्रतिपादनंनामैकत्रिंशःसर्गः॥ ३१ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ मुने शृणुकथंकार्यकारिणीस्पंदशालिनी॥ चरंतीचतनुंपुंसामुपैतिपरमाभिधाम् १ प्राक्तनैस्तैर्निहत्येवस्वमनोमननेहितैः ॥ कर्मव्रातैर्विचित्रेहैःपरिपीवरतांगतैः २

नान्यदितिविद्धीत्यर्थः ५६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰एकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ छ ॥ विचेष्टयतिदेहादियथापुर्यष्टकंगता ॥ यदादेहांतरंयातितत्सर्वमिहवर्ण्यते ॥ १ ॥ परमा चित्प्रागुक्तरीत्यापुंसांतनुंपुर्यष्टकंचरंतीप्रविष्टासतीकथंकयारीत्याकार्याणिऐहिकपारलौकिककर्माणिकरोतितच्छीला कथंचतदनुकूलदेहादिस्पंदशालिनीसतीअभिधांचलति स्नाति भुंक्ते यजते ब्राह्मणःक्षत्रियोदेवदत्तइत्यादिशब्दाभिलापयोग्यतांउपैतितत्सर्वंकथयामिशृण्वित्यर्थः १ देहस्पंदेचित्प्रातिबिंबजविचलनंहेतुस्तच्चलनेचतदुपाधिपुर्यष्टकरूपमनस्तयापरिणतावास्तवाचित्स्वभाव तिरोधात्रीमायाशक्तिर्हेतुस्तस्यामनोरूपेणपरिणतौपूर्वपूर्वदेहांतपरिणामसंचितकर्मराशिरेवहेतुः ॥ बृहदारण्यके कर्महैवतदूचतुःकर्मवतत्प्रशशंसुरितिग्रहातिग्रहरूपबंधहेतुत्वस्यकर्मस्वेवव्य वस्थापनादित्याशयेनाह ॥ प्राक्तनैरित्यादिना ॥ शक्तिरनादिमायारूपाब्रह्मशक्तिः स्वावरणशक्त्यास्वाश्रयंब्रह्मनिहत्येवनास्तिनभातीतिप्रतीतियोग्यतांनीत्वाप्राक्तनैरनादिकालादार भ्यसंचयात्परिपीवरतामतिपुष्टतांगतैर्विचित्रैर्बहुविधकामवासनान्वितमननैस्तैर्मानसैरीहितैः ॥ कायवाक्चेष्टारूपैश्चविहितनिषिद्धकर्मव्रातैर्निमित्तैर्मनस्तयापुर्यष्टकात्मकमनोभावेनगतापरिण तासवीर्षितेःस्वाधिष्ठानचित्सन्मात्रस्थितिवस्त्रस्वभावबलाज्जडेवमिश्रभावमागताभूत्वाज्ञानकर्मव्यवहारोचितासतीस्वशक्तिभूतयाअनयाज्ञानकर्मेंद्रियादिप्रणाड्यासामायाशक्तिरेवद्रष्टृदर्शनदृ

इत्यादिनर्तनधर्मसारूप्येणस्फुरतिनृत्यतिनान्यत् किंचादातिद्वयोरर्थः २ ३ अस्यामायाशक्तेः अविचारलक्षणाद्विचारलक्षणाच्चप्रसादात्कमात्करोतिनकरोतिचेतिसंबंधः ४तर्हिब्रह्मचित्सान्निध्याना
दिहएवमर्वकरोतुकिंचित्तादिकल्पनयातत्राह ॥ चित्तादीति ॥ आदिपदान्मनोबुद्ध्यहंकारपरिग्रहः ५ जीवस्यप्राणकर्मेंद्रियव्यापारेषुब्रह्मसंनिधिमात्रेणसाधारणंनिमित्तमित्याह ॥ यथेति ६
बुद्ध्यादिप्रधानज्ञानेंद्रियप्रयोजनेषुचप्रतिबिंबार्पणेनासाधारणंनिमित्तमित्याशयेनाह ॥सर्वस्थयेति ॥ आत्मरूपयाचिच्छक्त्यैवस्फुरतिस्वपरप्रथासमर्थोभवति ॥ ननुभौतिकत्वाद्द्रव्यस्वभावेस्थि
तंजीवोपाधिभूतंलिंगमद्रव्यस्वभावाद्ब्रह्मणःसकाशात्कथंप्रतिबिंबमादत्तेद्रव्येद्रव्यस्यैवप्रतिबिंबननियमदर्शनादितिचेत्तत्राह ॥ मुकुरइति ॥ मुकुरेणद्रव्यस्वभावेअस्थितादपिगुणक्रियाजात्यादेः
प्रतिबिंबादादर्शनान्नद्रव्यादेवप्रतिबिंबग्राह्यइतिनियमइत्यर्थः ७ यदिब्रह्मप्रतिबिंबोजीवस्तर्हिकथंतस्यअज्ञाननिद्रालस्यादिजाड्यानुभवःनहिसूर्यप्रतिबिंबेअभास्वरतासंभवइत्याशंक्याह
प्रविस्मृतेति८ चित्तत्वंचित्तधर्मजाड्यमालिन्यादि॥सुमहानृगाधिलवणहरिश्चंद्रादिरिव ९चित्ततादात्म्याध्यासाच्चित्तधर्मदैन्यादिप्राप्तिवत्प्राणतादात्म्याध्यासात्तद्धर्मदेहसंचलनहेतुत्वमप्यस्याः

मनस्तयागताशक्तिःसज्जडेवागताचितेः ॥ सास्फुरत्यनयाब्रह्मन्नुचिताशक्तिभूतया २ अस्याःप्रसादादिहसाचित्कलंकवतीमुने ॥ जगद्गंधर्वनगरंकरोतिनक
रोतिच ४ चित्ताद्यसत्तयादेहोमूकस्तिष्ठतिकुड्यवत् ॥ तत्सत्तयाप्रस्फुरतिनभःसंप्रेरिताश्मवत् ५ यथास्फुरत्यतिजडमयोयस्कांतसन्निधौ ॥ तथास्फुरति
जीवोयंसातिसर्वगतेपरे ६ सर्वस्थयात्मशक्त्यैवजीवएषस्फुरत्यलम् ॥ मुकुरोबिंबमादत्तेद्रव्यात्मन्यस्थितादपि७प्रविस्मृतस्वभावत्वाज्जीवोयंजडतांगतः॥ मोहा
द्विस्मृतभावत्वाच्छूद्रतामिवसद्विजः ८ प्रविस्मृतस्वभावाहिचिच्चित्तत्वमुपागता ॥ मोहापहताचित्तत्वात्सुमहानिवदीनताम् ९ जडयावशयादेहोवातशक्तिस
मानया ॥ संचाल्यतेतदनयावारीववीचिमालया १० कर्मात्मनावराकेणजीवेनमनसामुना ॥ चाल्यंतेदेहयंत्राणिपाषाणाइववायुना ११ शरीरशकटानांहिकर्षणे
परमात्मना ॥ मनःप्राणोदयौब्रह्मन्कृतौकर्मकृतौदृढौ १२ चिज्जडंदूरीकृत्यरूपंजीवत्वमेत्यच ॥ मनोरथमुपारुह्यवहत्प्राणतुरंगमम् १३ क्वचिज्जातपदार्थत्वंक्व
चिन्नष्टपदार्थताम् ॥ क्वचिद्बहुपदार्थत्वंक्वचिदेकपदार्थताम् १४ गतेवभिन्नेवास्त्येवमत्यजंतीनिजंपदम् ॥ जलतेवतरंगत्वंसैवासदसदोदिता १५ उपजीव्यात्म
नोरूपंपरंस्फुरतिवृत्तिषु ॥ आलोकमुपजीव्येमंरूपश्रीर्दृश्यगायथा १६ परमात्मनिचित्तत्त्वेस्थितेसातिनिरामये ॥ जीवोजीवतिसालोकेदीपेसतिगृहंयथा १७

सिद्धमित्याह ॥ जडयेति ॥ वातशक्तिःप्राणस्तत्तादात्म्यापत्त्यातत्समानतया १० कर्मात्मनाउक्तरीत्याक्रियास्वभावत्वमापन्नेनमनसामननशक्तिमता ॥ उपाधिपारवश्याद्वराकेणात्यंतदीनेन
यथानौकास्तंभनिबद्धदीर्घपटाद्युपाधिपरवशेनवायुनानौकास्थाःपाषाणाअभिमतंदेशंप्रतिचाल्यंतेतद्वत् ११ मनःप्राणोदयौमनःप्राणशक्तिकर्मकृतौभृत्यौबलीवर्दौवा १२ स्वामिव्यवहारसाधा
रण्यायमनसएवरथत्वंकल्प्यंमुख्यानुख्यप्राणानांतुतुरंगमत्वमित्याशयेनाह ॥ चिदिति १३ क्वचित्जाग्रत्स्वप्नयोर्जातपदार्थत्वमाविर्भूतपदार्थत्वंबहुपदार्थत्वंच ॥ क्वचित्सुषुप्तेनष्टपदार्थतां
तिरोभूतसर्वपदार्थतांअविद्यैकपदार्थतांचगतेवेतिपरेणान्वयः १४ किंसादुग्धंदधिभावेनेवजीवजगद्भावेनपरिणामान्नष्टानेत्याह ॥ अस्तीति ॥ एवंपरिणतापिनिजंपारमार्थिकंवपुःस्वरूप
मत्यजंतीसतीतत्त्वदृशाअसज्जाग्रदिव्यवहारदृशाप्यसत्स्वप्नइवचंआउदिताईषद्विकसितेत्यर्थः १५ आत्मन्यध्यस्तत्वादेवात्मसत्तामेवोपजीव्यमनोवृत्तिप्रतिफलितात्मचिद्बलेनैवमनोरूप
जीवजगत्प्रथतइत्याह ॥ उपजीव्येति १६ चिदेवतत्त्वंपारमार्थिकंरूपंयस्यतथाविधे १७

एवंदेहचेष्टाहेतुताचित्तउपपादिताइदानींतस्यादेहांतरप्राप्तिप्रकारंवक्तुंवैराग्यायचदेहनिमित्तदुःखानिप्रपंचयति ॥ आधयइत्यादिना १८ वैषम्यंदैन्यदुःखादि १९ अत्रदेहे ॥ यथासूर्योदीतैः स्वप्रकाशितैरेवांबुदैर्मेघैस्तिरोधानम्लानिखंडितत्वादिवैवश्यंद्रष्टृदृष्ट्याएतितद्वत् २० चयवतीज्ञानानधिकृतयोनिष्ववतरंती ॥ श्यपश्यनोरितिनुमोभावश्छांदसः ॥ यथाघनेनमादिरादिम दजाड्येनपराभूतःपुरुषःखड्गादिनास्वांगावदलनंनविंदतिनानुसंधत्ततद्वत् २१ कदातर्हिचित्तोमोहोनश्यतितदाह ॥ प्राप्येति ॥ यथामदादिघनमोहरतोजंतुःकालेनस्वकर्मस्मरणंप्राप्यनिर्मोहोभवतितद्वत् २२ इदानींदेहत्यागप्रकारंवक्तुमुपक्रमते ॥ यदेति ॥ यदावातस्यप्राणस्यस्पंदशक्तिःअंगसंविदांआनखाग्राल्लिंगोपाधिद्वाराप्रविष्टजीवसंविदांहृदिलिंगस्योपसंहारेणप्रमोपतोनिमिताद्धस्तपादादेरनुसंधानंनकरोति ॥ यथाकुष्ठीगलितानामंगुल्यादीनांस्पंदैषणंनकरोतितद्वत् ॥ तदाहृदिस्थितंभुशुंडोपाख्यानेवर्णितंपद्मपत्रंप्राणसंचारानुकूलतयानस्फुरतिनकंपतेइतिपरेणान्वयः २३ यथायज्ञेऋत्विग्भिरपरामृष्टंदारुपात्रंनस्पंदतेतद्वत् २४ शांतितेजसिविलयम् ॥ मनःप्राणे प्राणास्तेजसीतिश्रुतेः २५ रूपोपाधिविलयान्निरर्गलंपूर्णोनामोपाधिविलयान्मूकश्चयःकारण

आधयोव्याधयश्चैवप्रयांत्यस्यप्रपीनताम् ॥ अपामिवतरंगत्वंवीचित्वस्येवफेनता १८ आधिव्याधिभिराकीर्णशरीरांभोजषट्पदः ॥जीवोवैषम्यमायातितरंगत्वे यथापयः १९ चिच्छक्तिःसर्वशक्तित्वान्नाहंचिदितिभावनात् ॥अत्रसैवैतिवैवश्यंसूर्योदीप्तैरिवांबुदैः २० वैवश्याच्चयवतीमौढ्यान्नविंदत्यात्मसंविदम् ॥ घनजाड्य पराभूतःस्वांगावदलनंयथा २१ प्राप्यचाप्यनुसंधानमस्यामोहोविनश्यति ॥ घनमोहरतोजंतुःस्वकार्यस्मरणंयथा२२ यदांगसंविदांगातस्पंदशक्तिःप्रमोपतः ॥ नकरोत्यनुसंधानंकुष्ठीस्पंदैषणंयथा २३ असंवित्स्पंदतोदेहेपद्मपत्रंहृदिस्थितम् ॥ नस्फुरत्यपरामृष्टंदारुपात्रंयथाबहिः २४ निःस्पंदपद्मपत्रेंतःप्राणाःशांतिं प्रयांत्यमी ॥ तालवृंतेयथाऽस्पंदेबहिःपवनशक्तयः २५ प्राणेशांतेतरस्पर्शेजीवोनिष्पूर्णमूकताम् ॥ यातिशांतेनभोवायौनदृश्यत्वंयथारजः २६ विरजंविगता धारंमनोहिशिष्यतेमुने ॥ तिष्ठत्यात्मपदंलब्ध्वाजलादितरुबीजवत् २७इतिवैकल्यमायातैःकारणौघैःसमंततः ॥ पुर्यष्टकेशमंयातेदेहःपततिनिश्चलः२८चित्रेत्य चेतनान्मोहात्स्पंदमायातिवासनाः ॥तदीरितास्मरत्यंतरन्यद्विस्मरतिस्वयम् २९ हृत्पद्मपत्रस्फुरणात्स्फुटंपुर्यष्टकंभवेत् ॥हृत्पद्मयंत्रेवहनाद्वद्धेपुर्यष्टकंक्षायि३० देहेपुर्यष्टकंयावदस्तितावत्सजीवति ॥ शांतेपुर्यष्टकेदेहोमृतइत्युच्यतेद्विज ३१ विरुद्धमलसंबोधाच्छेदभेददशावशात् ॥ नप्रस्फुरतिहृत्पद्मयंत्रमभ्यंतरेयदा ३२ तदापुर्यष्टकंशांतिमुपैतिगगनेशनैः ॥ संरोधितेवातयंत्रेयथापवनसंततिः ३३ स्वसंवित्तिवशाज्जीवोवैवश्यमुपगच्छति ॥पद्मयंत्रंशरीरस्थंप्रवाहंयातिनित्यदा ३४

त्मातद्भावंयाति २६ रजोगुणप्रधानस्वाधारप्राणोपरमादेवविरजंविगताधारंचमनोपिसहैवप्राणेनकारणात्मपदंलब्ध्वातद्भावेनैवशिष्यते ॥ तर्हिकिंसर्वथागतंनेत्याह ॥ तिष्ठतीति ॥ जलादिभूतमात्रोपष्टब्धपार्थिवतरुबीजवत्पुनर्देहाविर्भावोन्मुखंतिष्ठतीत्यर्थः २७ सएवास्यादेहत्यागइत्याह ॥ इतीति २८ पुर्यष्टकस्यतर्हिकेनहेतुनोद्भवइतिचेद्धृत्पद्मस्पंदात्तत्स्पंदश्चपूर्वपूर्वभोक्तादिभावस्मृतेः ॥ साचवासनास्पंदाद्वासनास्पंदेचस्वरूपाज्ञानकृतंचितश्चेत्याकारचेतनंहेतुरितितत्त्वोन्मुखत्वायाचितश्चेत्याकारताप्रतिपत्तिलक्षणाबहिर्मुखतैवप्रथमंपौरुषयत्नेननिरोद्धव्येत्याशयेनाह ॥ चित्रेत्यचेतनादिति२९ वहनात्चलनाद्वुद्धेनिश्चलेसतीतियावत् ३० ३१ परस्परविरुद्धानांवातापित्तकफाख्यानांमलानांरागद्वेषादिवासनामलानांचसंबोधात्प्रकोपात्शस्त्रादिकृतदेहच्छेदभेदादिवशाच्च ॥ अभ्यंतरेदेहमध्ये ३२ वातयंत्रेव्यजनादौ ३३ स्वस्यसंवित्तिःसंकल्पःतद्वशात् ॥ वैवश्यंमरणादिदुःखसहस्रम् ॥ सर्वैकान्याकिंयत्तदःकालेदाप्रत्ययविधानान्नित्यदेतिच्छांदसम्३४

अतएवभोगवासनाशून्येषुतत्संकल्पाभावान्नमृत्युवश्यतेत्याह ॥ वासनेति ॥ विमलारागादिमलरहिता ३५ ३६ व्योममरुतिहृद्व्योमवायौप्राणे ३७ एवंलीनस्यमनसःपुनःस्वर्गनरकादिभो
जकादृष्टप्रबोधितस्यहार्दाकाशेएवचक्षुषोवामूर्ध्नोवा अन्येभ्योवाशरीरदेशेभ्योनिर्गमनयमलोकादिगमनस्वर्गनरकभोगादिकंस्वकल्पनैवनतुबाहिःस्वर्गादयोनामान्येसंतीत्याशयेनाह ॥ सुचिरे
ति ॥ सुचिरमनादिकालादभ्यस्तस्तत्तद्भोगयोग्यशरीरादिभावोयेन ॥ यत्रतत्रेतिस्वर्गादेर्नियतदेशसत्त्वनिराकरणार्थम् ३८ ३९ तस्यादेहांतरग्रहणक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ सर्वगाब्रह्मचिदे
व ॥ “ अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणि”इतिश्रुत्युक्तचेत्याकारानुप्रवेशचेतनतः ४० तन्मात्राणिसूक्ष्मभूतानितेषांपंचानांसंघातात्मकंचित्तमातिवाहिकदेहारूयंपुर्यष्टकम् ॥ भा
वात्संकल्पनात् ४१ रसशालिनीअहंताशक्तिमती ४२ अस्मिन्उक्तलक्षणेस्थूलदेहे ॥ असत्यंजगत्सत्यत्वंनयवतिआरोपेणप्रापयति ॥ सत्यंस्वीयब्रह्मभावंअसत्यतांनास्तिनभातीतिस्वमती

वासनाविमलायेषांहृदयान्नापसर्पति ॥ स्थिरैकरूपजीवास्तेजीवन्मुक्ताश्चिरायुषः ३५ संरुद्धेपद्मयंत्रेहिप्राणेशांतिमुपागते ॥ देहःपतत्यधैर्योयंकाष्ठलोष्टसमः
क्षितौ ३६ यथैवव्योममरुतिलीनंपुर्यष्टकंभवेत् ॥ तथैवतत्रैवतदालयमेतिमनोमुने ३७ सुचिराभ्यस्तभावंतुवासनाखचितंमनः ॥ यत्रतत्रभ्रमत्स्वर्गनरका
दिप्रपश्यति ३८ शरीरंशवतामेतिमनोमारुतवर्जितम् ॥ गतेगृहजनेदूरंगृहंसंशून्यतामिव ३९ सर्वगाचिच्चेतनतोजीवीभूयमनःस्थिता ॥ पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा
सातिवाहिकदेहिनी ४० तन्मात्रपंचकंचित्तंक्रोडीकृत्यव्यवस्थिता ॥ स्वप्नभ्रमवदाकारंभावात्स्थूलंप्रपश्यति ४१ दृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनी ॥ आ
तिवाहिकदेहत्वंविस्मरत्याखिलंक्षणात् ४२ असत्येवशरीरेस्मिन्कृतकृत्रिमभावना ॥ नयत्यसत्यंसत्यत्वंसत्यंचासत्यतामपि ४३ सर्वगाहिचिदंशेनजीवीभूया
भवन्मनः ॥ मनःपुर्यष्टकरथमाक्रामतिततोजगत् ४४ पुर्यष्टकंवातमयंदेहमुत्थापयत्यलम् ॥ हृत्स्पंदिवेतालइवजीवतीत्युच्यतेतदा ४५ क्षीणेपुर्यष्टकेचित्तं
यदाव्योमनिलीयते ॥ तदास्फुरतिदेहोयंमृतइत्युच्यतेपिच ४६ स्वभाववशतोजीवोविस्मृत्याशक्तिमृच्छति ॥ वैवश्यात्कालवशतःपर्णजर्जरतामिव ४७ जी
वशक्त्यापरामृष्टेनिरुद्धेपद्मयंत्रके ॥ प्राणेसंरोधमायातेम्रियतेमानवोमुने ४८ यथाजातानिजातानिचान्यान्यन्यानिकालतः ॥ वृक्षात्पर्णानिशीर्यंतेशरीराणि
तथानृणाम् ४९ जायंतेचम्रियंतेचशरीराणिशरीरिणाम् ॥ पादपानांचपर्णानिकातत्रपरिदेवना ५० चिदंबुधौस्फुरंत्येतादेहबुद्बुदपंक्तयः ॥ इतश्चान्याइत
श्चान्याएतास्वास्थानधीमतः ५१ सर्वगापिचिदेतास्मिंश्चेतसिप्रातिबिंबाति ॥ पदार्थमंतरादत्तेनान्योहिमुकुराद्दते ५२

तियोग्यताम् ४३ ॥ चित्तसंसरणेक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ अंशेनबुद्धिप्रतिबिंबितांशेन ४४ वातमयंसूत्रभूतप्राणप्रचुरम् ॥ यदाउत्थापयतितदाहृदिप्रविश्यस्पंदीस्पंदनशीलोवेतालोयस्यत
थाविधःशवइवजीवतीत्युच्यतेजनैरित्यर्थः ४५ व्योमनिहार्दाकाशेब्रह्मणि ॥ स्फुरतिकाष्ठलोष्टादिवदचेतनःस्फुटोभवति ४६ स्वस्याजरामरब्रह्मरूपतांविस्मृत्यजरठदेहगतामशक्तिस्वयं
ऋच्छतिप्राप्नोति ४७ ततःपूर्ववन्म्रियतइत्याह ॥ जीवशक्त्येति ॥ जीवसंबंधिन्याप्रागुक्तस्मृतिशक्त्याअपरामृष्टेअतएवचलनान्निरुद्धेसति ४८ पुनःपुनर्नानाशरीरग्रहणंतत्रसंसरणंजरा
मरणांतमेवबोध्यमित्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ नृणांजीवानाम् ४९ ५० ५१ उक्तमेवोपसंहर्तुमनुवदति ॥ सर्वगेति ५२

परितोवितते पूर्णेचिदमलनभासिप्रयत्नरूपाः पूर्वतनस्वीयशुभाशुभप्रयत्नपरिणतिरूपाः अतएवसुखदुःखफलभोगेहास्यरोदनादिकलकलैःकोलाहलैर्मुखराः तदतन्मयाश्चिदचित्प्रचुरजीवजगद्रूपाः कल्पनाःस्फुटाभिरामाआपातरमणीयाविविधैःशरीरैर्जननमरणादिभ्रांत्याआत्मविमोहतापनायस्फुरंतिप्रतिभासंतइत्यर्थः ५३ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०प्रक०पू०द्वात्रिंशःसर्गः ॥३२॥ यथाजीवजगद्भेदामोहसंकलकल्पिताः ॥ विचारंनैवसंभाव्यास्तथातर्कैरिहोच्यते ॥ १ ॥ सर्वगापिचिदेतस्मिंश्चेतासिप्रातिबिंबतीतियदुक्तंयच्चदृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनीत्याद्युक्तंतत्रो भयत्राप्यनुपपत्तिंवसिष्ठःशंकते ॥ चंद्रार्धेतिद्वाभ्याम् ॥ धरतीतिधरचंद्रार्धस्यशेखरेधरचंद्रार्धशेखरधर ॥ अर्धशब्दस्यषोडशतमभागनिष्ठत्वेनसमांशवाचित्वाभावेनानपुंसकत्वादर्धंनपुंसकमित्य स्याप्रवृत्तेःषष्ठीतत्पुरुषः ॥ अनंतस्यदिक्कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्यएकरूपस्यसजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्याचिल्लक्षणस्यतत्त्वस्यसजातीयजीवरूपंविजातीयजडजगद्रूपंचद्वित्वंकथमु पागतम् ॥ किंस्वतउतपरतः ॥ नाद्यः ॥ अविकारत्वादनवयवत्वाच्च ॥ नापिद्वितीयः द्वितीयस्यैवाप्रसिद्धेरितिभावः १ यदितुनिर्निमित्तमेवतदागतमितिब्रूषेतर्हिसंकोचेमानाभावादनंतकोटिभिन्न त्पर्यायैर्बंधनैःसंकुलंव्याप्तंचिरानुवृत्त्यारूढंतत्प्रज्ञयातत्त्वबोधेनैकत्वागंतुकत्वाभ्यांदुर्बलतमेनकथंविनिवारितंसत्आत्यंतिकदुःखोपघातायभवेत् ॥ निर्निमित्तस्यैकस्याप्युच्छेदाप्रसिद्धेः ॥ कथंचि देकस्योच्छेदेप्यन्येषामनंतानांतादृशबंधानांपरिशेषात्पुनःपुनरन्यान्यनिर्निमित्तबंधोत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥ नप्रागुक्तब्रह्मशक्तिमायानिमित्तंमिथ्याभूतमेवतदितिनकश्चिद्दोषइतियुक्तम् ॥ साह्यागं तुकीवास्यात्सहजावा ॥ आद्येपिस्वतउत्पन्नाउतपरसंबंधायेतिविमर्शेअनिर्मोक्षानवस्थादिदोषापत्तेः ॥ सहजायाअग्न्यौष्ण्यशक्तिवत्सतिब्रह्मण्यपनेतुमशक्तयाअनिर्मोक्षतादवस्थ्यात् ॥ ऐकर

चिदमलनभसिप्रयत्नरूपाःपरिविततेतदतन्मयाःस्फुरंति ॥ कलकलमुखराःस्फुटाभिरामाविविधशरीरविमोहतापनाय ५३ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० देहपात विचारोनामद्वात्रिंशतमःसर्गः ॥ ३२ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ चंद्रार्धशेखरधराचितत्त्वस्यमहात्मनः ॥ अनंतस्यैकरूपस्यद्वित्वंकथमुपागतम् १ कथंचतन्महादेव रूढंपर्यायसंकुलम् ॥ भवेद्दुःखोपघातायप्रज्ञयाविनिवारितम् २ श्रीईश्वरउवाच ॥ सर्वशक्तिहितद्ब्रह्मसदेकंविद्यतेयदा ॥ तदानिर्मूलएवायंद्वित्वैकत्वकलोदयः ३

स्यश्रुतिवैरस्यप्रसंगाच्च ॥ किंचमायाशक्तेर्मिथ्यात्वेअत्यंतासत्वादसतःकार्योत्पादकत्वायोगात्सएवसमुत्थितोनिर्हेतुकद्वैतोत्पादवादः ॥ सत्यत्वेज्ञानेननिवृत्त्ययोगादनिर्मोक्षदोषानिर्मो क्षइत्युभयतःपाशारज्जुः ॥ नचनिष्कर्षेसत्त्वासत्त्वातिरिक्तातृतीयाविधाकेनचिद्व्यवस्थापयितुंशक्या ॥ तथैवविधयाज्ञानोत्तरमपिद्वैतस्यानिवार्यत्वात् ॥ नहितृतीयासाज्ञेनप्रथमाद्वितीया वाकर्तुंशक्या ज्ञानस्याकारकत्वादन्यस्यान्यात्मतायोगात्स्वरूपपरिवृत्त्यदर्शनात्कृतस्यनश्वरत्वापत्तेःपुनर्बंधानिवारणादिति २ नवयंजीवजगदादिद्वैतंप्रमाणैरुपपादयितुंप्रवृत्ताःकिंतुमोहाद नादिकालादारभ्यभ्रांत्याप्रसक्तंतदध्यारोपापवादन्यायमाश्रित्यापवादितुम् ॥ तत्राध्यारोपेसर्गादौयत्कामकर्मवासनादिनिमित्तकारणानांब्रह्माविद्याद्युपादानकारणानांवियदादिक्रमस्यव्यष्टि समष्टिस्थूलसूक्ष्मादिविभागकोशभेदादीनांकल्पनंतत्सर्वस्वयमसत्यमपिसत्यवस्तुपरिचयोपायतयाश्रुत्याकल्पितंपरमार्थसत्यप्रयोजनाविसंवादितयाइतरवादिकल्पनापेक्षयाउत्कृष्टमितिश्रो तॄणांविश्वासजननायलोकदृशैवोपपत्तिभिःशास्त्रेषुसमर्थ्यते ॥ परिचितेतुसर्वात्मकेसर्वप्रतीचितस्याद्वितीयताबोधनायपरमार्थदृष्टिमेवावलंब्यापोद्यतएवेतितस्मिन्नेकत्वमभ्युपेत्यतद्विरुद्धद्वित्वा संभवोद्भावनंतवस्वाभ्युपगतविरुद्धंसिद्धांतविरुद्धंचेतिकथंनपश्यसीत्याशयेनश्रीभगवान्समाधत्ते ॥ सर्वशक्तीत्यादिना ॥ यदाब्रह्मव्यवहारदृशासर्वशक्तिपरमार्थदृशातुएकंसदेवविद्यतइतिव्य वस्थितंदृष्टिद्वयमंगीकृतंतदाद्वित्वैकत्वलक्षणायाःकलायाःसर्वशक्त्यैकदेशादुदयोयस्यतथाविधस्तदाक्षेपोनिर्मूलएव ॥ हियस्माद्व्यवहारदृशाअध्यारोपःपरमात्मदृशाऽपवादः ॥ नतावद्व्यव

हारदृष्टया ॥"यःसर्वज्ञःससर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपः"इतिश्रुत्योपपादितात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तिमतोजीवजगद्वैतागमोनुपपन्नः॥ धर्मिग्राहकमानेनतस्यतत्स्वभावस्यैवनिर्णयात् ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर मनंतरमबाह्यम् ॥ यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिस भूमेतिश्रुतिदर्शितपरमार्थदृष्टिगम्येतुनकदाचिदपिद्वित्वंतद्विरोध्येकत्वंवाप्रसक्तमितितत्रदनुपपत्त्युद्भावनंनिर्मूलमेवेत्य र्थः ३ ननुनेहनानास्तिकिंचन ॥ नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तम् ॥ विभुंचिदानंदमरूपमद्भुतमित्यादिश्रुतिभिर्द्वित्वमेवनिषिध्यतेनैकत्वमित्यविरुद्धमेकत्वंकथंद्वित्वतुल्यकक्षतयानिषिध्य तेतत्राह ॥ सतीति ॥ सतिप्रसिद्धेद्वित्वेतद्व्यावृत्तयेएकत्वंकल्प्यते ॥ सतिचैकत्वेतदेवैकत्वांतरसहितंद्वित्वमितिकल्प्यतइतिपरस्परसापेक्षकल्पनत्वात्तुल्यकक्षेएवते ॥ तत्रैकत्वलक्षणधर्मस्या पित्तदतिरिक्तस्यकल्पनेचिदेकरस्यव्याघातप्रसंगात्तदप्यसदेवेत्यर्थः ४ ५ इदानींव्यवहारपरमार्थदृष्ट्योरुपदेशादिव्यवहारायमिश्रणेपिसत्ताद्वैविध्यकल्पनान्नपरमार्थसतिव्यावहारिकसत्तया जीवजगद्वैतविरोधइत्याह ॥ कार्येति ॥ बीजादेःपुनःफलांतस्ययथासएवायमितिप्रत्यभिज्ञायमानैकस्वभावेअनुगतद्रव्येविकारान्नानात्वकल्पनातद्वदुपपत्तेरित्यर्थः ६ यदितुसर्वविकाराणांपरमार्थ सत्ताव्यतिरिक्ताव्यावहारिकसत्तानाभ्युपेयतेतदासुतरांद्वैतंचिद्विकल्पएवफलितइतिराहुशिरोद्वैतविरोधोद्भावनतुल्यस्त्वदाक्षेपइत्याशयेनाह ॥ चित्त्वमिति ॥ अंतस्सएवसारःपरमार्थोयस्यतस्मा त् ॥ एवंचमायातत्कार्याणांपृथक्सत्त्वपक्षःअपृथक्सत्त्वपक्षःअसत्त्वपक्षस्तृतीयविधापक्षोवानानावादिकल्पितप्रधानपरमाणुक्षणिकाक्षणिकविज्ञानशून्यतादिपक्षोवायःकश्चित्त्वयाभ्युपगम्यतांत

सतिद्वित्वेकिलैकंस्यात्सत्येकत्वेद्विरूपता ॥ कलेद्वेअपिचिद्रूपेचिद्रूपत्वात्तदप्यसत् ४ एकाभावादभावोत्रएकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः ॥ एकंविनानाद्वितीयंनद्वितीयं विनैकता ५ कार्यकारणयोरेकसारत्वादेकरूपता ॥ फलांतस्यापिबीजादेर्विकारादिहकल्पना ६ चित्त्वंचेत्यविकल्पेनस्वयंस्फुरतितन्मयम् ॥ विकारादित देवांतस्तत्सारत्वान्नभिद्यते ७ विकारादिविकल्पोयंततउत्थायवस्तुषु ॥ यातिसार्थकतांनानाकार्यकारणतादिभिः ८ तरंगाःसलिलेयेपितोयेशैलस्यतेसमाः ॥ शशशृंगसमःसोपियस्यसत्यशशांकुरः ९ वस्तुबोधोत्रसंघत्तेतत्रालंवाग्विकल्पनैः ॥ व्यवच्छेदादिदुश्छेद्यंवचोवाच्याक्किलद्विज १० ब्रह्मणःसर्वशक्तित्वंतत्त्व तोनविभिद्यते ॥ तरंगकणकल्लोलजलौघइववारिणः ११ पुष्पपल्लवपत्रादिलतायानेतरद्यथा ॥ द्वित्वैकत्वजगत्त्वादित्वंत्वाहंत्वंतथाचितेः १२

द्याप्यसंगाद्वयचिन्मात्रास्पर्शीससर्वोपिचिदधीनसिद्धिकश्चिद्विकल्पमात्रमितिचितःकदापिबंधप्रसक्तिरेवयत्रदुर्लभातत्रानिर्मोक्षोद्भावनंदूरनिरस्तमेवेतिभावः ७ तत्सारत्वमेवोपपादयते ॥ वि कारादीति ॥ यतोयंषड्भावविकारलक्षणस्तदाश्रयघटादिलक्षणश्चविकल्पस्ततःसद्वस्तुनःसकाशादेवोत्थाय आविर्भूयजलाहरणाद्यर्थक्रियाकारणत्वादिभिःसार्थकतांभोगपर्यवसानंयाति ॥ भो गश्चचिदवसानतैवेतितन्मात्रसारतेत्यर्थः ८ एवंजगतोविकल्पनामात्रत्वेकेचिज्जलतरंगादयोव्यावहारिकाः मरुमरीचितोयतरंगाःप्रातिभासिकाः वंध्यापुत्रशशशृंगादयस्त्वत्यंतासंतइत्यवांतर वैलक्षण्यविकल्पोप्यज्ञस्यैवेत्याह ॥ तरंगाइति ॥ यस्यतत्त्वविदःशशादुद्भिन्नोव्रीहियवाद्यंकुरोपिब्रह्मैवेतिसत्यस्तस्ययेसलिलेप्रसिद्धास्तरंगास्तेशैलस्यमूर्ध्निकल्पितेतोयेयेतरंगास्तैःसमाःसशैलोपि शशशृंगसमः स्वतोसत्त्वस्यब्रह्मसत्तयासत्त्वकल्पनस्यचत्रिष्वपिसाम्यादित्यर्थः ९ यस्त्वत्रजगत्यबोधकृतःसर्वपदार्थानांपरस्परव्यावृत्तिलक्षणोव्यवच्छेदस्तंवस्तुबोधस्तत्त्वसाक्षात्कारस्संघत्ते स्फुटितशकलानिसंधानेनैकतांनयति ॥ तत्रईदृशेविषयेवाग्विकल्पनैर्युक्त्युपन्यासैःअलंसाध्यंनास्ति ॥ यतःअनपगतेअज्ञानेवचोवाच्याद्युक्तिसहस्रादपिअपरोक्षप्रमासिद्धंव्यवच्छेदादिदुं रुच्छेद्यमित्यर्थः १० तत्त्वदृशादर्शनेतुब्रह्मणःसर्वशक्तित्वंसर्वजगदाकारमायिकरूपंसन्मात्रतत्त्वतोनविभिद्यतेतत्रैवतिरोभवतीत्यर्थः ११ तथाच"अपागादग्नेरग्नित्वंवाचारंभणंविकारोनाम धेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यम्" इतिश्रुतिदर्शितन्यायेनलताद्यैक्यदर्शनेतदीयपुष्पपल्लवादिभेदानामिवतत्त्वदर्शनेजगद्भेदानामप्यनृतत्वेत्वत्प्रश्नोतिनिरालंबनइत्याह ॥ पुष्पेत्यादिना १२

येभेदःकृतःतत्सःचित्चिदेवचेद्वित्वमेवनास्तितत्रद्वित्वंकथमुपागतमित्येतत्त्वयाअसत्प्रोक्तम् ॥ अत्रअसद्विषयेतवप्रश्नोनोचितइत्यर्थः १३ यतश्चितस्सत्त्वादेवसंपतिताःसंपन्नसत्ताकाअतश्चि दात्मिकाएव १४ चित्तंचेत्यंतदीहाश्चतेषांसमाहारोरूपप्रपंचाश्चितत्त्वमेव ॥ एवंब्रह्मादिस्तंबपर्यंताअभिधानामप्रपंचोपिचिदेवस्मृता ॥ अंबुतरंगकंअंबुतरंगानुगतंरससामान्यंयथावीच्याद्य भिधार्हंस्थितंतद्वत् १५ तरंगितत्वमिवयद्विवर्तनंतदेवचेत्यसंबंधइत्यर्थः १६ शून्यपदेन“असद्वाइदमग्रआसीत्”इतिश्रुतिस्थमसत्पदंलक्ष्यते १७ मतत्त्वंपरमार्थतस्तदेवेत्याह ॥ एत्र मिति ॥ रूपाणिपदानिनामानिचतदतीतंयत् अहम् ॥ तुशब्दःपुरोदृश्यमानसाकाररूपव्यावृत्त्यर्थः ॥ तत्गिरांवाचांचान्मनसांचनविषयः १८ यदिदंदृश्यतेजगत्ततस्याश्चितेश्चिल्लक्षणा यालतायाःफलपल्लवपुष्पादीत्यन्वयः १९ यदितुअनृतमेवजीवजगद्भावंत्रिविकायपृच्छसितदाशृणुसाचित्महतीअविद्याउपन यनविचित्रवर्णरंजितोपनेत्रंयस्यास्तथाविधायदाभवतितदाजीव त्वेनअभिधीयतइत्यभिधातथाविधासतीद्वींद्विवस्त्वबाह्यत्वंबाह्यजीवजगद्भावंपश्यतीत्यर्थः २० अन्याअब्रह्माचिद्रूपास्मि २१ अकलंकेनैवरूपेणस्थितापिसकलंकवद्यत्पुर्यष्टकरूपंक

देशकालविकारादिःकृतोभेदश्चितस्तुयः ॥ तान्चिदेतदसत्प्रोक्तंनप्रश्नोत्रतवोचितः १३ देशकालक्रियासत्तानियत्याद्याश्चशक्तयः ॥ चिदात्मिकाएवाचितःसत्वा त्संपतिताःस्वतः १४ चित्तत्त्वंचित्तचेत्येहंचिद्ब्रह्माद्यभिधास्मृता ॥ यथावीच्याद्यभिधार्हंस्थितमंबुतरंगकम् १५ असंभवत्तरंगस्यचिद्विलासमहांबुधेः ॥ तरं गितत्वमिवयत्ततावच्चेत्यसंगिता १६ तदेतत्परमंब्रह्मसत्येश्वरशिवादिभिः ॥ शून्यैकपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते १७ एवंरूपपदातीतंयद्रूपंपरमात्मनः ॥ यत्तुनामाहममलंविषयोनगिरांचतत् १८ यदिदंदृश्यतेतस्यास्तल्लतायामहाचितेः ॥ फलपल्लवपुष्पादिनभिन्नंतन्मयंयतः १९ महाविद्योपनयनाच्चिद्भवत्यभि धासती ॥ साजीवत्वेनबाह्यत्वंतदाद्वींद्विवपश्यति २० स्वयमन्यैवमस्मीतिभावयित्वास्वभावतः ॥ अन्यतामिवसंयातिस्वविकल्पात्मिकांस्वतः २१ अ कलंकेनरूपेणरूपंयत्सकलंकवत् ॥ संसारसरितंप्राप्यचेतनेनैवचेताति २२ चिद्वपुःस्वयमेतेनह्येकतामेतिजीवताम् ॥ चित्तत्वस्यावभासेनजीवोजीवतितन्म यः २३ आतिवाहिकदेहोपिजीवतांसमुपागतः ॥ भावनापंचकंभूत्वाद्रव्यमस्मीतिवेत्यलम् २४ तद्द्रव्यंप्राणिनाभुक्तमाशुगच्छतिवीर्यताम् ॥ ततोहंप्राणवा न्जातोवेत्तीत्यनुभवात्मकम् २५ अहंतादिक्रमेणाशुपंचकानुभवभ्रमात् ॥ स्थावरंजंगमंसर्ववेतितत्तद्भवत्यलम् २६ काकतालीययोगेनदृढाभ्यासक्षयेणच ॥ वा सनांतरसंश्लेषात्सूक्ष्ममाकारमुज्झति २७

ल्पितंतेनसंसारसरितंप्राप्यऔपाधिकचेतनेनैवचेतातिननिष्कलंकचेतनेनेत्यर्थः २२ एतेनपुर्यष्टकेनएकतांतादात्म्याध्यासलक्षणां जीवतांएति ॥ तन्मयश्चित्प्रचुरःसन्जीवतिप्राणनादिक्रियांलभते २३ इत्थंसर्वगापिचिदेतस्मिंश्चेतसिप्रतिबिंबतीत्येतदाक्षेपांशंसमाधायदृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनीत्येतदाक्षेपांशं समाधातुंतस्यस्थूलदेहप्राप्तिक्रममाह ॥ आतिवाहिकेति ॥ भावनापंचकंपांचभौतिकस्थूलदेहसंस्कारात्मकं ॥ भूत्वादेहलाभायव्रीहियवतिलमाषादिद्रव्यमहंसंपन्नमस्मीतिवेत्ति ॥ “तइहव्रीहि यवास्तिलमाषाइतिजायंते”इतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ श्रुतौइतिशब्दोभाविदेहानुकूलद्रव्यमात्रोपलक्षणार्थः ॥ तेनस्थावरस्वेदजादिदेहप्राप्तिस्थलेतत्तद्बीजानुकूलजलादिद्रव्यभावोप्यस्यभवतीतिद्यो तनायद्रव्यमस्मीतिवेत्तीतिसामान्योक्तिः २४ वीर्यतांरेतस्त्वंवृक्षादौतुबीजभावम् ॥ ततःस्त्रियांनिषेकक्रमेणाहंप्राणवान्स्थूलदेहोजातोस्मीतिवेत्तीत्यर्थः २५ अनुभवात्मकंब्रह्मैवउक्तेनाहंता दिक्रमेणपंचानांसंघःपंचकंस्थूलदेहस्तदनुभवभ्रमाच्चक्षुरादिद्वाराबाह्यंस्थावरंजंगमंचवेत्तिपुनस्तद्वासनयास्वयमपितत्तद्भवतीत्यर्थः २६ ननुपूर्वमशकादिदेहत्यागेतद्देहाकारवासनात्मनासूक्ष्म

तयास्थितस्यपुर्यष्टकस्यदृढाभ्यस्तमशकाकारस्यसौक्ष्म्यस्यचकथंनिवृत्तिर्हस्त्याकारस्यस्थौल्यस्यचानभ्यस्तस्यकथंलाभस्तत्राह ॥ काकतालीयेति ॥ यथाअस्मिकेकाकतालसंबंधेकाकमर
णप्रयोजकंकर्मैवनिमित्तंनान्यत्तथादृढाभ्यस्तवासनाभिभवेचिरव्यवहितहस्त्याद्यहंभाववासनोद्भवेचकर्मैवनिमित्तम् ॥ उद्भूतहस्तिवासनांतरसंश्लेषात्तु चिराभ्यस्तमपिसूक्ष्ममशकाकारमुज्झती
त्यर्थः २७ विरोधिवासनोद्भवेनपूर्ववासनोपमर्देउत्तरस्याभ्यासेनदाढर्यंचदृष्टांतानाह ॥ द्वित्वेत्यादिना २८ २९ अनेकस्यजगतोपि ३० ३१ असंकल्पात्क्षयोयस्यतथाविधम् ॥ हि
प्रसिद्धम् ३२ किंचेत्यर्थेतथाशब्दः ॥ संकल्पनेमानसप्रयत्नेनरचनेक्लेशःश्रमोस्तिनतुसंकल्पस्यविनाशने ॥ औदासीन्यमात्रेणस्वतएवतत्सिद्धेः ॥ प्रसिद्धश्चायमर्थइत्याह ॥ संकल्पयक्षइति ।
गंधर्वोत्रमनस्तत्पुर्योमनोरथरचितपुर्याःसृष्टौसंकल्पएवासंभावितरचनासमर्थत्वाद्यक्षोदिव्यशिल्पीप्रसिद्धोनतुतत्क्षयेइत्यर्थः ३३ कदर्थनाक्लेशः ३४ ३५ उच्चैःसर्वगुणोत्कृष्टेनं

द्वित्वस्वसंविदाद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते ॥ पुंसोवेतालसंकल्पाद्वेतालइवभासुरः २८ अद्वित्ववेदनाद्द्वित्वमात्मनोपिनिवर्त्तते ॥ नकरोमीतिसंकल्पात्पुरुषस्यैवक
र्तृता २९ द्वित्वसंकल्पतोद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते ॥ अद्वित्वसंविदाद्वित्वमनेकस्यापिनश्यति ३० परमात्मतयाद्वित्वंनकिलात्मनिविद्यते ॥ अविकारादिमत्त्वे
नसर्वगत्वेनसर्वदा ३१ यत्स्वसंकल्परचितमसंकल्पक्षयंहितत् ॥ यथामुनेमनोराज्यंगंधर्वनगरंयथा ३२ तथासंकल्पनेक्लेशोनसंकल्पविनाशने ॥ सं
कल्पयक्षोगंधर्वपुर्याःसृष्टौनतुक्षये ३३ पुष्टसंकल्पमात्रेणयदिदंदुःखमागतम् ॥ तदसंकल्पमात्रेणक्षयिकात्रकदर्थना ३४ यत्किंचिदपिसंकल्प्यनरो
दुःखेनिमज्जति ॥ नकिंचिदपिसंकल्प्यसुखमव्ययमश्नुते ३५ संकल्पव्यालनिर्मुक्तानयदातवचेतना ॥ नतदानंदनोद्यानेत्वमुच्चैःपरिराजसे ३६ स्वविवेकानि
लैःकृत्वासंकल्पजलदक्षयम् ॥ परांनिर्मलतामेहिशरदीवनभोंतरम् ३७ संकल्पसरितंमत्तांमणिमंत्रेणशोषय ॥ तत्रोह्यमानमात्मानंसमाश्वास्यभवामनाः ३८
संकल्पानिलनिर्धूतंभ्रांतंपर्णतृणांशवत् ॥ भूताकाशेचिदात्मानमवलंब्यविलोकय ३९ स्वसंकल्पनकालुष्यंविनिवार्यात्मनात्मनः ॥ परंप्रसादमासाद्यपरमानंद
वान्भव ४० सर्वशक्तिमयोह्यात्मायद्यथाभावयत्यलम् ॥ तत्तथापश्यतितदास्वसंकल्पविजृंभितम् ४१ संकल्पमात्रमेवेदंजगन्मिथ्यात्वमुत्थितम् ॥ असंकल्पनमा
त्रेणब्रह्मन्क्वापिविलीयते ४२ संकल्पवातवलितंजन्मजालकदंबकम् ॥ असंकल्पानिलस्पर्शाद्विश्राम्यतिपरेपदे ४३ तृष्णाकरंजलतिकामिमांरूढिमुपागताम्
संकल्पमूलोद्धरणात्परिशोषवतींकुरु ४४ प्रतिभाससमुत्थानंप्रतिभासपरिक्षयम् ॥ यथागंधर्वनगरंतथासंसृतिविभ्रमः ४५ प्रभुरस्मीतिविस्मृत्यतावच्छोचातिभू
मिपः ॥ भूमिपोस्मीतिसंजातायावन्नास्यहृदिस्मृतिः ४६ नास्यतज्ज्ञातयाब्रह्मन्प्राक्स्मृतिर्वर्त्तमानया ॥ शरदेवोपगतयाप्रावृड्जाड्यापवारिणी ४७

दनोद्यानेस्थितोपीतिशेषः ॥ नपरिक्षीणक्लेशोराजसे ३६ संकल्पनाशनेतर्हिकउपायस्तमाह ॥ स्वाविवेकेति ३७ ३८ पर्णतृणस्यअंशाःखंडास्तद्वद्भ्रांतम् ॥ भूताकाशेसर्वभूत
हृदाकाशे ३९ ४० यद्वस्तुब्रह्माकारेणभोग्याकारेणवायथाभावयतितथापश्यति ४१ ४२ संकल्पलक्षणेनपुरोवातेनवलितंकंदलितंजन्मलक्षणानांजालानांजलधराणांकदंबकंअसंक
ल्पलक्षणस्यपाश्चात्त्यानिलस्यस्पर्शात्परेपदेब्रह्माकाशेविश्राम्यतिविलीयतइतियावत् ४३ ४४ अविद्याकामसंकल्पनाशेपियदिजगद्भासेततर्हितत्प्रातिभासमात्रमितिजीवन्मुक्तानुभवसिद्धोदृष्ट
सृष्टिपक्षःपरिशिष्यतइत्याशयेनाह ॥ प्रतिभासेति ४५ यावदज्ञानंतावदेवजगत्प्रतिभासःशोकहेतुर्नतदुत्तरकालमित्याशयेनाह ॥ प्रभुरिति ४६ ननुतत्त्वविदोपिप्राक्तनचिराभ्यस्तसंसारस्मृ

तिपरंपरयावर्त्तमानाब्रह्मास्मीतिस्मृतिराच्छाद्येततथाचपुनःसंसारशोकप्रसंगइत्याशंक्याह ॥ नास्येति ॥ अस्यभूमिपंस्यतंस्वविदश्चतस्मादाप्तोपदेशाज्जातयावर्त्तमानयाभूपोस्मिब्रह्मास्मीति
स्मृत्याबाधिताप्राक्तनदुःखस्मृति स्वजाड्येनअपवारिणीआच्छादनसमर्थान ॥ यथाउपगतयाशरदानिरस्ताप्रावृड्मेघजाड्येनापवारणसमर्थानभवतितद्वदित्यर्थः ४७ कोस्याःप्राबल्येहेतुरि
तिचेन्मननिदिध्यासनाभ्यासलक्षणपौरुषप्रयत्नकृतघनप्रवाहतैवेत्याशयेनाह ॥ घनेति ॥ द्वयोश्चित्तेहयोर्मध्येयाचित्तेहाचित्तवृत्तिरकस्माद्घनप्रवाहासैववर्द्धतेइतराभिभवसमर्थाभवति य
थातारमंद्रतंत्रीस्वरयोर्मध्येयएवउच्चैःस्वरः सएवान्यमभिभूयश्रुतिंश्रोत्रंआक्रामतिश्रूयतइत्यर्थः ४८ सेयमहंब्रह्मास्मीतिस्मृतिरेवाविच्छेदेनसंततामुख्याममानसपूजानबाह्येत्याशयेनाह ॥
अहमिति ॥ एकःअद्वितीयएवाहंशिवोदेवःसचअहंत्वदहंकारोपलक्षितआत्मानित्यापरोक्षचिदेकरसोस्मीत्येकामविच्छिन्नांभावनांस्मृतिधारांभावय ॥ तयाएवंरूपयादेवपूजाभावनयायुक्तः
सशिवएवत्वंअलंनितरांभवसिनान्ययापूजयेत्यर्थः ४९ एवमुक्तरीत्याइदंबाह्यपूजनंत्वादृशानामसंभवदेव ॥ हियस्मादविरागेषुतुच्छफलरागिष्वेवभास्वत्प्रकाशमानम् ॥ त्वद्योग्यस्तुउत्तमपदं
तत्परमार्थसत्वंपरब्रह्मैवएकोदेवः ॥ यत्पूजासुपूजकःपूजाद्रव्यस्वामीसुष्ठुषोडशोपचारैःपूजनंपूज्यंप्रतिमालिंगादिचकिंचिन्नकिंचित्तुच्छमिवभवति यतःसासामग्रीचित्तस्यपदानिसंकल्पास्तदेक

घनप्रवाहायाऽकस्माच्चितेहासैववर्द्धते ॥ यएवोच्चैःस्वरस्तंत्र्यास्सएवाक्रामतिश्रुतिम् ४८ अहमेकोहमात्मास्मीत्येकांभावयभावनाम् ॥ तयाभावनयायुक्तःस
एवत्वंभवस्यलम् ४९ एवंह्यसंभवदिदंत्वविरागभास्वतत्सत्त्वमुत्तमपदंपरमेकदेवः ॥ पूजासुपूजकसुपूजनपूज्यरूपंकिंचिन्नकिंचिदिवचित्तपदैकमूर्तिः ५०
इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०द्वैतैक्यप्रतिपादनंनामत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ इत्थंस्थितमिदंविश्वंसदसद्देवरूपिच ॥
द्वैतैक्यपदनिर्मुक्तंयुक्तंद्वैतैक्यमप्यतः १ चितेःकलंकवैरूप्यमितिसंसारतांगतम् ॥ अकलंकमसंसारितत्राभिन्नाद्वयात्मकम् २ इयमस्मीतिसंप्राप्तकलंकाचि
न्निबध्यते ॥ एतामेवकलांबुद्ध्वास्वकामिन्नांविमुच्यते ३ चिदर्थाकारताभावाद्द्वित्वात्सत्त्वंसमुज्झति ॥ सुखादिमिलितांधत्तेनसत्यांसदितिक्षणात् ४ शुद्धानि
रंशासत्यावासत्यावेत्येवमादिभिः ॥ विमुक्तानामशब्दार्थैःसर्वैःसर्वात्मिकापिखम् ५ सर्वंनिरुपमंशांतंमनसैतत्रिमार्गगम् ॥ ब्रह्मेदंबृंहितंब्रह्मशक्त्याकाशविकासया ६

मूर्तिर्मनःकल्पनामात्रमित्यर्थः ५० इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सौषुप्तमिहतुर्यंचतुर्यातीतपदंतथा ॥ उपदिश्येश्वरोत्येत्रविश्रांतइतिव
र्ण्यते ॥ १ ॥ इत्थमनयादेवपूजयापूज्यमानंविश्वंबाधदृशाअसत्अधिष्ठानदृशासत्देवरूपिचयुक्तम् तत्त्वतोद्वैतैक्यपदनिर्मुक्तंव्यवहारेद्वैतैक्यरूपंचयुक्तमितिसर्वविरोधपरिहारइत्यर्थः १
कुतोवाद्वैतैक्यरूपिकुतोवातन्निर्मुक्तंतदाह ॥ चितेरिति ॥ कलंकोमोहस्तत्कृतंवैरूप्यंजडभावइतिकल्पनादित्यर्थः ॥ असंसारिइतिदर्शनादितिशेषः २ तदेवस्पष्टमाह ॥ इयमिति ॥ इयं
दृश्यदेहादिरूपा ॥ एतांदृश्यप्रथासमर्थांचित्कलाम् ३ अर्थाकारतायाअर्थाकारस्यभावाद्भावनानिमित्ताद्द्वित्वंप्राप्यस्वमखंडसत्वंसमुज्झतिविस्मरति ॥ देहसुखदुःखादिभिर्मिलितांनसत्या
मसत्यामेवस्वस्थितिंसदितिधत्तेसेयंसकलंकस्थितिः ४ अकलंकस्थितिमाह ॥ शुद्धेति ॥ सत्यावाअसत्यावाइत्येवमादिभिर्विकल्पनामशब्दार्थैःसर्वैर्विमुक्ताव्यवहारेसर्वनामरूपात्मिकापिख
शून्यस्वभावासेत्यर्थः ५ उक्तनिष्कलंकस्थितिप्रतिष्ठार्थंसुषुप्त्यादिभूमिकाभेदान्दर्शयितुमुपक्रमते ॥ सर्वमिति ॥ सर्वपूर्णंनिरुपमंब्रह्मैवआकाशमिवप्रथमंविकसतीत्याकाशविकासातयावि
धयास्वमायाशक्त्याजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणैःसृष्टिस्थितिसंहारलक्षणैरध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणैर्वात्रिभिर्मार्गैःप्रवृत्तंजगन्मनसैवजृंभितम् ६

अंतोमनश्छेदमेवास्यच्छेदइत्याह ॥ मनसेति ॥ सत्यस्यालोकात्साक्षात्कारात् ७ एवंतत्त्वबोधेनकल्पनाभिःसहमनसिच्छिन्नेप्रथमंय स्यांभूमिकायांजीवन्मुक्तस्यास्थितिर्भवतितांलक्षणैर्नाम्नाच
दर्शयति ॥ भृष्टबीजोपमेत्यादिना ॥ इतिनामिका जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइतिश्वेताश्वतरकाठकश्रुत्योश्छांदोग्येस्वपितिनामनिर्वचनेस्वंअपिइतीतिविभागेनइति
पदेनव्यवहृतत्वादितिनामिकेत्यर्थः ॥ यद्यप्यज्ञसुषुप्तावपिस्वपितिनामास्तितथापितत्त्वबोधेनाज्ञानलिंगादिबाधाद्यस्योपाधेर्यस्यामविद्यायांलयस्तयोरभावादप्ययबोधकस्यापिशब्दस्यनि
वृत्तौस्वरूपप्राप्त्यर्थकइतिशब्दएवावशिष्टस्तन्नामसंपद्यतइतिभावः ८ एवंसर्वदृश्यबाधेनापरोक्षदृङ्मात्रपरिशेषात्पश्यंतीइत्यपितस्यानामांतरमित्याह ॥ पश्यंतीति ॥ चेत्यस्यचित्तविषयस्यचर्व
णांपुनःपुनःप्रीत्यानुस्मरणंउत्सृजंतीत्यजंती ९ प्राक्चेत्यचिच्चापलंगतापिसंप्रतंचित्स्वभावमात्रस्थासमस्तस्यसामान्यंसत्तातद्वतीतन्मात्रेणपरिशिष्टेतियावत् ॥ भवेजीवद्दशायामेवतीर्णोभवार्ण
वोयस्याम् १० सौषुप्तमितिपदस्यसुष्ठुनिरतिशयानंदात्मकंसुप्तंस्वलाभरूपमितिच्छांदोग्यकृतव्युत्पत्त्यनुरूपंयत्पांडित्यंपंडाशास्त्रजन्यंज्ञानंतांइतःप्राप्तःपंडितस्तस्यभावःपांडित्यं“यश्चश्रोत्रियो
ऽवृजिनोऽकामहतः”इतिश्रुत्युपदर्शितलक्षणविद्वदनुभवसिद्धंसयोमनुष्याणांराद्धइत्यादिनामानुषानंदादिहैरण्यगर्भानंदांतशतशतगुणोत्तरोत्तरोत्कृष्टाविषयानंदसीकरमहार्णवायितत्वेनश्रुतिद

मनसामनसिच्छिन्नेस्वेंद्रियावयवात्मनि ॥ सत्यालोकाज्जगज्जालेप्रच्छन्नेविलयंगते ७ छिद्यतेशीर्णसंसारकलनाकल्पनात्मिका ॥ भृष्टबीजोपमासताजीव
स्यइतिनामिका ८ पश्यंतीनामकलितोत्सृजंतीचेत्यचर्वणाम् ॥ मनोमोहाभ्रनिर्मुक्ताशरदाकाशकोशवत् ९ शुद्धाचिद्भावमात्रस्थाचेत्यचिच्चापलंगता ॥
समस्तसामान्यवतीभवतीर्णभवार्णवा १० अपुनर्भवसौषुप्तपदपांडित्यपीवरी ॥ परमासाद्यविश्रांताविश्रांतावितते पदे ११ एतत्तेमनसिक्षीणेप्रथमंकथितं
पदम् ॥ द्वितीयंशृणुविप्रेंद्रशक्तेरस्याःसुपावनम् १२ एषैवमनसोन्मुक्ताचिच्छक्तिःशांतिशालिनी ॥ सर्वज्योतिस्तमोमुक्तावितताकाशसुंदरी १३ घनसौषु
प्तलेखावाच्छिलांतःसान्निवेशवत् ॥ सैंधवांतस्थरसवद्वातांतःस्पंदशक्तिवत् १४ कालेनतत्रतत्रैवपरांपरिणतिंयदा ॥ शून्यशक्तिरिवाकाशेपरमाकाशगातदा
१५ चेत्यांशोन्मुखतांनूनंत्यजत्यब्धिवचापलम् ॥ वातलेखेवचलनंपुष्पलेखेवसौरभम् १६ कालताकाशतेत्यक्तासकलेसकलाकला ॥ नजडानाजडास्फा
राधत्तेसत्तामनामिकाम् १७ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमहासत्तापदंगताम् ॥ तुर्यतुर्यांशकलितामकलंकामनामयाम् १८

र्शितनिरतिशयानंदरूपंतेनपीवरीअतिमहती अथवासौषुप्तपदस्यसौषुप्तस्थानस्ययत्पांडित्यंनिरस्तस्वाविद्यामौर्ख्यंचिदेकघनपूर्णानंदस्वप्रकाशस्वरूपंतेनपीवरी॥ अतएवभागत्यागलक्षणया
महासुप्तपदनामिकापिसेतिभावः ११ उत्तरंस्थानंवर्णयिष्यन्वर्णितंप्रथमंस्थानमुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ शक्तेश्चिच्छक्तेर्दृढीकाराद्वा १२ ज्योतिर्भिःसूर्यचंद्राग्निवाक्करणरूपैस्तमोभिरंधकारा
ज्ञानतत्कार्यैश्चमुक्ता १३ तस्याःपूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ घनेति ॥ सर्वेषांपरांपरिणतिमित्युत्तरत्रोपमानतयासंबंधः १४ यदापूर्वभूमिकैवाभ्यासवशाद्घनसौषुप्तादिवत्परांपरिणतिं
यातितदाआकाशेविद्यमानाशून्यशक्तिःपरमाकाशंचिदेकघनब्रह्माकाशभावमागतेवभूत्वाचेत्यांशोन्मुखतांत्यजतीतिपरेणान्वयः ॥ स्वतोव्युत्थानशून्यताभवतीत्ययंपूर्वापेक्षयाफलतोपिविशेष
इतिभावः १५ १६ क्रियाहिकालस्यकला परिच्छिन्नमवकाशसापेक्षंवस्त्वाकाशस्यकलातदभ्यासकलेकालताकाशतेतत्परित्यागादेवत्यक्ता ॥ सकलंदृश्यमात्रंनकलयतीतिसकलाकला
व्यावर्तनीयजडाभावान्नाजडा अनामिकांशब्दाभिलापायोग्यांवक्ष्यमाणविशेषणांसत्तांधत्ते १७ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यस्तुर्योयोविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतेभ्यस्तुर्यांशस्तेनकलितांप्रथमानाम् १८

अतएवसर्वनिमित्तकसार्वकालिकसर्ववस्तुगोचरेभ्यःप्रकाशेभ्यःप्रथाभ्यःस्वादुभ्यश्चानंदेभ्यश्चतत्परांतादृशोत्कर्षवतींस्पृहणीयतरांच १९ उक्तांतुर्याख्यांद्वितीयभूमिकामुपसंहृत्यतृतीयामव तारयति ॥ एषेति ॥ पदंभूमिकाम् २० तस्यांपूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ एषेत्यादिना ॥ दृक्ब्रह्माकाराअखंडवृत्तिश्चेत्यंतद्यासंब्रह्मतयोर्वलनात्क्षीरोदकवदेकीभावान्नमयातिगोचरयती तिनामग्राहकांशःअर्थ्यतेगम्यतेइत्यर्थोग्राह्यांशस्तदुभयशून्यतापदंगता ॥ अतएवब्रह्मात्मेत्यादिपदवाक्यार्थादतीता ॥ तथाचसंप्रज्ञातसमाधिगम्यैवपूर्वाभूमिकाइयंत्वसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिष्ठा गम्येतिविशेषइतिभावः २१ स्थैर्येणषड्भावविकाररराहित्येनकालतोपिस्वस्थास्थिरा तमसोपिपरेणआत्मनास्वेनैवनिरस्तकलंका ॥ याअतिशयितंपरंपदंपरमपुरुषार्थइत्यर्थः २२ स र्वेषांपराणांपरापरमाकाष्ठाअवधिः ॥ शिवभावतःपरममंगलत्वात्सर्वेभ्योमंगलेभ्यःप्रधानम् ॥ एकामुख्यानिरवच्छेदाविच्छित्तिरहिताचितिःस्थितिस्तृतीयेत्यर्थः २३ अस्यांप्रतिष्ठायांभूमि कायांस्थितिःसासर्वेभ्यःशैवशास्त्रप्रसिद्धषडध्वभ्यःश्रुतिप्रसिद्धधूमार्चिराद्यध्वभ्यस्तदध्वगेभ्यस्तैरध्वभिरुपास्तिफलमूर्ध्वलोकभेदंप्राप्तेभ्यश्चदूरगा अतोहेअंगममापिवचसांगोचरांविषयतांनस मायातिकिंतुस्वयमेवानुभूयतइत्यर्थः २४ त्रिभ्योजाग्रदादिमार्गेभ्यःकलनायास्तत्सापेक्षतुर्यत्वसंख्यायाश्चातीतंइतिएवंरूपोदेवःसनातनोनित्योनान्यः ॥ अतोन्यदार्तमितिश्रुतेरितिभावः २५

कांचिदेवविशालाक्षसाक्षिवत्समवस्थिताम् ॥ सर्वतःसर्वदासर्वप्रकाशस्वादुतत्पराम् १९ एषाद्वितीयापदताकथितातवसुव्रत ॥ तृतीयंशृणुवक्ष्यामिपदंपद विदांवर २० एषादृक्त्यवलनादनामार्थापदंगता ॥ ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दार्थादतीतोदेतिकेवला २१ स्थैर्येणकालतःस्वस्थानिष्कलंकापरात्मना ॥ तुर्यातीता दिनामत्वादपियातिपरंपदम् २२ सापरापरमाकाष्ठाप्रधानंशिवभावतः ॥ चित्येकानिरवच्छेदातृतीयापावनीस्थितिः २३ चिरमस्यांप्रतिष्ठायांसर्वा ध्वाध्वगदूरगा ॥ साममाप्यंगवचसांनसमायातिगोचरम् २४ त्रिमार्गकलनातीतमितितेकथितंमुने ॥ तिष्ठतस्मिन्पदेनित्यमितिदेवःसनातनः २५ एतन्म यमिदंविश्वंमुनेतन्मयवेदनात् ॥ सत्यसंवेदनान्नेदंनचनेदंमुनीश्वर २६ नेदंप्रवर्ततेकिंचिन्नेदंकिंचिन्निवर्त्तते ॥ शांतंसमसमाभासंप्रथतेस्वस्यकोशवत् २७ अद्वैतैक्यादसंक्षोभाद्घनचेतनयातया ॥ अविकारादिमत्वाच्चनित्यानित्यतयाचिरम् २८ चिद्घनत्वाच्छिशुशिलाकोशानांजगतामपि ॥ मनागपिनभेदो स्तिसतामप्यसतामपि २९ समस्तंसुशिवंशांतमतोतंवाग्विलासतः ॥ ओमित्यस्यचतन्मात्रातुर्यासापरमागतिः ॥ ३०

तन्मयवेदनात्तदुपादानकत्वदर्शनात्एतन्मयम् ॥ उपादानातीताद्वितीयसत्यसंवेदनात्तुइदंनेदंच ॥ द्विविधविकल्पातीतमित्यर्थः २६ तदेवस्पष्टमाह ॥ नेदमिति ॥ स्वस्यकोशउदरंतद्वत् ॥ २७ कुतस्तत्समेभ्योपिसमाभासंतत्रहेतुमाह ॥ अद्वैतैक्यादितिद्वाभ्याम् ॥ प्रलयाब्धिवद्वैतैक्याभावेपिस्वात्मनिसंक्षोभःस्यान्नेत्याह ॥ असंक्षोभादिति ॥ कुतोनसंक्षोभस्तत्राह ॥ घनचेत नयेति ॥ घनेपिसैंधवखंडेद्रवत्वादिविकारस्तद्रसएवदृष्टस्तद्वत्किंनस्यात्तत्राह ॥ अविकारादिमत्वादिति ॥ आदिपदाद्विवर्त्तपरिग्रहः ॥ चिरंनित्याअपिकालाकाशादयोनित्यायस्मात्तादृश तया २८ सतामसतामपिशिशुकल्पितनभःशिलाकोशानांजगतामपिचिद्घनत्वान्नमनागपिभेदोस्तीतिसमसमाभासमितिसृष्टूकमितिभावः २९ उक्तमेवतुर्यातीतत्वमुपपादयन्नुपसंहरति ॥ समस्तमिति ॥ ओमित्यस्याक्षरस्यविराडादिभिरकारादिमात्राभेदेनकल्पितैश्चतुर्भिःपादैःप्रविभक्तस्ययानादबिंदुशक्तिशांताख्यास्तस्याअर्धमात्रायामात्रास्तासुतुर्याशांताख्यासापरमाग तिः तस्यांहिओतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्पाख्यासुस्थितिषुअविकल्पाख्यातुरीयतुरीयावापनीयश्रुतौपरमागतिर्व्युत्पादितेतिभावः ३०

ईशःशिवइतिवर्णितप्रकारेणोक्तवानुपदिष्टवान्सन्अथअ मुनावसिष्ठेनमुनिनाचादन्यैः स्कंदनंद्यादिभिश्चसार्द्धंसम्यगुपशांतोरवःप्रणवार्धमात्राचरमभागोयत्रेतिव्युत्पत्त्याशांतरवाभिधानेअस्मि न्सर्वसंसारपारेतुरीयतुरीयपदेअमलायादृग्भूमानंदाचितस्तदेकरस्येनपरिणामतेविश्रांतावृत्तिर्यस्यतथाविधःसंस्तत्रवसिष्ठाश्रमेमुहूर्त्ततूष्णींनिश्चेष्टएवातिष्ठत् ॥मनसःपरमपदविश्रांतौतदधीनसर्वे द्रियचेष्टानांकुंठीभावादितिभावः ३१ ॥ इतिवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०चतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामत्रयःपरमःपिता ॥ महादेवःपरात्मासौपूज्यसीमांतईर्यते ॥ १ ॥ भक्तवात्सल्यातिशयान्ममविकासेप्रबोधनेउन्मुखोमद्भाग्योदयेनप्रेरितःसन्बहिर्विकासंनेत्रोन्मीलनंआददेस्वीचकार १ हरस्यमुखलक्षणेनिर्मलत्वात्त्रिपुंड्रशरदभ्ररेखांकितत्वाच्चाकाशतलेउदि तोदृशांचंद्रसूर्याग्निलक्षणनेत्राणांचयोबोधंसमाधेःप्रबुद्धतांद्योतयामास ॥ यथासमुद्रकान्मेघसंपुटकाद्द्यावाभूमिसंपुटाद्वाउद्गतःअंशूनांराशिरर्कोऽह्नर्द्योतयतितद्वदित्यर्थः ॥ अर्कअंशुराशिरि त्युत्वविषयेयत्वंछांदसम् २ तत्रभगवांस्तत्त्वबोधोपयोगितयाउपायोपेयसारौप्रथममाह ॥ मुनेइति ॥ हेमुनेत्वयाप्रथमंमननंविचारमाहूयसन्निधाप्यस्वस्यप्रतीचःसत्तापारमार्थिकरूपमेवाशुनी यतांप्रमाणैर्निर्धार्यताम् ॥ तत्रप्रतीचिअनर्थबहिर्मुखत्वापादेननसर्वानर्थमूलंत्वमर्थयुष्मत्प्रत्ययग्यमचिदंशंमाआहर ॥ यथाअचलमेवाकाशंपवनःस्पंदतांनयंस्तापरजोजाड्यादिभाजंकरोति तादृशमितित्वमर्थोपमा ३ ननुत्वमर्थेष्वपिद्रष्टव्यंहेयमुपादेयंचबह्वस्तितत्कुतोनादर्तव्यंतत्राह ॥ द्रष्टव्यमिति ॥ "येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातंभवति"इत्यादिश्रुतेरात्मदर्शनेनैव

श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥इत्युक्तवानमलदृक्पपरिणामतोस्मिन्पारेपदेसमुपशांतरवाभिधाने॥ तूष्णीमतिष्ठदमुनामुनिनाचसार्धंविश्रांतवृत्तिरथतत्रमुहूर्तमीशः३१ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०श्रीपरमेश्वरोपदेशोनामचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४॥ ॥ ध ॥ ॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥ ततोमुहूर्त्तेनहरोगौरीकमलिनीसरः ॥ मद्विकासोन्मुखःस्वैरंविकासंबहिराददे १ दृक्त्रयोद्योतयामासमुखाकाशतलोदितः ॥ बोधंसमुद्रकादर्कअंशुराशिरिवोद्गतः २ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ मुनेमननमा हूयस्वसत्तैवाशुनीयताम् ॥ त्वमर्थमाहरानर्थंपवनःस्पंदतामिव ३ द्रष्टव्यमिहयत्किंचित्तदृष्टंकिंसमंभ्रमैः ॥ नहिहेयमुपादेयंचेहपश्यामितद्विदः ४ शांत्यशां तिमयानेतान्विकल्पान्दयलन्नसि ॥ धीरोसिनान्यथास्थित्वात्वमेवभवचात्मदृक् ५ इमांदृश्यदशामाशुबाह्यबोधायवापुनः ॥ समाश्रित्यमदुक्तंत्वंशृणुतूष्णीं स्थितेनकिम् ६ इत्युक्त्वाबाह्यबोधस्त्वंमाभवेतित्रिशूलधृक् ॥ प्राणेनेदंदेहगेहंपरिस्फुरतियंत्रवत् ७

सर्वंद्रष्टव्यानांतत्त्वतोदृष्टत्वाद्दृष्टैरदृष्टैर्वाभ्रमैःसमंसहकिंप्रयोजनम् ॥ तद्विदस्तत्त्वविदः ॥ इहभ्रांतिविषये ४ उपात्ताइष्टार्थाःप्रहीणाअनिष्टाश्चचित्ताश्वासनहेतुत्वाच्छांतिमयास्तएवविपरी ताविक्षेपहेतुत्वादशांतिमयास्तानेतान्विकल्पान्दलयंस्त्वमेवधीरःअसिरसिअन्यथातुनधीरोसि ॥ अतःअस्थिरत्वाआस्थांविधायआत्मदृक्चाद्धीरश्चभव ॥ तथाचदृश्याकारानास्कंदिताचिदा त्मस्वभावावस्थितिरेवमुख्यःकल्पइतिभावः ५ तत्रचेत्त्वमसमर्थस्तर्हितत्प्राप्तयेकंचित्कालंश्रवणाद्यनुकूलांकतिपयामेवबाह्यदृष्टिमवलंब्य निरंतरंतत्त्वप्राप्तयेयतस्व नकदाचिदपिप्रमादादुपरमस्वे त्याह ॥इमामिति ॥ बाह्यबोधाय "सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः॥ एकस्तथासर्वभूतांतरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यः"इति श्रुतौअलेपकत्वसमर्थनायसर्वप्रपंचबाह्यत्वे नदर्शितस्यात्मनोबोधायतूष्णीमात्मलाभप्रयत्नंविनास्थितेनावस्थितेनकिंकःपुरुषार्थइत्यर्थः ६ बाह्याकारदर्शनानांमध्येदेहात्मतादर्शनमेवमहाननर्थःसर्वानर्थबीजंचेतितदेवममत्याजयितुंभ गवान्प्रवृत्तइतिवसिष्ठआह ॥ इत्युक्तेति ॥ त्रिशूलधृक्इतिप्रागुक्तकल्पांतरमुक्त्वात्वंबाह्यदेहादावात्मबोधोयस्यतथाविधोमाभवेत्याशयेनवक्ष्यमाणदेहात्मताभ्रमनिरासोपायमाहेतिपूरयित्वा व्याख्येयम् ॥ त्रुटितोवाग्रंथोत्रान्वेष्यः ॥ तत्रदेहस्यक्रियाशक्तिरिवचेतनशक्तिरपिपरायत्तेतिनात्मप्रसक्तिरित्याशयेनप्राणाधीनादेहचेष्टेत्याह ॥ प्राणेनेति ७

देहस्यचालनीचलनानुकूलाक्रियाशक्तिःपावनीपवनप्रयुक्ता ॥ संवेदनीशक्तिस्तुआत्मचितिरेवेत्यर्थः ८ तत्रक्रियाशक्तेर्मूलमाश्रयश्चविनश्यतः चिच्छक्तिस्तुनविनश्यतीत्याह ॥ विनश्यतइति ॥ ९ कुतोनविनश्यतितत्रोपपत्तिमाह ॥ मनःप्राणमयेइति ॥ लिंगदेहसंवलितेइतियावत् ॥ परिजायतेनिरावरणमभिव्यज्यते १० स्थूलदेहमात्रस्यतुनचिदभिव्यक्तिसमर्थतामलिनत्वादिति दृष्टांतेनोपपादयति ॥ सदपीत्यादिसार्धेन ११ १२ अतएवसर्वगतापिचिन्मायाकलंकावृतत्वाल्लिंगदेहादन्यत्रबाह्यक्रियासुस्वतत्त्वबोधेचासमर्थालिंगदेहेअनावृतत्वात्तद्वृत्तिद्वारातदुभयसमर्थेत्याह ॥ सर्वगेति ॥ बाह्याकारेणोच्छूनाद्बोधाद्बुद्धिवृत्तेर्निमित्ताद्देवघटस्पंदादिकंप्रतिसमर्था ॥ ब्रह्माकारबोधात्तुमायाकलंकविमलास्वयमेवपरमंशिवंपरमकल्याणंकैवल्याख्यंव्यवतिष्ठतइत्यर्थः १३ अतएवाभिव्यक्ताचिदेवसर्वसत्तास्फूर्तिनिमित्तत्वाद्दीव्यतिद्योततइतिव्युत्पत्त्यादेवइतिविद्वत्पक्षइत्याह ॥ विदुरिति ॥ तस्याआभासमभिव्यक्तंरूपम् ॥ तदभिव्यक्त्युत्कर्षाद्देवहरिहरादिदेवानामप्युत्कृष्टदेवत्वमित्याशयेनाह ॥ सहरिरिति ॥ अजोहिरण्यगर्भः ॥ ब्रह्माचतुर्मुखः १४ चित्खनिःसर्वचैतन्याकरः १५ येनामकेचनमहाचितःसमुल्लासंनिरतिशयामभिव्य

प्राणहीनंपरिस्पंदंत्यक्त्वातिष्ठतिमूकवत् ॥ चालनीपावनीशक्तिःशक्तिःसंवेदनीचितिः ८ सामूर्ताखादपिस्वच्छासत्सत्तैवात्रकारणम् ॥ विनश्यतःप्राणदेहौवियोगान्मरुदेवच ९ चिदात्माखादपिस्वच्छोनविनश्यतिकिंभ्रमैः ॥ मनःप्राणमयेदेहेचित्तत्त्वंपरिजायते १० मुकुरेह्यमलाभासेप्रतिबिंबंप्रवर्तते ॥ सदप्यग्रगतंवस्तुप्रतिबिंबक्रियांविना ११ यथानास्तिमलोपेतेमुकुरेमुनिनायक ॥ तथानास्तिगतप्राणेविद्यमानेपिदेहके १२ सर्वगापिचिदुच्छूनबोधात्स्पंदादिकंप्रति ॥ बोधात्कलंकविमलाचिदेवपरमंशिवम् १३ विदुर्देवंतदाभासंसर्वसत्तार्थदंतथा ॥ सहरिःसशिवःसोजःसब्रह्मासुरेश्वरः १४ अनिलानलचंद्रार्कवपुस्सपरमेश्वरः ॥ सएषसर्वगोह्यात्माचित्खनिश्चेतनःस्मृतः १५ देवेशोदेवभृद्धातादेवदेवोदिवःपतिः ॥ महाचितःसमुल्लासंमुह्यंतिवनकेचन १६ येनामतेजगत्येतेब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ परस्मात्परिनिर्याताब्रह्मविष्णुहरादयः १७ कणास्तप्तायसइववारिधेरिवबिंदवः ॥ तेष्विवभ्रमभूतेषुजातेष्विवपरात्पदात् १८ स्थितेपुभ्रमबीजेपुकल्पनाजालकर्तृषु ॥ सहस्रशतशाखेयमविद्योदेतिपीवरी १९ वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्याअनंतायाःप्रसृतायाःपुनःपुनः २० संपन्नदेशकालायाःक्रमःस्याद्वर्णनासुकः ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमःपिता २१

क्तिंप्राप्यनमुह्यंतीवमिथ्यामोहपरवशानभवंतितेएतेजगतिब्रह्मविष्णुहरादयःपरमदेवाःप्रसिद्धाइत्यर्थः १६ यस्तुपरब्रह्मदेवस्तद्दृष्ट्यागुणैकदेशाभिमानिनएतेसृष्ट्यादिकार्यार्थमाविर्भूताविस्फुलिंगप्रायालक्ष्यंतइत्याशयेनाह ॥ परस्मादिति १७ उपाध्युपहितप्राधान्याभ्यांक्रमाद्दृष्टांतौ ॥ इदंचाशास्त्रीयव्यवहारदशोक्तंविमर्शदशातुब्रह्मादीनामप्याविर्भावसर्गादिचेष्टानुग्रहोपदेशब्रह्मांडाधिपत्यतिरोभावांताअपिव्यवहाराअविद्याकृतभ्रांतिरेवनवास्तवीत्याह ॥ तेष्विवेत्यादिना १८ १९ वेदावेदार्थाःसर्गादिमक्रमाःसांगोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मतत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्चतदधिकारिणोजीवास्तेषांकामकर्मवासनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चेत्येतेषामावलीपंक्तिरूपाअविद्येतिपूर्वत्रान्वयः ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानंत्याद्वक्तुनशक्याइत्याह ॥ ततइति २० वर्णनात्तुकःपुरुषःक्रमतइतिक्रमःसमर्थःस्यात्नकश्चिदित्यर्थः ॥ अथवाक्रम्यतइतिक्रमःप्रयोजनम् किंप्रयोजनंस्यान्नकिंचिदित्यर्थः यतोब्रह्मविष्ण्वादयोपितदधीनशरीरोपाधिपरिग्रहाअतःअयंचिदात्मामहादेवस्तेषामपिपितेत्यर्थः ॥ तथाचाथर्वशिरःश्रुतिः ॥ ध्यायीतेशानंप्रध्यायितव्यम् ।सर्वमिदंब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्तेसंप्रसूयंतेसर्वाणिचेंद्रियाणिसहभूतैःनकारणंकारणानांवा

ताध्याताकारणंतुध्येयःसर्वैश्वर्येणसंपन्नःसर्वेश्वरश्चशंभुराकाशमध्येइति ॥ पुराणेष्वप्युक्तम् त्रयस्तेकारणात्मानोजाताःसाक्षान्महेश्वरात ॥ तपसातोषयित्वातंपितरंपरमेश्वरम् ॥ परस्परस्मा ज्जायंतेपरस्परजयैषिणइति २१ महत्यपरिच्छिन्नेआत्मज्ञानयोगैश्वर्येमहीयतेपूज्यतेसर्वोत्कर्षेणवर्ततइतिमहादेवः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ "यःसर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्येमहतिमहीय तेतस्मादुच्यतेमहादेवइति" ॥ सर्वेषांसत्वानांबलानिअभिधाश्चयस्य २२ तद्विदस्तंपरिचितवतःपुंसःप्रत्यक्षंप्रतींद्रियंप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्सएवविषयोनान्यः २३ सान्निधानार्थमाह्वानंप्रकाश नार्थंचमंत्राउपयुज्यंते ॥ सर्वगतेसदास्फूर्तिरूपेतुतस्मिन्नाह्वानमंत्रयोःप्रयोजनमस्तीतिभावः ॥ आदिपदात्प्रतिष्ठापनावगुंठनावरोधनादिपरिग्रहः २४ ततएवलभ्यते २५ रूपाणांतदालोक नानांतन्मननलक्षणानांमनसांतत्साक्षिदृशश्चस्वरूपंस्वयमेवआप्नोतिधत्तेनान्यदित्यर्थः ॥ अतस्तमेवसर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यंपुरःस्फूर्तिकंदेवंपूजादियोग्यंविद्धि २६ एवंवेद्यानामप्ययमेव सीमेत्याह ॥ एनमिति २७ यत्सकलजंतुषुविदितंसत् अभयप्रदंयत्सर्वस्मादाद्यंयत् अयत्नतउपास्यंतदजंपदंत्वमेवभवसिअतःकिंबाह्यदृष्टिषुपरिमुह्यसीत्यर्थः ॥ इ०वा०म०ता०नि०पू०पंचत्रिंशः

मूलबीजंमहादेवःपल्लवानामिवद्रुमः ॥ सर्वसत्वाभिधःसर्वःसर्वसंवेदनैककृत् २२ सर्वसत्ताप्रदोभास्वान्वंद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयःसर्वत्रैवसदो दितः २३ संवेदनात्मकतयागतयासर्वगोचरम् ॥ नतस्याह्वानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते २४ नित्याहूतःससर्वस्थोलभ्यतेसर्वतःस्वचित् ॥ यांयांवस्तुदशां यातिततएवमुनेशिवम् २५ स्वरूपंसमवाप्नोतिरूपालोकमनोदृशाम् ॥ आद्यंपूज्यंनमस्कार्यंस्तुत्यमर्घ्यंसुरेश्वरम् २६ एनंतंविद्धिवेद्यानांसीमांतंमहताम पि ॥ एतमात्मानमालोक्यजराशोकभयापहम् ॥ संभृष्टबीजवज्जंतुर्नभूयःपरिरोहति २७ सकलजंतुषुयत्त्वभयप्रदंविदितमाद्यमुपास्यमयत्नतः ॥ त्वमजमा त्मगतंपरमंपदंभवसिकिंपरिमुह्यसिदृष्टिषु २८ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०महादेवस्यपूज्यसीमांतत्वकथननामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ तत श्चिद्रूपमेवैकंसर्वसत्तांतरास्थितम् ॥ स्वानुभूतिमयंशुद्धंदेवंरुद्रेश्वरंविदुः १ बीजंसमस्तबीजानांसारंसंसारसंभृतेः ॥ कर्मणांपरमंकर्मचिद्धातुंविद्धिनिर्मलम् २ कारणंकारणौघानामकारणमनाविलम् ॥ भावनंभावनौघानामभाव्यमभवात्मकम् ३ चेतनंचेतनौघानांचेतनात्मनिचेतनम् ॥ स्वंचेत्यचेतनंचेत्यपरमं भूरिभावनम् ४ आलोकालोकममलमनालोक्यमलोकजम् ॥ आलोकंबीजबीजौघंचिद्घनंविमलंविदुः ५ असत्त्यंसन्मयंशांतंसत्यासत्यविवर्जितम् ॥ महासत्ता दिसत्तांतेचिन्मात्रंविद्धिनेतरत् ६

सर्गः ॥ ३५ ॥ सर्वविश्वोद्भवात्तस्यसर्वाकारेणचस्थितेः ॥ सर्वास्पर्शाद्विशुद्धेश्चसर्वैश्वर्यंप्रपंच्यते ॥ १ ॥ यतएतमात्मानमालोक्यनभूयः परिरोहतिततोहेतोर्दृष्टमात्रःसंसाररुजंद्रावयतीतिरुद्रःसचासौईष्टेसर्वस्यजगतइतीश्वरःस्वामीतंविदुर्ब्रह्मविदः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ "सदृष्टोमृडयातिनः ॥ ध्रुवाअस्मिन्गोपतौस्यातेति" १ चि द्धातुंचित्सारम् २ क्रियाशक्त्याःकारणम् ॥ स्वसत्तयासर्वभावानांभावनंसत्ताप्रदम् ॥ परमार्थतस्तुअकारणमभाव्यमभवात्मकंच ३ चेतनौघानांसर्वबुद्धिवृत्तीनांचेतनंप्रकाशकंचेतनात्मनिजीवे प्यंतःसारभूतंचेतनंचिद्रूपम् ॥ स्वंप्रत्यग्भूतंचेत्यानांबाह्यवेद्यानामपिचेतनंबुद्धिवृत्तिव्याप्तिकृताभिव्यक्त्याप्रथयितारं चेत्यानांपरममधिष्ठानतत्त्वभूतं भूरिभावनंआत्मानमेवमाययाबहुत्वेनभावि तवंतम् ४ आलोकानांचक्षुरादीनामादित्यादीनांचालोकंप्रकाशकम् ॥ "तच्छुक्रंज्योतिषांज्योतिः"इतिश्रुतेः अनालोक्यंचक्षुःसूर्याद्यप्रकाश्यम् ॥ अलोकजमलौकिकम् ॥ आलोकंप्रकाशम् ॥ एकमेवबीजंबीजौघात्मनास्थितम् ५ नविद्यतेसत्पृथिव्यप्तेजस्त्यद्वाय्वाकाशंचयत्र ॥ सत्येनव्यावहारिकेणासत्येनप्रातिभासिकेनचावस्थात्रयेणविवर्जितम् ॥ महासत्ताजगत्सत्ताआदिसत्ताका

रणाव्याकृतसत्तातयोरंतेबाधेतत्साक्षियाचिन्मात्रंतदेवविद्धीत्यर्थः ६ रंजनबीजावस्थायांरागात्माविषयस्मृतौचित्तक्षोभकत्वाद्रंजकःविषयसंबंधेरंजनम् ॥ तद्वियोगेचित्तमालिन्यहेतुत्वा
द्रजःआकाशंअमूर्तरूपोपिकुडयंमूर्तंचित्रादिरंजितंभवति ७ ८ अस्मिन्स्वतेजसिस्वप्रकाशेस्वसत्तामात्रेणजगत्पदंसंपन्नमपिकिंचननसंपन्नंवस्त्वंतराभावाद्यथाअनलेज्वालांगारविस्फुलिंगप्रभा
दिवैचित्र्यंसंपन्नमपिऔष्ण्यैकस्वभावाद्वह्नेरन्यन्नतद्वदित्यर्थः ९ अतएव"अणोरणीयान्महतोमहीयान्"इतिश्रुतिःसर्वविरुद्धधर्माणांतत्रसमावेशंदर्शयतीत्याशयेनाह ॥ गर्भीकृतेति ॥ गर्भी
करणंगौणमितिशंकावारणायाच्छादितेत्यर्थेनतद्व्याख्यानम् १० कालतोप्यस्मिन्दैर्घ्यसौक्ष्म्यमविरुद्धमित्याह ॥ गर्भीकृतेति ॥ आक्रांतःसर्वतोव्याप्तःकल्पोद्विपरार्धांतकालोयेन ॥ अत्रापि
प्राग्वदपौनरुक्त्यम् ११ उक्तंप्रपंचयति ॥ वालाग्रेत्यादिना १२ १३ महाकायोब्रह्मांडशरीरः १४ अद्यशब्दवाक्यषष्टिघटिकात्मकोपिप्रातःआद्यत्रिमुहूर्तमात्रात्मा ॥ परमार्थ
तस्तुनवाआद्यंमुहूर्तंनवाअद्यनापिप्रातः ॥ अद्यप्रातरादिशब्दानांयदितत्तदधिष्ठानचितिलक्षणातदासदैवसतत्तच्छब्दयोग्यइत्यर्थः १५ एवमुन्मत्तबालादिप्रलपितानिरर्थकापशब्द

स्वयंभवतिरागात्मारंजकोरंजनंरजः ॥ स्वयमाकाशमप्याशुकुडयंभवतिमंडितम् ७ अस्मिंश्चिच्चेतासिस्फारेजगन्मरुमरीचयः ॥ स्फुरिताःप्रस्फुरिष्यंतिप्रस्फु
रंतिचकोटयः ८ स्वसत्तामात्रसंपन्नंपदमस्मिन्स्वतेजसि ॥ नकिंचनचसंपन्नमन्यदौष्ण्यादिवानले ९ गर्भीकृतमहामेरुंपरमाणुसमंविदुः ॥ आच्छादितमहा
मेरुंपरमाणुसमंविदुः १० गर्भीकृतमहाकल्पोनिमेषोसावुदाहृतः ॥ आक्रांतकल्पेनानेननसंत्यक्तानिमेषता ११ वालाग्रकादप्यणुनाव्याप्तानेनाखिलामही ॥
सप्ताब्धिवसनाप्युर्वीनास्यांतमधिगच्छति १२ अकुर्वन्नेवसंसाररचनांकर्तृतांगतः ॥ कुर्वन्नेवमहाकर्मनकरोत्येवकिंचन १३ द्रव्यमप्येषनिर्द्रव्योनिर्द्रव्यो
पिहिद्रव्यवान् ॥ अकायोपिमहाकायोमहाकायोप्यकायवान् १४ अद्याप्येषसदाप्रातःप्रातरप्यद्यतांगतः ॥ नवाद्यमद्यनप्रातस्त्वद्यप्रातश्चवासदा १५
भिंडिंभिंडिंखिलेमत्तापुरुपिच्छिलिसालघम् ॥ विविच्चलित्सदालोकालासोगुलुगुलुःशिली १६ इत्याद्यनर्थकंवाक्यंतथासत्यंसएवच ॥ नतदस्तिनयत्सत्यं
नतदस्तिनयत्त्वसौ १७ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वंसर्वतश्चयः ॥ यश्चसर्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः १८ यत्रांतरालगहनेनविलासवत्याहेलाविलोलघनस
जितयामलेन ॥ मल्लेनपल्लवदामलमालितानांलक्ष्मीलताविरलितावलितेवमुष्टिः १९ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०परमेश्वरवर्णनंनामषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥
॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ इत्यादिकानांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणी ॥ तस्मिन्सर्वेश्वरेसर्वसत्तामणिसमुद्गके १

जालमपिसएवेतितेषुकांश्चिदनुकृत्यदर्शयति ॥ भिंडिभिति १६ तथासत्यंसार्थकंवेदशास्त्रादिशब्दजालमपिसएव ॥ उक्तंसर्वंपिंडीकृत्यव्यतिरेकमुखेनाप्याह ॥ नतदस्तीति १७ अ
यमेवप्रह्लादेनादिप्राग्दृष्टप्रणतइतिस्मारयन्नुपसंहरति ॥ यस्मिन्निति १८ यत्रारोपादसतोपिसत्ताभवतीतियदुक्तंसत्संभावनाययथायत्रानर्थकाअपिश्लोकाःसार्थकाभवंतीतिदृष्टांतप्रदर्श
नमभिप्रेत्यानर्थकंश्लोकमुदाहरति ॥ यत्रेति ॥ यत्रइत्यादिकानांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणीतिउत्तरसर्गाद्येनान्वयस्तत्रैतद्व्याख्यास्यामः १९ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०
पू०षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सद्योगादसतांसत्ताशिवस्यानंतशक्तयः ॥ प्रधानशक्तेर्नियतेर्नृत्यंचात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ यस्मिन्नीश्वरेइत्यादिकानांसर्गांतोदाहृतश्लोकप्रभृतीनांशब्दा
नामर्थश्रीःसत्यरूपिणीसत्वप्रायाभवतितस्मिन्सर्वजगत्सत्तालक्षणस्यमणेःसमुद्गकेसंपुटप्रायेमायाशबलेसर्वेश्वरेकाविमलाभासाःशक्तयोनकचंतीतिपरेणान्वयः ॥ तस्यश्लोकस्यलोकतःपरमार्थ

तश्चयथासत्यार्थतातथावर्ण्यते ॥ तत्रलौकतस्तावत्कश्चिद्वृक्षोनेनवर्ण्यते ॥ पल्लवैःकिरुलयैर्दलैर्हरितपत्रैश्श्यामलैरम्लानैर्मालितानांलतानांमल्लेनक्रांतेन सर्वतोलताभिरालिंगितेनेतियावत् ॥ अ
तएवांतरालेषुस्कंधकोटरशाखांतरालेषुगहनेनदुष्प्रवेशेनदुरारोहेणेतियावत् ॥ स्वयंचामलेनअम्लानेनानेनतरुणापुष्पफलपल्लवभ्रमरखगादिसमृद्ध्याविलासवत्याहेलयाअवहेलनेनविलोलानित
रलितानिघनानांमेघानांविद्युत्सवलनस्निग्धशिशिरश्यामतासौंदर्यातिशयविभ्रमसर्जितानियया ॥ गर्जितयेतिपाठेसौंदर्यातिशयाभिमानप्रयुक्तगर्जनानियथेतियोज्यम् । तथाविधयास्वलक्ष्म्या
वृक्षांतरेषुवनांतरेषुसर्वजगतिवाप्रसिद्धालक्ष्मीलतास्वात्मन्येवोपसंग्रहाद्वलितासंकोचितामुष्टिरिवाऽविरलिताघनीकृत्वेत्यर्थः ॥ अथत्राभगवान्विष्णुरत्रवर्ण्यते ॥ पल्लवैर्दलैश्श्यामलयावनमाल
यामालितानांपुरुषाणांमध्येमल्लेनश्रेष्ठेनामलेनपरमार्थतोवसनभूषणादिनाचनिर्मलेन ॥ अंतरालेजठरेचतुर्दशभुवनभरितत्वाद्गहनेनविष्णुनाजगन्मोहनसौंदर्यविलासवत्याप्राग्वदेवहेलाविलोलय
नगर्जितयास्वदेहलक्ष्म्यास्वमालिंगंतीलक्ष्मीलक्षणाललनापिवलितामुष्टिरिवाविरलिताअपृथक्कृतेत्यर्थः ॥ परमार्थतोप्यंतरालेविचित्रकामकर्मवासनागहनेनाज्ञानलक्षणेनमलेनपल्लवप्रायैःसू
क्ष्मभूतैस्तत्कार्यैर्दलप्रायैःस्थूलभूतैर्भुवनमदैश्चमालितानांजगतांयालक्ष्मीलतासाहेलयालीलयानभसिविलोलानांघनानांगर्जितमिवगर्जितंयस्यास्तथाविधयामहावाक्यश्रुत्याविलसनंविलासस्त
द्वत्याब्रह्मविद्याकरिण्यामल्लेनप्रतिमल्लताडनायवलितामुष्टिरिवअविरलिताचिदेकघनीकृता ॥ एवमर्थांतराण्यप्यस्यश्लोकस्यसुधीभिरूह्यानि ॥ इत्यादिकानामित्यत्रआदिपदादनर्थकत्वेनप्र
सिद्धतमानिजरद्रवदशदाडिमादिवाक्यानिगृह्यंते ॥ "जरद्गवःकंबलपादुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतिमद्रकाणि ॥ तंब्राह्मणीपृच्छतिपुत्रकामाराजन्रुमायांलशुनस्यकोर्घः"॥ अस्यापिलौकिकं
पारमार्थिकोवार्थोब्रह्मसत्तयैवकल्पयितुंशक्यते ॥ तथाहि ॥ लौकिकस्तावत् ॥ कश्चिन्मद्रदेशजःकंबलपादुकाभ्यामुपलक्षितोजरद्गवसादृश्याज्जरद्गवोवाहीकःस्वगृहद्वारिस्थितःसन्मद्रकाणिम

कानामविमलाभासास्तस्मिन्परमचिन्मणौ ॥ नकचंतिविचिन्वंतिविचित्राणिजगंतियाः २ एषाबीजकणांतस्थाचित्सतास्ववपुर्मयम् ॥ लब्ध्वामृत्कालवार्या

दिकरोत्यंकुरमोदनम् ३ फेनावर्तविवर्त्तांतर्वर्तिनीरसरूपिणी ॥ कठिनेंद्रियसंबंधेकरोतिस्पंदमंभसाम् ४

द्रदेशप्रसिद्धगीतानिगायतितंकाचिल्लशुनचिकित्स्यरोगयुक्तेनपुत्रेणसहलवणाकरंप्रतिकेनचिदावश्यकेनकार्येणगमिष्यंतीतत्रपुत्रजीवनकामात्राह्मणीलवणाकरादयमागतइतिलोकेभ्यःश्रुत्वाहे
राजन्निति सबहुमानंसंबोध्यरुमायांलवणाकरेलशुनस्यकोऽर्घःकिंसमर्घंलशुनमुतमहर्घमितिपृच्छतीत्यर्थः ॥ पारमार्थिकोपि ॥ कंबलदृश्याअविद्ययापादुकाप्रायेणलिंगदेहेनवचक्षुरादिद्वारिवि
षयभोगार्थंस्थितोजरद्गवसदृशोजीवोवैषयिकाण्येवमद्रकाणिस्त्रीपुत्रादिमंगलगीतानिबहिर्मुखोगायतिनमनागपिस्वतत्त्वंदिदृक्षतेतमेतादृशमुपलभ्यपुंनाम्नःसंसारनरकात्त्रायतइतिपुत्रोब्रह्मात्मता
बोधस्तत्कामाब्राह्मणीवब्राह्मणीश्रुतिःपृच्छति हेराजन्स्वयंज्योतिष्ट्वेनविराजमानस्वचैतन्येनसर्वजगद्रंजयंश्चहेआत्मन्रुमायांसर्वाविद्याकामकर्मबीजविनाशकत्वाल्लवणाकरोपरप्रायेत्वत्स्वरू
पेपरमशुद्धेअत्यंतापवित्रत्वाद्ब्राह्मणाभोग्यलशुनतुल्यस्यभोग्यस्यकोऽर्घोमौल्यविचारस्तव॥तस्मात्परित्यज्यबाह्यदृष्टिंस्वात्मारामोभवेत्याशयेनकोयमात्मेतिवयमुपास्महे कतरःसआत्माकिंका
रणंब्रह्मकुतःस्मजाताइत्यादिपृच्छतीत्यर्थः॥एवंदशदाडिमादिवाक्येष्वप्यर्थसत्ताऊह्या॥ भिंडिंभिंडिमितिश्लोकस्यतुबालमत्ताद्यव्यक्तजल्पितानुकरणस्यानुकार्यैरेवार्थैरर्थवत्ता॥ अनुकार्यस्यत्व
व्यक्तत्वादेवनवाक्यतेति १ याबीजशक्तयोजगंतिविचिन्वंतिआरोपयंतिताःशक्तयःकानामविमलाभासास्फुटाभूत्वानकचंतिनाविर्भवंति २ ताःशक्तीरेवयुक्त्योदाहरति ॥ एषेत्यादिना ॥ व्रीह्या
दिबीजकणांतस्थाएषाऐश्वरीचित्सत्ताक्षेत्रेपरिष्कृतमृत्कालवार्यादिसहकारिकारणानिलब्ध्वाप्रथममंकुरंकरोतिक्रमेणतंडुलीभूयसाक्षात्पुरुषभोज्यमोदनंकरोतीत्यर्थः ३ फेनाःआवर्ताविव
र्ताश्चअंतर्वर्तिनोयस्याः तेष्वंतर्वर्तिनीअनुगतावारससामान्यरूपिणीऐश्वरशक्तिःकठिनशिलातलादिसंबंधेनिम्नदेशोपसर्पणलक्षणेजिह्वेंद्रियसंयोगेतूद्रेपसर्पणरूपंस्पंदंकरोति ४

रसरूपेणमकरंदसंवलितगंधरूपेण ॥ नासापुटयोःपरिफुल्लताम् ५ शिलांगाप्रतिमातदाभाम् ॥ शिलाव्यतिरेकेणपृथगसतीम् ॥ व्यावहारिकसत्यतापदम् ॥ सृज्यतइतिसर्गःकार्यंतदाधारःशि.छे
तिभेदविकल्पदशामविकृतैवधत्ते ॥ यथाअविकृतोगिरींद्रस्तृणवृक्षलतादिकार्याणिधत्तेतद्वदित्यर्थः ६ एवंपवनलक्षणोयःस्पंदानांसर्वक्रियाणांकोशस्तदात्मस्वरूपात्त्वगिंद्रियंस्पर्शग्रहणाय
संसाधयत्यनुकूलयति ॥ यथापिताआत्मसुतंस्वकार्येप्रवर्त्तयातितद्वत् ॥ अनयारीत्याइंद्रियांतरेष्वपिप्रवृत्तिशक्तयोबोध्याइत्यर्थः ।७ यथाप्रवृत्तिशक्त्यासंसरतितथानिवृत्तिशक्त्याअशेषस्य
जगतःसाराणांसत्तानांसंपिंडंएकघनमात्मानमधिकृत्यश्रवणमननाद्युपायैःस्वसिद्धयेमोक्षायभावयित्वानेतिनेतीतिसर्वप्रतिषेधेननकिंचित्त्वंशून्यत्वमिवसर्वस्यकरोति ८ ९ सर्वशक्तिभेदानेकीकृ
त्यतत्कार्येयत्तामवधारयति ॥ आमहेति ॥ ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चईश्वरश्चसदाशिवइत्युत्कर्षपरंपरायांपंचममीशानंसदाशिवमभिव्याप्यनियतिःसर्वकार्यव्यवस्थापिकामूलशक्तिः १० कथं
तन्नियतिःस्वयंभवतीतिचेन्नियमेनतत्प्रथाहेतुत्वादित्याह ॥ साक्षिणीति ॥ स्फारेऽपरिच्छिन्ने ॥ आभासेज्योतिषि ११ आकाशनगरंगंधर्वपुरंतत्रत्यनाट्यमंडपभूमिप्रायजाग्रदादिषु १२

एषाकुसुमगुच्छेषुरसरूपेणसंस्थिता ॥ कचतिघ्राणरंध्रेषुकरोतिपरिफुल्लताम् ५ शिलांगस्थाशिलांगाभामसतींसत्यतापदम् ॥ सर्गाधारदशांधत्तेगिरींद्रःस्थि
तिलीलया ६ पवनस्पंदकोशात्मरूपिणीत्वगिंद्रियम् ॥ संसाधयत्यात्मसुतंपितेवात्मतयातया ७ अशेषसारसंपिंडमध्यात्मानंस्वसिद्धये ॥ भावयित्वान
किंचित्त्वमिवस्वत्वंकरोत्यलम् ८ स्वसत्ताप्रतिबिंबाभमाकाशमुकुरोदरे ॥ धत्तेकल्पनिमेषांकंकालाख्यममलंवपुः ९ आमहापंचमेशानंपरिणाममयाइमे ॥ इद
मित्थमिदंनेतिनियतिर्भवतिस्वयम् १० साक्षिणिस्फारआभासेगृहेदीपइवक्रियाः ॥ सत्येतास्मिन्प्रकाशंतेजगच्चित्रपरंपराः ११ परमाकाशनगरनाट्यमंडप
भूमिषु ॥ स्वशक्तिनृत्तंसंसारंपश्यंतीसाक्षिवत्स्थिता १२ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ शिवस्यास्यजगन्नाथशक्तयःकाःकथंस्थिताः ॥ साक्षिताकाचकिंतासांनृत्तंस्या
त्कियदेवतत् १३ श्रीईश्वरउवाच ॥ अप्रमेयस्यशांतस्यशिवस्यपरमात्मनः ॥ सौम्यचिन्मात्ररूपस्यसर्वस्यानाकृतेरपि १४ इच्छासत्ताव्योमसत्ताकालस
तातथैवच ॥ तथानियतिसत्ताचमहासत्ताचसुव्रत १५ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिःकर्तृताकर्तृतापिच ॥ इत्यादिकानांशक्तीनामंतोनास्तिशिवात्मनः १६ श्रीवसि
ष्ठउवाच ॥ शक्तयःकुतएवैताबहुत्वंकथमासुच ॥ उदयश्चकथंदेवभेदाभेदश्चकीदृशः १७ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ शिवस्यानंतरूपस्यएषाचिन्मात्रतात्मनः ॥
एषाहिशक्तिरित्युक्तातस्माद्भिन्नामनागपि १८

काइतिसामान्यविषयभागप्रश्नः ॥ कथमितिप्रातिस्विकप्रकारभेदप्रश्नः १३ १४ "सोकामयतबहुस्यां"
इतिश्रुतेःप्रथममिच्छासत्ताभिव्यक्तातातोव्योमाभिव्यक्तौतत्सत्तातत्रकालात्मनः सूत्रस्याभिव्यक्तौकालसत्ताततोनियतसंस्थानभूतभौतिकाविर्भावेनियतिसत्ताभिव्यज्यतेतासुसर्वास्वनुगतामहा
सत्तेतिभावः १५ ऐश्वरानसाधारणशक्तिभेदानुक्त्वाजीवसाधारणांस्तानाह ॥ ज्ञानशक्तिरिति ॥ कर्तृताप्रवृत्तिशक्तिरकर्तृतानिवृत्तिशक्तिश्चक्रियाशक्तेरवांतरभेदौ ॥ यद्यपीच्छाशक्तिरपि
जीवेस्तितथापिज्ञानेश्वरवाक्रियांविनास्वविषयंसाधयतीतिक्रियाशक्तिपरवशात्त्वैवांतर्भूतेतिभावः ॥ इतिसामान्येनपरिगणिताअपिप्रातिस्विकरूपेणगणयितुमशक्याइत्याह ॥ इत्यादिकाना
मिति एतेनचतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तमेव १६ अद्वितीयेशक्तिशक्तिमत्त्वभेदेएवनिमित्तंदुर्वचंदूरेशक्त्यवांतरभेदवैचित्र्यादीतिमन्यमानोवसिष्ठआक्षिपति ॥ शक्तयइति ॥ शक्तितद्वतोर्भेदोऽभे
दश्चाविरुद्धःकीदृशःकिमुपपत्तिकइत्यर्थः १७ मायिकविकल्पकल्पनाप्रयुक्तचिद्भेदाएवशक्तयइत्युच्यंते तेवस्तुतःशिवादभिन्नाएवेतिनकश्चिद्विरोधइत्याशयेनेश्वरःसमाधत्ते ॥ शिवस्ये
ति ॥ अनंतरूपस्येति ॥ मायाहिस्वरूपतोऽनंतंशिवंगुणतःशक्तितःकार्यतश्चानंतंकुर्वाणातस्यानंत्यंवर्धयतीवनतुविहंतीतिभावः ॥ मनागपिविकल्पनाद्भिन्नानवस्तुतइत्यर्थः १९

विभावनाद्विकल्पनात् ॥ तरंगादिभेदाविकल्पैर्बहुउदकमिवबहूदकम् १९ ऋतुमासादिकालनियतिक्रमेणपरिशिक्षितानटाइव २० पराभिधानापरार्धद्वयकाला ॥ अपराभिधानाअवांत
रकल्पतदवयवरूपा ॥ साईश्वरस्यक्रियेतिकृतिर्यत्नइतिअथवाइच्छेतिकामंवादिनःकल्पयंतुअस्माभिःकलनामात्रत्वात्कालःकल्पनात्कल्पइतिविकल्पपर्यायनामभिरवकृताभिधेत्यर्थः
२१ तस्यांकालशक्तौनियतिपदंव्युत्पादयति ॥ आमहेति ॥ द्विविधोहिनियमः ॥ इदमित्थंसंस्थानमित्याकारनियमोविकारनियमश्च ॥ तत्राद्यआतृणंआमहारुद्रपर्यंतंद्वितीयस्त्वा
तृणमापन्नजस्पंदमित्युभयथानियमनान्नियतिशब्देनवाच्येत्यर्थः २२ यावत्तत्त्वबोधेनापरिमार्जितातावन्नृत्यतीत्यर्थः २३ तन्नृत्येनाटकलक्षणानिदर्शयति ॥ नानेत्यादिना ॥ कल्पःप्रलयस्त
ल्लक्षणेनाव्योपरमक्षणेहताविद्युदाघातवादिताअनेकेपुष्करावर्त्ताख्यामेघाएवघर्घरावाद्यभेदायत्र २४ धारावर्षधारास्तद्युक्तंब्रह्मांडगोलकमेवमहानाट्यमंदिरंयस्य २५ पयोदामेघाएवपल्लवा
दशाप्रांतास्तैरालोलंयन्नीलमंबरमाकाशंतदेवश्लेषान्नीलवस्त्रंतेनकृतादिनरात्र्यादिनानाविषभ्रमायत्रसंशुद्धैर्निर्णिक्तैःसप्ताब्धिलक्षणैःरत्नौघखचितवलयैराकुलम् २६ मज्जनवलयैस्तिरोधानं

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वादिविभावनात् ॥ शक्तयोविविधंरूपंधारयंतिबहूदकम् १९ एवंजगतिनृत्यंतिब्रह्मांडेनृत्यमंडपे ॥ कालेननर्त्तकेनेवक्रमेणपारिशिक्षि
ताः २० येषापरापराभासासैषानियतिरुच्यते ॥ क्रियाथकृतिरिच्छावाकालेत्यादिकृताभिधा २१ आमहारुद्रपर्यंतमिदमित्थमितिस्थितेः ॥ आतृणाप
न्नजस्पंदंनियमान्नियतिःस्मृता २२ नियतिर्नित्यमुद्वेगवर्जितापरिमार्जिता ॥ एषानृत्यतिवैनृत्यंजगज्जालकनाटकम् २३ नानारसविलासाढ्यंविवर्ताभिन
यान्वितम् ॥ कल्पक्षणहतानेकपुष्करावर्त्तघर्घरम् २४ सर्वर्तुकुसुमाकीर्णधारागोलकमंदिरम् ॥ भूयोभूयःपतद्वर्षभूरिस्वेदजलोत्करम् २५ पयोदपल्लवालो
लनीलांबरकृतभ्रमम् ॥ पूर्णसंशुद्धसप्ताब्धिरत्नौघवलयाकुलम् २६ यामपक्षदिनप्रेक्षाकटाक्षोद्भासितांबरम् ॥ मज्जनोन्मज्जनव्यग्रकुलाद्रिकुलशेखरम् २७
भ्रमच्छशिमणिप्रोतगंगामुक्ताफलत्रयम् ॥ संदृष्टादृष्टसंध्याभ्रविलोलकरपल्लवम् २८ अनारतरणल्लोललोकालंकारकोमलम् ॥ भूरिभूतलपातालनभस्तलप
दक्रमम् २९ मग्नोन्मग्नमहानेकताराघर्मकणोत्करम् ॥ चंद्रार्ककुंडलस्पंदस्मितस्फुटनभोमुखम् ३० कल्पितानेकब्रह्मांडकपाटकवितानकम् ॥ लुठल्लोकांतर
व्यूहध्वनन्मुक्तांकपल्लवम् ॥ सुखदुःखदशादोषभावाभावरसांतरम् ३१ अस्मिन्विकारवलितेनियतेर्विलासेसंसारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारे ॥ साक्षीसदो
दितवपुःपरमेश्वरोयमेकःस्थितोनचतयानचतेनभिन्नः ३२ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पूर्वार्धेनियतिनृत्यंनामसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ६ ॥

उन्मज्जनमुद्घाटनंताभ्यांव्यग्राणिकुलाद्रिकुलान्येवशेखराणिशिरोग्राणियत्र २७ मुक्ताफलत्रयपदेनहारत्रयंलक्ष्यते २८ लोकाजनाभुवनानिवातल्लक्षणैरलंकारैःकोमलंमंजुलम् ॥ पदैःक्रम्यंत
इतिपदक्रमाःनटीपादविन्यासस्थानभेदाः २९ मग्नाअस्तमिताउन्मग्नाउदिताश्चमहत्योभास्वरास्ताराएवधर्मकणोत्कराःस्वेदबिंदुसमूहायत्र ॥ चंद्रार्ककुंडलयोःस्पंदैःस्मितैरीषद्धास्यैःस्फुटंव्य
क्तीकृतंनभोलक्षणंनटीमुखंयत्र ३० ब्रह्मांडपदेनतद्भित्तयोलक्ष्यंते ॥ ताएवकपाटकानीववितानकानितिरस्करिण्योयत्र ॥ लुठंतःअसंख्याकुलीकृताऊर्ध्वाधोलोकांतरव्यूहाएवध्वनंतःमुक्ता
गुंफितदशाउत्तरीयांतरीयपटपल्लवायत्र ॥ सुखदुःखयोराविर्भावादिदशास्तन्निमित्तदोषाश्चभावाःस्थायीभावाअभावास्तद्भिन्नाविभावाःसंचारिभावारसांतराणिशृंगारादिरसभेदाश्चयत्र ॥ स्था
यिभावानामेवविभावादिभिर्व्यज्यमानानांरसत्वमित्यालंकारिकासिद्धांतादितिभावः ३१ एवंनाटकंवर्णयित्वातद्द्रष्टारंविमर्शैस्वमात्रपरिशेषंरमात्मानंदर्शयति ॥ अस्मिन्निति ॥ विकारैः

प्रसिद्धैर्नाट्यशास्त्रप्रसिद्धस्वेदस्तंभरोमांचादिविकारैश्चवलितेनियतेर्नट्या अस्मिन्संसारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारोविलासेसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टाप्रभुस्थानीयः अयंप्रत्यग्रूपःपरमेश्वरएकएवास्थितःसचत
यानट्यातेननाट्येनचनपरमार्थतोभिन्नइत्यर्थः ३२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ शिवस्यानंतचिन्मूर्तेर्बहिर्ध्यानेनपूजनम् ॥ ज्ञानेनचमहापुण्यंत्रि
मुक्तिफलमीर्यते ॥ १ ॥ सएषनियतिनाटकसाक्षीचिदात्मैवपरमोदेवः १ तस्यवक्ष्यमाणप्रकारेणपूजनेसर्वदेवपूजनमंतर्भवतीत्याशयेनतस्यसर्वात्मतामाह ॥ घटेइति २ विविधेनवक्ष्यमाणबा
ह्याभ्यंतरभेदेनक्रमेण ३ ४ शास्त्रोक्तसंस्कारैःस्नानाचमनादिभिश्चपवित्रकमपिदेहगेहंयत्नात्त्याज्यम् ॥ देहस्यावबोधःसाक्षिचित्प्रकाशस्तद्रूपंपरंपवित्रकंयत्नात्परिशोध्यग्राह्यमितिशेषः ॥
५ पूजनंसाधनंक्रियाचध्यानमेव ६ समस्तानामाभासानांसूर्यादितेजसांबुद्धिवृत्तीनांचभासनम् ॥ अहंतायाःसारंशोधितमंतस्थंचित्प्रकाशम् ७ आकाशादपिविपुलाभोगाकंधराकंठा

श्रीईश्वरउवाच ॥ एषदेवःसपरमःपूज्यएषसदासताम् ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः १ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थितः ॥ शिवोहरोहरिर्ब्रह्माशक्रो वैश्रवणोयमः २ बहिरंतश्चसर्वात्मासदास्त्रात्मासुबुद्धिभिः ॥ विविधेनक्रमेणैषभगवान्परिपूज्यते ३ बहिस्तावन्महाबुद्धेक्रमेणपरिपूज्यते ॥ येनतच्छृणुतत्त्वज्ञश्रोष्यस्यंतःक्रमंततः ४ पूजाक्रमेषुसर्वेषुदेहगेहंपवित्रकम् ॥ त्याज्यंदेहावबोधात्मपरंयत्नात्पवित्रकम् ५ पूजनंध्यानमेवांतर्नान्यदस्त्यस्यपूजनम् ॥ तस्मात्रिभुवनाधारंनित्यंध्यानेनपूजयेत् ६ चिद्रूपंसूर्यलक्षाभंसमस्ताभासभासनम् ॥ अंतस्थचित्प्रकाशंस्वमहंतासारमाश्रयेत् ७ अपारपरमाकाशविपुलाभोगकंधरम् ॥ अनंताधस्तनाकाशकोशपादसरोरुहम् ८ अनंतदिक्तटाभोगभुजमंडलमंडितम् ॥ नानाविधमहालोकगृहीतपरमायुधम् ९ हृत्कोशकोणविश्रांतब्रह्मांडौघपरंपरम् ॥ प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहम् १० अधऊर्ध्वंचतुर्दिक्षुविदिक्षुचनिरंतरम् ॥ ब्रह्मेंद्रहरिरुद्रेशप्रमुखामरमंडितम् ११ इमांभूतश्रियंतस्यरोमालिंप्रविचिंतयेत् ॥ विविधारंभकारिण्यस्त्रिजगद्यंत्ररज्जवः १२ इच्छाद्याःशक्तयस्तस्यचिंतनीयाःशरीरगाः ॥ एषदेवःसपरमःपूज्यएषसदासताम् १३ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः ॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थितः १४ शिवोहरोहरिर्ब्रह्माशक्रोवैश्रवणोयमः ॥ अनंतैकपदाधारसत्तामात्रैकविग्रहः १५ विवर्तितजगज्जालःकालोस्यद्वारपालकः ॥ सशैलभुवनाभोगमिदंब्रह्मांडमंडलम् १६ देहकोणोस्यकस्मिंश्चित्स्वांगावयवतांगतम् ॥ विचिंतयेन्महादेवंसहस्रश्रवणेक्षणम् १७ सहस्रशिरसंशांतंसहस्रभुजभूषणम् ॥ सर्वत्रेक्षणशक्त्याढ्यंसर्वतोघ्राणशक्तिकम् १८

दूर्ध्वभागोयस्य ॥ अनंतोयःअधस्तनाकाशकोशःसपादसरोरुहेयस्य ८ नानाविधेषुपरितोब्रह्मांडेषुयेसत्यादयोमहांतोलोकास्तेदिग्भुजगृहीतानिपरमायुधानियस्य ९ तर्हितेकिंब्रह्मांडाद्बाह्यानेत्याह ॥ हृत्कोशेति ॥ प्रकाशरूपःपरमाकाशात्तमसःपारगःस्वयमपारोविग्रहःस्वरूपंयस्य १० इदमप्यधस्तनादिब्रह्मांडभेदेनब्रह्मेंद्रादिभेदादुपपाद्यम् ११ भूतश्रियंचतुर्विधभूतशोभाम् ॥ त्रिजगद्गतसर्वपदार्थचेष्टनायरचितायंत्ररज्जवइवइच्छाद्याःशक्तयस्तस्यशरीरगानाड्यश्चिंतनीयाः १२ १३ १४ रूपभेदैरनंतानांपदानामाधारोवाच्यस्तद्भेदपरित्यागेएकपदस्याधारोलक्ष्यायासत्तातन्मात्रैकविग्रहः १५ द्वारपालकःअविशुद्धिकालेमनस्रोतःप्रवेशनिरोधकोविशुद्धौतुप्रवेशानुकूलइति १६ स्वांगेमायाशबलरूपेअवयवतामेकदेशताम् ॥ अथवासर्वप्राणिनांश्रवणेक्षणशिरःपाण्याद्यवयवास्तस्यैवेतिविश्वरूपंचिंतनीयमित्याह ॥ विचिंतयेदित्यादिना १७ १८

१९ तथांचिंतनेप्यसंगाद्वयतावस्तुतस्तस्यनविस्मर्तव्येत्याह ॥ सर्वतइति २० सर्वस्यएकंसाधनंसततास्फूर्तिप्रदम् ॥ इतिउक्तप्रकारेण २१ उपाह्रियतइत्युपहारोगंधपुष्पादिस्तेन २२ तदेवप्रपंचयति ॥ नेति २३ इतरैश्छत्रचामरदर्पणाद्यर्पणैः २४ अखंडसाक्षात्कारवृत्तिधारारूढेनस्वेनस्वात्मकेनबोधेन ॥ पूर्वोक्तचिंतनमप्येतदंगमितीयमेवसर्वपूजाभ्यःप्रधानेत्याशये नाह ॥ एतदेवेति २५ अस्याःकालनियमोऽपिनास्तीतिसदैवकार्येत्याह ॥ पश्यन्निति २६ उक्तज्ञानाधारात्मनाध्यानामृतेन २७ परमास्वादयुक्तेनेति ॥ अयंभावः ॥ पुष्पादिविषयार्पणंहिदेवस्यनसाक्षादविच्छिन्नसुखार्पणंकिंतुपरंपरयाल्पतरतदीयसुखाभिव्यंजनंक्षुधितस्यव्रीहिमुष्टचर्पणमिवनतथाप्रीतयेभवति ॥ इदंतुप्रतीचःस्वयमेवशोधनेनानिरतिशयानंदरूपतामाविर्भाव्यतस्यनित्यनिरतिशयस्यात्यंतैकरस्येनशिवायार्पणरूपंपूजनंपरमास्वादनयुक्तमितितदेवतादृशदेवस्यानुरूपंपूजनंसमीहितंनपुष्पादीत्यर्थः २८ अतएवोक्तलक्षणध्यानेनैवसर्वोपचारसिद्धि

सर्वतःस्पर्शनमयंसर्वतोरसनान्वितम् ॥ सर्वत्रश्रवणाकीर्णंसर्वत्रमननान्वितम् १९ सर्वतोमननातीतंसर्वतःपरमंशिवम् ॥ सर्वदासर्वकर्तारंसर्वसंकल्पितार्थदम् २० सर्वभूतांतरावस्थंसर्वंसर्वैकसाधनम् ॥ इतिसंचिंत्यदेवेशमर्चयेद्विधिवत्ततः २१ विधानमर्चनस्येदंशृणुब्रह्मविदांवर ॥ स्वसंविदात्मादेवोयंनोपहारेणपूज्यते २२ नदीपेननधूपेननपुष्पविभवार्पणैः ॥ नान्नदानादिदानेननचंदनविलेपनैः २३ नचकुंकुमकर्पूरभोगैश्चित्रैर्नचेतरैः ॥ नित्यमक्लेशलभ्येनशीतलेनाविनाशिना २४ एकेनैवामृतेनैषबोधेनस्वेनपूज्यते ॥ एतदेवपरंध्यानंपूजैषैवपरास्मृता २५ यदनारतमंतस्थशुद्धचिन्मात्रवेदनम् ॥ पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् २६ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयोभवेत् ॥ ध्यानामृतेनसंपूज्यस्वयमात्मानमीश्वरम् २७ परमास्वादयुक्तेनमुक्तेनकुसुमेहितैः ॥ ध्यानोपहारएवात्मध्यानंत्वस्यसमीहितम् २८ ध्यानमर्घ्यंचपाद्यंचशुद्धसंवेदनात्मकम् ॥ ध्यानसंवेदनंपुष्पंसर्वंध्यानपरंविदुः २९ विनातेनेतरेणायमात्मालभ्यतएवनो ॥ ध्यानात्प्रसादमायातिसर्वभोगसुखश्रियः ३० अयमात्मासुनेभुंक्तेदेहरूपोगृहेयथा ॥ ध्यानेनानेनसुमतेनिमेषांस्तुत्रयोदश ३१ मूढोपिपूजयित्वेशंगोप्रदानफलंलभेत् ॥ पूजयित्वानिमेषाणांशतमेकमितिप्रभुम् ३२ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ पूजयित्वास्वमात्मानंघटिकार्धमितिप्रभुम् ३३ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ ध्यानबल्युपहारेणस्वयमात्मानमात्मना ३४ घटिकांपूजयेद्यस्तुराजसूयंलभेतसः ॥ मध्याह्नपूजनादित्थंराजसूयैकलक्षभाक् ३५

रित्याह ॥ ध्यानमिति ॥ ध्यानाभिव्यक्तसंवेदनंचैतन्यंपुष्पप्रयोजनरूपत्वात्पुष्पम् ॥ एवंसर्वमुपचारंसंवेदनमेवविदुः ॥ असंविदितोपचारभोगाप्रसिद्धेरिति २९ प्रसादंस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ किंततस्तत्राह ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषांमनुष्यादिहिरण्यगर्भांतानांभोगसुखश्रियः ॥ अयंप्रसन्नआत्माभुंक्तेइतिपरेणान्वयः "योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् ॥ सोश्नुतेसर्वान्कामान्त्सह"इतिश्रुतेः ३० यथादेहरूपोदेहाभिमानीस्वगृहेभोगान्भुंक्तेतद्वत् ॥ तेनापिविषयसंस्पर्शजन्यवृत्त्यभिव्यक्तात्मसुखस्यैवानुभवात् ॥ ब्रह्मात्मसुखेसर्वसुखानामंतर्भावादितिभावः ॥ इदानींतत्त्वसाक्षात्काराभावेपियथोक्तध्यानमात्रेणापितदुत्कर्षानुसारिफलोत्कर्षमाह ॥ ध्यानेनेत्यादिना ३१ ३२ ३३ ३४ ननुघटिकार्धध्यानेअश्वमेधसहस्रफलंचेद्घटिकाध्यानेततोप्यधिकंफलंवाच्यम् ॥ तत्कथमेकराजसूयफलकीर्तनम् ॥ नह्यश्वमेधाद्राजसूयस्यफलमधिकम् ॥ बृहदारण्यकेभुज्युप्रश्ने"क्वन्वश्वमेधयाजिनोगच्छंतीति द्वात्रिंशतंवैदेवरथाह्न्यान्ययंलोके"इत्यादिनापृथिवीसमुद्रादिपरिमाणमुक्त्वा "ततःपरतस्तद्यावतीक्षुरस्यधारायावद्वामक्षिकायाःपत्रंतावानंतरेणाकाशे" इतिब्रह्मांडस्वर्परद्वयसंधिमुक्त्वातानिंद्रः

सुपर्णोभूत्वावायवेप्रायच्छत्तान्वायुरात्मनिस्थित्वातत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोभवन्नित्यश्वमेधयाजिनांब्रह्मांडखर्परसंधिद्वारावायुनाबहिर्निःसार्यसर्वकर्मफलोत्कर्षस्थानप्रापणश्रवणविरोधात् "ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांनपरंपुण्यपापयोः"इतिप्रसिद्धेः ॥ पूर्वरामायणेइलोपाख्याने"नाश्वमेधात्परोयज्ञःप्रियश्चैवमहात्मनः"इतिश्रीरामवचनविरोधाच्छारीरकेइतरकर्मिणांधूमादिमार्गेणचंद्रमंडलप्राप्तिरेवाश्वमेधयाजिनएकस्यत्वर्चिरादिमार्गेणब्रह्मलोकावाप्तिरितिसिद्धांताधिकरणाच्चाश्वमेधस्यराजसूयापेक्षयाफलाधिक्यस्यसिद्धत्वादितिचेत् ॥ नैपदोषः ॥ परस्यपूर्वाविरोधेनाबाधकत्वादेवोपपत्तेः ॥ यत्रघटिकार्धपूजनेनाश्वमेधसहस्रफलंतत्रघटिकामात्रपूजननतस्यद्वैगुण्यंप्राप्तमेवतत्रराजसूयफलंस्वाराज्यलक्षणंश्रूयमाणमितरेपामश्वमेधयाजिनांस्वाराज्येपर्यवस्यतीतिप्रजाभ्योराज्ञइवमहान्भोगोत्कर्षोघटिकापूजकस्यसिद्धयति ॥ नचात्रतक्रकौंडिन्यन्यायाश्रयणंयुक्तम् ॥ वाक्यवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ तथाचेदृशेविषयेमहाभाष्येउक्तम् ॥ " असतिस्वल्पेपिसंभवेबाधनंभवतिअस्तिचसंभवोयदुभयंस्यादिति" ॥ नाप्यत्रापच्छेदाधिकरणन्यायावसरः ॥ अदक्षिणत्वसर्ववेदसदक्षिणत्वयोरिवब्रह्मलोकतत्स्वाराज्यफलयोर्विरोधाभावादितिविशेषद्योतनायतु॥द्वः ३५ दिवसमिति ॥ चिरैकाभ्येज्ञानोदयावश्यंभावादितिभावः ३६ उक्तांबाह्यपूजांप्रशंसन्नुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ हेआत्मन्इतिप्रेमातिशयेनवसिष्ठसंबोधनम् ॥ एतदुक्तलक्षणंपूजनंयस्तुनरः

दिवसंपूजयित्वैवंपरेधाम्निवसेन्नरः ॥ एषोसौपरमोयोगएषासापरमाक्रिया ॥ बाह्यसंपूजनंप्रोक्तमेतदुत्तममात्मनः ३६ एतत्पवित्रमखिलाघविघातहेतुंयस्त्वाचरिष्यतिनरःक्षणमप्यखिन्नः ॥ तंवंदयिष्यतिसुरासुरलोकपूगःप्राप्तास्पदंजगतिमामिवमुक्तमात्मन् ३७ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू० बाह्यपूजनंनामाऽष्टत्रिंशःसर्गः ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ पावनंपावनानांयद्यत्सर्वतमसांक्षयः ॥ तदिदानींप्रवक्ष्येहमंतःपूजनमात्मनः १ गच्छतस्तिष्ठतश्चैवजाग्रतःस्वपतोपिच ॥ सर्वाचारगतापूजानित्यंध्यानात्मिकात्वियम् २ नित्यमेवशरीरस्थमिमंध्यायेत्परंशिवम् ॥ सर्वप्रत्ययकर्तारंस्वयमात्मानमात्मना ३ शयानमुत्थितंचैवव्रजंतमथवास्थितम् ॥ स्पृशंतमभितःस्पृश्यंत्यजंतमथवाभितः ४ भुंजानंसंत्यजंतंचभोगानाभोगपीवरान् ॥ बाह्यार्थपरिकर्तारंसर्वकार्यस्वरूपदम् ५ देहलिंगेषुशांतस्थंव्यक्तलिंगांतरादिकम् ॥ यथाप्राप्तार्थसंवित्त्याबोधलिंगंप्रपूजयेत् ६ प्रवाहपतितार्थस्थःस्वबोधस्नानशुद्धिमान् ॥ नित्यावबोधार्हणयाबोधलिंगंप्रपूजयेत् ७ आदित्यभावनाभोगभावितांबरभास्वरम् ॥ शशांकभावनाभोगभावितंदुतयोदितम् ८

अखिन्नोविक्षेपखेदशून्यःसन्क्षणमप्याचरिष्यतितंक्रमात्सर्वबंधमुक्तमतएवप्राप्तास्पदंसुरासुरलोकपूगोजगतिमामिववंदयिष्यतिअभिवादनस्तुत्यादिनापूजयिष्यतीत्यर्थः ३७ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशोनि०पू०अष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शब्दादिविषयैःप्राप्तैःरंगप्रत्यंगभासितुः ॥ प्रत्यगात्मशिवस्यात्रह्यंतःपूजोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्वेषांतमसामज्ञानानांक्षयहेतुत्वात्क्षयः १ सर्वेष्वाचारेषुव्यवहारेषुगताअनुगता २ सर्वेषांप्रत्ययानांकर्तारंसन्निधिमात्रेणजनयितारंबोधयितारंच ३ स्पृश्यंस्पर्शादिविषयंस्पृशंतंभुंजानम् ॥ अथवाउद्वेगात्त्यजंतम् ४ तदेवरपष्टमाह ॥ भुंजानमिति ॥ बाह्यार्थानांजाग्रदादिविषयाणांपरिकर्तारंस्वाध्यारोपेणनिर्मातारम् ॥ सर्वेषांकार्याणांस्वरूपदंस्वसत्ताप्रदम् ५ स्वदेहलक्षणेषुलिंगेषु ॥ तथाहि॥पद्माद्यासनस्थःपरःप्रसारितपाणिर्बद्धांजलिर्देहःशिवलिंगाकारोभवतीतिप्रसिद्धम् ॥ अतएवत्यक्तंमृद्दारुशिलादिलिंगांतरंआदिपदात्प्रतिमांतरंचयत्र॥शांतेनिर्विक्षेपस्वभावेस्थितंबोधलिंगम् ६प्रारब्धप्रवाहपतितेष्वर्थेषुभोगेषुस्थितः॥प्रसक्ताशुद्धिरपिपुनःपुनरसंगविशुद्धात्मबोधलक्षणेनस्नानेनसदाशुद्धिमान्७तादृशपूजनेयदिमनस्तमसिमज्जतितदांतर्बहिश्चसर्वनभःपरिपूर्णमखंडितमद्वयमादित्यमंडलंस्वंभावयेद्यदितुपरितापेनिमज्जतितादातादृशचंद्रमंडलतयाउदितंस्वंभावयेदित्याह॥आदित्येति॥आदित्यात्मनाभावनात्कल्पितेनाभोगेनविस्तृतस्वसंस्थानेनभावितेपूर्णेहार्दबाह्यांबरेभास्वरम् ८

बाह्यांतरबुद्धिवृत्तिप्रतिभासेषुउद्भासितपदार्थौघेषुवानुस्यूतायानित्यात्रगतरूपासंवित्तद्रूपम् ॥ वहंतंस्वाभासान्बहिर्विषयदेशेप्रापयंतम् ९ रस्यतइतिरसःशब्दादिविषयस्तंस्वानंदरसेनैवरसीकृत्यमधुरीकृत्य आस्वादयंतमिवेतिशेषः ॥ प्राणस्वांतलक्षणौउदात्तौउत्कृष्टौतुरंगमौयस्य १० ११ "यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयति"इतिभगवदुक्तरीत्यारुम्यक्संविदितसर्वांगौघम् ॥ भावैर्विषयभावनैरभावनैश्चभावितंलक्षितम् ॥ आभासेभ्यःसर्वप्रकाशेभ्योपिभूरिभास्वरम् ॥ विशेष्यस्यसापेक्षत्वेसामर्थ्याविघातात्समासः १२ निष्कर्पेनिष्कलमन्यथासकलम् ॥ व्योम्निहृदयाकाशेचरणशीलम् ॥ अंगांगसंविदंप्रत्यंगव्यापिबोधरूपम् १३ तदेवाविवृणोति ॥ मनोमननेति १४ षट्त्रिंशत्पदानिशैवशास्त्रप्रसिद्धषट्त्रिंशत्तत्त्वानितपांचरमस्थानस्थम् ॥ कालीरौद्रीकलविकरणीत्यादिशक्तिविभागेउन्मन्यामनोन्मन्याअंतदशामप्यतिगतम् ॥ शिवयोगप्रसिद्धावाउन्मन्यंतदशासबीजसमाधिरूपातदातिगतम् ॥

प्रतिभासपदार्थौघनित्यात्रगतसंविदम् ॥ द्वारैर्वहंतंशारीरैर्मुखेप्राणस्वरूपिणम् ९ रसीकृत्यरसंप्राणस्वांतोदात्ततुरंगमम् ॥ प्राणापानरथारूढंगूढमंतर्गुहाशयम् १० ज्ञातारंज्ञेयदृष्टीनांकर्तारंसर्वकर्मणाम् ॥ भोक्तारंसर्वभोज्यानांस्मर्तारंसर्वसंविदाम् ११ सम्यक्संविदितांगौघंभावाभावनभावितम् ॥ आभासभास्वरंभूरिसर्वगंचिंतयेच्छिवम् १२ निष्कलंसकलंचैवदेहस्थंव्योमचारिणम् ॥ अरंजितंरंजितंचनित्यमंगांगसंविदम् १३ मनोमननशक्तिस्थंप्राणापानांतरोदितम् ॥ हृत्कंठतालुमध्यस्थंभ्रूनासापुटपीठगम् १४ षट्त्रिंशत्पदकोटिस्थमुन्मन्यंतदशातिगम् ॥ कुर्वंतमंतःशब्दादींश्चोदयंतंमनःखगम् १५ विकल्पिन्यविकल्पेचद्विविधेवाक्पथेस्थितम् ॥ तिलेतैलमिवांगेषुसर्वेष्वेवांतरंस्थितम् १६ कलाकलंकरहितंकठिनंचकलागणैः ॥ एकदेशेसुहृत्पद्मेसर्वदेहेचसंस्थितम् १७ चिन्मात्रममलाभासंकलाकलनकल्पनम् ॥ प्रत्यक्षदृश्यंसर्वत्रस्वानुभूतिमयात्मकम् १८ प्रत्यक्चेतनमात्मीयमर्थित्वेनपुनःस्थितम् ॥ पदार्थानामुपेत्याशुक्षणाद्द्वित्वमिवागतम् १९ सहस्तपादावयवःसकेशनखदंतकः ॥ स्वदेहसंविदाभासोदेवोयमितिभावयेत् २० विचित्राःशक्तयोबह्वचोनानाचारामनोदृशाम् ॥ उपासतेमामानिशंपत्न्यःकांतमिवोत्तमम् २१ मनोमेद्वारपालोयंनिवेदितजगत्त्रयः ॥ चिंतेयंमेप्रतीहारीद्वारस्थाशुद्धरूपिणी २२ शक्तिर्ममात्मिकाबुद्धिःक्रियाचैववरांगना ॥ ज्ञानानिचविचित्राणिभूषणान्यंगगानिमे २३ कर्मेंद्रियाणिद्वाराणिबुद्धींद्रियगणैःसह ॥ अयंसोहमनंतात्माव्यवच्छेदोज्झिताकृतिः २४ तिष्ठामिभरितेकात्मापूर्णःसर्वात्रपूरकः ॥ इतिदैवीमुपाश्रित्यस्वच्छामात्मचमत्कृतिम् २५

चोदयंतंप्रेरयंतम् १५ व्यवहारेविकल्पिनिनिर्बीजसमाधिमोक्षयोरविकल्पेचवाच्यलक्ष्यरूपेवाक्पथे १६ कलागणैर्भूतमात्राभिः ॥ स्थूलदेहात्मनापरिणतैःकठिनंमूर्तंच १७ कलाकलनानामव्यासविकल्पानांकल्पनमधिष्ठानम् ॥ अधिकरणेल्युट् १८ पुनःस्वस्वरूपविस्मरणाद्भोगार्थित्वेनस्थितम् ॥ स्वातिरिक्तपदार्थानांवेषंस्वयमेवोपेत्यआशुक्षणात्स्वसंकेतादेवद्वित्वमागतमिवस्थितम् १९ स्वदेहसंविदआभासःपरिचायिकायस्य २० २१ सन्मात्रगोचरत्वाच्छुद्धरूपिणी २२ आत्मिकाआत्मवत्परप्रीतिविषयीकृताबुद्धिर्ज्ञानशक्तिः ॥ क्रियाप्राणशक्तिःविचित्राणिशास्त्रीयाणिलौकिकानिचज्ञानानिभूषणानि २३ २४ दैवीमलौकिकीमात्मचमत्कृतिंप्रत्यक्तत्वपरिचयम् २५

तादृशपूजापरिपाकफलान्याह ॥ नास्तमेतीत्यादिना २६ अंतःसमः ॥ बहिश्चसमैर्जीवन्मुक्तैःसमआचारोयस्य २७ २८ कोस्यदेवःकथमादेहमर्चयतीतितत्राह ॥ चित्तत्त्वेत्यादिना २९ वस्तुनात्रिपुटीरूपेण ॥ देवचिद्वर्येऐंद्रियकवृत्तिप्रतिबिंबचिद्वचःपरंतद्बिंबभूतम् ३० सर्वेणार्थेनबाह्याभ्यंतरवस्तुना ॥ अपूर्ववस्तुनिगंधपुष्पाद्युपचारवस्तुनि ३१ प्राप्तदेहतयाप्रामब्राह्मण क्षत्रियादिरत्रशरीरोचितयायथाशास्त्रमर्थक्रिययाव्यवहारेण ॥ काम्यंतइतिकामादेहधारणमात्रनिमित्तान्नपानादयस्तेषांसंसेवनेन ३२ तदेवस्पष्टमाह ॥ भक्ष्येति ३३ संबुध्यतत्त्वतोज्ञात्वा ॥ तथाचयावत्तदज्ञानंतावद्विषयसुखोपभोगेनप्रसंजितव्यमितिभावः ३४ एवंयथाप्राप्तदुःखभोगेपिपूजाबुद्धिरेवकार्यानोद्वेगइत्याह ॥ आधीति ३५ जगतःस्थितेःसंबंधिनांसमस्तानां

देवत्वपरिपूर्णोंतरदीनात्मावतिष्ठते ॥ नास्तमेतिनचोदेतिनतुष्यतिनकुप्यति २६ नतृप्तिंनक्षुधंयातिनाभिवांछतिनोज्झति ॥ समःसमसमाचारःसमाभासः समाकृतिः २७ सौम्यतामलमायातःसमंतात्सुंदराशयः ॥ आदेहमेकएवासावव्युत्पन्नमहामतिः २८ देवार्चनंकरोत्येवदीर्घदीर्घमहर्निशम् ॥ चित्तत्त्वचलितोदेहोदेवोस्यसमुदाहृतः २९ यथाप्राप्तेनसर्वेणतमर्चयतिवस्तुना ॥ समयासर्वयाबुद्ध्याचिन्मात्रंदेवचित्परम् ३० यथाप्राप्तक्रमोत्थेनसर्वार्थेनसमर्चयेत् ॥ मनागपिनकर्तव्योयत्नोत्रापूर्ववस्तुनि ३१ प्राप्तदेहतयानित्यंतथार्थक्रिययानया ॥ कामसंसेवनेनाथपूजयेच्छोभनंविभुम् ३२ भक्ष्यभोज्यान्नपानेननानाविभवशालिना ॥ शयनासनयानेनयथाप्तेनार्चयेच्छिवम् ३३ कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना ॥ सुखेनसर्वरूपेणसंबुध्यात्मानमर्चयेत् ३४ आधिव्याधिपरीतेनमोहसंरंभशालिना ॥ सर्वोपद्रवदुःखेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ३५ समस्तैश्चसमस्तानांचेष्टानांजगतःस्थितेः ॥ मृतिजीवितस्वप्नाद्यैःप्राप्तैरात्मानमर्चयेत् ३६ दारिद्र्येणाथराज्येनप्रवाहपतितात्मना ॥ विचित्रचेष्टापुष्पेणशुद्धात्मानंसमर्चयेत् ३७ नानाकलहकल्लोलललनोल्लासशालिना ॥ रागद्वेषविलासेनसौम्यमात्मानमर्चयेत् ३८ सतांहृदयगामिन्यारूढयाशशिशीतया ॥ मैत्र्यामाधुर्यधर्मिण्याहृत्स्थमात्मानमर्चयेत् ३९ उपेक्षयाकरुणयासदामुदितयाहृदि ॥ शुद्धयाशक्तिपद्धत्याबोधेनात्मानमर्चयेत् ४० आकस्मिकोपयातेनस्थितेनानियतेनच ॥ भोगाभोगैकभोगेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ४१ भोगानामनिषिद्धानांनिषिद्धानांचसर्वदा ॥ त्यागेनवातिरागेणस्वात्मानंशुद्धमर्चयेत् ४२ ईहितानीहितौघेनयुक्तायुक्तमयात्मना ॥ त्यक्तेनात्तेनचार्थेनह्यर्थानामीशमर्चयेत् ४३ नष्टंनष्टमुपेक्षेतप्राप्तंप्राप्तमुपाहरेत् ॥ निर्विकारतयैतद्धिपरमार्चनमात्मनः ४४ सर्वदैवसमग्रासुचेष्टानिष्टासुदृष्टिषु ॥ परमंसाम्यमाधायनित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् ४५ सर्वंविंदेतसुशुभंसर्वंविद्याच्छुभाशुभम् ॥ सर्वमात्ममयंकुर्यान्नित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् ४६

चेष्टानांफलैरितिशेषः ३६ ३७ ३८ तर्हिकिंकलहादिपरेणाभिभाव्यंनेत्याह ॥ सतामिति ३९ कलहाद्यप्रसक्तावुपायमाह ॥ उपेक्षयेति ॥ शक्तिःक्रोधादिनिग्रहसामर्थ्यंतत्पद्धत्या ॥ ४० एवंभोगलंपटनापिनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ आकस्मिकेति ॥ भोगाभोगेषुभोगसमूहेष्वेकस्यकस्यचित्कदाचिद्भोगेन ४१ अनिषिद्धानांनिषिद्धानांचसर्वदात्यागेनेतिमुख्यःकल्पः ॥ अथवाक्वचिदनिषिद्धानांरागेणेतिगौणः ४२ अयुक्तमयात्मनात्यक्तेनयुक्तमयात्मनआत्तेनेतिव्युत्क्रमेणान्वयः ॥ अर्थानामीशंभोक्तारम् ४३ इदानींमुख्यार्चनसारमाह ॥ नष्टमित्यादिना ॥ उपेक्षेतनानुशोचेत् ४४ ४५ ब्रह्मैवेतिदृष्ट्यासर्वंशुभमेवेतिविंदेतगृह्णीयात् ॥ ब्रह्मसंदलितमायामयत्वदृष्ट्यातुसर्वंशुभाशुभंसंमिश्रमितिविद्यात् ॥ उभयथापिसाम्येनवैषम्यदर्शननिमि

त्ताभावादात्मैवात्ममयमितिवाआत्मप्रचुरमात्ममयमितिवाकुर्यात्पश्येत् ४६ उक्तरीत्यासुसमंबुद्ध्वा ४७ इतित्रिभागंभेदम् ४८ सर्वदाप्राप्तेनसर्वाकारविकारिणासर्वप्रकारेणसर्वरूपे णनाम्नाचसर्वंसर्वात्मकमात्मानमर्चयेत् ४९ मिथ्यात्वबुद्ध्यापरित्यज्यस्त्रात्ममात्रताबुद्ध्याउभयोराश्रयणेनस्वीकारेणापि ५० भोगभूमयःसुखदुःखहेतवोविषयाः ५१ तुच्छासुअपमाना दिदृष्टिषुअतुच्छासुवधबंधसर्वस्वनाशादिदृष्टिषुपतितआपतितःप्रसक्तउद्वेगोनानुगंतव्यः ॥ पतितेष्वितिपाठेआपतितेषुचिरमातेंष्वनुवृत्तेषुऋजुवक्रशीतदाहादिचित्रपदार्थेषुव्योम्नेवेतिदृष्टांते योज्यम् ५२ ५३ ननुविचित्रदुःखरागद्वेषादिविकारहेतवःशुद्ध्यशुद्धिकटुतिक्तादि विषमरसाभोग्यद्रव्यश्रियःकथमविकारंग्रहीतुंशक्याइतिचेदेकेनसमरसेनसर्वेषांवैषम्यनिरासेनमधुरी करणादित्याशयेनाह ॥ आत्मार्चनेति ॥ परिभाविताआछादिताःसत्योनअम्लानकट्व्यःकिंतुमधुरैकरसाभवंतीतिपरेणान्वयः ५४ ५५ आनंदैकरसविवर्त्तत्वेनसमतादर्शनाद्भातासा

आपातरमणीयंयद्यच्चापातसुदुःसहम् ॥ तत्सर्वंसुसमंबुद्ध्वानित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् ४७ अयंसोहमयंनाहंविभागमितिसंत्यजेत् ॥ सर्वंब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्यात्मा र्चाव्रतंचरेत् ४८ सर्वदासर्वरूपेणसर्वाकारविकारिणा ॥ सर्वंसर्वप्रकारेणप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ४९ अनीहितंपरित्यज्यपरित्यज्यतथेहितम् ॥ उभयाश्रयणेना पिनित्यमात्मानमर्चयेत् ५० नवांछतानत्यजतादैवप्राप्ताःस्वभावतः ॥ सरितःसागरेणेवभोक्तव्याभोगभूमयः ५१ उद्वेगोनानुगंतव्यस्तुच्छातुच्छासुदृष्टि षु ॥ व्योम्नाचित्रपदार्थेषुपतितोह्याततेष्विव ५२ देशकालक्रियायोगाद्यदुपैतिशुभाशुभम् ॥ अविकारंगृहीतेनतेनैवात्मानमर्चयेत् ५३ आत्मार्चनवि धानेस्मिन्प्रोक्ताद्रव्यश्रियस्तुयाः ॥ एकेनैवसमेनैतारसेनपरिभाविताः ५४ नाम्लानकट्व्योनोतिक्तानकषायाश्चकाश्चन ॥ चित्रैरपिरसैर्दिग्धामधुराए वताःकिल ५५ समतामधुरास्यारसशक्तिरतींद्रिया ॥ तयायद्भावितंचेत्यममृतंतत्क्षणाद्भवेत् ५६ समतामृतरूपेणयद्यन्नामविभाव्यते ॥ तत्तदायातिमा धुर्यंपरमिंदोरिवच्युतम् ५७ समताकाशवद्भूत्वायत्तुस्याल्लीनमानसम् ॥ अविकारमनायासंतदेवार्चनमुच्यते ५८ पूर्णंदुनेवपूर्णेनभाव्यंसमसमत्विषा ॥ स्व च्छेनचिद्घनैकेनज्ञनाप्युपलरूपिणा ५९ अंतराकाशविशदोबहिःप्रकृतकार्यकृत् ॥ रंजनामिहिकामुक्तःसंपूर्णोज्ञउपासकः ६० स्वप्नेप्यदृष्टहृल्लेखमज्ञाना भ्रपरिक्षये ॥ शांताहंतादिभिर्हिकेज्ञःशरद्व्योमराजते ६१ सोमार्कमस्तमितमानसमातृमेयंसद्यःप्रसूतशिशुवेदनवद्वितानम् ॥ पश्यन्प्रशांतमतिचेतनचि त्तबीजंजीवन्ननुत्तमपदस्थितएवतिष्ठ ६२

मविकारेणग्रहणसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ समतेति ॥ रसशक्तिः"रसोवैसः"इति श्रुतिदर्शितआत्मा ५६ इंदोश्च्युतममृतमिव ५७ ब्रह्मैक्यदर्शनलक्षणयासमतयास्वयमाकाशवद्भूत्वालीनमानसंयथास्यात्तथायदवस्थानंतदेवमुख्यमर्चनमित्यर्थः ५८ उपलरूपिणास्फ टिकशिलावन्निर्मलदृढेन ५९ ईदृशोज्ञस्तत्त्वविदेवउपासकोमुख्योमत्पूजकइत्यर्थः ६० नदृष्टोहृदयंलिखतीतिहृल्लेखःकामोविद्युदादिश्चयस्मिन् ॥ ज्ञस्तत्त्वविदेवशरद्व्योम ६१ आनंदा मृतपरिपूर्णत्वात्सोमएवसन्निष्कलंकस्वप्रकाशातिशयादर्कस्तथाविधंअस्तमितानिमानसंमनोवृत्तिर्मातामेयंचयत्रतथाभूतं सद्यःप्रसूतस्यशिशोर्वेदनवद्वितानंविगतविकल्पविस्तारंचेतनस्याविद्या मासस्यचित्तस्यचबीजंमूलभूतंस्वात्मशिवंप्रशांतमतियथास्यात्तथापश्यन्सन्त्वमनुत्तमेजीवन्मुक्तपदेस्थितस्तद्भावेनैवातिष्ठसैवपरापूजेत्यर्थः ६२

विस्तरोक्तंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ देशेति ॥ शांतासकलाईहामनोरथायस्यास्तथाविधयाधियास्वात्मनितिष्ठ ॥ सैवमुख्याशिवपूजेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू० एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ७ ॥ ॥ पूज्यपजकपूजादिविकल्परहितःशिवः ॥ परिशुद्धचिदात्मैवदेवतातत्त्वमीर्यते १ आत्मविदःकृताकृतंसर्वमपिकर्मशिवार्चनमेवेत्याह ॥ यथाकालमिति ॥ यथारंभंयथाशक्ति १ तत्कुतस्तत्राह ॥ तेनैवेति ॥ तेनतादृशपूजनेनैवतथास्थितेनपारमार्थिकेनस्वरूपेणआह्लादंनिरतिशयानंदस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ प्रकटतामावरणभंगमायाति २ ननुस्वाभाविकचेष्टासर्वापिरागद्वेषमूलतयानर्थहेतुःसाकथंपूजनंस्यादितिचेत्स्वात्मव्यतिरेकेणरागद्वेषविकल्पादर्शनादेवेत्याह ॥ रागेति ३ राजत्वंसंपत् ॥ दीनत्वंदारिद्र्यम् ॥ आदिपदादशनायापिपासादयोगृह्यंते ॥ तेषांवेदनमध्यारोपणम् ॥ देवेपुष्पपत्राद्यारोपणस्यैवपूजात्वप्रसिद्धेरितिभावः ४ तथाचनित्यस्याशिवस्यआत्मनःप्रतीचश्चवियदादिलक्षणस्यजाग्रदा

देशकालकरणक्रमोदितैःसर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः ॥ नित्यमर्चयशरीरनायकंतिष्ठशांतसकलेहयाधिया ॥ ६३ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०देवार्चनविधिर्नामएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ यथाकालंयथारंभंनकरोषिकरोषियत् ॥ चिन्मात्रस्यशिवस्यातस्तदेवार्चनमात्मनः १ तेनैवाह्लादमायातियातिप्रकटतांतथा ॥ तथास्थितेनरूपेणस्वेनैवस्वयमीश्वरः २ रागद्वेषादिशब्दार्थानात्मन्यन्यतयामले ॥ संभवंतिपृथग्रूपावह्नौवह्निकणाइव ३ यद्यद्राजत्वदीनत्वसुखदुःखादिवेदनम् ॥ आत्मीयंपरकीयंचतत्तदर्चनमात्मनः ४ विश्वसंवित्तिरेवार्चानित्यस्यात्मनएवच ॥ घटाद्यात्मतयाब्रह्मस्वयमात्मातथैवच ५ शिवंशांतमनाभासमेकंभास्वरमागतम् ॥ जगत्प्रत्ययवत्सर्वमात्मरूपमिदंस्थितम् ६ अहोनुचित्रमात्मैवघटाद्यन्यद्व्यवस्थितम् ॥ जीवादिस्वस्वभावोंतर्नूनंविस्मृतिमानिव ७ सर्वात्मकस्यानंतस्याशिवस्यांतःकिलात्मनः ॥ पूज्यपूजकपूजाख्योविभ्रमःप्रोदितःकुतः ८ नियताकारताशांतेनचसंभवतीश्वरे ॥ यत्रसंकल्प्यतेब्रह्मन्पूज्यपूजामयःक्रमः ९ पूज्यपूजाद्यवच्छिन्नोदेवोनित्यामलात्मनः ॥ सर्वशक्तेरनंतस्यनेश्वरत्वस्यभाजनम् ॥ १० त्रिजगत्प्रमृताच्छाच्छसंविद्रूपस्यचात्मनः ॥ नेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यते ११ देशकालपरिच्छिन्नोयेषांस्यात्परमेश्वरः ॥ अस्माकमुपदेश्यास्तेनविपाश्चिद्विपश्चिताम् १२ तदीयांदृष्टिमुत्सृज्यतथेमामवलंब्यच ॥ समःस्वच्छमनाःशांतोवीतरागोनिरामयः १३

दिलक्षणस्यचविश्वस्यसंवित्तिरारोपएवार्चा ॥ यथावियदादिक्रमेणब्रह्मघटाद्यात्मतयालंक्रियतेस्वयंप्रत्यगात्माचतथैवजाग्रदादिक्रमेणघटाद्यात्मतयैवालंक्रियतइत्यर्थः ५ एवंचैकंशिवरूपंप्रत्यगात्मरूपंवाजगत्प्रत्ययवदागतमिदंसर्वतद्भासाभास्वरंतत्स्थित्यास्थितमित्यर्थः ६ एवंविमर्शेप्रत्यगात्मैवस्वांतर्विस्मृतिमानिवभूत्वाजीवादिस्वस्वभावःअन्यद्घटादिजगद्रूपंचास्थितंनान्यत्किंचिदित्यर्थः ७ एवंतत्त्वतोदर्शनेपूज्यपूजकादित्रिपुटीसर्वापिबाधिताभवतीत्याह ॥ सर्वात्मकस्येति ॥ अंतःपरिच्छेदरूपस्त्रिपुटीविभ्रमःकुतःअसन्नेवेत्यर्थः ८ यत्रयस्यांनियताकारतायांपूज्यपूजादिमयःक्रमःसंकल्प्यतेसानियताकारतापरिच्छिन्नसंस्थानतानसंभवति ९ नित्यामलात्मनइतिहेतुगर्भमीश्वरत्वविशेषणम् १० ईश्वरस्यआकृतेरितिव्यधिकरणेषष्ठ्यौ ॥ व्यपदेशोवाचाभिलापोपिनयुज्यते ११ हेविपश्चिदितिसंबोधनम् ॥ विपश्चिद्भ्योपिविपश्चिताभितिवा १२ इमांमदुक्तामपरिच्छिन्नदृष्टिमवलंब्यकामोपभोगैरर्चयंस्तिष्ठेतिपरंगान्वयः १३

१४ तरलितःशोधनेनदेहात्पृथक्कृतोजीवोयेनतथाविधेसाधौअमानित्वादिगुणवत्यतएवानुरूपमेकंस्वतत्त्वमुक्तपूज्यपूजकादितत्त्वविमर्शेनाधिगतवति अतएवनिरस्तमायाकलंकेपरितस्तत्कार्य
प्रपंचशून्येचत्वयिजन्मदुःखादिकिंचिन्नलगति।' यथास्फाटिकाशिलासर्वावयवकेअंकसमीपेपरितोनीलरक्तादिवस्त्वंतरशून्येनवसदनेलेपतःप्रतिबिंबतोवानैल्यादिरंजनकलंकोनलगातितद्वदित्यर्थः
१५ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० ता०निर्वाण०पू०चत्वारिंशःसर्गः॥ ४०॥ शास्त्राचार्यादिसाफल्यंनामभेदप्रकल्पनम् ॥ अध्यारोपक्रमःपश्चादपवादःप्रदर्श्यते ॥ १ ॥ यदुक्तंनेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदे
शोहियुज्यतइत्यादिनापूज्यतत्त्वमरूपकमव्यपदेश्यंतस्यशिवादिशब्दैरपिकथंव्यपदेशइत्याशयेनपृच्छति ॥ शिवइति ॥ यदिशिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंकंचिदपिधर्मंतन्नस्पृशातितर्हिशिवइ
तिकिंनिमित्तमुच्यते ॥ एवंपरंब्रह्मेत्याद्यपिकिंनिमित्तमुच्यतइत्यर्थः १ "ओंतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः"इत्यादिव्यपदेशेषुभिनत्तीतिभेदःपरस्परव्यावर्तकप्रवृत्तिनिमित्तकनामविशे
षःकिंनिमित्तमुच्यतइत्यर्थः २ पृष्टेषुनामसुसदितिनाम्नस्तावत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्यन्नवाच्यम् तदर्थव्यावर्त्यस्याप्रसिद्धेर्व्यावृत्त्यनपेक्षणात् स्वतएवासद्व्यावृत्तत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तताकृततद्व्यावृत्ति
कत्वाभावाच्च ॥ अन्यथातत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यसतःसद्व्यावर्तकत्वायोगात्सत्त्वेवश्यंवक्तव्येतुल्यन्यायेनतत्रापिसच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेववाच्यमेवंतत्रतत्रापीत्यनवस्थापातात् ॥ एवंकिं
चिन्नकिंचिच्छब्दयोरपिइंद्रियावेद्यत्वेनतद्वेद्यधर्मैर्निर्देष्टुमशक्यत्वाद्व्यावृत्तिनिरपेक्षतयैवतत्रप्रवृत्तिसंभवः ॥ नह्यव्यावृत्तंव्यावर्तकधर्मशून्यंवाशब्दानबोधयंत्येवेतिशक्यंवक्तुम् ॥ अव्यावृत

कामोपहारैरभितोयथाप्राप्तैरखिन्नधीः ॥ आत्मानमर्चयंस्तिष्ठसुखदुःखशुभाशुभैः १४ अधिगतवतिसाधौचैकमेवानुरूपंत्वयितरलितजीवेजन्मदुःखादिकिंचित्
नलगतिपरिशून्येसर्वतःस्फाटिकांगेनवसदनइवांकेनिष्कलंकेकलंकः १५ इत्यार्षेवा०वा०देमोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०देवतातत्त्वविचारोनामचत्वारिंशःस
र्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ शिवःकिमुच्यतेदेवपरंब्रह्मकिमुच्यते ॥ आत्माकिमुच्यतेनाथपरमात्माकिमुच्यते १ तत्सत्किंचिन्नकिंचिच्च
शून्यंविज्ञानमेवच ॥ इत्यादिभेदोभगवंस्त्रिलोकेशकिमुच्यते ॥ २ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ अनाद्यंतमनाभासंसत्किंचिदिहविद्यते ॥ इंद्रियाणामगम्यत्वाद्यन्नकिं
चिदिवस्थितम् ॥ ३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यदिंद्रियाणांबुद्ध्यादियुक्तानामप्यदृश्यताम् ॥ गतंतत्कथमीशानत्वशंकेनोपगम्यते ॥ ४ ॥ श्रीईश्वरउवाच
योमुमुक्षुरविद्यांशःकेवलोनामसात्विकः ॥ सात्विकैरेवसोविद्याभागैःशास्त्रादिनामभिः ५

निर्द्धर्मकादिशब्दानांबोधकत्वस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥ नहिनिर्द्धर्मकत्वंधर्मः अव्यावृतंचव्यावृत्तेभ्योव्यावृत्तमितिवक्तुंशक्यम् ॥ स्वमातावंध्येतिवद्व्याहतत्वात् ॥ एवंचाशिवादिशब्दानाम
पिनिर्दोषनिरतिशयानंदस्वरूपमात्रेनिमित्तनिरपेक्षैवप्रवृत्तिस्तुल्यन्यायादुपपन्ना तत्स्वरूपप्रयुक्तैववाशिवेदुःखादिव्यावृत्तिरपीतिननामभेदानुपपत्तिरित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अनाद्यंतमिति ॥
अनाद्यंतमाद्यंतपरिच्छेदाभ्यांस्वतोव्यावृत्तम् ॥ अनाभासमाभासांतरनिरपेक्षंस्वयंज्योतिः ॥ ईदृशंसद्वस्तुइहस्वेमहिम्निस्वतएवविद्यतेनदेशकालधर्मज्योतिरादिपरापेक्षसत्तयापराधीनव्यावृ
त्त्याचेत्यर्थः ॥ इवकारस्तत्रकिंचित्त्वादेरपिमिथ्यात्वद्योतनार्थः ३ मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानामिंद्रियगृहीतार्थमात्रगोचरसंकल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानस्मरणहेतुत्वादिंद्रियागम्यत्वोक्त्याबु
द्ध्याद्यगम्यत्वमप्यर्थादुक्तमेव ॥ नचबुद्ध्याप्यगम्यस्यबोधेकश्चिदुपायःसंभवतीतिसतोपितस्यबोधोपायासंभवात्अशंकेनउपायासंभवशंकारहितेनाधिकारिणातद्ब्रह्मकथमुपगम्यतेअधिगम्यते
साक्षात्क्रियतइत्यर्थः ४ प्रमाणजन्ययाशुद्धसात्विकभागपरिणामरूपयाब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यावरणमपनीयते ॥ आवरणापगमेतुब्रह्मस्वप्रकाशत्वादेवतत्त्वतोभाति ॥ सएवास्यसाक्षात्कारो
नबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तचिद्व्याप्तिरूपोमुमुक्षुर्मोक्षेच्छुर्मनोलक्षणःशमदमादिसाधनपरिशुद्धत्वात्केवलःसात्विकोऽविद्यांशःससच्छास्त्रगुरुसत्संगादिनामभिःसात्विकैरेवाविद्याभागैःसंपादितयाश्रेष्ठ

याश्रवणमननिदिध्यासनसाक्षात्कारांतस्ववृत्तिपरंपरयाबहुतरजन्मसंचितयज्ञदानादिसुकृतसंभृतत्वाच्छ्रेष्ठांसकार्याविद्यांक्षालयन्नेवचिरंतिष्ठति ५ ६ किंततस्तत्राह ॥ काकेति ॥ ततश्चिरा
भ्यासात्काकतालीयन्यायेनभाग्यपरिपाकादुत्थितयापूर्णब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यायाः क्षयेनिःशेषाच्छेदेआगतेसतिअनावरणआत्माआत्मनैवात्मानंप्रपश्यतिवास्तवस्वप्रथास्वभावएवात्रातिष्ठत
इत्यर्थः ॥ आत्मस्वभावस्यएषउक्तस्वप्रकाशस्वरूपपारिशेषएवनिश्चयः ॥ असंदिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्कारोनान्यादृशइत्यर्थः ॥ अथवाअविद्यास्वभावस्यैषउक्तप्रकारएवक्षयनिश्चयोनान्यादृ
शइत्यर्थः ७ अविद्यांशेनैवाविद्याक्षयेआत्मनैवात्मनैर्मल्यसिद्धौचदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ शिशुर्बालोद्वेअंगारेगृहीत्वापरस्परंनिघर्षणक्रीडाव्यसनीअंगारयोः क्षयात्प्रक्षालितेपिहस्तेपुनःपुनस्त
न्निघर्षणेनकरनैर्मल्यंनाप्नोति ॥ निघर्षणोपजनितरेणुपरंपरालक्षणकार्ष्ण्येनांगारयोःक्षयेतुक्षालयन्पुनरंगारालाभात्करस्यस्वतःसिद्धमेवनैर्मल्यंसौंदर्यंस्वतएवप्राप्नोतियथातथासात्विकस्तामस
श्चाविद्याभागाःशास्त्राद्यैःस्वभागांतरैःसहायैर्यथाकथंचिदात्मानंविचारयेच्चेद्द्वयोरपिभागयोर्नाशोनिर्मलात्मोदयश्चसिध्यतीत्यर्थः ८ ९ ननुबुद्ध्याआत्माविचार्यनिर्धार्यतेतत्कुतोनबुद्धिदृश्य

अविद्यांश्रेष्ठयाश्रेष्ठांक्षालयन्निहतिष्ठति ॥ मलंमलेनापहरन्युक्तिज्ञोरजकोयथा ६ काकतालीयवत्पश्चादविद्याक्षयआगते ॥ प्रपश्यत्यात्मनैवात्मास्वभावस्यै
षनिश्चयः ७ यथाकथंचिदंगारेनिघृष्यक्षालयञ्छिशुः ॥ करनैर्मल्यमाप्नोतिकार्ष्ण्यंगारक्षयेयथा ८ यथाकथंचिच्छास्त्राद्यैर्भागैर्भागंविचारयेत् ॥ सात्विक
स्तामसोभागोद्वयोरात्मोदयस्तथा ९ पश्यत्यात्मानमात्मैवविचारयतिचात्मना ॥ आत्मैवेहास्तिनाविद्याइत्यविद्याक्षयंविदुः १० यावत्किंचिदिदंवस्तुनाना
नात्मावगम्यताम् ॥ क्रमागुरूपदेशाद्यानात्मज्ञानस्यकारणम् ११ गुरुर्हीद्रियवृत्तात्माब्रह्मसर्वेंद्रियक्षयात् ॥ यद्वस्तुयत्क्षयेप्राप्यंततस्मिन्सतिनाप्यते १२
अकारणान्यपिप्राप्ताभृशंकारणतांद्विज ॥ क्रमागुरूपदेशाद्याआत्मज्ञानस्यसिद्धये १३ क्रमेगुरूपदेशानांप्रवृत्तेशिष्यबोधतः ॥ अनिर्देश्योप्यदृश्योपिस्वयमात्मा
प्रसीदति १४ शास्त्रार्थैर्बुध्यतेनात्मागुरोर्वचनतोनच ॥ बुध्यतेस्वयमेवैषस्वबोधवशतस्ततः १५ गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विनाचात्मानबुध्यते ॥ एतत्संयोगसत्तै
वस्वात्मज्ञानप्रकाशिनी १६ गुरुशास्त्रार्थशिष्याणांचिरसंयोगसत्तया ॥ अहर्निवजनाचारआत्मज्ञानंप्रवर्तते १७ कर्मबुद्धींद्रियाद्यंतसुखदुःखादिसंक्षये ॥
शिवआत्मेतिकथितस्तत्सदित्यादिनामभिः १८ यत्रेदमखिलंनास्तितद्रूपेणैवचास्तिवा ॥ तदाकाशादच्छतरमनंतंसदिवास्तिहि १९ अविश्रांततयायत्रतनु
विद्यैर्मुमुक्षुभिः ॥ विचित्रशुद्धमननकलंककलितात्मभिः २० अदूरएवतिष्ठद्भिर्जीवन्मुक्तस्यदृक्पथे ॥ मोक्षोपासकबोधायशास्त्रार्थरचनायच २१

तात्मनइतिचन्नबुद्धेर्जडायाविचारादौस्वातंत्र्यंकिंत्वात्मैवबुद्ध्याद्युपायैर्विचारादिनाऽविद्यांबाधित्वास्वयंप्रथतइत्याह ॥ पश्यतीति १० अतएवगुरुशास्त्रादिनानाभेदानआत्मानाप्यात्मज्ञानहेत ॥५८॥
वःआत्मस्वरूपस्यतज्ज्ञानस्यसाधनानपेक्षत्वादित्याशयेनाह ॥ यावदिति ११ तत्रोपपत्त्यंतरमाह ॥ गुरुरिति ॥ इंद्रियैर्वृत्तंघटितंयत्पुर्यष्टकंतदात्मा १२ तर्हिकिंगुर्वादयोव्यर्थानेत्याह ॥ अ
कारणानीति ॥ सिद्धयेविस्मृतकंठचामीकरवल्लाभाय १३ प्रसीदतिअभिव्यक्तोभवति १४ एवमावश्यकत्वेकथमकारणत्वोक्तिस्तत्राह ॥ शास्त्रार्थैरिति १५ प्रकाशिनीनभिव्यं
जिका १६ १७ अतएवबोधनिरस्तसर्वामंगलःपरमानंदात्मास्वतएवशिवशब्दार्होनप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षइत्युक्तमित्याह । । कर्मेति १८ इदंजगत्बाधेनास्ति ॥ आरोपेचास्ति ॥ तदधिष्ठानतत्त्वं
अस्तिहिभस्त्येव ॥ व्यावहारिकसद्वैलक्षण्यात्सदिव १९ शिवब्रह्मसदादिनामकल्पनापिजीवन्मुक्तानामधिकारिप्रबोधनायैवेत्याह ॥ अविश्रांतेत्यादिना ॥ मुमुक्षुभिरधिकारिमोचनेच्छुभि

विचित्रस्यजगतःशुद्धस्यतत्त्वस्यचमननंतल्लक्षणोयःशुद्धात्मनिकळंकस्तद्युक्तआत्मामननीयेषाम् २० परमार्थस्यअदूरेसंनिहितेजीवन्मुक्तस्यदृक्पथेतिष्ठद्भिः ॥ मोक्षायस्वोपासकायेभक्तास्तेषांबो
धायशास्त्रार्थस्यतत्त्वतज्ज्ञानतदुपायानांरचनायसम्यगुपपादनाय २१ पुराणानांवेदानांसिद्धांतानांवादरायणसूत्रादीनांसिद्धयेसार्थक्याय २२ पृथक्संज्ञाकल्पिता २३ भोवसिष्ठवियदादिजग
दारोपाधिष्ठानत्वाज्जगत्तत्त्वम् ॥ अवस्थात्रयारोपाधिष्ठानत्वात्स्वंतत्त्वंचयत्सर्वदासर्वप्रकारैःसर्ववस्तूनांसर्वभावनिर्वाहकंतत्केवलंब्रह्मसुखमेवनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीतिनिश्चित्यत्वमास्व २४ २५
एवमुक्तस्थितिरूपंदेवार्चनम् ॥ यत्रयस्मिन्परमशिवपदेअस्मदादयएकैकगुणाभिमानिनोभृत्याइवसृष्ट्यादिकर्मनियताः २६ इदानींवसिष्ठःशुद्धचितिजीवभावतत्संसरणारोपक्रमंजिज्ञासुःपृच्छ
ति ॥ अविद्यमानमिति २७ उत्तरोत्तरारोपेस्थौल्योपचयंवक्तुंपरमसूक्ष्मरूपंमूलंदर्शयति ॥ योसाविति ॥ मेरुरणोरिवेति ॥ चित्सौक्ष्म्यस्यजडसौक्ष्म्यस्यचस्पष्टमेवांतरमितिभावः २८ सा

ब्रह्मेंद्ररुद्रप्रमुखैर्लोकपालैःसुपंडितैः ॥ पुराणवेदसिद्धांतसिद्धयेभावितात्मभिः २२ चिद्ब्रह्मशिवआत्मेशपरमात्मेश्वरादिका ॥ एतास्मिन्कल्पितासंज्ञानिःसं
ज्ञपृथगीश्वरे २३ एवमेतज्जगत्तत्त्वंस्वंतत्त्वंशिवनामकम् ॥ सर्वथासर्वदासर्वसर्वंयत्सुखमास्वभो २४ शिवआत्मापरंब्रह्मेत्यादिशब्दैस्तुभिन्नता ॥ पुरातनैर्वि
राचेतातस्यभेदोनवस्तुतः २५ एवंदेवार्चनंनित्यंज्ञःकुर्वन्मुनिनायक ॥ यत्रास्मदादयोभृत्यास्तत्प्रयांतिपरंपदम् २६ ॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥ अविद्यमानमेवे
दंविद्यमानमिवस्थितम् ॥ यथातन्मेसमासेनभगवन्वक्तुमर्हसि २७ श्रीईश्वरउवाच ॥ योसौब्रह्मादिशब्दार्थःसंविदंविद्धिकेवलम् ॥ स्वच्छनाकाशमप्यस्य
स्थूलंमेरुरणोरिव २८ सावद्यामिहगच्छतीयातिचित्त्वामयोग्यताम् ॥ अप्यवेद्यवतीनूनमुन्मन्यंतपदस्थिता २९ क्षणाद्भावितवेद्यत्वादहंतामनुगच्छति ॥ पु
रुषत्वात्पुमान्स्वप्नेवनवारणतामिव ३० अस्याहंतादिरूपायादेशताकालतांगताः ॥ संपद्यंतेततःशून्यरूपिण्यःसख्यएवताः ३१ ताभिःसंवलितासैवसता
जीवाभिधानिका ॥ भवतिस्पंदविज्ञानापवनस्येवलेखिका ३२ जीवशक्तिस्तथाभूतानिश्चयैकविलासिनी ॥ बुद्धितामनुयातासाभवत्यज्ञपदेस्थिता ३३ श
ब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानशक्त्यानुगम्यते ॥ प्रत्येकंप्रस्फुरत्यंतरप्रदर्शितरूपया ३४ मिलित्वैषगणःक्षिप्रंस्मृतिंसमनुकूलयन् ॥ मनोभवतिभूतात्मबीजंसं
कल्पशाखिनः ३५ आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनंतद्विदुर्बुधाः ॥ अंतस्थयाब्रह्मशक्त्याज्ञरूपंस्वात्मनात्मदृक् ३६ संपद्यमानाएवास्मिंश्चेतसीमाहिशक्तयः ॥पश्चा
दिहबाहिष्ठास्ताउद्यंत्यनुदिताअपि ३७ वातसत्तास्पंदसत्तास्पर्शसत्तातथैवच ॥ त्वक्सत्तातेजसःसत्तातथासत्ताप्रकाशिनी ३८

चिद्वेद्यगोचरसंस्कारोद्बोधाद्वेद्यक
ल्पनोन्मुखीयदाभवतितदाचेतनाच्चितिक्रियामामयोग्याभवतीत्यर्थः ॥ उन्मन्यंतपदेनिर्विकल्पसमाधिप्रसिद्धचिदानंदैकरसस्वभावेस्थितापि २९ ३० इयत्तापौर्वापर्यावगाहनाद्देशताकालतांच
गताःकल्पनाःसंपद्यंतेताश्चाहंतायाःसख्यइत्युत्प्रेक्षा ३१ ताभिर्देशकालकल्पनाभिःसंवलितासाअहंतास्पदगोचरसंस्कारोद्बोधास्पंदविज्ञानासतीपवनस्यलेखिकेवांतःप्राणस्पंदासतीजीवाभिधा
निकाभवति ॥ जीवप्राणधारणेइतिधात्वर्थानुगमादित्यर्थः ३२ एवंनिश्चयसंस्कारोद्बोधाद्बुद्ध्यादिशब्दवाच्याभिभवतीत्याह ॥ जीवेति ३३ ततोवाचिककायिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोद्बो
धाच्छब्दादिशक्त्याअहंतानुगम्यते नप्रदर्शितमत्यंतापिहितंतात्त्विकमात्मरूपंयया ३४ ३५ अंतस्थयाअनावृतसाक्षिरूपयाब्रह्मशक्त्याव्याप्तंजानातीतिज्ञइतिप्रमातृरूपंसंपद्यते ॥ तत्वा
त्मनःस्वप्रकाशताबलादेवेत्याह ॥ आत्मदृगिति ३६ एवमंतःकल्पनाबाह्यदृश्यसत्ताकल्पनायांहेतुरित्याह ॥ संपद्यमानाइति ॥ ताःवक्ष्यमाणाः ३७ तेजसत्तायाःप्रकाशिनीचक्षुःसत्ता ३८

रसयतीतिरसोरसनेंद्रियंतत्सत्ता ३९ हेमशब्देनरजतस्वर्गमयेब्रह्मांडखर्परेग्राह्यं ॥ पीवरीअतिमहतीब्रह्मांडपिंडसत्ता ४० स्वरूपसत्तातादात्म्येनकोडीकृत्यसंगृह्य ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त रपरिणामेनबीजादितांगतमंकुरकांडशाखापत्रादिक्रोडीकृत्यस्फुरतितद्वत् ॥ बीजाद्बीजादितामितिपाठेबीजंतिउत्तरोत्तरबीजानियेभ्यस्तादृशानामंकुरकांडादिपरंपराणामादितांनिदानतांगत म ४१ एतदुक्तंसर्वसत्ताक्रोडीकृतस्वरूपंपुर्यष्टकंस्थूलादिदेहत्रयात्मकम् ॥ अयमेववासनात्मनाआतिवाहिकोदेहः ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चित्स्वरूपंयस्यतथाविधंब्रह्मैवएततउक्तविभाग वत् ॥ इतिनान्यदित्यर्थः ४२ एवमारोपक्रमंप्रपंच्यापवादंदर्शयति ॥ एवमादीति ॥ संपन्नमज्ञदृशा ॥ तत्त्वदृशातुनकिंचनसंपन्नम् ॥ तत्पुर्यष्टकरूपम् ॥ चिदातत्रतत्रचिदाभासेनाचितंचेतनम पिन ४३ जलपीठस्यजलाधारस्यसमुद्रस्येतियावत् ४४ कथमिदंविज्ञातंतत्राह ॥ संविदिति ॥ यतोदृश्यजातंसंविदेवेतिसंवेदनेएकात्मकं संविदःपृथक्कृतंतुअचेतनंभासकशून्यमित्युभयथापिन जीवतीत्यर्थः ४५ किंचेदंज्ञातंसद्वास्तवंस्यादज्ञातंत्वनोभयथापीत्याह ॥ संवेदनादिति ॥ संवेदनादित्यस्यव्याख्यापरिज्ञानादिति ४६ अथयदिकश्चिद्ब्रूयात्स्वतश्चिन्मात्रस्वभावमपितद्ब

रूपसत्ताजलसत्तास्वादुसत्तातथैवच ॥ तथैवरससत्ताचगंधसत्तातथैवच ३९ भूसत्ताहेमसत्ताचपिंडसत्ताचपीवरी ॥ देशसत्ताकालसत्तासर्वाद्याकारवर्जिता ४० सर्वसत्तागणंचैतत्क्रोडीकृत्यस्वरूपवत् ॥ स्फुरत्याश्रित्यपत्रादिबीजंबीजादितांगतम् ४१ एतत्पुर्यष्टकंविद्धिदेहोयंचातिवाहिकः ॥ अपारबोधमेतत्तु स्फुरत्यंगविभागवत् ४२ एवमाद्यंगसंपन्नंसंपन्नंनचकिंचन ॥ नज्ञानंनचतद्रूपंनचिदाचितचेतनम् ४३ परंपरेप्रस्फुरितंकेवलंकेवलात्मसत् ॥ जलपीठस्य जठरेजलद्रवविलासवत् ४४ संवित्संवेदनैकात्मपृथग्गतदचेतनम् ॥ संपद्यतेपरिज्ञातंसंकल्पनगरोपमम् ४५ संवेदनात्परिज्ञानाच्छिन्नतामेवगच्छति ॥ अ ज्ञातमेववायत्तत्वंथंगच्छतिवस्तुताम् ॥ ४६ अथतद्विंदतेस्वांतःसंकल्पादंशतांस्वतः ॥ तन्मात्रसत्तातस्याणोरेतांपश्यतिदेहके ४७ सर्वस्थूलत्वमापन्नंत देवाशुप्रपश्यति ॥ तस्यतन्मात्ररंध्राणियथादेशंप्रपश्यति ४८ ततःपुरुषरूपैकभावनात्पुरुषाकृतिम् ॥ काकतालीयवद्दृष्ट्वातुष्टंपुष्टंभवत्यलम् ४९ जीवदेत दवस्थाकंस्थितंपश्यतिदेहकम् ॥ असंतमेवगंधर्वपुरंस्वप्ननरंयथा ५० ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ गंधर्वनगराकारमपिस्वप्ननरोपमम् ॥ जगद्दुःखायदुःखस्यकात्रयु क्तिःपरिक्षये ५१ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ वासनावशतोदुःखंविद्यमानेचसाभवेत् ॥ अविद्यमानंचजगन्मृगतृष्णांबुभंगवत् ५२ अतःकिंवास्यतेकेनकस्यवावा सनाकुतः ॥ कथंस्वप्ननरेणांगमृगतृष्णांबुपीयते ५३ सद्रष्टरितुसाहंतेसमनोमननादिके ॥ अविद्यमानजगतियत्सत्तत्परिदृश्यते ५४

स्तुबहुस्यांप्रजायेयेतिसंकल्पात्स्वांतरेवदृश्यांशतांविंदतेइतितर्हिसंकल्पकल्पितस्यमिथ्यात्वात्तस्याणोःपरमसूक्ष्मस्यात्मनस्तन्मात्रस्वभावेनसत्त्वप्रथमकल्पितेदेहकेसूक्ष्मदेहेएवचिराभ्यासात्स्थू लतांपश्यति ४७ स्थूलदेहसंबंधाच्चसर्वमांतरंकोशचतुष्टयंबाह्यविषयजातंचस्थूलत्वमापन्नंतद्ब्रह्मैवस्वकल्पनयापश्यति बाह्यरूपादिदर्शनेचतस्यदेहस्यचक्षुरादिलक्षणानितन्मात्रद्वाराणियथावि षयंव्यवस्थितानिप्रपश्यति ४८ ततोहस्तपादाद्यवयवसंघातेआंतरकोशेषुचपुरुषाकारेणैकत्वभावनात्पुरुषाकृतिंपश्यति ॥ तेनचाकस्माद्व्यवहारक्षमतांदृष्ट्वातुष्टंपुष्टंचभवति ४९ ५० मिथ्येति ज्ञातमपिजगद्दुःखंजनयत्येवअतोदुःखचिकित्सामिथ्यात्वज्ञानादन्यैववाच्येतिमन्यमानोवसिष्ठःपृच्छति ॥ गंधर्वेति ५१ वासनाक्षपर्यंतंदृढतरमिथ्यात्वनिश्चयएवदुःखनिवृत्त्युपायोनापाततइ त्याशयेनोत्तरमाह ॥ वासनेति ५२ अत्यंतासत्त्वदृढनिश्चयेआश्रयविषयाद्यभावादेववासनानुदयसिद्धिरित्याह अतइति ५३ द्रष्ट्रादिसहितेजगत्यविद्यमानेसतियदृङ्मात्रंसत्तदेवावशिष्यते ५४

५५ सत्योव्यावहारिकःअसत्यःप्रातिभासिकोवायक्षकोयस्यप्रौढस्यदृशाशून्यत्वान्नित्यविलीनः ५६ ५७ ५८ कुतोनोपदेश्यस्तत्राह ॥ जीवमिति ॥ तज्ज्ञाआत्मज्ञाविवेकिनंप्रामाधिकारि
विशेषणमुपदिशंतिनत्वप्राप्ताधिकारत्वादुक्तमंबहुतरभ्रांतिशालिनमार्येर्मुक्तमुपेक्षितमसद्देहाद्यभिमानित्वादसन्मयंबालंयःअज्ञंप्रशास्तिउपदिशतिसकनकवदवदातांसुंदरींस्वसुतांस्वप्नदृष्टपुरुषा
यददातिसोपिमूर्खएवेतियावत् ५९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे पू०एकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ छ॥ ॥ समष्टिव्यष्टिसंसारकृप्तिरीशादिपूर्विका ॥ भायेवत्युपादि
श्यात्रशंभुःस्वनिलयंययौ ॥ १ ॥ जीवदेतदवस्थाकंस्थितंपश्यतिदेहकामित्यंतेयोध्यारोपउक्तस्तच्छेषजिज्ञासुर्वसिष्ठःपृच्छति ॥ ततइति ॥ आदिसर्गेकलाद्यध्यासक्रमं ॥ उक्तानुवादःपूर्वानुसं
धानार्थः १ सचजीवःस्वप्ननरोयथासूक्ष्मतमनाडीषुविस्तृततमंब्रह्मांडंपश्यतितद्वत्परमसूक्ष्मेचिदाकाशेपिपश्यतीत्यर्थः २ उक्तमेवदृष्टांताशयंविवृणोति ॥ सर्वगत्वादिति ॥ नाडी
च्छिद्रांतःप्रवेशेपिसर्वशक्तिमतःसत्त्वादिविभावः ॥ कार्यंब्रह्मांडंयथाकरोतितथाअद्यापिसर्वेषांप्रसिद्धमित्यर्थः ३ सएवादिसर्गेसमष्ट्युपाधिकोहिरण्यगर्भाख्यःसूत्रात्मानिवाह्यस्तुचनाममेदमति

यत्रनोवासनानैववासकोनैववास्यता ॥ केवलंकेवलीभावःसंशांतकलनभ्रमः ९९ यस्यसत्योप्यसत्योवाशून्यएवहियक्षकः ॥ विलीनस्तस्यकैवल्यात्किमन्य
दवशिष्यते ९६ शून्यएवहिवेतालइवेत्थंचित्तवासना ॥ उदितेयंजगद्भ्रांतिच्छांतौशांतिरक्षता ९७ अहंतायांजगतिचमृगतृष्णाजलचयः ॥ सास्थस्तंधि
ग्घतनरंनोपदेश्यस्त्वसाविति ९८ जीवविवेकिनमिहोपदिशंतितज्ज्ञानोबालमुद्भ्रममसन्मयमार्यमुक्तम् ॥ अज्ञंप्रशास्तिकिलयःकनकावदातांसस्वप्नदृष्टपुरुषा
यसुतांददाति ९९ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनंनामैकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ततःसजीवोभगव
न्दृष्टवान्देहसंभ्रमम् ॥ आदिसर्गेनभःसंस्थःकामवस्थामुपैतिहि १ श्रीईश्वरउवाच ॥ परस्मात्परमेव्योम्निपूर्वोक्तक्रमतोवपुः ॥ जीवःपश्यतिसंपन्नंसचस्व
प्ननरोयथा २ सर्वगत्वाच्चिद्घनस्यकार्यंस्वप्ननरोपिहि ॥ यथाकरोत्याशुतथाजीवोप्यापिशरीरधृक् ३ सनातनोहमव्यक्तःपुमानित्यभिधांततः ॥ करोत्या
त्मनितेनाशुप्रथमःप्रथितःपुमान् ४ एवंससर्गेकस्मिंश्चित्प्रथमोथसदाशिवः ॥ कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तोनाभ्युत्पन्नःपितामहः ५ पितामहःसकस्मिंश्चित्क
स्मिंश्चिदपिचेतरः ॥ सचसंकल्पपुरुषःसंकल्पान्मूर्तिमास्थितः ६ पुष्टःप्रथमसंकल्पस्तांमनोमूर्तिमास्थितः ॥ यद्यथाकल्पयत्याशुतत्तथानुभवत्यलम् ७
तत्त्वसद्रूपमखिलंशून्यवेतालकोयथा ॥ भ्रमदृष्ट्यातुसद्रूपमित्यहंताजगद्गतिः ८ द्रष्टादिपुरुषस्त्वेवंस्वयंसंपद्यतेहियः ॥ सानिमेषप्रान्तव्योमसमुदेत्यथनीयते ९

कथयतीत्याह ॥ सनातनइति ४ तस्यैवसात्त्विकराजसतामसकल्पेषुसदाशिवादिमूर्तिप्राथम्येनेतरकल्पकंत्वंनियतमित्याह ॥ एवमिति ५ आकाशप्रभवोब्रह्मेतिपूर्वंरामायणोक्तेर्नाभ्युत्प
त्तिनियमःपितामहस्यनास्तीत्याशयेनाह ॥ पितामहइति ॥ इतरोदुर्गाभैरवविनायकादिः ॥ तेषामपितत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणादिभागेषुब्रह्माद्युद्भवहेतुत्वप्रसिद्धेः ॥ सउक्तःसदाशिवा
दिपुरुषःसंकल्पमयःसोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुत्युक्तमायिकसंकल्परूपः ६ प्रथमसंकल्पएवसूक्ष्मभूतसर्गद्वारापुष्टःसंस्तत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितोहिरण्यगर्भादिरूपःसन्यद्भुवन
प्रजासर्गादियथाकल्पयतितत्तथाव्यवहारक्षममनुभवतीत्यर्थः ७ तत्त्वदृष्ट्याअसद्रूपंभ्रमदृष्ट्यातुसद्रूपंसत्यमिवभाति ८ एवमुक्तरीत्यायआदिपुरुषःस्वसृष्टस्यद्रष्टासंपद्यतेसनिमेषंप्रतिनिमेषल
क्ष्यकालेपिस्वरूपपर्यालोचनमात्रेणव्योमचिदाकाशमात्रंसमुदेति ॥ अथस्वरूपविस्मरणेनिमेषमात्रेणैवअनंतमपारंचसंसारंप्रतिनीयते ९

कल्पकल्पनासमर्थः ॥ प्रतिभासस्यविपर्यासःपराक्प्रवणतातन्मात्रेण १० व्योम्निसूचीछिद्राद्याकाशेपि ११ तेचसर्गाभेदायावतांजीवानांतुल्यकालंतुल्यगोचरवासनोद्भवस्तावतांमिथोदर्श
नादिव्यवहारसंवादिनःअन्येषांतच्छून्याइतिदवोपाख्यानन्यायमाश्रित्याह ॥ दृश्यंतइति ॥ अदर्शनंचकल्पितरूपांशे अधिष्ठानांशेतुसर्वेषांनित्यापरोक्षतेत्याह ॥ दृष्टेनेति १२ तत्रयुक्ति
माह ॥ सर्गाइति ॥ यतःसर्गेणसर्गात्मनास्थितेनजीवेनसंभाव्यमानाःसंतएवसर्गाःसंभवंतिनतुतेशिवेपरमार्थस्वभावेपरमेव्योम्नि ॥ तत्रतेषांव्योमरूपत्वस्यैवपर्यवसानादित्यर्थः १३ ननुसर्गाव
ह्मसत्तानिरपेक्षाःस्वसत्तयावादेशकालसंबंधबललब्धसत्तयावासंतुतत्राह ॥ स्वयंचेति ॥ सदसद्रूपानैकतरानियतस्वभावाःएवंदेशःकालश्चसर्गैःप्राक्पश्चाक्रांतः तयोरपिसर्गावर्गात्वात्सापेक्षरू
पत्वेनसर्गाधीनकल्पनत्वाच्चेत्यर्थः ॥ तर्हिसर्गएवस्वस्यकालादिसंबंधरूपमन्यादृशंवासत्वंकरोतुतत्राह ॥ नकर्तृतेति ॥ सर्गाणामितिविपरिणामेनानुषंगः १४ तर्हिसर्गाः स्वयमेवयावत्प्रलयंत
त्स्वरूपाःसंतुतत्राह ॥ नचैतेइति ॥ सर्गसत्पदयोःपर्यायत्वापत्तेर्नाशानापत्तेः ॥ नाभावोविद्यतेसतइतिभगवत्सिद्धांतादितिभावः ॥ तर्हिसर्गस्यमध्यस्तनैवास्तुतत्राह ॥ नकल्पइति ॥ अस

निमेषएवकल्पोयोमहाकल्पपरंपराम् ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रेणानुभवत्यलम् १० परमाणौपरमाणौव्योम्निव्योम्निक्षणेक्षणे ॥ सर्गकल्पमहाकल्पभावाभा
वाभवंतिते ११ दृश्यंतेकेचिदन्योन्यंसाधर्म्याद्वासनागतेः ॥ मिथःकेचिन्नदृश्यंतेदृष्टेनाथसदात्मना १२ सर्गासर्गेगसर्वत्रसंभवंतिनतेशिवे ॥ भवंतिपरमेव्यो
म्निव्योमरूपाइतिस्वयम् १३ स्वयंचसदसद्रूपालीयंतेस्वप्नशैलवत् ॥ सर्गैर्नदेशआक्रांतोनचकालोनकर्तृता १४ नचैतेसत्स्वरूपावानकल्पंयनापिक्षणः ॥
नचेदंजायतेकिंचिन्नचकिंचननश्यति १५ सर्वंसंकल्परूपेणाचेत्यमत्कुरुतेचितिः ॥ स्वप्नपत्तननिर्माणपातोत्पातनवज्जगत् १६ नदेशकालक्रमणंकरो
तिचमनागपि ॥ यथासंकल्पशैलेनदेशकालाद्यनंतकम् १७ आक्रांतमपिनाक्रांतंतथैवजगतासता ॥ अथनाक्रांतमक्रांतमिवसंकल्पमेरुणा १८ यथोच्चैर्देश
कालादितथैवजगतासता ॥ संपद्यतेयथायोसौपुरुषःसर्वकारकः १९ अननैवक्रमेणेहकीटःसंपद्यतेक्षणात् ॥ तस्थुषामेवमेवेहजातयोहिचतुर्विधाः २० रुद्रा
द्यास्तृणपर्यंताःसंपद्यंतेक्षणंप्रति ॥ परमाणूपमाःसंतितथाकेचिदणूपमाः २१ एषएवक्रमस्तेषांसातिवासातिसर्गकं ॥ अस्याःसंसारमायायाएवंभूतार्थभावना
त् २२ भेदोपशांतावभ्यासाद्भवत्युपगतःशिवः ॥ निमेषशतभागार्धमात्रमेवपराचितिः २३

तःसत्त्वाद्वासाधिष्ठानसत्तासंभवादितिभावः॥ तर्हिवैनाशिकमतवत्तत्क्षणरूपमे
वसत्त्वंधारयानुगतमस्तुतत्राह ॥ नापीति ॥ क्षणरूपस्यसत्त्वस्यप्रतीतिकालपर्यंतमनवस्थितेरत्यंताप्रतीतस्यरूपेअलीकस्यापितदापत्तेरितिभावः ॥ एतेनआद्यंतक्षणसंबंधलक्षणौजन्मनाशाव
पिसर्गस्यनिरस्तावित्याशयेनाह ॥ नचेदमिति १५ एवंचास्मत्सिद्धांतएवशरणमित्याशयेनप्रागुक्तंस्मारयति ॥ सर्वमिति १६ कथंतर्हिदेशकालाक्रांतताप्रत्ययस्तत्राह ॥ यथेत्यादिना १७
यथाउच्चैःस्थितेनसंकल्पमेरुणानाक्रांतमेवअथापिसंकल्पकालेआक्रांतमिवप्रतिभासतेतद्वदितिपरेणान्वयः १८ अतएवसंकल्पानुसारेणैवपुरुषकीटस्थावरादिजन्मवैचित्र्यमित्याह ॥ संपद्यत
इति ॥ सर्वकारकःऐहिकामुष्मिकसर्वक्रियासमर्थः १९ तस्थुषांस्थावराणांयोनिरपिसंपद्यते ॥ एवमेवअंडजादिचतुर्विधजातयःसंपद्यंतइत्यर्थः २० क्षणंप्रतिमायाधिष्ठातुःसंकल्पक्षणेएव
वासनासौक्ष्म्यात्परमाणूपमाईषद्विकासेत्रसरेणूपमाःसर्गाःसांप्रतसंति २१ वर्तमानसर्गवदेवातीतानागतानामपिक्रमोबोध्यइत्याह ॥ एषएवेति ॥ तेषांरुद्रादितृणांतानाम् ॥ कथंतर्हिसंसा
रमरतत्राह ॥ अस्याइति ॥ एवंभूतस्यपरमार्थतत्त्वस्यभावनात्साक्षात्कारात् २२ क्षणलेशमात्रमपिचिदात्मनोबहिर्मुखत्वेकल्पकोटिविस्तृतानर्थोदयइत्याह ॥ निमेषेति २३

लुठिताप्रच्युता ॥ चित स्वरूपप्रातिष्ठैवब्रह्मतेत्याह ॥ सेति ॥ ज्ञस्तत्त्ववित्तेनरूप्यतेअनुभूयतइतिज्ञरूपा २४ आभिमानवृद्ध्यायथायथासर्गःप्रौढिंगच्छतितथातयाचिदात्मविद्योतनहासःपरि
च्छेदाधिक्यप्रयुक्ताआत्मनःक्षुद्रताचेत्याह ॥ अस्मिन्निति २५ संगतैरसत्यैर्दिग्देशकालकृतैरंशैःपरिच्छेदैःपरमामशकपुत्तिकाद्यंताअणुताक्षुद्रताचात्ममइातिशेषः ॥ परमाणुनेतिपाठेतुपर
मेणाणुनालिंगोपाधिनाब्रह्मचिज्जीवतामागतासतीभूनतन्मात्रशब्दितदेहेंद्रियादिवलनाक्रमात्तुहेअंगमृगीवीरुल्लताकीटदेवासुरादिकंवाभवतीतिपरेणान्वयः २६ अतएवहदृसुवेस्त्रगिवविश्वं
सदसद्ग्रथितंतिष्ठतीत्याह ॥ यास्मान्निति २७ विवेकेतुतत्सर्वदिक्कालादिपरिच्छेदनिर्मुक्तमेवेत्याह ॥ नतदिति॥ तेत्वदीयंनमेमदीयंचन ॥ मध्यमंसदसत्पक्षांतरालिकमनिर्वचनीयम् २८ अतए
वस्वानुभवमात्रमेवतत्रमानंनतुलौकिकंमातृमानादितत्रक्रमतइत्याह ॥ अनुभवेति ॥ एवंसर्वविकल्पनेष्वसत्सुअस्यस्वानुभवरूपांकलनांस्वप्रकाशचैतन्यमृतेविनाअन्योमाताअनुभावितानभवति
॥ यातुलौकिकीफलंस्युरवोव्यवहारविभवायस्याःसकाशात्तथाविधाप्रमाणमालासावारिणिवह्निरिवतत्रस्थितिंनोपयाति ॥ तत्रात्रिपुटीमात्रस्यबाधादित्यर्थः २९ उपदेशांतरापरिशेषंदर्श

स्वरूपतश्चेल्लुठितासैषोदेव्यनवस्थितिः ॥ साज्ञरूपाशिलाकाशइवचित्स्वात्मनिस्थिता २४ तदनाद्यवभासात्मब्रह्मशब्देनगीयते ॥ अस्मिन्प्रौढिंगतेसर्गेमहा
चिद्योतनंनच २५ संगतासत्यदिग्देशकालांशपरमाणुता ॥ जीवतामागताभूततन्मात्रवलनाक्रमात् २६ भवत्यंगमृगीवीरुत्कीटदेवासुरादिकम् ॥ यास्मिन्नि
त्यंततेनंतेहृदेस्त्रगिवतिष्ठति २७ सदसद्ग्रथितंविश्वंविश्वगेविश्वकर्माणे ॥ नतद्दूरेननिकटेनोर्ध्वंनाधोनतेनमे ॥ नपूर्वंनाद्यनप्रातर्नसन्नासन्नमध्यमम् २८
अनुभवकलनापृतेस्यमाताभवतिनसर्वविकल्पनेष्वसत्सु ॥ फलदुरुविभवाप्रमाणमालास्थितिमुपयातिनवारिणिवह्निः २९ यथाप्रष्टंमुनेप्रोक्तंत्वयिक
ल्याणमस्तुते ॥ दिशंप्रयामोभिमतामागच्छोत्तिष्ठपार्वति ३० श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलीमयि ॥ ततारपरिवारेणसमंबरकोट
रम् ३१ तस्मिन्गतेत्रिभुवनाधिपताबुमेशेस्थित्वाक्षणंतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव ॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतैवजिहासितंतत् ३२ ॥ ॥ इ०
वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतदुक्तंपरंतेनस्वयमेवचवेद्म्यहम् ॥ राम
त्वमपिजानीषियथेदंसमवस्थितम् १ यत्रालीकमलीकेनाकिलालीकेविलोक्यते ॥ तस्यांसंसारमायायांकिंसत्यंकिमसन्मयम् २ यथायेनविकल्पेनयाद्विकल्पेन
कथ्यते ॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते ३

गन्नीश्वरस्त्वोपदिष्टार्थमाशिषापिवसिष्ठमनुगृह्योपदेशमुपसंहृत्योत्तस्थावित्याह ॥ यथेति ३० ततारपुष्करे ३१
पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपादिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चनंनवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपावित्र्याचाधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृतंतस्मात्कनंजडदेवार्चनंजिहासितंचेत्यर्थः
३२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ इहश्रुत्वासवैराग्यंरामःस्वात्मशिवार्चनम् ॥ प्रबुद्धःकृतकृत्यंस्वंतत्प्रातिष्ठमवर्णयत् ॥ १ ॥ ईश्वरोपादि
ष्टंतत्त्वदर्शनपर्यवसितंस्वात्मशिवार्चनंश्रीरामस्यश्रद्धातिशयासिद्धयेप्रशंसन्स्वयमपितदेवपुनरुपादिशति ॥ एतादित्यादिना ॥ परंसर्वोत्कृष्टम् ॥ इदंजगत्तत्त्वम् १ यत्रमायायांअलीकेभ्रमेअली
कोपाधिघटितत्वादलीकेनजीवेनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते २ तत्रकविकल्पितेनमेरुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधंकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्
राजादौमेर्वादिविविधभावकल्पनंयद्विकल्पस्तेनकाव्यरचनयायथायथाकथ्यतेतथातथा श्रुत्वाआत्मानंकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनस्वस्मिन्नगतामेरुताकल्पवृक्षतावाप्यनुभूयते कथम

न्यथाकाव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यबहुवित्तलाभमानादिकंचकवेःस्यादितिभावः ३ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मनःस्वभावएवेत्याशयेनदृष्टांतांतराण्याह ॥ यथेति ४ एवंस्वाभाविक स्यैवविकल्पाध्यारोपस्यार्चनत्वंचिंतनंतदाप्रभृत्यद्यपर्यंतंकुर्वन्नेवास्थितइत्याह । ततइति ५ ६ सुषुप्तिकालेऽप्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम् ॥ तदापिसुखमहमस्वाप्संनकिंचिदवेदिषमित्युत्थि तप्रतिसंधानेहेत्वविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभावः ७ तर्ह्यज्ञानामपितादृशशिवार्चनंसदैवास्तीतिकस्तवतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वंविशेषइत्यर्थः ८ साचसावधा नताआसंगत्यागएवेतिदर्शयन्नर्चनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामंप्रवर्तयति ॥ दृष्टेति ९ त्यक्तस्यासंगस्यपुनरनुत्पादेविचारदाढर्यंहेतुरित्याह ॥ दुःखेइति १० सुखदुःखेहर्षविषादौ ॥ एवंप्राया

यथाद्रवत्वंपयसियथास्पंदोनभस्वति ॥ यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमव स्थितः ५ अनेनार्चाविधानेनमयेमेरामवासराः ॥ अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपराअपि ६ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनोर्चनम् ॥ व्युच्छिन्नमपिव्यु च्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम् ७ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येसर्वदेहिनाम् ॥ योगिनःसावधानत्वंयतदर्चनमात्मनः८ दृष्ट्वानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥ संसारवि रलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे ९ दुःखेमहतिसंप्राप्तेधनबंधुवियोगजे ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत १० सुखदुःखेनकर्तव्येधनबंधूदयक्षये ॥ एवंप्राया एवसर्वानित्यंसंसारदृष्टयः ११ जानास्येवगतिंचित्रांविषयाणांप्रमाथिनीम् ॥ यथायांतियथायांतियथापरिभवंतिच १२ एवमेवप्रवर्तंतेप्रेमाणिचधनानिच ॥ एवमेवावहीयंतेनिमित्तैरविचारितैः १३ नतास्तवनतासांत्वंनिर्मलांतर्जगत्क्रियाः ॥ इदमित्थंजगत्किंचित्किंमुधापरितप्यसे १४ त्वमिहासिजगद्रूपंचिन्मात्रवि तताकृते ॥ निजावयवकावृत्तौकःक्रमोहर्षशोकयोः १५ तातचिन्मात्ररूपोसिनतेभिन्नमिदंजगत् ॥ अतस्तवकथंकुत्रहेयोपादेयकल्पना १६ इतिचिच्चक्रचां चल्येचिन्मयेजगदंबुधौ ॥ तरंगजालेचांभोधौकःक्रमोहर्षशोकयोः १७ चिदेकताननतामेत्यसौषुप्तीमागतःस्थितिम् ॥ अद्यप्रभृतिरामत्वंतुर्यावस्थात्मकोभव १८ समःसमसमाभासोभास्वद्वपुरुदारधीः ॥ तिष्ठात्मार्चागतोनित्यंपरिपूर्णइवार्णवः १९ एतत्त्वंश्रुतवान्सर्वंस्थितस्त्वंपरिपूर्णधीः ॥ यदिच्छसीतरत्प्रष्टुंतत्पृ च्छरघुनंदन २० यत्पृष्टंप्रथमेकल्पेतदद्यपरिचोदय ॥ श्रीरामउवाच ॥ इदानींसंशयोब्रह्मन्विनिवृत्तोविशेषतः २१ ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंजातातृप्तिरकृत्रिमा ॥ नमुनेस्तिमलंद्वित्वंनचेत्थंनचकल्पनम् २२ तदाममाभूदज्ञानंप्रशांतमधुनातुतत् ॥ कलंकआत्मनोस्तीतितदज्ञानवशेनया २३ भ्रांतिरासीदिदानींसानि वृत्तात्वत्प्रसादतः ॥ नजायतेनम्रियतेनचैवात्माकलंकितः २४

ईदृशानश्वराएव ११ प्रथममायांतिततोयांति ॥ स्वव्यसनासंगेनपुरुषंपरिभवंतिच १२ अविचारितैरतर्कितैः १३ हेनिर्मल ताजगत्क्रियास्तवांतर्नतासांत्वमंतर्नकिंचित्तुच्छमेव १४ यदि तुजगतस्तुच्छतांनेच्छसितर्ह्यात्मैवजगदितिपश्य तथादर्शनेपितवबंधादिवियोगेस्वावयवपरिवर्तनइवनहर्षशोकप्रसक्तिरित्याह ॥ त्वमिति १५ १६ इतिउक्तरीत्याचिद्रूपेजगच्चक्रचांचल्ये ॥ १७ उक्तार्चनस्यपरमकाष्ठायांरामंस्थापयति ॥ चिदेकताननतामिति १८ स्वयंसमःसर्ववैषम्यनिर्मुक्तः ॥ समेनब्रह्मणासमाऐक्यरस्यापन्नाजगदाभासायस्य १९ २० प्रथमेकल्पेविचा रारंभेवैराग्यप्रकरणेत्वयायत्पृष्टंयेप्रश्नाःकृतास्तेषुअद्यकिंकिंचिदवशिष्टंचेदस्तितर्हितत्परिचोदयपृच्छ २१ मलमज्ञानम् ॥ द्वित्वंजीवब्रह्मभेदः ॥ कल्प्यतेयेनतत्कल्पनंमनः २२ २३ २४

ब्रह्मैवब्रह्ममयंब्रह्मविवर्तोवा ॥ वांछितेभ्यश्चनिवृत्तमितिशेषः २५ त्वष्ट्रायंत्रेआरोप्यभ्रमणंभ्रमस्तल्लक्षितंतक्षणंतस्मात्सूर्यबिंबमिवशुद्धंभास्वरम् ॥ साधुभिःप्राप्तेभ्यउपगतेभ्यःशिष्येभ्यःप्रोक्ते
षुसर्वेषामाचाराणांसाधनानामुपदेशेषुनिराकांक्षी २६ चिरलभ्येआशाअनुपदलभ्येईप्सितमिदः २७ मध्यमुपेक्ष्यम् २८ रौरवंनरकविशेषंचापिनद्वेष्मि २९ कणशःपरमाणुशोविभज्य
कीर्णानिविक्षिप्तानिविनाशितानीतियावत् ॥ त्रिजगंतियेनतथाविधस्यक्षीरसागरस्य संसृतिःसर्वतोव्याप्तिरिवव्याप्तिर्यस्य ॥ औत्प्रेक्षिकमेतत् ॥ अथवाकणशःप्रसृतैर्यशःक्षीरलवैःकीर्णानि
सिक्तानित्रिजगंतिययातथाविधामनुवंशक्षीरसागरेसंसृतिर्व्यवहारोयस्यतथाविधश्चिरसंभ्रांतोरामलक्षणोमंदराचलोबोधामृतोत्पत्त्याकृतार्थःसांप्रतंविश्रांतउपरतभ्रमोवृत्तइतिपरेणान्वयः ३०
इदंजगदित्थंयथादृष्टप्रकारमेवनान्यत्तत्त्वमस्तीतियेनमूढेनज्ञातंतस्यहृदिकुत्संदेहजालेनज्वलितेवअधिकंसंतापिनीइदंवस्तुइदमवस्तुइतिकलनाअलमस्तिहेमुनीश्वरत्वामितिमदुक्तार्थंस्वानुभवसं
वादायपश्येतिपरेणान्वयः ३१ ३२ सतादृशमूढपुरुषोयत्रयस्मिन्धनादिविषयेकार्पण्यंयातिजगतःसंबंधितद्वस्तुतत्त्वदृशानलभ्यतेऽस्माभिरितिशेषः ॥ यतोवयंविचित्राअशनायादिल

सर्वंचखल्विदंब्रह्ममयमित्युदितोस्म्यलम् ॥ प्रश्नेभ्यःसंशयेभ्यश्चवांछितेभ्यश्चसर्वतः २५ शुद्धंमेनिर्मलंचेतस्त्वष्ट्रायंत्रभ्रमादिव ॥ सर्वाचारोपदेशेषुप्राप्तप्रोक्ते
षुसाधुभिः २६ निराकांक्षीस्थितोस्म्यंतःसुमेरुःकनकेष्विव ॥ नतदस्त्यास्तियत्राशानतदस्तियदीप्सितम् २७ नतदस्तियदादेयंहेयंमध्यंचराचरे ॥ इदं
हेयमुपादेयमिदंसदिदमप्यसत् २८ इतिचिंताभ्रमःशांतोनिपुणंपरमोमुने ॥ नस्वर्गमभिवांछामिद्वेष्मिवापिनरौरवम् २९ आत्मन्येवाहितिष्ठामिमंदराद्रिरि
वाभ्रमः ॥ कणशःकीर्णत्रिजगत्क्षीरसागरसंसृतिः ३० विश्रांतश्चिरसंभ्रांतोनिर्भ्रमोराममंदरः ॥ अवास्त्विदमिदंवस्तुपश्येतिकलनास्त्यलम् ३१ हृदितस्यकु
संदेहजालेनज्वलिताधिकम् ॥ इदमित्थंजगदितिज्ञातंयेनमुनीश्वर ३२ सयत्रयातिकार्पण्यंजगतस्तन्नलभ्यते ॥ विचित्राकुलकल्लोलाज्जडाद्वृत्तिविवर्जितात्
३३ त्वत्प्रसादेनभगवंस्तीर्णाःस्मोभवसागरात् ॥ संपदामवधिर्ज्ञातोदृष्टःसीमात्वापदाम् ३४ सर्वसारेप्यदीनाःस्मःपूर्णाःस्मःपरमेश्वर ॥ ययाविभेद्यामपरैर्द
लिताशामतंगजम् ॥ संसारसागरेसम्यग्वीरतामागतंमनः ३५ परिगलितविकल्पतामुपेतंप्रगलितवांछमदीनसारसत्त्वम् ॥ त्रिजगतियदातिप्रसन्नरूपंप्रमु
दितमंतरनुत्तमंमनोमे ३६ इत्यार्षे०वासिष्ठमहारामायणे०वाल्मीकि०दे०मो०निर्वाणप्रक०पू०विश्रांतिवर्णनंनामत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ छ ॥
श्रीवासिष्ठउवाच ॥ ॥ केवलेनेंद्रियैःसार्द्धंवर्त्तमानार्थवर्त्तिना ॥ असंगमेनमनसायत्करोषिनतत्कृतम् १

क्षणाआकुलाःकल्लोलाःषडूर्मयोयस्मिंस्तथाविधाच्छुद्धचिदाकारवृत्तिविवर्जिताज्जडाद्भवसागरात्त्वत्प्रसादेनतीर्णाःस्मइतिपरेणान्वयः ३३ ३४ सर्वसारेभूमानंदविषयेपिनित्यलब्धस्वाददी
नाःस्मः ॥ अस्मन्मनःसंसारलक्षणेसमरेदलितःआशामतंगजोयेनतथाविधंसत्परैरभेद्यांसम्यग्वीरतांययौ ३५ पूर्णामनःस्थितिमेववर्णयन्नुपसंहरति ॥ परिगलितेति ॥ अदीनसारमकार्पण्य
दृढंसत्त्वंस्थैर्यंयस्य ॥ त्रिजगतिप्रसिद्धानिपूर्णचंद्रक्षीरसागरशरदाकाशादीनियानिप्रसन्नरूपाणितान्यतिक्रांतमतिप्रसन्नरूपम् ॥ सापेक्षसमासश्छांदसः ॥ अंतःप्रमुदितमतएवानुत्तमंमेमनः
स्थितमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ छ ॥ इहासंगक्षयोपायात्वांछात्यागादयःपुनः ॥ मनःक्षयांतागुरुणाज्ञानदार्ढ्यार्थमीरि
ताः ॥ १ ॥ रामेणस्वस्यतत्त्वबोधविश्रांतौवर्णितायामपितत्परिपाकात्प्राक्प्रच्युतिर्माभूदितिशिलानिखातस्थूणादार्ढ्यायसंधिकीलपरंपरामिवजीवन्मुक्तलक्षणभूतांप्रागुक्तसाधनपरंपरामेवप्र
तिष्ठापयिष्यन्श्रीवसिष्ठःप्रागुक्तेयथाप्राप्तव्यवहारोपभोगादिलक्षणेशिवार्चनेपि "सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः" इतिन्यायेनप्रमादाद्धिंसापरानिष्टादिप्रसक्तेरवर्जनाद्भोगस्यानर्थहेतुत्वाव

स्यादेवपुनर्जननाद्यनर्थइत्याशंकांवारयन्नाह ॥ केवलेनेति ॥ केवलेनरागादिरहितेनअतएवअसंगमेनकर्तृत्वाभिमानलक्षणक्रियासंगमशून्येन १ ननुविषयाणांतुष्टिजनकत्वनियमात्कथंतेपुरा
गस्त्यक्तुंशक्यइत्याशंक्याह ॥ यथेति ॥ प्राप्तिक्षणातिरिक्तपूर्वोत्तरकालयोस्तेषुतुष्टिहेतुत्वव्यभिचारान्नार्थंनियमइतिभावः २ अतएवाचिरानर्थेक्षणिकसुखेआसंगोपिनयुक्तइत्याह ॥ वांछेति ॥
वांछापदेनलाभोलक्ष्यते ३ यदावस्तुलाभकृतःक्षणिकोपिवांछानिरोधःसुखहेतुस्तदाआत्यंतिकवांछोच्छेदोनिरतिशयानंदहेतुरित्यर्थादागतम् तथाचवांछैवानर्थइत्याशयेनाह ॥ वांछाकाले
इति ॥ तुष्टिरानंदःअतुष्टिस्तुष्टिविरोधिवांछैवपर्यंतोविच्छेदोयस्यास्तथाविधा ४ ननुपूर्णानंदंपदंप्राप्ताहंतस्मैमह्यंपुनर्विषयवांछात्यागोपदेशस्तेकिमर्थस्तत्राह ॥ यदीति ॥ पुनःकालांतरेप्यहं
भावपंकेनिमज्जनंमाभूदितितत्पदस्थितिदाढर्यार्थःपुनरुपदेशइत्यर्थः ५ ६ सत्यपिदाढर्येपुनर्मज्जनंकिंनाशंक्यतेतत्राह ॥ यदिति ॥ यद्यस्माद्धेतोः ॥ गर्भोमातृकुक्षिगतःपिंडस्तमनुसृत्यकरोति

यथाप्राप्तिक्षणेवस्तुप्रथमेतुष्टयेतथा ॥ नप्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमितिकोनानुभूतवान् २ वांछाकालेयथावस्तुतुष्टयेनान्यदातथा ॥ तस्मात्क्षणसुखेसाक्तिर्बालोबघ्ना
तिनेतरः ३ वांछाकालेतुष्टयेयत्तत्रवांछैवकारणम् ॥ तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यंतातस्माद्वांछांपरित्यज ४ यदितत्पदमाप्तोसिकदाचित्कालपर्ययात् ॥ तदहंभावनारू
पेनमंक्तव्यंत्वयापुनः ५ आत्मज्ञानाचलस्याग्रेरामविश्रांतवानसि ॥ अहंभावमहाश्वभ्रेनपुनःपातमर्हसि ६ यत्स्मृतानंतसद्दृष्टेर्जीवमेरुशिरःस्थितेः ॥ पुन
र्गर्भानुकारांतःपातालेपतनंकुतः ७ दृश्यतेतेस्वभावोयंसमतासत्यतामयः ॥ मन्येक्षीणविकल्पोसिजातोसिहतकालिकः ८ स्वभावेसंस्थितोरामइत्यावेदयती
वमे ॥ सौम्यपूर्णार्णवप्रख्यासमतानिर्मलातव ९ आशायातुनिराशत्वमभावंयातुभावनम् ॥ अमनस्त्वंमनोयातुतवासंगेनजीवतः १० यांयांवस्तुदशांयासि
तस्यांतस्यामवस्थितम् ॥ सत्तासामान्यरूपेणब्रह्मबृंहितचिद्घनम् ११ अज्ञातात्मानिबद्धोसिविज्ञातात्मानबध्यसे ॥ रामत्वंस्वात्मनात्मानंबोधयस्वबलाद
तः १२ यत्रनस्वदतेवस्तुस्वदतेचयथागतम् ॥ अवासनत्वंतद्विद्धिसाम्यमाकाशकोमलम् १३ वासनारहितैरंतरिंद्रियैराहरक्रियाः ॥ नविक्रियामवाप्नोषिख
वत्क्षोभशतैरपि १४ ज्ञाताज्ञानंतथाज्ञेयंत्रयमेकतयात्मनि ॥ शांतात्मानुभवाभव्यंनभूयोभवभागसि १५ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारप्रलयोदयौ ॥ वासना
प्राणसंरोधादनिमेषंमनःकुरु १६ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसृतेःप्रलयोदयौ ॥ तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितंकुरु १७ मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यांकर्मणांप्रल
योदयौ ॥ तद्विलीनंकुरुबलाद्गुरुशास्त्रार्थसंयमैः १८ यथावातरजःसंगस्पंदात्खंभाववेदनम् ॥ तथाचितश्चेत्यतयास्पंदादिदमुपस्थितम् १९

जन्माद्यनर्थमितिगर्भानुकारोहंभावस्तल्लक्षणेंतःपाताले ॥ दृढीभूतज्ञानस्यावश्यमविद्यानर्थबीजोच्छेदित्वादितिभावः ७ अन्येषामुपकारायवामयेदमुक्तंतवत्वज्ञानंनष्टमितिमयासमतादिलिं
गैर्लक्षितमेवेत्याशयेनाह ॥ दृश्यतइति ॥ कालिकाअविद्या ८ ९ नसंजनमसंगस्तेनजीवतः ॥ अनुमोदनेआशिषिवालोट् १० नमनोरथभंगान्निराशत्वाद्याशालेकिंतुसर्वतोनिरतिश
यानंदब्रह्मलाभादित्याशयेनाह ॥ यायामिति ११ बलात्मननादिदाढर्यात् १२ इदानींनिर्वासनत्वस्यस्वानुभवगम्यंलक्षणमाह ॥ यत्रेति ॥ वस्तुभोगसुखम् ॥ यथागतंप्रारब्धोपनीतंदुःखम
पि १३ खवत्आकाशवत् १४ अभव्यंदुःखाद्यपित्रिपुटचैकीकारेणात्मतयाअनुभव ॥ तेनतस्यप्रतिकूलताशाम्यतीतिभावः १५ दुःखादौप्रातिकूल्यविकल्पनंमनःकृतमितितदेववासु
शुंडोक्तयुक्त्यानिरोद्धव्यमित्याशयेनाह ॥ चित्तेति १६ १७ अज्ञानमेववाप्रवृत्तिद्वारानर्थनिदानमितितदेवज्ञानदाढर्येननिरसनीयमित्याह ॥ मौर्ख्येति १८ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यामितियदुक्तं
तद्दृष्टांतेनस्फुटयति ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाखमाकाशंवातस्यरजसांचसंगात्स्पंदाच्चमलिनचलनादिस्वभाववेदनंसंपन्नंतथाचितश्चित्तलक्षणात्स्पंदाच्चेत्यतयाइदमनर्थजातमुपस्थितमित्यर्थः १९

उक्तेर्थेअन्वयव्यतिरेकौदर्शयति ॥ दृश्येतिद्वाभ्याम् ॥ नानाच्छिद्रप्रविष्टसौरालोककुड्यसंबंधजाचित्रवर्णधीरिव २० भवतीतिभवज्जगत्तदाभासा ॥ यथाचित्रलिखितपुंसामाशयेहृदिभाव नैवनजायतेतद्वत् २१ २२ स्पंदस्यकौटस्थ्यच्युतिरूपस्य २३ ह्यर्थेचशब्दः २४ बोधाद्वाइतिमध्यमोपायमुक्तंविवृणोति ॥ दृश्येति ॥ विषयेंद्रियसंबंधेरस्तुदंप्रसिद्धंतत्परमार्थतो ब्रह्मसुखमेव ॥ "एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति"इतिश्रुतेः ॥ अतस्तस्यांतःपरमावधिमानुषानंदमारभ्योत्तरोत्तरंशतगुणोत्कर्षेणश्रुत्यादर्शितो"यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्य मन सासह आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकदाचन"इति तदेकांतंतन्मात्रपूर्णतातत्संवित्तिरूपयाब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयःसिद्ध्यतीत्यर्थः २५ तत्तरसुखंब्रह्मसुखंतच्चस्वर्गादिभोगभूमौनसंभवति ॥ तत्रचित्त स्यकामासूयादिकलुषत्वादित्यर्थः ॥ हिमंशिशिरजलंतस्यगृहंसरः २६ नवाच्यंवक्तुमशक्यंस्वानुभवैकगम्यमित्यर्थः २७ चित्तस्याबोनाशः ॥ यतोदुर्बोधाद्भ्रांतिवशादेवचित्तवेदिता चि

दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदेनेयंजगद्गतिः ॥ स्फुरत्यालोककुड्यादिसंगजावर्णधीरिव २० दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदाभावेनजायते ॥ वेदनाभवदाभासाचित्रपुंसामिवा शये २१ चित्तस्पंदोत्थितामायातदभावेविलीयते ॥ पयःस्पंदोत्थितावीचिस्तदभावेविनश्यति २२ त्यागेनवासनांशस्यबोधाद्वाप्राणरोधनात् ॥ चित्तेनि स्पंदतांयातेकुतःस्पंदस्यसंभवः २३ असंवित्स्पंदमात्रेणयातिचित्तमचितताम् ॥ प्राणानांवानिरोधेनतदेवचपरंपदम् २४ दृश्यदर्शनसंबंधेयत्सुखंपारमा र्थिकम् ॥ तदंतैकांतसंवित्त्याब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयः २५ यत्रनाभ्युदितंचित्तंतत्सुखमकृत्रिमम् ॥ नस्वर्गादौसंभवतिमरौहिमगृहंयथा २६ चित्तोपशमजं स्फारमवाच्यंवचसासुखम् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तंनोदेतिनचशाम्यति २७ बोधाद्भवतिचित्तांतोदुर्बोधाच्चितवेदिता ॥ बालवेतालवत्तेनमोहश्रीर्घनतांगता २८ विद्यमानमपिह्येतच्चित्तंबोधाद्विलीयते ॥ सदप्यसदिवाभातिताम्रंहेमीकृतंयथा २९ ज्ञस्यचित्तंनचित्ताख्यंज्ञाचित्तंसत्त्वमुच्यते ॥ नामार्थान्यत्वभाक्चित्तं बोधात्ताम्रसुवर्णवत् ३० नसंभवतिचित्तत्वंतेनतत्प्रविलीयते ॥ भ्रमःशाम्यतिबोधेननाभावोविद्यतेसतः ३१ अवस्त्वेवविकल्पात्मचितादिशशशृंगवत् ॥ स र्वंतदात्मनस्तस्मात्तद्विबोधाद्विलीयते ३२ चित्तंसत्त्वंसमायातंकिंचित्कालंजगत्स्थितौ ॥ विहृत्यतुर्यावस्थायांतुर्यातीतंभवत्यतः ३३ ब्रह्मैवभूरिभुवनभ्रम विभ्रमैर्वैरित्थंस्थितंसममनेकतयैकमेव ॥ सर्वात्मसंभवतिनेतरदंगकिंचिच्चितादिकंचनहृदीवाहिसन्निवेशः ३४ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चित्तसत्तासूच नंनामचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

नसद्भावप्रतीतिर्बोधेनतुभ्रांतिर्नश्यतीतियुक्तश्चित्तनाशइतिभावः ॥ बालकल्पितवेतालवत् ॥ तेनदुर्बोधेन २८ ननुज्ञानिनामपिव्यवहारदर्शनाच्चित्तमस्त्येवतत्कथंज्ञानेननष्टं सत्त्वनष्टत्वयोर्युगपदेकत्रविरोधात्तत्राह ॥ विद्यमानमपीति २९ नामतोऽर्थतश्चान्यत्वंभजतइत्यन्यत्वभाक् ३० भ्रांतिवर्जितत्वमे वचित्तस्यचित्ततासाबोधेनप्रविलीयतइत्यर्थः ॥ घटादिनाशेपिकपालाद्यात्मनापरिशेषदर्शनात्सतःस्वरूपेणनाशशंकाप्यप्रसिद्धएवेत्याह ॥ नाभावइति ३१ वस्तुबोधस्यावस्तुकल्पितांशमात्र बाधकत्वप्रसिद्धेरपिनसत्त्वांशबाधकत्वप्रसक्तिरित्याह ॥ अवस्त्वेवेति ॥ चित्तादिसर्वंतत्पारमार्थिकस्यात्मनोविवर्तइतिशेषः ३२ तर्हिकिंजीवन्मुक्तचित्तस्यव्यवहारक्षमावस्थावास्तव्येव ने त्याह ॥ चित्तमिति ॥ विहारसमाधिसाक्षात्कारपर्यंतातदवस्थानवास्तवीकिंतुप्रारब्धप्रतिबद्धाविद्यालेशकृतबाधितानुवृत्तिःविदेहकैवल्याविर्भूततुर्यातीतावस्थैवतस्यवास्तवीतिभावः ३३ त तुर्यातीतंब्रह्मयावन्नज्ञातंतावच्चित्तजगदादिमिथ्यावेषेणस्थितंसर्वात्मकंभवतिनचित्तादिकंनामकिंचिदितरद्वस्त्ववरमस्तीतिज्ञानमात्रेणतन्मात्रस्वभावपरिशेषाश्चितादेर्युक्तएवेत्याशयेनाह ॥ ब्र

ह्येवेति ॥ यथाहृदिमनोरथपरिकल्पितप्रासादोपवनवाप्यादिसन्निवेशस्तत्रासमावेशादेवनास्तितद्वत्परमसूक्ष्मेअच्छिद्रचिदेकरसघनेब्रह्मण्यपिजगदसमावेशादेवनास्तीत्यर्थः ३४ इतिश्री वासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण॰पू॰चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ स्वानंदरससंपूर्णंत्रिजगत्कल्पनास्पदम् ॥ इहबिल्वफलत्वेनपरंब्रह्मोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ कथांबिल्वाख्यानाख्याम १ नजीर्यतइत्यजरद्रूपंस्वभावोयस्य २ सुधेवसुधापेक्षयावाअतिमधुरसारवत् ॥ बालेंदोरंकुरप्रायात्प्रतिदिनमुपचीयमानानिदलानीवयाःकलास्तानीवमार्दवेनत्वक्नयनसुखस्पर्शतयासुंदरम् ३ भुवनव्यूहमध्यगतमहामेरुरिवमेढीभूतम् । मंदराद्रिरिवाचलंदृढम् ४ प्रागुक्तसहस्रपदमसंख्यपरमितिव्याचष्टे ॥ योजनेति ॥ जगतःस्थितेर्विधारणस्यनियमनस्यचमूलम् ५ हरंतिवहंति ॥ राजिकासूक्ष्मसर्षपास्तत्कणानांपद्धतेःपंक्तेः ६ षड्रूपःषडिंद्रियभोग्यब्रह्मलोकांतसुखरूपःप्रसिद्धोवा ७ तेनतादृशरसयुक्तेनापिपाकेनयत्पातंपतनंनसमेति ॥ तर्हिकिंस्वस्थानएवजीर्यतिनेत्याह ॥ सदैवेति ८ जरठाश्चिरायुषः ९ १० विततमतिविस्तीर्णंयत्स्थौल्यंबृहत्त्वंतच्छालिनः ११ समस्तेषुफलेषुपुरुषार्थेषुचसारस्यश्रेष्ठस्य ॥ अष्ठिबीजंनास्ति १२ शिलायाअंतःप्रदेशइवनीरंध्रोघनः ॥ "विज्ञानघनएव"इतिश्रुतेः ॥ स्यंदमानेंदुबिंबवत्स्वस्वसंविदामृतमिवास्वाद्यंनिरतिशयानंदरसंस्यंदमानः १३ कोशइति ॥ "एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति"इतिश्रुतेः ॥ आत्मनोमानुषानंदादिहैरण्यगर्भानंदांतकर्मफलस्थितंमज्जासारः १४ तस्माद्धैरण्यगर्भानंदफलादपिपरमस्याव्यक्तस्यमज्जा ॥ अनंतेनात्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वभावेनैवरक्षितः ॥ स्वात्मकनेवश्रीफलंबिल्वंगतःसचानन्यःअद्वयएवेत्यर्थः १५ अनन्यत्वमेवोपपादयितुंचमत्कृतिपदस्वारस्यंप्रकटयति ॥ स्वसंनिवेशेत्यादिना ॥ यतस्तयास्वात्मचमत्कृत्यास्वाध्यस्तस्यान्यत्वस्यभेदजातस्यफलतांपरमप्रयोजनतांगतंचिदेकरसमज्जारूपंपारमार्थिकंस्वसंनिवेशवैलक्षण्यमत्यजंत्यैवइदंभेदादिस्त्रयमुत्पाद्यभावितमितिपरेणान्वयः ॥ प्रकारांतरैरपितस्याश्चमत्कृतित्वोपपादनायतन्व्येत्यादिविरुद्धविशेषणानि ॥ अणोरणीयस्त्वात्तन्व्या ॥ महतोमहीयस्त्वात्स्थूलया चिरंतनत्वेपिवृद्ध्यादिविकाराभावादतिबालया १६

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अत्रेमामवबोधायविस्मयोल्लासकारिणीम् ॥ अपूर्वांचैवसंक्षेपाद्रामरम्यांकथांशृणु १ योजनानांसहस्राणिविपुलंविमलंस्फुटम् ॥ युगैरप्यजरद्रूपमस्तिबिल्वफलंमहत् २ अविनाशरसाधारंसुधामधुरसारवत् ॥ पुराणमपिबालेंदुदलमार्दवसुंदरम् ३ व्यूहमध्यमहामेरुंमंदराद्रिरिवाचलम् ॥ महाकल्पांतवात्यायाअपिवेगैरचालितम् ४ योजनायुतकोटीनांकोटिलक्षशतैरपि ॥ वैपुल्येनापरिच्छेद्यंमूलमाद्यंजगत्स्थितेः ५ यस्यबिल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्मांडानिसमीपतः ॥ हरंतिलीलांशैलाधोराजिकाकणपद्धतेः ६ स्यंदमानरसापूरांस्वादुर्दीरसचमत्कृतिम् ॥ यस्यातिशेतेनोकश्चिदपिराघवषड्रसः ७ नकदाचनपाकेनपातंतेनसमेतियत् ॥ सदैवपक्वमप्यंगजरसायन्नबाध्यते ८ ब्रह्मविष्ण्विंद्ररुद्राद्याजरठाःकेचिदेवन ॥ यस्योत्पत्तिंविजानंतिमूलंवाव्रतमेवच ९ अदृष्टांकुरवृक्षस्यत्वदृष्टकुसुमाकृतेः ॥ अस्तंभमूलशाखस्यफलस्यास्यमहाकृतेः १० एकापडघनाकारविततस्थौल्यशालिनः ॥ यस्योत्पत्तिविकारादिपरिणामोनदृश्यते ११ समस्तफलसारस्यफलस्यास्यमहाकृतेः ॥ नमज्जानाष्ठिविज्ञतोनिर्विकारोनिरंजनः १२ शिलांतरिवनीरंध्रःस्यंदमानेंदुबिंबवत् ॥ रसंस्वसंविदास्वाद्यंस्यंदमानइवामृतम् १३ कोशस्सकलसौख्यानांशीतलालोककारकः ॥ शैलाभोमृतपिंडाभोमज्जाआत्मफलस्थितेः १४ तस्मात्परममज्जातुयासौस्वात्मचमत्कृतिः ॥ अनंतरक्षितोनित्यमनन्यःश्रीफलंगतः १५ स्वसंनिवेशवैचित्र्यमन्यत्वफलतांगताम् ॥ अव्यजंत्यातयातन्व्यास्थूलयप्यातिबालया १६

अरुतोपिभेदस्योत्पादनेकोहेतुस्तमाह ॥ इयमिति ॥ इयमहमस्मीतिअनिदमितिइदंताध्यासएवतद्धेतुरित्यर्थः॥ अन्यतापृथक्त्वंतदापादकमलमाविद्यामेवंभूतभुवनभेदादिरूपेणोत्पाद्येत्यर्थः ॥
असंभवदित्यनेनस्वप्रकाशचिदेकरसेमलस्यैवसंभवोनास्तिसुतरांतत्कार्यभेदस्येतिद्योत्यते १७ स्वोत्पादितैर्भूतभुवनादिभेदैरहंतोत्पादनद्वाराआभिमानिकंसंवलनंसालभतइत्याह ॥ अहमि
ति ॥ अहंकलाअहंकारस्तस्याःसमुदयोव्यष्टिसमष्टिरूपेणोद्भवस्तत्समनंतरम् ॥ आकाशस्तद्गुणःशब्दश्चांगद्रव्यगुणैकदेशौयेषांतथाविधैस्त्रैलोक्योपलक्षितव्यष्टिसमष्टिशरीरपरमाणुभिः ॥
१८ स्वस्वरूपापरित्यागेनैवंरूपापत्तिरेवास्यामहतीआत्मचमत्कृतिरित्थंमयावर्णितेत्युपसंहरति ॥ इतीति ॥ शक्तिर्व्यवहारसमर्थतातत्स्वरूपताम् १९ समेनिर्विकारेनिजेरूपेएवइत्यंजगदा
कारादृक्संप्रसारिता २० इत्थंचवियदादिसर्वमियमेवनान्यदस्याःकिंचिदितिद्रष्टव्यमित्याह ॥ इदमित्यादिना २१ आध्यात्मिकार्थाअपीयमेवेत्याह ॥ अयमिति २२ २३ लिंगभेदःआत्माब्रह्मे
त्यादिविशेष्यपदमध्याहृत्ययोज्यः ॥ दवीयसीदूरतरा २४ अंतःस्थिताअनंताःकल्पनांभोरुहाणामालयाजीवायस्मिंस्तथाविधम् २५ अनंतैःकलनातत्त्वैःरचनरहस्यैःपरितःपल्लविता २६

इयमस्मीतिकलनादसदप्यन्यतामलम् ॥ भेदाद्यसंभवदिदंस्वयमुत्पाद्यभावितम् १७ अहंकलासमुदयसमनंतरमेवसा ॥ वलिताकाशशब्दांगत्रैलोक्यपरमाणुभिः १८ इत्यनुक्रमतोयातासंविच्छक्तिस्वरूपताम् ॥ मज्जाप्राक्सन्निवेशंस्वंतमेवाप्यसमुज्झति १९ संविच्छक्त्यातयातत्रततस्तरलरूपया ॥ निजएवसमेरूपेदृगित्थंसंप्रसारिता २० इदंव्योममहानंतमियंकालमयीकला ॥ इयंनियतिरित्युक्ताक्रियेयंस्पंदरूपिणी २१ अयंसंकल्पविस्तारस्त्वयमाशांतरभ्रमः ॥ रागद्वेषस्थितिरियंहेयोपादेयधीरियम् ॥ २२ इयंत्वत्ताविंयंमत्तातत्तेयंसंस्थितास्वयम् ॥ ब्रह्मांडौघोयमूर्ध्वस्थःस्वयमंगोर्ध्वमप्यधः २३ अयंपुरःपार्श्वतोयंपश्चादाराद्दवीयसी ॥ इदंभूतंवर्तमानंभविष्यास्त्विदमित्यपि २४ इदमंतःस्थितानल्पकल्पनांभोरुहालयम् ॥ ब्रह्मांडमंडपापीडक्रीडामंडपमंडलम् २५ अनंतकलनातत्त्वपरिपल्लविताहरेः ॥ हृदब्जकर्णिकाचेयंलोकपद्माक्षमालिका २६ इयंकीर्णमहारुद्रगणापूरितकोटरा ॥ दीर्घाभ्रसरणिर्भ्रांतिध्वंसनेभ्यःप्रभाविनी २७ इयंमेरुःककुभ्यत्रजगत्पंकजकर्णिका ॥ स्फुरदिंदुमधूल्लासलंपटामरषट्पदा २८ इयमुद्दामसौगंध्यस्वर्गश्रीपुष्पमंजरी ॥ जगज्जरठवृक्षस्यरजोनरकमूलिनः २९ इयंचताराकिंजल्काब्रह्मार्णवतटास्थिता ॥ अपारापारपर्यंताव्योमलीलासरोजिनी ३० इयंक्रियापरिग्राहातरंगतरलावली ॥ सर्गावर्तविधानस्थभूरिभूतपरंपरा ३१ इयत्तयाप्रसरिणीक्षणकल्पादिपल्लवा ॥ तेजःकेसरिणीकालनलिनीव्योमपंकजा ३२

कीर्णैःसर्वतोव्याप्तैर्महारुद्रगणैःपूरितकोटराःअभ्रसरणिराकाशपदवी ॥ "अस्मिन्महत्यर्णवेंतरिक्षेभवाअधि ॥ नीलग्रीवाःशितिकंठाःशर्वा"इतिश्रुतेरितिभावः ॥ भ्रांताविषयलंपटाःस्वर्गिणस्ते
षांध्वंसनेभ्यःअधःपतनेभ्योनिमित्तेभ्यःप्रभाविनीप्रतापवतीप्रकाशवतीवा ॥ नक्षत्रपातेनभःपथेप्रभानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः २७ अत्रअस्यामुत्तरस्यांककुभिदिशि इंदुलक्षणस्यमधुनउल्लासे
अमृतमकरंदेलंपटाःअमरलक्षणाःषट्पदायस्याम् २८ रजोगुणकार्यरागादिनानरकैर्दुःखैश्चमूलिनोमूलवतोजगज्जरठवृक्षस्यउद्दामसौगंध्यास्वर्गश्रीलक्षणापुष्पमंजरीइयमेवेत्यर्थः २९ उर्ध्वम
पारापरितश्चापारपर्यंता व्योमलीलाव्योमाकारासरोजिनीकमलिनीसरसीवाइयमेवेत्यर्थः ३० क्रियाःकर्माण्येवपरितोग्राहायस्याम् ॥ तरंगाइवतरलाभासत्त्वावलीयस्याम् ॥ सर्गःप्र
जोत्पादनंतल्लक्षणेआवर्तेनानाविधानेकार्यैस्तिष्ठतीतितत्स्थाभूरिभूतपरंपरायस्याम् ३१ इयत्तयाप्राण्यायुःपरिमाणेनप्रसरिणीविस्तृता तेजोभिरग्न्यादित्यचंद्रादिभिःकेसरिणी ॥ व्योमैवपंक

जंयस्यास्तथाविधाकालनलिनीइयमेव ३२ ३३ इतिवर्णितप्रकाराःसर्वैसानिजमज्जाचमत्कृतिरेव ॥ एवंप्रकारैर्व्यष्टिसमष्टिसंकल्पसन्निवेशस्यांतःकृतसंस्थितिः ३४ ३५ बिल्वाख्यायिकां
समाप्यस्वरूपेणैवचितंवर्णयन्नुपसंहरति ॥ एषेति ॥ एकत्वसंख्यायाअपिद्वैतापादकत्वान्नैकात्मिक नापिविविधाकिंतुसैवएकत्वंसैवैका ॥ वीप्सयासजातीयविजातीयनिवृत्तिर्वा ॥ सकलस्य
द्वैतविकल्पस्यशांत्यासमैकरूपा ॥ अनेनस्वगतभेदस्यापिव्यावृत्तिः ॥ अतिमहतीब्रह्मशब्दलक्ष्याचितिरूपाशक्तिरेवेत्थंव्युत्पादितेत्यर्थः ३६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र
करणेपू०पंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ छ ॥ इहशिल्पिमनोदृष्टपद्मिनीखंडमंडितम् ॥ शिलोदरमिवब्रह्मप्रपंचाभासमीर्यते ॥ १ ॥ श्रीरामःस्वस्यबिल्वाख्यानतात्पर्यबोधंदर्शयति ॥
भगवन्नितिद्वाभ्याम् १ २ नाहंतादिमात्रंचिद्बिल्वमज्जाकिंतुब्रह्मांडादिसर्वमपीतिनिःसंकोचंबोध्यमित्याशयेनवसिष्ठउवाच ॥ यथेत्यादिना ३ चिद्बिल्वस्यमज्जेत्युक्तेअंतःप्रदेशस्थावय

इमाभावविकाराढ्याजरामृतिविषूचिकाः ॥ विद्याविद्याविलासाढ्याइमाःशास्त्रार्थदृष्टयः ३३ इतिसातस्यबिल्वस्यनिजमज्जाचमत्कृतिः ॥ संकल्पसन्निवेशांत
रेवैवकृतसंस्थितिः ३४ शांतास्वस्थानिराबाधासौम्याभावनयोज्झिता ॥ कर्तृत्वमप्यकर्तृत्वंकृत्वाकृत्वैवसंस्थिता ३५ एषैकैकैवविविधैवविभाव्यमानानै
कात्मिकानविविधानतुसैवसैव ॥ सत्यास्थितासकलशांतिसमैकरूपासर्वात्मिकातिमहतीतिनिरूपशक्तिः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०
बिल्वोपाख्यानेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ भगवन्सर्वसारज्ञत्वयैषा बिल्वरूपिणी ॥ महाचिद्घनसत्तेहकथितेतिमतिर्मम १ चिन्मज्जारूप
मखिलमहंतादीदमाततम् ॥ नमनागपिभेदोस्तिद्वैतैक्यकलनात्मकः ॥ २ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यथाब्रह्मांडकूश्मांडमज्जामेर्वादिसंस्थितिः ॥ तथाचिद्बिल्व
मज्जेयंब्रह्मांडादिजगत्स्थितिः ३ सृष्टिश्चिद्बिल्वमज्जास्यात्स्वाधारान्यत्वसंभवे ॥ विनाशःसर्वगस्यास्यनचैतत्संभवत्यलम् ४ चितेर्मरीचबीजस्यजगदाख्या
चमत्कृतिः ॥ स्थितासौसुप्तसौम्यांतःशिलांतःसन्निवेशवत् ५ अत्रेमामिंदुवदनचित्रांविस्मयकारिणीम् ॥ वर्ण्यमानांमयारम्यामन्यामाख्यायिकांशृणु ६ स्नि
ग्धास्पष्टामृदुस्पर्शामहाविस्तारशालिनी ॥ निबिडानित्यमक्षुब्धाक्वचिदस्तिमहाशिला ७ तस्यामंतःप्रफुल्लानिपद्मानिसुबहून्यपि ॥ सरस्यामिवरम्याणि
तान्यनंतानिसंतिवै ८ अन्योन्यप्रोतपत्राणिमिथोविघटितानिच ॥ मिथश्चोपनिगूढानिगूढानिप्रकटानिच ९ अधोमुखान्यूर्ध्वमुखान्यपितिर्यङ्मुखानिच ॥
मिथोमिलितमूलानिमिथःप्रोतमुखान्यपि १० कर्णिकाजालमूलानिमूलांतःकर्णिकानिच ॥ उर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणिच ११

वानांरसघनःपरिणामविशेषइतिकस्यचिद्भ्रांतिंवारयति ॥ सृष्टिरिति ॥ यथाबिल्वखर्परंमज्जायाआधारस्तथासृष्टिलक्षणमज्जायाआधेयायाःस्वाधारस्यखर्परस्थानीयस्यान्यत्वसंभवेतदंतःपरि
णामरूपामज्जास्यात् तत्रसर्वगस्यास्यचिदात्मनःकार्त्स्न्येनैकदेशेनवापरिणामित्वेविनाशोदुर्वारः ॥ नचैतन्निरवयवेमुख्योंतःप्रदेशःपरिणामोवासंभवतीतिनमज्जाशब्दःपरिणामपरइत्यर्थः ४
तर्हिकिंपरइतिचेद्विवर्तलक्षणचमत्कारपरइत्याशयेनाह ॥ चितेरिति ॥ शिलांतःशिल्पिमनःकल्पितपद्मवनसन्निवेशवदित्यर्थः ५ दृष्टांतंविवरीतुंब्रह्मशिलाख्यायिकांप्रस्तौति ॥ अत्रेति ६ ७
मनःकल्पनानामानंत्यादनंतानि ८ उपनिगूढानिसंश्लिष्टानि ९ १० दृष्टवैपरीत्येनापिमनःकल्पनसंभवादाह ॥ कर्णिकेति ॥ कर्णिकाजालेषुमूलानियेषाम् ॥ इतराणिकानिचिदमूलानिच ११

शंखाःपद्ममुकुलवत्सन्निवेशिनः । चक्रौघास्तुविकसितपद्मवत्संन्निवेशिनइत्यर्थाद्गम्यते १२ स्वयंतीर्थयात्रायांशालग्रामक्षेत्रेदृष्टांशिलांगुरुवाक्यात्स्मरन्रामःसैवात्रभगवताजगत्कल्पनास
हितब्रह्मदृष्टांतत्वेनोदाहृतेतिमन्यमानआह ॥ सत्यमेतदिति ॥ परिवारिणीपद्मवनलांछनपरिवृता १३ दृष्टांतदार्ष्टांतिकमेवंवस्त्वयासम्यग्बुद्धइत्यनुमोदमानोवसिष्ठआह ॥ एवमेतदिति ॥
तांदृष्टांतभूतांशिलांदृष्टवानसीतिविजानासियश्चतादृग्दार्ष्टांतिकभूतश्चिदात्मायोयादृशस्वभावः ॥ अनंतरोनिरवकाशचिद्घनः समःप्राणस्यापिप्राणोनिरतिशयानंदरूपस्तत्रतस्मिन्नपिविषयेदृ
ष्टवानसीतिविजानासि १४ मयातुनत्वदृष्टशिलादृष्टांतत्वेनाभिप्रेताकिंत्वपूर्वाब्रह्मैवशिलात्वेनपरिकल्प्यबिल्वभिवोपन्यस्तेतितत्पार्थतात्पर्यविसंवादेपिनोपेयेविसंवादइत्याशयेनाह ॥ मया
त्विति १५ चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वैकरसत्वकूटस्थत्वादिपरिग्रहः १६ अपिशब्दाभ्यांसूचितोविरोधोमाययापरिह

तेषांचानिकटेसंतिशंखाःशतसहस्रशः ॥ चक्रौघाश्चमहाकाराःपद्मवत्संनिवेशिनः १२ ॥ श्रीरामउवाच ॥ सत्यमेतन्मयादृष्टातादृशीसामहाशिला ॥ शालग्रामे
हरेर्धाम्निविद्यतेपरिवारिणी १३ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एवमेतद्विजानासिदृष्टवानसितांशिलाम् ॥ योयश्चतत्रवैप्राणःसमस्तादृगनंतरः १४ मयात्वियमपूर्वैव
शिलेहकथिताातव ॥ यस्यामंतर्महाकुक्षौसर्वमस्तिचनास्तिच १५ चिच्छिलैषामयाक्तातयस्यामंतर्जगंतिवै ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषाशिलेवचित्
१६ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि ॥ विद्यते तर्जगद्वृंदंव्योम्निवाविपुलानिलः १७ द्यौःक्षमावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांव
सुषिरंनमनागपि १८ अस्यामेवघनांगात्मजगत्पद्मंविजृंभते ॥ एतस्माद्वस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धात्मकंचवा १९ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणेलिख्यतेयथा ॥
भूतंभवद्भविष्यच्चशिलायांशालभंजिका २० तथास्तितत्रतत्सर्वसंस्थानंवस्तुतोयथा ॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्येकपिंडताम् २१ यथादत्तेतथैषाचि
त्पिंडाकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः २२ तथासर्गश्चितोरूपादभिन्नोपिवपुर्मयः ॥ सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे
२३ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली ॥ शिलांतःपद्मरेखालीमरिचांतश्चस्त्कातिः २४ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ ॥ यथापुरंध्र्यां
मर्त्त्योंतर्भज्ञावाबिल्वगायथा २५ तथानंतविकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली ॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका २६ ततांसमुपयात्याशुजलबिंदुरिवां
भसि ॥ अनंतत्वाच्चितेरेताद्विकारादिचितेरिति २७

र्तव्यः १७ १८ जगदेवमयातत्रपद्मवनत्वेनोत्प्रेक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति
तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुतोनान्यत्शुद्धचिदात्मकंचवानकिंतुमायैवेत्यर्थः १९ तेषांचनिकटेसंतिशंखाःशतसहस्रशइतियदुक्तंतत्तात्पर्यमाह ॥ शंखेति ॥ लोक्यतइतिलोकंचित्रंलिख्यते
शिल्पिमनःकल्पनयायथातथाभूतंभव्यंसर्वंजगत् तत्रशालभंजिकावस्तुतोयथावास्तवीवअस्तीतिपरेणान्वयः २० २१ आदत्तेस्वीकरोतितथाएषाचिदपिघनामेकिकांएकपिंडतांस्वीकरोती
त्यर्थः २२ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मयःपरिच्छिन्नाकारइवभातीत्यर्थः ॥ सुषुप्तावस्थयाटंकच्छेदात्प्रागनभिव्यक्तयेत्यर्थः २३ २४ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथे
त्यर्थः ॥ पुरंध्र्यांसुचरित्रायांस्त्रियामंतर्मनसिमर्त्त्यस्तत्कांतःसदैवास्ति २५ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वंतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानांचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमितितदुक्तिरर्थशून्य
त्वान्मुधानिष्फलैव २६ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ ततामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्मांडानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवततांचिन्मात्रतांसमुपयातिनपृथग्गणमात्रमप्यवशिष्यतइतिहेतोः २७

कविवर्णितगंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतृचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उक्त्येति ॥"सभूरितिव्याहरत् भुवमसृजत एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमितिमनुष्यानिंदवइति पितॄन्"इत्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यनामपूर्वकत्वोक्तेरत्रनामलयेनलयोप्यूह्यः २८ विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्त्वंतरमित्याह ॥ वर्जनेति २९ पुष्पफलपर्यंतस्वकार्येबीजवत्सर्वत्रचित्सतानुवृत्तिद शेनादपिसर्वचिदेवेत्याह ॥ बीजेत्यादिना ३० अंकुरादिपूर्वपूर्वविकारेषुभवंतीविद्यमानैवाथउत्तरकालंकांडशाखापल्लवादियाति ३१ द्वैतस्यैकत्वकलनाधीनकल्पनत्वादप्यकल्पिताचिन्मा त्रंतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्बीजतत्कार्ययोः ॥ अन्यभवाश्चिद्व्यतिरिक्तजाड्यकल्पनातदधीनोद्भूतिः ॥ तच्चिद्रूपंतुकदाचिदपिईदृशंजाड्यस्वभावंनसंभवतीत्यर्थः ३२ तदत्रस्फुटयन् प्रकृतेयोजयति ॥ चिदिति ३३ मज्जादिबिल्वेइतिशेषः ३४ एकंब्रह्मइतिप्रसिद्धजगद्रूपेणदृश्यते ॥ सुषुप्तकंशिल्पिवासनामात्रम् ३५ ३६ जगत्कर्तृजीवेश्वररूपंतदीयंकर्तृत्वादिजगच्चिति

उक्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते ॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम् २८ वर्जनावर्जनेर्थस्यब्रह्मैवानंततावशात् ॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितं क्रमात् २९ अत्रान्यार्थमिदंविद्धिमृगतृष्णांभसासमम् ॥ बीजंपुष्पफलांतस्थंबीजांतर्नान्यदात्मकम् ३० यादृशीबीजसत्तासाभवंतीयात्यथोत्तरम् ॥ चिद्घ नेचिद्घनत्वंयत्सएवत्रिजगत्क्रमः ३१ एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावेद्वयोःक्षतिः ॥ जगदन्यभवोद्भूतिर्नकदाचित्तदीदृशम् ३२ चिदचित्रकदाचिच्चद्वयमंतर्मि थोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलेखात्मास्तियथाबहुः ३३ तदन्यानन्यमज्जादिचिद्घनेत्रिजगत्तथा ॥ रेखोपरेखावलितायथैकापीवरीशिला ३४ तथात्रैलोक्यव लितंब्रह्मैकमितिदृश्यते ॥ एतच्छिलांतरज्ञादियथानित्यंसुषुप्तकम् ३५ नास्तमेतिनचोदेतितथाहंताजगद्गतिः ॥ यथाशिलांतर्लेखादिभिद्यतेनशिलांतरात् ३६ तत्सारत्वाज्जगत्कर्तृकर्तृत्वादिजगच्चितिः ॥ यथाशिलांतराज्ञानांस्पंदास्पंदभवाभवाः ३७ विषयत्वंनगच्छंतिकर्तारोजगतस्तथा ॥ नेदंकदाचित्क्रियतेनक दाचननश्यति ३८ अद्रिवत्प्रभवोल्लासविलासावेदनात्मकम् ॥ यथायत्रयदाकारंतथातत्रतदेवहि ३९ ब्रह्मसत्तात्मकंसर्वंसुषुप्तस्थमिवास्थितम् ॥ भूरिभावविका राढ्योयोयंजगदुरुभ्रमः ॥ सुषुप्तमेवतद्विद्धिशिलांतःपंकजादिवत् ४० नित्यंसुषुप्तपदमेवजगद्विलासःसम्यक्प्रशांतसमचिद्घनखात्मकत्वात् ॥ पद्माःशिलांतरि वसर्गदशास्त्वसारादृष्टानदेहमुपयांतिकदाचिदेव ४१ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०शिलाकोशोपदेशोनामषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ६ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ चित्तत्त्वस्यफलस्येवाचितःस्वापापरक्रमात् ॥ ससत्तासन्निवेशोन्वयःससर्गइतिस्थितः १

तिश्चिदेव ॥ भवाभवाआविर्भावतिरोभावाः ३७ शिलायथातत्त्वदर्शनेविषयत्वंनगच्छंतितथाआत्मतत्त्वदर्शनेपिकर्तारइत्यर्थः ३८ अद्रिवद्गिरिकूटवदविकारित्वादित्यर्थः ॥ अत एवशिलानानाशिल्पिनांविरुद्धमानसकल्पनाभेदइवब्रह्मापिनानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदेपितत्तद्रूपमेवावतिष्ठतइत्याह ॥ यथेति ॥ यदाकारंकल्प्यतइतिशेषः ३९ सुषुप्तस्थंयथाप्रतिजीवं विचित्रस्वाप्नार्थकल्पनाभेदमविरोधेनसहतेतद्वदित्यर्थः ॥ सुषुप्तमनुन्मिषितवासनामात्रमेव ४० आख्यायिकातात्पर्यसंक्षिप्योपसंहरति ॥ नित्यमिति ॥ चिद्घनंयद्ब्रह्मखंतदात्मकत्वात् ॥ अ सारास्तुच्छाःशिलांतःपद्माइवसर्गादिदशाआत्मनिदृष्टाअपिकदाचिदपिदेहंस्वरूपस्थितिंनोपयांत्येवेत्यर्थः ४१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ इह बिल्वशिलाख्यायिकातात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मयूरांडरसेबर्हवर्णसंस्थानभेदवत् ॥ १ ॥ बिल्वदृष्टांतवशाद्दर्शितचिद्रूपमेवतदंतर्बीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेष्वतत्रवत्समसत्ताकसर्गोद्भवध्यात्रोक्तइतितात्पर्य

भ्रमोमाभूदितितत्तात्पर्यंवर्णयति ॥ चित्तत्वस्येति ॥ चिद्रूपंतत्त्वंयावत्स्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यंतावदेवसर्गगर्भमितिद्योतनायाचेतनफलदृष्टांतः ॥ सर्गश्चचितःप्रसिद्धस्वापादपरःस्वापःस्वप्नस्त्व
युगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तानचित्समसत्ताकःस्वगतभेदइत्यर्थः १ तर्हिकिंचित्तत्त्वादन्यएवसर्गःएवदपिदुर्वचमित्याह ॥ देशेति २ तर्हिकिमसदेवेदंसर्गादितदपिदुर्वच
मित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांशब्दानांतदर्थानांतद्वासनानांतत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानांचवेदितुरवस्थात्रयेप्येकात्मत्वात्सत्यत्वे अत्यंतासतस्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः ३ तस्मा
च्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैवफलस्येनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथानानाचभूत्वास्थिता ४ तत्रानानात्वांशएवप्राथम्याद्वास्तवइत्याह ॥ अनानैवेति ॥ लु
ब्धाविकृतेव ॥ सिद्धयःसन्निवेशनिष्पत्तयः ५ शिलाख्यानस्यतात्पर्यंदर्शयति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्तंतस्याप्यादर्शेप्रतिबिंबितंनगरमिवचितःस्वंस्वंरूपमेवअकचद
पिकचतीत्येवतात्पर्यमित्यर्थः ६ मायिकानंतशक्तिमत्त्वाद्वाचिंतामणौचिंतकमनोरथफलानीवाचितिसर्वंजगदस्तीतितत्तात्पर्यंवर्णनीयमित्याह ॥ परमेइति ॥ अर्पितानीतिश्रुतिएअरनाभिन
दर्शनोपन्यासादितिभावः ७ कल्पितविकारांशांशिभावेनमुक्ताशुक्तिसंपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्गकइति ॥ तदंगेतद्गर्भेउत्कीर्णमिवतदंगोत्कीर्णम् ॥

देशकालक्रियादीनामपितन्मयरूपतः ॥ इदमन्यदिदंचान्यदितिनात्रोपपद्यते २ समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः ॥ एकात्मत्वादसच्चेदमितिसंकथ्य
तेकथम् ३ फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा ॥ चितःस्वसत्ताघनतानानानानानास्थितातथा ४ अनानैवापिनानैवलुब्धेवालुभितेवच ॥ यथाफलां
तःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा ५ जगन्नगरमादर्शेचितःस्वंप्रतिबिंबितम् ॥ कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनिवेशवत् ६ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्य
पि ॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवार्पितान्यलम् ७ चित्समुद्गकएवेदंतदंगोत्कीर्णमाततम् ॥ जगन्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत् ८ अहोरात्रंविकरयन्वेद
नविदनाम्यलम् ॥ चिदादित्यःस्थितोभास्वाञ्जगद्व्याणिदर्शयन् ९ समुद्रकोटरावर्तपयःस्पंदविलासवत् ॥ अनानैवचनानाचिच्छिलांतःसन्निवेशवत् १०
यदस्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥ यन्नास्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ११ भावाभावेषुयत्सत्यंचिन्मज्जाकल्पमेवतत् ॥ मज्जासारापदार्थश्री
स्तन्मयंस्यात्तदेवहि १२ पद्मनानादिशब्दार्थस्त्यक्त्वायद्वच्छिलोदरम् ॥ नानातद्वदिदंनानातदेतन्मयमद्वयम् १३ नानाप्येकतयानानापद्मबिंबंशिलोद
रम् ॥ यथातदविभागात्मतथेदंचिद्घनांतरम् १४ यथामलपयःकोशःस्थलधियातुभानुभाः ॥ सन्नेवासन्निवेदंचिन्नैवत्वंसदसद्वपुः १५

तदेवाह ॥ तदंशमयमिति ८ आदित्यःस्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्रूपप्रकाशनाप्रकाशनेस्वगतंनिकरोतीत्यर्थवातत्ता
त्पर्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन्विकलयन्विकुर्वन्नितियावत् ९ समुद्रस्यकोटरेगर्भेआवर्ततरंगादिस्पंदभेदानांसमुद्रमात्रत्ववज्जगद्भेदानांचिन्मात्ररूपत्वेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ समु
द्रेति १० वर्तमानसर्गस्यातीतानागतसर्गस्यचतुल्यतयाचिन्मात्रस्वरूपताप्रदर्शनेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ यदस्तीति ॥ शालभंजिकाउत्कीर्णाअनुत्कीर्णावाप्रतिमा ११ बिल्वाख्यानस्यापि
जगतश्चित्सारत्वेतात्पर्यमित्याशयेनाह ॥ भावेति ॥ यत्सत्यंतत्त्वंतच्चिद्रूपमज्जाकल्पमेव ॥ पदार्थश्रीर्बिल्वादिफलपदार्थश्रीर्मज्जैवसारोयस्यास्तथाविधाप्रसिद्धेत्यर्थः १२ शिलोदरात्पृथक्क
रणेपद्मनानादिशब्दार्थासत्त्ववच्चितःपृथक्करणेजगदसत्त्वेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ पद्मेति १३ तदेतन्मयमद्वयमित्यंशंस्फुटयति ॥ नानेति ॥ यदिचितोनपृथक्क्रियतेतर्हिनानापिजगच्चिदात्मै
कतयाअनानैवभवतियथाताद्दशंशिलोदरमित्यर्थः १४ यथामरुमरीच्यादिर्मृगदृशाअमलःपयःकोशोजलराशिःस्थलधियास्थलभेदमिति बुद्धिमतांविदुषांदृष्ट्यातुभानुभाःसूर्यातपस्त्व ॥

तत्रसन्नेवआतपादिरसकूलादिरिवेतिसदसद्वपुर्यथाभातिएवंचित्स्वभावस्त्वमपिभासि ॥ वस्तुतस्तुत्वंनैवसदसद्वपुरित्यर्थः १५ यथापयोराशिःकोटरेमध्येद्रवत्वात्स्पंदतेतथाआस्वंदमपिचि द्घनस्यआंतरंस्पंदतइवेत्यर्थः १६ तर्हितत्रपद्मादेःशिलामयत्वमिवजागतशंखपद्मादेश्चिन्मयताकुतोनविभाव्यतेतत्राह ॥ चिच्छिलेति ॥ अतन्मयस्तदबोधादितिशेषः ॥ अतएवत्वंतथाबुध्य स्वेत्याह ॥ जगदिति १७ दृष्टांतीकृतशिलाघनोपिपरमार्थदृष्टयाचिच्छिलोदरपेवसपत्रमित्याह ॥ महाशिलेति ॥ अतएवतत्रशिल्पियत्नसहस्रेणापिरंध्रादिसंभावनापिनास्तीत्याशयेनवि शिनष्टि ॥ अरंध्रइति ॥ सन्निवेशवत्तमिथ्यासन्निवेशेनभासतइत्यर्थः १८ यथाशरत्कालस्तपतिअमृतद्रुतःसोमःस्फुरतीतिकालात्मकयोरत्वसूर्यसोमयोरवांतरभेदकलनयाक्रियाकारकभावे नव्यपदेशस्तथाब्रह्मजगत्प्रकाशयतिजगदात्मनास्फुरतीतिचव्यपदेशइत्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्योनयनानंदः १९ एवंचब्रह्मात्मनाजगन्नित्यनष्टंनित्यस्थितमितिवाउत्प्रेक्षितुंशक्यमित्याशये नाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ वासनामात्ररूपत्वात्सुपुप्ताभम् यथाशिलाब्जमब्जात्मनानित्यमसच्छिलात्मनानित्यंसत्तद्वदित्यर्थः २० चिदात्मनासत्त्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति

यथासम्यक्पयोराशिःकोटरेकलनोन्मुखम् ॥ द्रवत्वात्स्पंदतेऽस्पंदंतथेदंचिद्घनांतरम् १६ चिच्छिलाशंखपद्मौघस्तन्मयत्वेप्यतन्मयः ॥ जगद्विद्धिसपद्मा दिपदार्थंचिच्छिलांतरम् १७ महाशिलाघनोप्येषाचिद्घनस्थंशिलोदरम् ॥ अरंध्रोनिर्द्वयोच्छोजःसंशांतःसंनिवेशवत् १८ तपतीदंजगद्ब्रह्मशरत्कालइवामल म् ॥ स्फुरतीदंजगद्ब्रह्मसौम्यःसोमइवद्रुतः १९ ब्रह्मणीदंसुपुप्ताभंनास्त्यनाशंशिलाब्जवत् ॥ ब्रह्मत्वंब्रह्मणियथातथैवेदंजगत्स्थितम् २० नानयोर्विद्यतेभेदस्त रुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगंतीहनान्यतानिचिदाकृतेः २१ भावाभावादिनास्त्येषांतस्याइवकदाचन ॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् २२ ब्रह्मैवा लोकनाच्छुद्धंभवत्यंबुयथातपः ॥ मेर्वादेस्तृणगुल्मादेश्चितादेर्जगतोपिच २३ परमांबुविभागेनयद्रूपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चितंमेरुतृणादि कम् २४ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्थौल्येसारतरंहितत् ॥ यथारसात्मिकाशक्तिःपरमाणुतयानघ२५ स्थिताजगत्पदार्थेषुपायसीब्रह्मतातथा ॥ रसशक्तिर्यथाना नातृणगुल्मलताभसाम् २६ तथानानातयोदेतिसैवासैवेवब्रह्मता ॥ यैषारूपविलासानामालोकपरमाणुता २७ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्यासांपरात्मता ॥ चितिचित्तेस्तिमेर्वादितदभिव्यंजनात्मनि २८

२१ एषांजगताम् ॥ तस्याश्चिदाकृतेरिव २२ मेर्वादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्त्वदृशाआलोकना च्छुद्धमस्थौल्यादिधर्मकंब्रह्मैवभवति यथाकरकाद्यंबुकेवलंपयोभवतितद्वत् ॥ अतोब्रहिम्तृणगुल्मादेर्ब्रह्मांडांतस्यअंतश्चितादेर्हिरण्यगर्भांतस्यापिचजगतःपरमंयदंबिवोत्तरोत्तरंसूक्ष्मतमंभूत सूक्ष्माव्याकृताक्षरांतंताद्विभागेनातेयद्रूपंपरिशिष्यतेतदेवपरंविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः २३ स्थूलस्यविमर्शेसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ पंचीकृतंह्यपंचीकृतसमूहः अपंचीकृतभू तानितुचित्तमेवेत्येवंक्रमेणबोध्यमित्यर्थः २४ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्रथौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपंचेपामरैरनभूयतइत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्तेः स्थूलजलेइंद्रियगोचरतेवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरतेत्याह ॥ यथेति २५ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयोग्येतिशेषः ॥ स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तावैचित्र्येप्येतादृशादृष्टांताः कल्प्याइत्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना २६ रूपविलासानांनीलपीतादिरूपवैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपंसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते २७ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांविश्व दिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावांतरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणीभवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदशायांकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवत्तिरोभावदशायामविकारणात्मनाकार्यमप्यस्त्येवेत्येतदपिदृष्टांते नोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरोभावेमायाशबलचितिअर्थतिरोभावेचित्तेमेर्वादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघाःकाठिन्यंचमयूरोपादानभूतेतदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः २८ ॥६६॥

२९ ३० विवेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वदत्रापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अंडरसरूपोबर्हिणोमयूरः ३१ तर्हिकिंद्वैताद्वैतात्मकमेवब्र
ह्मअस्तुयथाब्रह्मवास्तवंजगदितिचभ्रमस्तथाद्वैताद्वैतात्मकम् ॥ नैतावतावैषम्यप्रसक्तिः ॥ यथासदसतोःसत्तासमतायामवस्थितिस्तथातन्निरूपणादित्यर्थः ३२ ननुवैषम्यपरिहारायस
त्तासमतायामेवावस्थानमितिकुतः ॥ अभावमात्रतापतिलक्षणशून्यस्त्वेपिवैषम्यपरिहारादित्याशंक्याह ॥ यतइति रूपंतत्त्वंभावस्थंसद्वस्तुपर्यवसन्नंनशून्यानिष्ठम् ॥ अभावस्यापिसदधीनानि
रूपणत्वात ॥ तंभावंचपरंब्रह्मैवविद्धि ॥ तस्यचाद्वयत्वान्नानाऽनानात्मकंभिन्नाभिन्नस्वभावमिदंजगद्रूपंनसंभवोयस्यतन्नसंभवमनुपपन्नम् ॥ नञर्थस्यनशब्दस्यबहुव्रीहिः ३३ एवमनुपपन्न
स्यापिवर्ह्यंडरसदृष्टांतेनैवैकरस्यंनेयमित्याशयेनाह ॥ चिज्जगादिति ॥ यथाजगतिचिदात्मकंतत्त्वमनुगतंतथाबर्हिणिरसोनुगतःयथाचित्त्वेजगदंतर्लीनंतथारसेबर्हीतिपश्येत्यर्थः ३४ उपमा
नमर्थरूपकेणैकीकृत्यदर्शयन्भेदंनिरस्यति ॥ नानेति ॥ नानाविधपदार्थभ्रमलक्षणैःपिच्छैःपूर्णाआद्याब्रह्मचिदेवजगल्लक्षणमयूरांडस्यरसः ॥ तत्रभासमानंजगन्मयूररूपंअतुमयूररूपंसत्ताल
क्षणंपदंपरमार्थवस्तुविद्धि तत्रचभेदःकुतोस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ यत्सत्तास्फूर्त्तिसौख्यामिमाति

पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरांडरसेयथा ॥ चितितत्त्वेस्तिनानातातदभिव्यंजनात्मनि २९ विचित्रापिच्छिकापुंजोमयूरांडरसेयथा ॥ यथानानात्मिकेह्येवबर्ह्यंड
रसबर्हिते ३० विवेकदृष्ट्यादृष्टेतेतथाब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ सनानातोप्यनानातोयथांडरसबर्हिणः ३१ अद्वैतद्वैतसत्तात्मातथाब्रह्मजगद्भ्रमः ॥ यथासदसतोःस
त्तासमतायामवस्थितिः ३२ यतस्सदसतोरूपंभावस्थंविद्धितंपरम् ॥ नानानानात्मकमिदंत्वनुभूतंनसंभवम् ३३ चिज्जगद्वलनंपश्यबर्ह्यंडेरसबर्हिणम् ॥ य
थाजगतिचित्तत्त्वंचित्तत्त्वेयज्जगत्तथा ॥ नानानानात्मकैकंचमयूरांडरसोयथा ३४ नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णाजगन्मयूरांडरसाश्चिदाद्या ॥ मयूररूपंत्वमयूरमं
तःसत्तापदंविद्धिकुतोस्तिभेदः ३५ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चिद्घनोपदेशोनामसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ छ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रानुदित
रूपात्मसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरइवबीजेंतस्तदहंतादिगादिच १ यत्रनाभ्युदितंकिंचित्तत्रसर्वंचविद्यते ॥ तदत्राप्यंगिराःस्वर्गसुखसारेणबिंबति २ तथाच
मुनयोदेवागणाःसिद्धामहर्षयः ॥ आस्वादयंतःस्वरूपंसदातुर्यपदेस्थिताः ३ एतेयेस्तब्धनयनदृष्टयोनिर्निमेषिणः ॥ तेदृश्यदर्शनासंगस्पदत्यागेव्यवस्थिताः ४

बिंबतिकल्पिते ॥ तत्सच्चिदानंदघनंब्रह्मनिष्कृष्यवर्ण्यते ॥ १ ॥ मयूररसदृष्टांतात्तिरोभूतजगद्वैचित्र्यगर्भचिदाचित्संवलितंबीजशक्तिमदव्याकृतमेवतत्त्वंनततःपरंशुद्धमस्तीतिव्यामोहोमाभूदिति
तदधिष्ठानंनिर्विशेषभूमानंदरूपंनिष्कृष्यपरिचाययितुंश्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रेति ॥ बीजेअंडेअंतर्मयूरइववर्णितमंतरहंतादिबहिर्दिगादिवियदादिचसर्वंजगद्यत्रशुद्धकालत्रयेप्यनुदितरूपात्म
अनुत्पन्नस्वरूपमेवास्ति तदेवोक्तदृष्टांततात्पर्यविषयोनशबलमित्यर्थः १ यत्रपरमार्थतःकिंचिन्नाभ्युदितंतत्रैवसर्वंजगदविद्ययाविद्यतेतदेवात्रास्मिन्देहेपिअंगिराःअंगानांरसभूतःप्राणःसन्सर्गा
दिवैषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभेदेनविचित्रभोगाकारतयास्फटिकमुकुरादौचंद्रइवबिंबति ॥ तथाचविषयसुखानुभवबलात्तद्बिंबभूतनिरतिशयानंदसद्भावोनुमेयइत्यर्थः २ सर्वसाधारण्येनतत्स
द्भावेअनुमानप्रमाणमुक्त्वाविदुषामनुभवप्रमाणमप्याह ॥ तथाचेति ॥ स्वंरूपंस्वात्मभूतभूमानंदम् ३ सर्वैरपिकुतोनानुभूयतइतिचेद्दृश्यदर्शनासंगात्प्राणस्पंदकृतविक्षेपाच्चेतिगृहाण ॥ अतएव
तदुभयपरिहारायनासाग्रनिरुद्धदृष्टयःप्राणनिरोधपराश्चयोगिनोदृश्यंतइत्याह ॥ एतइति ॥ स्तब्धेनयनेगोलकेदृष्टीतद्वर्तींद्रियंचयेषाम् ४

इदंत्वनारूढषष्ठादिभूमिकानां आरूढषष्ठसप्तमभूमिकास्तुव्यवहरंतोपिसमाहितैःपूर्वभूमिकागतैस्तुल्यमात्मसुखंसदैवास्वादयंतीत्याह ॥ नास्थिताइति ॥ कर्मसुव्यवहारेषुस्थितानामपियेषांष
ष्ठादिभूमिकागतानांबाह्यार्थसत्यताभावनानआस्थिताईषदपिस्थिता येचपूर्वभूमिकागताःसंवित्संवेद्यसंबंधस्यागलक्षणसमाधौस्थितायेषांप्राणोमनश्चनस्पंदतेचचित्तचेत्यसमासंगयोस्त्यागो
यस्मिंस्तथाविधेभूमानंदपदेतुल्यतयास्थिताइतिसार्धद्वयस्यार्थः ५ ६ षष्ठादिभूमिकागताअंतर्ब्रह्माकाराखंडवृत्तिधारास्पंदात्तेनांशेननिरतिशयानंदास्वादनलक्षणंपरमपुरुषार्थंयथासंसाध
यंतितथैवबहिश्चित्तचेत्यादिस्पंदाद्व्यवहारसंस्थितिमपिकुर्वंतियथाजगदीश्वरोंतःसदैवस्वरूपानंदप्रतिष्ठोपिबहिर्माययाजगद्व्यवस्थांपालयतितद्वदित्यर्थः ७ तेषांव्यवहारेदृश्येषुबाह्यविषयेषुदर्श
नानांबुद्धिवृत्तीनांसंगमेत्रिपुट्यामप्यभिव्यक्तानिरतिशयानंदात्मांतर्ह्लादयत्येवेतिसर्वोपिव्यवहारःसुखरूपएव ॥ यथापिंदवोरश्मिस्तरुपल्लवमंतःप्रविश्यह्लादयतितद्वदित्यर्थः ८ अंतःस्वरूपसु
खंतुतेषांसुतरांनिर्विक्षेपमेत्यत्रापिदृष्टांतमाह ॥ बिंबादिति ॥ बिंबान्नित्यांतरालिकस्यशुद्धनभःस्थस्येंदोस्तेजसश्चंद्रिकायायद्रूपंतदेवपरमात्मनोनिर्विक्षेपाह्लादरूपंतैरनुभूयतइत्यर्थः ९ १० त

नास्थितभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु ॥ संवित्संवेद्यसंबंधस्पंदत्यागेचयेस्थिताः ५ प्राणोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥ मनोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थव
पुषामिव ६ चित्तचेत्यसमासंगत्यागेतेस्वपदेस्थिताः ॥ स्पंदात्संसाधयंत्यर्थंतेनांशेनेश्वरोयथा ७ तथैवचित्तचेत्यादिस्पंदात्कुर्वंतिसंस्थितिम् ॥ यथाह्लादय
तिस्वच्छःपल्लवंरश्मिरैंदवः ८ तथात्माह्लादयत्यंतर्दृश्यदर्शनसंगमे ॥ बिंबाद्दूरंप्रयातस्यभित्तावपतितस्यच ९ यदिंदोस्तेजसोरूपंतद्रूपंशुद्धसंविदः ॥ नदृ
श्यंनोपदेशार्हंनात्यासन्नंनदूरगम् १० केवलानुभवप्राप्यंचिद्रूपंशुद्धमात्मनः ॥ नदेहोनेंद्रियप्राणौनचित्तंनचवासना ११ नजीवोनापिचस्पंदोनसंवित्तिर्नवैज
गत् ॥ नसन्नासन्नमध्यंचशून्याशून्यंनचैवहि १२ नदेशकालवस्त्वादितदेवास्तिनचेतरत् ॥ एतैःसर्वैर्विनिर्मुक्तंहृदादिकोशशतेनच १३ यत्रैतत्स्पंदतेदृ
श्यंतत्तदात्मपदंभवेत् ॥ यच्चनाद्यंनकल्पांतंनवस्त्वाद्यनिलादिभिः १४ इहचामुत्रसद्रूपादन्यथाभवतिक्वचित् ॥ जायंतेचम्रियंतेचदेहकुंभाःसहस्रशः ॥
१५ सबाह्याभ्यंतरस्यास्यनात्माकाशस्यखंडना ॥ तच्चदेहादिसकलमात्मैवात्मविदांवर १६ केवलंबोधवैरूप्यादीषत्पृथगिवस्थितम् ॥ विष्वगात्ममयं
विश्वंज्ञातंबुद्ध्यासुसिद्धया १७ प्रज्वलन्नपिकार्येषुनिर्वाणोनिर्ममोभव ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् १८

देवदेहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह ॥ नदेहइत्यादिना ११ १२ देशकालवस्तुनिरूप्यात्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति ॥ एतैर्देहादिभिः ॥ शतशब्दआनंत्यपरः ॥ भूतभाविदेह
कोशानांहृदादिवासनात्मनास्थितानामानंत्यात् १३ एवंकोशशतेनहृदिचित्तेयत्रयस्मिन्सतिएतद्दृश्यमाविर्भावतिरोभावादिनास्पंदतेतत्सन्मात्रमेवात्मपदंभवेत्संभावितमित्यर्थः ॥ एवंकार्यका
रणविलक्षणंतत्संभावनीयमित्याह ॥ यच्चेति ॥ यद्ब्रह्मआद्यंमहाकल्पादिकालेभवमव्याकृताख्यंकारणम् ॥ तथाकल्पांतंप्राकृतादिप्रलयरूपंचन ॥ सर्गकालेपिइहएतस्मिन्लोकेअमुत्रपरलो
केवाअनिलादिभिःशोषणदहनक्लेदनभेदनादिविकारैःक्वचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुआदिपदात्तद्विकाराश्रयन्नभवतीत्यर्थः १४ ननुदेहादिविकारैस्तदानुगतसद्रूपस्यापिविकारः
किंनस्यात्तत्राह ॥ जायंतेचेति १५ तर्हिकिंदेहादिपृथगस्तिनेत्याह ॥ तच्चेति १६ विष्वक्सर्वतःसुसिद्धयाश्रवणाद्युपायपरिष्कृतया १७ अतएवव्यवहरन्नपिनिर्विकारात्मदर्शनान्नित्यमुक्ता
त्मस्वरूपस्तिष्ठेत्याह ॥ प्रज्वलन्नपीति ॥ प्रज्वलन्स्वराज्ययोग्यव्यवहारेषुदीप्यमानः १८ १९

१९ हेअंगकालादिसर्वंजगद्ब्रह्मेत्यात्मदृष्ट्यादृष्टवतस्तवकिंभूयोपिभ्रमणंसंभवतिनैवसंभवतीत्यर्थः ॥ यतस्त्वंवस्तुतःसममविषमंस्वरूपंगच्छसिसदैवप्राप्तवानसीतिसमंगएव ॥ "ब्रह्मैवसन्ब्रह्मा प्येति"इतिश्रुतेरितिभावः ॥ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥४८ ॥छ॥ विकारेभ्योविवर्तस्यवैलक्षण्यमिहोच्यते ॥ अप्रबोधादविद्यास्तिप्रबो धेनास्तिसेतिच ॥ १ ॥ विकारारंभाभ्यांविवर्तस्यलक्षणतोभेदंजिज्ञासमानोरामःपृच्छति ॥ यदीति ॥ आदिपदादारंभपरिग्रहः ॥ बृंहितेनित्यनिरतिशयवृद्धिमतित्रिविधपरिच्छेदशून्येइति यावत् १ तत्रकारणेकार्योद्भवःपंचधा अतिरोहितप्रागवस्थः१ प्रतिबद्धप्रागवस्थः २ प्रच्छन्नप्रागवस्थो ३ ऽप्रच्छन्नप्रागवस्थो ४ विनष्टप्रागवस्थ ५ श्चेति ॥ आद्योमृदादेर्घटादिभावः ॥ द्वि तीयोजलस्यहिमकरकाभावः ॥ तृतीयोरज्ज्वाःसर्पभावः ॥ चतुर्थोजलस्यतरंगभावः ॥ पंचमोदुग्धस्यदधिभावः ॥ तत्रांत्यएवजन्मादिभावविकारःपरिणामश्च इतरेतुविवर्तभेदाएवेत्याशयेन प्रथमंवसिष्ठोविकारलक्षणमाह ॥ अपुनरिति ॥ यत्क्षीरव्रीह्यादिषुदधिवैतुष्यादिलक्षणंकार्यंपुनःप्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यंक्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपंविद्यतेतदेवविकारसंस्कारपरिणामा

तत्सर्वंब्रह्मनिर्धर्मनिर्गुणंनिर्मलात्मकम् ॥ निर्विकारमनाद्यंतंनित्यंशांतंसमात्मकम् १९ कालक्रियाकरणकर्तृनिदानकार्यजन्मस्थितिप्रलयसंस्मरणादिसर्वम् ॥ ब्रह्मेतिदृष्टवतएवतवात्मदृष्ट्याभूयोपिकिंभ्रमणमंगसमंगएव २० इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैकात्मप्रतिपादनंनामअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ श्रीरामउवाच ॥ यदिनास्तिविकारादिब्रह्मन्ब्रह्मणिबृंहिते ॥ तदिदंकथमाभातिभावाभावमयंजगत् १ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अपुनःप्रागवस्थानंयत्स्व रूपविपर्ययः ॥ तद्विकारादिकंतातयत्क्षीरादिषुवर्तते २ पयस्तांपुनरभ्येतिदधित्वान्नपुनःपयः ॥ बुद्धमाद्यंतमध्येषुब्रह्मब्रह्मैवनिर्मलम् ३ क्षीरादेरिवतेना स्तिब्रह्मणोनविकारिता ॥ अनाद्यंतविभागस्यनचैषोवयविक्रमः ४ समस्याद्यंतयोर्यैवंदृश्यतेविकृतिःक्षणात् ॥ संविदःसंभ्रमंविद्धिनाविकारोस्तिविक्रिया ५ नसंवेद्यंनसंवित्तिस्तत्रब्रह्मणिविद्यते ॥ तद्ब्रह्मशब्दकथितंनिःसंबंधचिदात्मवत् ६ यादृगाद्यंतयोर्वस्तुतादृगेवतदुच्यते ॥ मध्येयस्ययदन्यत्वंतदबोधाद्विजृंभि तम् ७ आत्मात्वाद्यंतमध्येषुसमःसर्वत्रसर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायातिनात्मतत्त्वंकदाचन ८ अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशंभावविकाराणां नकदाचनगच्छति ९ श्रीरामउवाच ॥ विद्यमानेसदैकस्मिन्ब्रह्मण्येकांतनिर्मले ॥ संविद्भ्रमस्वरूपायाअविद्यायाःकआगमः १०

दिशब्दवाच्यमित्यर्थः २ ब्रह्मणिजगल्लक्षणंकार्यंतुनतथातद्वैधर्म्यादित्याह ॥ अबुद्धमिति ३ अस्तुतर्हिपरमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयव्यारंभक्रमस्तत्राह ॥ अनाद्यंतेति ॥ आद्यंतलक्षणदे शिकपरिच्छेदवत्सुक्रियासंयोगादिविभागवत्सुचावयवेष्ववयव्यारंभक्रमःस्यान्नतद्विलक्षणस्यब्रह्मणःसइत्यर्थः ॥ एतेनबहूनांसंयुक्तानांसमवेतानांवास्वेषुस्वाश्रयसमवेतेवासमवायेनैककार्यजनक त्वमारंभकत्वम् ॥ यथातंतूनांपटंप्रति यथावाकारणगुणानांकार्यगुणंप्रतीतिवैशेषिकाद्यभिमतलक्षणंसूचितम् ॥ तथाचकणादसूत्रम् ॥ "द्रव्याणिद्रव्यांतरमारभंते ॥ गुणाश्चगुणांतरम्"इति ४ ब्रह्मणिजगतस्तुपरिशेषाद्विवर्तत्वमेवसिद्धमितितल्लक्षणेनदर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ संभ्रमंविवर्तम् ॥ तथाचाद्यंतयोःसमेतदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिभासोविवर्तइतितल्लक्षण मितिभावः ५ तदसंस्पर्शंदर्शयति ॥ नसंवेद्यमिति ६ मध्येविकारासंस्पर्शःकथंज्ञायतइतिचेदाद्यंतयोस्तदसंस्पर्शस्वभावावधारणादेवलिंगादित्याह ॥ यादृगिति ७ आत्मनस्तुप्रकाशस्वाभा व्येनसमतासर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्चतस्यात्यंतासंभाव्यइत्याह ॥ आत्मात्विति ८ ९ चित्प्रकाशैकरसेब्रह्मणितद्विरुद्धस्वभावायाअविद्यायाःकथंप्रसक्तिर्येनतत्रजगद्विवर्तःस्यादितिप्र

बुद्धदशारामःशंकते ॥ विद्यमानेइति १० नप्रबुद्धदशाअविद्यासद्भावंब्रूमःकिंत्वबुद्धव्युत्पादनायकल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वंपूर्णम् ११ नअन्यतायाभावंसद्भावंःदान किंतूपदेष्टुमसौक्रमःकल्पितइत्यर्थः १२ १३ १४ यद्यविद्यानास्त्येवतर्ह्युपशमप्रकरणे"यथाभ्रांतिरविद्येयंतथेत्थंचविचार्यते"इतित्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमितिरामःशंकते ॥ उपश मेति १५ तत्तुतवाबोधदशायांत्वद्बुद्धचनुसारिकल्पनयोक्तमिदानींतुत्वंप्रबुद्धइतिनतत्कल्पनावसरइत्यविरोधइत्याह ॥ एतावंतमिति १६ १७ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकलना म् ॥ तत्मनः १८ युक्तीनामसंभावनादिपुरुपदोषनिरासकत्वादितिभावः १९ सत्सुतुदोषेषुतत्त्वोपदेशोव्यर्थइत्याशयेनाह ॥ सर्वमिति २० २१ येनयादृशोपदेशेनावबोध्यसे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ब्रह्मतत्त्वमिदंसर्वमासीदस्तिभविष्यति ॥ निर्विकारमनाद्यंतंनाविद्यास्तीतिनिश्चयः ११ यस्तुब्रह्मेतिशब्देनवाच्यवाचकयोःक्रमः ॥ तत्रापिनान्यताभावमुपदेष्टुंक्रमोह्यसौ १२ त्वमहंजगदाशाश्चद्यौर्भूश्चाप्यनलादिवा ॥ ब्रह्ममात्रमनाद्यंतंनाविद्यास्तिमनागपि १३ नामैवेदमविद्येतिभ्रममात्रमसद्विदुः ॥ नविद्यतेयासासत्याकीदृग्रामभवेत्किल १४ श्रीरामउवाच ॥ उपशमप्रकरणेह्यस्तनेतुत्वयेरितम् ॥ अविद्येयंतथेत्थंचविचार्यतइतिप्रभो १५ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एतावंतमबुद्धस्त्वमभूःकालंरघूद्वह ॥ कल्पिताभिःकिलैताभिर्बोधितोसिस्वयुक्तिभिः १६ अविद्येयमयंजीवइत्यादिकलनाक्रमः ॥ अप्रबुद्धप्रबोधायकल्पितोवाग्विदांवरैः १७ अप्रबुद्धंमनोयावत्तावदेवभ्रमंविना ॥ नप्रबोधमुपायातितदाक्रोशशतैरपि १८ युक्त्यैवबोधयित्वैषजीवआत्मनियोज्यते ॥ यद्युक्त्यासाध्यतेकार्यंनतद्यत्नशतैरपि १९ सर्वंब्रह्मेतियोब्रूयादप्रबुद्धस्यदुर्मतेः ॥ सकरोतिसुहृद्वृत्त्यास्थाणोर्दुःखनिवेदनम् २० युक्त्याप्रबोध्यतेमूढःप्राज्ञस्तत्त्वेनबोध्यते ॥ मूढःप्राज्ञत्वमायातिनयुक्त्याबोधनंविना २१ एतावंतमबुद्धस्त्वंकालंयुक्त्याप्रबोधितः ॥ इदानींसंप्रबुद्धस्त्वंमयायेनावबोध्यसे २२ ब्रह्माहंत्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मखलुदृश्यभूः ॥ द्वितीयाकलनानास्तियथेच्छसितथाकुरु २३ असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रंजगत्त्रयम् ॥ एकप्रत्ययवानंतःकुर्वन्नपिनलिप्यसे २४ भारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम् ॥ राघवानुभवांतस्त्वंतिष्ठन्गच्छञ्श्वसन्स्वपन् २५ निर्ममोनिरहंकारोबुद्धिमानासिसाधुचेत् ॥ तद्ब्रह्मावेदनंशांतंसर्वभूतस्थितंभव २६ तदनाद्यंतमाभासंसत्त्वमेवपरंपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मकः २७ यद्ब्रह्मात्मापितुर्यश्चयाविद्याप्रकृतिश्चया ॥ तदभिन्नसदैकात्मयथाकुंभशतेषुमृत् २८ नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नाघटान्मृन्मयतायथा ॥ सन्मृन्मात्रंयथाचांतरात्मैवंप्रकृतिःस्थिता २९

तंशृण्वितिशेषः २२ तमेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यथेच्छसीतिऐच्छिकेमव्यवहारेणनवास्तवब्रह्मत्वहानिरितिभावः २३ कोटिःसर्वभ्रांतिबाधावधिस्तन्मात्रम् ॥ एकेति ॥ तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइत्यादिश्रुतेरितिभावः २४ हेराघवत्वंतिष्ठन्गच्छन्श्वसन्स्वपंश्चअंतःअहंभावरूपआत्मेत्यनुभव २५ वेदनंचिदेकरसंब्रह्मभव २६ सर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मकःसत्वमेव ॥ तच्छ्रुतिप्रसिद्धमनाद्यंतंपरंपदंसन्स्थितोसि २७ यद्ब्रह्मेति ॥ आत्मेतितुर्यइत्यपिचप्रसिद्धम्याचअविद्याप्रकृतिश्चकाराज्जगदितिचप्रसिद्धातत्सर्वमभिन्नसन्मात्रैकात्मकमित्यर्थः २८ यथाघटस्यमृन्मयतासद्भास्तवंमृन्मात्रंतथाप्रकृतिरित्यर्थः २९

स्पंदोविवर्त्तनम् ॥ तेनसन्मात्रस्वभावेनेहस्वविवर्त्तेसआत्मैवास्तिनाणुमात्रमप्यन्यदित्यर्थः ३० सत्तयावस्तुवृत्तेन ३१ सन्मयःसन्मात्रः ॥ यातिरूपांतरमितिशेषः ३२ तदेवचि
त्तांकुरंतस्मात्स्फुरन्भाविसंसारवनखंडकःसंपद्यतइत्यर्थः ३३ एतत्कलनाबीजमेव ॥ नोपततिचेत्सुखदुःखफलाःशरीरद्रुमायेभ्यस्तथाविधाश्चित्तांकुरानजायंते ३५ उपक्रांत
मुपदेशरहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेरामजगतिअसतभ्रांत्युपात्तंद्वित्वंजहिहित्यज ॥ आचहौइतिचकाराज्जहातेरिः ॥ यतस्त्वंबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेनानिरतिश
यानंदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखंतुकालत्रयेपिनास्त्येवेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ३६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ इहकल्पनया
जीवेलिंगपुर्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैस्तथातस्यबाह्यार्थग्रहणक्रमः ॥ १ ॥ "भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः"इतिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेण स्वयंछिन्नसर्वसंशयोपिरामःपरेषामुपकारायतत्संश
यपदंप्रष्टुकामःप्रथमंस्वानुभवमभिलप्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयंतेत्वत्संबंधिनाब्रह्मज्ञानामृतेनपरिपूर्णाःस्मः १ स्वानुभवेन "पूर्णमदः पूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादा
यपूर्णमेवावशिष्यते"इतिश्रुतिंसंवादयाति पूर्णादिति पूर्णाद्ब्रह्मणःसकाशादुपाधौप्रविश्यआनखाग्रात्पूर्णमिदंजीवरूपंपरमार्थतःपूर्णब्रह्मैवयतःपूर्णाद्यद्विदादिक्रमेणप्रसूयतेऽयष्टिसमष्ट्युपाधिरू

आवर्त्तःसलिलस्येवयःस्पंदस्त्वयमात्मनः ॥ प्रोक्तःप्रकृतिशब्देनतेनैवेहसएवहि ३० यथैकःस्पंदपवनौनाम्नाभिन्नौनसत्तया ॥ तथैकमात्मप्रकृतीनाम्नाभिन्नेन
सत्तया ३१ अबोधादेतयोर्भेदोबोधेनैवविलीयते ॥ अबोधात्सन्मयोयातिरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा ३२ चित्क्षेत्रेकलनाबीजंयदेतत्पततिस्फुरन् ॥ चित्तांकुरंतदेत
स्माद्भाविसंसारखंडकः ३३ एतदेवात्मविज्ञानाद्दग्धंसद्वासनाजलैः ॥ संसिक्तमपियत्नेननभवत्यंकुरक्षमम् ३४ नोचेत्पततिचित्क्षेत्रेकलनाबीजकंततः ॥ चित्तां
कुरानजायंतेसुखदुःखलवद्रुमाः ३५ द्वित्वंजगत्यसदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावविभवेनभवाभयात्मानास्त्येवदुःखमिति
नःपरमार्थसारः ३६ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०संसृतिविचारयोगोनामएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ध ॥ श्रीरामउवाच ॥ ज्ञातंज्ञातव्यमखि
लंदृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम् ॥ परेणपरिपूर्णाःस्मोब्रह्मज्ञानामृतेनते १ पूर्णात्पूर्णमिदंपूर्णपूर्णात्पूर्णंप्रसूयते ॥ पूर्णेनापूरितंपूर्णंस्थितापूर्णेचपूर्णता २ लीलयेदंतु
पृच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये ॥ बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्त्तुमर्हसि ३ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ विद्यमानमपिब्रह्मन्दृश्यमानमपिस्फुटम् ४

पंतदपिपूर्णमेवप्रसूयते ॥ तद्यदामहावाक्योत्थेनाहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनसमूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णेनब्रह्मणापूर्णमेवजीवतत्त्वमखंडैक्येनापूरितंतदाकल्पितापूर्णत्वभ्रमस्यापगमात्पूर्णस्य
पूर्णतैवप्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः २ भूयसांजनानांबोधाभिवृद्धयेबालस्यलीलाप्रश्नेपितेवकोपकर्त्तुंनार्हसि ॥ ३ ॥ सर्वेषांप्राणिनांहृद्येवार्थानुभवोल्लेखदर्शनात्प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदुः
खयोर्हृद्यनुभवाच्चिरानुभूतानामपिबाह्यार्थानांहृद्येवस्मृतिदर्शनाच्च हृद्येवबाह्यार्थानामप्यनुभवोवाच्यः ॥ तत्रश्रोत्रचक्षुरादींद्रियाणांबाह्यार्थान्हृद्यानेतुमशक्तेरचेतनत्वेनचस्वयंबहिर्गत्वानु
भूयागत्याख्यातुमशक्तेश्चश्रोत्रादिगोलकातिरिक्तेंद्रियाभ्युपगमोऽव्यर्थः ॥ नवांतःकरणावच्छिन्नंजीवचैतन्यमेवेंद्रियप्रणाड्यानिर्गत्यबाह्यघटादिव्याप्यतदनुभवतीतिकल्पनापियुक्ता ॥ तथा
सतिबहिरेवानुभवोल्लेखापत्तेः ॥ प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदुःखानामपिबहिरुदयापत्तेः कालांतरेंतःस्मृत्यनापत्तेश्च अंतर्विषयप्रवेशमंतरेणांतरनुभवायोगात् ॥ नचबहिरंतःकरणवृत्तिर्विषया
लिंगनेनतदाकारलांछनंसंस्काराख्यंगृहीत्वांतःप्रविश्यनटइवतदाकारंविडंबयंतीतदनुभावयतिस्मारयतिवेत्युच्यतइतिकल्पनापियुक्ता ॥ घटाद्याकारानुभवानांतल्लांछनविषयत्वकल्पनेभ्रमप्र
मयोरविशेषापत्तेःसर्वत्रैवानाश्वासप्रसंगात् घटादेर्बाह्यत्वानुभवानापत्तेश्च ॥ इत्थंचानुभवआंतरोघटादिश्चबाह्यइत्यनयोरसंबंधान्नकथंचिदपिबाह्यार्थस्यानुभवारोहणमुपपादयितुंशक्यम् ॥

अतएवनैयायिकादयोनुभवस्यविषयैःसहविषयविषयिभावलक्षणःस्वरूपसंबंधएवनसंश्लेशादिलक्षणइत्याचक्षते ॥ नचसोपियुक्तः ॥ असंबद्धस्वरूपस्यसर्वान्विषयान्प्रत्यविशिष्टत्वेनविषयव्यव
स्थाऽयोगात् ॥ नचात्मामनसासंयुज्यतेमनइंद्रियेणेंद्रियमर्थेनेतिक्रमेणस्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसंयोगादिपरंपरासंबंधव्यवस्थयाव्यवस्था ॥ अननुगतस्यपरंपरासंबंधस्यस्मृत्यनुमित्याद्यनुगततत्तद्वि
षयव्यवस्थापकत्वायोगात् ॥ परंपरासंबंधेनबाह्यार्थापरोक्ष्यानिर्वाहात्तस्यैवव्यवस्थापकत्वेस्वरूपसंबंधकल्पनवैयर्थ्याच्च ॥ एतेनसन्निकर्षद्वारायोर्थोयज्ज्ञानव्यक्तिजनकः सतद्विषयइतिव्यव
स्थापिप्रत्युक्ता ॥ इंद्रियादीनामपितद्विषयत्वप्रसंगात् ॥ तस्मादघटितघटनासमर्थमायाशक्तिबलादेवांतर्बाह्यार्थानुभवोवाच्यस्तथासतिकिंकर्णादिगोलकातिरिक्तेंद्रियाभ्युपगमेनेतियथानु
भवंतद्द्वारैवचिदात्माबाह्यार्थमनुभवतीतिस्यात् तथासतिमृतशरीरेपिकर्णादीनांसत्त्वेगतस्यसदात्मनश्चसत्त्वात्तत्रापिबाह्यार्थान्कुतोनानुभवतीतिरामःशंकते श्रोत्रमित्यादिना ॥ श्रोत्रादि
शब्दागोलकपराः ॥ अतएवस्फुटंदृश्यमानमपीतिविशेषणम् ४ ५ यदिकश्चिद्ब्रूयाच्चक्षुरादींद्रियाणिस्वयंबहिर्निर्गत्यघटादीनांबाह्यत्वमनुभूयांतःप्रविश्यकथयंतीतितत्राह ॥ जडानीति ॥ नते
षांपृथक्चेतनत्वंकथनसामर्थ्यंवाअस्तीतिभावः यदिकश्चिद्ब्रूयादिंद्रियाणिबाह्यार्थंहृदिनीत्वास्थापयंतीतितत्राप्याह ॥ पुनरिति ॥ हृद्यर्थस्थापनेपुनःपुनर्हृदितदनुभवःस्याद्घटादेर्हृदयाद्बहिर्निः
सारणादर्शनादितिभावः ६ ननुघटादिविषयजातंकर्तृप्रथमंचक्षुरादींद्रियजातंस्वदेशमाकर्षति तच्चाकृष्टमिंद्रियंविषयंसंवेष्ट्यांतर्हृदिस्थायभोक्त्रेकेनचिदंशेनांतर्नयतिघ्राणमिवगंधमितिकल्प

कथंमृतस्यवैजंतोर्विषयंस्वंनपश्यति ॥ जीवतश्चकथंसर्वंविषयंस्वंप्रपश्यति ५ कथंघटादिबाह्यत्वमिंद्रियाणिजडान्यपि ॥ शरीरेनुभवंत्यंतःपुनर्नानुभवं
त्यपि ६ अयःशलाकोपमयोर्घटादींद्रिययोःकिल ॥ अश्लिष्टयोरंतरसौकथंतन्नोदितामिथः ७ जानन्नपियदेतान्वैविशेषाञ्छतधापुनः ॥ पृच्छामितद
शेषेणकथयस्वानुकंपया ८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इंद्रियाद्यपिचित्तादिघटाद्यपिनकिंचन ॥ पृथक्संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनादृते ९ गगनादपि
याऽच्छाचितयारूपंस्वमात्मना ॥ चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेनभाववृत्त्यैवभावितम् १० तदेवचप्रकृतितांगतंजगदवस्थितेः ॥ तस्याअवयवाज्जातमिंद्रिया
दिघटादिच ११ पुर्यष्टकत्वमायातंयच्चित्तंस्वस्वभावतः ॥ स्वएवावयवस्तास्मिन्घटादिप्रतिबिंबति २१

नामाशंक्याह ॥ अयइति ॥ विषयाःसंश्लिष्येंद्रियाण्याकर्षयेयुर्नासंश्लिष्यअसंश्लिष्टरज्ज्वादीनांघटाद्याकर्षकत्वादर्शनात् ॥ नचगोलकप्रदेशानुपसर्पिणांघटादीनांतत्संश्लेषःसंभवतिनापींद्रियाणां
रज्जुवद्घटसंश्लेषस्तदाकर्षकत्वंवाप्रसिद्धं भिन्नप्रदेशनिखातायःशलाकाद्वयवदिंद्रियदेशत्वादित्याह ॥ अश्लिष्टयोरिति ॥ अश्लिष्टयोर्घटादींद्रिययोर्मिथःअसौत्वदुच्यमानातन्नोदितापरस्पराकर्षण
शीलतातत्रापिनेत्राद्यल्पविवरांतर्घटादिस्थूलप्रवेशकताकथंसर्वानुभवविरुद्धेत्यर्थः ७ ननुतत्त्वबोधेनच्छिन्नसर्वसंशयस्यतवकथंमायामयेसर्वानुपपत्तिभाजनेऽस्मिन्व्यवहारेईदृशःसंशयस्तत्राह
जानन्नपीति ॥ शतधाबहुधापुनःपृच्छामि ॥ अज्ञानुग्रहार्थमित्यर्थः ८ अल्पमिदमुच्यतेयद्गोलकातिरिक्तानींद्रियाणिनसंतीति यतःसम्यग्विमर्शाच्चिद्व्यतिरेकेणप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाःकेपि
नानिरूपयितुंकेनापिवादिनाशक्यंतइत्याशयेनवसिष्ठःप्रथमंसमाधत्ते ॥ इंद्रियादीति ९ यदितुकल्पनयाद्रष्टृदृश्यस्यचोपपत्तिंमन्यसेतर्हिइंद्रियादिघटितपुर्यष्टकत्वेनापिपूर्वपूर्ववासनानुसारे
णकल्पनोपपत्तेर्नकिंचिदनुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तयाचिताआत्मनामायाशबलस्वभावेनपुर्यष्टकत्वेनस्वंरूपंभाववृत्त्यापूर्वपूर्ववासनानुसारेणभावितंकल्पितमित्यर्थः १०
उक्तेर्थे"मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं ॥ अस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजगत्"इतिश्रुतिंप्रमाणयति ॥ तदेवचेति ११ एवंचेंद्रियद्वाराबहिर्निर्गतेनपुर्यष्टकघटकेनचित्तेनघटादिव्याप्त्या
स्वच्छात्तिप्रतिबिंबितघटादेर्बाह्यस्थाकारेणवहृदयेनीत्वाप्रदर्शनंतथैवकालांतरेस्मृतिःस्वप्नेचांतर्गतस्यैवबाह्यत्वेनानुभवश्चेतिसर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुर्यष्टकत्वमिति ॥ एवंरीत्यापुर्यष्टक

त्वमायातंचिद्रूपंतत्त्वमेवपुर्यष्टकस्यचित्तादिधटितस्वभावतःस्वयमेवस्वःचित्तवृत्त्याख्योवयवोभवति तस्मिन्नवयवेघटादिबाह्यंबाह्याकारेणैवप्रतिबिंबति ॥ मृतदेहेतुपुर्यष्टकवदितस्यलिंगात्म नोजीवस्यस्वकल्पनयैवलीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्यानिर्गमनान्नदर्शनादिसामर्थ्यमितिसर्वदोषपरिहारइतिभावः १२ यद्येवंतर्हिपंचीकृतभूतभागेनजगदाकारेणपरिणामतोऽपंचीकृतभूत कार्यलिंगभागेनतत्प्रतिबिंबग्रहदर्पणभूतस्यचपुर्यष्टकस्यैवकिंरूपंतदेवकथयेतिरामःपृच्छति ॥ जगदिति १३ तत्स्वरूपंवक्तुंवसिष्ठस्तन्मूलमज्ञातंब्रह्मतत्त्वंनिर्दिशति ॥ अनाद्यंतमिति १४ तद्ब्रह्मवियदादिभूतसूक्ष्मंसृष्ट्वातेनापंचीकृतेनलिंगंपंचीकृतेनब्रह्मांडंचसृष्ट्वातदंतःप्रतिबिंबलक्षणकलनोन्मुखतांयातंसत्सूत्रप्राणानामभिमानेनधारणाज्जीवइतिस्मृतोऽभूदित्यर्थः ॥ चिनोतिवा सनोपचयेनांगोपचयेनचोपचितोभवति उपचितश्चबाह्यांतर्व्यापारात्मनास्पंदतेचेत्यर्थः १५ तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेननामभेदानाह ॥ अहंभावादित्यादिना १६ सर्वव्यापार साधारणस्वभावात्मापुर्यष्टकमितिनाम्नास्मृतः १७ ज्ञानेंद्रियव्यापारेणज्ञत्वंकर्मेंद्रियव्यापारेणकर्तृत्वं तत्फलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्वं सर्वस्यौदासीन्येनप्रकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आदिपदा

श्रीरामउवाच ॥ जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नोदर्पणस्यच ॥ पुर्यष्टकस्यभगवन्रूपंकथयकीदृशम् ॥ १३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अनाद्यंतंजगद्बीजंयद्ब्रह्मास्ति निरामयम् ॥ भारूपंशुद्धचिन्मात्रंकलाकलनवर्जितम् १४ कलनोन्मुखतांयातमंतर्जीवइतिस्मृतः ॥ सजीवःस्वलुदेहेस्मिंश्चिनोतिस्पंदतेस्फुटम् १५ अहंभा वादहंकारोमननान्मनउच्यते ॥ बोधनिश्चयतोबुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियम् १६ देहभावनयादेहोघटभावनयाघटः ॥ एषएवस्वभावात्माजनैःपुर्यष्टकंस्मृतः १७ ज्ञ त्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ॥ यासंविज्जीवइत्युक्तातद्धिपुर्यष्टकंविदुः १८ कालेकालेततोजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वतः ॥ भाविताकारयानंतवासना कणिकोदयम् १९ पुर्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारमृच्छति ॥ यथावासनतःसेकाद्बीजंपल्लवतामिव २० आकारोहंशरीरादिस्थावरादिचरादिच ॥ नाहमाद्य श्चिदात्मेतिमिथ्याज्ञानेनचेतति २१ भ्रमत्येवजगज्जीवोवासनावलिताश्चिरम् ॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरब्धौकाष्ठंवीचिहतंयथा २२ कश्चिद्विशुद्धजातित्वाद्भवबंधादनं तरम् ॥ बुद्ध्वात्मानंसमभ्येतिपदमाद्यंतवर्जितम् २३ कश्चित्कालेनबहुनाशुकयोनिगणातुरः ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमंपदमात्मनः २४ एवंरूपश्चसुमते जीवोयातःशरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यंतर्यथावेत्तितथाशृणु २५ चित्त्वस्यकलनांतस्यसंप्रयातस्यजीवताम् ॥ मनःषष्ठेंद्रियग्रामोदेहोयमवतिष्ठते २६

द्भोगकरणत्वायतनत्वादिपरिग्रहः ॥ एतदभिपातिनीआध्यासेनैतद्धर्मिकायासंवित्सैवचित्प्राधान्येनजीवइत्युक्ता जडांशप्राधान्येनतदेवपुर्यष्टकंविदुरित्यर्थः १८ अतएवस्वतादात्म्यभावि तबुद्ध्याकाराणांकालभेदेनभेदाज्जीवोपिकामक्रोधहर्षविषादाद्यनुरंजितोनानेवभवतीत्याह ॥ कालेकालेइति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयमाकारमृच्छतीतिपरेणान्वयः १९ तस्यैवसम ष्टिव्यष्टिजीवस्यबीजस्यांकुरकांडपल्लवादीवसर्वंजगदाकारइत्याशयेनाह ॥ यथेति २० अतएवाद्यश्चिदात्मानाहंकिंतुशरीराद्याकारएवाहमितिमिथ्याज्ञानेनचेततिपश्यति २१ २२ कश्चित्सनकादितुल्यःकल्पादावेवप्राक्कल्पीयभवबंधादनंतरमाद्येजन्मन्येवेत्यर्थः ॥ अयंचसर्वोविभागःसात्विकराजसादिजीवभेदवर्णनेउत्पत्तिप्रकरणेव्याख्यातः २३ २४ कथंघटादिबाह्यत्व निंद्रियाणिजडान्यपीतियत्पृष्टंतत्सामान्यतःसमाहितमपिविशेषेणसमाधत्ते ॥ एवंरूपइत्यादिना २५ चित्त्वस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुर्यष्टकेप्रतिबिंबतयापरिच्छेद्यस्यानखाग्रेभ्योव्याप्तापारि

मातृतयावतिष्ठते ॥ तेनसदाजीवचैतन्यंदेहपरिमितंदेहांतर्गतमेवसुखदुःखादिसंबंधादनुभवतिनबाह्यम् २६ यदातुअन्योबाह्यघटादिर्द्रष्टव्योभवतितदातडागादुद्रिक्तंजलंकुल्याद्वारेणेवसर्वदेहे
भ्यउद्रिक्तंचक्षुराद्यक्षरूपिणाद्वारेणबाह्येघटादिपर्यंतेखेबाह्याकाशेपततिनिर्गच्छतीत्यर्थः॥ किंततस्तत्राह॥ तदेति॥ तदातद्धटादिनयनादिद्वारनिर्गतजीवेनस्वाकारवृत्तिव्याप्तिद्वारासंस्पर्शा
द्व्याप्तनाज्जीवचैतन्येनसहैकत्वमाध्यासिकाचित्तादात्म्यलक्षणंविषयत्वमृच्छातिगच्छाति २७ सचाक्षस्यसंबंधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदनेकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थः २८
अस्तुबहिरेवंतथापिकथमंतरस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यद्यदित्यादिना ॥ यद्यदंतःकरणवृत्तिरूपंनयनरश्मिरूपंवास्वच्छतरंवस्तुतस्मिन्बाह्यनभःस्थंघटादिप्रतिबिंबतिसचप्रतिबिंबावृत्त्यंतर्गतेनजी
वेनाश्लिष्टोभवति ॥ तर्हिबहिष्ठएवाहंघटमनुभवामीतिकुतोनानुभूयतेतत्राह ॥ बाहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तितथाप्यसौबहिःअजीवतिप्राणान्नधारयाति ॥ नञोनलोपश्छांदसः ॥ अनुव्रच
लदितिवन्निष्ठंतोत्तरपदःसमासोवा ॥ यत्रप्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहंतावमर्शोनबहिरित्यर्थः २९ अस्त्वेवंतर्हिघटेप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमंतर्हृदिघटाकारानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदा
नयनतारकेपटलादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेंद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तवृत्तिःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबिंबतीत्युच्यते ३० सचैवंनय

यदान्यःसर्वदेहेभ्यःखेपतत्यक्षरूपिणा ॥ तदातज्जीवसंस्पर्शाज्जीवात्मैकत्वमृच्छाति २७ बाह्यार्थवेदनेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः ॥ समन्वितस्याचित्तेननमुक्तस्य कदाचन २८ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभःस्थंप्रतिबिंबाति ॥ जीवेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति २९ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके ॥ तदातयोर्बाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबति ३० जीवेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबतयाततः ॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्त्वितिराघव ३१ यत्संश्लेषमुपायातितद्बालोपिहिविंदति ॥ पशुर्वास्थावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति ३२ अच्छस्यनयनस्याथोरश्मयोजीववेष्टिताः ॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंदृश्यंजीवस्तत्त्वेनविंदति ३३ एषएवक्रमःस्पर्शेसंबंधःप्रत्ययोद्भवः ॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः ३४ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाकाशगतःक्षणात् ॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्थमिंद्रियसंविदः ॥ ३५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ दृश्यतेमानसादर्शेयंत्रदावौदरेषुतत् ॥ प्रतिबिंबितमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम् ३६ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अत्यंतजडयोरेवजीवयोरिवतन्मिथः ॥ प्रतिबिंबंदृशोभ्रांतिंविद्धिवेद्यविदांवर ३७

नतारकानुप्रविष्टःपदार्थोहार्देनाहमभिमानवताजीवेनहृदिप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः
इतिअनयारीत्याघटादिबाह्यंवस्तुबहिरवभासमानमेवांतर्हृदिअहंकारसंवलितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ३१ चेतनस्यार्थसंस्पर्शेवेदननियमोबालपश्वादिष्वपिप्रसिद्धइत्याह ॥ यदिति ॥
स्थावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्शनात्तद्वेदनंसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ३२ दूरस्थविषयस्यकथंगोलकसंस्पर्शइतिपामरशंकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरि
क्तस्यस्वच्छतमस्येंद्रियस्यरश्मयःप्रागुक्तरीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयंक्रोडीकुर्वंत्यालिंगंति ३३ चक्षुष्युक्तंक्रमंस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ३४ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्वि
ति ॥ शब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनंविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारांतःप्रवेशोपिसंभवतीतिभाव॥इत्थंगंधस्यापिपवनद्वारांतःप्रवेशसंभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयथासंभवमुक्तन्यायमुपसंहरति॥ इत्थमिति ३५
इदानींरामःप्रसंगात्सर्वेषांप्रतिबिंबानांस्वरूपंजिज्ञासुःपृच्छाति ॥ दृश्यतइति ॥ यत्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकांस्यमणिजलादियंत्रदारूणामौदरेषुउदरान्निर्गतेषुनखपल्लवादिषुय
त्प्रतिबिंबितघटमुखप्रभादिएतत्किमात्मकंतन्मेब्रूहीत्यर्थः ३६ यत्रबिंबस्यसत्यत्वेपिचित्प्रतिबिंबभूतयोर्व्यष्टिसमष्टिजीवयोर्बिंबातिरिक्तंरूपंभ्रांतिमात्रसिद्धंननिर्वक्तुंशक्यं तत्रात्यंतजडयोर्मु
खदर्पणयोर्घटचित्तवृत्त्योर्वापरस्परसापेक्षंप्रतिबिंबस्वरूपंदुर्वचमितिकिंवाच्यमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अत्यंतेति ॥ दृशश्चैतन्यात्मनोभ्रांतिंविद्धि ३७

नकेवलंप्रतिबिंबमात्रंभ्रांतिरपितुजगदपीत्याह ॥ तावदिति ॥ अप्यर्थेतुशब्दः ॥ तावन्मात्रंभ्रांतिमात्रम् ॥ अतएवतवइहजगतिविश्वासोमास्तु ॥ अहमित्यादिःप्रपंचस्तरंगस्थानीयश्चिज्जला
त्पृथगसन्नित्यर्थः ॥ वर्त्तमानंतुसदाचिज्जलमेवेत्यर्थः ३८ ३९ हेरामत्वंनित्यमसक्तमतिःसन्शांतामृषाभूतसुखदुःखेवेत्तीतिमृषासुखदुःखविद्बुद्धिर्यस्यतथाविधश्चभूत्वाअस्तासमस्ताभवलक्षणा
मयरूपामायायस्यतथाविधःसन्समतायांब्रह्मस्वभावेनिविष्टमतिस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ४० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०पंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५० ॥ छ ॥ जीवःखानिमनोदेहःपुर्य
ष्टकमितिभ्रमः ॥ अबोधादेववोधेतुब्रह्मैवैकमितीर्यते ॥१॥ कलनोन्मुखतांयातामित्यादिनावर्णितमहंकारदेहेंद्रियादीनांप्रागसतांकल्पनंजीवसमष्टेःपद्मजस्येवव्यष्टेस्तवापितुल्यमितितात्पर्यंत्वया
ज्ञातमेवेतिवक्ष्यमाणोपोद्घातायप्रथममनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुनःशब्दः ॥ कमलजस्येवभवतोपिसृष्टेः पूर्वमनाद्यंतमित्यादिवर्णितब्रह्मस्वभावेस्थितस्यचक्षुरादयोनसंपन्नाइत्येतत्सर्व
मेवत्वयामद्वचनतात्पर्यंश्रुतमवधारितमित्यर्थः १ एवंपुर्यष्टककल्पनोत्तरंव्यवहारार्थंकल्पनमपिसमष्टिवदेवव्यष्टीनामित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यगर्भःसमष्टिपुर्यष्टकंतस्ययथासर्गादौव्य
वहर्त्तव्यार्थसंविदुदितातथासर्वस्यव्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति २ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदर्शयति ॥ विद्धीति ॥ योव्यष्टिजीवोगर्भस्थएवचक्षुरादींद्रियोदयविशिष्टःपुर्यष्टकात्मापष्ठेमासिसंपद्य

तावन्मात्रंजगत्त्वेतद्विश्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादिस्तरंगोवर्त्तमानंसदाजलम् ३८ परांभोधौतुनास्त्येवदेशकालक्रियादिकम् ॥ तन्मयैकतयानित्यमा
त्मासर्वत्रसर्वगः ३९ नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्माशांतमृषासुखदुःखविदंतः ॥ तिष्ठनिविष्टमतिःसमतायामस्तसमस्तभवामयमायः ४० इ०वा०वा०दे०मो
नि०पू०अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नपुनर्भवतःपूर्वंसंपन्नाश्चक्षुरादयः ॥ यथाकमलजस्यैतत्स
र्वमेवत्वयाश्रुतम् १ ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंविद्यथोदिता ॥ पुर्यष्टकस्यसर्वस्यतथैवोदेतिसर्वदा २ विद्धिपुर्यष्टकंजीवोयोगर्भस्थेंद्रियोदयः ॥ यद्यथाभावयत्या
शुतत्तथापरिपश्यति ३ इंद्रियाणींद्रियार्थाख्यंविद्धिसंवेदनंस्वकम् ॥ संपन्नंचयथातत्तेप्रोक्तमाद्यमनःस्थितौ ४ शुद्धासंवित्संभवंतीसंवेदनमनिंदितम् ॥ त
तोहंवेदनानंतजीवपुर्यष्टकान्विता ५ नत्वेकत्वादनंतत्वादवेद्यत्वादनामये ॥ अभावत्वादनेकत्वादशून्यत्वात्परास्थिता ६ चेत्यादिबुद्ध्यातत्किंचिन्नमनस्तां
चगच्छति ॥ नचजीवत्वमायातिनचपुर्यष्टकात्मिका ७ नविद्यादिविलासोस्तिसोस्तिनास्तीवयःसदा ॥ परमात्मेतिकथितोमनःषष्ठेंद्रियातिगः ८

तेसतदारभ्ययद्यथाव्यवहर्तव्यंवस्तुभावयतितथातत्स्ववासनयापरिपश्यतीत्यर्थः ३ एवंचआद्यमनःस्थितौहिरण्यगर्भमनोव्यापारेयथास्वकंसंवेदनंइंद्रियाणिइंद्रियार्थाख्यंचसंपन्नंतथातत्तेतवा
पिव्यष्टेःसंपन्नमितिमयाप्रोक्तंफलतीत्यर्थः ४ सर्गात्पूर्वंसंभवंतीव्यष्टिसमष्ट्योरेकैवशुद्धासंवित्ततस्तदनंतरंअहंवेदनालक्षणानंतजीवपुर्यष्टकान्वितासास्तुतथापिसंवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्य
र्थः५ वेद्यदोषात्संवेदनंतत्कुतोननिंद्यतेइतिचेद्वेद्यस्यपरमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ नत्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामयेसंवेदनेपरस्यतदन्यस्यास्तितासत्यतानत्वित्यन्वयः ॥ नास्तित्वेचअभा
वत्वादयस्त्रयोहेतवः ॥ अभवत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्त्वादनेकत्वाद्वस्तुकृतपरिच्छेदवत्त्वादशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ६ ननुसंवेदनमेवमनस्तादिभावंगच्छतीत्युक्तेतत्रमनस्तादीनामसत्य
त्वेसंवेदनमेवासत्यंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमंतव्यादिगोचरबुद्धिवृत्त्यध्यारोपमात्रंतन्नवास्तवमनस्तांप्राप्तेत्यर्थः ७ तर्हिविद्याविलासाविर्भूतस्वरूपत्वात्पूर्वंतदप्यसारंकिंनस्या
त्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ योमूढैर्नास्तीवेतिकल्प्यतेसपरमात्मासदास्ति ८

यद्यद्वितीयएवसःतर्हि"तस्मात्सर्वएतआत्मानोऽव्युच्चरंति"इतिश्रुत्याअग्निविस्फुलिंगन्यायेनजविसंपत्तिःकथमुक्तेतिचेदुपदेशायकल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ९ अतएवाविद्यारोगस्यनमूलंचित्यं
किंतुचिकित्सैवांचतनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिकित्सोपायएवनवास्तवइत्याह ॥ यतइति ॥ प्रविलीनेसतिस्वरूपज्ञानमेवावशिष्यतइतिपरेणान्वयः १० ११ उद्यदाचारंनिष्पद्यमानव्यवहा
रार्थक्रियाशालीतिसद्व्यावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिवयत्रास्थितंतत्रत्वंजगज्जानूविषयांस्त्यक्तानिर्मलेजीवन्मुक्तःकायेसत्येऽवतिष्ठ १२ इदानीमविद्यायाःस्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥
१३ मृगतृष्णांबुकैरिवसंप्राप्तंदृष्टांतोप्यप्रसिद्धइत्यर्थः १४ असदेवसद्भातियतःअसदज्ञानादेवास्यसत्यतेत्यन्वयः १५ सत्यात्मनःसान्निधानादत्यंतमसत्यायाअप्यविद्यायाःकल्पनाकलितेत
त्यर्थः १६ तस्यतेजीवस्योपदेशायतस्याःअविद्यायाहेतोर्जीवादिकल्पनाकृता १७ आबोधनोन्मुखीबाह्यार्थदर्शनोत्सुकासतीयद्यथाभावयतीतिपरेणान्वयः १८ बालेनसंभावितोयक्ष

तस्मात्संपद्यतेजीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः ॥ भ्रमःकेवलमित्याद्यउपदेशायगीयते ९ यत कुतश्चित्संपन्नेत्वविद्यामयआमये ॥ उपदेश्योपदेशेनप्रविलीनेविचा
रणात् १० प्रशांतसकलाकारंज्ञानंतत्रावशिष्यते ॥ यत्राकाशमपिस्थूलमणाविवमहाचलः ११ यत्रोद्यदाचारमपिसदप्यसदिवास्थितम् ॥ जगज्जानविषयां
स्त्यक्ताकायेत्वंतिष्ठनिर्मले १२ असन्मयमविद्यायारूपमेवतदेवहि ॥ यद्वीक्षितासतीनूनंनश्यत्येवनदृश्यते १३ आलोकितंनामकथमवस्तुकिललभ्यते ॥
प्रयत्नेनापिसंप्राप्तंमृगतृष्णांबुकैरिव १४ असदेवसदेवासदज्ञानादस्यसत्यता ॥ ज्ञानाद्यथास्थितंवस्तुदृश्यतेनश्यतिभ्रमः १५ अविद्यायाविचारोयंजीवपुर्य
ष्टकादिका ॥ अप्यत्यंतमसत्यायाःकल्पनाकलिपतात्मनः १६ तस्यास्तउपदेशायसेयंजीवादिकल्पना ॥ कृताशास्त्रैःप्रबोधायतांत्वमेकमनाःशृणु १७
जीवत्वमिवसंप्राप्तापुर्यष्टकपदास्थिता ॥ कलाकलंककलिताचितिराबोधनोन्मुखी १८ यद्यथाभावयत्याशुतत्तथानुभवत्यलम् ॥ सत्योभवत्वसत्योवाबालेननि
शियक्षकः १९ पंचतन्मात्रकलनांसंभावयतिसत्तया ॥ तत्रात्मनितथारंध्रान्प्रपश्यतितथोदितान् २० एभ्यएवसमुत्पन्नंबहिःस्थंभूतपंचकम् ॥ पश्यंत्यनन्य
दन्याभंशाखाशतमिवांकुरः २१ इदमंतरिदंबाह्यमितिनिश्चयवांस्ततः ॥ जीवोभावंयथादत्तेतत्तथाद्रढयत्यथ २२ रश्मिजालमिवेंदोर्यदात्मनःप्रातिभासनम् ॥
बाह्यस्पर्शतयातेनतदेवाशूरीकृतम् २३ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यंशून्यत्वमिवखस्ययत् ॥ आत्मनोवेदनंयच्चतदेवान्यदिवास्थितम् २४ अत्रैवनिश्चयंबद्ध्वानि
यमःसुदृढीकृतः ॥ अनेनेत्थमनेनेत्थंभाव्यमित्यवखंडितम् २५ स्वभावेतरनामासौस्वसंकल्पमयात्मकः ॥ कश्चित्कदाचिद्भवतिस्वभावेनैवनान्यथा २६

कइवसत्यःअसत्योवाभवतु ॥ अयंतुपंचतन्मात्रस्यपंचीकरणात्मिकांदेहकलनांसत्तयासत्यतयासंभावयतीत्युत्तरेणान्वयः १९ तत्रात्मनिदेहात्मनिरंध्रान्इंद्रिय द्वाराणि ॥ छांदसंपुंस्त्वम् ॥
२० एभ्यःपंचतन्मात्रेभ्यःपरमार्थतोऽन्यदेवान्याभमिंद्रियद्वारैःपश्यति २१ तत्रइदमिंद्रियमनःप्राणादिअंतः ॥ इदंघटादिबाह्यम् ॥ भावंवासनाम् २२ तत्राविषयेंद्रियसंयोगाभिव्यक्तंस्वा
त्मसुखमेवविषयसुखतयासंभावयतीत्याह ॥ रश्मिजालमिति २३ एवंस्वाभाविकंस्ववेदनमेवविषयसन्निकर्षाज्जातमहंकारात्मनोधर्मइतिसंभावयतीत्याह ॥ मारिचस्येति २४ अत्रसांसारिक
विषयभोगेष्वेवपुरुषार्थपर्यवसाननिश्चयंबद्ध्वाऐहलौकिकपारलौकिककर्माचरणानियमःसुदृढीकृतः ॥ अनेनलौकिककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ अवखंडितंनश्वरंसुखमुद्दिश्येत्यर्थः २५
तत्रैकःप्रवृत्तिनियमःस्वाभाविकरागादिकृतइतरस्तुशास्त्रकृतः ॥ द्विविधोप्ययंसंकल्पमयात्मकस्तयोःकदाचित्कश्चिदेवस्वाभाविकपुरुषयत्नेनैवेतरंजित्वाभवतिनान्यथेत्यर्थः २६

तत्रोभयत्राप्यज्ञआत्मैवस्वभावशास्त्रान्यतरानुसारीतत्तद्व्यापारसाधनफलात्मनाविवर्त्ततइत्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ खंडःमधुसारशर्कराविशेषः २७ यद्यपिखंडघटौपूर्वतनद्रवापिंडावस्थयोर्वि
नाशाद्विकारौतथापिमाधुर्यमृत्स्वरूपाविनाशात्तदंशेविवर्त्तदृष्टांतौ नहितद्वद्ब्रह्मणिविकारःसंभवतितद्वैधर्म्यादित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अत्रमधुमृदादौ ॥ ईशेब्रह्मणि २८ अथवाखंडोमधुरसे
नेवेतिवाक्येखंडोवनखंडःमधुरसेनवसंतद्रवेणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएववृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतइत्याशयेनाह ॥ इतइति ॥ यथावृक्षप्रविष्टोरसोजलमितः पत्रमितःपुष्पमहमितिवैचित्र्येणो
दितःसन्नद्वित्वेपिद्वितांवहनदृष्टस्तथानःस्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपंब्रह्मापिइतःपटइतःकुड्यमहमित्यादितोभेदात्सर्वजगदात्मनाआत्मनिाद्वित्वमाहरद्विद्धीतिपरेणान्वयः २९ यथावाअंभोदो
मेघःअद्यग्रीष्मेअर्करुगेवाहमितितद्रूप्येणातिष्ठति ततआद्यवर्षारंभेवारिदानावसरेवारिदोहमितितिष्ठति ततोभूमिप्रवेशेनांकुरांतर्जलात्मनाप्रवेशेअद्यांकुरोहमितितिष्ठति तथाआत्मापिकालभे
देनभावाभावाकारोभूत्वातिष्ठतीत्यर्थः ३१ अयंचजगद्विवर्त्तनियमक्रमःकल्पितोपिनकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वेश्वरेब्रह्मणिततंप्रसिद्धम् ३२ एवंवस्तुस्वभावनियतिरपि
वस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादिस्वभावस्याज्ञातब्रह्मस्वभावस्यचवैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शेतिद्वाभ्याम् ॥ आदर्शवत्स्वच्छेआकाशेस्वःस्वीयोभागःकार्यंवानैवप्रतिबिंबति

आत्मनैवेदमखिलंसंपन्नंद्वैतमद्वयम् ॥ खंडोमधुरसेनेवमृदेवचमहाघटः २७ संन्निवेशविकारादिदेशकालादिसंभवात् ॥ संभवत्यत्रनत्वीशेदेशकालाद्यसंभवा
त् २८ इतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा ॥ खंडेस्वात्मनिनःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितांवहन् २९ इतःपटइतःकुड्यमहमित्यादितस्तथा ॥ सर्वात्मनात्मनित्र
ह्मविद्धित्वंद्वित्वमाहरत् ३० अद्यांकुरोहमद्यार्करुगहंत्वद्यवारिदः ॥ यथेतितिष्ठत्यंभोदस्तथात्मासदसद्वपुः ३१ इतिभाव्यमनेनेदमित्थंसर्वेश्वरेततम् ॥ क्रमं
खंडयितुंलोकेकस्यनामास्तिशक्तता ३२ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिबिंबति ॥ व्यतिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम् ३३ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवास्थितः
कचतिबिंबति ॥ द्वैतीभवत्यदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः ३४ यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना ॥ असत्यमपितत्रेहव्यभिचारिकदाचन ३५ हेमत्वकट
कत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेम्निभांडगतेयद्वच्चित्त्वाचित्त्वेतथात्मनि ३६ सर्वगत्वाच्चितेश्चित्त्वंनित्यंमनसिविद्यते ॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्य
दा ३७ चित्त्वजाड्यात्मकंचित्तंदृढंभावयतिस्वयम् ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ३८ कालेकालेचिताजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वयम् ॥ भाविताकार
वानंतर्वासनाकलिकोदयात् ३९ स्वप्नेदृष्टेयथाग्रामोयातिसत्तान्यतेक्षणात् ॥ देहादेहंतथायातिदेहोयंप्रतिभात्मकः ४०

॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासंभवतःआकाशेआकाशकार्यभूतांतरेवाआकाशभेदाभावात् ॥ किंतुकेवलमाकाशंनिष्प्रतिबिंबदर्पणोदरवत्स्वच्छतयाकचतिदीप्यतएवेत्यर्थः ३३ साविद्यंब्रह्मतुनतथे
त्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचतिसर्ववस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिबिंबति ॥ भेदकल्पनयाचद्वैतीभवति ३४ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गादौयद्वस्तुस्वभावेनात्म
कचनंवृत्तंतंस्वभावमसत्यमपिभवतासत्येनात्मनासत्यंवेत्तिसचनियमोनकदाचनव्यभिचारीतिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थः ३५ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टांतमा
ह ॥ हेमत्वेति ३६ अतएवप्रथमकार्येमनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्यतेतत्रयन्नित्यंतत्सत्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ३७ चित्तजाड्येतिपाठेचित्तस्यजाड्यंजड
देहविषयाकारस्तदात्मकंचित्तंदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थावरादिनायेनप्रकारेणयदायद्भावंभवतितदातथैवतद्भावंभवतिअनुभवतीत्यर्थः ३८ अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानु
भवइत्याह ॥ कालइति ॥ चिताअंतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासाद्वैचित्र्येणभाविताकारवान्सन्अन्योऽन्योभवति ३९ यथास्वप्नेदृष्टोग्रामोवनादिसत्तान्यतेक्षणाद्वनादिभावंयातितथादेह

भूतोयंजीवोपिदेहाद्देहांतरभावंयाति ॥ यतःस्वप्नवदेवप्रतिभासात्मकइत्यर्थः ४० यथास्वप्नेप्रतिभासतइतिप्रतिभासोदृश्यमानोनरोझटितिकुड्यंभूत्वापटोभवेत्तथामरणमूर्छायामपिप्रातिभास मानमिदंदेहांतरंभवतीत्यर्थः ४१ नन्वयंदेहःप्रत्यक्षंम्रियतेदह्यतेचसकथंदेहांतरंभवेत्तत्राह॥असत्यमेवेति ॥ मरणजननादिकमपिमर्तुःप्रातिभासिकमेव जीवतांतुतद्देहस्यदाहादिदर्शनंस्वाविद्याक ल्पितस्यैवनतद्वासनामयस्येतिभावः ॥ स्वस्यान्यरूपवद्देहांतरवदित्यर्थः ४२ तर्हिकिंयौवनवार्धक्यवद्देहांतरमप्येतद्देहस्यकालिकःपरिणामोनेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशमेतद्देहरूपंकालेन अन्यत्वंदेहांतरभावंएतीतिन यतःप्रकृतमिदंशरीरंबाल्याद्यवस्थाभेदेपितदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानिश्चयारूढम् ॥ एतेभूतभाविदेहास्तुन प्रत्यभिज्ञानाभावादन्येनान्येसंतिनसंतीत्यादिभ्रांतिग च्छंतिअतस्तेपास्वतोजीवतएवभवोवासनयासमुद्भवइत्यर्थः ४३ ननुकदापिप्रागदृष्टदत्रादिशरीरभावेकास्यवासनातत्राह॥वस्त्विति॥इदंतुजगद्रूपंजीवस्वप्नेंतर्गतंविद्धि ॥ तस्यत्रयआवसथास्त्रयः स्वप्नाइतिश्रुतेरित्यर्थः ॥इदंतुस्वप्नेअननुभूतस्यापिदर्शनामिहजन्मन्यननुभूताभिप्रायेण॥दृष्टंचादृष्टंचश्रुतंचाश्रुतंचानुभूतंचाननुभूतंचसर्वंपश्यतीतिश्रुतिमवलंब्योक्तम्॥वस्तुतस्त्वनादौसंसारेनाननु भूतंकिंचिदस्तीतिमरणकालेभाविदेहारंभककर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैवदेहांतरोद्भवइतिबोध्यम् ४४ तर्हिवाक्यजन्यब्रह्मसाक्षात्कारलभ्यब्रह्मभावोपिदेहांतरवद्वासनामयःस्वप्नएवकिंनस्यात्

प्रतिभासोयथास्वप्नेनरःकुड्यंपटोभवेत् ॥ भवत्यसत्यमेवेदंदेहांतरमिदंस्वतः ४१ असत्यमेवम्रियतेत्वसत्यंजायतेपुनः ॥ जीवःस्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्य रूपवत् ४२ कालेनैतादृशंरूपमिदंनान्यत्वमेतिवै ॥ प्रकृतंनिश्चयारूढंभ्रमंत्येतेभवःस्वतः ४३ वस्तुदृष्टमदृष्टंवस्वप्नेप्रमनुभूयते ॥ जीवस्वप्नेजगद्रूपंवि द्धिवेद्यविदांवर ४४ अजाग्रद्दृष्टिदृष्टोयःस्वाभिधानादिनेरितः ॥ नस्वप्नोविद्यतेतस्मादच्छात्माचितिमात्रकम् ४५ अद्यापूर्वाभिधंस्वप्नेयथापश्यतिनान्यथा॥ अग्रदृष्टंतथैवार्थंचेतनंचित्प्रपश्यति ४६ प्राक्तनीवासनाद्यापिपौरुषेणावजीयते ॥ ह्यःकुकर्माद्ययत्नेनप्रयातिहिसुकर्मताम् ४७ मोक्षादृतेनशाम्यंतिजीवितां चक्षुरादयः ॥ उन्मज्जंतिनिमज्जंतिकेवलंदेशकालतः ४८ चितःस्वकलनात्तस्यदेहोग्रइवतिष्ठति ॥ पंचात्माभावितोसत्योमहायक्षःशिशोरिव ४९ मनोबुद्धिरहं कारस्तथातन्मात्रपंचकम् ॥इतिपुर्यष्टकंप्रोक्तंदेहोसावातिवाहिकः ५० अमूर्तएवचितात्माखल्वमस्यातिपीनता ॥ वाततास्यमहागुल्मोदेहतास्यसुमेरुता ५१

त्राह ॥ अजाग्रदिति ॥ यःशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतइतिस्वाभिधानादिनाईरितःअजाग्रद्दृष्टचातुरीययादृष्टःपरमात्मातस्यउक्तलक्षणस्त्रिविधःस्वप्नएवनविद्यतेजाग्रतिकदापितदनुभवाभावेनतद्वा सनाऽप्रसिद्धेस्तस्यवासनामयत्वायोगात्तस्मादसावच्छात्माचैतन्यमात्रमित्यर्थः ४५ सएवचिदात्माचेतनंजीवोभूत्वाअद्यअपूर्वाभिधमभिनवंवर्तमानमर्थंयथाचित्स्वभावादेवपश्यतिनान्यथा तथैवाग्रेदृष्टमप्यर्थंप्रपश्यतीत्यर्थः ४६ अतएवादृष्टविषयेपिभावनाप्रचयेनदृढीकृतवासनापूर्वदृष्टविषयांवासनांजयतीतिपुरुषप्रयत्नप्राबल्यंप्रदर्शितमित्याह ॥ प्राक्तनीति ४७ एवंजीवस्यवास नापरिणतिलक्षणोदेहादिबंधोवर्णितः इदानींकदातच्छांतिरितिवांछायामाह ॥ मोक्षादिति ४८ मोक्षंविनैवदेहादिनिवृत्तिःकिंनस्यात्तत्राह ॥ चितइति ॥ यतश्चितोयावन्मोक्षंदेहाकारक लनावासनातिष्ठत्येव ॥ स्वकलनैवैतस्यजीवस्यपंचात्मादेहोऽग्रेतिष्ठतीव ॥ यथाशिशोर्भावितोमहायक्षोग्रेतिष्ठतितद्वद्दुर्निवारइत्यर्थः ४९ इदानींकथंचित्स्थूलदेहनिवारणेपिमोक्षंविनालिं गदेहलक्षणंपुर्यष्टकंदुर्निवारमित्याशयेनतद्दर्शयति ॥ मनइति ५० ननुशास्त्रेज्ञानेंद्रियंकर्मेंद्रियंप्राणाभूतानिअंतःकरणमविद्याकामकर्माणिपुर्यष्टकमित्युक्तंतत्तुपंचीकृताकाशवाय्वादिलिंगघ टितस्थूलंतंमूर्तरूपमपिस्यात्तत्कथममूर्तत्वंनेत्याबुद्ध्याद्यष्टकमेवपुर्यष्टकमुक्तंतत्राह ॥ अमूर्तएवेति ॥ त्वदुक्तंमूर्तंपुर्यष्टकंतदास्याद्यदिपंचीकरणेनामूर्तानांतन्मात्राणांस्थौल्यंस्यात् ॥ अयंतुतन्मात्र

रूपोलिंगात्माअमूर्तएव ॥ अस्यखत्वंपंचीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकंस्थौल्यंतवनसंभवति नह्यमूर्तवासनाकोटीनामपिमेलनेस्थौल्यंदृष्टंयदास्यखत्वमेवदुर्लभंतदास्थूलवातातामहान् ग
ल्मोवृक्षइवात्यंतमसंभाविता ॥ एवंस्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि ॥ एवंस्थूलभूतानामेवासंभवेअस्यपरमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्यदेहतासुमेरुतेवात्यंतासंभावितेतिनभौतिकदेहोतंपुर्यष्टकंवर्ण्यतइत्यर्थः
५१ युक्त्यनुपयोगादपिनमोक्षशास्त्रेत्रस्थूलसद्भावकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ विरजस्त्वेति ॥ मनोमात्रमेवदेहादिप्रपंचश्चेन्मनसोवैराग्याद्यभ्यासेनाविरजस्त्वेशमादिसाधनसंपत्तावाक्याज्ज्ञा
नोदयक्रमेगमनःकलितस्वप्नप्रायप्रपंचस्यतन्मूलाज्ञानस्यचबाधेस्वकार्यकारणावस्थाबंधद्वयशून्यस्यमुक्तिरुपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिकमूर्तप्रपंचाभ्युपगमेतुतादृशस्यज्ञानेनबाधादर्शनान्नमुक्ति
रुपपद्यतइत्यर्थः ॥ एवंचनिष्कर्षेस्वप्नसुषुप्तीद्वेएवावस्थनजाग्रन्नाम्नीस्थूलविषयाअन्याअवस्थाकेनचिदुपपादयितुंशक्येत्याशयेनतेविभज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेतिसार्धेन ॥ यथाजडाःसर्वदेहा
दिप्रपंचावासनात्मनोपसंहृत्यक्रोडीकृताः ५२ इतिएवंपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैराकारैरातिवाहिकदेहएवआमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः ५३ ५४ भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनांतःप्र

विरजस्त्वक्रमेणैवानिरवस्थस्तुमुक्तिभाक् ॥ सुषुप्तैकावस्थास्यजडाःक्रोडीकृतायथा ५२ स्वप्नाम्नीतथावस्थादेहप्रत्ययशालिनी ॥ आमोक्षंभ्रमतीहायामिति
स्थावरजंगमैः ५३ कदाचिद्धिसुषुप्तस्थःकदाचित्स्वप्नवास्थितः ॥ आतिवाहिकदेहोयंसर्वस्यैवावतिष्ठते ५४ यदासुषुप्तभावस्थोभाविदुःस्वप्नबोधितः ॥ तदा
कालानलसमास्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः ५५ स्थावराद्यास्त्ववस्थासुकल्पवृक्षदशासुच ॥ भवत्येवसुषुप्तस्थोघनमोहशिलाघनः ५६ सुषुप्ततास्यजडतास्वप्नोत्थे
यंहिसंसृतिः ॥ यःप्रबोधोस्यसामुक्तिस्तज्जाग्रद्यातुतुर्यता ५७ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हिप्रबोधात्परमात्मताम् ॥ सोभ्येतिक्षालितमलंताम्रंकनकतामिव ५८ जी
वप्रबोधान्मुक्तिर्यासाचेहद्विविधोच्यते ॥ एकाजीवन्मुक्ततेतिद्वितीयादेहमुक्तता ५९ जीवन्मुक्तिर्हितुर्यत्वंतुर्यातीतंपदंततः ॥ बोधोजीवःप्रबोधोयंसचबुद्धि
प्रयत्नतः ६० ज्ञातप्रमाणोजीवोंतर्योजानातिहतन्मयः ॥ पश्यतीमंभयंचैवसुदीर्घस्वप्नविभ्रमम् ६१ मिथ्योदितःस्वहृदयेस्वस्थएवशिलीकृते ॥ जीवानाम
तरेत्वन्यन्नकिंचिच्चित्कलांविना ६२ तामेवान्यतयापश्यन्मुधैवपरिशोचति ॥ जीवाणोरंतरेत्वन्यन्नकिंचित्परमादृते ६३ यत्रतत्रजगद्दृष्टमहोमायाविजृंभि
तम् ॥ स्थाल्यंतःक्वथदंबूनांयथानानाभ्रमोदयः ६४ जीवाणूनांतथैवांतर्मिथ्यासंसरणोदयः ॥ बंधोस्यवासनाबंधोमोक्षःस्याद्वासनालयः ६५ वासनां
तोस्यसौषुप्तीस्वप्नेविस्फुरतिस्थितिः ॥ घनवासनमोहोयंजीवःस्थावरतादिभाक् ६६

विष्टैर्बोधितोविद्धइवगतस्मृतिरतएवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिंबखचितत्वादुपसंहृतजगत्त्वाच्चकालानलसमोदीप्तस्तिष्ठति ॥ अनेनांतर्ज्ञानशून्यनैयायिकादिसुषुप्तिःप्रत्युक्ता ५५ तत्रस्थावरादि
निकृष्टावस्थासुजाड्याधिक्यात्सुषुप्तिप्राचुर्यमित्याह ॥ स्थावराद्यास्विति ॥ अप्यर्थेचशब्दः ॥ तथाचकल्पवृक्षाणांपुण्याधिक्यात्कृमिकीटक्षुत्तृषादिदुःखाभावादानंदाधिक्येपिनमनुष्यादिव
त्प्रबोधोस्तीतितमास्वितैवेत्यर्थः ५६ तथाचचित्तजाड्यप्रकर्षएवसुषुप्तिश्चित्तभ्रमणमेवसंसृतिश्चित्तस्यतत्त्वबोधएवबंधमुक्तिस्तुर्यतैवास्यजाग्रदितिपर्यवसन्नमित्याह ॥ सुषुप्ततेत्यादिना ५७ ५८
५९ प्रबोधःउत्कृष्टचिन्मात्रब्रह्मरूपोभवति ॥ सचबोधोबुद्धेःपुरुषप्रयत्नतः ६० तत्त्वतोयावान्यश्चेतिज्ञातप्रमाणोजीवःसर्वांतर्योजानातिभासयतिसाक्षीतन्मयएवभवतीत्यर्थः ॥ यस्त्वज्ञा
तप्रमाणःसोपिपरमार्थतःस्वस्थएवाज्ञानाच्छिलावद्दृढीकृतेस्वहृदयेसुदीर्घस्वप्नविभ्रमंतीव्रंभयंपश्यतीतिपरेणान्वयः ६१ तर्हिकिंजीवानांहृदयेवास्तवंभयमास्तिनेत्याह ॥ जीवानामित्यादि
ना ६२ ६३ ६४ ६५ अस्यजीवाणोःसौषुप्तीस्थितिर्वासनानामंतोऽवधिः ॥ तुर्यतुर्यातीतयोर्निर्वासनत्वात् ॥ सचस्वप्नेस्फुरतिवैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थः ॥ कथंस्फुटीभवतितदाह ॥ घनेति ६६

 तस्यवासनाक्षयोत्कर्षादुत्तरोत्तरंशुभयोनिप्राप्तिरित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषोमनुष्यगंधर्वदेवगंधर्वादिः ॥ वासनानांक्षयतारतम्येनवैचित्र्यस्फुटीभावमुक्काग्राह्यग्रहणादिवैचित्र्येणापितमाह ॥
यदेत्यादिना ॥ यदायस्मिन्सुषुप्तिविच्युतिकालेदेहांतःआनखाग्रव्याप्तप्राणाहंभावलक्षणेनजीवितेनएतावान्देहपरिमितएवाहमित्यंतःपरिच्छेदोभवतितदाघटादयःपदार्थाबहिर्जाताःसंपन्नाः
 ६७ संतुबहिःकिंततस्तत्राह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाचक्षुरादिद्वारानिर्गतांतःकरणद्वारानिर्गते नवृत्त्यवच्छिन्नजीवेनघटादीनांव्याप्तौघटमहंजानामीतिग्राह्यग्राहकयोर्वासनात्मिकासत्तातत्तद्वैचि
त्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थः ॥ एतदेवस्पष्टमाह ॥ आत्मेति ॥ अंतःस्थितआत्माजीवोयदाबहिरनात्मसमालीढोभवतितदाचिताग्राह्यग्राहकवासनामृगतृष्णेवाध्यस्तविभागेनसोदयाउदेतीत्यर्थः॥
६८ एवंहेयोपादेयवैचित्र्यमपिवासनाध्यस्तमेवनवास्तवमित्याह ६९ शोभितास्तत्त्वबोधेनविराजमानाः ॥ सबाह्याभ्यंतरंजगच्चिद्व्यतिरिक्तंनविद्यतेकालत्रयेपीत्यर्थः ७० यथाअब्धिःसमुद्र
स्तत्त्वतोविमृष्टःअपास्तसमस्ततरंगबुद्बुदादिभेदःखादाकाशादप्यच्छंसकलमेकंशुद्धंजलमेवतथाइदंसर्वंजगत्तत्त्वतोबुद्धंसत्अपहस्तितंनिरस्तंवासनावस्थवैचित्र्यभेदजातंयस्यतथाविधमनामयंप-

मध्यस्थवासनास्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासनः ॥ यदांतर्जीवितेनांतोबहिर्जाताघटादयः ६७ जीवैक्यादुभयोःसत्ताग्राह्यग्राहकयोस्तदा ॥ आत्मानात्मसमालीढो बहिरंतर्यदाचिता ६८ तदाग्राह्यग्रहणधीर्मृगतृष्णेवसोदया ॥ नेहसंत्यज्यतेकिंचिन्नेहकिंचिन्नगृह्यते ६९ बाह्यांतरकलाकाराश्चिदात्मैकःप्रकाशते ॥ त्रिजगच्चित्रमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः ॥ शोभिताःस्माश्चितिचिरात्सबाह्याद्यंनविद्यते ७० अब्धिर्यथाजलमपास्तसमस्तभेदःखादच्छमेवसकलंद्रवमेकशुद्धम् ॥ सर्वंतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यंपरंपदमनामयमेवबुद्धम् ७१ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इंद्रियार्थोपलंभविचारोनामैकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ७ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ योजीवस्यादितःस्वप्नोनानाकलनकोमलः ॥ तमिमंविद्धिसंसारंनसत्यंनाप्यसन्मयम् १ नपुंसइवजीवस्यस्वप्नःसंभवतिक्वचित् ॥ तेनैतेजाग्रतोभावाजाग्रत्स्वप्नकृतोत्रहि २ जीवस्वप्नमिमंदीर्घंक्षिप्रताप्रतिभासतः ॥ असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धिवेद्याविदांवर ३ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिवगच्छंतोजीवजीवकाः ॥ असत्यमेवपश्यंतिघनसत्यतयानघ ४ अजडेजडताताततजडेचाजडतोदिता ॥ असत्येसत्यताजीवजीवानुभवमोहतः ५

रंपदेऽवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीवस्वप्नोजगत्तत्रासंसक्त्यातत्परिक्षयः ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानंवासिष्ठे नावतार्यते ॥ १ ॥ ननुस्वप्नःसर्वेषांजीवानांप्रत्येकंभिन्नः ॥ जाग्रत्प्रपंचस्तुसर्वेषांसाधारणःसर्वैःस्वप्नवैधर्म्येणानुभूयमानःकथंस्वप्नःस्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदितःप्रथमंजीवस्यसर्वजीवसमष्ट्या
त्मनोयःस्वप्नस्तमेवेममस्माकंजाग्रदितिकल्पितंसंसारंविद्धि १ किमर्थमेवंकल्प्यतइतिचेद्व्यष्टीनामिवसमष्टेःस्वप्नांतराप्रसिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥ तेनास्माकंजाग्रत्प्रसिद्धाभूतभुवनादिभावा
स्तस्यजाग्रत्स्वप्नोभयस्थानकृतोदयानस्वप्नतोभिद्यंतइत्यर्थः २ असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्यस्वप्नतांसाधयन्वैधर्म्यानुभवेनिमित्तंदर्शयति ॥ जीवस्वप्नमिति ॥ अस्मदीयस्वप्नवत्क्षिप्रबा
ध्यतायाअप्रतिभासतोहेतोर्दीर्घम् ॥ तथाचदैर्घ्यमेववैधर्म्यभ्रमहेतुरितिभावः ३ ४ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्यस्वप्नतेत्याह ॥ अजडेइति ॥ अजडेब्रह्मणिभूतभुवनादिजडताततथाजडे
चाहंकारादिदेहांतेआत्मत्वाभिमानादजडताउदिता ॥ जीवस्यसमष्टेरेकदेशभूतायेव्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतोभ्रांतेः ५

जीवाभिदालिभिर्भेदकल्पनपरंपराभिर्भ्रमंति ६ कल्पितभेदेषुसत्यत्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ व्याप्तत्वादेवजीवतोप्यत्यंतजीवभूतस्यस्वस्यपरमार्थतःसर्वगत्वादनंतत्वादपरिच्छे
देनसत्यत्वाच्चयद्यद्भावयंतितदेव आशुतत्संसक्त्यास्वसत्तारोपेणसत्यवच्चेतंति ॥ तथाचतत्संसक्तित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिवृत्तौबुद्धतत्त्वस्यजीवन्मुक्तिःसिद्ध्यतीतिभावः ७ अयमेवार्थोभगवद्गीता
यांभगवताप्यर्जुनायोपदिष्टइत्याह ॥ पुंडरीकाक्षेति ॥ शुभांशृण्वितिशेषः ८ तदर्थमर्जुनाख्यायिकामवतारयति ॥ पांडोरिति ॥ सुखंजीवन्मुक्तिसुखविशिष्टम् ॥ जीवितमाशुक्षिपयिष्यति
क्षेप्स्यति ॥ स्वार्थेणिचिगुणाभावश्छांदसः ९ १० अर्जुनावतारेकारणंवक्तुंसर्वमूलमनुक्रामति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थितमिति ॥ स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुतेः ११ १२ तस्मिन्दृश्यमा
नेसंसारजाले ॥ शकुनयःपक्षिणः १३ तत्रतासुभूतजातिषुमध्येशंसितःश्रुतिस्मृत्यादिवर्णितःक्रमश्चरित्रंयेषाम् ॥ भूतपंचकंपंचीकृततन्मात्रपंचकंतल्लक्षणेसंसारेलोकपालत्वंतत्तल्लोकाधि

भानोरप्यंतरखिलंपश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम् ॥ भ्रमंतिस्वप्रसंभ्रांताइवजीवाभिदालिभिः ६ सर्वगत्वादनंतत्वात्स्वस्यजीवस्यजीवतः ॥ यद्भावयंतिचेतंतितदेवाश्वि
तिसत्यवत् ७ पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामसंसक्तिगतिंशुभाम् ॥ यामालिंग्यमहाबाहोजीवन्मुक्तोमहामुनेः ८ पांडोःपुत्रोर्जुनोनामसुखंजीवितमात्मनः ॥ क्षिपयिष्य
तिनिर्दुःखंतथाक्षेपयजीवितम् ९ ॥ श्रीरामउवाच ॥ भविष्यतिकदाब्रह्मन्सोर्जुनःपांडुनंदनः ॥ कीदृशींचहरिस्तस्यकथयिष्यत्यसक्तताम् १० श्रीवसिष्ठउवा
च ॥ अस्तिसन्मात्रमात्मेतिपरिकलितनामकम् ॥ स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनभसीवमहानभः ११ दृश्यतेविमलेतस्मिंस्त्रयंसंसारविभ्रमः ॥ कटकादियथाहेम्नितरं
गादियथांभसि १२ चतुर्दशविधाभूतजातयःप्रस्फुरंत्यलम् ॥ तस्मिन्संसारजालेस्मिञ्जालेशकुनयोयथा १३ तत्रैतेयमचंद्रार्कशक्राद्याःशंसितक्रमाः ॥ भूतपं
चकसंसारलोकपालत्वमागताः १४ इदंपुण्यमुपादेयंहेयंपापमिदंत्विति ॥ तैःस्वसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थापितास्थितिः १५ तस्याद्ययावदनघप्रवाहपतितेनि
जे ॥ कर्मण्यचलसंकाशस्थिरंचित्तमवस्थितम् १६ भगवान्स्वयमःकिंचिद्व्रतेप्रतिचतुर्युगे ॥ तपःप्रकुरुतेभूतदलनात्पापशंकया १७ कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वाद
शवापिच ॥ कदाचित्पंचसप्तादिकदाचित्षोडशापिच १८ उदासीनवदासीनेतस्मिन्नियमसंस्थितौ ॥ नहिनस्तिजगज्जालेमृत्युर्भूतानिकानिचित् १९ तेननीरं
ध्रभूतौघनिःसंचारंमहीतलम् ॥ भवतिप्रावृषिस्वेदीकुंजरोमशकैरिव २० अथैतानिविचित्राणिभूतानिबहुयुक्तिभिः ॥ क्षिपयंतिसुरारामभुवोभारनिवृत्तये २१

पत्यम् १४ इदंश्रुतिस्मृतिसमाचारविहितंपुण्यमुपादेयं इदंतन्निषिद्धंपापंहेयमितिस्वाधिकारानुरूपसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थितिर्मर्यादास्थापिता १५ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ तस्ये
ति ॥ तस्यवक्ष्यमाणयमस्यअद्ययावदेतावत्कालंस्वीयेअधिकारकर्मणिअचलवत्स्थिरंचित्तंमनःअवस्थितम् १६ प्रतिचतुर्युगम् ॥ वीप्सायामव्ययीभावः ॥ कदाचित्किंचित्तपःप्रकुरुते ॥
प्रतिचतुर्युगंकिंचिद्व्रतेद्वापरांतेइतिवा १७ तत्रकालनियमोनास्तीत्याह ॥ कदाचिदिति १८ तस्मिन्यमेनियमसंस्थितौतपसिआसीनेसतिमृत्युःकानिचिदपिभूतानिनहिनस्ति १९ तेनाहिंस
नेनहेतुनामहीतलंनीरंध्रैर्बहुभिर्भूतौघैर्निःसंचारंसंचारायोग्यंभवति ॥ स्वेदीस्वेदवान् २० सुराविष्ण्वादिदेवाःयुक्तिभिःअंशावतारभारतयुद्धाद्युपायैःक्षिपयंतिहिंसनेनाविरलीकुर्वंतीतियावत् २१

अयं चभारावतारादिव्यवहारोबहुशोवृत्तइत्याह ॥ एवमिति २२ २३ अघानांपापानांविघाताय ।। कर्तव्याभविष्यतीतिशेषः ।। दूरेऽस्तंजनानांकर्षणंपीडनंयस्याम् ।। अस्माद्विशेषणाद्व्रतच र्याअहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिरूपेतिगम्यते २४ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसंकीर्णेतियावत् २५ २६ नरंनारायणंचगतैरनुगतैःसाहाय्यार्थमवतीर्णैरितियावत् २७ २८ अंभोधिमेखलाया भूमेर्भूपोराजा अंभोधिमेखलांभुवंपातीतिवा ॥ आतोनुपसर्गेकः २९ तस्यपितृव्यजोभ्राताभविष्यति तस्यद्वंद्वःप्रतियोद्धाभीमोभविष्यतीतियोज्यम् ॥ बभ्रुर्नकुलः ॥ अहेःसर्पस्येव ३० आसमंतात्त्रायतइतिआत्रासेनातदक्षौहिण्यः ॥ अत्रभारतयुद्धेकुरुक्षेत्रेवाघटिष्यंति १३ हेराघवबृहद्गांडीवंधनुर्यस्य ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ तथाविधेनार्जुनदेहेनविभारत्वंभारावतरणंकरिष्यती

एवंयुगसहस्राणिव्यवहारशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिभूतानिचजगंतिच २२ वैवस्वतोयंतुयमोयएषपितृनायकः ॥ अनेनत्वधुनासाधोपरिक्षीणेपुकेपु चित् २३ युगेष्वघविघातायवर्षाणिद्वादशात्मना ॥ व्रतचर्येहकर्तव्यादूरास्तजनकर्षणा २४ तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मर्त्यैर्मृत्युभिः ॥ दीनाप्रपन्नागुल्मेवभार भूतैर्भविष्यति २५ भूभारपरिभूतांगीहरिंशरणमेष्यति ॥ कांतादस्युपराभूतादीनापतिमिवप्रिया २६ हरिर्देहद्वयेनाथमहीमवतरिष्यति ॥ देवांशैरखिलैः सार्द्धंनरनारायणंगतैः २७ वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेवइतिश्रुतः ॥ देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपांडवोर्जुनः २८ युधिष्ठिरइतिख्यातोधर्मपुत्रोभविष्यति ॥ अंभोधिमेखलाभूपःपांडोःपुत्रःसधर्मवित् २९ दुर्योधनइतिख्यातस्तस्यभ्रातापितृव्यजः ॥ भविष्यतिद्वंद्वंद्वोभीमोबभ्रुरहेरिव ३० अन्योन्यंहरतोरुर्वीतयोः संग्रामलोलयोः ॥ अष्टादशात्राक्षौहिण्योघटिष्यंत्यत्रभीषणाः ३१ तत्क्षयेणविभारत्वंभुवोविष्णुःकरिष्यति ॥ राघवार्जुनदेहेनबृहद्गांडीवधन्वना ३२ विष्णोरर्जुननामादौप्राक्तंभावमास्थितः ॥ हर्षामर्षान्वितोदेहोनरधर्माभविष्यति ३३ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वास्वजनान्मरणोन्मुखान् ॥ विषादमेष्यत्युयोगंयुद्धायन करिष्यति ३४ तमर्जुनाभिधंदेहंप्राप्तकार्यैकसिद्धये ॥ हरिर्बुद्धेनदेहेनबोधयिष्यतिराघव ३५ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः ॥ अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे ३६ यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम् ॥ उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते ३७ अनंतस्यैकरूपस्यसतः सूक्ष्मस्यखादपि ॥ आत्मनःपरमेशस्यकिंकथंकेननश्यति ३८ अनंतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोकयसंविदात्मन् ॥ संविद्वपुःस्फारमलब्धदोषमजोसि नित्योसिनिरामयोसि ३९ इत्यार्षेवा॰रा॰दे॰मो॰नि॰पू॰अर्जुनोपाख्यानेनरनारायणावतारकथनंनामद्विपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

तिपूर्वत्रान्वयः ३२ नरधर्माअज्ञप्रायइतियावत् ३३ स्वजनान्बंधून् ३४ बुद्धेनस्वतःसिद्धात्मबोधेनकृष्णदेहेन ३५ बोधनप्रकारमेवविस्तराद्वर्णयति ॥ नजायतइत्यादिना ॥ आद्यंत विकारयोर्निषेधेमध्यतनविकारचतुष्टयंप्रसक्तंवारयति ॥ नायमिति ॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधोवा ३६ एवमुक्तस्वभावमात्मानंयोहंतारंवेत्तियश्चहतंमन्यतेताउभौनात्मानंतत्त्वतोविजानीतः ॥ अज्ञानमेवहंतृहंतव्यताभ्रांतिनिमित्तमितियावत् ३७ त्रिभिःकिंवृत्तैर्नाश्यनाशप्रकारनाशहेतूनांप्रतिक्षेपः ३८ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोषंसंविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यकलंकांजनश्चासीतिभवबंधुसंसक्तितन्मरणादिसंभावनाप्रयुक्तंदुःखंतवोचितमितिभावः ३९ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰द्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ७ ॥

वर्ण्यतेहंकृतेस्त्यागःसंगत्यागादिलक्षणम् ॥ उपास्यज्ञेयरूपेचदशाभेदव्यवस्थिते ॥ १ ॥ तत्रादौस्वबंधुहंताहमित्यादिरूपोहंताभिमानः ॥ एतेमदीयाबांधवाइत्यादिममताभिमानश्चतत्सर्वं
दुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वंजरामरणादिषडूर्मिनिर्मुक्तःअतएवशाश्वतःस्वबंध्वादीनांसर्वभूतानांस्वयंसाक्षादात्मासि ॥ अतस्त्वंकस्यापिनहंता ॥ अहंहंते
यभिमानमलमस्त्यंतंत्यजेत्यर्थः १ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति॥ यस्यवधादिप्रवृत्तिकालेअहममुंघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउत्तरकालंचयस्यबुद्धिस्तत्फलहर्षविषादादिनानलिप्यते
सपुरुषइमान्सर्वान्लोक्यतइतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वत्रशाश्वतैकात्मतत्त्वस्यवधादिविकारास्पर्शिनस्तथैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वे
ननित्यमसत्वादेववंध्यापुत्रस्येवत्रधाप्रसक्तेरितिभावः ॥ अतस्तत्प्रयुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथेश्वरइत्यर्थः २ हंतृत्वादिधर्मकेदेहादितादात्म्यभ्रांतिसंवदनवशादेवतद्धर्महंतृत्वादेरात्मनिप्र
तिभासोनस्वतः ॥ अतस्तदेवप्रथमंत्यजेत्याह ॥ यैवेति ॥ अंतर्हार्देआत्मनियैवसंविद्बुद्धिवृत्तिर्देहाद्यभिमानरूपाअन्यादृशीवा ॥ अयंकार्यकारणसंघातःसहंताअहं इदमेतद्देहादिसंबंधितद्वंध्वा
दिभेमम इत्येवंसंविदंभ्रांतिवृत्तिंत्यजेत्यर्थः ३ अनयाउक्तलक्षणयासंविदाहंतृत्वादिभिर्युक्तोस्मि तत्प्रयुक्तपापैश्चनष्टः बंधुनाशाद्यैहिकानर्थनरकपाताद्यामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचभ्रां

श्रीभगवानुवाच ॥ अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलंत्यज ॥ जरामरणनिर्मुक्तःस्वयमात्मासिशाश्वतः १ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइ
माँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते २ यैवसंजायतेसंविदंतःसैवानुभूयते ॥ अयंसोहमिदंतन्मइत्यंतःसंविदंत्यज ३ अनयैवचयुक्तोसिनष्टोस्मीतिचभारत ॥ अभि
तःसुखदुःखाभ्यामवशःपरितप्यसे ४ स्वात्मांशैःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिभागशः ॥ अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते ५ चक्षुःपश्यतुकर्णश्शृणोतुत्व
क्स्पृशत्विदम् ॥ रसनाचरसंयातुकात्रकाहमितिस्थितिः ६ कलनाकर्मणिरतेमनस्यापिमहात्मनः ॥ नकश्चिदत्राहमितिक्लेशभागेकएवते ७ बहुभिःसमवाये
नयत्कृतंतत्रभारत ॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिगृह्यते ८ कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ९ अहंत्वविषचूर्णे
नयेषांकायोनमारितः ॥ कुर्वंतोपिहरंतोपिनचतेनिर्विषूचिकाः १० नक्वचिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः ॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः ११

त्यासुखदुःखाभ्यांपरितप्यसे ४ स्वात्मनःअंशवत्परिच्छेदकत्वेनांशास्तैःसत्वादिगुणविकारैर्देहेंद्रियादिभिःक्रियमाणानिकर्माणि ५ विमर्शेतुचक्षुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइति
नतत्कृतैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहंकःनकश्चिदिति अहमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः ६ कलनासंकल्पादिस्तल्लक्षणेस्वकर्मणि
रतेप्रसक्तेसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थःक्लेशभागेप्रविष्टोयदर्थंशोचसिसनास्त्येवेत्यर्थः ७ यत्रसंघातकृतेकार्येतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसंघा
ताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिंवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याशयेनाह ॥ बहुभिरिति ॥ गृह्यतेचेत्हासायैवभवतीत्यर्थः ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकंदुःखमेकःशोचितुमर्हती
ति ८ किंचनिरहंकारस्यफलासंगरहितंकायिकादित्रिविधंशास्त्रीयंकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्माद्युद्धाद्दुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनो
मुमुक्षवः ९ नमारितोमरणायव्यापारितःपुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलांपट्येनप्रवर्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकंशास्त्रीयंकर्मकुर्वंतोप्यानुषंगिकंतत्फलंहरंतउप
भुंजानाअपिनचतेकुर्वंतोहरंतश्चेत्यर्थः १० क्वचिल्लौकिकेशास्त्रीयेवाव्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्कंदितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ११

कार्यमवश्यकर्त्तव्यंशास्त्रीयंकर्म अकार्यमनावश्यकंलौकिकर नतुनिषिद्धमप्रसक्तेः १२ क्षात्रंक्षत्रियाणांविहितंसंग्रामेष्वपलायनंबंधुवधरूपत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुख
यैव तथाधर्मयशोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः १३ तर्हियद्बंधुवधादन्यत्द्रोणभीष्मकृपादिगुरुवधरूपंकुत्सितंकर्मतन्मयाकथंकार्यमित्यर्जुनस्यतत्राधर्मत्वशंकांसत्यश
पथाशिपानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतिशस्त्रोद्यमनप्रहरणाद्यधर्मबहुलक्रममपितेस्वंयुद्धकर्मयथाये नसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठंतथातेनसत्येनइहास्मिन्युद्धे अमृतवान् अमर
णधर्माविजयीभवेत्यर्थः १४ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापास्तैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोटिभिरपिनिरहंकारमतेर्लेपाभावादित्याशयेनाह
मूर्खस्यापीति १५ किंचराज्यलाभादिलोभप्रयुक्तेयुद्धे"लोभमूलानिपापानिरसमूलास्तथाऽऽमयाः"इतिन्यायेनकदाचिदधर्मप्रसक्तिःस्यात्फलासंगत्यागेनसिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्थस्यतुत
त्प्रसक्तिरपिनास्तीतितांयोगस्थितिमुपदिशति ॥ योगस्थइति १६ अथवावक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतंशास्त्रीयमिदंकर्मनतेबंधायेत्याह ॥ शांतेति १७ निर्विशेषब्रह्मतत्त्वज्ञानं

निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ यःसकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नापिनलिप्यते १२ इदंचतेपांडुसुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम् ॥ अपिक्रूरमतिश्रेयःसुखायैवोदयाय
च १३ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम् ॥ श्रेष्ठंतेस्वंयथाकर्मतथेहामृतवान्भव १४ मूर्खस्यापिस्वकर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः ॥ मतिर्गलदहंकारापति
तापिनलिप्यते १५ योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय ॥ निःसंगस्त्वंयथाप्राप्तकर्मवान्नानिबध्यसे १६ शांतब्रह्मवपुर्भूत्वाकर्मब्रह्ममयंकुरु ॥ ब्रह्मार्पणसमा
चारोब्रह्मैवभवसिक्षणात् १७ ईश्वरार्पितसर्वार्थईश्वरात्मानिरामयः ॥ ईश्वरःसर्वभूतात्माभवभूषितभूतलः १८ सन्यस्तसर्वसंकल्पःसमःशांतमनामुनिः ॥
संन्यासयोगयुक्तात्माकुर्वन्मुक्तमतिर्भव १९ ॥ अर्जुनउवाच ॥ संगत्यागस्यभगवंस्तथाब्रह्मार्पणस्यच ॥ ईश्वरार्पणरूपस्यसंन्यासस्यचसर्वशः २०
तथाज्ञानस्ययोगस्यविभागःकीदृशःप्रभो ॥ क्रमेणकथयैतन्मेमहामोहनिवृत्तये २१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सर्वसंकल्पसंशांतौप्रशांतघनवासनम् ॥ नकिंचि
द्भावनाकारंयत्तद्ब्रह्मपरंविदुः २२ तदुद्योगंविदुर्ज्ञानंयोगंचकृतबुद्धयः ॥ ब्रह्मसर्वंजगदहंचेतिब्रह्मार्पणंविदुः २३ अंतःशून्यंबहिःशून्यंपाषाणहृदयोपमम् ॥ शां
तमाकाशकोशाच्छनदृश्यंनदृशःपरम् २४ ततईषद्यदुत्थानमीषदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोयमाकाशमिवशून्यता २५

नतदसामर्थ्येसगुणेश्वरार्पणबुद्ध्यावाकर्मकुरुततोपिनकर्मबंधइत्याह ॥ ईश्वरेति ॥ १८ अथवासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसंन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबंधप्रसक्तिरित्याह ॥ संन्यस्तेति १९ ए
वमुपदिष्टोर्जुनःसंगत्यागादीनांतल्लक्षणविभागंजिज्ञासुःपृच्छति ॥ संगत्यागस्येतिद्वाभ्याम् २० २१ आत्यंतिकसंगत्यागस्यतत्त्वपरिज्ञानमंतरेणायोगाद्ब्रह्मात्मतत्त्वमेवभगवान्प्रथमंलक्षणे
ननिर्दिशति ॥ सर्वेति ॥ तयाचनिर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धंनिष्प्रपंचंप्रत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थः २२ तदुद्योगंतदाकारावहितचित्तवृत्तिमज्ञाननिवृत्तिफलोपाहितांज्ञान
माहुस्तदनुकूलधारामात्ररूपांतुयोगमित्यर्थः ॥ ब्रह्मण्यभिमंतव्यस्यजगतस्तदभिमंतुरहंकारस्यचबाधोमुख्यंब्रह्मार्पणमित्याह ॥ ब्रह्मेति २३ ब्रह्मणिजगदहंकारयोर्बाधोपपत्तयेतत्राध्यस्ततत्त्वं
वक्तुंब्रह्मस्वरूपमाह ॥ अंतःशून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधेदृशोपिदृश्यत्वान्निषेधःकिंनस्यादित्याशंक्याह ॥ नदृशःपरमितिदृशोदृश्यतानिषेधोवातदास्यात्यदिदृशः
परंदृगंतरंस्यात्नतुतदस्तीत्यर्थः २४ ततस्तादृशस्वभावादीषदन्यतयोदितंयत्समुत्थानंसोयंजगत्प्रतिभासःसंगंधर्वनगराकाशमिवशून्यतैवेत्यर्थः २५

संन्यासोपवर्णनोपपत्त्यर्थंब्रह्मणिजगदारोपवदेवतदंशेषुजीवेषुप्रत्येकमहंभावाध्यासइतिनतत्राग्रहोयुक्तइत्याह ॥ भावइतिद्वाभ्याम् २६ एषःअहमितिभावःस्वाधिष्ठानादपृथग्भूतएव ॥ किंच स्माद्धेतोःपृथक्त्वंपर्यंतःपरिच्छेदःसचब्रह्मणिन असंश्चनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ तथाचावगंतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्तिःपृथक्त्वेनचावगंतृत्वोपपत्तिरित्यवश्यमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकंपृथक्त्व मेवहेयमितिभावः २७ अहंतायामुक्तोन्यायोघटादिममतेहायामपियोज्यइतिदर्शयंस्तन्मूलाहंताग्रहत्यागमेवद्रढयति ॥ यथेति ॥ यथा अहमीहाअहंभावोनपृथगस्तितथाइहममतीहाचघटा दिममतेहालक्षणोमर्कटोपिपृथङ्नास्तीतिनञनुषंगेणयोज्यम् ॥ तथाचद्विविधापीहाअंभोधिरिवपूर्णस्वमात्मैवेतिनाहंताग्रहोयुक्तइत्यर्थः २८ किंचाहंममतादिसर्वविकल्पभेदेतत्तद्विषयवैचि त्र्येणविचित्रेस्फुरितेपितत्सत्तास्फूर्तिनिमित्तेअवस्थात्रयानुगतेसंवित्सारमात्रस्वभावेसर्वविकल्पागमापायसाक्षिणिप्रत्यगात्मन्येकत्वमपिस्फुरत्येव ॥ एवंसतितत्राप्याग्रहोयुक्तःसकुतोनोनाक्रियत इत्यर्थः २९ इतिउक्तरीत्याविमृश्यज्ञातसारासारविभागस्यपुरुषस्यबुद्धौतस्याहंममताग्रहस्ययःपरिक्षयस्तेनचार्थसिद्धःसर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ३० तेनचसर्वसंकल्पत्यागलक्षणःअ

भावोहमितिकोप्येषप्रत्येकमुदितश्चितेः ॥ कोटिकोट्यंशकलितःकइवैनंप्रतिग्रहः २६ अपृथग्भूतएवैषपृथग्भूतइवास्थितः ॥ पृथक्त्वंहिनपर्यंतोनाहमित्यवग च्छति २७ यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः ॥ स्वमीहैवंतथांभोधिःकिमहंताप्रतिग्रहः २८ विकल्पभेदेस्फुरितेसंवित्सारमयात्मनि ॥ वैचित्र्येणविचि त्रेपिकिमेकत्वेपिनोग्रहः २९ इतिज्ञातविभागस्यबुद्धौतस्यपरिक्षयः ॥ कर्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः ३० त्यागःसंकल्पजालानामसंसंगःसकथ्य ते ॥ समस्तकलनाजालस्येश्वरत्वैकभावना ३१ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम् ॥ अबोधवशतोभेदोनान्नवैषांचिदात्मनि ३२ बोधात्माखिलशब्दार्थो जगदेकंनसंशयः ॥ अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम् ३३ कालोहमहमद्वैतंद्वैतंचाहमहंजगत् ॥ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ३४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ द्वेरूपेतवदेवेशपरंचापरमेवच ॥ कीदृशंतत्कदारूपंतिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सामान्यंपरमंचैवद्वेरूपेविद्धिमेनघ ॥ पाण्यादियुक्तंसामान्यंशंखचक्रगदाधरम् ३६ परंरूपमनाद्यंतंयन्ममैकमनामयम् ॥ ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदी र्यते ३७ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थितः ॥ तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरोभव ३८ तत्क्रमात्संप्रबुद्धस्त्वंततोज्ञास्यसितत्परम् ॥ ममरूपमनाद्यं तंयेनभूयोनजायते ३९ यदिवावेद्यविज्ञातोभावस्तदरिमर्दन ॥ तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशुसंश्रय ४०

संसंगःसिद्ध्यतीतिप्रथमप्रश्नोप्युत्तरितइत्याह ॥ त्यागइति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्यद्वैतजालस्यवाचारंभणश्रुत्युक्तन्यायेनतदुपादानेश्वरमात्रत्वभावनेत्यर्थः ३२ तत्रोप पत्तिमाह ॥ अबोधवशतइति ३२ तद्दृढीकारायभगवान्स्वस्यसार्वात्म्यलक्षणांविभूतिमाह ॥ अहमाशाइत्यादिना ॥ गच्छतीतिजगत्चरम् ॥ स्वंकर्माश्रयः ३३ अद्वैतंपरंद्वैतम वरंरूपंतन्नियम्यंजगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवंद्विरूपेमयिअधिकारतारतम्येनमनोयस्यसमन्मनाःभव ॥ तादृशेमयितथैवभक्तःश्रवणकीर्त्तनादिनवविधभक्तिमान्भव ॥ तादृशस्यमेज्ञानयज्ञेनकर्मय ज्ञेनवायजनशीलोभवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापियुक्त्वामयिचित्तंनिवेश्यमामेवात्मानंस्वात्मभूतमेष्यसिसाक्षात्परंपरयाचप्राप्स्यसीत्यर्थः ३४ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्वेरूपेतद्युक्तियोग्यमधिका रंकालविभागंचजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ द्वेइति ३५ सामान्यंसर्वजनसाधारणंसुबोधमित्यर्थः ३६ परंअशुद्धचित्तैर्दुरधिगमम् ३७ ३८ ततश्चित्तशुद्धिक्रमात् ३९ तुशब्दार्थेवाशब्दः ॥

इदंचसगुणभ जनंमयातुभ्यंचित्तशुद्धयमावंसंभाव्योक्तंयदेतुतवभावाश्रितंवेद्यंवेदनार्हविज्ञातम् ॥ भावेकः ॥ विज्ञानैकस्वभावंब्रह्मयस्यतथाविधःशुद्धइतिमन्यसेतत्तर्हिममईश्वरस्यआत्मानंपार
मार्थिकस्वरूपभूतंशोधिततत्पदार्थआत्मनःस्वस्यचआत्मानंशोधितत्वंपदार्थरूपंचैकरसीकृत्याखंडपरिपूर्णात्मानंसंश्रयबुद्ध्वातन्निष्ठोभवेत्यर्थः ४० अहमाशाजगदहमित्यादित्रिभूत्युपदेश
स्यापितत्तदधिष्ठानस्वतत्त्वपरिशोधनएवतात्पर्यमित्याह ॥ इदंचाहमिति ४१ मदुपदेशावबोधेनतवसद्यएवस्वरूपेविश्रांतिःसेत्स्यतीत्युत्साहजननायसिद्धवत्कृत्याह ॥ मन्येइति ४२
आत्मानमधिष्ठानत्वेनानुगतम् ॥ आत्मन्यध्यस्तानि ४३ सर्वथासर्वप्रकारेणसमाधिवृत्त्याव्यवहारवृत्त्यावावर्तमानोपि ४४ सर्वभूतस्थमात्मानमितिश्लोकस्यतात्पर्यंस्वयमेवव्रर्णयाति ॥
एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयास्थितमात्मानंपश्यतितदासर्वशब्दस्यार्थोधिष्ठानव्यातिरिक्तस्यलाभादेकत्वंभजतेसचएकशब्दार्थआत्मनःप्रतीचःस्वभावेपर्यवसन्नःसआत्मापिचनसत्मू
र्तभूतत्रयस्वभावोनाप्यसत्सूक्ष्मभूतद्वयस्वभावःकिंतुभूमानंदचिदेकस्वभावोयस्यानुभवंगतस्तस्याशुतदवगमसमकालमेवतज्जन्मादिसर्वविक्रियारहितंभूमानंदात्मकंकैवल्यंपर्यवस्यतीतितत्तात्पर्य

इदंचाहमिदंचाहमितियत्प्रवदाम्यहम् ॥ तदेतदात्मतत्त्वंतुतुभ्यंह्युपदिशाम्यहम् ४१ मन्येसाधुविबुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि ॥ संकल्पैरवमुक्तोसिसत्यैकात्मम
योभव ४२ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ पश्यत्वंयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ४३ सर्वभूतस्थमात्मानंभजत्येकत्वमात्मनः ॥ सर्वथावर्तमानो
पिनसभूयोभिजायते ४४ एकत्वंसर्वशब्दार्थएकशब्दार्थआत्मनः ॥ आत्मापिचनसन्नासद्गतोयस्याशुतस्यतत् ४५ त्रैलोक्यचेतसामंतरालोकोयंप्रकाश
कः ॥ अनुभूतिमुपारूढःसोहमात्मेतिनिश्चयः ४६ त्रैलोक्यपयसामंतर्योरसानुभवःस्थितः ॥ गव्यानामब्जिजानांचसोयमात्मेतिभारत ४७ अंतःसर्वशरी
राणांयःसूक्ष्मोनुभवःस्थितः ॥ मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः ४८ समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवस्थितम् ॥ तथासर्वपदार्थानांदेहानांसंस्थितःपरः ॥
४९ सर्वांभोनिधिरत्नानांसबाह्याभ्यंतरेयथा ॥ तेजस्तथास्मिदेहानामसंस्थितइवस्थितः ५० यथाकुंभसहस्राणांसबाह्याभ्यंतरेनभः ॥ जगत्त्रयशरीराणां
तथात्माहमवस्थितः ५१ मुक्ताफलशतौघानांतंतुःप्रोतवपुर्यथा ॥ तथायंदेहलक्षाणांस्थितआत्मास्त्यलक्षितः ५२ ब्रह्मादौतृणपर्यंतेपदार्थनिकुरंबके ॥ स
त्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजंविदुः ५३ तदीषत्स्फुरिताकारंब्रह्मब्रह्मैवतिष्ठति ॥ अहंतादिजगत्तादिक्रमेणभ्रमकारिणा ५४ आत्मैवेदंजगद्रूपंहन्यतेहंतितात्र
किम् ॥ शुभाशुभैर्जगद्दुःखैःकिमस्यार्जुनलिप्यते ५५

मित्यर्थः ४५ तस्यकेनाप्यननुभवादत्यंतपरोक्षतांप्रसक्तांवारयति ॥ त्रैलो
क्येत्यादिना ४६ त्रैलोक्यस्थानांपयसांजलानांगोविकारागव्यानितेषांदुग्धादीनां अब्जिजानांलवणादीनांचकारादिक्षुमध्वादीनांचजिह्वाग्रसन्निकृष्टानांयोरसानुभवःसोयमात्मैवेतिनपारो
क्ष्यप्रसक्तिरित्यर्थः ४७ अनुभवनीयेनविषयजातेनमुक्तोरहितःअतएवदुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ४८ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसंस्थितः ४९ देहांतःस्थितिंदृ
ष्टांतेनविशदयति ॥ सर्वांभि ॥ यथासर्वरत्नानामंतर्गतंतेजोबहिरपिप्रकाशयतितद्वदित्यर्थः ५० असंस्थितइवेत्युक्तितात्पर्यविषयमलेपकत्वंदृष्टांतांतरेणविशदयति ॥ यथेति ५१ सर्वदेहे
ष्वंतःस्थित्वांतर्यामितयाविधारकत्वेप्यलक्ष्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ मुक्ताफलेति ५२ तत्राधिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतासैववास्तवीयातुमुक्तासुतंतुवदंतर्यामितयास्थितिर्याचरत्नेषुप्रभावत्प्रक
टजीवतयास्थितिस्तेउभेअध्यस्तसापेक्षेजगद्व्यवहारार्थंकल्पितेइतिनवास्तवंहंतव्यंहंतातत्प्रयुक्तपापंतत्फलप्रदोवास्त्यात्मातिरिक्तइत्याशयेनाह ॥ ब्रह्मादाविितित्रिभिः ५३ ५४ ५५

अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपे दृष्टांतांतरमाह ॥ प्रतिबिंबेष्विति ५६ सर्वदेहेषु अहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदेहेंद्रियविषयांशोनाहमितिविभागोक्तिरपिदर्पणप्रतिबिंबेष्वनेकदर्पणांतरे
षुघटादिषुचव्याप्त(?)दर्पणस्वरूपपरिचयायदर्पणादर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ इतिशब्दआद्योर्थविभागप्रकारपरोद्वितीयस्तुउक्तिविभागप्रकारपरइत्यपौनरुक्त्यम् ॥ एवंदर्प
णवदेवालेपकोऽद्वयएवात्मासन्नहंसर्वात्मास्मि ५७ अहंताअभिमानवृत्तिस्तद्वर्तिचितेविष्ठंतीतितत्स्थाः ५८ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ५९ अकर्त्तारंप्रतिबिंबचेष्टासुदर्पणवदेवाव्याप्ट
तमित्यर्थः ६० ६१ ६२ दर्पणवत्प्रतिबिंबवदेकमेव ६३ यदानिर्विकारंब्रह्मैवैकंतदाजन्मादिभावविकाराणांगम्यमात्माश्रयभूतंकिमन्यदस्ति ॥ तेबंधुवधादिभावविकारावाकसंति
जगदपिकिंवान्यदस्तिनकिंचिदित्यर्थः ६४ अंतःअभयंब्रह्मभावयित्वासम्यगनुभूय ६५ तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानांविदेहकैवल्यावाप्तिरपीत्याशयेनाह ॥ निर्मानमोहाइति ॥ ६६ ॥
इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०त्रिपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५३ ॥ ७ ॥ सुखदुःखादिसंबंधेहेतुर्हानक्रमस्तथा ॥ यदालंब्यत्वतद्धानंतत्सर्वमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुः

प्रतिबिंबेष्विवादर्शेसमंसाक्षिवदास्थितम् ॥ नश्यत्सुनविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति ५६ इदंचाहमिदंनेतिइतीदंकथ्यतेमया ॥ एवमात्मास्मिसर्वात्मामामे
वंविद्धिपांडव ५७ इमाःसर्वाःप्रवर्त्तंतेसर्गप्रलयविक्रियाः ॥ आत्मन्यहंतावित्तस्थाःपयःस्पंदाइवांबुधौ ५८ यथोपलत्वंशैलानांदारुत्वंचमहीरुहाम् ॥ तरंगा
णांजलत्वंचपदार्थानांतथात्मता ५९ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ६० नानाकारविकारेषुतरंगेषुयथा
पयः ॥ कटकादिषुवाहेमभूतेष्वात्मातथार्जुन ६१ नानातरंगवृंदानियथालोलानिवारिणि ॥ कटकादीनिवाहेम्निभूतान्येवंपरात्मनि ६२ पदार्थजातंभूतानि
बृहद्ब्रह्मचभारत ॥ एकमेवाखिलंविद्धिपृथक्त्वंनमनागपि ६३ किंतद्भावविकाराणांगम्यमस्तिजगत्त्रये ॥ कृतेवापिजगत्किंवाकिंमुधापरिमुह्यसि ६४ इतिश्रुत्वा
भयंत्वंतर्भावयित्वासनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ताश्चरंतीहसंतःसमरसाशयाः ६५ निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुः
खसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ॥ ६६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोपायेपुनि०पू०अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनोपदेशोनामत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः ॥ यत्तेहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया १ मात्रास्पर्शाहिकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनो
नित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत २ तेतुनैकात्मनश्चान्येकातोदुःखंकवासुखम् ॥ अनाद्यंतेनवयवेकुतःपूरणखंडने ३

खसंज्ञैस्तत्परंगच्छंतीत्युक्तंतत्रद्वंद्वसंबंधेकोहेतुःकश्चतद्विमोक्षोपायःकिमालंब्यचेत्याशंकापरिहारद्वारेणात्मतत्त्वमुपदेष्टुकामोभगवानुवाच ॥ भूयएवेति ॥ प्रीयमाणायप्रीत्याश्रोतुकामायउप
दिश्यमानार्थग्रहणेनसंतुष्यतेच १ तत्रादौविषयाएवसुखदुःखरूपाइत्यभेदभ्रमंवारयन्नाह ॥ मात्रास्पर्शाइति ॥ मीयंतेविषयाएभिरितिमात्राइंद्रियाणितेषांविषयसंस्पर्शास्तेशीतोष्णाद्यनुभा
वनप्रयुक्तसुखदुःखहेतवः ॥ अथवास्पृश्यंतइतिस्पर्शाःशब्दादयः ॥ शीतोष्णग्रहणमुदाहरणार्थम् ॥ यथाशीतंग्रीष्मेसुखदमुष्णंदुःखदंतेपुनःशिशिरेविपरीतेइतिनविषयाःसुखदुःखरूपाइत्यर्थः
एवंदुःखहेतून्प्रदर्श्यतन्निवारणोपायमाह ॥ तांस्तितिक्षस्वेति ॥ तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ तथाचप्रियेषुविरज्यस्वअप्रियेषुतितिक्षस्वेत्यर्थः २ यया बुद्ध्यातद्विरागतितिक्षेसिध्यत
स्तामाह ॥ तेत्विति ॥ तेमात्राःस्पर्शाश्चतेसुखदुःखेवा चकारादन्यदपि ॥ एकात्मनःअद्वयपूर्णानंदस्वभावात्स्वात्मनोन्येनअतःएवंबोधादित्यर्थः ॥ किंच प्रियतमधनपुत्रादिसंपदापूर्णोहमि
तिभ्रांत्याआभिमानिकंसुखंतद्वियोगाद्यप्रियसंपत्त्याखंडितोहमितिदुःखंचस्यातेअपिनिरवयवेपूरणखंडनासंभवदर्शनेनिवर्त्तेतेइत्याह ॥ अनाद्यंतेइति ३

यस्यस्पर्शानांविषयाणांमात्राणामिंद्रियाणांचाख्यानमाख्यासत्यताप्रतीतिःसंस्थिताउपशांताभवतिसमात्रास्पर्शभ्रमात्मकोजीवोधीरस्यास्तीतिधीरस्तत्त्वदर्शीसमदुःखसुखोभूत्वाअमृतत्वा
यकल्पतइत्यर्थः ४ नन्वप्रियादुःखादयःकथंस्वंप्रतिकूलवेदनीयतास्वभावंजह्युर्येनतेसह्याःस्युस्तत्राह सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानंदैकरसस्यात्मनएवसर्वत्वादेतेदुःखादिभेदाः शोभनाभेदाः
सुभेदाःप्रियतमधनपुत्रादिभेदाइवसंस्थितानप्रतिकूलवेदनीयतांभजंते प्राक्तनेनतुप्रातिकूल्यस्वभावेनासद्रूपाइत्यर्थः ५ तदेवस्फुटीकृत्यसमर्थयति ॥ मनागपीति ६ नन्वसदपिदुःखाद्या
त्मन्युत्पद्यते असतएवस्वकारणसमवायःस्वसत्तासंबंधआद्यक्षणसंबंधोवाउत्पत्तिरितिकणभक्षाक्षचरणाद्युक्तिंप्रतिक्षिपति ॥ नासतइति ॥ असतोदुःखादेर्भावःसत्तानविद्यते सतःअभावःअ
सत्ताचनविद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचारंभणादिश्रुत्याविकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ॥ ननुसर्वविकाराणामसत्त्वेपिंडाद्यन्यतमविकारानालिंगितप्रकृतिमृदाद्यदर्शनात्तस्याप्यसत्त्वेशू
न्यतापरिशेषःकिंनस्यादितिचेन्न ॥ विकारेष्वनुगतसद्बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगेनविकारासत्वेपिशून्यपरिशेषानापत्तेः ॥ यदितदप्यसदेवस्यात्तर्हिघटःअसन्पटःअसन्नित्येवान्ववर्त्स्यत् सत्सदित्येवचा

संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः ॥ समदुःखसुखोधीरःसोमृतत्वायकल्पते ४ सर्वत्वादात्मनश्चैतेसुभेदाःसंस्थिताइव ॥ असद्रूपास्त्वसद्रूपंकथंसो
ढुंनशक्यते ५ मनागपिनविद्यंतेसुखदुःखेतुसर्वशः ॥ सर्वत्वादात्मतत्त्वस्यसत्ताकथमनात्मनः ६ नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ नास्त्येवसुखदुः
खादिपरमात्मास्तिसर्वगः ७ सत्वासत्त्वमतीत्यक्त्वाचैतयोर्जगदात्मनोः ॥ त्यक्त्वानकिंचिन्मध्येचशेषेबद्धपदोभव ८ नहृष्यतिसुखैरात्मादुःखैर्ग्लायतिनो
ऽर्जुन ॥ दृश्यदृक्केतानात्मापिशरीरांतर्गतोपिसन् ९ जडंचित्तादिदुःखस्यभाजनंदेहतांगतम् ॥ नचैतस्मिन्क्षते क्षीणेकिंचिदेवात्मनःक्षतम् १० जडंदेहादि
दुःखादेर्यदिदंभोक्तृसंस्थितम् ॥ तन्मायाभ्रममेवांगविद्ध्यबोधवशोत्थितम् ११ नकिंचिदेवदेहादिनचदुःखादिविद्यते ॥ आत्मनोयत्पृथग्भूतंकिंकेनातोनुभूय
ते १२ यदिदंकथयाम्यत्रतेनैवातोविनश्यति ॥ भ्रांतिर्दुःखमबोधोत्थासम्यग्बोधेनभारत १३ यथारज्ज्वामहिभयंबोधान्नश्यत्यबोधजम् ॥ तथादेहादिदुः
खादिबोधान्नश्यत्यबोधजम् १४ विष्वग्विश्वमजंब्रह्मननश्यतिनजायते ॥ इतिसत्यंपरंविद्धिबोधःपरमएषसः १५ ब्रह्मांबुधौतरंगत्वंकिंचिद्भूत्वाविलीय
ते ॥ ब्रह्मावर्तेस्फुरस्यद्यब्रह्मैवासिनिरामयम् १६ यावत्कालक्रियादेशास्त्वमहंसैनिकाइव ॥ ब्रह्मणिवपरिस्पंदानात्रस्तःसदसद्भ्रमौ १७ जहिमानंमदंशोकं
भयमीहांसुखासुखे ॥ द्वैतमेतदसद्रूपमेकःसद्रूपवान्भव १८ पुरुषाक्षौहिणीनांचक्षयेणानुभवात्मना ॥ ब्रह्मणाबृंहितंशुद्धंब्रह्मब्रह्ममयंकुरु १९

नुवर्त्स्यतेअतस्तन्मात्रमेवपरिशिष्यते ॥ यस्तुविकारेषुसदिदमित्यभिमानःसोधिष्ठानसत्तानुवेधादेवनस्वतइतिसुखदुःखादिनास्त्येवेत्यर्थः ७ जगतःसत्त्वमतिंनिरतिशयानंदात्मनःअसत्वमतिंच
त्यक्त्वातयोर्जगदात्मनोर्मध्येअंतरालेउभयसंघट्टनानिमित्तंमनस्तमश्चातितुच्छमितित्यक्त्वाशिष्यतइतिशेषश्चिदात्मातस्मिन्बद्धपदःप्रतिष्ठितोभव ८ दृश्यानिहर्षग्लान्यादीनिसाक्षितयापश्य
तीतिदृश्यदृक् ॥ नहिदृश्यास्तेदृग्धर्माभवितुमर्हंतीतिभावः ९ किंतर्हिदुःखहर्षादिभाजनंतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन्चित्तादौ १० इदंचित्तादिघटितंजीवरूपम् ११ १२ यदिदंदुःखंतद
बोधोत्थभ्रांतिरतस्तेनसम्यग्बोधेनैवविनश्यति ॥ अत्रदृष्टांतंकथयामीत्यन्वयः १३ १४ कीदृशःसबोधस्तमाह ॥ विष्वगिति ॥ विश्वंविष्वक्पूर्णंब्रह्मैव १५ अद्यबोधोदयकाले १६ कृत्स्नवा
चीयावच्छब्दः ॥ कालादीनांद्वंद्वसमासः ॥ सदसद्भ्रमौभावाभावविकल्पौ १७ १८ त्वत्करिष्यमाणपुरुषाक्षौहिणीक्षयात्मनापिब्रह्मणैवबृंहितंअतःअनुभवात्मनाशुद्धंब्रह्मैवब्रह्ममयंकुर्वित्यर्थः १९

२० नूनंतत्त्वनिश्चयेननकिंचनजागतंदेहादिरूपंभूत्वा ॥ खंडवातोगुहापरिच्छिन्नोवायुरिव २१ सर्वक्रियाणांब्रह्मैवेतिनिश्चयस्थैर्यमेवमदर्पणमित्याशयेनाह ॥ यदिति २२ यन्मयःयदाका रचित्तः २३ अपेक्षायाअभावःअनपेक्षम् ॥ अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ सर्वकामोपरमस्तद्रूपंफलंपरमपुरुषार्थःस्वयंभूत्वाकेवलंवृथाचेष्टारूपंब्रह्मेतिभावनावाधितंकर्मक्रियते २४ यःपुमान् कर्मण्युक्तरीत्याअकर्मनिष्क्रियंब्रह्मपश्यत्यकर्मणिब्रह्मणिचाविच्युतप्रतिष्ठारूपंकर्मअवश्यंकर्तव्यंपश्यतिसबुद्धिमान्विवेकी सएवचस्वरूपतःफलतश्चकृत्स्नंपूर्णंकर्मकरोतीतिकृत्स्नकर्मकृदुक्तो विद्वद्भिरित्यर्थः २५ कर्मफलानिलाभादीनिहेतवःप्रवृत्तिनिमित्तानियस्यतथाविधोमाभूः ॥ अकर्मणिप्राप्तकर्माकरणेपितेसंगआसक्तिर्माभूत्योगस्थःप्रागुक्तसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिप्रतिष्ठितः २६

असंविदन्सुखंदुःखंलाभालाभौजयाजयौ ॥ शुद्धंब्रह्मैकतांगच्छब्रह्माब्धिस्त्वंहिभारत २० लाभालाभसमोभूत्वाभूत्वानूनंनकिंचन ॥ खंडवातइवास्पंदीप्रकृतंका र्यमाचर २१ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्करिष्यसिकौंतेयतदात्मेतिस्थिरोभव २२ यन्मयोयोभवत्यंतःसतदाप्नोत्यसंशयम् ॥ ब्रह्मसत्य मवाप्तुंत्वंब्रह्मसत्यमयोभव २३ अनपेक्षफलंब्रह्मभूत्वाब्रह्मेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलंकर्मब्रह्मज्ञेनयथागतम् २४ कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषुसचोक्तःकृत्स्नकर्मकृत् २५ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि ॥ योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय २६ कर्मासक्तिमनाश्रित्यतथा नाश्रित्यमूढताम् ॥ नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् २७ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोति सः २८ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्येस्थितेहिमनसितस्मान्मौर्ख्यंपरित्यजेत् २९ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्या पिकर्तृतोदेतिनक्वचित् ३० अकर्तृत्वादभोक्तृत्वमभोक्तृत्वात्समैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमाततम् ३१ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैवकर्तात्वमर्जुन ३२ यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ३३ समःसौम्यःस्थिरःस्वस्थःशांतः सर्वार्थनिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यग्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ३४ निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथाप्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूषितभूतलः ३५ कर्मेंद्रि याणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ३६ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसवि शिष्यते ३७ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो क्षोपायेषु०निर्वाणप्रकारणेपूर्वार्धेअर्जुनोपाख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

मूढतांतत्त्वदृष्टौप्रमादम् २७ २८ मौर्ख्येउक्तप्रमादेस्थितेरुत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरंपरेत्यर्थः २९ तत्त्वदर्शनाप्रमादेतुनिरासक्तेःस्वतएवाकर्तृतासिद्ध्यतीत्याह ॥ परमिति ३० तेनचभूमिकाक्रमाद्विदेहकैवल्यांतंसिद्ध्यतीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ३१ अकार्यंप्रमादान्निषिद्धंचकुर्वन् ॥ ३२ ३३ सव्यग्रःसक्रियोपिसःअव्यग्रतामक्रियतां ३४ अल ब्धस्यलाभोयोगोलब्धस्यपालनंक्षेमस्तदुभयचिंताशून्यः ३५ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासंगसत्त्वेदांभिकएवससंन्यासइत्याह ॥ कर्मेंद्रियाणीति ३६ समनस्केंद्रियनिग्रहवतोयथा शास्त्रंव्यवहरतोपिफलासंगत्यागात्संन्यासफलमस्त्येवेत्याशयेनतंप्रशंसन्नाह ॥ यस्त्विति ३७ तस्मान्निगृहीतसर्वेंद्रियस्यसंन्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थोनान्यस्येत्युपसंहरति ॥

आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत् आपोनद्यआपूर्यमाणंसमुद्रंप्रविशंतितद्भावमापन्नाविलीयंतेतद्वदचलेब्रह्मणिप्रतिष्ठायस्यतंसंन्यासिनंसर्वेकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषयाःसंतःप्रविशंतआत्मन्येवावि लीयात्ममात्रतामापद्यंतेसएवसर्वानर्थशांतिलक्षणंमोक्षमाप्नोतिनतुकाम्यंत इतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थः ३८॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०चतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ देहनाशेप्यनाशात्मामूढतत्त्वज्ञयोःसमः ॥ मूढोजन्मादिभाग्भ्रांत्याज्ञस्तुनेत्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ भुज्यंतइतिभोगादेहधारणहेतवोन्नपानादयस्तेषांसंत्यागंनकुर्यात् ॥ हितमितमेध्याशनाद्युपादद्यादि त्यर्थः ॥ भोगानांभावनंचिंतांतत्सौष्ठवसंपादनव्यसनितांचनकुर्यात् ॥ तल्लाभालाभादिषुसुसमेनैवस्थातव्यमित्यर्थः १ एवंदेहात्मभावनापिनकार्येत्याह ॥ अनात्मनीति ॥ भवात्मनिजन्मादि विक्रियास्वभावे २ ३ उक्तेऽर्थेअशीयानहिशीर्यतेइतिश्रुतिप्रमाणयन्नाभिमानिकपरिग्रहएवशीर्णतादिदेहधर्माणामात्मनिप्रसंजकस्तत्त्यागेतुनशीर्णतादिप्रसक्तिरित्याह ॥ नहीति ॥ अ चित्तात्मादेहादिपरिग्रहनिमित्ताच्चित्ताद्विविच्यदृष्टइत्यर्थः ॥ कर्मणियुद्धादौ ४ मौर्ख्यस्थितेअज्ञतापन्ने ५ तत्रोपायमाह ॥ परमिति ६ ७ तथाआत्मानश्यतीत्येवंप्रकारेणनपरिपश्यंति

श्रीभगवानुवाच ॥ नकुर्याद्भोगसंत्यागंनकुर्याद्भोगभावनम् ॥ स्थातव्यंसुसमेनैवयथाप्राप्तानुवर्तिना १ अनात्मन्यात्मतांदेहेमाभावयभवात्मनि ॥ आत्म न्येवात्मतांसत्येभावयाभवरूपिणि २ देहनाशेमहाबाहोनकिंचिदपिनश्यति ॥ आत्मनाशोहिनाशःस्यान्नचात्मानश्यतिध्रुवः ३ नहिशीर्यत्यचित्तात्मात्यक्त सर्वपरिग्रहः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ४ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मौर्ख्यंपरित्यजेत् ५ परंतत्त्व ज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतोदेतिनक्वचित् ६ अविनाशमनाद्यंतमात्मानमजरंविदुः ॥ नश्यत्यात्मेतिदुर्बोधामातवास्त्विहदुः खदः ७ नतथापरिपश्यंतिविदितात्मानउत्तमाः ॥ पश्यंत्यनात्मनात्मानंस्वनात्मन्यात्ममानिनः ८ अर्जुनउवाच ॥ एवंचेत्रिजगन्नाथमूढानामपिमानद ॥ देहनाशेसमुत्पन्नेइष्टंनष्टंनकिंचन ९ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ एवमेतन्महाबाहोनकिंचिन्नश्यतिक्वचित् ॥ आत्मैवास्त्यविनाशात्माकिंतस्यक्वविनश्यति १० इदंनष्टमिदंयुक्तमितिमोहभ्रमाद्दते ॥ अन्यत्तथानपश्यामिवंध्यापुत्रोतनयंयथा ११ नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्त त्त्वदर्शिभिः १२ अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति १३ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनो प्रमेयस्यतस्माद्युद्ध्यस्वभारत १४ आत्मान्वैकोस्तिनद्वित्वमसतःसंभवःकुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोसौसतोनाशोनविद्यते १५

॥ कुतोनपश्यंति यतस्तेआत्मन्येवआत्ममानिनःस्वमात्मानमनात्मदेहादिरूपंनपश्यंतीत्यर्थः ८ नन्वेवंसतिमूढादेहाद्यात्मबुद्ध्यापश्यंतुनामतथापितेषांतन्नाशेआत्मनाशोनास्त्येवेतिमरणा दिर्नानर्थःस्यादित्यर्जुनःशंकते ॥ एवंचेदिति ॥ इष्टंप्रियतमंवस्तुनकिंचननष्टम् ॥ दृष्टमितिपाठेयथार्थदृष्टिगम्यम् ९ इष्टापत्त्याभगवान्परिहरति ॥ एवमेतदित्यादिना १० कथंतर्हिदेहनाश पुत्रलाभादेरनर्थत्वमर्थत्वंवातेषांतत्राह ॥ इदामिति ॥ युक्तंलब्धम् ॥ स्वप्नेपिपुत्रमरणजन्मभ्रमादनर्थादिव्यवहारदर्शनादितिभावः ११ अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्नदेहादेःसत्त्वमितिप्रागुक्तमि त्याह ॥ नासतइति ॥ उभयोःसदसतोः ॥ सत्सदेवअसदसदेवनस्वभावविपर्ययइतिअंतोनिर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टोनमूढैरित्यर्थः १२ एवंयत्सत्तदविनाशियद्विनाशितदसदेवेतिनासतोबंधुदेहा देर्युद्धेनाशेकश्चिदनर्थइत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वाभ्याम् १३ १४ अद्वयत्वाद्विनाशकप्रसिद्धेरपिनात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति १५

एकत्वंकारणंसच्छब्दवाच्यंद्वित्वंकार्यमसदनृतंतयोर्मध्यमांतरमधिष्ठानसन्मात्रम् १६ एवमपरिच्छिन्नस्यात्मनोमरणादिपरिच्छेददुःखादिभ्रमेकोहेतुरित्यर्जुनःपृच्छति ॥ तदिति ॥ तर्तार्हे
किंकृताकेनहेतुनाप्राप्ता ॥ स्थितिर्नियतिः॥ तस्यांचस्थितौस्वर्गःसुखंनरकोदुःखंचकिंकृतौ १७ एतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिश्रुतितात्पर्येणभगवान्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥
पंचभूतमात्रानिर्मितमनोबुद्ध्यादिघटितव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहतादात्म्यापत्तिरेवपरस्यजीवभावःसएवजन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमनियतिनिमित्तमित्यर्थः १८ तस्यविचित्रदेहपरिग्रहेतत्तदनु
रूपचेष्टावैचित्र्येचनिमित्तमाह ॥ सइति १९ पूर्वदेहाद्देहांतरगमनेपिवासनैवनिमित्तमित्याह ॥ सइति २० आशेतेअस्मिन्नित्याशयःपूर्वशरीरंपुष्पादिचतस्मात् २१ अतएवास्यस्थूलदेहोपिवास
नात्मकएवाचिरानुवृत्त्यास्थौल्यभ्रमइत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणेलिंगेतत्परमंपदंस्वयमेवभवति २२ परेणात्मभूतेनैवान्नपानादिनाआपुष्टःअथवावासनावान्लिंगदेहःपरेणपरमात्मनाअ
वच्छेदप्रतिबिंबभावाभ्यांद्वैगुण्येनप्रवेशादापुष्टःअभिव्यक्तोभूत्वेत्यर्थः ॥ माययाऐंद्रजालिकपुरुषोयथाखेभ्राम्यतितद्वत् ॥ भ्रमभरमाबिभर्तीतिकर्मण्यण् २३ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचेतियदुक्तं

द्वित्वैकत्वपरित्यागशेषंयत्परिशिष्यते ॥ शांतंसदसतोर्मध्यंतदस्तीहपरंपदम् १६ अर्जुनउवाच ॥ तन्मृतोस्मीतिभगवन्किंकृतातनृणांस्थितिः ॥ कथंस्थि
तौचलेकानांतौस्वर्गनरकाप्रभो १७ श्रीभगवानुवाच ॥ भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच ॥ एतत्तन्मात्रजालात्माजीवोदेहेषुतिष्ठति १८ सकृष्यतेवा
सनयारज्ज्वेवपशुपोतकः ॥ सतिष्ठतिशरीरांतःपंजरेविहगोयथा १९ सकालदेशतोदेहाज्जर्जरत्वमुपागतात् ॥ वासनावशतोयातिप्लक्षपर्णाद्रसोयथा २०
श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानिवाशयात् २१ वासनावत्त्वमेवास्यदेहोनेतरयुक्तिजः ॥ क्षीयतेवासनात्यागेक्षीणेभ
वतितत्पदम् २२ वासनावान्परापुष्टोभूत्वाभ्राम्यतियोनिषु ॥ जीवोभ्रमभराभारोमायापुरुषकोयथा २३ अक्षस्वभावानखिलाञ्छरीराद्वासनावशः ॥ जी
वोगृहीत्वासंयातिपुष्पाद्गंधमिवानिलः २४ देहोनिस्पंदतामेतिजीवेकैंतेयनिर्गते ॥ निस्पंदावयवाभोगःशांतवातइवद्रुमः २५ अचेष्टंछेदभेदादिदोषैरायात्य
दृश्यताम् ॥ मृतइत्युच्यतेतेनदेहोविगतजीवितः २६ सजीवःप्राणमूर्तिःखेयत्रयत्रावतिष्ठते ॥ तंतंस्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततम् २७ अयंदेहोहि
जीवेनत्वसन्नेवावलोकितः ॥ अस्यनाशेत्वमप्येवंपश्यमावासुपुप्तवत् २८ यथैवपश्यत्याकारांस्तेषांनाशांस्तथैवसः ॥ आदिसर्गेभावनयाकिलैष्वेवंवि
भावतः २९ झटित्युद्भवकालेहियद्यथादृश्यतेपुरः ॥ आनिपातंतदेवास्याअविनाभाविसंविदः ३०

द्विवृणोति ॥ अक्षस्वभावानिति ॥ स्वभावान्शब्दादिग्रहणशक्तीः २४ तदेवलोकेमरणंप्रसिद्धमित्याह ॥ देहइति २५ २६ खेचिदाकाशेभूताकाशेवायत्रयत्रयस्मिन्यस्मिन्देहदे
शकालभोग्याद्याकारेअवतिष्ठतेभोजकादृष्टोद्भावितवासनोभवतितंतमाकारंपश्यति २७ अस्यदेहस्यनाशेप्येवमसत्त्वंपश्य ॥ अथवासुषुप्तवद्देहंतन्नाशंतदसत्त्वंचमापश्य ॥ यथासुषुप्तोनकिं
चित्पश्यतितद्वदित्यर्थः २८ प्रतियोगिनावासनाकल्पितत्वेतन्नाशानामपितादृशत्वमेवादिसर्गादारभ्यकॢप्तमित्याह ॥ यथैवेति ॥ आदिसर्गेहिचतुर्मुखेनएषुसर्गेषुगवाश्वाद्याकारेषुभावनयापूर्व
सर्गानुभववासनयैवविभावतोविभावनायावशादेवंरूपंकलितंनतुमृद्दंडाद्यादायकुलालवत्किंचिन्निर्मितम् ॥ किलेतिश्रुतिपुराणप्रसिद्धौ २९ ननुउत्पत्तिकालेजगद्वासनामयंमिथ्याभूतमस्तुस्थि
तिकालेत्वर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनानसत्यतानुभवाच्चवास्तवमेवेत्याशंक्याह ॥ झटितीति ॥ उत्पत्तिकालेझटितिप्रथमक्षणेयद्यथादेहघटादिरूपंमिथ्याभूतंसत्यंवापुरोदृश्यतेआविनाशंतदेवतथा

स्वभावमेवभवतिनस्वभावांतरंभजते ॥ अस्यास्तदधिष्ठानभूतायास्तदविनामाविसंविदोययोत्पन्नरूपस्थितिहेतुत्वात्संविद्विनाभावेनतेषांसत्ताया अदर्शनाच्चेतिभावः ३० देहाद्याकाराणांवासनामयत्वमस्तुकिंततस्तत्राह ॥ प्राक्तनमिति ॥ अशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्यशुभवासनाभ्यासप्रसूतब्रह्माकारवृत्त्यासमूलनाशस्तत्फलमितिभावः ॥ पुरुषार्थेनश्रवणमननादिपुरुषप्रयत्नजनितेनाखंडाकारज्ञानेनजीयतेबाध्यते ॥ अद्यतनेनप्रायश्चित्तादियत्नेनह्यस्तनमायतनमधर्मानुष्ठानंयथाजीयतेतद्वत् ॥ अद्यतनेनदाहयत्नेनह्यस्तनमायतनंतृणगृहंयथानाश्यतेतद्वादितिवा ३१ ननुबहूनांज्ञानाययतमानानांप्रयत्नःप्रबलाभिःपूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाश्यमानोदृश्यतइतिनोत्तरत्वंप्राबल्येहेतुरितिचेत्तत्राह ॥ यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्येयएवममायंपुरुषार्थआवश्यकइत्यभिनिवेशेनदृष्टःसएवपूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशोजयेप्रयोजकः ॥ तथाचतेषांमोक्षाभिनिवेशमाद्याद्भोगाभिनिवेशदार्ढ्याच्चपराभवइतिभावः ३२ अतएवशास्त्रीयेप्रयत्नेदृढाभिनिवेशःकार्यइत्याह ॥ अपीति ३३ तन्मांद्येपूर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदुःखानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥ जरठमोहधीःअनाद्यज्ञानमूढबुद्धिः ३४ तमेवाशयमज्ञोजंतुरनीशोयमात्मनःसुखदुःखयोःईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गंवानरकंतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणांतरसंदेहनिरासेनस्फुटंजिज्ञासुरर्जुनःपृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगतःस्थितेःस्थितिनिमि

प्राक्तनंवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते ॥ यत्नेनाद्यतनेनाशुह्यस्तनायतनंयथा ३१ यएवपुरुषार्थेनदृष्टोबलवताक्षणात् ॥ पूर्वोत्तरविशेषांशःसएवजयातिस्फुटम् ३२ अपिस्फुटतिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले ॥ पौरुषंहियथाशास्त्रमतस्त्याज्यंनधीमता ३३ नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोभितः ॥ प्रपश्यतिचिराभ्यस्तंजीवोजरठमोहधीः ३४ अर्जुनउवाच ॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेषुजगत्पते ॥ किमस्यकारणंब्रूहिजीवस्यजगतःस्थितेः ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ स्वप्नोपमानातेनेहश्रेयसेवासनाक्षयः ॥ चिराभ्यासवशात्प्रौढासंसारभ्रमकारिणी ३६ अर्जुनउवाच ॥ किमुत्थादेवदेवेशक्षीयतेवासनाकथम् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मौर्ख्यमोहसमुत्थानात्वनात्मन्यात्मभावना ॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयंयातिवासना ३७ भाविताप्मासिकौंतेयसत्यंविज्ञातवानसि ॥ अयंसोहंजनाएतेमयेतित्यजवासनाम् ३८ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयम् ॥ योहियस्तत्तयोच्छूनस्तन्नाशात्सविलीयते ३९ जीवेविलयमायातेदेशकालान्यथाकृतौ ॥ कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमरणस्यच ४०

त्तस्यास्यजीवस्य ३५ नहेत्वंतरंसंभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपिवासनानुसारेणैवसुखदुःखप्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणीचिराभ्यासनिरूढासंसृतिहेतुरितितत्क्षयएवपरमपुरुषार्थोर्येनासर्वप्रयत्नैःकार्यइत्याशयंस्फुटीकुर्वन्भगवानाह ॥ स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नंविनाचिराभ्यासवशात्प्रौढास्वप्नोपमानावासनैवयेनहेतुनासंसारभ्रमदायिनीतेनहेतुनातत्त्वज्ञानाभ्यासेनसमूलवासनाक्षयःश्रेयसइत्यन्वयः ३६ वासनामूलंज्ञातुकामोर्जुनःपृच्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेवतन्मूलंज्ञानादेवसमूलतन्नाशइतिभगवानाह ॥ मौर्ख्येति ३७ तत्रविचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेवृत्तस्तद्दार्ढ्येनदेहतत्संबंधिवंध्वादिष्वहंममेतिवासनाक्षयमात्रंकर्त्तव्यंपरिशिष्यतइत्याह ॥ भाविताेति ३८ ननुवासनामयमेवलिंगंतत्प्रतिबिंबोजीवस्तदुत्थस्तस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादित्यनर्थादेवतत्त्वज्ञानंवासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुनःशंकते ॥ वासनाविलयेइति ॥ विलीयतेविनश्यति ३९ जन्मनःपरमानंदाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थस्यमरणस्यआत्यंतिकानर्थनाशस्यचकोभाजनतामेतिनकश्चिदितिलक्षणयाव्याख्येयम् ॥ प्रसिद्धजन्ममरणेतुनग्राह्येतत्त्वज्ञस्यसमूलवासनानाशेतत्प्रसक्त्यभावात्पूर्वापरग्रंथाननुगुणत्वाच्च ४० ॥ ७१॥

भवेदयंदोषोयदिप्रतिबिंबमात्रसंसारीजीवःसचबिंबादन्योभूतमात्राधीनजन्मादिदेशकालभेदभिन्नइत्यभ्युपगतंस्यात् ॥ नन्वेवंकिंतुब्रह्मैवपरमार्थतःशुद्धमनृतयास्वाविद्ययापिहितंस्वतत्त्वमजानतस्वात्मन्येवजीवजगद्भेदकल्पनयासंसरतीवतदेवशास्त्रीयश्रवणादिप्रयत्नेनस्वतत्त्वंबुध्वासवासनाविद्यांविधूयस्वस्वभावेतिष्ठतेसैवास्यमुक्तिरेवेतिश्रौतःसिद्धांतःतत्रतुनकश्चित्त्वदुद्भावितोदोष इत्याशयेनभगवान्समाधत्ते ॥ स्वयमित्यादिना ४१ अनायत्तमनन्याधीनम् ४२ साचसमूलवासनामुक्तिर्यावद्देहधारणंजीवन्मुक्तिरितिप्रसिद्धाइहैवत्वयाप्यनुभवितुंशक्येतिनमुक्तिफलभाजिसंशयःकार्यइत्याशयेनाह ॥ जीवन्नेवेति ४३ सचमोक्षोनकर्मभिर्नबाह्यविषयगोचरपांडित्यैर्वालभ्यःकिंत्वात्मज्ञानेनैवेत्याशयेनाह ॥ यइति ४४ उक्तसमाधानंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ दुर्दर्शनस्येति ॥ स्वमायापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्यअनयस्यअप्राप्तवेदांतप्रमाणस्ययस्यपरमात्मनोगगनेऐंद्रजालिकशिखिपिच्छकेवनानाभ्रमदायिनीसूक्ष्मवासनाअंतःपरिस्फुरतिजीवजगदाकारेणप्रथतेसएवतुअधिकारिशरीरेवेदांतनयंप्राप्योत्पन्नतत्त्वज्ञानःसमूलवासनाबंधान्मुक्तोभवति ॥ इहास्मिन्परमात्मनिननुयतःसमूलावासनैवबंधस्तत्क्षयएवमोक्षश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०

श्रीभगवानुवाच ॥ स्वयंकल्पितसंकल्पमात्मरूपंयदाविलम् ॥ तदेववासनाकारंजीवंविद्धिमहामते ४१ अनायत्तमसंकल्पमात्मरूपंयदव्ययम् ॥ प्रबोधाद्वासनामुक्तंतन्मोक्षंविद्धिभारत ४२ जीवन्नेवमहाबाहोतत्त्वंप्रेक्ष्ययथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तोमुक्तइत्यभिधीयते ४३ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपिसः ॥ सर्वज्ञोप्यभितोबद्धःपंजरस्थोयथाखगः ४४ दुर्दर्शनस्यगगनेशिखिपिच्छिकेवसूक्ष्मापरिस्फुरतियस्यतुवासनांतः ॥ मुक्तःसएवभवतीहहिवासनैवबंधोनयस्यननुतत्क्षयएवमोक्षः ४५ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०अर्जुनोपाख्यानेजीवतत्त्वनिर्णयोनामपंचपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इतिनिर्वासनत्वेनजीवन्मुक्ततयार्जुन ॥ अंतःशीतलतामेत्यबंधुदुःखमलंत्यज १ जरामरणनिःशंकआकाशविशदाशयः ॥ त्यक्तेष्टानिष्टसंकल्पोवीतरागोभवानघ २ प्रवाहपतितंकार्यमिदंकिंचिद्यथागतम् ॥ कुरुकार्याणिकर्माणिनकिंचिदिहनश्यति ३ प्रवाहपतितंकर्मस्वमेवक्रियतेत्वयत् ॥ जीवन्मुक्तस्वभावोयंसाजीवन्मुक्ततातथा ४ इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः ॥ मूढस्यमनसोरूपंज्ञानिनस्तुसमास्थितिः ५ प्रवाहपतितंकर्मकुर्वंतःशांतचेतसः ॥ जीवन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःस्फुरंत्यत्रसुषुप्तवत् ६ स्थिरांसंस्थितिमायांतिकूर्मांगानिवसर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योहृदियस्यस्वभावतः ७ विश्वात्मनितथाविश्वंकालत्रयमयोदितम् ॥ अभित्तित्रिजगच्चित्रंकुरुतेचित्तचित्रकृत् ८ ता०प्र०नि०पू०पंचपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठाऽस्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते ॥

चित्सत्तत्त्वंजगद्रूपंमनश्चित्रंचविस्तरात् ॥ १ ॥ बंधदुःखंबंधरूपदुःखम् १ २ प्रवाहपतितंशिष्टव्यवहारपरंपरागतंकार्यमवश्यकर्तव्यमिदंयुद्धमन्यानिचावश्यकानियागदानादीनिकर्माणिकुरुनकाचित्तेनतत्त्वबोधस्यक्षतिरित्यर्थः ३ स्वंस्वधर्मरूपमेव ॥ साप्रसिद्धाजीवन्मुक्ततातथाताद्दश्येवनदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थः ४ ५ सुषुप्ताइवस्वात्मनिनिःसंकल्पास्तिष्ठंतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावन्निर्विशेषस्वयंज्योतिरात्ममात्रावशेषाःस्फुरंति ६ अन्यदपिसुषुप्तिसाम्यंजीवन्मुक्तस्यलक्षणेस्तीत्याह ॥ स्थिरामिति ॥ ज्ञानबाधितत्वात्तुच्छेभ्यइंद्रियार्थेभ्योविषयेभ्यःस्वतःप्रयत्नंविनैवव्यावृत्तानींद्रियाणियस्यहृदिहृत्स्थेपरमात्मनिमनसासहस्थिरांनिश्चलांसंस्थितिमेकरस्थैमस्थैर्यमायांति ॥ यथाकूर्मस्यशिरःपादाद्यंगानिअलेपिविक्षेपेझटित्येवांतःप्रविशंति तद्वत्॥ सतथाविधोजीवन्मुक्तइत्यर्थः ७ कथंतर्हिजीवन्मुक्ताव्यवहारकालेजगत्पश्यंतीतिचेन्मनोराज्यपरिकल्पितानिर्भित्तिकाचित्रवैचित्र्यवदेवेतिप्रदर्शनायजगत्सर्वमासर्गांतंमनोरचिताचित्ररूपेणवर्णयितुमुपक्रमते ॥ विश्वात्मनीति ॥ चित्तलक्षणश्चित्रकृत्शिल्पीविश्वाधिष्ठानेआत्मनितथातेनतेनसर्वजनप्रसिद्धानंतवैचित्र्येणविश्वंकृत्स्नंअभित्तिभित्तिरहितंत्रिजगच्चित्रंकुरुतेइत्यन्वयः ८

व्योम्नि अज्ञानाकाशे व्योमात्मकमज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्प्रथितुमयोग्यमपिसाभासांतःकरणवृत्तिलक्षणवर्त्तिकाभिःप्रस्फुटमभिव्यक्तंचित्रमद्भुतंचित्रंवितानितंविस्तारितम् ९ अद्भुतत्वमेवप्रामेद्धाचि
त्रवैधर्म्येणदर्शयति ॥ पश्चादिति समष्टिमनसासत्यसंकल्पत्वात्संकल्पसमकालमेवजगच्चित्रंकृतंततःपश्चाद्भित्तिस्तदाधारःकृताव्योमरूपाअमूर्ताकाशरूपाचित्रधारणेअयोग्यैवेत्याश्चर्यंअतए
वायंभ्रमइत्यर्थः ॥ अहोभ्रमइतिपदयोरर्थंक्रमात्प्रपंचयति ॥ अपूर्वैवेत्यादिना ॥ इयंविरचनाअपूर्वैव अतिशयितामायाअतिमाया ॥ तृणकुड्यमिवात्यंतमसारापिभ्रांतदृशांशुभा १० आश्चर्यां
तरंदर्शयाति ॥ नमनागपीति ॥ प्रसिद्धेषुचित्रेषुचित्रेभ्योभिन्नाभित्तयोभवंति इमास्तुयाश्चित्तचित्रजाव्योमादिभित्तयउपलक्ष्यंतेतासांस्फुटमप्युपलब्धयोराधाराधेययोश्चित्तत्वात्विशेषान्म
नागपिभेदोनास्तीत्याश्चर्यमित्यर्थः ११ अहोभ्रमइत्यत्राहोइत्यंशंप्रपंच्यभ्रमइत्यंशंप्रपंचयति ॥ व्योम्नइत्यादिना ॥ तामनश्चित्ररचनाव्योम्नःशून्यतमाअत्यंतासत्यइतियावत् ॥ हेतामरस
लोचन ॥ तत्रक्षणिकस्वप्नजगत्त्रयंदृष्टांतमाह ॥ क्षणेनेति ॥ घटिकायाःषष्ठोभागःक्षणः १२ आत्मामनस्तत्कार्यंजगच्चतथास्वप्नवदेवनभःशून्यमसदेवेत्यर्थः ॥ कुतस्तर्हिजनानांसत्यताप्रती
तिस्तत्राह ॥ चिरंतनेति ॥ चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ किलेतिनेदंतत्त्वमितिसूचनाय १३ किंतर्हितत्त्वंतदाह ॥ किंत्विति ॥ विभ्रमेभ्रांतिकल्पितपदार्थजातेयत्सत्यसंकल्पत्वंकालत्रयेपि

व्योम्निव्योमात्मकमपिप्रस्फुटंवृत्तिवर्त्तिभिः ॥ चित्तचित्रकरेणाद्यौचित्रंचित्रंवितानितम् ९ पश्चाद्भित्तिःकृताव्योमरूपाचासावहोभ्रमः ॥ अपूर्वैवातिमायेयं
तृणकुड्यमयीशुभा १० नमनागपिभेदोस्तिस्फुटमप्युपलब्धयोः ॥ इमायाउपलक्ष्यंतेभित्तयश्चित्तचित्रजाः ११ व्योम्नःशून्यतमाविद्धितास्तामरसलोचन ॥
क्षणेनचेतसियथाभ्रांतौलोकक्षयोदयौ १२ आत्माजगत्तथैवेदंसबाह्याभ्यंतरंनभः ॥ चिरंतनमनोराज्यंयतस्मात्किलसत्यता १३ किंत्वनालोकितेपिस्यात्सत्यं
नास्त्येवविभ्रमे ॥ क्रमेणालोकतःसत्यमालोकेनविलीयते १४ दृश्यमानमपिक्षामंशरदीवाभ्रमंडलम् ॥ चित्तचित्रकृताश्चित्रेसंस्थिताश्चित्रपुत्रिकाः १५ भि
त्त्यभावादनाकाराबहिस्त्रिभुवनादिकाः ॥ नताःसंतिनवासिर्वंकिंकेनपरिरोध्यते १६ रोध्यरोधकसंमोहंत्यक्त्वाखेविमलोभव ॥ प्रवृत्तिरेवनव्योम्नःप्रवृत्तिश्चै
वखात्मिका १७ अतःकालक्रियाकुड्यकलादिविमलंनभः ॥ चित्तसंस्थंयथाचित्रंसरूपमखिलात्मकम् १८ व्योम्नःशून्यतमंविद्धितथेदमखिलंजगत् ॥ चि
त्तभित्तौकृतंचित्रंयच्चित्रकरेणतत् १९ सर्वशून्यतयाव्योम्नोमनागपिनभिद्यते ॥ यथाप्रकचताश्चित्तेजगन्निर्माणसंक्षयौ २०

नास्त्येवतत्अनालोकितेतत्त्वतःअदृष्टेतत्त्वज्ञानात्प्राक्किंस्यादपि नस्यादेवेत्यर्थः ॥ यत्तुवसंतादिकालक्रमेणबाल्याद्यवस्थाक्रमेणषड्भावविकारक्रमेणवाआलोकनादर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमन्य
द्वाव्यावहारिकसत्यत्वंप्रसिद्धंतत्तत्त्वदर्शनलक्षणेनालोकेनाविलीयते ॥ यथासौरालोकेनदृश्यमानंशरदभ्रमंडलंतेनैवशोष्यमाणंविलीयतेतद्वदितिपरेणान्वयः १४ एवंमनश्चित्रस्यभ्रांतिमात्र
त्वेनबंधुवधादिक्लेशमालिन्यंयुक्तमित्याह ॥ चित्तेत्यादिना १५ परिरोध्यतेहन्यते १६ रोध्यरोधकसंमोहंवध्यघातकभ्रमंतत्प्रयुक्तशोकमालिन्यमितियावत् ॥ खेब्रह्माकाशे ॥ यतोव्यो
म्नश्चिदाकाशस्यवधादिप्रवृत्तिरेवनास्ति याप्रातिभासिकीप्रवृत्तिःसाचखात्मिकाब्रह्माकाशरूपैव १७ कलाचित्ररचनाकौशलंआदिपदात्तद्वैचित्र्यभेदाश्चविमलंनभोब्रह्मैव यथाचित्तसंस्थं
मनोराज्यचित्रमखिलप्रपंचात्मकमपिशून्यत्वान्नभःस्वरूपंतथापरिदृश्यमानमपिजगद्व्योम्नःशून्यतममित्युत्तरेणान्वयः १८ इदानीमज्ञाताचिदेवचित्रकरश्चित्तंतुतद्भित्तिरित्युत्प्रेक्षणेपिशून्य
त्वमेवपर्यवस्यतीत्याह ॥ चित्तेति १९ तत्रापिमनोराज्यक्षणिकजगदेवदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति २०

तवनानानुभवनात्मनिमनोराज्येक्षणभावितमोहेनपरिकल्पितावध्यघातकभावादिकल्पनाअद्यमदुपदेशात्क्षीणा २१ ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाद्यनंतकल्पविस्तीर्णसंसारलक्षणंमनोराज्यं कृतंतत्राह ॥ असदेवेति ॥ यथाअसतोपिजन्मादिकरणेमनःशक्तंतथाक्षणस्यकल्पीकरणेपिबलवत्समर्थमित्यर्थः २२ क्षणंकल्पीकरोत्येततत्तत्रअसदुत्पादयतीत्येतच्चाश्चर्यमल्पमेव ॥ यस्मात्तोपिबहुआश्चर्यंयदसदपिजगत्सत्कुरुतेइतीदृशमनःसामर्थ्यादेवेयंजगद्भ्रांतिरुत्थितेत्यन्वयः २३ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति २४ एवंनिर्वाणेनित्यमुक्तेआत्मन्यध्यस्तत्वात्प्रतिभामात्रतोजातत्वात्तुच्छंनिमेषमयंक्षणिकमप्युत्थितंजगदजानद्भिःअत्रईदृशएवसर्गोभ्रांतैर्वज्रसारतादुरुच्छेदताकल्पिता २५ साचनयुक्तेत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदिताकृतेःअज्ञाततत्त्वस्यात्मनःइदंजगत्प्रतिभासाविपर्यासोन्यथाप्रतिभासस्तावन्मात्रम् ॥ ईदृशस्यास्यप्रवृत्तावध्यारोपेनिवृत्तौबाधेवाकात्रवज्रसारतानकाचिदित्यर्थः २६ स्थितस्यहिनिरासेप्रयत्नापेक्षाइदंतुकदापिनस्थितमेवेत्याह ॥ चित्तचित्रकृतइति २७ विनास्वकारणसामग्रीतःस्वतश्चासदप्यग्रतःस्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्चित्रलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि २८ कथंपुरःस्थितंतदाह ॥ सुरंजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरंजयत्यासंजयतीतिसुरंजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिंद्रियमनआद्युपलक्षणम् २९ कल्पारतदंगयुगादीनिचावयवायस्य ॥ ३० सूर्योदयास्तादिकालेषुनानाकारेअग्रपश्चिमेप्राचीप्रतीच्यौयास्मिन् ॥ तत्रचित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमेत्यादिना ३१ शरदादिकालभेदेनविचित्ररचनाभिःउत्ऊर्ध्वंयुक्तामेघालीलक्षणाःपत्राणिमंजर्यश्चयस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषुप्रकोष्ठकेषुचित्रकोष्ठभेदेषुअभितोलिखिताःसुरासुरमनुष्यलक्षणाःपुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउत्कृष्टोयश्चंद्रसूर्याद्यालोकस्तल्लक्षणेनमंकोलेनसुधालेपेनयुवतेवविराजमानतायस्यतथाविधमाकाशलक्षणंकुड्यंभित्तिर्यस्मिन् ३२ इदानींत्रिलोकीमेवदेवनटीरूपांचित्रपुत्रिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपंचभिः ॥ चपलेनकामुकेनचित्तकलक्षणेनचित्रकर्त्रास्वाधिष्ठानब्रह्माकाशेएवइयंवर्ण्यमानाजगत्त्रयलक्षणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानवनवोन्मेषशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्याः ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचक्रैरिवस्फुरत्प्रतिबिंबग्राहिभिर्बुद्धिवृत्त्याभरणैःपरितोरंजिताःप्रकाशितालोकाययाः ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ३३

क्षणेनैवतथैवेमौभुविस्थाविति विद्धिहे ॥ अद्यक्षीणामनोराज्येनानानुभवनात्मनि २१ क्षणभावितमोहेनकल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेवमनोराज्यंकर्तुंशक्तंयथामनः २२ क्षणस्यकल्पीकरणेतथैवबलवन्मनः ॥ क्षणंकल्पीकरोत्येततत्राल्पंकुरुतेबहु २३ असत्सत्कुरुतेक्षिप्रमितीयंभ्रांतिरुत्थिता ॥ क्षणेनैवमनोराज्यंप्रतिभातंस्वभावतः २४ यद्विचित्रात्मतदिदंजगज्जालमितिस्थितम् ॥ सर्गेनिर्वाणानेष्टत्वान्निमेषमयमुत्थितम् २५ प्रतिभामात्रतोत्रैवकल्पितावज्रसारता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रंह्यविदिताकृतेः २६ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवाकैवसावज्रसारता ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्स्थंजगच्चित्रंकदास्थितम् २७ अकुड्यमप्यरंगाढ्यमिदंस्फारमिवाग्रतः ॥ अहोनुचित्रनिर्भीतिचित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् २८ सुरंजनंजगदितिस्फुटंदृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमषीलेखंनानातेजोंशुरंजनम् २९ नानाकल्पांगावयवंनानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासाढ्यंनानानुभवलोचनम् ३० नानाग्रहोग्रकचनंनानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरःफुल्लताराचंद्रार्कपंकजम् ३१ विचित्ररचनोद्युक्तमेघालीपत्रमंजरि ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरनृपुत्रिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ३२ आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्त्रयमनोहरपुत्रिकेयं ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रकर्त्रा ३३

पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ तदंडमभवद्धैमंसहस्रार्कसमप्रभमितिपुराणोक्तेर्हैममयंब्रह्मांडमेवाचलाद्रढांअंगलतिकायस्याः ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्याः ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियंत्रितानिव्यावर्त्तनानियोस्तथाविधेप्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रेद्वेवस्त्रेयस्याः ।' पातालजालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्ण्यंगुलिरूपसप्तावयवकौचरणौयस्याः ॥ उन्नताभूर्नितंबोयस्याः ३४ ब्रह्मादिबाहुचतुष्टयेनउग्रासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकंचुकावृताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरंतीअंगयष्टिर्यस्याम् ॥ सुव्यालैःशेषादिभिर्वेष्टितंमहीतलमेवपद्माकारंपीठमासनंयस्याः ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीयाःकृताअचलामेरुजनहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिंस्तथाविधंमहाभुवनंमध्यलोकरूपउदरंयस्याः ३५ रात्र्यंधकारस्यमेरुप्रदक्षिणीकरणक्षलणंयच्चपलत्वंतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचचंद्रार्कलक्षणाक्षिचेष्टायस्याः ॥ पविर्विद्युदेवदंतपंक्तिर्यस्याः ॥ भुवनभेदाच्चतुर्दशविधमतुलंपरस्परविसदृशंभूतजातमेवाविर्भवद्रोमांचनंयस्याः ॥ तेषुभूतेषुप्रसिद्धाभूतभुवनाद्रिप्रलयवाताएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वाच्छोभनांवैराग्यसद्वासनासौगंधवाधायकत्वाच्चापादलंबिकदंबमालापुष्पाणियस्याः ३६ जीवैरन्वयिसमष्ट्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविचित्रवासनाकामकर्माणिविंदतिप्राप्नोतितथाविधेनअतएवाचिरोदयविलक्षणानांचित्राणांकर्त्रीनिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएवं

हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचंद्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियंत्रितशास्त्रवस्त्रापातालजालचरणोन्नतभूनितंबा ३४ ब्रह्मेंद्ररुद्रहरिबाहुचतुष्टयोग्रासत्वावृतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टिः ॥ सुव्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृताचलमहाभुवनोदरीच ३५ रात्र्यंधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टाताराकरालपुलकापविदंतपंक्तिः ॥ चंचच्चतुर्दशविधातुलभूतजातरोमांचनाप्रलयवादकदंबपुष्पा ३६ जीवान्विताजगनएवकृतार्विचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्री ॥ चित्तेनचित्रपरिकर्मविदात्रिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति ३७ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०अर्जु०चित्तवर्णनंनामषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदंविद्धिमहाश्चर्यमर्जुनेहहियत्किल ॥ पूर्वंसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि १ अभित्तावुत्थितेचित्रेदृश्यतेभित्तिराततता ॥ अहोविचित्रामायेयंमग्नंतुंबंशिलाप्लुता २ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगत्त्रये ॥ व्योमात्मनस्तेकिमियमहंताव्योमतोदिता ३ सर्वंव्यामकृतंव्योम्नाव्योम्निव्योमविलीयते ॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमव्योमानिचाततम् ४वेष्टितंवासनारज्ज्वादीर्घसंसृतिदामवत् ॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतदिहोद्वेष्ट्यतेऽर्जुन ५

वर्णितरूपात्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपसंहारः ३७ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०षट्पंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५६ ॥ जायतेत्रययादृष्टयासद्योनिर्वासनंमनः ॥ सुखाद्वयात्मशंपश्चसादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १ ॥ तत्रप्राग्दर्शितांजगत्याश्चर्यतादृष्टिमेवप्रथमंवासनाशैथिल्योपयोगितयावर्णयति ॥ इदमिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनात्पूर्वंजगच्चित्रंजायतेपश्चात्तदंतर्गताभूतभुवनात्मकभित्तिस्तदाधारतयाकल्प्यमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टेर्विराजोव्यष्टयधीनकल्पनत्वाद्वापश्चादुदयः १ अत्यंतमसंभावितरूपत्वादियंमायाअसंभावितत्वंचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धांतादृशमायामुदाहरति ॥ मग्नमिति तुंब्याःफलंतुंबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नंशिलातुप्लुताइतियथास्वप्नेंद्रजालादावेवोपपद्यतेतद्वदित्यर्थः २ आस्तांजगच्चित्रस्याश्चर्यतातस्मिन्शून्यात्मनिचिद्व्योमात्मनस्तवाहंतोदयस्ततोप्याश्चर्यंभूतइत्याह ॥ चित्तस्थेति ३ यदितुजगत्यपिचिद्व्योमतामेवपश्यसितर्हिसादृष्टिरेवंपर्यवसन्नेत्याश्चर्यंनेत्याह ॥ सर्वमिति ४ दीर्घसंसृतिभ्रमणंयत्रतथाविधंतज्जगच्चित्रंदामवत्प्रसृतयावासनारज्ज्वावेष्टितंतच्चिद्व्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनादेवोद्वेष्टयतइत्यर्थः ५

अस्यज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताध्यधिष्ठानदाढर्यबलादेवनस्वतइत्याह ॥ प्रतिबिंबमिति ६ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनबलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेनसर्ववासनाः समूलमुच्छेद्याइत्याशयेनाह ॥ अनन्यादिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातंछेदभेदादिव्यवहारजातंतद्विषयीभूतंजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्सच्चिदंबरमेवतदाकेनकर्त्राकरणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थे कदेशेकालेवाकिंछिद्यतेभिद्यतेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानांब्रह्मातिरिक्तविषयदर्शनादित्यर्थः ७ तेनानेनोपायेनबोधात्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ ईदृग्ज्ञानाभावेतुवास नाबंधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तंस्मारयति ॥ यइति ८ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्थाप्या अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ यस्येति ९ निःशेषंदग्धम् १० निर्दग्धानिवासनाबीजानियस्यतथाविधंमनः ११ उक्तोपदेशक्रममुपसंहरन्नर्जुनंनिर्वासनास्थितौप्रतिष्ठापयति ॥ शांतात्मेति ॥ हेअर्जुनत्वंउज्झिताःअमिताआशायेनतथाविधःसन्पावनंतत प्रसिद्धंभगवद्गीतारूपंश्रुतंमदुपदेशंसम्यगवगम्यगलितमहामनोविमोहःसन्अपहातिरपगतबंधुवधादिक्लेशोभूत्वानिर्वासनात्मनिशांतात्मागलितचित्तएकशांतब्रह्मरूपःअतएवविगतभयोनिर्वाणः

प्रतिबिंबंयथादर्शेतथेदंब्रह्मणिस्वयम् ॥ अगम्यंछेदभेदादेराधारानन्यतावशात् ६ अनन्यच्छेदभेदादिब्रह्मणिब्रह्मगांबरम् ॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवा क्वभिद्यते ७ तेनेहवासनाभावोबोधात्संपन्नएवते ॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपिसन् ८ सर्वज्ञोप्यतिबद्धात्मापंजरस्थोयथाहरिः ॥ यस्यास्तिवासनाबी जमत्यल्पंचितिभूमिगम् ९ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसंसृतिकाननम् ॥ अभ्यासाद्गूढरूढेनसत्यसंबोधवह्निना ॥ निर्दग्धंवासनाबीजंनभूयःपरिरोहति १० द ग्धंतुवासनाबीजंननिमज्जतिवस्तुषु ॥ सुखदुःखादिषुस्वच्छंपद्मपत्रमिवांभसि ११ शांतात्माविगतभयोज्झितामिताशोनिर्वाणोगलितमहामनोविमोहः ॥ स म्यक्त्वंश्रुतमवगम्यपावनंतत्तिष्ठात्मन्यपहातिरेकशांतिरूपः १२ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०अर्जु०अर्जुनविश्रांतिवर्णनंनामसप्तपंचाशःसर्गः ५७ ॥ ॥ ॥ ध ॥ अर्जुनउवाच ॥ नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत ॥ स्थितोस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वृत्तयोयदिबो धेनसंशांताहृदयेस्फुटम् ॥ तच्चित्तंशांतमेवांतर्विद्धिसत्त्वमुपागतम् २ अत्रतच्चेत्यरहितंप्रत्यक्चेतननामकम् ॥ यत्त्वशेषविनिर्मुक्तंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् ३ नके चनविदंत्येतेतत्पदंजागतादयः ॥ भूतलाद्गगनोड्डीनंविहंगमामिवोन्नतम् ४ प्रत्यक्चेतनमाभासंशुद्धंसंकल्पवर्जितम् ॥ अगम्यमेनमात्मानंविद्धिदूरंदृशामिव ५

परमनिर्वृतस्तिष्ठेत्यर्थः १२ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्तपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५७ ॥ तत्त्वबोधेनसाविद्यवासनाक्षयसंभवः ॥ इहोपपाद्यतेतेनाप्यर्जुनस्यकृतार्थता ॥ १ ॥ हेअच्यु तत्वत्प्रसादात्अनुग्रहप्रयुक्तत्वदुपदेशान्मोहःसवासनाज्ञाननंनष्टः ॥ विस्मृतकंठचामीकरस्येवस्वतःसिद्धात्मतत्त्वस्यस्मृतिरिवस्मृतिःसाक्षात्कारोलब्धातयाचसर्वसंदेहबीजनाशाद्गतबंधुवधा दिकृतासंदेहःस्थितोस्मिअतस्तत्त्वावस्थितिविषयंयथाप्राप्तव्यवहारकर्तव्यताविषयंचतववचनंकरिष्येपालयिष्यामीत्यर्थः १ एवमर्जुनेनकृतार्थत्वेदर्शितेपिस्वोपदिष्टतत्त्वबोधेनसमूलसर्ववास नोपपत्तिंदृढयिष्यन्श्रीभगवानुवाच ॥ वृत्तयइत्यादिना ॥ तत्त्वबोधेनहृदयेरागादिवृत्तयोयदिसर्वात्मनाशांतास्तर्हिसवासनात्मकंचित्तंशांततत्सत्त्वंनिर्वासनत्वमुपगतमितिविद्धि ॥ तथाच श्रुतिः "यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः ॥ अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतः"इति २ अत्रअस्यांसत्त्वावस्थायांप्रत्यक्चेतनात्मकंपद्यद्वा रेसर्वंतत्त्वतस्त्वशेषविनिर्मुक्तंतद्ब्रह्मचेत्यरहितं भवतीतिशेषः ३ जागरांश्चसुरादयोऽज्ञजनाश्चकेचनतत्पदंनविदंति ॥ उन्नतमूर्ध्वदेशगतम् ४ आभासंमहाभूतादित्रयोदशविधक्षेत्रावभासकम् अगम्यमविषयम् ॥ दृशांदूरमसन्निकृष्टमिव५

तद्दर्शनेचश्रवणाद्यवधृततद्भावनास्वभ्यस्तानिदिध्यासनाख्याआवश्यकीत्याह ॥ सर्वातीतामिति ॥ चित्स्वभावादत्यच्छम् ॥ असंगत्वाच्छुद्धम् ६ यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवा
सनानांस्थितिरसंभावितैवेत्याह ॥ यत्प्राप्ताविति ७ ८ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ९ १० स्वात्मनिस्वोदरेअखिलंपूरयतिग्रसतितथाविधे ११ समग्राकारःपूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तै
र्जगदाकारैर्वाजितम् १२ हेअर्जुनत्वमतःपूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानांकामानांपरिहारोनिवृत्तिस्तल्लक्षणयामंत्रयुक्त्याविषयाविषप्रयुक्ताविषूचिकारूपांसदाप्रवृत्तिहेतुमहंस्थितिमंतःकरणस्थां
वासनांनिपुणमपास्यविभवःविगतसंसारबंधोभियांसर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावोभगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यांतेसंग्रहेणोपदेशः १३ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति १४ १५
गांडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनःगांडचजगात्संज्ञायामितिमत्वर्थवः ॥ धनुषश्चेत्यनङ् १६ सोर्जुनोभुवंक्षताःगजवाजिसारथयोद्रुताःशीघ्रंप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यांतथाविधां

सर्वातीतंयदत्यच्छंविनाशुद्धंस्ववासना ॥ नशक्नोतिपदंद्रष्टुंजनदृष्टिरणूनिव ६ यत्प्राप्तौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः ॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे ७
यथानलगिरिंप्राप्याहिमलेशोविलीयते ॥ शुद्धमासाद्यचित्तत्त्वमविद्यालीयतेतथा ८ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम् ॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्त्वविपु
लानिलः ९ तावत्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी ॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना १० सर्वादृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा ॥ नभसी
वपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे ११ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम् ॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते १२ विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुण
महंस्थितिवासनामपास्य ॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवानभियामभूमिः ॥ १३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिव
मौनमुपस्थितेपुरस्तात् ॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैष्यतितत्रपांडुपुत्रः ॥ १४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्म
तिर्गतेयम् ॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपतिनापरिबोधिताब्जिनीव १५ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः ॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति
१६ करिष्यतिक्षतगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम् ॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम् ॥ १७ ॥ इ०वा०वा०दे०
मो०नि०पू०अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यरा
घवाघविनाशिनीम् ॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः १ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वंसर्वतश्चयः ॥ यश्चसर्वमयोनित्यमात्मानंविद्धितंपरम् २

करिष्यति ॥ दिवंचशरोत्करप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितंद्युमणिःसूर्यस्तल्लक्षणंविलोचनंयस्यास्तथाविधांकरिष्यतीत्यर्थः १७ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०अष्ट
पंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ७ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पंदाचेत्यमुक्ताचितःस्थितिः ॥ सुस्थिरास्याद्ययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥१॥ अघविनाशिनींसर्वपापक्षयकरीम् ॥ निःसंगतालक्षणोयःसंन्या
सःसर्वत्यागस्त्वंपदार्थशोधः सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणंयद्ब्रह्मार्पणंतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखंडमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः १ यस्मिन्सर्वास्थितौ यतःसर्वसृ
ष्टौ यःसर्वसंहारे सर्वतश्चयः कालत्रयेपि एवंसर्वोनित्यप्रपंचमयोपियोनित्यःपरस्तमेवात्मानंविद्धिनपरिच्छिन्नस्वभावमित्यर्थः २

सर्वप्रपंचबहिर्भावाद्दूरस्थमपिसर्वांतरत्वात्सत्वरस्यादूरस्थम् ॥ एवमाकाशवत्सर्वगमपितत्स्थंजातिवत्तत्तद्वस्तुपर्याप्तमेव ॥ इत्थंसर्वप्रकारेणापितदेवैकमस्तिनान्यदितिसिद्धेत्वंपरिच्छिन्नरूपेणा पितस्मिन्महितप्रसीतिततस्थस्तत्सत्तयैवसत्तामवाप्नोषिनस्वातंत्र्येण ॥ एवंसतिकिंतवपरिच्छेदाभिमानेनसएवापरिच्छिन्नसन्मात्रस्त्वमसिअस्तपरिच्छेदसंशयोभवेत्यर्थः ३ द्विविधंहिचिदात्मनो रूपंविवेकिभिरनुभूयते ॥ एकंचित्ततद्वृत्तिप्रतिबिंबितंचेत्यार्थप्रथारूपंवित्तनिर्मितं अपरंचचित्ततद्वृत्तितद्विषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षिसंविद्रूपमनिर्मितंनित्यसिद्धं तदुभयमपिचेत्येनसं वेद्यंत्रिपुट्याचविनिर्मुक्तंचेत्तत्परमंपदंब्रह्मैवसंपन्नमितिविद्धीत्यर्थः ४ साचेत्यसंवेद्यविनिर्मुक्तसंवित्स्थितिः ॥ यतोवाचोनिवर्तंतइत्यादिश्रुतिप्रोक्ताआनंदोत्कर्षपरंपरायाःपरमाकाष्ठा ॥ महिम्नां महत्त्वानाम् ॥ गुरूणांमान्यानांपरमागुरुः ॥ नातःपरमस्तीत्यर्थः ५ ६ ७ सैवसर्वजगत्सारइत्याह ॥ सइत्यादिना ८ ९ सएवसर्वपदार्थानामसाधारणंस्वरूपमित्याह ॥ सइति ॥ सत्त्वं सम्यक्त्वम् १० सक्तः यःस्वस्यवित्तिस्तात्त्विकरूपेणबोधस्तद्रूपेणविचित्रेणालौकिकेनोपायेनसर्वस्वयमात्मैवनान्यदितिलभ्यतइत्यर्थः ११ सतःपरमात्मनोभावाविकल्पाविचाराविशरारव

दूरस्थमप्यदूरस्थंसर्वगंतत्स्थमेवच ॥ तत्स्थःसत्तामवाप्नोषितदेवास्यस्तसंशयः ३ यत्संवेद्यविनिर्मुक्तंसंवेदनमनिर्मितम् ॥ चेत्यमुक्तंचिदाभासंताद्विद्धिपरमं पदम् ४ सापरापरमाकाष्ठामाद्दर्शादगनुत्तमा ॥ सामहिम्नांचमहिमागुरूणांसातथागुरुः ५ सआत्मातच्चविज्ञानंसशून्यंब्रह्मतत्परम् ॥ तच्छ्रेयःसशिवःशांतः साविद्यासापरास्थितिः ६ योयमंतश्चितेरात्मासर्वानुभवरूपकः ॥ यत्रस्वदंतेसर्वाणिस्वात्मद्रव्याणिसत्तया ७ सजगतिलतैलात्मासजगद्गृहदीपकः ॥ सजग त्पादपरसःसजगत्पशुपालकः ८ सतंतुर्भूतमुक्तानांपरिप्रोतहृदंबरः ॥ सभूतमरिचौघानांपरमातीक्ष्णतातथा ९ सपदार्थेपदार्थत्वंसतत्त्वंयदनुत्तमम् ॥ सस तोवस्तुनःसत्त्वमसत्त्वंवासतःस्वतः १० यःस्ववित्तिविचित्रेणस्वयमात्मवलभ्यते ॥ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारवः ११ अविद्यमानाःसद्भावाविचार विशरारवः ॥ अहमादौजगज्जालमिथ्याभ्रमभरात्मान १२ कोनुभूत्वानुबध्नामिवृत्तिंकथमवापधीः ॥ आद्यमध्यांतमानानिसंकल्पकलनान्यहम् १३ ब्रह्माकाशमनाद्यंतंकेवेयत्तामयात्मनः ॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवहृतिर्बहिः १४ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा ॥ नास्तमेतिनचोदेतिमनःस मसमास्थितम् १५ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतद्वपुः ॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया १६ व्यवहार्यपिसंक्षोभंनैत्यादर्शनरोयथा ॥ आदर्शपुरुष स्येवव्यवहारवतोपिच १७ नयस्यहृदयोल्लेखोमनागपिसमुक्तिभाक् ॥ अविभागमिवादर्शेचिन्मणौप्रतिबिंबति १८

इत्युक्तंतत्रकीदृशेनविचारेणजगद्भावाविशीर्यंतेतंदर्शयति ॥ अहमित्यादिना १२ वृत्तिमास्थाम् ॥ ननुधीरेवशुद्धस्यापितवआस्थाबंधनिमित्तंभविष्यतितत्राह ॥ कथमिति ॥ धीर्बुद्धिरप्यसं गाद्वयंमांकथमवाप ॥ तत्प्राप्तौनास्तिहेतुरित्यर्थः ॥ प्राप्नोतुवासातथापितत्कृताआदिमध्यांतादिपरिच्छेदाःसंकल्पकलनानिचाहमेवनमद्व्यतिरेकेणसंतीतिविचारेब्रह्मणोमेनेयत्ताप्रसक्तिरित्याशये नाह ॥ आद्येति १३ एवंविचारवतोलोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नापैतीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति १४ यस्यमनःसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरु दयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वयः १५ व्यवहारकालेतादृशास्थित्यप्रच्युताव्युपपत्तिमाह ॥ भावेति यतोयंभावनयैवाद्वयपदारूढोनव्यवहारतइत्यर्थः ॥ तथाचाहुः ॥ "भावाद्वैतंसदाकु र्यात्क्रियाद्वैतंनकर्हिचित् ॥ अद्वैतंत्रिषुलोकेषुनाद्वैतंगुरुणासह" इति १६ १७ हृदयोल्लेखोमानापमानादिदुःखम् ॥ कथंतस्मिंश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहारःप्रसरतितत्रादर्शएवदृष्टांतइत्याह ॥

अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नक्रमः ॥ यथाआदर्शेदृश्यमानोजनव्यवहारःअविभागमादर्शस्यैवैचित्र्यविभागविकारमकृत्वैवप्रतिबिंबतितद्वच्चिन्मणावपीत्यर्थः १८ १९ वाच्यवाचकशिष्यत
दीहागुरुतद्वाक्यव्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयश्चिन्मयएव २० चमत्कुरुतेविवर्त्तते ॥ प्रस्पंदोविवर्त्तएव २१ तेतवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनतेपरिणते
सतिपःअंशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगमःसोऽर्थःपरमपुरुषार्थः सएवभावनाक्षयोवासनाक्षयश्चेत्यर्थः २२ यद्यस्माद्धेतोःअसन्नपिसंवित्स्पंदउदाहृतंजडस्वभावमापादयाति
तत्तस्माद्धेतोःस्पंदशून्यत्वमेवअजडंतत्परमंचितेर्वपुःस्वरूपमित्यनुभवनिष्ठाआहुः २३ अनात्मदर्शनरूपायासंसृतिःसाअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभू
यते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसंसृतिर्दग्धपटवन्निःसाररूपिणीनबंधक्षमेत्यर्थः २४ कथंतर्हिजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावान्निःस्पंदचिन्मा
त्रीभावात्सासंसृतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवाशिष्यते अतश्चित्स्पंदमेवमातृमानादिरूपंसंसारमाहुरित्यर्थः २५ सघनाचितःपृथगस्तीत्यबोधएवसंसृतिःपर्यवस्यति २६ २७ स्वभावःस्वात्मतत्त्वं

चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः ॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते १९ नेहास्त्यैक्यंनचाद्वित्वंममादेशोपितन्मयः ॥ वाच्यवाचकशिष्येहागुरुवाक्यै
श्चमत्कृतैः २० आत्मनात्मनिशांतैवचिच्चमत्कुरुतेचिति ॥ चित्प्रस्पंदोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम् २१ चित्स्पंदशमनेनेयंपरिशाम्यतिसंसृतिः ॥ महाचि
तेनतेंशभावायोभावनाक्षयः २२ असन्नपिस्वभावंतत्संवित्स्पंदउदाहृतम् ॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः २३ तत्त्वेनभावनायतासंसृतिःसानुभूय
ते ॥ अभावनामात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी २४ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते ॥ चित्स्पंदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः २५ मातृमानप्रमेयादिकटका
दीवहेमनि ॥ पृथगस्तिनचस्पंदश्चितेर्यासंसृतिर्भवेत् २६ चित्तमेवाचितिस्पंदस्तदबोधोहिसंसृतिः ॥ अबोधमात्रेचित्स्पंदःकटकत्वमिवोत्थितम् २७ बोध
मात्रविलीनेस्मिञ्छुद्धाचिद्रामशिष्यते ॥ स्वभावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना २८ भोगाभावनमेवेहपरमंज्ञत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमताःसर्वज्ञस्यभोगाः
स्वभावतः २९ भवंतिकोतिवृत्तोहिदुरन्नंकिलवांछति ॥ एतदेवपरंविद्धिज्ञत्वस्यापरलक्षणम् ३० स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवांछनम् ॥ चित्स्पंदै
वसर्वात्मरूपिण्यस्तीतिनिश्चयः ३१ योंतःप्ररूढःस्वभ्यासोज्ञत्वशब्देनसस्मृतः ॥ योनभुंक्तेभुज्यमानानपिभोगान्सबुद्धिमान् ३२ लोकानुरोधसिद्ध्यर्थंस
हंतिलगुडैर्नभः ॥ विनाकृत्रिमयाबुद्ध्यानासिद्धिरवगम्यते ३३

तद्बोधमात्रेण २८ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानामचिंतनमेवज्ञत्वस्यजीवन्मुक्ततायालक्षणम्
कुतोसौभोगान्नभावयतितत्राह ॥ इतइति २९ भवंतीतिपूर्वान्वयि ॥ कोनुभूत्वेत्यादिनावर्णितेभ्योविवेकादिलक्षणेभ्यःअपरंलक्षणम् ३० इदानींलक्षणांतरमाह ॥ चिदिति ॥ मदीयात्म
चिदेवतेनभोक्तृभोग्यभोगाकारेणस्पंदतेइवितत्स्पंदाभूत्वासर्वात्मरूपिणीअस्तीतियोंतर्निश्चयःस्वभ्यासःसन्प्ररूढःसएवज्ञत्वलक्षणमित्यर्थः ३१ यातुतस्यसर्वजनवद्देहधारणानिमित्तभोगेप्रवृ
त्तिःसावृथाचेष्टैवसेत्याह ॥ यइति ॥ योलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंभुज्यमानानपिभोगान्परमार्थतोनभुंक्तेसबुद्धिमांस्तत्त्वविदभ्रांत्यानभोहननप्रसक्तलोकानुरोधसिद्ध्यर्थस्वयमपिलगुडैर्नभोहंतितद्व
त्तस्यवृथाचेष्टैवसेत्यर्थः ३२ ननुसायदिवृथाचेष्टातर्हिसर्वजनभोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणतात्मचिदेवसर्वात्मरूपेतिप्रागुक्तबुद्धिरपिसर्वजननभोलगुडहननंमदीयमेवेतिवत्कृत्रिमत्वात्कृत्रिमैवे
तिसाकथंलक्षणत्वेनोक्तातत्राह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानंदमात्मतत्त्वम् तथाचकृत्रिममपिसर्वात्मभावदर्शनंपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वाराऽवस्त्वावगमोपयुक्तमितितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थः ३३

तर्हि देहात्मबुद्धिनिरासद्वारा तत्त्वदर्शनोपयोगित्वाद्धस्तपादादिस्वांगानामवदलनादिसाहसक्रियापि तल्लक्षणं किं न स्यात्तत्राह ॥ क्वचिदिति ॥ यदि कचिच्छास्त्रे विद्वदनुभवे वा स्वांगानामवदलनादि साहसैरपि सर्वात्मतादर्शनवत्स्वात्मावलोके उपयोगः प्रसिद्धः स्यात्तदा तदपि लक्षणं स्यान्नतु तदस्तीत्यर्थः ॥ अथवा अकृत्रिमयेतिच्छेदः ॥ आत्मावलोकस्वरूपाविर्भावे अकृत्रिमयाऽपरिच्छिन्नाका रशून्यया अखंडब्रह्माकारबुद्ध्या विना स्वांगावदलनैः स्वांगावदलनसदृशसाहसकोटिभिरपि सिद्धिरूपयोगो नावगम्यत इत्यर्थः ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चिदिति त्रिभिः ॥ इयं चित यावदबोधात्मा अज्ञा नच्छन्ना भवति तावच्चेत्यकोटिस्था रवश्च काश्यन्बुद्ध्यादिकोट्यनुप्रविष्टा सती स्वयमपि स्पंदरूपिणी वभूत्वा चेत्यं बाह्यविषयं प्रति स्पंदते तेन विभ्रमं पश्यति ३४ यदा अंतः सम्यग्बोधोदयः स्यात्तदा स्पंदास्पंददशाक्रमः साभिधानकः स्वनाम्नासह क्वापि यातिबाध्यत इत्यर्थः ३५ ३६ आत्यंतिकप्राणचेष्टोपरमोपि स एवेत्याह॥ यदिति ॥ मध्यगमनिर्वचनीयमपि रूपं यन्न ३७ न विद्यते असंवित्ति र ज्ञानं स्पंदश्च यस्याश्चितेः प्रशमं मोक्षाख्यं विदुरित्यर्थः ॥ यदा चित्तात्मा चितः स्पंदः शुद्धचितः स्फाररूपं ब्रह्माकारस्तस्य धृग्भवीत तदा न बंधाय न मोक्षाय ३८ चिन्निरर्थेष्यर्थे संवित्तिश्चिताकारो

क्वचिदात्मावलोकेत्वस्वांगावदलनैरपि ॥ चिच्चेत्यं चेत्यकोटिस्था तावत्पश्यति विभ्रमम् ३४ इदं यावदबोधात्मा स्पंदते स्पंदरूपिणी ॥ सम्यग्बोधोदयेंतः स्या त्स्पंदास्पंददशाक्रमः ३५ क्वापि याति च संशांतदीपवत्साभिधानकः ॥ चितः प्रशांतरूपाया दीपिकायाः स्वभावतः ३६ स्पंदास्पंदमयी नेह कथैवास्ति मनाग पि ॥ यदस्पंदस्य मरुतो न सन्नासन्न मध्यगम् ३७ रूपं तदेवासंवित्तिस्पंदायाः प्रशमं चितेः ॥ अभिन्नः स्याच्चितः स्पंदः शुद्धाचित्स्फाररूपधृक् ३८ न बंधाय न मोक्षा यस्थित आत्मनि केवलम् ॥ चिन्निरर्थसंवित्तिनिर्वाणेन च विंदते ३९ तद्बंधमोक्षपक्षादेर्नामापीह न विद्यते ॥ मोक्षोस्त्वित्येवबोधोंतः पूर्णताक्षयकारणम् ४० समास्त्वित्यपि बंधस्ते श्रेयोऽसंवेदनं परम् ॥ यदनाभासमजडं तद्विद्धि परमं पदम् ४१ चितः स्वरूपसंस्थानमचेत्योन्मुखतात्मकम् ॥ यः संकल्पनशब्दार्थरू पः स्पंदो महाचितः ४२ बंधमोक्षादिकाहोंसौ प्रेक्ष्यमाणः प्रणश्यति ॥ प्रेक्षणादेव संशांते त्वहंभावे निरास्पदे ४३ न विघ्नः केन किं कस्य बध्यते वाथ मुच्यते ॥ संक ल्प एव रचितं बुधश्चेद्विभागवान् ४४ तदसंकल्पमस्पंदं सर्वं जातमवारितम् ॥ स्पंदे स्पंदमयेवाते तन्मयत्वात्सदा चिता ४५ संक्षीणेन च संसारो निस्पंदे चिद्घने स्थिते ॥ चित्तजएव चित्स्पंद इति बुद्धे निरंतरम् ४६ व्यतिरिक्तश्चितः स्पंदो न किंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन्दृश्यमये दीर्घस्वप्ने स्वप्नांतरं व्रजन् ॥ नष्टो मोहमु पादत्ते सर्वगत्वात्स्वसंविदः ४७ यत्रोदेति प्रसभमनिशं सर्गसंवित्तिसत्ता यस्मिन्नेते सकलकलनाकारपंका गलंति ॥ उद्यंत्येते स्वदनसुभगं यत्र सर्वोपलंभा ध्यानेनैवं तम वगमय प्रत्यगात्मानमंतः ४८ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु नि० पू० प्रत्यगात्मावबोधो नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ७ ॥

निर्वाणं तदुपरमश्च ते द्वे दशे न विंदते चेत् ३९ तर्हि ४० स मोक्षो मास्तु समा निर्विक्षेपा चिदस्त्विति वा इच्छापि बंधः ॥ किं तर्हि श्रेयस्तदाह ॥ श्रेय इति सपादेनार्धद्वयेन ४१ कस्तर्हि बंध मोक्षादिकव्यवहारार्हः पदार्थस्तमाह ॥ य इति ४२ ४३ कस्तर्हि चितः संकल्पस्पंदत्यागे उपायस्तमाह ॥ संकल्प एवेति ॥ बुधो विवेकी स्वरचिते संकल्प एव चेदिदं मया संकल्पितमिदं नेति पू र्वापरविमर्शेन विभागं जहाति तर्हि जातोपि संकल्पो बहिः स्पंदजननाक्षमो द्युत्थान श्यतीत्यर्थाद्विश्वं सर्वमवारितमसंकल्पमस्पंदं च जातमेवेत्यर्थः ४४ एवं चिता प्रबुद्धचैतन्येन स्पंदे संक्षीणे स्पंदमये वाते च संक्षीणे सति तन्मूलः संसारोपि क्षीण एवेत्याह ॥ स्पंदे इति ४५ अथवा चित्प्रकाशव्यतिरेकेण स्पंदोन्यो नास्तीति दर्शनादपि तन्निवृत्तिरित्याह ॥ चिदिति ४६ मोहं स्वचलनादिभ्रमम् ४७ अनिशं यस्मिन्प्रसभं वार्यमाणा अपि बलाद्विश्वसर्वजगदाकारोपलंभाः स्वदनं तत्प्रयुक्तानंदास्वादस्तेन सुभगं यथा स्यात्तथा उद्यंति उत्पद्यंते तथा उक्तसर्वसंवित्तीनां सत्तास्थितिरपि यत्रोदेति एते उक्तसंवि

तिरूपाःसकलकलनाकारपंकायस्मिन्गलंतिलीयंतेचतंप्रत्यगात्मानमेवमुक्तप्रकारेणध्यानेनविचारेणावगमयपश्येत्यर्थः ४८ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ॥ ५९ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजमायया ॥ सर्वाकारैःस्थितिरिहविभूतिरुपदिश्यते ॥१॥ वर्णितब्रह्मणोविभूतिःप्रपंचयिष्यंस्तत्रमुख्यान्प्रथमंनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तत्स्थास्तन्निष्ठाः तथाचतत्प्रतिष्ठोत्कर्षादेवविभूतिषूत्कर्षामानुषादिहरांतेष्विति भावः १ नृपामानुषानंदाविभवपूर्णाइवेतितैत्तिरीयश्रुतिदर्शितानंदोत्कर्षक्रमप्रथमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकानुसृत्योत्कर्षमा ह ॥ आकाशेति ॥ क्रीड्यतेतत्स्थेनैवजनेनेतिपरेणान्वयः २ तस्मिन्ब्रह्मणिआनंदस्फूर्तौविरांविमालिन्यक्षयतारतम्येनतिष्ठतीतितत्स्थोमनुष्यगंधर्वादिर्जनस्तेन ॥ स्वर्गौकसायथेतिनहुतरां धर्वाद्युत्तरभूमिकोदाहरणार्थम् ॥ तत्सर्वानंदोत्कर्षावधिभूतंब्रह्मतत्त्वबोधेनप्राप्य ॥ अंगेतिसंबोधने ३ नजीर्व्यतेप्राणधारणनिमित्तैरशनायादिभिर्नपीड्यते ॥ नरुध्यतेक्षुद्व्यादिभिः ४ तत्त्वंजंतुःसाधारणजंतुशरीरोपियदिस्यात्तथापिनपरितप्यसेकिंपुनरुत्तमशरीरइत्युत्तरेणान्वयः ५ यद्विभावनाज्जंतुर्नपरितप्यतेतत्सत्तासामान्यरूपंकिंनिर्विशेषमुतसविशेषम् ॥ आद्येतस्य

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एवमाद्यंपरंतत्त्वंचिद्घनंपरमंपदम् ॥ तत्स्थाएतेमहारूपाब्रह्मविष्णुहरादयः १ विभूतिभिःस्फुरंत्युच्चैर्जनास्तुष्टानृपाइव ॥ आकाशगगना द्याभिःक्रीडाभिःक्रीडचतेचिरम् २ तत्स्थेनैवजनेनेहस्वर्गेस्वर्गौकसायथा ॥ तत्प्राप्यांगनम्रियतेतत्प्राप्यांगनशोच्यते ३ तत्प्राप्यजीर्यतेनांगतत्प्राप्यांगनरु ध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिणःपरमात्मनः ४ सत्तासामान्यरूपंचेन्मनागपिविभाव्यते ॥ तत्त्वंनिमेषमात्रेणजंतुर्मुक्तमनामुनिः ५ कुर्वन्संसारकर्माणिनभूयः परितप्यसे ॥ श्रीरामउवाच ॥ मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तंयत्रक्षयंगतम् ॥ सत्तासामान्यभाभातंमनस्त्वीसकिमुच्यते ॥ ६ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यद्ब्रह्मसर्वदेहस्थं भुंक्तेपिबतिवल्गति ॥ आदत्तेविनिहंत्यंतःसंवित्संवेद्यवर्जितम् ७ तत्सर्वगतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते ८ तत् स्थितंखतयाव्योम्निशब्देशब्दतयास्थितम् ॥ स्पर्शेस्थितंस्पर्शतयात्वचितत्त्वक्तयास्थितम् ९ रसेलीनंरसतयारसनायांतुततया ॥ रूपेरूपतयादृष्टंनेत्रेलीनंच दृक्तया १० घ्राणेघ्राणतयादृष्टंगंधेगंधतयोदितम् ॥ पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ११ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तेजस्तयातेजसिच बुद्धौबुद्धितयागतम् १२ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ ॥ रूढंसंविदिसंवित्त्याचित्तेचित्ततयोत्थितम् १३ वृक्षेवृक्षतयालग्नंघटेघटतयोदितम् ॥ घटेव टतयारूढंवटेवटतयोत्थितम् १४ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषाणेचेतनत्वेनचेतने १५

विभूतिवर्णनमसंगतम् ॥ द्वितीयेतत्प्राप्यजंतुर्नपरितप्यतइत्यात्यंतिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेनरामःपृच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसर्वद्वैतंयत्रक्षयंगतंतन्निर्विशेषमाभानंपू र्णचिन्मात्रमेवसत्तासामान्यमितित्वयोच्यतेउतमनस्वीमनआदिसर्वविशेषवान्सर्वात्माईश्वरइत्यर्थः ६ नात्रप्रपंचबाधोत्तरपारिशिष्टंनिर्विशेषमितिवातत्पूर्वकालिकंसविशेषमितिवाविभज्यसत्ता सामान्यमुक्तंकिंतुसर्वजीवभावेष्वीश्वरभावमुक्तौचयदनुस्यूतमखंडदंडायमानंसन्मात्रंतदेवोक्तंतदेवजगतस्तत्त्वम् ॥ तत्रतुत्वदभिप्रेतोनकश्चिद्विरोधइत्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ यदिति ॥ आ दत्तेंतर्जाग्रत्स्वप्नसर्गकाले ॥ विनिहंतिसुषुप्तिप्रलययोः ॥ संवित्संवेद्यवर्जितंतुरीयतायाम् ७ स्थितमेवकंठचामीकरवद्बोधेनार्जितम् ८ तदेवबियदादिकार्यानुस्यूतंतद्विभूतितयोपवर्ण्यतेसर्वा त्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तादित्यादिना ९ तन्मयारसनेंद्रियतया ॥ नेत्रेचक्षुरिंद्रिये १० ११ १२ अहंकृत्याअहंकारतया ॥ संविदिबुद्धौ ॥ संवित्त्याबुद्धितया १३ १४ चेतनेचगुर्विषभूतेषु १५

त्त्र.विशेषाकारसत्तापितदेवेत्याह ॥ अमरेष्विति १६ कालस्यक्रमेयुगसंवत्सरत्वादिभेदे ॥ ऋतावित्यादिस्तत्प्रपंचः १७ नियमेननियतितया १८ १९ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधानानि दैशाः २० पयोभरोजलसामान्यमिव २१ कथमयमेवैकोनानात्वेनास्थितइतिचेत्स्वाज्ञानभ्रांतिकल्पनयैवनवस्तुतइत्याह ॥ नानातेति २२ हेमहात्मन्सर्वत्रसंस्थितिमताचिद्रूपिणा मयाआत्मनास्वेनैवेयंजगत्कलनाकलिताकल्पिता इदमखिलंमयैवविविधैर्विलासैर्व्याप्तंममैवेयंविभूतिर्नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशांतामतिर्यस्यतथाभूतआस्वस्वमहिम्नितिष्ठेत्यर्थः २३ २४ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहप्रसाध्यतेयुक्त्यास्वप्नमायासमंजगत् ॥ सर्वत्रचाविरोधेनभ्रांत्यासर्गस्यसंभवः ॥ १ ॥ यदिसर्वंजगत्परमात्मनःस्वप्नसदृशीभ्रांतिकल्पितविभूतिस्तर्हिब्रह्मादिदृशास्वप्नवद्भ्रांतिरित्येवभासतेअस्मदादिदृशातुनस्वप्नतुल्यःकिंतुदृढतरःसत्यइत्येवभासतइतिवैषम्येकोहेतुःनचदीर्घकालानुवृ

अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुक्रिमित्वेनक्रिमिस्थितौ १६ कालक्रमेकालतयाऋतावृतुतयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौसंस्थितस्तत्तया विभुः १७ शुक्लेशुक्लतयाजातंकृष्णेकृष्णतयास्थितम् ॥ क्रियासुस्पंदरूपेणनियतौनियमेनच १८ संस्थितःसंस्थितौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः १९ बाल्येनबाल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच॥जरसाचजरारूपेमरणेमरणेनच २० इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः ॥ कल्लोलसीकरोर्मीणामब्धाविवपयोभरः २१ नानातैषांचसत्यैवसत्येनानेनचैवहि ॥ कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा २२ सर्वत्रसंस्थितिमताविगतानयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविविधैर्विलासैः ॥ चिद्रूपिणैवकलनाकलितात्मनेतिमत्वोपशांतमतिरास्स्वसुखंमहात्मन् ॥ २३ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥ २४ ॥ इ०श्रा०वा०दे०मो०नि०पू० विभूतियोगोपदेशोनामषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ दिवसः १६ ॥ श्रीरामउवाच ॥ यथास्माकंमुनेस्वप्नपुरपत्तनमंडलम् ॥ तथैवपद्मजादीनांयदिदेहपरिग्रहः १ तथैवेदंचसंजातंयदिसर्वमसन्मयम् ॥ तदस्माकंदृढतरःप्रत्ययःकथमुत्थितः २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अस्मत्सर्गवदाभातिपूर्वसर्गःप्रजापतेः ॥ आजीवप्रतिभासात्माविद्यतेनतुवास्तवः ३ सर्वगत्वाच्चितेःसर्वंजीवःसर्वत्रसंसृतिः ॥ साचासम्यग्दर्शनोत्थासम्यग्दर्शननाशिनी ४ स्वप्नाभःप्रतिभासोस्ययएषसमुपस्थितः ॥ अहंताप्रत्ययैकात्मासएवातिदृढस्थितः ५ स्वप्नाक्षिप्रविनाशित्वंयथापुंसानदृश्यते ॥ सर्वस्वप्नेतथैवैतद्ब्रह्मणामिहलक्ष्यते ६

त्त्यास्माकंतथाभातीतितत्समाधानंयुक्तम् ॥ ब्रह्मादीनांपरार्धद्वयायुषांततोपिचिरकालंसंसारानुवृत्त्यासत्यतादार्ढ्याधिक्यापत्तेरित्याशयेनरामःपृच्छति ॥ यथेतिद्वाभ्याम् १ अस्माकंअस्माकमेवप्रपंचेदृढतरःसत्यताप्रत्ययःकथमुत्थितोनपद्मजादीनामित्यर्थः २ अबाधितचिरानुवृत्तिरेवसत्यताभ्रमदार्ढ्यहेतुर्नबाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ अस्मदिति ॥ यदायपद्मजःपूर्वमुपासकावस्थोभूत्तदातत्त्वज्ञानाभावादस्यप्रजापतेस्तदानींतनःपूर्वसर्गइदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेवआसंसारंचतुर्विधभूतग्रामलक्षणजीवप्रतिभासात्मासत्यएवाभात्तथापिनतत्त्वतस्तत्वज्ञानबाधितत्वाद्वास्तवोनविद्यते ३ यावदज्ञानंतावच्चितेःसर्वगत्वात्सर्वंजीवोभवति सर्वत्रचसंसृतिःसत्यैवभवति साचसम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्थासम्यग्दर्शनेननष्टुंशीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थः ४ अतएवास्यप्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधितःस्वप्नाभःपेलवःप्रपंचप्रतिभासोयःसमुपस्थितःसःअज्ञास्मदाद्यहंताप्रत्ययेनैकात्माएकीभूतःसन्अतिदृढस्थितः ५ तर्हिप्रजापतिभिःस्वकल्पितप्रपंच

स्यतत्त्वबोधेनक्षिप्रंविनाशित्ताकुतोनानुभूयतइतिचेद्धोजकादृष्टेनप्रतिबंधादित्याशयेनाह ॥ स्वप्नेइति ॥ यथासुप्तपुंसास्वाप्नभोगप्रदकर्मप्रतिरुद्धत्वात्स्वप्नेविद्यमानमपिक्षिप्रंविनाशित्वंनदृश्यते तथासमष्टिस्वप्नेजगत्यपिब्रह्मणांपद्मजानामिहविनाशित्वबोधेप्रतिबंधोलक्ष्यतइत्यर्थः ६ हेरामअस्यसुप्तपुरुषस्यप्रतिभासस्यप्रतीतेरयंप्रसिद्धःस्वप्नः अस्मदादिसर्वजीवजगदात्मायादृशोऽनाद्यनंतप्रवाहरूपइत्येवभवेत्प्रजापतेरपितादृशएवभवेदित्यर्थः७ अस्तुतादृशःकिंततस्तत्राह यदिति ॥ यथातस्याम्रादेर्बीजमेवतज्जन्यवृक्षफलात्मनापरिणतंनवस्त्वंतरंतद्वदित्यर्थः८अस्त्वेवंततोपिकिं तत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमनःपुरुषेणयत्साध्यतेतदसत्यमेवेतिसिद्धमतोजन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थेपिघनंसत्यत्वभावनंनयुक्तमित्यर्थः ९ येनहेतुनानयुक्तंतेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम् १० किंचास्मदादीनामपिस्वाप्नसर्गादियद्भासतेतत्तदानींदृढप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिवत्तदादृश्यतेनैतावतास्यसत्यतेत्यर्थः अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यसर्गस्यदीर्घकालस्थायित्वमिदंसर्वमुक्तम्. वस्तुतस्तुतस्यदैर्घ्यमपिहरिश्चंद्रस्वप्नदैर्घ्यवदल्पकालेपिसंभवतीत्याह ॥ निमेषमात्रइति ॥ वार्षिकःपूरइवप्रवृद्धःपौरःअयंप्राजापत्यःसर्गस्वप्नः ११ प्रजापतेरिवसर्वेषामपिस्व

स्वप्नोयंपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्ययोभवेत् ॥ रामास्मदादिसर्वात्माभवेत्तादृशएवच ७ यत्स्वप्नपुरुषाज्जातंतत्स्वप्नपुरुषात्मकम् ॥ भवतीत्यनुभूतंहियद्वीजंतत्फलंयथा ८ असत्यमेवतद्विद्धियदसत्येनसाध्यते ॥ असत्येर्थेसमर्थेतिनयुक्तंभावनंघनम् ९ येनतेनपरित्याज्यमसद्भावनभावनम् ॥ दृढप्रत्ययितंस्वप्नपुरुषाद्यत्समुत्थितम् १० भवत्यात्मनिसर्गादिदृढप्रत्ययमेवतत् ॥ निमेषमात्रःपौरोयंसर्गस्वप्नःपुरःस्थितः ११ तस्मिन्निमेषएवास्मिन्कल्पतापरिकल्प्यते ॥ सुदीर्घस्वप्नखंडोयंयथोदेतिप्रजापतेः १२ सर्गाख्यःसर्वभूतानांप्रत्येकमुदितस्तथा ॥ चित्तत्वस्यैवभावेनसर्गवर्गपरंपरा १३ स्फुरत्यंभोद्रवत्वेनयथावर्तविवर्तनैः ॥ यथास्वप्नात्मिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी १४ तदासंभवतीदंवैतत्पदंप्रलयंगतम् ॥ यद्यथायादृशंदृष्टंतत्तादृग्विद्यतेतथा १५ नहिपर्यनुयोक्तव्याःस्वप्नविभ्रमरीतयः ॥ नतदस्तिजगत्यस्मिन्यन्नसंभवतिभ्रमे १६ विचित्रास्त्रिषुलोकेषुदृश्यंतेवस्तुसृष्टयः ॥ जलमध्येज्वलत्यग्निर्यथाब्धौवडवानलः १७ नगराण्यंबरेसंतियथावैमानिकाश्रयाः ॥ शिलास्वब्जानिजायंतेहेमाद्राविवपादपाः १८ एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौयथा ॥ शिलाःफलंतिफलिवद्यथारत्नगुलुच्छकाः ९ शिलांतःप्राणिनःसंतिभेकाइवशिलांतरे ॥ दृषदोवारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव २० निमेषेणघटोयातिपटतांस्वापसंविदि ॥ असत्यमपिवुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा २१ आकस्मिकंजलंव्योम्निध्रियतेभूतगंयथा ॥ वितानमिवखेवारितिष्ठतिस्वर्णदीयथा २२

स्वप्नेषुतदानींदीर्घप्रपंचताप्रत्ययोस्त्येवेत्याह ॥ सुदीर्घेति १२ चिदधीनप्रसिद्धिकत्वरूपंदृश्यत्वंमिथ्यात्वप्रयोजकंतच्चोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह ॥ चित्तत्वस्येति १३ १४ तत्प्राजापत्यंपदंसर्गादिसहितंप्रलयंगतमत्यंतासदेवेति "ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः ॥ नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येषापरमार्थता" इतीदंप्रसिद्धंश्रुतिवचनंसंभवतीत्यर्थः ॥ नन्वत्यंतासदेवेदंचेत्कथंव्यवहारार्हमितिचेत्तथादृष्टत्वादेवनात्रपर्यनुयोज्यमस्तीत्याह ॥ यद्यथेति १५ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यतेत्याह ॥ नतदिति १६ असंभावितानांबहूनांजगतिदर्शनमुदाहरति ॥ विचित्राइत्यादिना १७ हेमाद्रौनिर्मृत्तिके १८ एकांतेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूतान्यभिलषितवस्तूनि ॥ पण्यानीतिपाठेपणनंव्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि ॥ पुष्पाणीतिपाठेतुरपष्टम् ॥ यथाशब्दाःसर्वत्रोदाहरणार्थाः ॥ फलिवद्वृक्षवत् ॥ रत्नगुलुच्छकाश्चितामणिगुच्छाः १९ २० स्वापसंविदिस्वप्ने २१ स्वर्णदीमंदाकिनी २२

२३ नफलंतिनोत्पद्यंते ॥ यथामोक्षउत्पद्यतां ब्रह्मनश्यतु प्रपंचःसत्योस्तु भोगाःशाश्वताःसंतु नियतिर्भजतांवेदाअप्रमाणीभवंतु इत्यादीनांविषयेसत्यसंकल्पानांचिंतितान्यपिनफलंतीत्यर्थः २४ असंभवाःअसंभाविताअन्येचाविचित्रारंभविभ्रमाःशंबरगंधर्वादिमायाविलासैर्दृष्टाइत्यन्वयः २५ देशेदूरत्वादौचंद्रग्रादेशिकत्वादयःकालेऔत्पातिकनभःकबंधादयोमंत्रप्रयोगादिक्रियया औषधादिद्रव्यैरत्नैर्मणिभिःसंचरणीयैःपिशाचमदाद्यनुप्रवेशैश्चजातास्तेतेविचित्रारंभविभ्रमादृष्टाइत्यर्थः २६ सत्येभ्यइवार्थक्रियासंभवोयेभ्यस्तथाविधादृष्टाइतिपूर्वेणान्वयः ॥ इदानीमसंभवोप्ययंब्रह्मांडनाशादिर्भावीसंभवतीतिसंभवउपपद्यते २७ एवमिदानींसंभवोपिसर्गरूपःस्वप्नविभ्रमःप्रलयेतत्त्वबोधेचासंभवःसन्सिद्धयेस्वरूपविश्रांतयेभवतीत्यर्थः ॥ एवंचब्रह्मात्मनादर्शनेनासत्यंकिंचिदस्तिजगदात्मनादर्शनेतुनसत्यंकिंचिदस्तीतिफलितमित्याह ॥ नतदिति २८ २९ ३० यथामुग्धोमृगःश्वभ्रेषुनिपातयतीतिश्वभ्रनिपातस्तथाविधात्स्व

उड्डीयंतेशिलाःस्थूलाःपक्षवंतोयथाद्रयः ॥ शिलांतःप्राप्यतेसर्वंननुचिंतामणेरिव २३ चिंतितानिफलंत्याशुदेवोद्यानांतरेष्विव ॥ तान्येवनफलंत्याशुमोक्षादीनांचराघव २४ अचेतनोपिकुरुतेकर्मयंत्रपुमानिव ॥ एवमाद्यास्तथान्येचविचित्रारंभविभ्रमाः २५ दृष्टाःशंबरगंधर्वविलासैरप्यसंभवाः ॥ देशकालक्रियाद्रव्यरत्नसंचरणीयजाः २६ अर्थागंधर्वजनिताअनंताःसत्यसंभवाः ॥ असंभवःसंभवोयमपिभाव्युपपद्यते २७ संभवोऽसंभवःसम्यक्सिद्ध्येस्वप्नविभ्रमः ॥ नतदस्तिनयत्सत्यंनतदस्तिनयन्मृषा २८ सर्वंसर्वेणसर्वत्रस्वप्नेसर्गाभिधानके ॥ स्वप्नेनिमग्नधीर्जंतुःपश्यतिस्थिरतांयथा २९ सर्गस्वप्नेमग्नबुद्धिःपश्यतिस्थिरतांतथा ॥ श्वभ्राद्भ्रमांतरंगच्छन्स्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजन् ॥ अतिस्थिरप्रत्ययभागिहजीवोविमुह्यति ३० श्वभ्रांतरंश्वभ्रनिपातदोषात्संप्राप्नुवन्मुग्धमृगःप्रयाति ॥ मोहंयथापातमयैकरूपंजीवस्तथासंसृतिपातमूढः ३१ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०जगत्स्वप्नकथनंनामएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अत्रराघववक्ष्येहमितिहासमिमंशृणु ॥ यद्वृत्तंकस्यचिद्भिक्षोःकिंचिन्मननशालिनः १ आसीत्कश्चिन्महाभिक्षुःसमाध्यभ्यासतत्परः ॥ नित्यंस्वव्यवहारेणाक्षिपत्यखिलंदिनम् २ समाध्यभ्यासशुद्धंतत्तस्यचित्तंक्षणेनयत् ॥ चिंतयत्याशुतद्भावंगच्छत्यंभिवर्वीचिताम् ३ कदाचित्ससमाधानविरतोतिष्ठदेकधीः ॥ किंचित्संचिंतयामासरवासनस्थःक्रियाक्रमम् ४ तस्यचिंतयतोजाताप्रतिभेयमितिस्वतः ॥ भावयाम्याशुलीलार्थंसामान्यजनवृत्तिताम् ५ इतिसंचिंत्यचेतोस्य स्थितंकिंचिन्नरांतरम् ॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तनेंभिव ६

मोहदोषाच्छ्वभ्राच्छ्वभ्रांतरंप्रयातितथासंसृतौपातयंतीतिसंसृतिपाताःरागादयस्तान्मूढोजीवपातमयतयाएकरूपंनमृगवन्मध्येनिर्गमनमस्तियत्रतथाविधंमोहंदेहादिगर्तप्रवेशभ्रमंप्रयातीत्यर्थः ३१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ विचित्रवासनायोगान्नानाहेहाप्तिविभ्रमम् ॥ वर्ण्यतेजीवटाख्यानेभिक्षुमानसचेष्टितम् ॥ १ ॥ अत्रअस्मिन्भ्रमाद्भ्रमांतरंगच्छन्नितिवर्णितेर्थेउदाहरणभूतमितिहासंपुरावृत्तम् ॥ यद्वृत्तंसंपन्नम् १ महान्शांतिदांतिवैराग्यादिसंपन्नोभिक्षुःपरिव्राट् ॥ स्वव्यवहारेणस्वाश्रमोचितश्रवणमननादिव्यवहारेण २ समाधिश्चित्तस्यध्येयाकारदार्ढ्येनपूर्वस्वरूपशून्यत्वापादनंदेवार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवसमाधिरितिपतंजलिवचनात् ॥ तदभ्यासेनशुद्धंपूर्ववासनात्यागक्षमम् ॥ अंबुजलंवीचितामिव ३ एकधीरेकाग्रचितः ४ सामान्यजनाःशास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तितांचित्तचेष्टानुसारिताम् ५ नरांतरंयतिधर्मानियंत्रितपामरपुरुषांतररूपंयथाअंबुआवर्तनेकृतेप्राक्तनप्रवाहस्पंदस्यसमसंस्थानस्यचसंत्यागमात्रेणनाभ्याकारावर्ताख्यरूपांतरेणतिष्ठतितद्वत् ६

तत्रनांतरीयकींनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥ ७ ८ त्दृष्टोमत्तः ९ पाठैरध्ययनैःसत्कर्मानुष्ठानैश्चतुष्टिमत्संतुष्टंनपृथक्जनचरित्रेण १० अहर्व्यापारनिष्ठयाश्रांतइतिशेषः ॥ अंतःसंस्कारात्मना लीनाऽव्यवस्द्दतिर्यस्य ॥ यथाबीजतायांद्रुमेंतर्गतविटपादिसंस्कारआस्तेतद्वत् ११ सामंतत्वंमांडलिकराजताम् १२ कृताहारोभुक्तवान्सन्सुप्तोघननिद्रयाराजतांसाम्राज्यं ककुभां दिशांवलयानिपालयितुंशीलंयस्यास्तथाविधाम् १३ पुरोभावीफलदानायोपस्थितोनिजःस्वीयःरूयासक्तिरूपआचारोयस्य ॥ स्वकार्यंवृक्षादि ॥ कारणेबीजे १४ बहुपुरुषसंभोगेप्य निंदितंसुरस्त्रीत्वमप्सरस्त्वम् ॥ रसोल्लासेचेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणयावृक्षजीवोक्तिर्वा १५ मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवासनयामृगीत्वमपश्यदित्यनुकृष्यते ॥ अंबुताअंबुसाम्यावस्था १६

तेनचित्तनरेणाथकृतंनामात्मवांछया ॥ जीवटोस्मीतिसहसाकाकतालीयवत्स्थितम् ७ जीवटोविजहाराथसस्वप्नपुरुषश्चिरम् ॥ स्वप्नानिर्माणनगरेकस्मिंश्चि त्पुरवीथिषु ८ तत्रपानंपपौमत्तोभृंगःपद्मरसंयथा ॥ लीलयैवदृढंहृष्टःसुष्वापघननिद्रया ९ स्वप्नेददर्शविप्रत्वंपाठानुष्ठानतुष्टिमत् ॥ प्रातिभामात्रसंपन्नंचित्ते देशांतरास्तिवत् १० कदाचित्सद्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया ॥ सुष्वापांतर्व्यवहातिर्बीजतायामिवद्रुमः ११ द्विजोपश्यत्स्वयंस्वप्नेसामंतत्वमथात्मनि ॥ स सामंतःकृताहारःकदाचिद्घननिद्रया १२ अपश्यद्राजतांस्वप्नेककुब्वलयपालिनीम् ॥ लालितांभोगपूगेनपुष्पौघेणलतामिव १३ सकदाचिन्नृपःस्वस्थःसु ष्वापास्तमितेहितः ॥ पुरोभाविनिजाचारःस्वकार्यमिवकारणे १४ अपश्यत्स्वात्मानिस्वप्नेसुरस्त्रीत्वमनिंदितम् ॥ वृक्षकोशरसोल्लासोमंजरीत्वमिवोदितम् १५ सासुरस्त्रीरतिश्रांतानिद्रांगाढामुपागता ॥ मृगीत्वमात्मनिस्वैरमावर्त्तत्वमिवांबुता १६ सामृगीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयाहृता ॥ स्वप्नेददर्शवल्लीत्वंस्वाभ्यासा द्दृढमात्मनि १७तिर्यञ्चोपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तस्वभावतः ॥ दृष्टानांचश्रुतानांचचेतःस्मरणमक्षतम् १८ साबभूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी ॥ वनदेवीवनोद्या नलतागृहविलासिनी १९ बीजांतस्थांकुराकाररूपयेहाधिरूढया ॥ सापश्यदंतःसंवित्त्यास्फुटंलवनमात्मनः २० कंचित्कालंसुषुप्तस्थंकलयाजडतांघना म् ॥ अनुभूयददर्शाथस्वात्मानंभ्रमरंस्थिरम् २१ षट्पदोविजहाराथवनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीषुचफुल्लासुतरुणीष्विववल्लभः २२ प्रियाबिंबाधरस्वादुरस वत्कौसुमंमधु ॥ भ्रमत्कुसुमसंघासुमुक्तावल्लीविलासिषु २३ सबभूवसरोजिन्यांव्यसनीबिसनालगः ॥ क्वचिदेवरतिंह्येतिचेतोजडमतेरपि २४ तामाजगामन लिनींपरिलोलयितुंगजः ॥ रम्यवस्तुक्षयायैवमूढानांजृंभतेपदम् २५ नालिनीमर्दितासैवसमंतेनसषट्पदः ॥ गतोदंतांतरंव्रीहिरिवचूर्णत्वमाययौ २६

१७ तिरश्चांस्वप्नदर्शनमस्तिनवेतिसंदिहानान्प्रत्याह ॥ तिर्यञ्चइति ॥ चित्तस्यदृष्टश्रुतसंस्कारग्राहित्वात्सतिसंस्कारेस्मृतिवत्स्वप्नस्याप्यवर्जनादित्याशयः १८ लतापल्लवासक्तिवशाल्ल ताबभूव ॥ वनदेवीनांवनेप्रसिद्धलतागृहमिवविलसनशीला १९ सालताकंचित्कालमंतःसंवित्त्यासाक्षिचैतन्येननिद्राजडतांसुषुप्तिमनुभूयबीजांतस्थायाभाव्यंकुराकारायाधियोरूपमिवस्वरूप यस्यास्तथाविधयास्वप्नोन्मुख्याधियाभ्रमराकारोद्बुद्धसंस्कारयाआत्मानंभ्रमरमपश्यदित्यन्वयः २० २१ २२ कौसुमंमधुमकरंदंपपौइतिशेषः २३ व्यसनीअत्यासक्तःसन्बिसस्यनालमो नालसंलग्नः २४ पदंव्यवसितम् ॥ जृंभतेवर्धते २५ तेनगजेनसाभ्रमराश्रितानलिनीमर्दितैव तेननालेनसमंसषट्पदोगजस्यदंतांतरंगतःसस्यसंलग्नकृष्णव्रीहिरिवचर्व्यमाणश्चूर्णत्वमाययौ २६

वारणस्यालोकादवलोकनाद्वारणस्यालोक्यतइत्यालोकआकारस्तद्भावनादात्मानंमत्तहस्तितयाउदितंसंपन्नंददर्श २७ सगजःखातेहास्तिपकनिर्मितगर्ते घनेभ्यःशृंखलादिबंधेभ्योपिघने कठोरेसंसारेजीवकइवपारवश्यदुःखान्यननुभवन् २८ निशाचरइत्युत्तरान्वयि २९ सकदाचिदुपस्थितेनिशायुद्धेचरतीतिनिशाचरःसन्नसिभिर्दीर्घखड्गैर्निर्गतास्त्रिंशभ्योंगुलिभ्योनिस्त्रिंशाःऌ पाणिकास्ताभिश्छिन्नःसन्नस्तंमृत्युमुपाययौ ॥ जीवोजीवोपाधिर्देहाद्यभिमानइव ३० गजघटानांहस्तिसमूहानांकुंभस्थलाग्रेभ्यउज्वलितानुड्डीनान् ॥ अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् ॥ अल्युड्डयनदर्शनसंस्कारोद्बोधितादित्याशयः ३१ पुनःपूर्ववासनयेत्यर्थः ॥ अबोधिनःअज्ञस्य ॥ शेषेषष्ठीनतुकर्त्तरि नलोकेतिनिषेधात् ३२ संवित्त्यादर्शनेनतदुद्बोधितवासनयेतियावत् ॥ ३३ योनिष्वन्यासुसंलुठन्नित्युक्त्या ॥ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेववारणः हरिणोदेहयंत्रादावित्यादिवक्ष्यमाणदिशाअंतरालेपंचाशीतिजन्मानिजातानीतिमन्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानंतररुद्रतांगतःसंसारशतपर्यंतेरुद्रःसोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्पुनर्हंसजन्मप्राप्तोऽन्यैर्हंसैःसंगतोविजहारेत्यर्थः ३४ तत्रहंससंसदिब्रह्महंसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्स

भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावनात् ॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् २७ शुष्कप्रागरगंभीरेगजःखातेपपातह ॥ तमोघनघनेशून्येसंसारइवजीवकः २८ बभूववल्लभोराज्ञोमहापरबलांतकः ॥ सदामदबलक्षीबोघूर्णोतीवनिशाचरः २९ कदाचिदसिनिस्त्रिंशच्छिन्नःसोस्तमुपाययौ ॥ विवेकानिलानिर्लूनरूपोजीवइवात्मनि ३० पश्यन्गजघटाकुंभस्थलाग्रोच्चलितानलीन् ॥ गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्गजोभूयोप्यभूदलिः ३१ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मिनीम् ॥ दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामबोधिनः ३२ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांययौ ॥ पार्श्वस्थहंससंवित्त्याबभूवकलहंसकः ३३ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंलुठन् ॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह ३४ ब्राह्महंसात्मिकासंवित्सशब्दार्थवतीमनाक् ॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसबर्हिवत् ३५ सतच्चिंतांचरन्मृतोदृढंव्याधिघुणाहतः ॥ तत्संवित्त्यनुसंधानाज्जातःपद्मजसारसः ३६ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिकवस्तुदृष्टिः ॥ मुक्तःस्थितोननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनकिमुभाविविभाव्यमेतत् ३७ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेवुनि०पू०जीवटोपाख्यानेस्वप्नशतरुद्रीयेभिक्षुसंसारोदाहरणंनामद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ७ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरेखगः ॥ वैरिंचनलिनीनाललीलालाभेनलीलया १

शब्दात्तन्नामसहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधापिब्राह्महंसात्मिकासंवित्अहमपीदृशोब्राह्महंसःस्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहंसभूतस्यास्याभिक्षुमनसःप्राग्गर्भितांडरसस्थबर्हिवत् पुष्टाघनीभूतेत्यर्थः ३५ सतांब्राह्महंसचिंतामेवदृढंवरन्नावर्तयन्व्याधिघुणाभिहतोमृतःपद्मजस्यसारसोलक्षणयाहंसोवाहनमित्यर्थः ३६ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्रह्मलोकेचअतिशयेनसंततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिकवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मुक्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः ॥ एवंजीवतैवनिरतिशयानंदमोक्षसुखेलब्धेसाति ॥ ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिश्रुतेर्युगांतविधौद्विपरार्धावसानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहंसेनकिमधिकंभाविसाध्यं एतत्सुधीभिर्विभाव्यंचिंत्यम् ॥ उइतिवितर्के ॥ ज्ञानेनैहैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानंदावाप्तेश्चसंपादितत्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०पू०द्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ७ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्वदेहप्रबोधनम् ॥ तेषांचशतरुद्रत्वमैकात्म्यंचेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ सहंसोलीलयाअनायासेनैववैरिंचासननलिनीनालेरुलीला

क्रीडास्तल्लाभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेतियावत् ॥ कदाचित्पद्मजेनसहरुद्रपुरंगतोरुद्रंददर्श १ तत्ररुद्रस्यज्ञानयोगैश्वर्यादिसर्वगुणोत्कर्षदर्शनात्तस्यहंसस्याहमपिरुद्राहंभावनया रुद्रःस्यामितिनिश्चिताबुद्धिरभूत् ॥ ननुजीवन्मुक्तस्यनिर्वासनस्यहंसस्यकथंरुद्रत्वस्पृहा ॥ तद्भावनाभ्यासेनदेहत्यागेनपुनारुद्रशरीरधारणंच ॥ यदितुभरतस्यत्रिजन्मभिरितिन्यायेनतस्य नानादेहभोग्यप्रारब्धशेषाद्देहांतरधारणंतर्हिरुद्राहंभावधारणवर्णनस्यानुपयोगप्रसंगात् रुद्रस्येश्वरतयातद्भावस्यकर्मफलत्वायोगाच्चेतिचेतत्राह ॥ प्रतिबिंबवदिति ॥ नायंमुख्योरुद्रभावःकिंतुप्रतिबिंबवत्तत्सारूप्यमुक्तिःसाचकर्मोपास्तिफलंभवत्येव ॥ देवोभूत्वादेवानप्येतीतिश्रुतेरितिभावः २ नाप्येतज्जन्मांतरंकिंतुप्रारब्धशेषोपनीतयेच्छयायोगिवन्मानसदेहांतरकल्पनेनपूर्वदेहत्यागमात्रमित्याशयेनाह ॥ रुद्रभूतवपुरिति ३ गणकोटिषुगरिष्ठयाश्रेष्ठयागाणपत्यपदव्येतियावत ४ सारूप्यमुक्तौजगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेपिज्ञानैश्वर्यादिनाप्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥ रुद्रास्त्विति ॥ अनुत्तमज्ञानैरैश्वर्यविलासैश्चप्रसिद्धरुद्रेणैकतयासाम्येन ५ स्वयमेकांतेस्वप्रनस्येवोवाच ६ ७ आइतिस्मरणद्योतकोनिपातः ॥ अहंप्रथमंप्राकृतपारमार्थिकस्थित्याचिदेव ततोमाययाचित्ततांबहुस्यांप्रजायेयेतिसर्गसंकल्पवृत्तितांगतइत्यादीवमाज्ञातंस्मृतमित्यर्थः ॥ तादृशसंकल्पादेवाहंसर्वसंपन्नःसंश्चिदंशेसर्वज्ञोजडांशेगगनादिविभागवांश्च

तत्रबुद्धिरभूतस्यरुद्रोहामितिनिश्चिता ॥ प्रतिबिंबवदादर्शेद्रागित्येवहिबिंबिता २ रुद्रभूतवपुस्तत्रतंतुत्याजतामसौ ॥ गंधःपवनतांगच्छन्कुसुमस्तवकंयथा ३ सरुद्रोरुद्रभवनेविजहारयथेच्छया ॥ तैस्तैःशिवपुराचारैर्गणकोटिगरिष्ठया ४ रुद्रस्त्वनुत्तमज्ञानविलासैकतयातया ॥ स्वमशेषंचवृत्तांतमपश्यत्प्राक्तनंधिया ५ निरावरणविज्ञानवपुःसभगवांस्तदा ॥ उवाचस्वयमेकांतेस्वस्वप्नशतविस्मितः ६ अहोनुचित्रामायेयंतताविश्वविमोहिनी ॥ असत्यैवापिसद्रूपामरुभूमिपुवारिवत् ७ इतिप्रथममाज्ञातंचिद्योहंचित्ततांगतः ॥ सर्वसंपन्नसर्वज्ञगगनादिविभावनात् ८ यदृच्छयास्थितोजीवोभूततन्मात्ररंजितः ॥ कस्मिंश्चिदभवत्सर्गेभिक्षुरक्षुभितोभितः ९ तेनावयवबंधेनबहिःस्वैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारम्येतिभावतः १० सर्वभावोपमर्देनतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेवसोन्वभूद्भिक्षुस्त्यक्त्वान्यंमननोदयम् ११ चमत्कृतिश्चेतमियारूढासैवविजृंभते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाघीपीतमप्यंबुमाधवम् १२ सभिक्षुर्जीवटोभूत्वाजतुर्जरठवासनः ॥ तेषुदेहेषुवभ्रामरंध्रेष्विवपिपीलिका १३ आत्मानिद्विजभक्तत्वात्सोपश्यद्द्विजतामथ ॥ भावाभावविपर्यासेबलवानेवववर्धते १४

जातइत्यर्थः ८ ततोयदृच्छयाव्यष्टिसमष्टिलिंगस्थूलदेहेचिदाभासात्मनानुप्रवेशेभूतैःस्थूलैस्तन्मात्रैःसूक्ष्मैश्चतैर्देहैस्तादात्म्यसंसर्गाध्यासेनतद्गतवासनावैचित्र्यैश्चित्रपटइवरंजितःसन्जीवोभूत्वाहस्थितइत्यर्थः ॥ सचजीवःअनादिकालाज्जन्मपरंपरामनुभवन्कस्मिंश्चित्सर्गेवैराग्यसमाधिपाटवादभितोविषयैरक्षुभितोभिक्षुःपरिव्राडभवत् ९ आत्मज्ञानशून्यस्यतस्यरम्येबाह्यवस्तुनीदंग्रहेणाहंग्रहेणवाचित्तनिरोधाभ्यासपाटवेनपूर्वदेहादेरात्यंतिकविस्मरणशक्त्युद्भवंदर्शयति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेनभिक्षुणाबद्धपद्मासनस्थैर्येणस्थूलदेहावयवानांहस्तपादादीनांलिंगदेहावयवानांप्राणेंद्रियादीनांचबंधेननिरोधेनबहिर्देवतादिविषयेचित्तस्ययदाध्यैवमानसपूजादिलीलारम्येतिभावतः अविलुलिताकाराआरभ्यतेतदासतदभ्यासवशात्तामेवलीलांतत्तद्विरुद्धसर्वभावोपमर्देनान्वभूदितिपरेणान्वयः १० ११ रूढयाउत्तरचमत्कृत्यारूढायाअपिपूर्वचमत्कृतेरुपमर्देदृष्टांतमाह ॥वल्लीति ॥ नैदाघीनिदाघोष्णचमत्कृतिव्याप्तावल्लीमाधवंवसंतकालिकंपीतमप्यंबुहरितभावचमत्कारंत्यजतिशुष्यतीतियावत् १२ तस्यैवसिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनप्रवृत्तावनर्थपरंपरोदयोभूदित्याह॥सइत्यादिना॥तेषुदेहेषुयोनिषु॥जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवासनाशैथिल्येअनाद्यनर्थवासनोद्भवोऽवश्यंभावीतिसूच्यते १३ तानेवसानिमित्तंप्रपंचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यवाविपर्यासेवैपरीत्येसाध्येअभ्यासपाटवादिबलवानेववासनाचयोवर्धते

उद्भवतिअन्यास्तिरोभवतीत्यर्थः १४ १५ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया १६ लोचनपदेनमृगलोचनसौंदर्यलक्ष्यतेतल्लोभेनलोला रसशालिनीरंजिता १७ लवनंछेदनम् १८ सावमर्दनछेदना
वमर्दसहितलतादेहेन १९ भूयोभूयइत्यनेनांतरालिकानिवारणालिहंसादीनिनवतिजन्मानिस्मृतान्युच्यंते २० सभिक्षुरहंसन्नेवरुद्रोहमितिस्थितः २१ अशून्यासुसत्यास्विवभातासु २२ २३
विंध्यकच्छेवारणोहरिणश्चाभवम् ॥ इत्थंदेहयंत्रेआदिपदान्मनोयंत्रेचाहमिमांवार्णितरूपांदशांगतः २४ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरात्पदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्यप्रच्युतस्यात्रास्मिन्सं
सारेवर्षमहस्राणिचतुर्युगशतानिचअनंतानिसमतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच २५ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभवितुंयोयोग्यताक्रमःश्रवणमननाद्यभ्यासरूपोरूढोपिप्रमादादातिक्रम्यभूयो
भूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महंसतांगतःसएवप्राक्तनोऽभ्यस्यतइत्यभ्यासक्रमोरुद्रसंगमोदयाद्रुद्रत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः २६ २७ अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोज्यायान्योविरु

सामंततामवापासौविप्रःसंततचिंतिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे १५ राज्यार्थंधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्नृपः ॥ सकामुकतयाराजासुरस्त्रीत्व
मवापह १६ लोलालोचनलोभेनसामृगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखायजंतुषु १७ मृगीसावतचित्तस्थाबभूवविपिनेलता ॥ अवश्यंभाविल
वनंलतिकानुबभूवह १८ अंतःसंज्ञाचिराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सापश्यत्सावमर्देनसदातद्भावभाविता १९ सवारणखुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भू
योभूयःप्रबभ्राममहासंसृतिसंभ्रमान् २० संसारशतपर्यंतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसंरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे २१ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमि
षु ॥ वह्नीष्वहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्विवभूरिशः २२ कस्मिंश्चिदभवंसर्गेत्वहंजीवटनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः २३ हंसःपद्मवनेभूत्वा
विंध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंत्रादौदशामहमिमांगतः २४ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच २५ मम
प्रथममेवप्राक्कलितस्यपरात्पदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः २६ भुयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसं
गमोदयात् २७ दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नतः ॥ सोत्यंतमरसेनापितमेवाश्वनुधावति २८ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात् ॥ अशुभोभा
वनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्तते २९ संगत्याधिगतंचैषकेवलंस्वोदयंप्राति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुद्यममीक्षते ३० यच्चेहाभ्यस्यतेजस्रंयच्चदेहांतरेपिच ॥
जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ३१ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुखायच ॥ उदेतिभावनंतस्माद्भावनाभावनंजयः ३२

द्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ सःअत्यंतमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपीतिशेषः २८ तर्ह्यशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्य
वहितोपिपुनरुद्भवेत्तत्राह ॥ काकतालीयेति २९ तर्ह्यशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमेवप्राक्तनसंस्काराद्उद्भविष्यातितद्बलादेवायंपुरुषःअशुभवासनांहास्यतिचेतिपुरुषप्रयत्नविधानंव्यर्थ
मित्याशंक्याह ॥ संगतीति ॥ हातुर्दुर्वासनाजालंजिहासतःपुंसएषप्राक्तनःसद्वासनाभ्यासःकालांतरेस्वोदयंप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतंविनोद्भवतीत्यर्थः ३० सचयत्नोऽनेकजन्माभ्य
स्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसहसैवेत्याशयेनाह ॥ यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयदेवतोपास्त्यादिप्रयत्नोयत्रजाग्रत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफ
लसमर्थोभवतितत्रकिंवाच्यंपरमार्थवस्तुगोचरःश्रवणादिप्रयत्नःप्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ३१ अतएवानात्मविषयःशास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदुःखमिश्रितसुखाये

वेतिसर्वभावनोच्छेदएवास्यात्यंतिकानर्थजयोनांतरालिकदेवत्वादिप्राप्तिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतांदेवताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियांकरोतितच्छीलंभावनमनात्मचिंतनम् ३२ किंचा
नात्मभावनाकृतएवायमनर्थःसकथंतद्धीरुणासेव्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ३३ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नवातदुच्छेदःसाध्योस्तिनित्योच्छिन्नत्वादसत्त्वइत्याह ॥
नचेति ३४ अथवामास्तत्त्वसंवेदनंतत्त्वज्ञानबाधितस्यसंवेदनेपिबाधितात्हरिवभयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावात्प्रत्युतलीलाहेतुत्वाच्चेत्याह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअविद्या
नसत्तास्वरूपैषाजगदाकारभावनालालनीकौतुकहेतुरेवपरंइतिप्रातिभासिकसत्तयावर्त्तते चेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदणुमात्रमप्यनर्थंसानकरिष्यतीत्यर्थः ३६ ततस्मात्कौतुकवशादेवोत्थायगत्वास
म्यगालोकस्यप्रबोधस्यदानेनतेभ्यउपाधिभ्योविविक्तंस्वात्मानमेकीकरोमि ३७ ३८ बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वाचित्तांशेनाचितेनचेत्तनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजया
मास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेननास्मदादिस्वापप्रपंचस्येवजीवटादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनवि

भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारंगुलमकत्वामिवांकुरः ३३ भावनाप्रेक्ष्यमाणैषानकिंचिदिहाशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितत्क्रमेणा
लमस्तुनः ३४ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवर्णवत् ॥ असंवेदनमात्रैकंमार्जनायालमस्तुनः ३५ असन्मयीस्वरूपैषापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्वि
नोदायकिंचित्सानकरिष्यति ३६ ततान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ३७ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतंसर्गंप्र
जगामह ॥ यत्राभिक्षुर्विहारस्थःसुप्तःशवइवस्थितः ३८ बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ३९ रुद्र
मात्मानमालोक्यजीवटादिमयंतथा ॥ बोधादविस्मयाहोंपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ४० अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशे
कक्कोणगम् ४१ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ४२ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंशवम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भाविंप्रभा
तंभवभूमिषु ४३ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः ४४ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ ब
भुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ४५ अथजग्मुश्चतेसर्वेक्वचिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ४६ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वी
पंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तंब्राह्मणालयम् ४७ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ४८

चित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषामाकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ३९ बोधातत्त्वदर्शनात् अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वाप्ररुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्य
स्यदर्शनाद्विस्मयंययौ ४० जीवटसंसारंब्रह्मांडांतरम् ४१ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनंभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदंद्वीपम् विषयंमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहंतत्रगृहेपाणौ
असेर्ग्रहणंग्रहोयस्यतथाविधंतंजीवटंचददृशतुः ४२ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रस्थजनानांत्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्तं रुद्रस्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतंचसर्वेस्वप्र
भावंस्थापयित्वा अंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ४३ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बाहिस्त्रिरूपाः ४४ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ४५ व्योमनि
चिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् परितोभूतैःप्राणिभिःसघुंघुमंसशब्दम् ४६ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ४७ कलत्रंपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतंजीवमिवप्रियतमम् ४८

४९ चितेश्चित्ताकारविवृत्तायाश्चेतितंपरिणतिरूपम् ५० पर्यंकलक्षणेपंकजे ५१ ५२ ५३ तत्स्थास्तत्रास्थताःसंतः ५४ चेतसाआतिवाहिकशरीरेणैव ॥ अत्रांतरालेसुप्तानांमंबोधन
मात्रंमृतानांतुसंजीवनमपिबोध्यम् ५५ ब्रह्महंसरूपांईहांचित्तपरिणतिम् ॥ रुद्रचित्तचेतनांशैरेवचित्तचेतनवत्त्वाज्ज्ञानैश्वर्यसंपन्नत्वाच्चोत्तमम् ॥ तेसर्वेदेहारुद्राणांशतम् ५६ तदेवाह ॥
एकेति ५७ प्रातिभासिकसर्वसंसारस्यसंबंधिआधारभूतम् ॥ सर्वजगदंतश्चस्वयमंतर्यामितयास्थितम् ५८ ईदृश्येव"सहस्राणिसहस्रशोयेरुद्राअधिभूम्याम्"इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धानांरुद्राणां
स्थितिरित्याशयेनाह ॥ शतेति ॥ भिक्षुरुद्रकल्पितशतजगतांमध्येएतत्त्वांमांचप्रतिअनुभूयमानतयासंस्थितंजगत्एकादशंभ्रामररुद्रसंसारंविद्धि ५९ ननुभिक्षुस्वप्नसंसाराःसर्वेपिसर्वैःकुतोना
नुभूयंतेतत्राह ॥ योयइति ॥ सउक्तलक्षणोजीवस्ययोयःसंसारःअभितःसमुदेति ॥ तत्रतेषुसंसारेषु ६० मनसाबुद्धास्तत्त्वविदस्तुतैर्जीवैःसहमिलंतीतिसर्वंपश्यंतीत्याशयः ६१ मेलनेचहेतुःस्थौ

तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ४९ अथजग्मुश्चिदाकाशकचितंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्रमणा
भोगसुंदरम् ५० ततस्तेभुवनंप्राप्तास्तद्द्वीपंतस्यमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ५१ हेमावदातंहेमांग्यानिहितंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्म
कोशसुप्तंमधुव्रतम् ५२ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइवकांचनम् ५३ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ त
त्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ५४ अथतेराजसंसारंजग्मुस्तत्रविबोध्यतम् ॥ चेतसैवमथान्यासुभ्रेमुःसंसारभूमिषु ५५ प्राप्यतांब्रह्महंसेहांरुद्रतां
सर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरेजुश्चरुद्राणामुत्तमंशतम् ५६ एकसंविद्विभिन्नतनुचित्रचेष्टितचेष्टितम् ॥ एकरूपमनेकाभंरूपंतत्पारमेश्वरम् ५७ रुद्राणांतच्छत
मथनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वसंसारसंबंधिस्थितंसर्वजगत्स्थितम् ५८ शतरुद्रशतानीहसंतिराममहांतिहि ॥ एतदेकादशंविद्धिसंसारंप्रातिसंस्थितम् ५९
योयोभितःसजीवस्यसंसारःसमुदेतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धाजीवौघाःपश्यंतिनपरस्परम् ६० मिलंतिहिमनोबुद्धास्तरंगाइववारिधौ ॥ अप्रबुद्धास्तुतन्मात्रनिष्ठालो
ष्ठवदास्थिताः ६१ यथाद्रवत्वाद्वीच्यंबुत्वन्योन्यंसंमिलत्यलम् ॥ तथाप्रबुद्धाजीवौघामिथश्चित्त्वान्मिलंत्यलम् ६२ प्रत्येकमुदितेचैतेसंसारेजिवराशयः ॥
चिद्धातोःसर्वगत्वेनत्वसत्याःसत्यवत्स्थिताः ६३ यद्यदाखन्यतेभूमेस्तत्तत्रामयथानभः ॥ सर्वगायाश्चितेर्यद्यदुह्यतेततयैवाचित् ६४ सर्वप्रपंचभूतानियथानु
भवसीहहि ॥ तथेहसर्वभूतात्माचित्त्वंसर्वत्रविद्यते ६५ यच्छालभंजिकावृक्षेशैलेश्वभ्रेगतेंतकम् ॥ प्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मातथाचितिजगत्स्थितम् ६६

ल्यापगमइत्याशयेनाह ॥ यथेति ६२ सर्वजीवतत्त्वभूतब्रह्मैक्यलाभएवसर्वैस्तदीयकल्पितरूपात्मकजीवैर्मिलनमित्याशयेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोश्चित्सारस्यब्रह्मणः ६३ उह्यतेअपोह्य
तेतत्त्वदर्शनेनसत्यत्वादपनीयतेतत्तथानभोवदेवचित्परिशिष्यते ६४ नभसइवचितःसर्वत्रसत्वमनुभावयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वेप्रपंचाविशेषविभागास्तद्युक्तानिपंचभूतानियथासर्वत्रानुभवसितथास
र्वभूतात्मभूतसत्तारूपांचित्त्वमपिसर्वत्राविद्यतेतदनुभवेत्यर्थः६५ तस्यसर्वगतत्वेतत्रचसर्वकल्पनेदृष्टांतमाह ॥ यदिति ॥ यद्यथावृक्षेकाष्ठे शैलेशिलास्तंभेवाटंकच्छेदेनशिल्पिभिस्तत्तदाकारप्रतिमा
नुकुलश्वभ्रेकृतेअंतकंपुरुषहस्तितुरगाद्याकारपरिच्छेदंगतेसतितदेवपुरुषादिविचित्ररूपाशालभंजिकाप्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मासद्रूपःसर्वाकारःप्रेक्ष्यतेचिद्रूपेतस्मिंश्चजगत्तयास्थितंप्रेक्ष्यतइत्यर्थः ६६

वृक्षादौटंकश्वभ्रकृतःपरिच्छेदइहतुकिंकृतःसतत्राह ॥ अवेदनेइति ॥ अवेदनेअविषयेपरेशुद्धेयद्वेदनंविषयतापादनमन्यथाज्ञानंतदेवजगदितिपरिच्छेदनिमित्तंस्थितमित्यर्थः ॥ चिदेकरसेत्रप्र णियज्जगदाकारमचैतन्यंजाडयंतदकारणंनिर्निमित्तमेवेतिनभइवशून्यत्वेनस्थितम् ६७ तथाचताहशवेदनमेवास्यदृश्यबंधस्तन्निवृत्तिरेवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ विद्यतइति ६८ बोधनात्त दुभयसाक्षिणः ६९ असंवित्तेरदर्शनमात्राद्यन्नास्तितस्यअनर्थस्यनाशेकाकदर्थनाआयासः ॥ यच्चसुखंतूष्णींभावेनप्राप्यंतदाशुप्राप्तमेव ॥ तत्राप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ७० य ज्जगद्रूपंवेदनमात्रात्मतत्अवेदनमदर्शनमेवक्षयोयस्यतथाविधम् ॥ ततस्याजगद्वेदनायायद्वेदनंसाक्षिचैतन्यंतत्प्राप्तमेवत्यनुषज्जते ॥ यदिष्टमितिपूर्ववत् ७१ दृष्टांतादार्ष्टांतिकेयद्वैलक्षण्यंत दर्शयति ॥ एतावन्मात्रइति ॥ भेदोवैलक्षण्यम् ७२ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगतआदौविवर्तोपादानेब्रह्मणिदेशाद्याःपूर्वमसंतःपश्चादारोप्यमाणाःकार्यभूतजगत्कोटाववेक्षिताः ७३ भास्वत्तत्त्व प्रकाशंयत्स्वमात्मरूपंवेदनंचैतन्यंतदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाशमिवसंपन्नंत्रिजगदित्यतिक्रम्यस्वरूपमन्यथाभाति ॥ चितेश्चिद्रूपस्यतस्यपारमार्थिकंस्वरूपंविदनंज्ञानमेवनजडम् ॥

अवेदनेपरेशुद्धेवेदनंयज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमचैतन्यंशून्यत्वेनयथानभः ६७ विद्यतेवेदनंदृश्यबंधोमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरंतेस्यात्तदेवाशुदृढीकुरु ६८ सर्गासर्गौबंधमोक्षौवेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौबोधनाच्चोभौयथेच्छसितथाकुरु ६९ असंवित्तेस्तुयन्नास्तितत्राशेकाकदर्थना ॥ तूष्णींभावेनयत्प्राप्यंप्रा प्तमेवाशुविद्धितत् ७० यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनंवेदनायायदिष्टंतत्समाचरेत् ७१ वीचिर्यथांभसःस्पंदोजगच्चैवतथाचितौ ॥ एतावन्मात्र एवात्रभेदोयद्रघुनंदन ७२ देशकालस्वरूपेषुसत्सुवीच्यादितांभसि ॥ जगदादौतुदेशाद्याअसंतोजगतीक्षिताः ७३ आभास्वरंत्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्स्वं वेदनंविदनमेवचितेःस्वरूपम् ॥ वाचिस्थितंभवतिचैतदुपोहभेदक्लिष्टंप्रशांतवचनस्तुशिवःपरात्मा ७४ संवेदनंसर्वइतीहशब्दादर्थादभिन्नौनकदाचिदेतौ ॥ वी च्यंभसीद्वेइतिनोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायांत्विदमेवयुक्तम् ७५ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०जीवटो०स्वप्नशतरुद्रीयकथनंनामत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ श्री रामउवाच ॥ जीवटब्राह्मणादीनांहंसादीनांमुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणांसंपन्नंकिमतःपरम् १ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ रुद्रेणसहसंभूयप्रबुद्धाःसर्वएवते ॥ मि थश्चदृष्टसंसारारुद्रांशाःसुखिनःस्थिताः २ तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्ययथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंतेप्रेषिताःपुनः ३ श्रीरुद्रउवाच ॥ गच्छता शुनिजंस्थानंतत्रभुक्त्वाकलत्रकैः ॥ कंचित्कालंसमंभोगान्मत्सकाशमुपैष्यथ ४ भविष्यथमदंशायेगणामत्पुरभूषणाः ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परंपदम् ५

एतद्भेदक्लिष्टंत्रिजगत् ॥ अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छेत्यादिश्रुतिदर्शितोपायैरुपोहउपसंहर ॥ तथोपसंहृतंतुतद्वाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतिदर्शितदिशावाचित्वाङ्मात्रेस्थितंभ वति ॥ प्रशांतंवचनंवाङ्मात्रमपियत्रतथाविधस्तुपरःशिवःपरमात्मेत्यर्थः ७४ एवंसवेदनमात्मचैतन्यंसर्वोजगदितिचशब्दादर्थाच्चाभिन्नौसंपन्नौनकदाचिदेतौद्वौस्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मनः अज्ञतायामिदमेवयुक्तंनतुज्ञतायामित्यर्थः ७५ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशे०नि०पू०त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ तैस्तैर्देहैःपुनस्तेषांशेषभोगोत्रवर्ण्यते ॥ ततोरुद्रगणत्वाप्तिःसंकल्पस्थिर ताक्रमः ॥ १ ॥ भिक्ष्वादिरुद्रांतदेहेष्वांतरालिकाष्टनवतिदेहेषुभोजकप्रारब्धशेषाःसंतिनवेतिसंदेहात्तद्वृत्तांतंरामःपृच्छति ॥ जीवटेति ॥ किंसंपन्नंस्वाप्नशरीरवद्बाधउतप्रेत्यव्यवहारोपिसंपन्नइ त्यर्थः १ तेरुद्रांशामिथश्चदृष्टपूर्वोत्तरसंसाराःसंतःकृतकृत्यत्वात्सुखिनःस्थिताः २ तेनकौतुकदर्शनायप्रथमंप्रवृत्तेनरुद्रेण ॥ तांजीवटादिसंसारस्थितिमेव ३ ४ महाप्रलयतोद्विपरार्धावसानतः

मारब्धक्षयेभोजकाविद्यालेशेनसह ॥ जगत्प्रतिभाक्षयतोवा ५ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानींमंत्यरुद्रसंसारस्ययत्संख्यानंदर्शनंयत्साक्षिचैतन्यमभूतन्मध्यमांतरालिकंजीवटादिसंसारंप्रत्येकमाय
यौस्वप्नसाक्षीवजागरमित्यर्थः ६ ७ भविष्यंतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसंवादकालेतेस्वस्वसंसारेएवस्थिताइतिगम्यते ८ प्राग्बहुशःदृष्टार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्नःस्पष्टः ९ अंशेअधिष्ठान
चिदंशएव अध्यस्तांशेतुसंकल्पस्यसत्यतांविवेकेनत्यज ॥ तत्रसदसत्संवलितसांकल्पिकार्थेयत्सदतिरिक्तरूपंपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितदेवनास्ति तत्पदमधिष्ठानंतुयतःसर्वात्मततोस्त्येवेतित
त्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थः १० सर्वकालंयत्सदधिष्ठानंतदात्मकंभूत्वातद्देशकालात्मतयातत्रसदाविद्यते ११ गत्वादेशांतरंयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशा
दिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरंपाटलिपुत्रादितत्रविद्यमानमपिगतिर्गमनमात्मास्वस्थंमनः •आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिकंकारणकलापंविनानल

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत ॥ अंत्यसंसारसंख्यानंरुद्राणांमध्यमाययौ ६ प्रययुःस्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादयः ॥ स्वकलत्रैः समंदेहंक्षपयित्वाथकालतः ७ रुद्रलोकंसमासाद्यभविष्यंतिगणोत्तमाः ॥ कदाचिद्व्योम्निदृश्यंतेतारकाकारकारिणः ८ श्रीरामउवाच ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादयः ॥ कथंसत्यत्वमायाताःसंकल्पार्थैकसत्यता ९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ संकल्पसत्यतांशेत्यजसंकल्पसत्यताम् ॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियतःसर्वात्मतत्पदम् १० यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालंतदात्मकम् ११ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा ॥ देशाद्देशांतरंयद्वन्नगत्यात्मादिकंविना १२ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्यते ॥ सर्वमस्तिचितःकोशेयद्यथालोकयत्यसौ १३ चित्तथातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम् ॥ संकल्पःस्वप्नकस्त्वंगयथाचदशयाप्यते १४ परमभ्यासयोगाभ्यांविनाक्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टयःफलिताःस्थिताः १५ सर्वंसर्वत्रपश्यंतितेयतःशंकरादयः ॥ इदमग्रगतंवस्तुतथासंकल्पितंमया १६ नाप्यंयतोभयभ्रंशंसप्राप्नोत्युभयाश्रयात् ॥ सर्वंह्यभिमतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति १७ दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम् ॥ संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते १८ अग्रस्थार्थपरैरग्रेसंस्थितोर्थोवगम्यते ॥ अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति १९ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम् ॥ तस्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम् २० प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वंतथास्थिते ॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृथक् २१

भ्यतेतथास्वप्नोपितत्रजाग्रत्सुषुप्त्योःस्वप्नांतरेवानलभ्यतइतिपरेणान्वयः १२
चितःकोशेकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभिःपर्यालोचयतितथातथाचित्अविक्षतंसमग्रंतद्विषयरूपंदृश्यतयाआप्नोति १३ सर्वस्यस्वप्नसंक
ल्पादेर्युगपद्दर्शनेतर्हिकउपायस्तमाह ॥ संकल्पइति ॥ आप्यतेतांदशांशृण्वितिशेषः १४ परमिति ॥ आभ्यासयोगपरिपाकदशैवसेत्यर्थः ॥ तत्रेश्वराणांविनाप्यभ्यासंस्वतएवयोगसिद्धिफल
मस्तीतिविशेषमाह ॥ येषांत्विति १५ अभ्यासयोगयोःसंकल्पितार्थलाभेतदैकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेतुचितमनेकार्थेष्वासक्तमेकमपिस्वसांकल्पिकमर्थंनलभतइत्यसत्यसंक
ल्पतास्यसंपन्नेत्याशयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यंप्राप्तुंशक्यंयतश्चित्तंसंकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रंशंप्राप्नोतिनैकत्रस्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः १६ यतइत्य
त्रयलोपस्यासिद्धत्वात्संधिरार्षः ॥ उक्तमेवार्थंसामान्योक्तिभिःसमर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना १७ ककुभंदिशम् १८ १९ प्रकृतेयोजयति ॥ तस्मादिति २० तथाप्रसिद्धरुद्रवदेवसार्व
इयेनसर्वंलब्धम् ॥ अस्यापितथास्थितेः ॥ तेआंतरालिकाजीवटादयोष्टनवतिभिक्षुसंकल्पजीवाःप्रत्येकंएवःस्थितास्तज्जगच्चपृथक्पृथक्ततोन्योन्यंनपश्यंति १२

तर्हितेरुद्रसंन्निधौकथमन्योन्यंदृष्टवंतस्तत्राह ॥ अप्रबुद्धाइति ॥ जीवानामंताःसंसारभेदास्तद्बोधिनस्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायंते २२ तथातद्रूपबहुरूपाश्चतेतदिच्छयैवजायंतइत्यर्थः ॥ प्रातिस्विकसंसारदर्शनेतुतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति २३ अन्येषामपिजीवानामस्यांप्रसिद्धायांक्रियास्थितौतत्तद्व्यवहारव्यवस्थायामयंभिक्षुसंकल्पसर्गएवदृष्टांतः ॥ अयंजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदिष्टंतत्तत्सर्वंक्रमेणयुगपद्वायथेच्छंकर्तुंसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना २४ देशकालक्रियाक्रमैस्तुल्यकालंवाकर्तुमलंसमर्थः २५ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति ॥ यतोयंजीवःपरमार्थतोऽनंतःअतोस्यसर्वशक्तयःसंतियतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनांतेनपरिच्छेदेनपृक्तःअतोस्यैककार्यमात्रशक्तिताहित ॥ शक्तिस्वभावानुसारतश्चतत्तत्कार्यस्वभावोस्यव्यवस्थितइत्यर्थः २६ अतएवप्राणिकर्मानुसारेणस्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मनासविकासःसर्वप्राणिसंहारेणप्रलयात्मनावसंकोचोजगदीश्वरः अहिंस्रोहिंसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषशून्योयतोऽयंजंतुर्जीवस्तुधःस्वयंयदिच्छतितदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनईश्वरस्यसंकल्पात्संपद्यतेनतेनाकिंचित्कस्याचिदनिष्टंक्रियतइत्यर्थः ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम् ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति २७इदानींधारणाध्यानयत्नफलमैच्छिकीमेकधानेकधावस्थितिमुदाहरणेनप्रपंचयति ॥ स्वयंसंपादितैरित्यादिना ॥ तत्तद्देशकालानुसारिप्राण्यनुग्रहनिग्रहक्रीडाद्याधिकारिकक्रियाक्रमः ॥

पश्यंतिचैतेनान्योन्यंरुद्रज्ञानाहतेततः ॥ अप्रबुद्धाःप्रजायंतेजीवाजीवांतबोधिनः २२ तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्चतेइह ॥ इहविद्याधरोहंस्यामहंस्यामेहपंडितः २३ इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ ॥ एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ख्यंपांडित्यमेववा २४ देवत्वंमानुषत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः ॥ तुल्यकालमलंकर्तुंधारणाध्यानयत्नतः २५ सर्वशक्तयःस्वरूपत्वाज्जीवस्यास्त्येकशक्तता ॥ अनंतश्चांतपृक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः २६ सविकासःससंकोचोऽहिंस्रस्तेनचिदात्मनः ॥ यदिच्छतितदस्यांगजंतुःसंपद्यतेस्वयम् २७ स्वयंसंपादितैरेभिर्देशकालक्रियाक्रमैः ॥ योगिन्योयोगिनश्चेहतिष्ठंत्यन्यत्रयत्रच २८ इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकशः ॥ कार्त्तवीर्योगृहेतिष्ठन्सर्वेषांभयदोभवत् २९ विष्णुःक्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ पश्यर्थयांतितिष्ठंत्योयोगिन्योयोगिनोगणे ३० शक्रःस्वर्गासनस्तिष्ठन्यातियज्ञार्थमुर्विकां ॥ सहस्रमेकंभवतितथाचासिजनार्दनः ३१ नृणांशतानिभक्तानांमानुष्यंयातितन्नतैः ॥ एकःसहस्रंभवतितथैवपजनार्दनः ३२ अंशावतारलीलाभिःकुरुतेजागतींस्थितिं ॥ एकःकांतासहस्राणितुल्यकालनिमेषवत् ३३ एवंतेभिक्षुसंकल्पाजीवटब्राह्मणादयः ॥ रुद्रविज्ञानवशतःस्वसंकल्पपुरींगताः ३४ तत्रभुक्त्वाचिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरंततः ॥ गणतामावसंतस्तेस्थास्यंतिसपरिच्छदाः ३५

इहस्वगृहेअन्यत्रयत्रेच्छंतितत्रनानादेहादिकल्पनयातिष्ठंति २८ इहलोकेअमुत्रस्वर्गादिषुवायोगिनोयुगपत्प्रारब्धभोगेनतिष्ठंतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ एतदेवंविधंयोगिनांचरित्रम् ॥ सर्वेषांचोरादीनांतत्रतत्रसन्निधानेनभयदःशास्ताअभवत् ॥ तच्चभगवतोदत्तात्रेयस्यप्रसादाल्लब्धयोगसामर्थ्यैतस्यमार्कंडेयपुराणादौप्रसिद्धम् २९ जायतेजन्मादिनाव्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठंत्यएवभूलोकेपशुपेयाद्युवहारग्रहणार्थंयांति ३० अस्मिन्रामावतारेजनार्दनोजनस्थानेचतुर्दशसहस्रराक्षसवधायसहस्रंसंपन्नःपुनरेकोभवति ३१ तेषांभक्तानांनतैर्नमस्कारादिनाप्रार्थनैः ॥ भक्तानांनृणांशतानिअनुग्रहीतुंपुनर्दुकुलेमानुष्यंयातितत्रचकुरुसभायांदुर्योधनादिव्यामोहनायैकःसहस्रंभवति ३२ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रंतुल्यकालमुपभुंक्तेइतिशेषः ॥ तत्रदृष्टांतोनिमेषवदिति ॥ यथानिमीराजर्षिर्विदेहतामापन्नःसर्वप्राणिनानेत्रेषुवसन्युगपन्निमेषणानिकरोतितद्वत् ३३ वर्णितरीत्याप्रकृतेपिबोध्यमित्याह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्यविज्ञानमभ्यनुज्ञातद्वशतः ॥ तत्संकल्पानुसारिण्यंवरुद्रस्याभ्यनुज्ञातद्वशादित्यर्थः ३४ ३५

तेपामपितदास्वगृहेसर्वभुवनेषुचबहुदेहकरनेनैच्छिकविहारोयुगपत्प्रवृत्तइत्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेगणाउरुरत्नगुलुच्छकेषुबहुरत्नस्तबकेषुप्रफुल्लनवकल्पलतागृहेषुरुद्रेणसाकंतथानानाविधे
जगत्सुभुवनेषुतदाशिवपुकैलासवैकुंठब्रह्मलोकादिपत्तनेषुनगरेषुचविहरंतोगीतवादित्रनाट्यादिकुशलासुविद्याधरीषुमध्येअमरमौलिषुध्रियंतेसर्वत्रप्रणम्यंतइत्यमरमौलिधराःअमरंमरणनिवार
कममृतपूर्णचंद्रमौलौधारयंतीतिवाअमरमौलिधराःसंतोरेजुर्बभुः ३६ ॥ इ०वा०ता०नि०पू०चतुःषष्टितमःसर्गः॥ ६४ ॥ ॥ ॥ भिक्षुन्यायोत्रसर्वेषुजीवेषुसमउच्यते ॥ रात्रावन्वेष्यताभिक्षोः
समोत्थानंचवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथावर्णितप्रकारस्तेनभिक्षुणास्वचेतसियोभ्रमईषद्दृष्टःआपाततश्चिंतितःएषभिक्षुस्तंभ्रमंस्वंभूतंप्राक्तनंशुभाशुभकर्मलक्षणंप्रयत्नमेवफलावस्थायांपृथक्स्वात्मनोव्यति
रिक्तमिवकृत्वासुष्ठुस्पष्टंप्रपश्यतिनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः १ २ एवमेवसर्वेषामपिजीवानांमरणकालेहृद्धंस्वकर्मैवस्वप्नइवजगदात्मनाआमोक्षंभातीतिबोध्यमित्याह ॥ सर्वएवेति ३
एवंभिक्षुवात्मेवततमपरिच्छिन्नस्वरूपंयस्यतथाविधोपिदेहीदेहपरिच्छिन्नइवआमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अनयाभिक्षुकथया ४ परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पंदितात्मासर्वोपिजीवइतिएवंप्रकारए

नित्यंप्रफुल्लनवकल्पलतालयेषुरुद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छकेषु ॥ नानाजगत्सुचतदाशिवपत्तनेषुविद्याधरीष्वमरमौलिधराश्चरेजुः ॥३६॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षो
पायेषुनिर्वाण०पू०गणत्वप्राप्तिर्नामचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ स्वप्नशतरुद्रीयंसमाप्तम् ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ईषद्दृष्टोयथातेनभिक्षुणाचेतसिभ्रमः ॥ भूतं
प्रयत्नमेवैषपृथक्कृत्वासुपश्यति १ सर्वस्याभासजीवस्यमृतिजन्ममयीस्थितिः ॥ भवत्येवाचिदाकाशरूपिण्येवाकृतिंगता २ पृथक्कृत्यैक्यमभ्येतिस्वात्मासंसारखंडक
म् ॥ सर्वएवमृतोजंतुःपृथक्स्वप्ननिभात्मकम् ३ एवंततस्वरूपोपिदेहीचामोक्षमाकुलः ॥ जीवयूथंमयातुभ्यंकथितंकथयानया ४ परात्प्रस्पंदितात्मेतिनाभिक्षुरामके
वलम् ॥ मोहान्मोहांतरंयातिजीवोहरहरेवनः ५ पर्वताग्रपरिभ्रष्टोप्यधोधउपलोयथा ॥ परमात्मपरिभ्रष्टोजीवःस्वप्नमिमंदृढम् ६ पश्यत्यस्मादपिस्वप्नाद्याति
स्वप्नांतरंपुनः ॥ स्वप्नात्स्वप्नेविनिपतन्सृष्टेर्वेदंदृढंकिल ७ परिपश्यतिजीवोंतर्मायायाजर्जरीकृतः ॥ क्वचित्केनचिदेवेहकदाचिदपिवास्वयं ८ देहनाम्नोहमित्यं
तोमुच्यतेस्वंप्रपद्यते ॥ श्रीरामउवाच ॥ अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजायते ९ यथासुप्तस्यस्तोकेननानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोग्रयाभिन्यामा
ययानिपतत्यलम् १० अहोनुखलुवैषम्यंभीमंनिजवदुच्यते ॥ भगवन्सर्वदासर्वसर्वदैवजगत्स्थितौ ११ त्वयासंभवतीत्युक्तंयथातद्वानुभूयते ॥
एवंगुणविशिष्टात्मातन्मोहात्मासभिक्षुकः १२ क्वचिदस्तिनवास्त्यंतरालोक्यकथयाशुभे ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अद्यरात्रौसमाधिस्थस्त्रिलोकीमाठिकामिमां १३

वनकेवलंभिक्षुरित्यर्थः ॥ अहरहःप्रतिदिनंस्वप्नेनःअनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ५ ६ इदंजन्मादिदुःखंकचित्केनचिन्निमित्तेनपरिपश्यतीतिपरेणान्वयः ७ ८ इदानींबंधमोक्षतत्त्वंसंक्षिप्याह
देहेति ॥ देहनाम्नोहमित्यभिमानएवांतोबंधःस्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः ॥ किंचित्प्रष्टुकामोरामोवर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेनव्यनक्ति ॥ अहोइत्यादिना ९ स्तोकेनाल्पे
नापिमदश्रमादिनिमित्तेनसुप्तस्यमनःस्वाप्नमाययायथाअलमत्यर्थंतंभीमवैषम्यंदुःखसंकटंनिपततितद्वन्निजवत्सत्यवत्स्वीयवद्वाउच्यतेतद्वदहोआश्चर्यमितिपरेणान्वयः १० सर्वसर्वत्रसर्वदासंभव
तीतिचत्वयायदुक्तंतदप्यनुभवारूढंममाभूदित्याह ॥ भगवन्निति ११ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुंप्रतोष्यत्वयायंभिक्षुर्मद्बोधायकल्पयित्वोक्तउतकश्चिदस्तीतिविसंदेहेनकौतुकात्पृच्छति ॥
एवंगुणविशिष्टइति ॥ तन्मोहात्मातादृशजीवशादिमोहात्मा १२ अंतर्योगेनआलोकयत्त्वद्बोधाययद्यपिकल्पयित्वामयाभिक्षुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्कश्चित्संभावितएवसः

तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउत्थानेविलंबःस्यादित्याशयेनवसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाचअयेति १३ उत्थानयोग्यमध्याह्नबोधकोडिंडिमोवाद्यभेदस्तद्ध्वनिरितियावत् १४ घनगर्जित मिवमांसलःपुष्टः ॥ तस्यवसिष्ठस्य १५ वातेनधुताःकंपितावितपिनइव १६ ह्यस्तनेनपूर्वेद्युर्भवेन १७ अहर्व्यापारमाह्निकंनिजधर्मसंपादयामासुः १८ मुनिप्रोक्तंज्ञानंशास्त्रंचिंतयंतःअ भ्यस्यंतः ॥ उपदिष्टार्थानुसंधानसुखेनक्षणमिवपुनारामपृष्टार्थश्रवणेच्छौत्कंठ्येनानिद्राभावात्कल्पमिवच १९ खचरभूचरभूतसंघोरात्रिमतिवाह्यप्रातर्जनेप्रसृतस्वस्वकार्यपरंपरेजातेसतिदशर थसभामागत्यतथापूर्वेद्युर्वदेवपुनःआख्यानलोकरचनेनव्याख्यानश्रवणोचितसभासन्निवेशक्रमरचनेनतस्थौ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०पंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥

भिक्षुरेकोस्तिनास्तीतिप्रेक्ष्यप्रातर्वदाम्यम् ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ मुनौचैवंकथयतिबहिर्मध्याह्नडिंडिमः १४ उदभूत्प्रलयक्षुब्धघनगर्जितमांसलः ॥ त त्यजुःपादयोस्तस्यपुष्पांजलिपरंपराः १५ नृपाःपौराविटपिनःपुष्पंवातधुताइव ॥ पूजयित्वामुनिश्रेष्ठानुदतिष्ठन्स्वविष्टरात् १६ सभातदनुसोत्तस्थौसप्रगा मपरंपरा ॥ क्रमेणह्यस्तनेनैवजग्मुःखेचरभूचराः १७ स्वास्पदेषुयथाशास्त्रमहर्व्यापारमादृताः ॥ सर्वेसंपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम् १८ चिंतयंतोमु निप्रोक्तंमहीचरनभश्वराः ॥ ज्ञानंक्षपांक्षणमिवानिन्युःकल्पमिवापिच १९ प्रातःपुनःप्रसृतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभूतसंघः ॥ आख्यानलोक रचनेनतथैवतस्थावन्योन्यसंवदनपूजितपूज्यलोकः २० ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०विद्योत्तरविस्मयवर्णनंनामपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ७ ॥ श्रीवा ल्मीकिरुवाच ॥ वसिष्ठमुनिसंयुक्ताविश्वामित्रादिसंयुताः ॥ स्थिताःखेचरसिद्धौघाविश्रांतानृपनायकाः १ सरामलक्ष्मणासैवतथैवाथसभाबभौ ॥ सौम्यास मसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी २ अनवेक्ष्यवचःप्रश्नमुवाचाथमुनीश्वरः ॥ बोधयंतिबलादेवसानुकंपाहिसाधवः ३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ राजन्रघुकु लाकाशशशांकरघुनंदन ॥ ह्योमयाज्ञाननेत्रेणसभिक्षुःप्रेक्षितश्चिरम् ४ ध्यानेनाहंचिरंभ्रांतस्तादृग्भिक्षुदिदृक्षया ॥ द्वीपानिसप्तविपुलांकुलशैलसपर्वताम् ५ यावत्कुतश्चिदप्येवंभिक्षुर्लब्धोनतादृशः ॥ कथंकिलमनोराज्यंबहिरप्युपलभ्यते ६ ततस्त्रिभागशेषायांरात्र्यांपुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरंयातोवेलावातइवार्णव म् ७ जिननामैषतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान् ॥ वाल्मीकोपरितत्रास्तिविहारोजनसंश्रयः ८ तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदृशो नामास्थितएवसमाधये ९ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढार्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो १०

अन्विष्टस्यात्रयंत्नेनभिक्षोर्दर्शनमुच्यते ॥ तादृशानांतथान्येषांमुनीनांभूतभाविनां ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टाः ॥ ततोनृपास्ततोनायकाः सामंतादयश्चविश्रांताउपविष्टाः १ पद्मिनीपद्मवती सरसी २ प्रश्नमनवेक्ष्यअप्रतीक्ष्यवचउवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयंप्रतिज्ञातत्वादितिभावः ३ चिरंप्रेक्षितोऽन्विष्टःचिरमन्विष्यप्रेक्षितइतिवा ४ ५ यावन्नलब्धस्तावदहंचिरंभ्रांत इतिपूर्वेणान्वयः ६ उत्तरस्याआशायादिशआंतरंदेशंयातोमनसापर्यालोचितवानितियावत् ७ वल्मीकाख्याज्जनपदादुपरिपरतोजिननामाएषप्रसिद्धोजनपदोस्तितत्रजनरदेविहारा ख्योजनसंश्रयोबहुजनाश्रयोदेशोस्ति ८ दृक्शब्दाद्गुरिमतेनहलंतादापिदीर्घेदृशेयस्येतिव्युत्पाद्यम् ९ तस्यगृहंकुटींध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशंतिकिल १०

तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुंविदेहकैवल्यायचरमसाक्षात्कारंप्राप्तुम् ॥ तत्कुतः ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियंतुर्विधातुः ११ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण १२ एवंएवंविधः ॥ अथास्मिन्कल्पे ॥ अयंद्विती
यः ॥ तृतीयोनोपलभ्यतेतदानींमयेत्यर्थः १३ जगत्पद्मेअलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणत्राअन्वयः १४ अथमयालीलयाअस्मात्सर्गादन्येम
र्गाःसंप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः १५ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते १६ एवंब्रह्मांडभेदेनसदृशेपदार्थक्रमे
तादृशाभिक्षवोप्यनंताःसंभवंतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति १७ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थंपुनःप्रपंचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येवंभिक्षुसदृशसमाचारैःस्व सदृशसमाचारैश्चभा

भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः ११ रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः ॥ सप्तवर्षसहस्राणितथा
चित्तेनभूतवान् १२ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥ अद्यात्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते १३ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ ता
दृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालिना १४ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः १५ यावत्तस्मिंश्चिदा
काशकोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयोविद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः १६ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाःसर्गसंततौ १७ अस्यांस
मायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः १८ नारदेनामुनाभाव्यंपुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरि
शः १९ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतुनापुलहेनच २० अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच ॥ एतएवतथान्येवाए
वंरूपक्रियास्पदम् २१ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमायेयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः २२ भूयोभूयोनिवर्तंतेसर्गेष्वाप्स्विववीचयः ॥ अ
त्यंतसदृशाःकेचित्केचिदर्धसमक्रमाः २३ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेषातिविततामहतामपिमोहिनी २४ क्षणेनेहास्तिनोकर्मप्रातिप
त्तिर्हिजृंभते ॥ क्वैकविंशत्यहोरात्राअनंताकृतयोनघ २५ क्वतासामुपलंभोलमहोभिर्मामनोगतिः ॥ प्रतिभामात्रमेवेदमित्थंविकसितंस्थितम् २६ नानाक
लहकल्लोलंजलेप्रातरिवांबुजम् ॥ जातंसंवेदनादेवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ संसारजालमखिलंसार्चिर्वह्निकणादिव २७ प्रत्येकमेवमुदितःप्रतिभासुखंडःखंडांत
रेष्वपिचतस्यविचित्रखंडः ॥ सर्वेस्वयंननुचतेपिमिथोनमिथ्यासर्वात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् २८ इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेव० मोक्षो
पायेषुनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेजीवटो० भिक्षुसंसृतिकथनंनामषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

व्यम् ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः १८ कलनंज्ञानंकर्मचरित्रंताभ्यांयुक्तेन १९ २० एवंविधस्यरूपस्यसंस्थानस्यक्रियाणांचास्पदंभविष्यतीत्यर्थः ॥
२१ २२ २३ २४ क्षणेनिरवयवकालात्मनिईहामानसचेष्टापिनास्ति देहादिचेष्टालक्षणंकर्मचदूरनिरस्तत्वादेवनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरेवकेवलंजृंभते ॥ तदेवेहाभिक्षुचरित्रेस्पष्टमित्याह
क्वेति ॥ अनंताजीवटादिसर्गाकृतयस्तासामलंसम्यगुपलंभश्चक्व २५ २६ प्रातरंबुजमिवविकसितम् ॥ तत्पक्षेभ्रमरादीनांनानाकलहाजलकल्लोलाश्चपश्येतियोज्यम् ॥ अर्चिर्भिःसहवर्तमा
नःसार्चिर्महान्प्रवृद्धोवह्निकणादिवशुद्धात्संवेदनादेवेदमशुद्धिमज्जगज्जातम् २७ एवंभिक्षुमनसीवसर्वजीवमनःस्वपिप्रत्येकंजगद्रूपःप्रतिभासखंडउदितस्तस्यतस्यांतर्जीवखंडांतरेष्वपिविचित्रः

सर्गखंडउदितइत्यनवस्थैवमायादृशेत्यर्थः ॥ तेप्राथमिकखंडाःस्वयंतेपिचतदंतर्गतजगत्खंडामिथःस्वस्वव्यवहारंदृशानमिथ्यासत्याएव ॥ किंस्वतोनेत्याह ॥ सर्वात्मनीति ॥ सर्वात्मन्यस्मि
श्चित्सत्तैकरसेपरमात्मनितादात्म्येनस्फुरंतिसाति ॥ तेनस्वतत्त्वबोधेनतद्भावत्यागेतुनकिंचित्सत्यमित्यर्थः २८ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०षट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥
॥९२॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोत्रवर्ण्यते ॥ भिक्षुभ्रांतिवदन्येषांबंधोमोक्षश्चबोधतः ॥ संबोधयंतुसमाधेर्व्युत्थापयंतु ॥ अमीमत्प्रहितामयाप्रेषितानरामंत्रिणोमवदाज्ञयाआनयंतु १ अद्यैवत
स्यसंवेत्तुंनियतेरेषनिश्चयइतिमदुक्तंविस्मृत्यत्वयेदंपृष्टमितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ क्लेदःप्राणोपष्टंभकान्नरसभागःशोषेणवैवर्ण्यमायातः २ सतर्हित्वदीयसत्यसंकल्पेनप्रजीवतुतत्रा
ह ॥ तस्येति ॥ सत्येवतद्देहभोग्यप्रारब्धशेषेमत्संकल्पःप्रवर्त्ततेनान्यथेतिभावः ३ मासपर्यंतंगृहार्गलंननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तैरंतरालवासिभिस्तद्भृत्यैर्गुप्तत्वादपित्वन्मंत्रिभिस्तत्प्र
बोधनंकर्तुमशक्यमित्याह ॥ तद्गृहेइति ॥ मासस्यपर्यंतेचरमदिनेबलान्निष्कासितार्गलाःसंतोभिक्षुदेहदिदृक्षवोभृत्याबहिर्द्वारांतरालेतिष्ठंतिबलाद्भिक्ष्वाज्ञाबलादितिवा ४ ततोमासांतेकायंभि
क्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यंतिमज्जयिष्यंति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुंपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णंमानसंभक्तमनःकल्पि

दशरथउवाच ॥ मुनिनायकतंभिक्षुंगत्वासंबोधयंत्वमी ॥ नरामत्प्रहिताःशीघ्रंचानयंतुकुटीगतम् १ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ राजंस्तस्यमहाभिक्षोःसदेहःप्राणव
र्जितः ॥ क्लेदोवैवर्ण्यमायातोमासौजीवितभाजनम् २ तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारसः ॥ जीवन्मुक्तःस्थितोभूयोनासौसंसृतिभाजनम् ३ तद्गृहेमा
सपर्यंतेबलान्निष्कासितार्गलाः ॥ अंतरालेतुतिष्ठंतिभृत्याभिक्षुदिदृक्षवः ४ ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले ॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमा
नसम् ५ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः ॥ कथंप्रबोध्यतेनष्टंताद्विहारेशरीरकम् ६ एषागुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया ॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवा
तिवाह्यते ७ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा ॥ प्रतिभासविपर्याससमात्रकारणकोदया ८ परमात्मनिवाचेयमित्थंमायानुमीयते ॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षा
मात्रविनाशिनी ९ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक् १० योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः ॥ स
एवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक् ११ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम् ॥ भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवाभसः १२ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथो
दितः ॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति १३ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत् ॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः १४

तदेवतारूपम् ॥ कर्मधारयः ५ एवमुक्तरीत्यामुक्तः ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टंमृतम् ६ प्रश्नंप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपश
क्त्या ॥ अतिवाह्यतेनिरस्यते ७ असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्नःकटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः ८ वाचारंभणंविकारोनाम
धेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापीइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ९ ज्ञःपरमात्माएवमविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चि
न्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः १० सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुसएवसंसारात्मनाउदेति ११ भूतंप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंसंसारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभं ॥९२॥
गिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः १२ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति ॥ अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरास्थिरइवभासतइत्याह ॥
प्रस्तुतइति १३ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयंब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः १४

अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथा तथावास्फुरन्नस्तुन थापिहृदयेप्रतिमानसमर्थदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्य
र्थः १५ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रंवंतावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्य आश्रित्य कांचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे १६ ततत्रस्वप्नेवीचिवत्सु
कृतशालिनीजीवचित्स्वचित्तांशस्पंदमात्रेणाधःपातालंवाऊर्ध्वंब्रह्मलोकंवाकृत्वाकृत्वाभुंजानासंस्थितेत्यर्थः १७ परमात्मचिदेवप्राणकल्पनयातदधीनस्पंदरूपिणीभूत्वातद्द्वारेणजीवनामकं
रूपंगतासतीआत्मनिदेहाकारसंभ्रमहारिणीअन्यत्रबहिश्चगत्वाविषयाकारसंभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति १८ अस्त्वेवमस्यभ्रांत्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवैषःअध्याससहस्रैरप्य
धिष्ठानस्यान्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलंजीवब्रह्मैक्यंदृढीकरोति ॥ चितेतीति ॥ प्रत्यगात्माचितेत्युपाध्याकारभ्रांतिमात्रापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरंवाब्रह्मकिंआत्माप्रत्यगात्मानकिं
मस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवमात्रेदेवदत्तयज्ञदत्तादेर्देहनाम्नाभादिपदात्मा एववाक्चक्षुरादिनाम्नश्चार्हतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवत्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥
सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यःप्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनइतितान्येतस्यकर्मनामान्येवेति १९ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृष्ट्याव्यवहारदृष्ट्यैवपरंब्रह्मब्रह्मण्येवसं

स्फुरन्यथातथावास्मिञ्जीवःपश्यतिविभ्रमम् ॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम् १५ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः ॥ जरामरणदुःखानांकांचि
द्राजनतांगतः १६ पातालंब्रह्मलोकंवाचित्तत्सुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पंदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसंस्थिता १७ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपंगतात्मनि ॥ अ
न्यत्रचविलुठतिगत्वासंभ्रमहारिणी १८ चितेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता १९ ब्रह्मण्येवपरंब्रह्मजगद्दृष्ट्यैवस
स्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् २० लोकोब्रह्मणएवायंजगद्रूपेषुतिष्ठति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवार्भकः २१ स्पंदेस्पंदीकृते
चेहस्वतःसंज्ञाविलीयते ॥ साप्यलंपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा २२ चित्स्पंदएवचित्स्पंदेसर्वात्मनिविजृंभितः ॥ स्पंदास्पंदौजृंभणादिकल्पितंनात्रवास्तव
म् २३ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकतावापिनद्विता ॥ शुद्धंचिन्मात्रसर्वस्वंयथैवारिततथास्थितम् ॥ २४ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयोःसमे ॥ चिन्मात्रने
वज्ञातेऽयंनास्तीत्यपिनाविद्यते २५ भेदवेदनयोर्देतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् २६ नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवे
क्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा २७

स्थितंकिंपुनःपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाच्यमितिभावः २० किंचदर्पणादौमुखादत्यं
तभिन्नेमुखस्यस्थितावन्यथाभ्रांतिसंभावनापिस्यात् अयंजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेषुजगद्रूपेषुतिष्ठतीतिनतत्संभावनापितथापिअन्यतयाआत्मन्यतिरिक्तमन्य
न्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थः २१ अन्यताबोधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदेसमाध्यभ्यासेनअस्पंदीकृतेभेदबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतेसाबुद्धिरप्यलंपूर्णब्र
ह्माकारेणचरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौहुतंतघृतमिवतद्धिब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थः २२ बोधमात्रात्कथंकुद्दालकोटिदुर्भेद्यंजगद्विलीयतइतिचेदवास्तवत्वाच्चित्स्पंदमात्रत्वादित्याह ॥ चि
त्स्पंदएवेति २३ कल्पितमितिकथंज्ञातमितिचेत्तत्त्वदृशातददर्शनादित्याह ॥ नेति २४ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेस्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यम् ॥ नास्तीतिअभावभूतो
प्ययंप्रपंचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः २५ २६ यथोक्तैववस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठःप्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमो ॥ हेरामस्त्वंअबोधेनैवनानाता
सि सत्वमबोधरूपायानानातायाअनवेक्षणात्तुबोधःपूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयंकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानिःशंकताप्रतिष्ठवेत्यर्थः २७

ततस्तादृशनिःशंकताबलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति २८ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोधः ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छांतिरेवै काजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशांतिरेवगच्छतिसर्वतोऽव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवंजगन्नामयोग्यतयाऽव्यवस्थिता ॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नीत्यर्थः २९ ननुचि त्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथंनिवृत्तिरितिचेत्तद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ३० चितःअभावनाददर्शनाद्द्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितःसचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्य रहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ३१ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ३२ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम् ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावाव स्थानात्संकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्नःपृथङ्नसन्नत्वदात्मनाचसन्भवतिइतिअनयैवयुक्तयासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणंसम्यगवलंबनंकुरु ३३ हेचिच्चंद्रबिंब हेअ संकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसंपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थः ३४ चितःसमोल्लासविलासस्यांतःसम्यगाश्वसविश्रांतिंभज ३५ हेरा

ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् २८ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातः कद्रष्टृदृश्यदर्शनम् २९ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पतयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ३० द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पाश्चिदभावनात् सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते ३१ चिच्चंद्रबिंबसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः ॥ नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः ३२ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतां यत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरु ३३ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ३४ भावाभावादिक लनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ३५ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचिताम्नायोश्चिद्भिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानि र्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेह्येकमेवास्थितेति ॥ ३६ इत्यार्षे॰वा॰वा॰देमोक्षोपायेषुनि॰पू॰ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तास्तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ १ ॥ श्रीरामउवाच ॥ वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवेद्म्यहम् ॥ सुषुप्तमौनंमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते २ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ द्विविधःप्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एकःकाष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतरः ३ अभा वितायांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चयः ॥ हठाज्जितेंद्रियग्रामोमुनिःस्यात्काष्ठतापसः ४ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थितः ॥ लोकोपमोपिवृत्तोंतर्यः समुक्तमुनिःस्मृतः ५

मत्वंअब्धिनाम्ना आनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पंदौकल्पनासंकल्पः अकल्पनाविकल्पोवेतियावांश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेदः ससर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ३६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा॰पू॰सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ मौनंचतुर्विधंत्वत्रलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनंतत्रापितुर्यातीतप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकप्रवृत्त्यनुसारिताम् १ वागादीनांमौनंसंयमःकाष्ठमिवमौनंकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुईशिषेसमर्थोभवसीतिमौनेश २ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानांत्रयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनात्मज्ञतयाएककोटित्वैवेतिभावः ३ तमेवप्रकटयति ॥ अभाविता यामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनंतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचांद्रायणादिक्रियायाम् ४ व्यवहारेइतरतपस्विलोकोपमोप्यंतर्निरतिशयानंदास्वादतृप्तः ५

प्रकृत्यर्थंव्युत्पाद्यप्रत्ययार्थंव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ६ तत्राद्यंत्रेधाविभज्यचतुष्प्रकारंमौनंमुनयआहुरित्यर्थः ७ तेषांप्रत्येकंलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इंद्रियनिग्रहोऽक्षमौ
नम् ८ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपंचमंयद्यपिसंभवतितथापितत्काष्ठतापसेमृतामूर्च्छासुषुप्त्योरेवसंभवतिनान्यदेतितत्तैर्नपरिगणितमित्यर्थः ॥ त्वर्थेचः ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ९
विषयःअधिकृतः ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधीयतइतिमुक्तधीः १० यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वंसिद्धंतथापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति
११ तर्हितद्वान्काष्ठतापसःसमाधौकथंतिष्ठतितदाह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहेणांतरस्मदोऽहंभावस्यसंस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यंरूपप्रपंचंवाङ्मयंनामप्रपंचंचास्पृशन्
ज्ञानावृतमात्मानमपश्यन्नेवसुषुप्तावित्रनित्यात्मदृग्विलोपाभावाद्भस्मच्छन्नाग्निवत्साक्षिमात्रज्योतिषापश्यंस्तिष्ठतीत्यर्थः १२ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयंप्रस्फुरच्चितचलनमेव तत्रप्राक

एतयोर्योभवेद्भावःशांतयोर्मुनिनाथयोः ॥ चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृतः ६ चतुष्प्रकारमाहुस्तंमौनंमौनविदोजनाः ॥ वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठं
सौषुप्तमेवच ७ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रहः ॥ अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम् ८ मनोमौनंपंचमंचतन्मृतौकाष्ठतापसे ॥ भावेसुषुप्तमौ
नाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति ९ त्रिषुमौनविशेषेषुविषयःकाष्ठतापसः ॥ सुषुप्तमौनावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधीः १० वाङ्मौनंमौनामित्येतत्सिद्धंतत्रमनःकि
ल ॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्थःकाष्ठतापसः ११ अस्मत्संस्मरणंवापिदृश्यंवाङ्मयमस्पृशन् ॥ अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति १२ प्रस्फुरच्चितकल
नमेतन्मौनत्रयंस्मृतम् ॥ भवंतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्थलीलया १३ नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा
१४ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् १५ नात्रसंयम्यतेप्राणास्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंते
समस्तेंद्रियसंविदः १६ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् १७ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥
ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते १८ यथाभूतमिदंबुध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमेवतत् १९ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवे
दमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते २० आकाशंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् २१ सर्वशून्यंनि
रालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासितंमौनमुत्तमम् २२ नात्रयोमौनिनोभवंतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधान्नतत्स्थनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवंतीत्यर्थः १३

अथवातत्स्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेबंधरूपमेवेदंनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादेयताज्ञानमेवनास्ती
त्यर्थंतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति १४ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जंतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु १५ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्नेनैवतत्सिद्ध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षते
त्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसंचारभेदेनत्रिविधः ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यंतेनिरोधक्लेशेननग्लायंते १६ तस्यज्ञानबाधितंचित्तंकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति १७ विभाजकाविक
ल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वादनाद्यंतम् १८ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्इदंआत्मतत्त्वंयथास्थितं
बुद्ध्वा १९ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः २० शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे २१ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् २२

भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः २३ बाधितत्वादत्यंतमसत्तैव २४ मानसंविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रातिभासः २५ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकं सर्वसत्तासामान्यमेव २६ यस्माद्धेतोःअभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिग्रसंतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच २७ अविद्याबाधात्तुर्यतद्बाधकवृत्तीनामपिबाधा तुर्यातीतम् २८ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानांमध्येपंचम्यादयएतास्तिस्रोभूमिकाःसमाधिभेदरूपाःजाग्रतिअपिशब्दात्स्वप्नस्थेपितत्त्वविदिपर्यायेणभवंतीत्याह ॥ सौषुप्तैकेति ॥ समाधानः समाधिकश्चसमाधिःएतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवंति २९ हेब्रह्मन्ब्रह्मभूतहेसाधोजाग्रतिसमंतान्निपुणंव्यवहरन्सदेहोपिउतवात्यक्तव्यवहारःसमाधिस्थोपिजीवन्मुक्तःसकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यं तुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयंचास्थितिःस्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभोभवतीतिनभोभवन्यस्तस्यैवास्तिनान्यस्येत्यर्थः ॥ अथवानभइत्यपिसंबोधनमेव ॥ इयंस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थः ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिरामंप्रतिसिद्धवत्कारोक्तिः ३० हेरामत्वंॐमितिमांडूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राप्रविलापनेनोदस्तभववासनमेकंतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचविद्यतइ

भावाभावदशादेशविशेषैर्विवतोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः २३ अत्यंतसमतैवांतश्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् २४ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता २५ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते २६ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् २७ सुषुप्तमौनमेवेदमनंतत्वात्प्रबोधवत् ॥ तुर्यमेवामलंविद्धितुर्यातीतमथापिच २८ सौषुप्तैकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिकः ॥ तुर्यातीतसमाधिर्वाजाग्रत्यपिभवंतितै २९ तुर्यस्थएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणंसमंतात् ॥ नित्यंसदेहउतवापिविदेहएवब्रह्मन्नभोभवतएवकिलास्तिसाधो ३० ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वंनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वंचविद्यतइतीहकिलांतराभंज्ञास्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०महामौनयत्नोपदेशोनामाऽष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतःशतत्वमायातंरुद्राणांमुनिनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे १ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ स्वप्नानांभिक्षुणादृष्टंशतंशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशतोज्ञातंततउक्तंनतन्मया २

तीहकिलयत्प्रसिद्धंतवआंतरोनाद्यंतरनुभूयमानःस्वप्रस्तदाभंबुद्धाज्ञोजीवन्मुक्तस्त्वंचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थः ३१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ गणानामपिरुद्रत्वंमुक्तानामैच्छिकीस्थितिः ॥ योगात्प्राणस्यविलयोमृत्वेस्तूद्भूतिरुच्यते १ प्राप्यतांब्रह्महंसेहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरिंजुश्चरुद्राणामुत्तमंशतामितिशतानामप्युत्तमरुद्रतामागुक्तावदुत्तरसर्गेचरुद्राज्ञयातेपुतेपुदेहेपुप्रारब्धशेषंभुक्तवतांतेषाम् तत्रभुक्त्वाचिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरंततः ॥ गणतामावसंतस्तेस्थास्यंतिसपरिच्छदाइत्युक्तंतत्ररुद्रेच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तीरितिसांदिह्यानोरामःपृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वंकुतआगतम् किंगणैःसहपरिगणनादुततद्व्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिगणनात् ॥ एवार्थेतुशब्दः ॥ येगणास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यर्थः १ तत्रप्रथमकल्पमेवावलंब्यवासिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देशतःप्राग्वर्णिततत्तज्जन्मादिप्रस्तावतस्त्वयाज्ञातमेवततस्तन्मयारुद्रशतसंख्यानेनामतोविशिष्यनोक्तं २

भिक्षुस्वप्नेयेजीवटाद्याकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम् ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवति ॥ ननुगणाइतिरुद्रस्यसेवकाःपार्षदाउच्यंतेतेकथंमुख्यरुद्राःस्युः स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासंभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रगत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नैवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेशतंस्वयंरुद्राअपिपूर्वंसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवंति तेषांकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थः ३ बोधयित्वातुतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनचेत्यादिनाभिक्षुस्वप्नकृतेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेन भिक्ष्वादीनांबोधनंयत्प्रागुक्तंतदन्यत्रादर्शनादसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ एकस्मादिति ४ अनीश्वरेष्वज्ञेष्वतददर्शनेपीश्वरेषुयुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगैश्वर्येणसद्भावाःसत्यसंकल्पाः ॥ रसोवैसःरसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रुतेः रसोभूमानंदस्तमासमंतारसांकल्पिकार्थसत्तालाभायत्वणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिबिंबसंवित्सार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्यातद्बलादित्यर्थः ५ सार्वात्म्यबलादपितेषांसर्वभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वात्मनइति ६ एवमैश्वर्येसतिहरिहरादयःकिमर्थमानुषयोन्याद्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनांस्वस्यकल्पयंतिशुभमेवकुतोनकल्पयंतीत्याशयेनरामःपृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेतच्छीलः ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसंपन्नोपिसन्किंकिमर्थमेवमास्तेइत्यर्थः

यआकाराश्चतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंस्मृतम् ॥ तदेतद्रुद्रशतंरुद्राअपिगणाविधौ ३ श्रीरामउवाच ॥ एकस्माद्भगवंश्चित्तात्कथंचित्तशतंकृतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणदीपाद्दीपशतंयथा ४ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ निरावरणसद्भावायद्यथाकल्पयंतिहि ॥ तत्तथानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ५ सर्वात्मनःसर्वगत्वाद्यद्यथायत्रभाव्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतत्तथाज्ञतयाधिया ६ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ श्मशाननिलयोब्रह्मन्कामुकश्चकिमीश्वरः ७ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ महेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोस्तीहसद्यज्ञस्यैवकल्पितः ८ अज्ञस्तुदितचित्तत्वात्क्रियानियमनंविना ॥ गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि ९ सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेषुननिमज्जंतिवस्तुषु ॥ यतेंद्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतयातथा १० काकतालीयवद्रूढांक्रियांकुर्वंतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैषांक्वचिदपिग्रहः ११ काकतालीयतोविष्णुरेवंकर्मोदितःपुरा ॥ एवंकर्मात्रिनयनएवंकर्मांबुजोद्भवः १२ नर्नियमस्तिनानिंद्यंनोपादेयंनहेयता ॥ नचात्मीयंनचपरंकर्मज्ञविषयंक्वचित् १३ अग्न्यादीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम् ॥ हरादीनांतथाकर्मद्विजातीनांचजातयः १४ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशतःपृथक् ॥ अनुभूतिफलाश्चर्याःकल्पिताःकल्पिताःस्वयम् १५

७ क्रियाःशास्त्रीयाएवमंगलरूपाएवसुखभोगफलाएवकार्याइतिननियमस्तेषांविधिकिंकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमंगलानामपिसर्वेषांतत्त्वदृशाअमंगलतमन्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्माभावेनदुःखसामग्र्यापितेषांदुःखभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ८ दितचित्तत्वात्रागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्यपरजातिग्रसनन्यायेनगच्छन्क्रियानियमनंविनापरंजन्मपरंपरानरकादिदुःखंप्रयाति ॥ हिइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ९ १० रूढामकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ ग्रहःआसंगः ११ एवंकर्मामानुष्यादिजन्मकर्मा १२ नहेयताकस्यचिदितिशेषः ॥ आत्मीयंस्ववर्णाश्रमोचितम् ॥ परंतदन्यत् ॥ ज्ञाःसिद्धास्तान्विषिणोतिबध्नातीतिविषयस्तथाविधनक्वचिदित्यर्थः १३ तर्हिकथंहरस्यप्रसिद्धहरचरित्रवेषक्रियानियमोहरेर्वातच्चरित्रवेषादिनियमोभवदादीनांचब्राह्मणोत्तमचर्यानियमः काकतालीयन्यायेतदघटनादित्याशंक्याह ॥ अग्न्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियमः ॥ मुख्येश्वरेच्छारूपानादिनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यर्थः १४ अज्ञानांतुचर्यानाम्न्यादिक्रियावन्नियताःसर्गादावभिव्यक्ताःकिंतुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशतःपृथक्पृथगैहिकपारलौकिकसुखदुःखानु

भूतिफलाःशास्त्रीयास्वाभाविक्यश्चरागादिवशात्स्वयंकल्पिताइतिवैषम्यमित्यर्थः १५ एवंप्रश्नंसमाधायप्रस्तुतेषुमौनेषुवक्तव्यशेषंदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाच्चतुर्विधमानो
त्परंतवनोक्तंतच्छृण्विति परेणान्वयः १६ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्तिःपरंश्रेयोमोक्षः १७ तत्प्राप्तौसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥ सम्यगिति ॥ संख्ययाविवे
कविचारप्रयुक्तराजयोगेन १८ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राग्वर्णितहठयोगेन १९ उपादेयंफलीभूततत्त्वसाक्षात्कारेणप्राप्तव्यम् ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहतः
अनेनैवदेहेन २० फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति २१ ननुविभिन्नरूपयोस्तयोःकुतएकंफलंतत्राह ॥ यत्रेति ॥ प्राणमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यंतिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासना
वागुरोक्रांतास्थितिरेवतत्परमंपदंततइत्यर्थः २२ एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टा
यास्तद्वासनापुंजात्मकं मनएवकारणंतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयोःकरणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः

विदेहमुक्तविषयंतुर्यमौनमतोमया ॥ नोक्तंतत्रपरंमौनंसदेहस्यरघूद्वह १६ खादप्यतितरामच्छमात्माकाशंचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्तिःपरंश्रेयःसाकथंप्राप्यते शृणु १७ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥ संख्ययैवावबुद्धायेतेस्मृताःसांख्ययोगिनः १८ प्राणाद्यनिलसंशांतौयुक्त्यायेपदमागताः ॥ अनामय मनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगिनः १९ उपादेयंतुसर्वेषांशांतंपदमकृत्रिमम् ॥ तत्केचित्संख्ययाप्राप्ताःकेचिद्योगेनदेहतः २० एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसप श्यति ॥ यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंपरंयोगैस्तदेवहि २१ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यंतंनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोक्रांतातद्विद्धिपरमंपदम् २२ वासनांचितमे वाद्वःकारणंतद्धिसंसृतेः ॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु २३ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति २४ म नोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते २५ मनोभवस्तुसंसारःक्कममाहंकसंततिः ॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कु तः २६ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः २७ श्रीरामउवाच ॥ यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्येसर्वजंतवः २८ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥ साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतिताच्छिवम् २९

२३ देहाहंतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलंमनस्तच्छांतौसर्वसंसृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति २४ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह ॥ मनइ
ति २५ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहंममतादिबंधमोक्षाताःसर्वाःकल्पनाबाध्यंतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्कुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः २६ इदानीमुत्तमाधममध्यमाधिकारिक्रमेणमो
क्षसाधनत्रयंसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति २७ तेषुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभावः २८ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमो
क्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्च्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायांवासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भावः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुका
दृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानांविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्प
नसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठंसाध्यंविद्धि २९

यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावामिदंशरीरकंत्यजंतितद ावासनाकामकर्मोपस्थापितंभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनिताद्दशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमं यांति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयि त्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्ववादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥ श्रुतौपेशस्कारीस्वर्णकारःपेशसःस्वर्णस्यमात्रांशकलान्युपादायेत्यर्थः ३० तर्हिताभू तमात्राबहिर्जीवांतरप्राणैःसहापिकुतोनश्लिष्यंतितत्राह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीववासनामात्रात्मकानितानिताद्दशवासनावन्मनोविशिष्टप्राणैरेवसंश्लिष्यंतिनेतरैरितिव्यत्रस्थितामित्यर्थः ३१ प्राणादेहांतरेतद्देहवासनासहिताएवोत्पद्यंते यतःपूर्वदेहमपिभाविदेहवासनासहिताएवमुंचंति ॥ देहांतरेचतदीयहार्दव्योम्नातदंतर्गतवायुभिश्चसंश्लेषंयांति ॥ यथाकुसुमगंधस्तिलेषुप्रतिविशंस्त त्रतैलेनसंश्लेषंयातीतियंत्रनिष्पीडनादिदुःखायभवतितद्वत् ३२ अतएवमरणमात्रेणनमनोनाशइतिनप्राणनाशोपीत्याह ॥ मनइति ॥ यथासांबुर्घटःअंभोधौमग्नोबाह्यजनैरद्दश्यमानोपिन

यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यांतिव्योमनिसंगमम् ३० वासनासात्मकान्येवविद्धितन्मात्रकाणिवै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भिःप्राणैः श्लिष्यंतिनेतरैः ३१ सवासनास्तूत्पद्यंतेप्राणामुंचंतिदेहकम् ॥ तद्व्योमवायुसंश्लेषंयांतिदुःखायगंधवत् ३२ मनःसांबुरिवांभोधौनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्काःसंभवंतिप्राणाश्सूर्यइवत्विषः ३३ नजहातिमनःप्राणान्विनाज्ञानेनकर्हिचित् ॥ तृणांतरेणैवविनातृणांगमिवतित्तिरिः ३४ ज्ञानादवासनीभावस्तुनाशं प्राप्नुयान्मनः ॥ प्राणात्स्पंदंचनादत्तेततःशांतिर्हिशिष्यते ३५ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्त्वंसमुदेत्यलम् ॥ ततोंगवासनानाशाद्वियोगःप्राणचेतसोः ३६ त तोनपश्यतिमनःप्रशांतंदेहतांपुनः ॥ स्वनाशेनपदंप्राप्तंवासनैवमनोविदुः ३७ चेतोहिवासनामात्रंतदभावेपरंपदम् ॥ तत्त्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारण म् ३८ इत्यस्याःसंसृतेरामपर्यंतःसंप्रवर्तते ॥ स्वयंविवेकमात्रेणरज्जुसर्पभ्रमाकृतेः ३९ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेतःपरिक्षयाः ॥ एकस्मिन्नवसंसिद्धेसंसिद्ध्यं तिपरस्परम् ४० तालवृंतस्यसंस्पंदेशांतेशांतोयथानिलः ॥ प्राणानिलपरिस्पंदेशांतेशांतंतथामनः ४१ प्राणःशरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुताम् ॥ यथा वासितमेवेदंसर्वंपश्यतितत्रवा ४२ यथाविदेहाःपश्यंतिप्राणाव्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारंसर्वंचानुभवंतिते ४३ शांतेवातपरिस्पंदेयथागंधःप्र शाम्यति ॥ तथाशांतेमनःस्पंदेशाम्यंतिप्राणवायवः ४४ अविनाभाविनीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलइवस्थिते ४५

शाम्यतिननश्यति ॥ मनःप्राणयोःसमनियतत्वंव्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनचदर्शयति ॥ नामनस्काइतिसार्धेन ३३ ३४ अतएवज्ञानाद्वासनाक्षयेउभयनाशइत्याह ॥ ज्ञानादिति ३५ कथंज्ञा नेनवासनानाशइतिचेत्तद्धेतुद्वैतबाधादित्याह ॥ ज्ञानादिति ३६ ३७ तदपिज्ञानंसवासनंसर्वंबाधित्वाआत्मतत्त्वमेवसंपद्यतेतच्चतत्त्वंविचारणंरलयोरभेदाद्विगतचालनमचलंज्ञानमेवशिष्यतइत्य नुभवनिष्ठाआहुः ३८ ३९ प्रस्तुतमुपादत्ते ॥ एकेति ॥ एकोर्थोऽद्वयंतत्त्वंतदभ्यसनंश्रवणाद्यावर्तनम् ४० ४१ सतिशरीरेप्राणोत्क्रमणेअस्त्वयंक्रमोयत्रशरीरस्यैवशापच्छेदादिनानाशस्तत्रकः क्रमस्तमाह ॥ प्राणइति ॥ व्योमवायुतांबाह्याकाशस्थवायुमिलनात्तद्भावम् ॥ तत्रबाह्याकाशे ४२ यथायाद्दशंकर्मोद्भावितवासनामयंसुरनरपश्वादिदेहकंपश्यतितथातदनुरूपमेवआ चारंव्यवहारमनुभवंति ४३ ४४ तिलतैलेसंक्रांतकुसुमामोदवन्मिश्रे ४५

रथसारथीइवअन्योन्यस्पंदनंविहरतःसंपादयतः ४६ आधाराधेयवत्अग्न्यौष्ण्यवत् ४७ शांतंबाधितद्वैतवासनम् ॥ प्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ४८ तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदात्मत्वमेवास्थिरंभवति ४९ अनुपलंभोऽज्ञानं उपलंभस्तद्बाधिकाब्रह्माकारावृत्तिस्तयोर्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्यःशिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थः ५० कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातत्राह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावंतदाकारवृत्तिधाराम् ॥ यावद्भावःसावृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारपुष्टासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ५१ भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयंदेहइवविलीयते ५२ धारणांतैःपंचभिरंगैर्मनसोबाह्याकारक्षयेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकतानतासंपत्त्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभावःसिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ५३ अश्रुतेअमतेचध्यानधारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यांद्वैतजातमविद्यैवसाचनास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासंभावनादोषनिरासपर्यंतंबुद्ध्वाततःपरंध्यानधा

मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः ॥ एतौविहरतोनित्यमन्योन्यंरथसारथी ४६ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ४७ एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः ॥ तल्लीनत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशाम्यति ४८ विचार्ययदनंतात्मतत्त्वंतन्मयतांनय ॥ मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरम् ४९ यदेवातितरांश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवापिस्थिरोभव ५० एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयेत् ॥ भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम् ५१ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयंभोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते ५२ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्भवतिक्षणात् ॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः ५३ अविद्येयंतुनास्तीतिबुद्ध्वायुक्तियुतंधिया ॥ ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तदभ्यासस्ततःपरम् ५४ चितेशांतेशाम्यतीयंसंसारमृगतृष्णिका ॥ जरामुपगतेमेघेमिहिकातन्मयीयथा ५५ चितमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतत्क्षयम् ॥ तद्रूपंरामचित्तात्मानाभावोहिपरंपदम् ५६ मुहूर्तमेवनिर्वाणंयदिचेतःपरेपदे ॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम् ५७ यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापिते ॥ क्षणंतत्सत्वतांयातंनभूयइहजायते ५८ चेतोविगलिताविद्यंसत्वशब्देनकथ्यते ॥ दग्धसंसारबीजंतत्ददात्यंतरंपुनः ५९ कश्चिद्विगलिताविद्यःसत्वस्थःशांतवासनः ॥ परंशून्योपमंसद्योज्योतिःपश्यतिशाम्यति ६० विगलितात्मपदंविगलन्मनःसुभगसत्वमितीहहिकथ्यते ॥ नपुनरेतिकलामलिनंपदंकनकताभिवताम्रमुपागतम् ६१ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०प्राणमनःसंयोगविचारणंनामैकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ६ ॥

रणादिनाज्ञानाभ्यासःकार्यइत्यर्थः ५४ मेघेजरामपक्षयंशरदिउपगतेसतिततोहेतोरागतातन्मयी ॥ ततआगतइत्यर्थेहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामित्यनुवर्तमानेमयट्चेतिमयट् ५५ ब्रह्माकारपरिणतेनतेनाचित्तेनैवतस्याचित्तस्यक्षयंकुरु तस्याचित्तक्षयस्य रूपंतुचित्ताधिष्ठानमात्मैवनशून्यता हियस्मात्तदभावःपरंपदंपरमपुरुषार्थोनभवतीत्यर्थः ५६ अप्यर्थेएवकारः ॥ निर्वाणंविश्रांतम् ॥ तत्तर्हितद्ब्रह्मैवपरिणतंविद्धिनत्वध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानंदास्वादमागतंसन्नव्युत्थानामिच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचोक्तंशिवधर्मोत्तरे ॥ ज्ञानामृतरसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ५७ इदमेवप्ररतुतयोःसांख्ययोगयोरेकफलमित्याह ॥ यदिति ५८ सत्वशब्दार्थंस्वयमेवाह ॥ चेतइति ॥ अंतरंब्रह्मभावविच्छेदम् ५९ तद्दर्शनोन्मुखजनाविरलाएवेत्याह ॥ कश्चिदिति ॥ अज्ञदृशाअसंभावनाच्छून्योपमं ज्ञदृशातुपरंज्योतिः ६० उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति ॥ विगलितेति ॥ हेसुभगउक्त

त्रिविधोपायाभ्यासैर्विगलितान्यत्पनोजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणानिभ्रांतितद्बीजदर्शनपदानियस्यतथाविधंस्वयंचाविद्याक्षयाद्विगलद्बाधितंदग्धपटवत्प्रतिभासमात्रशिष्टंमनइहजीवन्मुक्तयत्रस्था यांसत्त्वमितिकथ्यते ॥ तच्चवासनाबीजशक्तिदाहात्पुनारागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनंसंसारपदंनएति ॥ यथास्पर्शमणिसंगात्कनकतामुपागतंताम्रंपुनःकलंककलनामलिनंताम्रपदंनैतिव द्वादित्यर्थः ६१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मायाभ्रांत्यनवस्थानेचिदात्मपरिशुद्धये ॥ वेतालराजसंवादकथोदाहिय तेशुभा १ चित्तेशांतेशाम्यतीयंसंसारमृगतृष्णिकेत्युक्तंचित्तशांतौचविचारएवज्ञानोदयपर्यंतउपायइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतिअनेनोपायेनसंपन्नोयःकार्यकारणाविद्ययोरंतोनाशःसमोक्षइत्य भिधीयते १ उक्तार्थाऽसंभावनाहेतुप्रपंचेदार्ढ्यभ्रमंवारयाति ॥ मृगतृष्णेति २ असदेवमनागेवेत्युक्तार्थस्यसमर्थनायाख्यायिकामवतारयाति ॥ संसृतीति ३ गर्वाद्वधयोग्येष्वज्ञजने ष्वनादरात् ४ संक्षिप्योक्तंविस्तारयितुंपुनरादितआरभ्याह ॥ सइति ॥ रुज्जनस्यराज्ञआस्पदेदेशेकिरातराज्येकर्कटीवराजक्रतेनबहुवध्यजनबल्युपहारेणानित्यतृप्ततयानिर्विक्षेपसमाधि

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ जीवोजीवोभवत्याशुयातिचित्तमचित्तताम् ॥ विचारादित्यविद्यांतोमोक्षइत्यभिधीयते १ मृगतृष्णाजलमिवमनोहंतादिदृश्यते ॥ अ सदेवमनागेवताद्विचारात्प्रलीयते २ संसृतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान् ॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसंगात्स्मृतिमागतान् ३ अस्तिविंध्यमहाटव्यांवेता लोविपुलाकृतिः ॥ सकिंचिन्मंडलंगर्वादाजगामजिघांसया ४ सवेतालोवसत्पूर्वंकस्मिंश्चित्सज्जनास्पदे ॥ बहुबल्युपहारेणनित्यतृप्ततयासुखी ५ निर्निमित्तं निरागस्कंपूरेप्यभ्यागतंनसः ॥ क्षाधितोपिनरंहंतिसंतोहिन्यायदर्शकाः ६ सकालेनाटवीगेहोजगामनगरांतरम् ॥ न्याययुक्त्याजनंभोक्तुंक्षुधासमभिचोदितः ७ तत्रप्रापसभूपालंरात्रिचर्याविनिर्गतम् ॥ तमाहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचरः ८ वेतालउवाच ॥ राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना ॥ क्वगच्छसिविन ष्टोसिभवभोजनमद्यमे ९ ॥ राजोवाच ॥ हेरात्रिचरनिन्र्याय्यंमांचेदत्सिबलादिह ॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः १० ॥ वेतालउवाच ॥ नत्वामऽय हमन्याय्यंन्यायोयंहिमयोच्यते ॥ राजासिसकलाशाश्चपूरणीयास्त्वयार्थिनाम् ११ ममैतामर्थितांराजन्संभवार्थांप्रपूरय ॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंसम्यगा ख्यातुमर्हसि १२ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवःकृशाः ॥ कस्मिन्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः १३ स्वप्नात्स्वप्नांतरंगच्छञ्छतशोथसहस्रशः ॥ त्यजन्नत्य जतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम् १४ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवंपुनःपुनः ॥ अंतरंतस्तथांतश्चतथाकोणुःसएवहि १५

सुखी ५ ६ कालेनतत्रवध्यजनालाभकालेन ॥ अटवीगेहंयस्य ७ रात्रिचर्यानिशिनगरेदुष्टजनपरिज्ञानायचोरादिवधायचसंचारस्तदर्थंविनिर्गतम् ८ ९ निन्र्याय्यंन्यायापेत क्रमेणात्सिचेत् १० सकलाःआशास्यंतइत्याशाअभिलषितार्थाः ॥ किलेतिधर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ११ अज्ञश्चेदपराधसहस्रंसुलभंसुज्ञश्चेन्नापराध्यत्येव ॥ सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीय इतिपरीक्षणायप्रश्नपरिपूरणमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति ॥ संभवार्थामबाधितार्थाम् ॥ अनेनासंभावितार्थप्रश्नच्छलेनपरवधप्रवृत्तिःस्वस्यनास्तीतिदर्शितम् १२ सर्वेषांप्रश्नानामापाततोर्थः स्पष्टः ॥ तात्पर्यतस्तूत्तरसर्गेस्फुटीकरिष्यते १३ उत्तरोत्तरस्वप्नेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्नपितत्प्रकाशकंस्वच्छंसत्यात्मस्वरूपंनत्यजति १४ यथारंभायाःकदल्याःस्तंभःअंतरंतस्तथातदंत श्चपत्रमात्रंवल्कलमात्रम् ॥ दृष्टांतेतत्सदृशवल्कलांतरंदार्ष्टांतिकेतएवेतिविशेषइतिभावः १५

भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यंते ॥ अतिमहत्वेनप्रसिद्धायेब्रह्मांडाकाशादयोपियस्याणोरपेक्षयापरमाअणवःअत्यंतक्षुद्राः १६ परमाणोःसूक्ष्मस्यैवसतोमहतोगिरेः ॥ निबिडंवनतरंयत्
सत्तैकांतरूपंतदेवमज्जासारोयस्याः १७ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दुष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविधः अतएवापरिच्छिन्नमात्मानंपरिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् ततस्मादकथना
पराधादेवभवंतंफलमिवनिगीर्यप्रसभंबलात्तवमंडलंमंडलस्थजनान्ग्रसेयम् ॥ ग्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्छांदसः ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्ततितमः
सर्गः ॥ ७० ॥ आद्यप्रश्नसमाधानंविस्तरेणात्रवर्ण्यते ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडफलवृक्षादिकल्पनैः ॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्मांडानांत्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्टघात्वयोक्तंवक्ष्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भत्र
ह्मांडानामपितत्रत्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेनविहस्यदंतानामंशुभिःप्रभाभिर्धवलान्यंबराणिवस्त्राण्याकाशंचयस्यतथाविधःसन् १ तत्रादौकस्यसूर्यरश्मीनांब्रह्मांडास्त्रसरेणवइतिप्रथमप्रश्नस्योत्त

ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः ॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः १६ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेः ॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपमज्जाजग
त्रयी १७ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्तदिहनिगीर्यभवंतमात्मघातिन् ॥ फलमिवतवमंडलंग्रसेहंप्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः १८ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपा
येषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेतालप्रश्नोनामसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ६ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तवतिवेतालेतत्प्रश्नान्विहस्यसः ॥ उवाचवच
नंराजादंतांशुधवलांबरः ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ आस्तेकदाचिच्चेदंहिब्रह्मांडमजरंफलम् ॥ उत्तरोत्तरंदशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम् २ तादृशानांसहस्राणिफला
नियत्रसंतिहि ॥ अत्युच्चैस्तादृशीशाखाविपुलाचलपल्लवा ३ तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसंत्यथ ॥ तादृशोस्तिमहावृक्षोदुर्लक्ष्योविपुलाकृतिः ४ तादृशा
नांसहस्राणियत्रसंतिमहीरुहाम् ॥ तादृशंवनमत्युच्चैरनंततरुगुल्मकम् ५ तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्रसंत्यथ ॥ तादृगस्तिबृहच्छृंगमत्युच्चैर्भरिताकृति ६ तादृ
शानांसहस्राणिशृंगाणांयत्रसंत्यथ ॥ तादृशोस्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलकोटरः ७ तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसंत्यथ ॥ तादृगस्तिबृहद्द्वीपंमहाहृदनदीयुत
म् ८ तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसंत्यथ ॥ तादृगस्तिमहीपीठंविचित्ररचनान्वितम् ९ तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसंत्यथ ॥ तादृगस्तिमहास्फारंमहाभु
वनडंबरम् १० तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसंत्यथ ॥ तादृगस्तिमहच्चांडंचंडमंबरपीठवत् ११ तादृशानांसहस्राणियत्रांडानिकरंडकाः ॥ तादृशोस्तिगत
स्पंदोविपुलाब्धिश्चसागरः १२ तादृक्सागरलक्षाणितरंगोयत्रपेलवः ॥ तादृशःस्वविलासात्मानिर्भलोस्तिमहार्णवः १३

रंदत्तुमभिज्ञतमत्वाभिमानंवेतालस्यतिरस्कुर्वन्कंचित्कल्पनाचमत्कारंराजादर्शयति ॥ आस्तेइत्यादिना ॥ इदंत्वयामयाचाश्रितंब्रह्मांडमज्ञदृष्ट्याअजरमुत्तरोत्तरंदशगुणाभिर्भूतत्वग्भिर्भूज
लाद्यावरणैःपरिवेष्टितम् २ इदंब्रह्मांडं १ ईदृशब्रह्मांडसहस्रगर्भाणिपंचीकृतमहाभूतानि २ तद्गर्भागंधतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरंतद्गर्भाणिरसादितन्मात्राणि ७ तद्गर्भंहैरण्यगर्भमनः ८ अतीता
नागतानंततद्गर्भाभूतमात्राराशयः ९ तद्गर्भाःकल्पकालाः १० तद्गर्भाउत्तरोत्तरस्यदिनभूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायुःकालास्तदात्मानस्तएव १३ अनंतकोटीनांतेषांसत्तास्फूर्तिव्यवहारप्रवर्तकंमा
याशबलंब्रह्म १४ इत्येतांश्चतुर्दशपदार्थानिहक्रमात्फलशाखादिचतुर्दशकल्पनाभिर्निदर्शयति ॥ तादृशानामित्यादिना ॥ चलानिपल्लवानीवभुवनानियस्याम् ३ ४ ५ शृंगपदेनात्रतत्प्रधा
नोगिरिरेवोच्यते ॥ विपुलतमत्वात्सर्वतोभरिताकृति ६ ७ महाहृदनदीवदाविर्भूतानाविर्भूतप्रवहणप्राणादिवायुचेष्टाभिर्युतम् ॥ विचित्राभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम् ९ १० ११ १२ १३

पुमानविष्णुः १४ परःपुमानरुद्रः १५ तनूरुहाःकेशलोमानितज्जालवत् ॥ तथाश्रुतिः ॥ "तथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीहविश्वम्" इति १६ प्रत्यग्दृष्टेरन्यासुपराग्दृ
ष्टिषुयाएतारुद्रादिब्रह्मांडांताःशतमसंख्याःकलनाःप्रतिभासास्ताएताःसर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः १७ मयाचिदात्माइतिएवंप्रभावःसूर्यइतित्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्तएततस
र्वजगदसौतपतिप्रकाशयति १८ भुवनाभोगाब्रह्मांडाः १९ भांतिस्फूर्तिंलभंते ॥ भवंतिसत्तांचलभंते २० रेवेतालवर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणेःसूर्यस्यपारमार्थिकतत्त्व
भूतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानंशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिरवात्मतयाप्रथमानेअनधिकारिजंतुमात्रेतुअविकासभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवच्चिज्जन्म
नोजीवजगतोर्भवनस्यपृथक्सत्तायाःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंभ्रमतानांचावलेखाःउल्लेखाःसंति ॥ परमार्थदृशातुमनागपिनसंति अतस्त्वंशांतप्रश्नाडंबरमास्वेत्यर्थः २१ इतिश्रीवासिष्ठ
म०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ छ ॥ इहावशिष्टप्रश्नानांपंचानामुत्तरंक्रमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञासम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥ एवंप्रथमंप्रश्नंसमाधायकस्मिन्नस्फु

तादृगब्धिसहस्राणियस्योदरजलान्यथ ॥ तादृशोस्तिपुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भारिताकृतिः १४ तादृशानांनृणांलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता ॥ प्रधानंसर्वसत्तानांतादृशो
स्तिपरःपुमान् १५ तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम् ॥ स्फुरंतिमंडलेयस्यस्वतनूरुहजालवत् १६ तादृशोस्तिमहादित्यःशतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताः
कलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः १७ अस्यादित्यस्यदीप्तीनांब्रह्मांडास्त्रसरेणवः ॥ मयाचित्सूर्यइत्युक्तःसर्वमेततपत्यसौ १८ विज्ञानात्मैवपरमोभास्करोभावि
ताशयः ॥ इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः १९ विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ इमाजगदहर्लक्ष्म्यःक्वचिल्लक्ष्म्योरवेरिव २० विज्ञानमात्रकचिता
त्मनिजंतुजातेत्रैलोक्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोभवनसंभ्रमतावलेखाःसंतीहनेहमनागपिशांतमास्व २१ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण
प्रकरणेपू०वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनंनामैकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कालसत्तानभःसत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचस
र्वमित्यादिपावनम् १ परमात्ममहावायोरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमांगइवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः २ जगदाख्येमहास्वप्नेस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजत् ॥ रूपं
त्यजतिनोशांतंब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ३

रंतिपवनेमहागगनेणवइतिद्वितीयप्रश्नंराजासमाधत्ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्रगगनपदेनप्र
सिद्धगगनस्यैवग्रहणंविवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्ब्रह्मण्यामहाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाशउतस्पंदशक्तिप्रधानः सूत्रात्माकाशःउततत्तोनिष्कृष्टःशुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाशःअन्यो
वास्तुसर्वेष्वपिकल्पेषुतत्तत्सत्ताएवसूक्ष्मतमत्वात्तेषांरेणवस्त्वयोक्ताइत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदःक्रियाशक्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ताचेत्यादि
सर्वसूक्ष्मत्वात्पावनंनिर्दोषंरजःपरमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारचंचलंस्फुरतीतिपरेणान्वयः १ ननुपरमात्मनएवसर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीत्याधाराधेयभावेनव्यप
देशःकथंतत्राह ॥ कुसुमांगइति ॥ यथाकुसुममेवस्वांगेआमोदाख्यंभेदंस्वतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतयास्थितंतद्वत्परमार्थसत्तैवकालादिसत्ताभेदात्मतास्वात्मनिपरिक
ल्प्यस्थितेत्यर्थः २ स्वप्नात्स्वप्नांतरंगच्छन्नित्यादितृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जगदाख्येइति शांतंप्रशांतं तत्त्वप्रदीपमसंगज्योतीरूपम् ॥ अतएवतथाबोधमात्राद्ब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ३

रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमितिचतुर्थप्रश्नंसमाधत्ते ॥ रंभास्तंभइति ॥ अंतःअंतःब्रह्मणिविवर्तिविवर्त्तनशीलं अपिशब्दादवांतरकारणेषुपरिणामशीलंच अतःसोणुस्ततोप्यंतरंतरित्यर्थः ४ वि
वर्त्तजगद्ग्रहणादिनिमित्तादेवतत्त्वब्रह्मात्मादिशब्दगोचरतानतुवस्तुतःसर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ॥ ब्रह्मेति ५ अतएवपटसत्तातंतुसत्तायांपर्यवस्यतितंतुसत्ताकार्पाससत्तायांसाचतत्फलसत्तायांसा
गुल्मसत्तायांसाबीजमृज्जलादिसत्तायामित्यादिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातत्तदनुभवनिर्मितानाकारान्विहायरंभास्तंभवदेवतत्तदनुभवरूपेचिन्मात्रेपर्यवस्यतीत्यतस्तदेवामलंजगदाकारेण
ततंविस्तृतमित्यर्थः ६ तत्राणुपदप्रवृत्तौनिमित्तमाह ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ एवंसौक्ष्म्येपिनपूर्णताहानिरितिब्रह्मांडादयोपितदृष्ट्या अतिपरिच्छिन्नत्वात्परमाणुप्रायाइतिब्रह्मांडाकाशभूतौघे
त्यादिपंचमप्रश्नोपिदत्तोत्तरःसंवृत्तइत्याशयेनाह ॥ अनंतत्वादिति ॥ मेर्वादिपदेनप्रश्नोक्तामेर्वताःपंचतयुक्रमेणगृह्यंतेतेषांमूलतामाधारताम् ७ जगदादिब्रह्मांडादिपंचकंप्रतीतत्वादणुतरतत्तदा
कारवृत्तपरिच्छिन्नाचित्कणपरिच्छेद्यत्वादरूपवन्निःस्वरूपंस्वाप्नब्रह्मांडादिवत् ॥ तदपिसूक्ष्मतमनाडीच्छिद्रेषुभासमानंपरमाणुवदेवेति ८ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेरितिषष्ठप्रश्नंसमाध

रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवांतरांतरम् ॥ अंतरंतस्तथेदंहिविश्वंब्रह्मविवर्त्यपि ४ सद्ब्रह्मात्मादिभिःशब्दैर्यदेताभिर्विगीयते ॥ शून्यमव्यपदेशंतेनतत्किंचिन्नकिं
चन ५ यायाविभाव्यतेसत्तासासानुभवनिर्मितान् ॥ रंभास्तंभवदेतावच्चिन्मात्रममलंततम् ६ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापरोणुकः ॥ अनंतत्वादसा
वेवप्राप्तोमेर्वादिमूलताम् ७ अणोरप्यत्यनंतस्यपुंसोस्यजगदाद्यपि ॥ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादरूपवत् ८ परोणुरेषोऽलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरिः ॥
सर्वावयवरूपोपिनिरस्तावयवःपुमान् ९ अस्यैवज्ञप्तिमात्रस्यमज्जामात्रंजगत्त्रयी ॥ विज्ञानमात्रमध्यंहिसाधोविद्धिजगत्त्रयम् १० विज्ञानमात्रकलनाकलितं
जगंतिशांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् ॥ वेतालबालकपदंतदलंघनीयमेवंस्वयंसमनुभावयशांतमास्व ११ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वे
तालप्रश्नभेदोनामद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ७ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोचितयाधि
या १ उपशांतमनाभूत्वासत्वैकांतमनिंदितम् ॥ बभूवाविचलध्यानीविस्मृत्यविषमांक्षुधम् २ एतद्रामभयोक्तंतेवेतालप्रश्नजालकम् ॥ एवंक्रमेणचिदणो
तेनेदंसंस्थितंजगत् ३ चिदणोःकोशगंविश्वंविचारेणविलीयते ॥ कायोवेतालकस्यैवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ४

त्ते ॥ परोणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्चक्षुरादिकरणैरग्राह्यत्वात् ॥ एषपरोणुःपूरकत्वात्सर्वतोव्याप्तेमहागिरिः ॥ अध्यारोपदशासर्वमूर्तामूर्तंअवयवरूपंयस्यतथा ॥ नेतिनेत्यपवादेननिरस्तावयवः
९ तत्राशिलांतानिबिडैकांतरूपमज्जाजगत्त्रयीत्यंशंप्रकटयति ॥ अस्येति ॥ हियस्माज्जगत्त्रयंद्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेइत्यादिश्रुतिषुहार्दाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमध्यमांतरंमज्जावत्प्रसि
द्धमितिविद्धीत्यर्थः १० सर्वप्रश्नानांनिरासेनप्रौढ्यावेतालंपरिभवन्निवोक्तार्थसंक्षेपेणोपसंहरति ॥ विज्ञानेति ॥ हेवेतालबालकजगंतिविज्ञानमात्रस्यकलनानांस्वकौशलानांकलितंप्रकटनंतच्चा
त्मविज्ञानरूपंभवादृशैर्वेतालचाटभटैरलंघनीयमनास्कंदनीयमेवअतोमदुक्तयास्वमेवंस्वभावमात्मानमनुभावयस्वानुभवमारोहयशांतदर्पमास्वेत्यर्थः ११ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०
पू०द्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ७ ॥ उपदिश्यात्रवेतालप्रश्ननिर्णयसंस्थितिम् ॥ भगीरथस्यवृत्तांतस्तत्रान्योप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्राजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितात्म
तयातत्त्वज्ञतयानिमित्तेन ॥ वेतालपक्षेवासवैयोज्यम् १ अविचलध्यानीसमाधिस्थइतियावत् २ एवंक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ३ बालभ्रांतिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीयते ४

चित्तंसर्वतउपसंहृत्यस्वोभावःपरमात्मातदापतितंतत्प्रातिष्ठितंकुर्वन् ५ हेमुनेमननशीलरामएकस्मिन्नवस्तुनिशमःसर्ववृत्तिलयस्तेनशांतात्मोपरतचित्तःअतएवसर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्श
नः ६ असंमूढांतंपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवंस्थितस्यमेकथंदेहयात्रासिद्धिरतत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येषांकष्टसाध्यमपिकार्यंयस्यानायासेनैवसिध्यति ७ यथासगरांशुमद्दिलीपादिदुर्लभत
रोपिसागराणांसगरपुत्राणांतत्खातसमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिमायोगंगावतारः शांतितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभगीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगीरथस्यात्रगुणाश्चिताचाथाविचारजा ॥ त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमत्कृ
त्या १ समुद्रयुक्तायाभुवोराजास्वीयकोसलमंडल्यास्तुतिलकोपमः २ तस्यदानशौंडतांवर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथाद्याच्ञासंकल्पानंतरमेवसमीपगमन
वाक्प्रयोगादिश्रमंविनैवयथाभिलषितमर्थंप्राप्ताःप्राप्तवंतः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरिक्तः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवनत्वस्य धन०पयदुःखान्म्लानिरितिद्योत्यते ३

संहृत्यसर्वतश्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना ॥ स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिष्ठशांतधीः ५ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशांतात्मासर्वत्रसम
दर्शनः ६ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्राप्तानुवर्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति ७ संपूर्णशांतमनसःपरितृप्तवृत्तेर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठ
तोंतः ॥ सिद्ध्यंतिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागरखातवस्तु ८ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०वेतालाख्यानंनामत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥
श्रीरामउवाच ॥ यथाचित्तचमत्कृत्याराज्ञोगंगावतारणम् ॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो १ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ असीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मि
कः ॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः २ संकल्पानंतरंप्राप्तायथाभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव ३ साधूनांयोऽव्यवस्थार्थंधनान्य
विरतंददौ ॥ तृणमात्रमुपादत्तेक्वचिच्चिंतामणिर्यथा ४ वज्रसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियोभिनत् ॥ अधोमणिरयोयंत्रंसर्वदुर्जनचेष्टितम् ५ अधूमवह्निर्देहश्रीः
श्रांतोपिदैन्यमप्यलम् ॥ तमोहरन्नृणांनैशंद्युमणिर्वेश्मनामिव ६ किरन्नग्निकणासारमभितःस्वप्रतापजम् ॥ मध्याह्नसूर्यकांताग्निरिवज्वलतियोरिषु ७ मृदु
शीतलसंस्पर्शोयस्समाह्लादयन्मनः ॥ सुज्ञानांद्रवतिस्निग्धस्येंदोरिंदुमणिर्यथा ८ अपात्रेषुदानंवारयति ॥ साधूनामिति ॥ एवंव्ययशीलस्यकथंधनप्रा

प्तिस्तत्राह ॥ तृणमात्रमिति ॥ क्वचित्आयस्थानेस्वधर्मतःप्राप्तंतृणमात्रमप्युपादत्ते ॥ पौनरुक्त्यातृणोपादानाप्रसिद्धेश्चचिंतामणिपदेनकामधेनुर्लक्ष्यते ४ यथावज्रवेधनमणिःअधःअधोमा
गेअयसायंत्र्यतेबध्यतेइत्ययोयंत्रंवज्रसारंदृढतरंवज्रांतरंपरिभ्रमंत्यास्वकांत्याउज्ज्वलंतीप्रकाशमानायंत्रचक्रनेमिर्यस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथाभित्त्वास्वप्रोतंतंगुणयोग्यंकरोतितथायोभगीर
थोबलवत्तरमपिसर्वदुर्जनंतच्चेष्टितंचतद्देशास्कंदनेनस्वप्रतापेनोज्ज्वलंतिरथनेम्यंकितानिचमंडलानियस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथाशस्त्रास्त्रप्रोतंनिगृह्यअधःपाददेशेनिगडाद्ययोभिर्यंत्र्यतेइत्ययो
यंत्रंकृत्वाअभिनत्भित्त्वेवगुणपूर्णंचकारेत्यर्थः ॥ वज्रसारमपीतिपाठेपिरूपकेणायमेवतात्पर्यार्थः ५ दिवानिशंप्रजापालनायसर्वतःपरिभ्रमणात्स्वयंश्रांतोपिनृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुंतमोगे
हांधकारंदैन्यंदारिद्र्यमप्यहरत् ॥ यथाद्युमणिर्वेश्मनांनैशंतमोऽव्यवहारदैन्यंचहरतितद्वत् ॥ विशेषणेउभयत्रयोज्ये ६ स्वस्यप्रतापःपराक्रमःअतितप्तताच तस्माज्जातमग्निकणानामासारंधारां
किरन्नसन्नयोऽरिषुमध्याह्नकालेउद्भूतःसूर्यकांतशिलाग्निरिवज्वलति ॥ अग्निपक्षेअराःअग्राण्येषांसंतीतिअरिणस्तृणादयस्तेषु ७ सुज्ञाब्रह्मतत्त्वविदस्तेषांसन्निधौ ॥ इंदुमणिश्चंद्रकांतः ८

येनगंगावाहस्यगंगाप्रवाहलक्षणस्यजगद्यज्ञोपवीतस्यतृतीयोगुणस्तंतुःअस्यांपृथिव्यांगंगावतारणेनपूरितः ९ सर्वदिगंतवर्त्तिनामर्थिनांमहान्सार्थःसंघोधनेनेव १० भूतद्रोहित्वाद्ब्रह्मदंडनिर्दग्धत्वाच्चपातालवासिनःअधोगतिंप्राप्ताबांधवाःसगरपुत्रायेनगंगालक्षणयासोपानपद्धत्याब्रह्मणोलोकंयोजिताआरोपिताः ११ अशून्याध्यवसायिनःअविच्छिन्नदृढनिश्चयात्स्वमनसःसकाशात् १२ अपिशब्दात्तद्वेतिगम्यते १३ यौवनेविचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभइतिद्योतनायमराविवेति १४ इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणइमांजगद्यात्रांचिंतयामास ॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ नित्यमित्यादिना १५ श्यामारात्रिः ॥ बहुशोभुक्तंविरसंचफलंयस्यतत्तथाविधमेवसर्वेषांकुर्वतांकर्मलक्ष्यतेनत्वपूर्वंपरमपुरुषार्थफलंचेत्यर्थः १६ तत्तत्प्राप्तिसाधनंकृतंकर्मविषूचिकेवाशुद्धिदुःखफलमेवेत्यर्थः १७ १८ अथउक्तचिंतानंतरंसंसृतेःसकाशादेकांतमत्यंतंभीतःसन् १९ भ्रमतांजीवानांरागद्वेषादिसंसारवृत्तिषुतत्फलभूतास्वेतासुस्वर्गनरकमानुष्याद्यरण्यानीषुच २० २१ साधनचतुष्टयश्रवणमननाद्युपायैश्चिराभ्यस्तंयत्साम्यविनेपवैषम्यशून्यःसमाधिस्तदात्मनाअनादिसिद्धब्रह्माकारेणचउत्थेनाविर्भूतेनज्ञेयस्यप्रत्यक्तत्त्वस्यावबोधेनसर्वदुःखानिक्षीयंतेइतिपरेणान्वयः २२ २३ उदयंचनैति २४ एवमुपदिष्टोभगीरथोविवेकेनस्वयमेवात्मतत्त्वमंतःपर्यालोच्यापाततोनिश्चित्यतत्रविक्षेपबाहुल्याच्चित्तस्यप्रतिष्ठामलभमानःस्वावगतंगुरवेनिवेदयंस्तत्स्फुटीभावेविक्षेपोपशमेचोपायंपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेनअसत्त्वोपपादकोऽज्ञानांशोमेनष्टइतिसूचितम् ॥ देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यविद्यांतमितरत्किंचिदात्मानेत्यपित्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्याचवेद्मि २५ तत्राभानापादकोऽज्ञानांशइतरावभासहेतुर्विक्षेपांशश्चस्वस्यननष्टइतिदर्शयति ॥ किमिति ॥ अत्रअनयोःसदसद्विवेकबोधयोर्मध्येइतराआद्यासदात्मबोधरूपाप्रतिपत्तिःस्फुटतांकरतलामलकवत्स्पष्टतांनैतितत्रकिंकारणम्

जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिनः ॥ गंगावाहस्ययेनास्यांतृतीयःपूरितोगुणः ९ अगस्त्यशोषितांभोधिर्गंगापूरेणपूरितः ॥ येनदुष्पूरभूतोपिमहासार्थोर्थिनामिव १० गंगासोपानपद्धत्यायेनपातालवासिनः ॥ योजिताब्रह्मणोलोकेबांधवालोकबंधुना ११ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंतपसाराधयंश्चयः ॥ भूयोभूयोययौखेदमशून्याध्यवसायिनः १२ यौवनेवर्त्तमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपर्याकुलामिमाम् १३ सुविरागचमत्कारविचारकणिकोद्भूत ॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्वल्लीमराविव १४ एकांतेचिंतयामाससमहीपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजसमाकुलम् १५ पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः ॥ तदेवभुक्तविरसंलक्ष्यतेकर्मकुर्वताम् १६ येनप्राप्तेनलोकेस्मिन्नप्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतंसुकृतंमन्येशेषंकर्मविषूचिका १७ पुनःपुनःपर्युषितंकर्म्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तुकःकुर्यात्किलबालवत् १८ अथैकदोद्विग्नमनाःकदाचित्त्रितलंगुरुम् ॥ एकांतंसंसृतेर्भीतःसमपृच्छद्भगीरथः १९ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ अंतःशून्यासुसुचिरंभ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यानीषुचैतासुभृशंखिन्नावयंविभो २० जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ २१ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना २२ क्षीयंतेसर्वदुःखानित्रुट्यंतिग्रंथयोभितः ॥ संशयाःसमतांयांतिसर्वकर्माणिचानघ २३ ज्ञेयंविदुरथात्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तेमतिनचोदयम् ॥ २४ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रंनिर्गुणंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनेतरत्किंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर २५ किंतत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनेतरा ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंभगवन्कथम् २६

अहंसर्वविक्षेपशांत्याएतावन्मात्रसंवित्तिश्चकथंकेनोपायेनस्यामित्यर्थः २६ तत्रभगीरथस्यराज्याद्यभिमानादेवतत्तद्विषयेषुचित्तधावनाद्विक्षेपस्तत्प्राबल्यादेवनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरितिनिश्चित्यत्रितलस्तत्परित्याजनायप्रथमंगीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानममानित्वादितेनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिभगवद्दर्शितेज्ञेयेनिष्ठत्वंस्थैर्यंप्र ॥ सर्ववपुःपूर्णस्वभावः ॥ नजायतेपूर्णस्वभावान्नप्रच्यवतइत्यर्थः २७ अमानित्वादिषुकानिचिदेवयुक्त्यानुवादव्याख्याभ्यांप्रपंचयति ॥ असक्तिरित्यादिना २८ "मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी"इत्यस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति ॥ आत्मनइति ॥ निष्कृष्टात्मचिंतनमेवात्रभगवद्भक्तिर्नगुणचारित्रश्रवणकीर्त्तनादिर्भगवदभिप्रेतेत्यर्थः २९ ३० अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासः तत्वज्ञानेनार्थस्यपरमात्मतत्वस्यदर्शनंस्फुटाभिव्यक्तिर्यात्वयापृष्टासासर्वसाधनफलीभूता सर्वेषामेवसाधनानामनहंकारलक्षणंसाधनंमूलं अहंकारेसतिअमानित्वादेर्दुःसंपादत्वादित्याशयेनाह ॥ अहंभावेति ३१ तर्हितत्परित्यागोपायमेवमेवदेतिपृच्छति ॥ शरीरइति ३२ विकसितामकामोपहतत्वेनस्फुटीभूतांसत्तांशुद्धात्माकारतांगत्वास्थितस्येतिशेषः ३३

त्रितलउवाच ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेतिचेतोह्यदंबरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते २७ असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु २८ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि २९ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंतदतोन्यथा ३० रागद्वेषक्षयाकारंसंसारव्याधिभेषजम् ॥ अहंभावोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते ॥ ३१ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ शरीरेस्मिंश्चिराम्रूढोगिरौतरुरिवस्वके ॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यतेकथम् ३२ ॥ त्रितलउवाच ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभावनाम् ॥ गत्वाविकासितांसत्तामहंकारोविलीयते ३३ यंत्रणापंजरंयावद्भग्नंलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंकृतिः ३४ सर्वमेताद्धियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चलः ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमंपदम् ३५ शांताशेषविशेषणोविगतभीःसंत्यक्तसर्वैषणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम् ॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलंयदिभवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ३६ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०भगीरथोपदेशोनामचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अथतस्यगुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्यभगीरथः ॥ मनस्याहितकर्तव्यःस्वव्यापारपरोभवत् १

त्यक्तराज्यंमांजनानबहुमन्यंते शत्रवश्चोपहसिष्यंति सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोहंकथंभिक्षामटिष्यामि कथंकदन्नपानादिनाजीविष्यामीत्यादिचिंताप्रयुक्तलज्जाभिमानादिनाकृतंयत्पूर्वत्रदेवानियंत्रणालक्षणंपंजरंयावदकिंचनत्वशेषेणसर्वत्यागेननभग्नंतावदहंकृतिःस्फुटाअत्यंतविकसितानृत्यतीत्यर्थः ३४ तत्तर्हि ३५ सर्वत्त्यागमेवावश्यकर्त्तव्यतयाप्रपंचयति ॥ शांतेति ॥ शांतान्यनंतानिछत्रचामरादीनिराजविशेषणानियस्यतथाविधःसन्नमत्यंतमकिंचनःसन्समग्रांश्रियमरिषुत्यक्त्वाअस्तदेहाभिमानस्तेष्वरिष्वेवभिक्षामटन्सन्मांगुरुमपिअलंपूर्णःसन्प्रष्टव्यार्थपरिशेषाभावादुज्झितवान्नतुशुश्रूषणेन "यावदायुस्त्रयोवंद्यावेदांतोगुरुरीश्वरः"इत्यादिशास्त्राप्रामाण्यप्रसंगादीदृशलक्षणसंपन्नोयदिभवसितर्हिसर्वमुमुक्षुगणैरुच्चैर्भूतस्त्वमुच्चैःसर्वोत्कृष्टंब्रह्मैवासिनतेसंसारसंभावनापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०चतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ मखव्याजेनसर्वस्वत्यागोराज्ञोत्रवर्ण्यते ॥ भैक्षचर्याकविच्छेदेत्रितलेनसमंस्थितिः ॥ १ ॥ मनसिआहितांनिश्चितंवक्ष्यमाणंकर्तव्यंयेनतथाविधःसन् १

अग्निष्टोमग्रहणंविश्वजित्पर्यंतानांसोमसंस्थानामुपलक्षणम् २ अगुणिश्श्रुताध्ययनादिविकलमपिअविचारयन् तद्विचारेविलंबापत्तेः ३ असवःप्राणास्तन्मात्रावशेषः ४ सीमांतिने सीमांतेसन्निहिताय ५ अधोवासःकौपीनाच्छादनंतदवशेषः ६ यत्रस्वयंदृष्टोपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते ॥ यत्रचजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायतेनश्रूयतेतत्रतादृशेषु ७ इतिअनयारीत्यावर्त्तमानः ८ द्वीपानिनद्यंतरितानिमंडलानि ॥ अवशःसन्दर्शनाधीनाचित्तः ९ प्रवाहपतितान्क्रमप्राप्तान्नानागारान् ॥ छांदसंपुंस्त्वम् ॥ प्राप्येतिशेषः १० विविदुःपरिचिक्युः ११ अनादृतमशेषंराज्यंयेन १२ शोचितःशोकविषयीकृतः १३ १४ स्त्वमेवगुरुमितिपूर्वान्वायि ॥ स्वागतग्रहणंवंदनाद्युपलक्षणम् १५ विनोदंकुतूहलभूतंदेहधारणम् १६ यथाक्रमंयथाशास्त्रो

ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः ॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये २ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः ॥ द्विजेभ्योनिजबंधुभ्योगुण्यगुण्यविचारयन् ३ दिक्सत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन् ॥ असुमात्रावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः ४ अथसर्वार्थरिक्तंतत्खिन्नप्रकृतिपौरकम् ॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ ५ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले ॥ अधोवासोवशेषोसौनिर्जगामस्वमंडलात् ६ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात् ॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषूवासधैर्यवान् ७ इत्यल्पेनैवकालेनप्रशांतसकलैषणः ॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ८ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठेकदाचित्कालयोगतः ॥ अवशःशत्रुणाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम् ९ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान् ॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत १० विविदुस्तेनृपंपौरामंत्रिणश्चभगीरथम् ॥ पूजयामासुरथतंसविषादाःसपर्यया ११ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः ॥ नादत्तेनादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते १२ कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः ॥ भगीरथोयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः १३ अथान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी ॥ आत्मारामंकदाचित्तुसप्रापत्रितलंगुरुम् १४ स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः ॥ कंचित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने १५ समतामुपयातौतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ ॥ कलयामासतुःस्वस्थौविनोदंदेहधारणम् १६ किमयंधार्यतेदेहःकिंवानिनोज्झितेननः ॥ यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम् १७ इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ ॥ अनानंदंपरानंदंनासुखंनचमध्यमम् १८ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम् ॥ सिद्धैरप्यार्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् १९ स्वकर्मणैवदेहोयंयावत्स्वमनिच्छया ॥ धारणीयइतिस्वेनकर्मणैवाथतस्थतुः २० अभिननंदतुरागतमुत्तमौनिजसमाचरणक्रमजंमुनी ॥ सुखमसौख्यमभीप्सितवर्जितौसमसमेतिसमौशमिनौस्वतः २१ इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्र०पू०भगीरथनिर्वाणंनामपंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

क्तक्रमम् यथाचारंवृद्धाचारमनुसृत्यचतिष्ठतु १७ नविद्यंतेविषयानंदायत्रतथाविधंपरानंदंप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखंदुःखंतद्रहितम् ॥ मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्भिन्नम् १८ तयोर्मानुषभोगेष्विवदिव्यभोगेष्वपिवैराग्यदार्ढ्यंदर्शयति ॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैःसिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितंदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितंप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरंजीर्णंतमंतृणमिवमेनाते १९ स्वारंभकेणप्रारब्धकर्मणैवयावत्सत्वंयावदायुर्धारणीयइतिनिश्चित्यतस्थतुः २० तौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणक्रमेणजातंसुखमसौख्यंदुःखमपिअभिननंदतुः ॥ यतस्तौसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिअतिसमौएकरसीभूतौसंतौस्वतस्तत्स्वभावादेवशमिनौपरमशांतिमंतौ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥

पुनर्भगीरथस्येहराज्यप्राप्तिरुदीर्यते ॥ आराध्यब्रह्मरुद्रादीन्गंगायाश्चावतारणम् ॥ १ ॥ कोसलमंडलाद्भगीरथास्पदमंडलाच्चमंडलांतरे ॥ अहन्नहतवान् ॥ आमिषंक्षुद्रमत्स्यादि १ नष्टो
देशस्यक्रमःपालनमर्यादायेषांतथाविधाःसंतःपालनसमर्थयागुणलक्ष्म्यासंयुक्तंनृपमन्विष्यंतिस्म २ सर्वगुणलक्ष्मीसमन्वितोयमितिपरिज्ञायप्रत्यभिज्ञायतत्रागतेसैन्येभिषिच्यमहीपतिंचक्रुः ३
झटितिगजंआशिश्रियेआरुरोह ४ नीरंध्रतांपूर्णताम् ५ तस्मिन्नेवकालेदैवात्कोसलराज्यहारिणोपिमरणादयोध्यास्थाअपिप्रकृतयोभगीरथमागत्यप्रार्थयामासुरित्याह ॥ तत्रेति ॥
भगीरथस्यैवप्राक्तनामंत्रिपुरोहितादिप्रकृतयः ६ राज्यंत्यजतात्वयायःसीमांतवासीअरिःराज्यदानेनपुरस्कृतःअसौ ७ ततस्माद्धेतोस्तत्प्राक्तनंराज्यम् ८ ९ मौनीमितहितसत्यवाक् ॥
तिरोहितस्तत्त्वज्ञानेनबाधितोविस्मयोमहत्यपिकौतुकेआश्चर्यताबुद्धिर्यस्य १० अश्वान्वेषणायभूमेःखननात्सागराकारंगर्त्तंकर्त्तुंशीलंयेषाम् ॥ कपिलक्रोधाग्निनापातालतलेनष्टानांभस्मी

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथैकदापुरेश्रेष्ठेकस्मिंश्चिन्मंडलांतरे ॥ अनपत्यंनृपंमृत्युरहन्मत्स्यइवामिषम् १ तत्रप्रकृतयःखिन्नानष्टदेशक्रमानृपम् ॥ अन्विष्यं
तिस्मसंयुक्तंगुणलक्ष्म्याविशालया २ तंभगीरथमासाद्यस्थिरंभिक्षाचरंमुनिम् ॥ परिज्ञायसमानीयसैन्येचक्रुर्महीपतिम् ३ भगीरथःक्षणेनैवप्रावृषीवांबुनास
रः ॥ वलितःसेनयागुर्व्याझटित्याशिश्रियेगजम् ४ भगीरथोजगन्नाथोजयतीतिजनारवैः ॥ नीरंध्रतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणांमहागुहाः ५ तत्रतंपालयंतंतद्रा
ज्यंराजानमादृताः ॥ आजग्मुःप्राक्प्रकृतयःप्राहुरित्थंनृपाधिपम् ६ ॥ ॥ प्रकृतयऊचुः ॥ ॥ राजन्नस्माकमधिपोयस्त्वयासपुरस्कृतः ॥ मृत्युनाविनिगी
र्णोसौमत्स्येनेवामिषंमृदु ७ तत्तत्पालयितुंराज्यंप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानांत्यागोर्थानांचनोचितः ॥ ८ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंप्रार्थितो
राजातदंगीकृत्यतद्वचः ॥ सप्तसागरचिह्नायाःसबभूवभुवःपतिः ९ समःशांतमनामौनीवीतरागोविमत्सरः ॥ प्राप्तकार्यैकक्करणःसातिरोहितविस्मयः १० पाताल
तलनष्टानांसागराकारकारिणाम् ॥ पितामहानांगंगांबुशुश्रुवेतारणक्षमम् ११ तदाकिलस्वर्गनदीवहतिस्मनभूतले ॥ पितृणांभूतविख्योभूत्तेनगंगाज
लांजलिः १२ भगीरथेनचमहीमवतारयितुंदिवः ॥ गंगांगृहीतोनियमस्ततःप्रभृतिभूभृता १३ ततोराज्यंपरित्यज्यमंत्रिणांभूपतिःशमी ॥ तपसेकार्यकार्ये
होजगामविजनंवनम् १४ तत्रवर्षसहस्रैश्चसमाराध्यपुनःपुनः ॥ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंभुविगंगामयोजयत् १५ ततःप्रभृत्यमलतरंगभंगिनीजगत्पतेःशशिविभृदंगसं
गिनी ॥ नभस्तलान्निपततिगांत्रिमार्गगामहात्मनामिवबहुपुण्यसंततिः १६ स्फुरत्तरंगभंगिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरीयुतेवधर्मसंततिः ॥ भगीरथे
महीपतौयशःप्रचारवीथिकातदाहिसात्रिमार्गगामहीतलेबभूवह ॥ १७ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणपू०गंगावतरणंनामषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥

भूतानांस्वपितामहानांगंगांबुप्लावनेनजलांजलिदानेनचतारणक्षमंनप्राकृतंजलमितिताक्ष्यवचनंजनपरंपरयातेनशुश्रुवेइत्यर्थः ११ तदानींभूतलेगंगास्थितैवतत्रैत्रजलांजलिःकुतोनदत्तइत्याशं
क्याह ॥ तदेति ॥ तेनभगीरथेनैवान्येषामपिपितॄणांगंगाजलांजलिर्भूतासंजाताविख्याप्रख्यातिर्यस्यतथाविधोभूदित्यर्थः १२ ततस्तच्छ्रवणादिनात्प्रभृति १३ गंगावतरणकार्यार्थंयत्तपआदि
कार्यंतदर्थाईहाचेष्टायस्य १४ अयोजयत्अवतार्यसंयोजितवान् १५ जगत्पतेःशशिविभृतःशिवस्यांगसंगिनीशिरसिसंगता सापेक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमासश्छांदसः ॥ जगत्पतेर्ब्रह्मणोवानिवो
गादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्द्रांभूमिंनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणांबह्वीपुण्यसंततिरिवेत्युत्प्रेक्षा १६ भगीरथेमहीपतौसंजातस्यशाश्वतस्ययशसआसमुद्रंप्रचारार्थंवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा १७

इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ चूडालाख्यानमुक्तार्थद्रढिम्नेऽत्रावतार्यते ॥ शिखिध्वजस्यमाहात्म्यंविवाहक्रीडनक्रमाः ॥ १ ॥ भगीरथेनपश्चाद्राज्यकालेधियाधृताम् १ इदंविभवजातंपरित्यज्य ॥ मनःखगंक्रोडीकृत्यहृदिनिरुद्धच २ ३ दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेअभूताम् ॥ इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽग्रिमद्वापरेतेनैवसन्निवेशेनभविष्यतः ४ भूतभविष्यतोःसादृश्येकोहेतुरितिरामप्रश्नार्थः ५ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाब्रह्मादीनांसत्यसंकल्पसंविदः अनिवार्यस्वभावएवतद्धेतुरित्यर्थः ६ ईदृशीत्युक्तंप्रपंचयति ॥ यदिति ॥ यथाएकस्मिन्नाम्रतरौअन्यदन्यत्फलंबहुशोभूत्वापुनःपुनस्तादृशमेवभूरिशोभवति ॥ स्कंधवटस्तुअभूत्वैवभवतिसचच्छिन्नःपुनस्तस्मिन्नभवति ७ ८ संसृतौशिखिध्वजादिसंसारेपितथेत्यर्थः ॥ राजाअतीतशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथायावर्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ९ १० कुरुणांकुरुदेशाधिपतीनांकुर्वपत्यानांचकुलेवंशे ॥ तद्राजप्रत्ययस्यबहुषुलुक् ॥ नामिदीर्घाभावश्छांदसः ११ मालवानांपुरेउज्जयिन्यामितियावत् १२ १३ सकलानांवापीकूपतडागारामादिकार्याणाम् ॥ विदग्धोलोकशास्त्रनिष्णातः १४ शांतश्चासौसुभगःसौभाग्यलक्षणयुक्तश्च विनयार्थानांपरेषामपिविनयशिक्षाहेतूनांवाक्यानांवदितावक्ता १५ सर्ववेदजानातितथापिमाननाअभिज्ञताभिमानस्तच्छून्यः ॥ स्त्रैणंस्त्रीव्यसनादि १६ उत्तमेनओजसास्वबाहुवीर्येण ॥ अनेनपितामांडलिकएवासीदसौस्वबाहुवीर्येणैवसम्राट्संपन्नइतिगम्यते १७ साम्राज्यप्रयुक्तयासंपत्त्या ॥ तदाहिकापिदस्यूनामभावात्प्रजानांधनंवर्द्धतइतिविगतजेतव्यशत्रुसद्भावाशंकम् १८ वर्षेषुगच्छत्सुयौवनेप्राप्तेसतीतियावत् ॥ अथास्यचेतःकांताप्रतिसमुत्सुकंबभूवेति पंचमेनसंबंधः १९

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतामवष्टभ्यदृशंभगीरथधियाधृताम् ॥ समःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरशांतधीः १ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःखगम् ॥ शांतमात्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः २ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कोसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्धवान्पदम् ॥ एतन्मेकथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये ३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ द्वापरेभवतांपूर्वमिदानींचभविष्यतः ॥ तेनैवसंनिवेशेनदंपतीस्निग्धतांगतौ ॥ ४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानींतथैवहि ॥ भविष्यतिकिमर्थंवैवदमेवदतांवर ५ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ जगन्निर्माणनियतेरस्याब्रह्मादिसंविदः ॥ ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ६ यदन्यद्बहुशोभूत्वापुनर्भवतिभूरिशः ॥ अभूत्वैवभवत्यन्यःपुनश्चनभवत्यलम् ७ अन्यप्राक्संनिवेशाढ्यंसादृश्येनविवल्गति ॥ सदृशाविषमाश्चैवयथासरसिवीचयः ॥ ८ ताएवान्याश्चदृश्यंतेऽव्यवस्थाःसंसृतौतथा ॥ तस्माद्राजेवभूयोपिवक्ष्यमाणकथेश्वरः ९ भविष्यतिमहातेजास्तद्वृत्तांतमिमंशृणु ॥ द्वापरेपूर्वमभवदतीतेसप्तमेमनौ १० चतुर्युगेचतुर्थेतुसर्गेस्मिन्कुरुणांकुले ॥ जंबूद्वीपेप्रसिद्धस्यविंध्यस्यादूरसंस्थिते ११ मालवानांपुरेश्रीमाञ्छिखिध्वजइतीश्वरः ॥ धैर्यौदार्यदयायुक्तःक्षमाशमदमान्वितः १२ शूरःशुभसमाचारोमौनीगुणगणाकरः ॥ आहर्त्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मताम् १३ कर्त्तासकलकार्याणांभर्त्तापूर्वेवपुर्भुवः ॥ पेशलस्निग्धमधुरोविदग्धःप्रीतिसागरः १४ सुंदरःशांतसुभगःप्रतापीधर्मवत्सलः ॥ वदिताविनयार्थानांदातासकलसंपदाम् १५ भोक्तासत्संगसहितःसुश्रोतासकलश्रुतेः ॥ वेदासौमाननाशून्यःस्त्रैणंतृणवदस्पृशत् १६ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमौजसा ॥ कृत्वाषोडशवर्षाणिस्वयंदिग्विजयंवशी १७ नूनंसाम्राज्यसंपत्त्याभूमंडलमयोजयत् ॥ अतिष्ठद्विगताशंकंपालयन्धर्मतःप्रजाः १८ सधीमान्मंत्रिभिःसार्धंयशसाशुक्लयन्दिशः ॥ अथगच्छत्सुवर्षेषुवसंतेप्रोल्लसत्यलम् १९

विटपःशाखातल्लक्षणेअंतःपुरांतरेमंजरीजालदोलासुभलिनांमिथुनेषुगायत्स्वितिव्यवहितेनान्वयः २० तदेवांतःपुरंतत्सामग्रीकल्पनेनवर्णयति ॥ रजइति २१ शशिनाशीकरैश्चशीतले २२ कदलीमसिद्धा कंदल्योगुल्मभेदास्तेषांकच्छप्रायेषुतलेषुपल्लवेषुचलासिनिकास्यशीलेइतिशैत्यमांद्योपपादकंत्रायोर्विशेषणम् ॥ वसदित्युक्त्यापूर्वमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणाच्चूडालाया मनुरक्तमितिगम्यते २३ कुसुमसंभाराणांसौगंध्यलक्षणैर्मधुरैरासवैःक्षीबंमत्तंसत्वसवसंतंवनमिवउदितंरागपल्लवितंमनःअन्यास्पदंकांतातिरिक्तविषयावलंबनंनचक्रे २४ तदौत्सुक्यप्रकारंप्रपंच यति ॥ उद्यानेत्यादिना २५ २६ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममैवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसंतापःकदास्यात्वयेनशीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह ॥ मृणालेति ॥ द्वंदंवल्लयःपुष्पितलतागृहाः

पुष्पेषुजृंभमाणेषुस्फुरत्सुशशिरश्मिषु ॥ मंजरीजालदोलासुविटपांतपुरांतरे २० रजःकर्पूरधवलेवलद्दलकपाटके ॥ आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके २१ गायत्सुगहनेषूच्चैर्मिथुनेष्वलिनांमिथः ॥ आवातिमधुरेवायौशशिशीकरशीतले २२ कदलीकंदलीकच्छतलपल्लवलासिनि ॥ कांतांप्रतिबभूवास्यवसच्चेतःस मुत्सुकम् २३ क्षीबंकुसुमसंभारसौगंध्यामधुरासवैः ॥ मनोनान्यास्पदंचक्रेसवसंतमिवोदितम् २४ उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच ॥ कदाप्रणयिनीं मुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीम् २५ करिष्येकामिनीमंकेपर्यंकेकुंकुमांकिताम् ॥ कदाकमलवल्लीनांदोलास्वालिरिवालिनीम् २६ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुज लतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदेंदुद्वंद्वंदवल्लयभिलाषिणी २७ मत्कृतेमदनातप्ताकदास्यादिंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः २८ विजहारवनां तेषुकुसुमोपवनेषुच ॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच २९ वल्लीवलयगेहेषुविविधोद्यानभूमिषु ॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासुच ३० शृंगारर सगर्भासुकथास्वरमतोन्मनाः ॥ हृदिहारलसत्काव्यविलोलालकवल्लरीः ३१ कुमारीःपूजयामाससुवर्णकलशस्तनीः ॥ एतन्मन्येविदुर्भव्यामंत्रिणोनृपानिश्च यम् ३२ इंगिताकारवेदित्वमेवमंत्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमंत्रिवर्गोविचारयन् ३३ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवनान्विताम् ॥ नवयौवनसं पन्नांभार्यात्वेविधिनोत्तमाम् ३४ उपयेमेसतामात्मासदृशींप्रतिमामिव ॥ चूडालेतिभुविख्यातानाम्नानृपतिसुंदरी ३५ सातंभर्तारमासाद्यरेजेफुल्लेक्षपात्रि नी ॥ नीलनीरजनेत्रांतांचूडालांसशिखिध्वजः ३६ स्नेहाद्विकासयामाससूर्योदेवोयथाब्जिनीम् ॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः ३७ हावभा वविलासाढ्यैरंगैर्नवलतेवसा ॥ सुमंत्र्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः ३८

त्मनाद्वंद्वीभूतावल्लयस्तदभिलाषिणी २७ २८ २९ वनानामुपवना नांचगुणानुवर्णनेआवलितासुकथासुचारमतेतिसप्तमीनांसंबंधः ३० ३१ कुमारीःहृदिपूजयामासबहुमेनेसांकल्पिकभूषणैरलंचक्रेवा ॥ मन्येइत्यवितर्के ॥ वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंका रार्थम् ३२ मंत्रिणांपदंलक्षणम् ॥ परस्परानुरागगुणशीलकुलादिसंपत्तिंविचारयन् ३३ युवतीनांसमूहोयौवतम् ॥ भस्याढेतद्धितेपुंवद्भावः ॥ तेनान्वितां नवेनयौवनेनवयसाचसंपन्ना म् ३४ प्रतिमांप्रतिच्छायामिवसदृशीमनुरूपाम् ३५ ३६ विकासयामासप्रसादयामास ३७ हावभावादयःशृंगारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरंगैर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैराजार्चितानुव र्तिभिरनुरक्तैर्मंत्रिभिरर्पिताःसर्वेउपभोग्यार्थायस्मै ॥ अथवाशोभनैर्धार्मिकैर्मंत्रिभिःसर्वेभ्योर्थिभ्यःअर्पिताःसर्वेअभिलषितार्थायस्य ॥ अतएवसुस्थितप्रजास्तत्पालनविक्षेपराहितःसन्नरेमे ३८

३९ चंदनागुरुसुगंधितासुवीथिषुचंदनागुरुवृक्षाणांपंक्तिषुच ४० ४१ ४२ धुरेवरैर्बलीवर्दैःकृष्टेषुक्षेत्रेषुसतरमणीयंवर्षदृष्टिर्ययोस्तथाविधयोर्मेघसस्यसंपत्कांतयोर्द्युभूम्योरिव ४३ मि
थःअन्योन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थित्वाच्चकोविदौप्राज्ञतरौअतएवसर्वगुणसाम्यादनुरागेणताद्रूप्यरंजनाच्चजीवैक्यामिवसंपन्नामित्याह ॥ स्वरूपमिति ४४ अन्योन्यहृदयस्थत्वादे
हृदयसंक्रांतमेकमेवजीवस्वरूपम् ॥ चित्रादिशिल्पवैदग्ध्यमपितत्तच्छिल्पकुशलानांमुखादागृह्यअभ्यस्य ४५ यथाबलोबटुर्द्वादशवर्षवेदब्रह्मचर्यमितिशास्त्रनियतकालाद्वेदविद्यांगृह्णा
तितद्वत् ॥ साचूडाला ॥ असौशिखिध्वजः ४६ अमावास्यांप्राप्येतिशेषः ॥ इंद्वर्कौविवंमिथोहृदयसंस्थौसंतौऐक्यमुपागतौ ४७ मिश्रितक्षीरोदकवदेकरसौ ४८ भूतलस्थौभूमावव

राजहंसइवाब्जिन्यारेमेदयितयातया ॥ अंतःपुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच ३९ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच ॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु
४० मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषुच ॥ पुरांतेषुवनांतेषुदिगंतेषुसरस्सुच ४१ जंगलेषुजनांतेषुजंबूजंबीरजातिषु ॥ बभूवाह्लादकंसर्वंतयोरन्योन्यचेष्टितम्
४२ सद्वर्षयोर्धुरवरैर्द्युभूम्योरिवकांतयोः ॥ नित्यमेवावियुक्तत्वात्प्रियत्वाच्चेष्टितस्यच ४३ मिथःकलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतुः ॥ स्वरूपमेकमेवैतौदधतु
र्भिन्नतांगतौ ४४ अन्योन्यहृदयस्थत्वादिवसंक्रांतमक्षतम् ॥ सर्वशास्त्रार्थवैदग्ध्यंचित्राद्यपिमुखात्प्रभोः ४५ बालःकालादिवागृह्यसासीत्सर्वार्थपंडिता ॥
नृत्यवाद्यादियावच्चचूडालावदनादसौ ४६ अशिक्षतबभूवाथकलानामतिकोविदः ॥ अमावास्यामिवेंद्वर्कावन्योन्यविलसत्कलौ ४७ मिथोहृदयसंस्थौतौ
द्वावप्यैक्यमुपागतौ ॥ तौसंस्थितावेकरसावन्योन्यंदयितावुभौ ४८ पुष्पामोदाविवाभिन्नौभूतलस्थौशिवाविव ॥ वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपंडितौ
४९ कार्यार्थेचशुवंप्राप्तौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहात्प्रसन्नमधुरौसमविज्ञातवादिनौ ५० अनुवृत्तिपरावास्तांलोकवृत्तांततद्विदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलस
द्रसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धांगौशशांकौद्वाविवोदितौ ५१ रेजेलसच्चरतिभोगविलासकांतमंतःपुरेषुमिथुनंतदनुत्तमश्रि ॥ ब्रह्मांडखंडकुहरेष्विवराज
हंसयुग्मंविकासिमदमन्मथमंदचारि ५२ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चूडालोपाख्यानेशिखिध्वजविलासकथनंनामसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ श्री
वसिष्ठउवाच ॥ एवंबहूनिवर्षाणिमिथुनंनिर्भरस्पृहम् ॥ रेमेयौवनलीलाभिरमंदाभिर्दिनेदिने १ अथयातेषुबहुषुवर्षेष्वावृत्तिशालिषु ॥ शनैर्गलि
ततारुण्येभिन्नकुंभादिवांभसि २ तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ३

तीर्णौशिवौगौरीशंकराविव ४९ सहप्रत्येकंवापृष्टंसंदेहपदंलोकशास्त्ररहस्यंसमंतुल्यकालंतुल्यविषयंचविज्ञातंवक्तुंशीलंययोस्तौ ५० परस्परगुरुद्विजाभिज्ञादीनांचानुवृत्तिःप्रियाहितविनयाद्या
चारस्तत्परौ ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यशास्त्रैकगम्यधर्मरहस्यस्यचविदौ ॥ लसंतिशृंगारादिनवरसलक्षणानिरसायनानिययोस्तौ ५१ ब्रह्मांडखंडस्यब्रह्मांडावयवस्यसत्यलोकस्यकुहरेषुगंभीरस
रस्सुराजहंसयोर्युग्मंमिथुनमिव ५२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०पू०सप्तसप्ततमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ छ ॥ तयोःक्रमेणवैराग्यंसच्छास्त्राभ्यासनिष्ठता ॥ चूडालयाविवेकोत्रज्ञानलाभश्चव
र्ण्यते ॥ १ ॥ निर्भरस्पृहंदृढप्रेम ॥ मिथुनंतत्स्त्रीपुंसद्वंद्वम् १ अथशनैस्तारुण्येगलतिसतितद्युग्मंइतिनिर्णीयअध्यात्मसंमतंशास्त्रंविचारयामासेतिदशमेएकादशेचसंबंधः २ निर्णयहेतुप्रथमं

तत्कृतंविचारंप्रपंचयति ॥ तरंगेत्यर्दिना तरंगाणिकराकारेणभंगुरेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनि ॥ मरणंदेहवियोगः ३ कुतोदुर्निवारणंतत्राह ॥ हिमाशनिरिति ४ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णा
प्रावृषिकतुंबीलतेवदीर्घतांगतावर्धतइतियावत् ॥ रयोत्रवार्षिकपूरः ५ जीव्यतेअस्मिन्निति जीवनंदेहादे . ६ दुःखान्याध्यात्मिकादीनितृष्णाचेचतःपतंतिनिपत्यतुदंतीतियावत् ७ अप्रियां
सपत्नींकामयतेयस्तस्यकांताप्रियतमेव ८ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तंदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यंरसशोषः ॥ इहास्मिन्संसारे ९ दशासुजन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युग्मंमिथुनंइतिविचार्यतत्रअ
ध्यात्मशास्त्रमेवसंसारव्याधिभेषजंनिर्णीयतदेवविचारयामासेत्यन्वयः १० ११ तद्विदाअध्यात्मशास्त्रविदएवाश्रयःशरणंययोस्तौ १२ १३ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्रएवसम्यक्तच्चिंतनंतच्छ्रवणम
न्योन्यंतत्प्रबोधनमित्यादिःसमारंभोययोस्तौ ॥ साचूडाला १४ इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण १५ अव्यापृतास्यक्तशारीरव्यापारा ॥ प्रेक्षेविविच्यपश्येयम् ॥ अस्मिन्कार्यकारणसंघातेअहंचे

हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी ॥ आयुर्गलत्यविरतंजलंकरतलादिव ४ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवन
म् ५ इंद्रजालमिवासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थिति ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ६ पतंतिचेतोदुःखानितृष्णागृध्रइवामिषम् ॥ बुद्बुदःप्रावृषीवाप्सु
शरीरंक्षणभंगुरम् ७ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविचारगः ॥ सत्वरंयुवतायातिकांतेवाप्रियकामिनः ८ बलादरतिरायातावैरस्यामिवपादपम् ॥ तदिहस्याच्छु
भाकारंस्थिरंकिमतिशोभनम् ९ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविद्रूयते ॥ इतिनिर्णीययुग्मंतत्संसारव्याधिभेषजम् १० चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसं
मतम् ॥ आत्मज्ञानैकमात्रेणसंसृत्याख्याविषूचिका ११ संशाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ तच्चित्तौतद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विदाश्रयौ १२ तदात
द्वचनपरौतदीहौतौविरेजतुः ॥ तत्रैवातिघनाभ्यासौबोधयंतौपरस्परम् १३ तत्प्रीतौतत्समारंभावन्योन्यंतौबभूवतुः ॥ अथसाविरतंरामरमणीयपदक्रमा
न् १४ श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् १५ अव्यापृताव्यापृतावाधियाधवलयेद्धया ॥ प्रेक्षेताव
त्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् १६ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्युत्थितःक्व वा ॥ देहस्तावज्जडोमूढोनाहमित्येवनिश्चयः १७ आबालमेतत्संसिद्धंमतौचै
वानुभूयते ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः १८ अवयवावयविनोर्नभेदोजडएवच ॥ बुद्धींद्रियगणोप्येवंजडएवेतिदृश्यते १९ प्रेर्यतेमनसाय
स्माद्यष्टयेवभुविलोष्टकः ॥ मनश्चैवंजडंमन्येसंकल्पात्माकशक्तियत् २० क्षेपणैरिवपाषाणःप्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयैः ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैवंजडासतेवनिश्चयः २१ खा
तेनेवसरिन्नूनंसाहंकारेणवाह्यते ॥ अहंकारोपिनिःसारोजडएवशवात्मकः २२

तनधातुःकिंस्याम् १६ अयंसंसारलक्षणोमोहोभ्रमःकस्यागतः यस्यहिभ्रांतिरागतासतन्निवारणेस्वस्थःस्यात्सएवकइत्यर्थः ॥ कथंवेतिनिमित्तजिज्ञासाक्वेतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूलेहिपरि
ज्ञातेतदुच्छेदेनोच्छेत्तुंसशक्यः १७ मतौस्थूलोहंगौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौसत्यमेवानुभूयतेनस्वतइतितस्यजडत्वमित्यर्थः ॥ अस्माद्देहादभिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः १८ बुद्धींद्रियगणो
पिएवंशरीरावयवात्मकएव ॥ यद्यप्यणवश्चेतिसूत्रेइंद्रियप्राणादयःसूक्ष्मालिंगदेहावयवाएवनस्थूलदेहावयवाइतिबादरायणेनसिद्धांतितंतथापितेषांदेहावयवत्वेनैवापंडितपामरमनुभवादवयव
वद्देहसंयुक्तत्वाच्चतदवयववज्जडत्वमेवेत्याशयः १९ मनआदेरपिजडदेहादिप्रेरकत्वात्तत्संयोगयोग्यद्रव्यतयायष्ट्यादिवज्जडत्वंसिद्धमित्याह ॥ प्रेर्यतइत्यादिना २० जडासत्ताजाड्यस्वभावै
वेतिनिश्चयः ॥ क्षेपणैरज्जुयंत्रैः २१ खातेनवप्रद्वयांतरालिकानिम्नदेशेन ॥ साबुद्धिर्वाह्यतेप्रेर्यते २२

जीवेनप्राणावच्छिन्नचिदाभासेनजन्यतेअभ्यस्यते ॥ तथाचयक्षदेहवत्तस्याध्यस्तत्वादेवजडत्वमित्यर्थः ॥ वातात्माप्राणोपाधिः २३ अंतरन्येनस्वांतर्यामिबिंबचैतन्येनपरिपूर्णोजीवति ॥ चेत्योल्लेखःसाक्षिभावेनविषयप्रकाशनंतेनकलंकिनादूषितप्रायेण २४ जीर्णेनाचिरंतनेन २५ चेत्योल्लेखकलंकिनेतितत्रोपपत्तिमाह ॥ असत्येति ॥ चयनात्तादात्म्यसंसर्गाध्यासाच्चिद्वपुश्चित्स्व भात्रमपितज्जडमिवसंपन्नमित्यर्थः २६ महाजलतप्तजलंसामुद्रंवातद्गतोग्निरिवस्वंभास्वररूपमुज्झतिमुंचति ॥ अतएवसत्तांशेचिद्वैलक्षण्यमिवलब्धाघटःसन्पटःसन्नितिसत्ताघटपटाद्यचिदाका रसमरसानुभूयते ॥ घटाद्याकारस्यमृदादौलयेघटोनास्तिपटोनास्तीतिसत्ताकारमप्युज्झंतीअभावतामप्यापद्यवइतिभावः ॥ चित्समाधौचेत्यैकाग्र्येसद्रूपमसद्रूपंवायदेववासनोपनीतंस्व तआभातितदेवक्षणादलंपूर्णस्वरूपमुत्सृज्यतत्क्षणात्स्वयंभवतीतिपरेणान्वयः २७ एवमुक्तरीत्यापरमार्थतश्चिद्रूपमपिअविद्यावरणादध्यासपरंपरयाजडंशून्यमसत्कल्पंचसंपन्नंजगद्रूपंवुद्धा वनावृत्तस्वभावेनचैतन्येनैवतत्तदाकारवृत्तिव्याप्त्यामूलाविद्यावरणभंगद्वाराप्रबोध्यतइतिपरेणान्वयः २८ तर्हिमूलाविद्यावरणभंगेनैषाब्रह्मचित्केनोपायेनदृश्यस्वप्नंविहायप्रबोधवतीस्यादि

जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मकः ॥ जीवश्चचेतनाकाशोवातात्माहृदयेस्थितः २३ सुकुमारोंतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ अहोनुज्ञातमेतेनचेत्योल्लेखक लंकिना २४ जीवोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति २५ आमोदःपवनेनेवखातेनेवसरिद्द्रयः ॥ असत्यजडचेत्यांशच यनाच्चिद्वपुर्जडम् २६ महाजलगतोह्यग्निरिवरूपंस्वमुज्झति॥ सद्वासद्वायदाभातिचित्समाधौसतिस्वतः २७ स्वरूपमलमुत्सृज्यतदेवभवतिक्षणात् ॥एवंचिद्रूप मप्येतच्चेत्योन्मुखतयास्वयम् २८ जडंशून्यमसत्कल्पंचैतन्येनप्रबोध्यते॥ इतिसंचिंत्यचूडालाकेनैषाचित्प्रचेतनी २९ इतिसंचिंतयामासचिरायेत्थंव्यबुद्ध्यत अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ३० यद्वैविज्ञेयतांकृत्वानकश्चिद्धीयतेपुनः ॥ एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ३१ असंतःसर्वएवाहोद्वितीयेंदुपद स्थिताः ॥ महाचिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ३२ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकाराशिवंसन्मात्रमच्युतम् ३३सकृद्विभाताविमला नित्योदयवतीसदा॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ३४ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नंनमानतः ॥ तयैषाचेत्यतेचिच्छ्रीःसैषाद्याचिदितिस्मृता ३५ अचेत्यंयदिदंचित्स्वंतत्तस्यारूपमक्षतम्॥मनोबुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैःसैवविजृंभते३६तरंगकणकल्लोलकलनेयंचिदात्मनि ॥जगद्रूपपदार्थानांसत्तास्फुरतिमातरि३७

तिचिंतितवतीत्याह ॥ इतीति २९ इत्थंवर्ण्यमानप्रकारेणव्यबुध्यत ॥ आत्मतत्त्वमित्यर्थः ३० कश्चिदपिपुरुषोनहीयतेपरमपुरुषार्थात्प्रच्युतोनभवतीत्यर्थः ॥ अथवाकश्चिदपिकाम्योर्थो नहीयतेनहानिंप्राप्यते ॥ तत्प्राप्त्यैवसर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवाकिंचिद्वस्तुदुःखसाधनमितिबुद्ध्यानहीयतेनत्यज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसंपत्तेरित्यर्थः ॥ हानासंभवोक्तिरुपादानस्या प्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्यअंताःपरिच्छेदहेतवः ३१ द्वितीयस्यतैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येंदोःपदेस्थानेस्थिताभ्रांतिकल्पिताइवियावत् ३२ शुद्धंसंवेदनमेवआकारःस्वरूपंयस्याः ॥ शिवंभूमानंदरूपत्वात्परममंगलंतादृशस्वभावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम् ३३ सकृन्मूलाविद्यावरणभंगेनविभातानपुनःकेनाप्याव्रियतइतिसकृद्विभाता अतएवनित्योदयवतीपरिगीयते वेदांताद्यध्यात्मशास्त्रेषुलक्षणया ३४ चेत्यादित्रिपुटीजालमस्याःसकाशाद्भिन्नंवस्तुन यतएषात्रिपुटीतयासाक्षिभूतयाचेत्यतेनतुमानतःसिद्धासैषासाक्षिचित्त्रिपुटीप्रवृत्तेःप्रागेवस्वतःसिद्ध त्वादाद्या ३५ विजृंभतेविवर्तते ३६ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनिमातरिप्रमातृभावापन्नेसतितत्रतरंगादिकलनाप्रायाजगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानांसत्ताअस्तितास्फुरति ३७

यदिदंजगत्सत्तारूपंप्रसिद्धं उत्तस्याअधिष्ठानभूतायामहाचितेरेत्रपरंरूपंरूपांतरम् ॥ खलुशब्दो ''द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्त्तंच'' इत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यतःसाहिचित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिंबमसंगैवधत्ते सेयंजगत्सत्ताचव्यावहारिकेषुप्रातिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ३८ अतएवजगत्सत्तायाअधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ३९ अतएवनामरूपविशेषप्रलयेजगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैवपरिशिष्यते ॥ मायाबाधेतुआनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मानंस्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति भांडानामलंकारजातानांविचित्रतायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदेतितथेत्यर्थः ४० सत्तायादर्शितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपाचिद्भेदानामपिविषयाकारभेदेमिथ्यात्वपर्यालोचनेअपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेतिद्वाभ्याम् ॥ यथास्वप्नेन्द्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिद्धेषुसमुद्रादयंबुषुतरंगादिअनुद्यदप्युदेतीवतथामहाचितौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुद्यदप्युदेतीत्यर्थ ॥ अनुदेतीतिनञसितङंतेनसहेतियोगविभागात्समासश्छांदसोवा ४१ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ तदिति ॥ तत्तत्रस्वप्नेचिद्रूपआत्मैवचितकल्पितजाल

यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः ॥ शुद्धचिन्मणिवत्साहिसेयंसमसमोदिता ३८ अनन्ययैवयाशक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेणनान्यासंभवतीहहि ३९ विचित्रतेवभांडानांननुहेमतयायथा ॥ सातथोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयम् ४० स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबुषु ॥ महाचितौजगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ४१ तदात्मेवयथायातोरूपवान्जलधौद्रवात् ॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ४२ नतस्यजन्ममरणेनतस्यसदसद्गती ॥ ननाशःसंभवत्यस्यचिन्मात्रनभसःक्वचित् ४३ अच्छेद्योयमदाह्योयंचिदादित्योतिनिर्मलः ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्वृता ४४ निर्वामिभ्रमनिर्मुक्तमासेनिर्मंदराब्धिवत् ॥ असदाभासमत्यच्छमनंतमजमच्युतम् ४५ आत्माकाशमनाबाधममलंपरमंचिरम् ॥ अनंतमिदमाकाशंफलौघाश्वाफलादिकाः ४६ सुरासुरयुतंविश्वमेतन्मयमकृत्रिमम् ॥ पुंस्त्वकर्ममयीसेनासर्वंमृन्मात्रकंयथा ४७ द्रष्टृदृश्यमयीसत्ताचिन्मात्रैक्यमयीतथा ॥ इदमैक्यमिदंद्वित्वमहंनाहमितीतिच ४८ कइवभ्रमसंमोहःकथंकस्यकुतःक्ववा ॥ स्वमनंतमनायासमुपशांतास्मिसंस्थिता ४९ निर्वाणपरिनिर्वाणगतमासेगतज्वरम् ॥ अचेतनंचेतनंवायोयमाभातिचेतति ५० भासमानात्मतद्रूपंखंमहाचितिसंस्थितम् ॥ नेदंनाहंनचान्यश्चनभावाभावसंभवः ॥ शांतंसर्वंनिरालंबंकेवलंसंस्थितंपरम् ५१

रूपेणरूपवान्संस्तरंगादिद्रव्यभेदान्यथायातस्तत्रात्मव्यतिरिक्तंनाणुमात्रमपिकिंचिदस्ति एवंचिन्मात्रमेवाहंजगद्भानविशेषभेदैःसंपन्नोनपरमार्थतःपूर्णचिदात्मनोमत्तोव्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यपरिशेषादनहंभावंचिन्मात्रमेवाततंविस्तीर्णमित्यर्थः ४२ मरणंदेहवियोगोनाशोध्वंसइतिभेदः ॥ सदसद्गतीस्वर्गनरकौ ॥ ४३ तत्रप्रस्तुतविचारस्यावधौविश्रांतिंदर्शयति ॥ अच्छेद्यइति ४४ आसे तासस्त्योरितिसलोपः ॥ असन्दृश्याभासोयस्मिन् ४५ चिरंकालिकपरिच्छेदरहितम् ॥ अनंतंदेशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम् ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाश्वकारात्तत्साधनव्यापाराःअफलादिकानिष्फलसाधनावृथाचेष्टाश्वइदमाकाशमेवनान्यत् ४६ पुंस्त्वंकुलालादिपुरुषजातिस्तत्कर्ममयीतन्निर्मिता ॥ अथवापुंस्त्वंप्रतिमायांकल्पितापुरुषजातिः ॥ कर्मतदनुरूपचलनादितन्मयीतत्प्रचुराबालनिर्मितमृत्सेना ४७ ४८ किंवृत्तचतुष्टयंप्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसंभावनाप्रतिषेधार्थम् ॥ स्वपारमार्थिकंरूपंप्राप्येतिशेषः ४९ निर्वाणेमोक्षसुखेपरितोनिर्वाणानिर्वृतागतभवज्वरंगतसंकंठचाभीकरवत्मासंस्वरूपमेवाहमासे यदचेतनंचेतनंवाआभातियोयंतद्भोक्ताचेततितदुभयंभासमानात्माभिन्नंयद्ब्रह्मतद्रूपंखंचिदाकाशमेवेतिपरेणन्वयः ५०

किंइदंताहंतान्यत्त्वादिजगत्स्वभावमत्यक्त्वैवब्रह्मनेत्याह ॥ नेदामिति ५१ उक्तमेवसंक्षिप्योपसंहरति ॥ इत्थमिति ॥ परमप्रबोधादात्यंतिकमोहनिद्रापगमात्संशांतारागादयस्तमोविलासा
अवस्थात्रयस्वप्रायस्याः ५२ इतिश्रीवा०म०ता०नि०पू० अष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ अपूर्वश्रीमतींदृष्ट्वापृष्टयाधरणीभृता ॥ चूडालयास्वशोभायाहेतुर्बोधोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवंविचारेणोत्पन्न
स्यतत्त्वज्ञानस्याभ्यासाद्दिनक्रमेणोत्तरोत्तरभूमिकाप्रतिष्ठामाह ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनानुदिनंदिनक्रमेण ॥ नित्यमभीक्ष्णंप्रकृतिःस्वाभाविकंरूपंतस्मिन्स्थिताप्रतिष्ठिता १ तस्यास्तत्प्रतिष्ठा
लक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना २ परिपूर्णोदेहादांतरान्ममसोप्यांतरःप्रत्यगात्मायस्याः ३ सुचिरंप्राक्संसारश्रांतातदानिरतिशयानंदघनेज्ञानलब्धेपदांतरेपरमपदेविश्रांता ४ ५ कथमल्पका
लिकेनबोधेनानादेर्महत्तमस्यचभ्रमस्यनिवृत्तिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपःस्पंदविभ्रमःअविदुषिअकस्मादेवागतस्तथातत्त्वज्ञानवतिसर्वोनिःशेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थःदीर्व

इत्थंविचारणपरापरमप्रबोधाद्बुद्धायथास्थितमिदंपरमात्मतत्त्वम् ॥ संशांतरागभयमोहतमोविलासाशांताबभूवशरदंबरलेखिकेव ५२ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपाये
षुनिर्वाणप्रकरणेपूर्वा०चूडालाप्रबोधोनामअष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ दिनानुदिनमित्येषास्वात्मारामतयातया ॥ नित्यमंतर्मुखतया
बभूवप्रकृतिस्थिता १ नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता ॥ नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी २ परितीर्णभवांभोधिःशांतसंदेहजालिका ॥ परमात्म
महालाभपरिपूर्णांतरात्मना ३ विश्रांतासुचिरंश्रांताघनलब्धपदांतरे ॥ सर्वोपमातीततयाजगामाव्यपदेश्यताम् ४ इतिसाभामिनीतस्यचूडालावरवर्णिनी ॥ स्व
ल्पेनैवहिकालेनययौविदितवेद्यताम् ५ यथायमागतःकश्चिज्जागतःस्पंदविभ्रमः ॥ तथाविलीयतेसर्वंतत्त्वज्ञानवतिस्वयम् ६ अदृष्टसकलेशांतेपदेविश्रांतिमेत्य
सा ॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेवगतसंभ्रमा ७ अनाकुलासमालोकमसंबंधात्मनात्मनि ॥ जरद्गवीवशैलाग्रंसत्तृणंप्राप्यसंस्थिता ८ स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदये
नसा ॥ शुशुभेशोभनापुष्पलतेवाभिनवोद्गता ९ अथतामनवद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः ॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह १० भूयोयौवनयुक्तेवमंडि
तेवपुनःपुनः ॥ अधिकंराजसेतन्विजगद्राजवतीयथा ११ प्रतीतामृतसारेवलब्धालभ्यपदेवच ॥ आनंदापूरपूर्णेवराजसेनितरांप्रिये १२ उपशांतंचकांतंच
दधानासुंदरंवपुः ॥ अभिभूयेंदुमायासिश्रियंकामपिकामिनि १३ अभोगकृपणंशांतमूर्जितंसमतांगतम् ॥ गंभीरंचप्रशांतंचचेतःपश्यामितेप्रिये १४ तृणीकृत्य
त्रिभुवनंपीताखिलजगद्रसम् ॥ अनंतोड्डामरंसौम्यंमनःपश्यामितेप्रिये १५ नकेनचिन्महाभागेविभवानंदवस्तुना ॥ चेतस्तवतुलामेतिमरुक्षीराब्धिसुंदरम् १६

पाठेयथाविलीयतेतथातत्त्वज्ञानवतीबभूवेतिकथंचिद्व्याख्येयम् ६ नदृष्टंसकलद्वैतंयत्रतथाविधेपदे ७ यथाजरद्गवीवृद्धागौर्दुरारोहतमंसतृणोदकंसमालोकंतुल्यातपचंद्रिकोपभोगशैलाग्रंदैवात्प्राप्य
अनाकुलासंस्थिताभवतितद्वत्सापिसमालोकंजाग्रदादिसर्वावस्थास्वेकरूपप्रकाशंप्रत्यगात्मानंजाग्रदाद्यसंबंधात्मनास्वभावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलासंस्थितेत्यर्थः ८ आत्मनस्तत्त्वदर्शन ॥१०४॥
प्रयुक्तेनोदयेनपूर्णानंदस्वरूपाविर्भावेण ९ स्मयमानोविस्मयस्मेरास्यः १० जगत्जगती ॥ वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावातिदेशादुगितश्चेतिस्त्रियांङीप्छांदसत्वान्नकृतः ॥ राज
वतीराजन्वतीपूर्णचंद्रवतीवायथाराजतेतद्वद्राजसे ११ १२ १३ ऊर्जितंविवेकोर्जितम् ॥ शांतंशमादिगुणवत् ॥ प्रशांतमुपरतचापलम् १४ १५ मरुरिवनिर्जलजाड्यतयाक्षीराब्धिरिवपूर्णतया

चसुंदरम् १६ स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैःप्राक्तनैरेवांगैरवय वैस्तेजोतिशयेनवृद्धियातेव १७ ऋतुपर्ययेशिशिरात्यये १८ प्रयोगोरसायनादिप्रयोगः आयोगो मंत्रादिसिद्धिर्युक्तयोराजयोगह ठयोगोपायास्ताभ्यइतिततः १९ २० एवंराज्ञापृष्टाचूडालास्वशोभातिशयनिमित्तंपरिच्छिन्नदेहात्मतात्यागः पूर्णाद्वितीयब्रह्मात्मलाभश्चेतिगूढोक्त्याप्रथममुत्तरमाह ॥ नाकिंचिदिति ॥ अह मिदंसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदंशरीरात्मत्वंत्यक्त्वानविद्यंतेअकिंचित् अशेषाः किंचिन्नामरूपाकारायस्मिंस्तथाविधंब्रह्मात्मत्वंतत्त्वबोधेनआगतानतुमंत्ररसायनादिसाधनमात्रेण किंचित्किंचिदल्पं तुच्छंचतत्तत्सिद्ध्याकारंतेनेत्यर्थः ॥ अथवाअहंकिंचित्किंचिदाकारंजाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयंनागतानाप्यगंकिंचित्किंचिदाकारंसुषुप्तरूपंकिंतुइदमवस्थात्रयमपि त्यक्त्वातुरीयस्वभावमागतातेनहेतुने त्यर्थः ॥ अथवाअहंकर्मोपासनादिनाकिंचित्किंचिदाकारंइंद्रचंद्रादिहिरण्यगर्भांतंपदंभावनाकृततादात्म्यसिद्ध्यानागता नाप्यकिंचित्किंचिदाकारमव्यक्तरूपंकिंत्विदंसर्वंत्यक्त्वास्वस्वरूपएवाव स्थितातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ अथवाअहमिदंलिंगदेहपरिच्छिन्नंजीवाकारंत्यक्त्वायन्नाकिंचित्किंचित्सर्वात्मकआकारोयस्यतथाविधंपरमार्थतोनकिंचित्किंचिदाकारंचब्रह्मतदागताप्राप्तवतीतेनहेतुने

तैरेवबालकदलीमृणालांकुरकोमलैः ॥ अंगैःस्थितिमनुप्राप्तैर्वृद्धिंयातेवलक्ष्यसे १७ तथातेनैवतेनैवसन्निवेशेनसंस्थिता ॥ अन्यतामुपयातासिलतेवऋतुपर्यये १८ किंत्वयापीतममृतंप्राप्तंसाम्राज्यमेववा ॥ अमृत्युमेवसंप्राप्ताप्रयोगायोगयुक्तितः १९ राज्याच्चिंतामणेर्वापित्रैलोक्याद्वात्वयाधिकम् ॥ अप्राप्तंकिमनुप्राप्तंनीलोत्प लविलोचने २० चूडालोवाच ॥ नाकिंचित्किंचिदाकारमिदंत्यक्त्वाहमागता ॥ नकिंचित्किंचिदाकारंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता २१ इदंसर्वंपरित्यज्यसर्वमन्यन्म याश्रितम् ॥ यत्तत्सत्यमसत्यंचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता २२ यत्किंचिद्यन्नकिंचिच्चतज्जानामियथास्थितम् ॥ यथोदयंयथानाशंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता २३ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामिभुक्तैरिवसुदूरगैः ॥ नहृष्यामिनकुप्यामितेनास्मिश्रीमतीस्थिता २४ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमे ॥ नरमेराजलीलासुतेनास्मिश्री मतीस्थिता २५ आत्मन्येवहितिष्ठामिह्यासनोद्यानसद्मसु ॥ नभोगेषुनलज्जासुतेनाहंश्रीमतीस्थिता २६ जगतांप्रभुरेवास्मिनकिंचिन्मात्ररूपिणी ॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता २७ इदंचाहमिदंनाहंसत्याचाहंनचाप्यहम् ॥ सर्वमास्मिनकिंचिच्चतेनाहंश्रीमतीस्थिता २८ नसुखंप्रार्थयेनार्थंनान र्थंनेतरांस्थितिम् ॥ यथाप्राप्तेनहृष्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता २९ तनुविद्वेषरागाभिःप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ३०

त्यर्थः २१ उक्तमेवार्थंभंग्यंतरेणपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदंपरिच्छिन्नंसर्वंपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मयाआश्रितम् ॥ किंतत् ॥ यत्तत्सत्यमबाधितंनविद्यतेसन्मूर्तंत्यदमूर्तंचप्रपंचरूपंयत्रे त्यसत्यंच ॥ तेनेतिप्राग्वत् २२ नकिंचित्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिंभंग्यंतरेणवर्णयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुउदयःसर्गस्तमनतिक्रम्येतियथोदयंसृष्टिदशादृश्यमानंकिंचित्परिच्छिन्नं यदेवचयथाना शंप्रलयदशादृश्यमानंनकिंचिच्चभवतितद्यथायेनकूटस्थभूमानंदस्वभावेनस्थितंजानामीत्यर्थः २३ २४ हृदयपदेनहार्दंब्रह्मलक्ष्यते २५ आसनोद्यानादिषुदेहेस्थितेप्यहंपूर्णात्मन्येवतिष्ठामिनतु भूषणसन्मानादिशारीरमानसभोगेषुतदलाभप्रयुक्तलज्जासुवा २६ २७ इदंदेहादिचान्नदुपभोग्यमधिष्ठानदृशाआरोपितदृशातुनाहम् २८ नानर्थंजिहासामीतिशेषः २९ वयस्याभिःसखीभूताभिः तनुःकृशीभूतोविद्वेषोरागश्चयाभिस्तथाविधाभिःस्वप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिश्चसहरमे ॥ अथवाशास्त्रदृष्टिभिःकरणैस्तनुरल्पीभूतोविद्वेषोरागश्चयासांतथाविधाभिर्वयस्याभिःसखीभिःसहरमे ३०

अंगहेनाथइहजगतिअहंनयनराश्मिभिरन्यैर्वाइंद्रियैश्चित्तेनचयत्पश्यामितन्नांकिंचिदनृतमेव ॥ तेनेंद्रियमनोदृश्येनविरहितंतुनकिंचिन्निष्प्रपंचंवस्तुअंतःपश्यामि ॥ यतोहेतोरितिवर्णितरीत्याअं
तर्वहिश्चसम्यगबाधितरूपंपश्यामि तेनहेतुनाचिरंसंततमुदितापरमाभ्युदयश्रीमतीअस्मीत्यर्थः ३१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥
अज्ञेनराज्ञातद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ खेचरत्वादिसिद्धीनांबीजंचात्रनिरूप्यते ॥ १ ॥ एवंवर्णितप्रकारेणस्वशोभातिशयेनिमित्तानिवदंतीम् १ बालाअप्रौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवा
क्योच्चारणेअकुशलेतियावत् २ असंबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ साकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यंस्यक्त्वानिराकारतांगतःसशून्यप्रायः
कथंशोभेतेत्यर्थः ३ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतियत्त्वयोक्तंतदप्यसंबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाक्रोवेनेव ४ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमेइतियत्त्वयोक्तंतदप्यसंगतमित्याह ॥ भो

पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्तेनचेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथचिरोदयास्मि ३१ ॥ इत्यार्षेवा०
वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वा०पू०चूडालोपाख्यानेचूडालात्मलाभोनामैकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एवमात्मानिविश्रां
तांवदंतींतांवराननाम् ॥ अबुद्ध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः १ शिखिध्वजउवाच ॥ असंबद्धप्रलापासिबालासिवरवर्णिनि ॥ रमसेराजलीलाभिरमस्वा
वनिपात्मजे २ किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतोप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपःसकथंकिलशोभते ३ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमितिभोगान्जहातियः ॥ रुषेवासन
शय्यादीन्सकथंकिलशोभते ४ भोगाभोगेपरित्यज्यखेशून्येरमतेतुयः ॥ एकएवाखिलंत्यक्त्वासकथंकिलशोभते ५ वसनाशनशय्यादीनसर्वान्संत्यज्यधीरधीः ॥ य
स्तिष्ठत्यात्मनैवैकःसकथंकिलशोभते ६ नाहदेहोन्यथाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच ॥ एवंप्रलापोयस्यास्तिसकथंकिलशोभते ७ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्या
म्यन्यदेवयत् ॥ प्रलापइत्यसन्यस्यसकथंकिलशोभते ८ तस्माद्बालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि ॥ नानालापविलासेनक्रीडामिक्रीडसुदंरि ९ प्रविहस्याट्टहासे
नशिखिध्वजइतिप्रियाम् ॥ मध्याह्नेस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात् १० कष्टंनात्मनिविश्रांतोमद्वचांसिनबुद्धवान् ॥ राजेतिखिन्नाचूडालास्वव्यापारपरा
भवत् ११ तदाबथांगतत्राथताद्दगाशययोस्तयोः ॥ ताभिःपार्थिवलीलाभिःकालोबहुतिथोययौ १२ एकदानित्यतृप्तायानिरिच्छायाअपिस्वयम् ॥ चूडा
लायाबभूवेच्छालीलयाखगमागमे १३ खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका ॥ सर्वभोगाननादृत्यसमागम्यचानिर्जनम् १४ एकैवैकांतनिरतास्वासनावास्थ
तांगिका ॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनाचिराभ्यासंचकारह १५

गाभोगेइतिस्वयंसाक्षाद्भोगोमित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोःसमाहारंपरित्यज्यतत्साधनांवित्ताद्यखिलंच
त्यक्त्वायएकएवशून्येखेपिशाचवद्भ्रमतेसकिलशोभतेइतिकथंसंगच्छतामित्यर्थः ५ धीरधीःअतिक्रोधादिवधैर्यमात्रबलेनशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ६ इदंचाहमिदंनाहमिति
यदुक्तंतदप्यसंबद्धमित्याह ॥ नाहमिति ७ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वेत्यंतेयदुक्तंतत्तुसुतरामसंगतमितिनैतेशोभाहेतवइत्युपसंहरति ॥ यदिति ८ ९ १० कष्टमिति ॥ "नचेदिहावे
दीन्महतीविनष्टिः"इत्यादिश्रुतेरितिभावः ११ अंगेतिरामसंबोधने १२ खेगमागमोदेववत्संचारस्तद्विषयेइच्छाबभूव ॥ तादृशप्रारब्धशेषबलादितिभावः १३ १४ एकैवेति ॥ अर्थाद्राज्ञः
शत्रुजयायद्वित्रिहायनंप्रवासकालेइतिगम्यते ॥ अन्यथातत्पराधीनायास्तस्याएकांतनिरतत्वाद्ययोगात् ॥ ऊर्ध्वगस्यप्राणपवनस्यचिरंखेचरसिद्ध्यनुकूलंभ्रूमध्यादिदेशेनिरोधाभ्यासम् १५

खेचरसिद्धिप्रयोजकक्रियाप्रसंगेनरामःक्रियासामान्येनिमित्तंजिज्ञासुराक्षिपति ॥ यदिदमिति ॥ यदिदंस्थावरंजंगमंचजगतत्सर्वंस्पंदच्युतंक्रिययानिष्पादितंदृश्यतेविनाकर्त्रादिकारकस्पंदं
कस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात ॥ तत्रैवंसतिक्रियानाम्नःस्पंदस्यकथंनिष्पत्तिः किंसक्रियादुतकूटस्थात् आद्येआत्माश्रयोऽनवस्थावा द्वितीयेव्याघातःअविरामःफलानवस्थाचेतिकथंक्रियानाम्नोवस्तुन
उत्पत्तिरनुभूयतेअनुभवपथमारोहतितद्वदेत्यर्थः १६ एवमाक्षिप्यप्रस्तुतंपृच्छति ॥ कस्येति ॥ एतत्खगमनादिसिद्धिजातंकस्यस्पंदविलासस्यफलंतदपिवदेत्यर्थः १७ अनात्मज्ञःसिद्ध्यर्थंअ
त्मज्ञोलीलयावाएतत्सिद्धिजातंकथंकेनक्रमेणसंसाधयतितदपिवदेत्यर्थः १८ अत्रेदयमात्माश्रयानवस्थादिकोदोषोयदिक्रियास्वरूपमात्रसिद्ध्येकारकापेक्षास्यात नतुतथाकिंतुक्रियासा
ध्यस्यफलस्य फलनिष्पत्तयेहिप्रवृत्तानिकारकाणिनांतरीयकतयाक्रियामवलंबंते ॥ तयाहिफलस्यसाध्यताकारकाणांसाधनताचव्यपदेष्टुंशक्यते ॥ तथाचसाध्यसाधनोभयविलक्षणाक्रियान
साध्यापेक्षितसाधनेभ्यःसाधनांतरमपेक्षतइतितस्यांसक्रियंकूटस्थंवाकारणमितिविकल्पोनिरवकाशएवेत्याशयेनवसिष्ठउत्तरप्रश्नसमाधानानुकूलंगौणमुख्यसाधारणंक्रियासाध्यंविभज्यदर्शयति
॥ त्रिविधमिति ॥ उपादानबुद्धिविषयीभूतंवस्तुउपादेयंप्रवृत्तिविषयः हानबुद्धिवेद्यंहेयंनिवृत्तिविषयः उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपेक्ष्यंतच्चौदासीन्येपिक्रियोपचारादनेनोपेक्षयायमनर्थःकृतइतिलोके

श्रीरामउवाच ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ स्पंदच्युतंक्रियानाम्नःकथमित्यनुभूयते १६ कस्यस्पंदविलासस्यघनाभ्यासस्यमेवद ॥ ब्रह्मन्खगम
नाद्येतत्फलंयत्नैकशालिनः १७ आत्मज्ञोवाप्यनात्मज्ञःसिद्ध्यर्थंलीलयाथवा ॥ कथंसंसाधयत्येतद्यथातद्वदमेप्रभो १८ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ त्रिविधंसंभवत्यंग
साध्यंवास्त्विहसर्वतः ॥ उपादेयंचहेयंचतथोपेक्ष्यंचराघव १९ आत्मभूतंप्रयत्नेनउपादेयंचसाध्यते ॥ हेयंसंत्यज्यतेज्ञात्वाउपेक्ष्यंमध्यमेतयोः २० यद्यदा
ह्लादनकरमादेयंतच्चसन्मते ॥ तद्विरुद्धमनादेयमुपेक्ष्यंमध्यमंविदुः २१ सन्मतेर्विदुषोज्ञस्यसर्वमात्ममयंयदा ॥ त्रयएतेतदापक्षाःसंभवंतिनकेचन २२ केवलं
सर्वमेवेदंकदाचिल्लीलयातया ॥ उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयतिवानवा २३ ज्ञस्योपेक्षात्मकंनाममूढस्यादेयतांगतम् ॥ हेयंस्फारविरागस्यशृणुसिद्धिक्रमःक
थम् २४ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाःसर्वसिद्धयः ॥ जीवमाह्लादयंतीहवसंतइवभूतलम् २५ मध्येचतुर्णामेवैषांक्रियाप्राधान्यकल्पना ॥ सिद्ध्यादिसाधनेसा
धोतन्मयास्तेयतःक्रमाः २६ गुटिकांजनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ तत्रासतांचदोषोत्रविस्तारःप्रकृतार्थहा २७

व्यवहारदर्शनाद्गौणंसाध्यम् १९ तेषुफलवैलक्षण्यंदर्शयति ॥ आत्मभूतमिति ॥ आत्मनःस्वस्यभूतमनुकूलम् ॥ एतयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमांतरालिकम् २० आह्लादनकरंसाक्षात्परंपरया
वासुखानुकूलम् ॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः ॥ तद्विरुद्धंसुखविघाति ॥ दुःखस्यापिस्वास्थ्यसुखविघातित्वादेवद्वेष्यत्वादितिभावः २१
त्रयएतेसाध्यभेदाअज्ञानामेवेत्याह ॥ सन्मतेरिति २२ विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युपगमेपिनकश्चिद्दोषइत्ययाशयेनाह ॥ केवलमिति २३ एकमेववस्तुएकस्यैवपुरुषस्यबोधरागवैराग्यावस्थाभेदे
नत्रेधासंपद्यतेइत्याशयेनाह ॥ ज्ञस्येति ॥ एवंसिद्ध्यर्थंलीलयाथवाइतिप्रश्नांशयोरुपपत्तिमुक्त्वाकथंसंसाधयत्येतदित्यंशसमाधानंश्रावयति ॥ शृण्वित्यादिना २४ तत्रसिद्धितारतम्येचिरा
चिरयत्नापेक्षायांचनिमित्तान्याह ॥ देशेति २५ एषांदेशादीनांचतुर्णांमध्येश्रीशैलाद्युत्तमदेशादिचतुष्टयमेलनेशीघ्रंसिद्धिलाभाद्योगमंत्रजपादिक्रियायाइतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षयाप्राधान्य
स्योत्कर्षस्यकल्पनाभवति ॥ फलोत्कर्षोपितदनुसार्येवेत्याह ॥ सिद्ध्यादीति ॥ यतस्तेसिद्ध्यादयःफलोत्कर्षक्रमाअपितन्मयास्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिणइत्यर्थः २६ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥

गुटिकेति ॥ तत्रखगमनादिसाधनानिसिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपिउड्डामरतंत्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रंथप्रसिद्धानिसंति॥कथंसंसाधयंत्येतद्यथावद्वदमेप्रभोइतित्वदी यप्रश्नस्यताक्रियाक्रमनिरूपणंकर्तव्यमितिचेदभिप्रायस्तर्ह्यविस्तृतोक्त्यातदसंभवात्तद्विस्तारःकार्यः ॥ तेनतत्रतासुसिद्धिषुविषयेअसतामाजिज्ञासूनामतत्त्वविदांचत्वदतिरिक्तश्रोतृणांदैवादभि लाषोदयेतत्रैवप्रवृत्त्यामहान्दोषःस्यात्तवापिसविस्तारःप्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्यविघ्नरूपत्वाद्विघातकइतिनतन्निरूपणमत्रोचितमित्यर्थः २७ एषन्यायोमणिमंत्रादिसाध्यसिद्धिक्रमानिरू पणेश्रीशैलादिसिद्धदेशनिवाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेचयोज्यइत्याह ॥ रत्नेतिद्वाभ्याम् ॥ हेकृतार्थेतिरामसंबोधनंतासांसिद्धीनांत्वादृशदृष्ट्यातुच्छतेतिद्योतनार्थम् २९ तर्हिमत्प्रश्नोव्यर्थः संपन्नइतिरामस्यविषादोमाभूदितिप्रस्तुतज्ञानदार्ढ्योपयोग्यानुषंगिकखगमादिसिद्धिसाधनंवर्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारंप्राणायामक्रमंश्रावयति ॥ तस्मादिति ३० तत्रादौयमानियमप्रातिष्ठितद्री जप्रदर्शनेनसंक्षिप्याह ॥ अंतस्थाइति ॥ साध्यार्थाइतराःसाधनार्थाश्चवासनास्त्यक्त्वास्थानकानिसिद्धाद्यासनानिआदिपदात्समकायशिरोग्रीवतानिश्चलतानासाग्रसंप्रेक्षणमित्यादियोगशा स्त्रोक्तक्रियाक्रमपरिग्रहः ३१ तमेवक्रियाक्रममेवावयुत्यप्रपंचयति ॥ भोजनेति ॥ साधुसम्यग्योगशास्त्रार्थस्यभावनात्परिशीलनात् ३२ ३३ त्यागेरेचनेआदानेपूरकेनिरोधेकुंभकेचभृश

रत्नोषधितपोमंत्रक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ आस्तामेवकिलैषोपिविस्तारःप्रकृतार्थहा २८ श्रीशैलेसिद्धदेशेचमेर्वादौवानिवासतः ॥ सिद्धिरित्यपिविस्तारःकृता र्थप्रकृतार्थहा २९ तस्माच्छिखिध्वजकथाप्रसंगपतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलांशृणु ३० अंतस्थाह्यखिलास्त्यक्त्वासाध्यार्थेतरवास नाः ॥ गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाक्रमैः ३१ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्रार्थभावनात् ॥ स्वाचारात्सुजनासंगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ३२ प्राणा यामघनाभ्यासाद्रामकालेनकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चसुव्रत ३३ त्यागादाननिरोधेषुभृशंयांतिविधेयताम् ॥ प्राणाःप्रभुत्वात्तज्ज्ञस्यपुंसो भृत्याइवाखिलाः ३४ राज्यादिमोक्षपर्यंताःसमस्ताएवसंपदः ॥ देहानिलविधेयत्वात्साध्याःसर्वस्यराघव ३५ परिमंडलिताकारामर्मस्थानंसमाश्रिता ॥ आं त्रवेष्टनिकानामनाडीनाडीशताश्रिता ३६ वीणाग्रावर्त्तसदृशीसलिलावर्त्तसन्निभा ॥ लिप्याधौंकारसंस्थानाकुंडलावर्त्तसंस्थिता ३७ देवासुरमनुष्येषुमृगनक्र खगादिषु ॥ कीटादिष्वब्जजातेषुसर्वेषुप्राणिषूदिता ३८ शीतार्तसुप्तभोगींद्रभोगवद्बद्धमंडला ॥ सिताकल्पाग्निविगलदिंदुवद्बद्धकुंडली ३९

मभ्यस्तेषुतज्ज्ञस्ययोगिनः प्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसंपत्तेर्लौकिकस्यपुंसःप्रभोर्भृत्याइवअखिलाःप्राणाविधेयतांस्वाधीनतांयांतीत्यर्थः ३४ प्राणानांस्वाधीनत्वेतत्संबद्धसिद्धीनामपिस्वाधीन तासिद्ध्यतीत्याह ॥ राज्येति ॥ सर्वस्याधिकारिणः ३५ इदानींसर्वसिद्धीनांदेहानिलविधेयत्वमुक्तमुपपादयितुंसर्वदेहप्रसृतद्वासप्ततिसहस्रशाखप्रधाननाडीशताश्रितांमूलाधारादारभ्यआब्रह्म रंध्रंसप्तसुचक्रेष्वनुप्रविश्यनिर्गतांमूलाधारेसार्धत्रिवलयवेष्टनांतःसुप्तकुंडलिनीशक्तिगर्भांसुषुम्नानाडींवर्णयति ॥ परिमंडलिताकारेत्यादिना ॥ परितःप्रसृतशाखाभिःपरिवेष्टितत्वात्परिमंडलिताका राअतएवांत्राणामपिनाडीभिर्वेष्टनादांत्रवेष्टनिकानाम ३६ तांमूलाधारेस्वांतर्गतकुंडलिनीसंस्थानानुकूल्येनवर्णयति ॥ वीणेति ॥ वीणादंडस्याग्रेमूलभागेप्रसिद्धोरेखात्मकस्तंत्रीमूलपरिवर्त नरूपःसलिलपरिवर्त्तनरूपोवायआवर्तस्तत्सदृशी ॥ लिप्यालेखनेनप्रदर्शनेतुॐकारस्यार्धमधौंकारस्तस्यसंस्थानमिवसंस्थानंयस्याः ॥ द्रविडाक्षरेपूर्वार्धमिवनागराक्षरेउत्तरार्धमिववातत्सं स्थानंलेख्यमित्यर्थः ॥ अर्धनपुंसकमित्येकदेशिनासमासः ॥ ओमाङोश्चेतिपररूपम् ३७ इयंचनमनुष्येष्वेवकिंतुसर्वप्राणिशरीरेष्वित्याह ॥ देवेति ३८ शीतेनार्तःशीतार्त्तिनिवारणायदृढबद्ध

मंडलइतियावत् ॥ तथाविषस्यमुप्तस्यभोगींद्रस्यभोगःकायस्तद्वद्वद्वंमंडलंयया ॥ सिताशुभ्रा ॥ कल्पाग्निनाविगलता अंतर्वलयाकाररेखास्फुरितेनेंदुनातुल्यंबद्धाकुंडलीवलयाकृतिर्यया ॥ अथवा कल्पतेजरणसमर्थोभवतीतिकल्पोग्निर्जाठराग्निस्तेनाविगलन्योमूर्ध्निगोगशास्त्रप्रसिद्धश्चंद्रःसएवविलीयमूलाधारेप्रसृतोघनीभूयतत्रबद्धकुंडलाकृतिस्तद्वत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा ३९ ऊरुपदेनऊरुमूलसंधि गुदंलक्षणयोच्यतेततआरभ्यभ्रूमध्यपर्यंतंयानिरंध्राणितानिस्पृशंतीतिअनुस्यूतामनोवृत्तिभिरंतश्चंचलाबहिश्चपवमानेनप्राणादिनासस्पंदा ४० तस्यामूलेंतःसार्धत्रिवलयाकाराकुंडलिनीसंज्ञाचि च्छक्तिंदर्शयति ॥ तस्याइति ॥ तस्मिन्मूलाधारेवीणामूलेदुर्लक्षेणतंत्रीवेगेनेवलसंतीपरमसूक्ष्मापराख्यासर्वशब्दमूलभूतागतिःशब्दब्रह्मात्मिकास्फूर्तिःसैवप्राणसंगात्राभिहृदयकंठदेशेषूत्तरोत्तरं व्यक्ततरापश्यंतीमध्यमावैखरीत्यादिभेदान्भजतेइति ॥ तथाचोक्तंमंत्रशास्त्रे ॥ 'चैतन्यंसर्वभूतानांशब्दब्रह्मेतियद्विदुः ॥ तत्प्राप्यकुंडलीरूपंप्राणिनांदेहमध्यगम् ॥ वर्णात्मनाविर्भवतिगद्यप द्यादिभेदतः" इति ॥ सांबेनाप्युक्तम् । "यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंतीत्रिषष्टिंवर्णानत्रप्रकटकरणैःप्राणसंगात्प्रसूते॥तांपश्यंतींप्रथममुदितांमध्यमांबुद्धिसंस्थांवाचंवक्त्रेकरणविशदांवैखरींचप्रपद्ये" इति ४१ सर्वासांप्राणेंद्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपिसत्तास्फूर्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ४२ तत्रकथंप्राणशक्तिर्जवप्रदातदाह ॥ अनिशमिति ॥ सैवस्वमुखात्प्राणमूर्ध्वंक्षिपतिअपानंचाधआकर्ष तीत्यनिशंनिःश्वसद्रूपेत्यर्थः ४३ कथंबुद्धिशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यदेति ॥ यदाहृदिस्थितःप्राणःकुंडलिन्याआकृष्टःसन्अपानवृत्त्याकुंडलिनीपदंयातितदाभूततन्मात्राण्यपंचीकृतभूतान्येवबी

ऊरोर्भ्रूमध्यरंध्राणिस्पृशंतीवृत्तिचंचला ॥ अनारतंचसस्पंदापवमानेनतिष्ठति ४० तस्यास्त्वभ्यंतरेतस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ यापराशक्तिःस्फुरतिवीणावे गलसद्गतिः ४१ साचोक्ताकुंडलीनाम्नाकुंडलाकारवाहिनी ॥ प्राणिनांपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा ४२ अनिशंनिःश्वसद्रूपारूषितेवभुजंगमी ॥ संस्थितो र्ध्वीकृतमुखीस्पंदनाहेतुतांगता ४३ यदाप्राणानिलोयातिहृदिकुंडलिनीपदम् ॥ तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूः ४४ यथाकुंडलिनीदेहेस्फुरत्यब्जइवा लिनी ॥ तथासंविदुदेत्यंतर्मृदुस्पर्शवशोदया ४५ स्पर्शनंमृदुनान्योन्यालिंगिकातत्रयंत्रयोः ॥ यथासंविदुदेत्युच्चैस्तथाकुंडलिनीजवात् ४६ तस्यांसमस्ताः संबद्धानाड्योहृदयकोशगाः ॥ उत्पद्यंतेविलीयंतेमहार्णवइवापगाः ४७ नित्यंपातोत्सुकतयाप्रवेशोन्मुखयातया ॥ सासर्वसंविदांबीजंह्येकासामान्युदाहृता ४८ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकल्पादनवच्छिन्नाचित्संवित्सर्वमस्तिहि ॥ तस्मात्कुंडलिनीकोशात्केनार्थेनोदयःस्फुटः ४९

जमुपादानंयस्यतथाविधेअंतःकरणेभवतीतिभूर्जीवसंवित्स्मृतिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरंतरुदेतीत्यर्थः ४४ कथंचेंद्रियशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यथेति ॥ एवंप्राणबुद्ध्योराहि तज्ञानक्रियाख्यशक्तिःकुंडलिनीदेहेमृदुःस्पर्शोविषयसन्निकर्षोयेषांतेषांचक्षुरादीनांवशोदयासतीदेहेयथायथायादृशभोजकादृष्टसामग्रीवैचित्र्येणस्फुरतितथातथातत्तदिंद्रियैरर्थविशेषस्फूर्तित त्फलभोगादिलक्षणासंविदुदेतीत्यर्थः ४५ कथंमृदुस्पर्शवशानुगातदाह ॥ स्पर्शनमिति ॥ कुंडलिनीजवात्तथास्फुरतियथामृदुनाचक्षुरादिनाविषयस्पर्शनंप्रथममुदेति ॥ तथाचतत्रयंत्रंकार्य करणसंघातंयुनक्तीतियंत्रयुःप्रमातातस्यवृत्तिद्वाराबहिर्निर्गतस्यबाह्यविषयेणसहअन्योन्यमालिंगनमन्योन्यालिंगिका ॥ भावेण्वुल् ॥ वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ताव्याप्तिरुदेति ॥ तयाचयथाविषयाव रणभंगेउच्चैःस्फुटतरासंविद्घटादिप्रथाउदेतितथातेनतेनप्रकारेणेत्यर्थः ४६ तत्रमूलाधारस्थायाःकुंडलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तनेनाड्योद्वारमित्याशयेनाह ॥ तस्यामिति ॥ उत्पद्यंतेप्रसार्यंते ॥ वि लीयंतेसंकुचंति ४७ कथमुत्पद्यंतेविलीयंतेचतदाह ॥ नित्यमिति ॥ प्राणात्मनाऊर्ध्वपातोत्सुकतयाअपानात्मनाअधःप्रवेशोन्मुखयातया ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ सेति ॥ सामानीसाधारणी ॥ समानशब्दाद्भावेस्वार्थेवाष्यञिङीषिहलस्तद्धितस्येतियलोपः ४८ अपरिच्छिन्नायाश्चितोमूलाधारेनाडीमूलेपरिच्छिन्नकुंडलिन्याख्यस्वांशादुद्भवःकथंकिमर्थंवेतिरामःपृच्छति ॥

आकल्पादिति ॥ आकल्पादितिकालतः ॥ सर्वमितिवस्तुतश्चापरिच्छिन्नः ॥ देशकृतपरिच्छेदाभावस्यापिवस्तुकृतपरिच्छेदाभावेंतर्भावइत्याशयेनोभयोरेवोपादानम् ४९ वसिष्ठस्तुतर्हिका लकृतपरिच्छेदाभावोपितत्रांतर्भूतएवेतिपृथगुपादानंव्यर्थम् यदिस्पष्टीकरणायतस्यपृथगुपादानंतर्हिदेशकृतपरिच्छेदाभावोपितत्समानमिति त्रितयानुवादव्याजेनदर्शयन्निराकारायानिर्विषया याश्चचितोजीवाकारेणघटादिगोचरतयावाभिव्यक्त्यर्थंतदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूरित्युक्तार्थंविस्तराद्विवरिष्यन्स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणतभूतसापेक्षैवचितोविशेषाभिव्यक्तिरित्या ह ॥ सर्वत्रेत्यादिना ५० ननुदेशकृतपरिच्छेदाभावेसंवित्सर्वत्रभासेतेत्याशंक्योपाधिवशादेवतस्याःस्फुटीभावइतिसदृष्टांतमाचष्टे ॥ सर्वत्रेति ॥ तरलायतेबुद्धौअवच्छेदप्रतिबिंबनाभ्यांद्वि गुणीकृत्यप्रवेशाद्बहलीभूताजलसूर्यकवद्बुद्धिचांचल्याच्चंचलीभवतीत्यर्थः ॥ तत्रोपाधिकृतबहलीभावेनस्फुटीभावेदृष्टांतमाह ॥ सर्वगइति ५१ तत्राप्युपाधिमालिन्यतारतम्येनचिदभि व्यक्तितारतम्यमित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ मृच्छिलादिवस्तुनितच्चिद्वस्तुअविद्याजाड्येनाभिभवात्तत्रवारिस्थशैत्यमिवनष्टमदर्शनंगतम् ॥ देवमनुष्यादिलिंगेतुस्पष्टमभिव्यक्तम् ॥ वृक्षादिलिंगेषु त्कृष्टांछन्नतांबहिःसंवेदनविवेकाक्षमतांगतंदृष्टम् ॥ चिदंशइवनसत्तांशेतारतम्यमित्याह ॥ तदिति ॥ तेषांत्रिविधोपाधीनांसर्वानुभवसिद्धैःसद्भावैरेवलिंगैस्तत्सर्वत्रविजृंभितमनभिभूतमित्यर्थः

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वाचित्संविद्विद्यतेनघ ॥ किंत्वस्याभूततन्मात्रवशादभ्युदयःक्वचित् ५० सर्वत्रविद्यमानापिदेहेषुतरलायते ॥ सर्वगोप्यातपः सौरोभित्त्यादौवैविजृंभते ५१ क्वचिन्नष्टंक्वचित्स्पष्टंक्वचिदुच्छन्नतांगतम् ॥ वस्तुवस्तुनिदृष्टंतत्तत्सद्भावैर्विजृंभितम् ५२ एतद्भूयःक्रमेणाहंशृणुवक्ष्यामितेन घ ॥ देहेस्वेचयथोदेतिभ्रष्टंसंविन्मयक्रमः ५३ चेतनाचेतनंभूतजातंव्योमतथाखिलम् ॥ सर्वंचिन्मात्रसन्मात्रंशून्यमात्रंयथानभः ५४ तद्धिचिन्मात्रसन्मात्रम विकारंस्वनामयम् ॥ क्वचित्स्थितंसंविदेवभूततन्मात्रपंचकम् ५५ तत्पंचधागतंद्वित्वंलक्षसेत्वंस्वसंविदम् ॥ अंतर्भूतविकारादिदीपाद्दीपशतंयथा ५६ स्वसत्ता मात्रकेणैवसंकल्पलवरूपिणा ॥ पंचकानिव्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचित् ५७ कानिचित्तिर्यगादित्वंहेमादित्वंचकानिचित् ॥ कानिचिद्देशतादित्वंद्रव्यादित्वं चकानिचित् ५८ एवंहिपंचकस्पंदमात्रंजगदितिस्थितम् ॥ चित्संविदत्रसर्वत्रविद्यतेरघुनंदन ५९

५२ उक्तमेवाभिव्यक्तितारतम्यंक्रमादासर्गसमाप्तेर्निरूपयितुंप्रतिजानीते ॥ एतदिति ॥ स्वेमनुष्यादिदेहेचात्पशुस्थावरादिदेहेयथायादृशतारतम्येन ५३ तदुपोद्घातेनसूक्ष्मस्थूलभूताध्यास प्रपंचनायसर्वाधिष्ठानसच्चिदेकरसंसर्वप्रपंचतद्धर्मशून्यमात्मतत्त्वमादौनिर्दिशति ॥ चेतनेति ॥ नभोनभोवदसंगंविभुसूक्ष्मंच ५४ तस्मिंस्तथैवस्थितेमायाकल्पितैकदेशेआकाशादिसूक्ष्मभूतानां क्रमादध्यासात्तदेवभूतमात्रात्मरूपकंस्थितमित्याह ॥ तद्धीति ५५ तत्तन्मात्रपंचकंप्राणोमनोबुद्धिर्ज्ञानेंद्रियंकर्मेंद्रियमितिपंचधागतंलिंगशरीरंप्रतिबिंबतयाप्रविश्यदीपाद्दीपशतमिवसंपन्न त्वंस्वसंविदमंतर्भूताजन्मादिविकाराआदिपदाज्जाग्रदाद्यवस्थाभेदाश्चयस्मिंस्तथाविधंद्वित्वंजीवभावमितियावत् ॥ लक्षसेलक्षयसि ॥ छांदसउपग्रहव्यत्ययः ५६ कानिचिल्लिंगारंभपरिशि ष्टानिपंचकानिजीवस्यदेवमनुष्याद्याकारवासनानुसारिसंकल्पलवरूपिणास्वसत्तामात्रकेणैवपंचीकरणद्वारास्थूलदेहत्वंव्रजंति ५७ देहप्रकरणाद्धेमादित्वंधत्तूरादिस्थावरशरीरताम् ॥ अथ वातिर्यगादित्वमित्यादिपदादेवस्थावरदेहपरिग्रहः ॥ हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतखर्परोपलक्षितब्रह्मांडत्वंतदंतर्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थः ५८ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ एवंहीति ॥ स्थितंसिद्धम् ॥ तदधिष्ठानचैतन्यंसर्वत्रास्तीतिघटाद्यपिचेतनंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चिदिति ५९

पंचकवशाच्चैतन्याभिव्यंजकप्राणादिपंचकघटितलिंगदेहप्राधान्यादेवमनुष्यदेहादौमुख्याचेतनाभिधा ॥ कापितिर्यक्षुलिंगस्थूलदेहयोःसमप्राधान्याज्जडस्पंदाभिधाजडचेतनाभिधा॥ स्थावरादौतुलिंगस्यांतःसंवेदनमात्रत्वेनबहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधाप्रसिद्धेत्यर्थः ६० त्रिष्वपिचित्कथंतारतम्येनस्थितेत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ यथादिवाविलीनोद्धतसमुद्रःसायंशिशिरपवनरूपर्कोद्वलातटेकभाद्घनीभावात्स्तब्धोनिश्चलःस्थितःसन्द्रवप्रदेशेवीचिरिवचलः ईषद्घनप्रदेशेईषच्चलः अत्यंतघनप्रदेशेस्थलमिवाचलश्चस्थितस्तथैवैषाचिन्नरतिर्यक्स्थावरदेहरूपेषुपंचकेषुलोलरूपाईषल्लोलाअत्यंतजाड्यान्विताचस्थितेत्यर्थः ६१ यथाक्वचिद्घनीभावेनलोलस्वभावेपितस्यनाब्धित्वव्याघातस्तथास्थावरादिभावेपिनाचिद्रूपताक्षतिरित्याह ॥ इतइति ॥ नोइतिकाकुः । किमब्धिरितिव्यपदेशोनभवतिकिंतुभवत्येवयथातथैवैतत्सुरनरातिर्यग्विकल्पादौचैतन्यमक्षतमित्यर्थः ॥ अथवायंजडाजडविकल्पोऽध्यस्तपंचकधर्मएवनाचिद्धर्मस्तस्यानिर्धर्मकत्वादित्याशयेनाह ॥ पंचकंहीति ६२ पंचकेस्वभाववशतईदृशाबहवोविकल्पादृष्टाइत्याह ॥ देहादीति ॥ देहाद्याकारपरिणतंपंचकंप्राणधारणाधीनस्पंदचैतन्याभ्यांजीवश्चेतनस्तत्प्रयोजकःस्पंदःशैलादिकंजडमेव॥ स्थावरादिशरीरंतुबाह्यानिलाधीनस्पंदिअंतश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पाःस्वभाववशतोदृष्टाइत्यर्थः ६३ ननुस्वःस्वात्मकोभावःस्वभावःसकथंविरुद्धविकल्पात्मकःस्यात्विरोधोहिपरसापेक्षःस्वोभावस्त्वनन्यापेक्षः यदिस्वीयोभावःस्वभावस्तथाप्यसौस्वमात्रसापेक्षोनपरसापेक्षइतिकथपरसापेक्षस्यविकल्पस्यस्वरूपंनिमित्तंवास्यादितियदिपर्यनुयुज्यतेत

केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा ॥ जडस्पंदाभिधाक्कापिस्थावरादौजडाभिधा ६० यथास्तब्धःस्थितोवीचिरिवस्थलमिवास्थितः ॥ पंचकेषुतथैतच्चिल्लोलरूपाजडान्विता ६१ इतःसौम्यइतोलोलःकिमब्धिरितिनोयथा ॥ विकल्पादौतथैवैतत्पंचकंहिजडाजडम् ६२ देहादिपंचकंजीवःस्पंदःशैलादिकंजडम् ॥ स्थावराद्यनिलस्पंदिस्वभाववशतोनघ ६३ वाचःपर्यनुयोक्तव्याःस्वभावाद्रघुनंदन ॥ शीतोष्णादिहिमाग्न्यादिवाक्केतिपरिदृश्यते ६४ गृहीतवासनांशानांपुष्टाभावविकारिणाम् ॥ स्थितयःपंचकानांहियोज्याःपर्यनुयोजने ६५ वासनास्तुविपर्यस्ताइतोनेतुमितश्चताः ॥ पुंसाप्राज्ञेनशक्यंतेसुखंपर्यनुयोजितुम् ६६ अशुभेवाशुभेवापितेनपर्यनुयोज्यते ॥ प्रबुद्धवासनंचान्यत्पंचकंसुप्तवासनम् ६७ यत्रपर्यनुयोगस्यफलंसमनुभूयते ॥ तत्रतंसंप्रयुंजीतनाकाशंमुष्टिभिःक्षिपेत् ६८ तृणाग्रनिष्ठामेर्वाद्याःपंचकानांहिराशयः ॥ विवेकनिष्ठाःकीटाद्याएतेस्थावरजंगमाः ६९

हित्वयास्वभावंविहायवाचःपर्यनुयोक्तव्याः ताएवहिचिज्जडादिशब्दरूपाः ॥ स्वापुनरुक्ततायैस्वार्थंव्यावर्तयंत्यश्चैतन्यजाड्येविरुद्धेगमयतः ॥ एवंशीतोष्णादिधर्मपराहिमाग्न्यादिधर्मिपरावाक्कसर्वापिइतिएवंप्रकारैवसर्वत्रपरिदृश्यतइत्यर्थः ॥ स्वभावादितिल्यब्लोपेकर्मणिपंचमी ६४ अथवावागपिनपर्यनुयोज्यातस्यावासनाकल्पितविकल्पवत्पंचकार्थानुवादित्वेनतत्पराधीनत्वात् किंतुगृहीतवासनांशानांतत्तद्विरुद्धविकल्पभावेनविकारिणांलिंगात्मनांपंचकानांस्थितयएवपर्यनुयोजनेयोज्याइत्याह ॥ गृहीतेति ॥ ताभिरविकल्पनेविरोधमात्रोच्छेदादितिभावः ६५ अथवानतासामप्यपराधःपूर्वपूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुसारित्वात् अतःप्राज्ञेनविरुद्धविकल्पकल्पनामूलमन्विष्यतापुंसाचित्तमितइतश्चविरुद्धविकल्पसहस्रेषुनेतुंविपर्यस्ताविक्षिप्तावासनाएवपर्यनुयोजितुंशक्यंतेनस्वभावादयइत्याह ॥ वासनाइति ६६ पुंसामशुभेतिर्यक्स्थावरादिभावेशुभेदेवादिभावेवाप्रबुद्धवासनंसुप्तवासनंचपंचकंतिष्ठति ॥ तेनवासनैवतद्धेतुःपर्यनुयोज्यतइत्यन्वयः ६७ किंचवासनापर्यनुयोगस्यतत्क्षयोपायेप्रवर्तकत्वेनसफलता स्वभावादिपर्यनुयोगस्यनकिंचित्फलमस्तीत्याह ॥ यत्रेति ६८ अतएववासनाक्षयेपूर्णात्मलाभान्मेर्वाद्याःस्वराशयोपितृणाग्रस्यानिष्ठेवानिष्ठातुच्छतायेषांतेतृणाग्रनिष्ठाःसंपद्यंतेविवेकनिष्ठादेवादिभोगशालिदेहाअपिकीटाद्याइवतुच्छतराःसंपद्यंतइत्याह ॥ तृणाग्रेति ६९

अतएववासनास्वापप्रबोधतारतम्यादेवंपंचकेषुस्थावरादिवैचित्र्यमित्युदाहृत्यदर्शयति ॥ प्रसुप्तेतिद्वाभ्याम् ७० वासनाभिराविलेनास्वच्छेनचित्तेनसहिताःसवासनाविलाः ॥ प्राक्षिप्तत्यागमनात्त्यक्तवासनाः ७१ वासनावैचित्र्याद्देवदेवनरादिपंचकराशिराकाशभूमिगमनादिविचित्रव्यवहारक्षमहस्तपादादिस्तत्कल्पितकर्मेंद्रियसंयुक्तैर्देवनरादिपंचकराशिभिःस्वासुस्वासुमंवित्स्वेवनरादियोग्यव्यवहारोचितामनोबुद्ध्यहंकारचित्तचक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शादिकाअंतर्बाह्यकरणरूपाःसंज्ञाःसंकेताःकृताअतएवताः प्रतिप्राणिविचित्रस्वभावाद्दृश्यंतइतिभावः ७२ तिर्यग्भिःपश्वादिभिस्तुचत्वारःपादाःशृंगेपुच्छंचेति पक्षिभिस्तुचंचुःपक्षौपुच्छंपादौचेति सर्पैस्तुफणाभोगःपुच्छमिति कृमिकीटैर्दंशमशकादिभिश्चस्वस्ववासनानुरूपव्यवहारयोग्याअवयवादिसंकेताःकल्पिताइत्यर्थः ७३ आद्यंतमध्येषुचलैर्विकारिभिर्जडैश्च ॥ अधिष्ठानसद्रूपेणतुअचलैरजडैश्च ७४ एवंपंचकाख्यलिंगभेदाननंतानुपवर्ण्यतेष्वेकतमस्यकस्यचित्कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्टिदेहभावंप्राप्तस्यकश्चिदेकःसंकल्पपरमाणुरस्यसंसारनभोवृक्षस्यबीजमित्याह ॥ एषामिति ॥ समष्टिगोचरत्वादभिव्याप्तःसंकल्पोभिसंकल्पस्तल्लक्षणःपरमाणुःसर्गरूपाणामाकाशवृक्षाणांबीजंते

प्रसुप्तवासनाःकेचिद्यथास्थावरजातयः ॥ प्रबुद्धवासनाःकेचिद्यथानरसुरादयः ७० सवासनाविलाःकेचिद्यथैतेतिर्यगादयः ॥ प्रक्षिप्तवासनाःकेचिद्यथैतेमोक्षगामिनः ७१ अथवासांस्वेवसंवित्सुमनोबुद्ध्यादिकाःकृताः ॥ हस्तपादादिसंयुक्तैःसंज्ञाःपंचकराशिभिः ७२ तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याःसंज्ञाःप्रकल्पिताः ॥ स्थावरादिभिरप्यन्यैरन्यान्याःसंविदःकृताः ७३ इतिसाधोस्फुरंतीमेचित्राःपंचकराशयः ॥ रूपैराद्यंतमध्येषुचलाचलजडाजडैः ७४ एषामेकोभिसंकल्पःपरमाणुर्हिपते ॥ बीजमाकाशवृक्षाणांसर्गाणांनेष्विमानितु ७५ इंद्रियाणिचपुष्पादिविषयामोदवर्तिहि ॥ इच्छाभ्रमर्योराजंत्योमंजर्यश्चंचलक्रियाः ७६ लोकांतराणिस्वच्छानिगुल्मामूलंसमेरवः ॥ पल्लवानीलजलदालतालोलादिशोदश ७७ वर्तमानानिभूतानिभविष्यंतिचयानितत् ॥ जयंतितान्यसंख्यानिफलानिरघुनंदन ७८ पंचबीजास्तएतेहिरामपंचकपादपाः ॥ स्वयंस्वभावाज्जायंतेस्वयंनश्यंतिकालतः ७९ स्वयंनानात्वमायांतिविरंजाड्यात्स्फुरंतिच ॥ स्वविविक्ताःशमंयांतितरंगाइववारिधौ ८० इतोयांतिसमुत्सेधमितोयांतिशमंस्वयम् ॥ एतेजाड्यविवेकाभ्यांतरंगाइवतोयधौ ८१ येविवेकवशमालयंगतारामपंचकविलासराशयः ॥ तेनभूयइहयांतिसंस्थितिंप्रभ्रमंतिजगतीतरेमुहुः ८२ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०चूडालात्मलाभेपंचकविलासोनामाशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एतत्पंचकबीजंतुकुंडलिन्यांतदंतरे ॥ प्राणमारुतरूपेणतस्यांस्फुरतिसर्वदा १

पुनःसर्गाकाशवृक्षेषुइमानिपंचकानीत्यहोमायेत्यर्थः ७५ सर्गाणामाकाशवृक्षत्वंयदुक्तंतत्पुष्पतदामोदादिकल्पनयोपपादयति ॥ इंद्रियाणीत्यादिना ॥ आदिपदादिंद्रियावयवेषुपुष्पान्वयक्तायथोचितंयोज्या ॥ विषयलक्षणेष्वामोदेषुवर्तनशीलंतत्प्रधानमितियावत् ॥ चंचलानांकर्मेंद्रियाणांक्रियाः ७६ स्वच्छानिस्वर्गादिलोकांतराणिगुल्माविटपाः ॥ समेरवोमेरुसहिताःसर्वेपर्वतामूलम् ७७ भूतानिचतुर्विधशरीराणि ॥ ततस्यवृक्षस्य ७८ स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ७९ स्वस्माद्विविक्ताविवेकदृष्ट्याद्दृष्टाः ८० श्लोकद्वयोक्तमेवसंगृह्याह ॥ इतइति ॥ इतःपराग्दृष्टेः ॥ इतःप्रत्यग्दृष्टेः ८१ हेरामयेपंचकविलासराशयःआलयंनिर्वासननाशपर्यंतंविवेकवशंगतास्तेइहसंसारेभूयोजन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिंनयांति इतरेतुजगतियथापूर्वंप्रभ्रमंत्येवेत्यर्थः ८२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ कुंडलिन्याःप्रसंगेनरोगोद्भवशमक्रमाः ॥ सिद्धिसिद्धेक्षणोपायाद्यशेषमिहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यदाप्राणानि

लीयातिहृदादिकुंडलिनीपदम् ॥ तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूरितिबुद्धिशक्तिजत्वप्रदत्वोपपादनेभूततन्मात्रबीजभूरित्यंशस्यस्फुटीकरणायकृतंस्थूलसूक्ष्मपंचकविचारंसंगमयन्नेवचरादिमि
द्विबीजप्राणाभ्यासोपयुक्तंप्रस्ततकुंडलिन्यांप्राणानुद्रवप्रकारंप्रदर्शयति ॥ एतदिति ॥ तस्यस्थूलदेहात्मकस्यपंचकस्यांतरेमूलाधारेतस्यांप्राग्वर्णितायांकुंडलिन्यामेतस्यलिंगात्मकपंचकस्यबी
जमुपादानंभूतसूक्ष्मंप्रथमंप्राणपंचकरूपंगस्फुरतीत्यर्थः १ साप्राणरूपेणांतःस्फुरिताकुंडलिनीमारुतधर्मेणस्वधर्मेणचस्पंदःस्पर्शःसंविदितित्रिरूपकलनाभूत्वाकलाचिज्जीवोमनःसंकल्पोबु
द्धिरहंकारःपुर्यष्टकंलिंगमित्यादिनामानिकलनादिव्यापारोपाधिभिर्लभतइत्याह ॥ सांतरितित्रिभिः २ ३ ४ तत्रस्पंदशक्तेःप्रधानवृत्तितत्स्थानत्रैविध्यंदर्शयति ॥ अपानतामिति ५
वृत्तिभेदप्रयोजनान्याह ॥ अधइति ॥ अपाग्गमनाद्येवप्रयोजनमित्यर्थः ॥ अपानोदानाभ्यामाकृष्यमाणापिस्वयंसौम्यानिश्चलैव ॥ तदवष्टंभत्वादेवपुष्टाप्लवत्यूर्ध्ववृत्तिरुदानरूपैवसती
स्वस्थैवतिष्ठतिनलिंगंबहिरुत्क्रामयतीत्यर्थः ६ एवमधोवृत्तेरपिसाविष्टंभिकेत्याह ॥ सर्वप्रयत्नमिति ॥ यदिसामान्यवृत्त्यानधार्यतेतर्हिसाजीवसंविदपानवृत्त्यासर्वयत्नंययास्यात्तथाआकृष्यमा

सांतःकुंडलिनीस्पंदस्पर्शसंवित्कलामला ॥ कलोक्ताकलनेनाशुकथिताचेतनेनाचित् २ जीवनाज्जीवतांयातामननाच्चमनःस्थिता ॥ संकल्पाच्चैवसंकल्पा
बोधाद्बुद्धिरितिस्मृता ३ अहंकारात्मतांयातासैषापुर्यष्टकाभिधा ॥ स्थिताकुंडलिनीदेहेजीवशक्तिरनुत्तमा ४ अपानतामुपागत्यसततंप्रवहत्यधः ॥ समा
नानाभिमध्यस्थाउदानाख्योपरिस्थिता ५ अधस्त्वपानरूपैवमध्येसौम्यैवसर्वदा ॥ पुष्टाप्युदानरूपैवपुंसःस्वस्थैवतिष्ठति ६ सर्वयत्नमधोयातियदियत्ना
न्नधार्यते ॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ७ समस्तैवोर्ध्वमायातियदियुक्त्यानधार्यते ॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ८ सर्वथा
त्मनितिष्ठन्त्यत्क्रोर्ध्वाधोगमागमौ ॥ तज्जंतोर्हीयतेव्याधिरंतर्मारुतरोधतः ९ सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभवः ॥ प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्या
धिसंभवः १० श्रीरामउवाच ॥ किंविनाशाःकिमुत्पादाःशरीरेस्मिन्मुनीश्वर ॥ आधयोव्याधयश्चैवयथावत्कथयाशुमे ११ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ आधयोव्या
धयश्चैवद्वयंदुःखस्यकारणम् ॥ तन्निवृत्तिःसुखंविद्यात्तत्क्षयोमोक्षउच्यते १२ मिथःकदाचिज्जायेतेकदाचित्सममेवच ॥ पर्यायेणकदाचिच्चआधिव्याधीश
रीरके १३ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्यमूलेहितेविद्यात्तत्त्वज्ञानेपरिक्षयः १४ अतत्त्वज्ञानवशतःस्वेंद्रियाक्रमणंविना ॥ हृदितानव
मुत्सृज्यरागद्वेषेष्वनारतम् १५ इदंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्वाघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्तंतेवर्षासुमिहिकाइव १६

णाअधोमार्गेणबहिर्याति ॥ किंततस्तदाह
॥ तदिति ८ प्रागुक्तंस्पष्टमाह ॥ समस्तैवेति ८ अतएवप्राणापानगतिनिरोधाभ्यासेनसर्वांगेसमानवृत्त्येतरवृत्तिजयेसर्वव्याधिक्षयमृत्युजयसिद्धिरित्याह ॥ सर्वथेति ॥ आत्मनिदेहे ९ एकशतं
प्रधाननाड्यस्तच्छाखास्तुसामान्यनाड्यस्तास्वन्नरसप्रापिकायाःसमानवृत्तेर्यत्रैवकफपित्ताद्युपचयाद्वैधुर्यंव्यापारस्तत्रैवेतरवायुभिर्वैषम्येणान्नरसाकर्षणादल्परोगाणांमहारोगाणांचसंभवइत्या
ह सामान्येति १० कस्माद्विनाशोयेषांतेकिंविनाशाः ॥ एवंकिमुत्पादाः ११ तेषांनिवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशमःसुखरूपस्यात्मनःपरिशेषात्सुखंतेषांमूलतोज्ञानेननाशोमोक्षइत्य
र्थः १२ मिथःअन्योन्यनिमित्तकत्वाक्रमसंलग्नेकदाचिद्युगपदुत्पन्नाद्बाह्यनिमित्तात्समंयुगपत्कदाचित्सुखांतरितेपर्यायेण १३ मौर्ख्यमज्ञानंतन्मूले १४ तत्रआध्युद्भवनिमित्तान्याह ॥ अत
त्त्वज्ञानेति ॥ आक्रमणंनिग्रहस्तंविनातदभावादित्यर्थः ॥ हृदिचित्तेतानवंस्तिमितवायुप्रायांस्वास्थ्यहेतुंसूक्ष्मतामुत्सृज्यरागद्वेषेषुप्रसक्तेरितिशेषः १५ इदंप्राप्तमिदंनप्राप्तमितिचिंतायाइति

शेषः ॥ भयशोकनिमित्तप्राप्तौतत्प्रतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणंघनंमोहंददतीतिघनमोहदाः १६ इदानींशारीरव्याध्युद्भवहेतूनाह ॥ भृशमित्यादिना ॥ इच्छामौर्ख्येआंतरेतद्धेतू ॥ दुरन्नादयस्तुबाह्याः ॥ दुर्देशाःश्मशानादयः १७ दुष्टेषुनिशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण ॥ दुर्भावाविषसर्पव्याघ्रतस्करादिशंकास्तेषांमनस्युद्भावनेन १८ नाडीनामन्नरसाप्रवेशेनक्षीणत्वाद्विगुणरसवातादिप्रवेशेनप्रपूर्णत्वाद्वाविधुरतांकफपित्तादिप्रकोपेनव्याकुलताम् ॥ आघातादिना विकलीकृते १९ दौःस्थित्यमस्वास्थ्यंतत्कारणंव्याधिःसदेहस्याकारविपर्ययः २० साचाधिव्याधिसामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारेणमिलतीत्याह ॥ प्राक्तनीति २१ २२ सामान्यःपेलवःसारोदृढतरश्च ॥ व्यवह्रियतइतिव्यवहारःक्षुत्तृषास्त्रीपुत्रलालसादिस्तत्संभवश्च जन्ममयोजन्मादिविक्रियामूलम् २३ अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना २४ आधिर्व्याधिःभूयोभूयसालोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यंतेनावबोधेन २५ प्रावृण्नदीसर्वेषांतटवी

भृशंस्फुरंतीष्विच्छासुमौर्ख्येचेतस्यनिर्जिते ॥ दुरन्नाभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच १७ दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच ॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावोद्भावनेनच १८ क्षीणत्वाद्वाप्रपूर्णत्वान्नाडीनांरंध्रसंततौ ॥ प्राणेविधुरतांयातेकायेतुविकलीकृते १९ दौःस्थित्यकारणंदोषाद्व्याधिर्देहेप्रवर्तते ॥ नद्याःप्रावृण्निदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः २० प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभाप्यशुभामतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातास्मिन्योजयतिक्रमे २१ आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके ॥ कथंशृणुविनश्यंतिराघवाणांकुलोद्वह २२ द्विविधोव्याधिरस्तीहसामान्यःसारएवच ॥ व्यवहारस्तुसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः २३ प्राप्तेनाभिमतेनैवनश्यंतिव्यावहारिकाः ॥ आधिक्षयेणाधिभवाःक्षीयंतेव्याधयोप्यलम् २४ आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव ॥ भूयोरज्ज्ववबोधेनरज्जुसर्पोहिनश्यति २५ आधिव्याधिविलासानांरामसाराधिसंक्षयः ॥ सर्वेषांमूलहाप्रावृण्नदीवतटवीरुधाम् २६ अनाधिजाव्याधयस्तुद्रव्यमंत्रशुभक्रमैः ॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंत्यन्यैरिहाथवा २७ स्नानमंत्रौषधोपायावक्तुश्चाधिगतानि च ॥ त्वयाचिकित्साशास्त्राणिकिमन्यदुपदिश्यते २८ श्रीरामउवाच ॥ आधेःकथंभवेद्व्याधिःकथंचसविनश्यति ॥ द्रव्यादितरयायुक्त्यामंत्रपुण्यादिरूपया २९ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ चित्तेविधुरितेदेहःसंक्षोभमनुयात्यलम् ॥ तथाहिरुषितोजंतुरग्रमेवनपश्यति ३० अनवेक्ष्यपुरोमार्गममार्गमनुधावति ॥ प्रकृतंमार्गमुत्सृज्यशरार्तोहरिणोयथा ३१ संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहंतिप्राणवायवः ॥ देहेगजप्रविष्टेनपर्यासिवसरित्तटे ३२ असमंवहतिप्राणेनाड्योयांतिविसंस्थितिम् ॥ असम्यक्संस्थितेभूपेयथावर्णाश्रमक्रमाः ३३

रुधामिवसर्वेषामाधिव्याधिविलासानांसारव्याधिसंक्षयोमूलहामूलोच्छेदीत्यन्वयः २६ सामान्यव्याधिष्वनाधिजव्याधयःसुचिकित्स्याइत्याशयेनाह ॥ अनाधिजाइति ॥ अन्यैर्दृष्टद्रपरंपरोपदिष्टैश्चिकित्सनैः २७ लोलार्कादितीर्थेषुस्नानम् मंत्राऔषधानीत्याद्युपायाः वक्तुश्चवृद्धजनादधिगतान्यौषधानिचिकित्साशास्त्राणिचत्वयाज्ञायंतएवेतिशेषः २८ आधिभ्योव्याधिजन्मप्रकारंतच्चिकित्सोपायंचरामःपृच्छति ॥ आधेरिति ॥ द्रव्यादौषधादितरया मंत्रपुण्यादिरूपयेतिस्वसंभावनयोक्तिः २९ तत्रप्रथमंतदुद्भवप्रकारमाह चित्तेइत्यादिना ॥ विधुरिते आधिभिःक्षुब्धे ॥ उक्तमर्थंदृष्टांतेनोपपादयति ॥ तथाहीतिसार्धेन ॥ अग्रंपुरोमार्गम् ३० ३१ दार्ष्टांतिकेपितथैवआधिकृतात्संक्षोभात्प्राणवायवःसाम्यमुत्सृज्यामार्गेणवहंति ॥ यथागजस्यप्रविष्टेनप्रवेशेनक्षुब्धानिपयांसिसरितस्तटेअमार्गेवहंतितद्वत् ३२ असमंविषमम् ॥ विसंस्थितिंकफपित्तादिपूर्णताप्रयुक्तविषमसंस्थानताम् ३३

तदेवाह ॥ काश्चिदिति ॥ प्राणैराविधुरितेसर्वतोविह्वलीकृतेदेहे ॥ सरितोनाड्यःस्रोतांसीव ३४ ३५ समानाख्यःप्राणवातःस्वमाश्रयंसर्वंशरीरंभुक्तान्यन्नानिरसीकृत्यनयाति ॥ "मध्येतुस मानएषह्येतद्धुतमन्नंसमंनयाति"इतिश्रुतेरितिभावः ३६ धातुवैषम्यपरिणामस्वभावतः ३७ उपसंहराति एवमिति ॥ अभावान्नाशात् ३८ हरीतक्याःफलानिहरीतक्यः ॥ फलेलुपिहरीतक्या दिषुव्यक्तिरितिनियमान्नवचनेयुक्तत्वद्भावः ॥ तथायरलवादयोवायुवह्निभूजलादिबीजात्मकामंत्रवर्णामांत्रिकभावनावशतोनाडीषुव्याध्याकारपरिणतान्नरसानामुत्सारणपाचनादिकार्यंकुर्वंती त्यर्थः ३९ आध्युपशमोपायानाह ॥ शुद्धयेत्यादिना ४० ४१ ४२ प्रासंगिकप्रश्नोत्तरमुपसंहृत्यप्रकृतंसिद्धिहेतुनिरूपणंप्रस्तौति ॥ आधीति ४३ पुर्यष्टकाख्यस्यलिंगात्मनो जीवस्याधारभूताम् ४४ आपूर्यकूर्मनाड्यांप्राणमवष्टभ्येत्यर्थः ॥ तथाचपतंजलेःसूत्रम् ॥ "कूर्मनाड्यांस्थैर्यमिति" ॥ कंठकूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्यांकृतसंयमःस्थैर्यंलभतेयथासर्पो गोधावेतितद्भाष्यम् ॥ कायस्यापीनतागरिमाख्यासिद्धिरपितथाताहशीभैरवीसिद्ध्यतीत्यर्थः ४५ केनतर्ह्यूर्ध्वंनभोगतिसिद्धिस्तदाह ॥ यदेत्यादिना ॥ यदापूरकेणपूर्णेदेहांतरायतोमूलाधा

काश्चिन्नाड्यःप्रपूर्णत्वंयांतिकाश्चिच्चरिक्तताम् ॥ प्राणाविधुरितेदेहेसर्वतःसरितोयथा ३४ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ दोषायैवप्रयात्यन्नंप्राणसं चारदुष्क्रमात् ३५ यथाकाष्ठानिनयतिप्राचीदेशंसरिद्रयः ॥ तथान्नानिनयत्यंतःप्राणवातःस्वमाश्रयम् ३६ यान्यन्नानिनिरोधेनतिष्ठंत्यंतःशरीरके ॥ तान्ये वव्याधितांयांतिपरिणामस्वभावतः ३७ एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्चनश्यति ॥ यथामंत्रैर्विनश्यंतिव्याधयस्तत्क्रमंशृणु ३८ यथाविरेकंकुर्वंतिहरीतक्यः स्वभावतः ॥ भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः ३९ शुद्धयापुण्ययासाधोक्रिययासाधुसेवया ॥ मनःप्रयातिनैर्मल्यंनिकषेणेवकांचनम् ४० आनंदोवर्ध तेदेहेशुद्धेचेतसिराघव ॥ पूर्णेंदावुदितेह्यत्रनैर्मल्यंभुवनेयथा ४१ सत्वशुद्ध्यावहंत्येतेक्रमेणप्राणवायवः ॥ जरयंतितथान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति ४२ आधिव्याध्योरितिप्रोक्तौनाशोत्पत्तिक्रमौत्वयि ॥ कुंडलिन्याःकथायोगादधुनाप्रकृतंशृणु ४३ पुर्यष्टकपराख्यस्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनी मंतरामोदस्येवमंजरीम् ४४ तांयदापूरकाभ्यासादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदैतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यापीनतातथा ४५ यदापूरकपूर्णांतरायतप्राणमारुतम् ॥ नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोद्धुंधर्मक्रमंश्रमम् ४६ सर्पीवत्वरितैवोर्ध्वंयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीःसर्वाःसमादायदेहबद्धालतोपमाः ४७ तदासमस्तमेवेदमुत्प्लावयाति देहकम् ॥ नीरंध्रंपवनापूर्णंभस्त्रेवांबुततांतरम् ४८ इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्योमगामिना ॥ योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ४९

रादारभ्यब्रह्मरंध्रपर्यंतंदीर्घीकृत्योर्ध्वमाकृष्टःप्राणमारुतोयस्मिन्कर्मणितद्यथास्यात्तथासंवित्कुंडलिनीप्राणनिरोधोद्भूतमूष्माणंतत्प्रयुक्तंशारीरंक्लमंमानसंश्रमंचाभ्यासपाटवेनामृताप्लावनेनचसो ढुंसह्यंकर्तुमूर्ध्वंनीयते ४६ नीयमानाचसाआकर्षणाद्दंडोपमांदीर्घतांगतासतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति ॥ कथंयातितदाह ॥ नाडीरिति ४७ तदानाडीद्वारानीरंध्रंनिरवकाशं यथास्यात्तथापवनेनापूर्णंलघुत्वमापन्नंसमस्तमापादमस्तकमिदंदेहकंकूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणाचर्मभस्त्राततंव्याप्तमांतरमंतःप्रदेशोयेनतथाविधमंभ्विवउत्ऊर्ध्वंप्लावयातिउड्डीनंकरोतितदेवास्याकाश गमनमित्यर्थः ४८ इतिएवंविधेनाभ्यासविलासेनयोगेनकायाकाशसंबंधसंयमलक्षणेन ॥ तथाचभगवतःपतंजलेःसूत्रम् ॥ "कायाकाशयोःसंबंधसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनमिति" ॥ त द्भाष्यंच ॥ यत्रकायस्तत्राकाशंकायस्यतेनसंबंधःप्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोयोगीजित्वातत्संबंधंलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापत्तिंलब्ध्वाजितसंबंधोलघुर्लघुत्वाच्चजलेपादाभ्यांविहरतिवततस्तूर्णना

मितंतुमात्रेविहृत्यरश्मिपुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ४९ इदानींसिद्धदर्शनोपायमाह ॥ ब्रह्मनाडीत्यादिना ॥ यदारेचकेनप्रयोगेणोर्ध्वमाकृष्टाकुंडलिनीशक्तिर्ब्रह्मनाडीसुषु म्नातदंतःप्राणप्रवाहेणशीर्षकपालद्वयसंधिलक्षणस्यकपाटस्यबहिर्द्वादशांगुलमितेमूर्धनिषोडशांताख्येस्थानेमुहूर्तमात्रंस्थितिमाप्नोतितदाव्योमगानांसिद्धानांदर्शनंभवतीतिपरेणान्वयः ॥ तथाच भगवतःपतंजलेःसूत्रम् ॥ "मूर्धज्योतिषिसिद्धदर्शनामिति" ॥ तद्भाष्यंच ॥ शिरःकपालेअंतश्छिद्रंप्रभास्वरंतस्माज्ज्योतिस्तत्रसंयमात्सिद्धानांद्यावापृथिव्योरंतरालचारिणांदर्शनामिति ५० ५१ अदिव्यानामिंद्रियाणामितिभावलक्षणेषष्ठीवानादरेइतिषष्ठ्यौ ॥ यदास्मदादीनामिंद्रियाणामदिव्यानांसतांसत्यपितत्सन्निकर्षेसिद्धानांतत्स्वंतद्गोचरत्वंदुर्लभंतदानयनांशुगणंचाक्षुषप्रभासन्निक र्षविनाषोडशांतेप्राणधारणमात्रेणसिद्धानांदर्शनंकथंभवेत्तच्चकीदृशमित्यर्थः ५२ तत्रकथंभवेदित्यंशमिष्टापत्त्यावसिष्ठःपरिहरतिनकेचनेति ॥ नभस्वतोनभस्वंतोवायुभूताःसिद्धाआश्रिताज्ञानेर्म लिनैःपुरुषेंद्रियैरदिव्येनोपायांतरेणवानदृश्यंतइतिसत्यमेवत्वयोक्तमित्यर्थः ५३ केनतर्हिदृश्यंतेतदाह ॥ विज्ञानादिति ॥ विज्ञानाद्योगाभ्याससंस्कृतमनसः ४ कीदृशमितिप्रश्नांश

ब्रह्मनाडीप्रवाहेणशक्तिःकुंडलिनीयदा ॥ बहिरूर्ध्वंकपाटस्यद्वादशांगुलमूर्द्धनि ५० रेचकेनप्रयोगेणनाड्यंतरनिरोधिना ॥ मुहूर्तंस्थितिमाप्नोतितदाव्योम गदर्शनम् ५१ श्रीरामउवाच ॥ दर्शनंकीदृशंब्रह्मन्नयनांशुगणंविना ॥ अदिव्यानामिंद्रियाणांतत्त्वमेवंकथंभवेत् ५२ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ नकेचनमहाबाहो भूचरेणनभस्वतः ॥ अदिव्येनाश्रिताज्ञानैर्दृश्यंतेपुरुषेंद्रियैः ५३ विज्ञानाद्दूरसंस्थेनबुद्धिनेत्रेणराघव ॥ दृश्यंतेव्योमगाःसिद्धाःस्वप्नवत्स्वार्थदाअपि ५४ स्वप्नावलोकनंयद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनम् ॥ केवलोथविशेषोयंसिद्धप्राप्तौस्थिरार्थता ५५ मुखाद्बहिर्द्वादशांतेरेचकाभ्यासयुक्तितः ॥ प्राणेचिरंस्थितिंनीतेप्र विशत्यपरांपुरीम् ५६ श्रीरामउवाच ॥ वदस्वभावस्यकथंब्रह्मन्नचलसंस्थितिः ॥ वक्तारःसानुकंपाहिदुष्प्रश्नेपिनखेदिनः ५७ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ शक्तिर्या तुस्वभावाख्यायथास्फुरतिचात्मनः ॥ सर्गादिषुतथैवासौस्थितिंयातीतिनिश्चयः ५८ अवस्तुत्वादविद्यायावस्तुशक्तिरपिक्वचित् ॥ भिद्यतेदृश्यतेह्यंगवसं तेशारदंफलम् ५९ सर्वमेवभिदंब्रह्मनानानानातयास्थितम् ॥ जृंभतेव्यवहारार्थंकेवलंकथितस्थिति ६० श्रीरामउवाच ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थंपूरणार्थं चखस्यवा ॥ अणुतांस्थूलतांवापिकायोयंनीयतेकथम् ६१

स्योत्तरमाह ॥ स्वप्नावलोकनमिति ॥ स्थिरार्थतासंवादवरदान फलावाप्त्यादिव्यवहारक्षमार्थतास्वप्नापेक्षयाविशेषइत्यर्थः ५५ इदानींपरकायप्रवेशोयेनोपायेनसिध्यतितमाह ॥ मुखादिति ॥ द्वादशांतेद्वादशांगुलिपरिमितप्रांते ५६ विशेषोयंसिद्धप्रा प्तौस्थिरार्थतेतियदुक्तंतत्रस्वभावएवहेतुर्वाच्यःसर्वस्यजगतोमायामयत्वादनियतस्थितित्वंप्राग्बहुशस्त्वयैवघटस्यपटताद्दृष्टेत्यादिनाव्युत्पादितंतत्रस्वभावस्यैकस्यनियतस्थितिःकथमितिरामःपृ च्छति ॥ वदेति ५७ सत्यसंकल्पस्येश्वरस्यसर्गादिकालसंकल्पप्रयुक्तावस्तुस्वभावनियतिरपियावत्सर्गकालमेवनप्रलयेसास्तीतिनसर्वनियतिभंगवादविरोधइत्याशयेनप्रागुक्तमेवस्मारयन्वसि ष्ठस्तदुत्तरमाह शक्तिरिति ५८ कालभेदेनेवदेशभेदेनापिवस्तुशक्तेरनियतताद्दृष्टेत्याह ॥ अवस्तुत्वादिति ॥ क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंव्रीह्यादिफलम् ५९ नानाऽनानातयाअनियतस्व भावतयास्थितंसर्वमेवेदंब्रह्म ॥ ब्रह्मस्वभावेनैवनियतैकरूपंनान्येनेत्यर्थः ॥ कथंतर्हिवह्नेरूर्ध्वज्वलनादिनियतिस्तत्राह ॥ जृंभतेइति ॥ प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातंब्रह्मैवकांचित्का लंतथातथानियतस्थितिभूत्वाजृंभतइत्यर्थः ६० इदानीमणिमाख्यामहिमाख्याचसिद्धिःकेनोपायेनसिद्ध्यतीतिरामःपृच्छति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नीयतेयोगिनेतिशेषः ६१

॥११०॥

अस्यप्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गेविस्तराद्वर्णयिष्यंस्तदुपोद्घाततयादेहेअग्नीषोमव्याप्तिनिरूपयिष्यन्प्राणापानयोःसंघर्षादंतरालेजाठराग्निनिष्पत्तौदृष्टांतमाह ॥ काष्ठेति ॥ छेदोद्वैधीभावः ॥ द्वयोःप्राणापानयोः ॥ अग्निर्जाठरः ६२ प्राणापानयोःसंघर्षणोपपत्तयेअन्योन्याकर्षकत्वेकारणमाह ॥ मांसमित्यादिना ॥ कुत्सितस्यदेहयंत्रस्यजठरेउदरप्रदेशेनाभेरूर्ध्वमधश्चसं मिलत्अतएवमिथःश्लिष्टमुखमामाशयपक्वाशयभस्त्राद्वयरूपंस्थूलंमांसंदिविस्थैरूर्ध्वमाकाशसंस्थैरंभःस्थैरधोजलेनिमग्नैश्चभागैःपरस्परश्लिष्टैरुपलक्षितमधोंभसाऊर्ध्ववायुनाचविरुद्धदेशयोःकृ ष्यमाणवेतसंकुंजमिवकंपमानंस्थितंवर्ततइत्यर्थः ६३ अस्तुततःकिंततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यमांसस्याधस्तनभस्त्राभागस्यमूलभागरूपेनिजेआस्पदेमूलाधारेप्रागुक्ताकुंडलिनीसर्वस्यकार्यकार णसंघातस्यप्राणप्रदत्वाल्लक्ष्मीः ६४ जपकालेआवर्त्यमानारुद्राक्षादिफलमालेवनित्यमभीक्ष्णंप्राणापानोद्गिरणनिगिरणाभ्यासलसलायतेकंपेनाव्यक्तरवंजनयति ॥ अव्यक्तानुकरणाड्डाचिबहु लग्रहणात्करोत्यर्थेक्यङ् ॥ समुन्नतिरूर्ध्वमुखतातयाविवर्तिनीपरिवर्त्तनशीला ६५ द्यावापृथिव्योर्मध्येप्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेवप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पंद धर्मिणी चाक्षुषादिसंविल्लक्षणानांमधूनांरूपादिविषयास्वादानांविबोधेअर्कइवस्थिता ६६ शक्तयोज्ञानकर्मेंद्रियादिशक्तयः ॥ प्रागुक्तंहृत्पद्मप्रमादिपदान्नाडीजालंचहृदिआभ्यंतरैर्वातैस्तयाव्या

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ काष्ठक्रकचयोःश्लेषाद्यथाच्छेदःप्रवर्त्तते ॥ द्वयोःसंघर्षणादग्निःस्वभावाज्जायतेतथा ६२ मांसंकुयंत्रजठरेस्थितंश्लिष्टमुखंमिथः ॥ ऊर्ध्वाधः संमिलत्स्थूलद्द्यंभःस्थैरिववेतसम् ६३ तस्यकुंडलिनीलक्ष्मीर्निलीनांतर्निजास्पदे ॥ पद्मरागसमुद्गस्यकोशेमुक्तावलीयथा ६४ आवर्तफलमालेवानित्यंसल सलायते ॥ दंडाहतेवभुजगीसमुन्नतिविवर्तिनी ६५ द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाक्रियेवस्पंदधर्मिणी ॥ संविन्मधुविबोधार्कोहृत्पद्मपुटषट्पदी ६६ तत्सर्वं शक्तिपद्मादिबाह्येनाभ्यंतरैस्तया ॥ हृदिव्याधूयतेवातैःपत्रवृंदमिवाभितः ६७ यद्वद्व्योमस्फुरत्यंगस्वभावात्तत्रवायवः ॥ बलवन्मृदुयत्किंचिद्गृशंकवलयंतित त् ६८ वातैराहन्यमानंतत्पद्मादितरलायते ॥ हृद्यन्यान्येतिकार्येणपल्लवादियथातरोः ६९ देहेष्वाजरणंसर्वरसानांपवनोन्वहम् ॥ जनयत्याग्निमन्योन्यसंघ र्षाद्वनवेणुवत् ७० स्वभावशीतवातात्मादेहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ ॥ उदितेनससर्वांगेभुवनंभानुनायथा ७१ सर्वतोविचरेदस्मिंस्ततेजस्तारकाकृति ॥ हृत्पद्मेहे मभ्रमरोयोगिनांचिंत्यतांगतम् ७२ तत्प्रकाशमयंज्ञानंचिंतितंसत्प्रयच्छति ॥ येनयोजनलक्षस्थंवस्तुनित्यंहिदृश्यते ७३

धूयतेकंप्यते ॥ यथाबाह्येनवातेनतरुपत्रवृंदंव्याधूयतेतद्वदित्यर्थः ६७ बाह्यंव्योमयद्वद्विशालंस्फुरतितत्रचस्वभावादेववायवोबलवत्काष्ठपाषाणादिमृदुपर्णतृणादिचकवलयंतिकालेनजरयंतित द्वदंतर्व्योम्न्यपिप्राणवायवोभुक्तमन्नादिजरयंतीत्यर्थः ६८ जरणप्रकारमेवाह ॥ वातैरिति ॥ तत्प्रागुक्तंहृत्पद्मनाडीभस्त्रादिप्राणवातैराहन्यमानंध्मायमानंलोहकारभस्त्रेवतरलायते ॥ तरला यमानस्यतस्यहृदिअंतःप्रविष्टस्यान्नस्यप्रथमंरसोरसाद्रक्तंरक्तान्मांसंमांसात्त्वक्त्वचोमेदोमेदसोमज्जामज्जाभ्योस्थीन्यस्थिभ्यःशुक्रमितिविचित्रकार्येणान्यस्याअन्यापरिणतिरेति ॥ यथावसंते तरोरंतःप्रविष्टभौमरसस्यपल्लवामंजर्यःपुष्पाणिफलानीत्यादिएतितद्वदित्यर्थः ६९ तत्रसप्तस्वपिधातुस्थानेषूत्तरोत्तरपरिणामसिद्धयेपरस्परसंघर्षाज्जाठराग्नेरभिव्यक्तिरस्तीत्याशयेनाह ॥ देहे ष्विति ॥ आजरणंजरणपरंपरयाचरमधातुपरिणामपर्यंतमित्यर्थः ७० सदेहःसर्वांगेउदितेनप्रदीप्तेनतेनजाठराग्निनाऔष्ण्यमेति ७१ तस्यैवसर्वदेहव्यापिनोजाठराग्नेर्हृत्पद्मेतारकाकारेणयोगि भिरुपासनंक्रियतइत्याह ॥ सर्वतइति ॥ अस्मिन्देहे ७२ तदेवचिद्रूपेणचिंत्यमानंव्यवहितविप्रकृष्टसर्वपदार्थदर्शनसिद्धिंजनयतीत्याह ॥ तदिति ७३

तस्याग्नेरिंधनमाह ॥ तस्येति ॥ वाडवस्याग्नेःसामुद्रंजलमिवमांसलक्षणैःपंकजखंडैराढ्यंयद्धृत्सरस्तत्कोशशायिनस्तस्यजाठरस्याग्नेरपिशारीरमन्नरसरूपंजलंसंशुष्कंज्वलनयोग्यमिंधनमित्यर्थः ७४ देहेइंधनभूतमिद्वंशंलक्षणेनविभज्यदेहस्याग्नीषोमात्मकत्वमाह ॥ यदिति ७५ बहिरपिजगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यांशैत्यजाड्याभ्यांचाग्नीषोमात्मकंज्ञेयमित्याह ॥ सर्वमिति ७६ अथवाचिज्जडोभयघटितंसदसदात्मकमविद्याशबलंब्रह्मैवजगदाकारेणनिर्वृत्तमितितदेवंप्रकाशजाडयात्मनाअग्नीषोमरूपेणविभक्तमित्याह ॥ विद्येति ७७ तंविभागमेवस्फुटमाह ॥ संविदिति ॥ विद्यांआत्मतत्त्वस्फूर्तिम् ॥ आदिपदाद्ग्राह्यार्थप्रथांच ७८ देहेष्वाजरणंसर्वरसानांपवनोन्वहमजनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवदितित्वदुक्तयादेहेबहिश्चप्रत्यक्षेणाग्न्यादित्यादर्वाग्व्यधानोद्भवोदयादिदर्शनाद्वह्निर्वाग्न्यात्मनःसोमादुदेतीत्ययमर्थोमयाबुद्धइतिशेषः ॥ शेषःस्पष्टः ७९ परस्परंपर्यायेणप्रजीषेतेजिगीषेते ॥ जेःसनिद्वित्वकुत्वयोरभावश्छांदसः ॥ अज्झनगमामितिदीर्घः ॥ प्रजीवेतेइतिपाठेतुपरस्परमुपजीवतइत्यर्थः ८० अनयोर्जन्मबीजांकुरवत्परस्परोपादानकंदिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकंच ॥ स्थितिस्तुछायातपसमापरस्परोपघातिनीत्यर्थः ८१

तस्याग्नेर्वाडवस्येवजलंसंशुष्कमिंधनम् ॥ मांसपंकजखंडाढ्यंहृत्सरःकोशवासिनः ७४ यदच्छंशीतलत्वंचतदस्यात्मेंदुरुच्यते ॥ इतींदोरुत्थितःसोग्निरग्नीषोमौहिदेहकः ७५ सर्वंतूष्णात्मकंकिंचित्तेजोर्काग्न्यभिधंविदुः ॥ शीतात्मकंतुसोमाख्यमाभ्यामेवकृतंजगत् ७६ विद्याविद्यास्वरूपेणसर्वंसदसदात्मना ॥ जगद्ब्रह्मयेनानिर्वृत्तंतदेवैवंविभज्यते ७७ संवित्प्रकाशंविद्यादिसूर्यमग्निंविदुर्बुधाः ॥ अतज्जाडचंतमोविद्याद्याहुःसोमंमनीषिणः ॥ ७८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ वह्निर्वाग्न्यात्मनःसोमादुदेतीतिमुनीश्वर ॥ सोमस्योत्पत्तिमधुनावदमेवदतांवर ॥ ७९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अग्नीषोमौमिथःकार्यकारणेचव्यवस्थिते ॥ पर्यायेणसमंचैतौप्रजीषेतेपरस्परम् ८० जन्मांगबीजांकुरवत्तथादिवसरात्रिवत् ॥ स्थितिश्छायातपसमाकेवलासैतयोर्भवेत् ८१ तुल्यकालोपलंभासावित्थंछायातपस्थितिः ॥ केवलैकोपलंभाढ्यास्थितिर्दिवसरात्रिवत् ८२ कार्यकारणभावश्चद्विविधःकथितोनयोः ॥ सद्रूपपरिणामोत्थोविनाशपरिणामजः ८३ एकस्माद्यद्द्वितीयस्यसंभवोंकुरबीजवत् ॥ कार्यकारणभावोसौसद्रूपपरिणामजः ८४ एकनाशेद्वितीयस्ययद्भावोदिनरात्रिवत् ॥ कार्यकारणभावोसौविनाशपरिणामजः ८५ सद्रूपपरिणामस्यमृद्घटक्रमसंस्थितेः ॥ अक्षोपलंभादितरत्प्रमाणंनोपयुज्यते ८६ विनाशपरिणामस्यदिनरात्रिक्रमस्थितेः ॥ अभावोप्येकवस्तुस्थोगतोमुख्यप्रमाणताम् ८७ अनास्थानास्तिकर्तृत्वमित्याद्यायुक्तिवादिनः ॥ अवज्ञयाबहिष्कार्योःस्वानुभूत्यपलापिनः ८८

दृष्टांतभेदोपन्यासस्यतात्पर्यांतरमाह ॥ तुल्येति ॥ युगपदुपलंभेछायातपस्थितिःपर्यायेणोपलंभेदिनरात्रिस्थितिर्दृष्टांतइत्यर्थः ८२ दृष्टांतयोःकार्यकारणभावद्वयपरत्वपक्षेप्यवांतरभेदांतरद्वयेपितात्पर्यमस्तीत्याह ॥ कार्यकारणभावश्चेति ८३ तयोराद्यमुपपादयति ॥ एकस्मादिति ८४ द्वितीयमुपपादयती ॥ एकेति ॥ भावउत्पत्तिः ८५ आद्येकार्यदशायांकारणसत्वेमृदात्मकोयंघटइत्यादिप्रत्यक्षंप्रमाणमित्याह ॥ सद्रूपेति ॥ यद्यप्यनुमानादीनामपिसंभवोस्तितथापिप्रत्यक्षसिद्धेर्थेनतेमृग्यंतेइत्यनुपयोगोक्तिः ॥ तदुक्तंन्यायवाचस्पत्ये ॥ नहिकरिणिदृष्टेचीत्कारेणतमनुमिमतेमिमातारइति ॥ सिद्धिसत्वेनपक्षतारूपकारणाभावादित्याशयः ८६ एवंद्वितीयेपिकार्यदशायांकारणासत्वेदिवारात्रिनोपलभामहेइत्यनुपलब्धिःप्रमाणमित्याह ॥ विनाशेति ॥ एकवस्तुस्थःएकवस्तुमात्रग्राहिप्रत्यक्षाविरुद्धः ८७ ननुकार्यंकुर्वत्कारणमुच्यते तत्कर्तृत्वंचकारणस्यतदभिनिवेशलक्षणायामास्थायांदृष्टम् नचप्रकाशनमात्रोपक्षीणस्यदिन

स्यरात्रिनिर्माणेआस्थास्तीतिनास्तिकर्तृत्वम् एवंरात्रेरपिदिनकर्तृत्वंनास्तीत्यभावपरिणामेनकार्यकारणभावोनिर्मूलः ॥ एवमचेतनस्यमृदादेर्घटादिजननेआस्थासंभवति तस्याश्चेतनधर्म
त्वात् ॥ किंचानुपमर्दितान्मृत्पिंडान्नघटोनिष्पद्यते उपमर्देतुमृत्पिंडोनश्यत्येवेतिकिंसद्रूपेणपरिणमेत नचपिंडघटव्यतिरिक्ताउभयानुगतामृन्नामकाचित्तत्रतृतीयास्ति ॥ किंचबीजादिस्थितं
निरंकुशनश्यन्नष्टंवाअंकुरंजनयेत् ॥ माद्यः ॥ कुसूलादौतत्प्रसंगात् ॥ नद्वितीयतृतीयौ ॥ तदास्वत्राणेप्यसमर्थंपरमुत्पादयितुंसमर्थमितिकावाचोयुक्तिः ॥ चतुर्थस्तुकल्पःसर्वानुभवबाधितइ
तिनकस्माच्चित्कस्यचिदुत्पत्तिर्विनाशोवाकिंतुस्वभावतएवसर्वमुत्पद्यतेविनश्यतिचतत्रपौर्वापर्यदर्शनादविवेकिनांकार्यकारणभावविकल्पाइत्यादिदुर्युक्तिवादिनः स्वानुभवविरोधोद्भावनेनैवानिर
सनीयाइत्याह ॥ अनास्थेति ॥ इत्यादिरायुक्तिर्दुर्युक्तिस्तद्वादिनः ॥ अवज्ञयाअवमानेन ॥ स्वानुभूत्यपलापिताचतेषामित्थंवर्णनीया ॥ अनास्थादियुक्तिबुद्धिरकर्तृत्वादिबुद्धिंजनयतिचेत्तयो
रेवकार्यकारणभावस्तवानुभवसिद्धइतिकथंतत्सामान्यापलापः ॥ यदिनजनयतितर्हितथास्वानुभववतस्तवपरबुबोधयिषयायुक्त्युपन्यासःस्वानुभवविरुद्धःप्रलापइति ॥ एवंरात्रिरपिचरमभावावि
कारात्मनाअभावपरिणामेनदिनस्यकारणमितिस्वानुभवसिद्धमेव ॥ नचनाशोनभावविकारः उत्पत्त्यादेरिवतस्यापिभावधर्मत्वानुभवात् ॥ एवंबीजांकुराद्यवस्थास्वनुगतंद्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभि
ज्ञानुभवसिद्धंनापलापार्हं तदेवस्थितंनिरंकुशनश्यन्नष्टमित्याद्यवस्थाभेदंस्वात्मन्यनुभवदंकुरादेःकारणंनावस्थाभेदेषुभिद्यतइतितत्रद्रव्यभेदास्तेषांनिर्हेतुकोत्पत्त्यादीन्निष्प्रमाणकानतिगौरवग्रस्तां

प्रत्यक्षवदभावोपिप्रमैवरघूनंदन ॥ अभ्यभावोपिशीतस्यप्रमाणंसर्वजंतुषु ८९ अग्निर्धूमतयाभागाद्यांप्रयातिपयोदताम् ॥ सद्रूपपरिणामेनतदाग्निःसोमका
रणम् ९० आग्निर्नष्टतयाशैत्यादसावेवप्रयातियत् ॥ विनाशपरिणामेनतदाग्निःसोमकारणम् ९१ सप्तांबुधिपयःपीत्वाधूमोद्गारेणवाडवः ॥ पयोदतांप्रयातेनत
देवजनयत्यलम् ९२ अर्कःपीत्वानिशानाथमामावास्यंपुनःपुनः ॥ उद्गिरत्यमलेपक्षेमृणालमिवसारसः ९३ पीत्वामृतोपमंशीतंप्राणःसोमनुखागमे ॥ अभ्राग
मात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः ९४

क्षप्रलपंतोमूर्खाअवज्ञयैवबहिष्कार्याइत्यर्थः ८८ अनुपलब्धेःप्रामाण्यसंदेहंवारयति ॥ प्रत्यक्षवदिति ॥ प्रमैवप्रमाणमेव ॥ नचाभावेप्रमाकरणत्व
मन्यत्रनदृष्टमितिभ्रमितव्यम् ॥ तेजोऽभावस्यशीतानुमितौलिंगविधयाकरणत्वप्रसिद्धेरित्याह ॥ अभ्यभावइति ८९ बहिरग्नेःसद्रूपपरिणामेनसोमकारणत्वमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ तत्तत्र
९० अभावपरिणामेनापितदुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ असौअग्निर्यद्वायुभावंप्राप्नोति ॥ "यदावाअग्निरुद्वायतिवायुमेवाप्येति"इतिश्रुतेः ९१ सद्रूपपरिणामेनाग्नीषोमयोःपरस्परकारणत्वमेकैक
त्रोदाहरति ॥ सप्तेत्यादिना ॥ वाडवोवडवानलःपयोदतांप्रयातेनस्वेनैवतत्सप्तांबुधिपयएवजनयति ॥ क्षीरदधिघृतादीनामपिरसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वत्रपयोवादः ९२ आअमावास्यामि
त्यामावास्यम् ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेनपुंसकह्रस्वः ॥ कृष्णपक्षेअमावास्यापर्यंतमित्यर्थः ॥ अमलेशुक्लेपक्षे ९३ सोमोमुखमिवशोभमानोयत्रतथाविधवसंतग्रीष्मागमेप्राणः
सोष्मावायुर्भौमंपयःपीत्वावर्षतौवभ्रागमात्तद्वेषेणपीनतांगतःसन्वृष्ट्यापुनर्जगच्छरीरंपूरयति ॥ अथवाआध्यात्मिकएवप्राणःसोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमंतद्रसं
पीत्वापीनतांगतःसन्नभ्रवद्व्याप्तसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरंपूरयत्याप्याययति ॥ सएवास्यपुनःसोमपरिणामइत्यर्थः ॥ ''तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्यग्रहः''इतिश्रुतेरितिभावः ॥ सोमंमु
खागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमंशीतंसोमरसंपीत्वांतेधूमादिमार्गेणसुखस्यस्वर्गस्यागमेअभ्रस्यचंद्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वणआगमनाच्चंद्रंप्राप्यतद्भावंप्राप्तःकला
भिःस्वशरीरंपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यांपीनतांगतःपुनःसोमपरिणामइत्यर्थः ॥ धूमादिमार्गश्चंद्रभावश्चश्रुत्यैवदर्शितः ॥ "अथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरा

त्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैतिमासांस्तानितेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नंमिति तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्व
वितस्याआहुतेः सोमोराजासंभवति"इतिचपंचाग्निविद्यायाम् ९४ यदिमन्येसनवायुर्मामंरसंशोषयतिकिंत्वर्करश्मयएवतंपिबंतिरात्रावप्यूष्मरूपेणतेषांसत्त्वादितितदातएवोदाहरणमित्याश
येनाह ॥ जलमपीति ॥ उदकमूर्ध्वमादित्यरश्मिभिरपांभोगेपानेकल्प्यमानेपिजलमर्कस्यरश्मितांसद्रूपपरिणामेनयाति शुक्लरूपेणतत्रापामनुगमदर्शनात् ॥ "यदादित्यस्यलोहितंरूपंतेजसस्त
द्रूपंयच्छुक्लंतदपां"इतिश्रुतेरितिभावः ९५ यस्तुतत्रशैत्यद्रवत्वयोर्नाशऔष्ण्यरौक्ष्ययोश्चोद्भवस्तदंशेविनाशपरिणामिताप्यस्तीतिसंकीर्णोदाहरणमिदमित्याह ॥ नाशात्मकतयेति ९६
सर्वत्राग्नीषोमात्मकेपरिणामेउभयरूपंसंकीर्णतापिसूक्ष्मदृशालक्षयितुंशक्येत्याशयेनाह ॥ अग्नेरितिद्वाभ्याम् ९७ ९८ तर्हितमःप्रकाशयोश्छायातपादौचकिमनुगतंरूपंयेनसद्रूपपरिणाम
तातत्रस्यादितिचेत्तद्ब्रह्मैवतच्चाभिज्ञतमैरपिशृंगग्राहिकयानलभ्यतइत्याह ॥ तमइति ॥ मध्येअनुगतंव्यावृत्ततमःप्रकाशविलक्षणंसन्मात्ररूपम् ॥ अथवामध्येसंधौउभयविलक्षणम् ॥ दिनरा
त्रयोरितिसमासांतश्छांदसः ९९ ननुतमःप्रकाशयोःसंधिरुभयविलोपात्माशून्यरूपस्तत्रनोभयविलक्षणंकिंचिद्रूपमस्तीत्याशंक्याह ॥ संधिरिति ॥ अनयोःसंधिरपिअविलोपःअशून्य

जलमप्युदपांभोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिताम् ॥सद्रूपपरिणामेनतज्जलंवह्निकारणम् ९५ नाशात्मकतयातोयमौष्ण्यत्वादेतिह्यग्निताम् ॥ विनाशपरिणामेनतत्तोयं
वह्निकारणम् ९६ अग्नेर्विनाशेसद्रूपपरिणामोनिशाकरः ॥ इंदोर्विनाशेसद्रूपरिणामोहुताशनः ९७ हुताशोनाशमागत्यसोमोभवतिवतथौ ॥ दिवसोनाशमाग
त्यरात्रिर्भवतिवैयथा ९८ तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्रयोः ॥ मध्येविलक्षणंरूपंप्राज्ञैरपिनलभ्यते ९९ संधिरप्यविलोपःस्यादेतयोरेवतद्वपुः ॥ भा
वाभावैर्यथैकास्थानिष्ठावेतौतथैवहि १०० द्वाभ्यांचेतन्यजाड्याभ्यांभूतानिप्रस्फुरंतिहि ॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रामहीतले १ चिद्रूपजडरूपाभ्यामार
ब्धेयंजगत्स्थितिः ॥ जलामृताभ्यांमिश्राभ्यांशीतातनुरिवैंदवी २ प्रकाशमनलंसूर्यंचिद्रूपंविद्धिराघव ॥ जडात्मकंतमोरूपंविद्धिसोमशरीरकम् ३ चित्सूर्ये
निर्मलेदृष्टेनाशमनश्येद्भवोदयम् ॥ व्योमसूर्येबहिर्दृष्टेयथाकृष्णनिशातमः ४ सोमदेहेजडेदृष्टेचिन्निजेसत्यवद्भवेत् ॥ निशिथेविलसत्यब्जेयथासौरप्रभाभरः ५

रूपःस्यात् यतस्तत्संधिरूपमेतयोरेववपुःपरस्परसंलग्नंस्वरूपम् ॥ नहिशून्ययोःसंधिर्नामभवति भवानिर्निमित्तासतोःशून्यता॥ कथंतर्हितौसंधौवर्त्तेतेइतिचेत् यथापूर्वोत्तरकालयोर्भावाभावैः ॥
उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम् ॥ परस्परानिरपेक्षनिरूपणेनभावरूपेणसापेक्ष निरूपणेनाभावरूपेणचतमइदंप्रकाशाभावरूपमेकमेववस्तुप्रकशश्चायंतमोऽभावरूपमेकमेववस्त्विवतिसर्वानुभवाद
तावेकास्थानिष्ठौस्थितौतथैवहिसंधावपिवर्त्तेते नाणुमात्रमप्यन्यथाभूतावित्यर्थः १०० १०१ यथाविरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशघटिताअहोरात्रास्तथाचिज्जडोभयघटिताःसर्वव्यवहाराइत्या
ह ॥ चिद्रूपेति ॥ जलमयेबिंबेसूर्यकरद्वारासूर्यबिंबस्थितामृतात्मककलाभिःक्रमेणपूरणादुभयारब्धाऐंदवीतनुरिव २ चिज्जडोभयांशाभ्यामेवप्रकाशाप्रकाशतयाआविर्भूताभ्यांजगतोऽग्नीषो
मात्मकतेत्याह ॥ प्रकाशमिति ३ बहिःसूर्योदयात्तमइवांतश्चरमवृत्त्याचिदादित्योदयाज्जगन्मूलतमोनिवृत्तिरित्याह ॥ चित्सूर्येइति ॥ भवस्योदयोयस्मात्तद्भवोदयंतमः ४ नि
जेप्रत्यगात्मनिजडेसोमदेहेदृष्टेसतितत्तादात्म्येनस्फुरंत्यपिचित्तद्गुणत्वमिवापन्नागुणांतरवत्तत्सत्तैवसतीभूत्वास्वसत्तयाअसत्यवद्भवेत् ॥ यथानिशीथेअर्धरात्रेऽब्जेचंद्रेविलसतितदनुप्रवेशेनस्फुर
न्सौरप्रभाभरश्चंद्रधर्मचंद्रिकात्वेनसंपन्नश्चंद्रसत्तयाअसन्निवभूत्वास्वसत्तयासत्यवद्भवतितदानींसौरप्रभाभरोनास्तीतिसर्वजनानुभवादितिभावः १०५

दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपपत्तिफलंचाह ॥ सोममिति ॥ चंद्रमंडलेप्रविष्टःसूर्यप्रभारूपोग्निःसोमंजलमयंचंद्रबिंबंप्रकटयतिस्फुरद्रूपंकरोति ॥ देहेतुजीवभावेनानुप्रविष्टाचिद्देहस्यचिरंयावदायुःप्रभाम
हंभावादिनाप्रथांकरोति ॥ " यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत" इतिभगवद्वचनात् ॥ एवमन्योन्यमेलनेतादात्म्याध्यासादर्कजंरूपंप्रभामंडल
मिंदुर्भवति चिच्चस्वसंविन्मयंमनुष्योहंचेतनइत्यादिस्वानुभवानुसारिदेहस्थंरूपंभवतीत्यन्वयः ६ इतोपितस्यादेहधर्मत्वभ्रमइत्याह ॥ चिदिति ॥ नमयतिसंकोचयतीतिनामउपाधिस्तच्छून्या ७
अज्ञानावृतायाश्चितश्चेत्योपाध्युन्मुखप्रथानियमादेवानर्थप्राप्तिरित्याह ॥ चितइति ८ एवमुक्तरीत्याकुडयसौरप्रकाशवदन्योन्यसंवलनाधीनसद्रूपेणवाग्व्यवहारविषयत्वादिमौदेहदेहिनाव
प्यग्नीषोमात्मकौज्ञेयौ ९ तयोरसंवलिताप्रत्येकंस्थितिःक्वप्रसिद्धातदाह ॥ अतिशायिनीति ॥ निर्वाणमुपाधिनिवृत्त्याआनंदाविर्भावस्तस्मिन्नतिशायिनिआत्यंतिकेसिद्धे अग्नेःकेवलास्थिति
र्भवति ॥ जाड्येत्वतिशायिनिजलशिलादिभावेसोमस्यकेवलास्थितिर्भवतीत्यर्थः १० प्राणापानयोरप्यग्नीषोमात्मकत्वंप्रागुक्तंप्रकृतोपयोगायस्मारयति ॥ प्राणइति ११ तयोःकुड्या
लोकवदन्योन्यतादात्म्यस्थितिंदर्शयति ॥ अपानेइति १२ मूलप्राणकुंडलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकंठांतचतुर्दलादिपद्मपत्रस्थंपरादिवैखरीपर्यंतवाचात्मकम् ॥ त्विषाअर्थप्रकाशनशक्त्या ॥
अनुभूत्याविवक्षवापेक्षेत्त्वर्थप्रथारूपयास्फूर्त्या ॥यथाबहिःसूर्यइतिशेषः १३ यथासर्गादौमायाशबलंब्रह्मसंविच्छीतोष्णरूपिणीब्रह्मांडाकारेणाग्नीषोमाभिधांप्राप्तातथानृणांव्यष्टिदेहानांसर्गेपी

सोमंप्रकटयत्यग्निश्चिद्देहस्यचिरंप्रभाम् ॥ स्वसंविन्मयमिंदुश्चिद्देहस्थंरूपमर्कजम् ६ चिन्निष्क्रियास्वनामासाकेवलानोपलभ्यते ॥ आलोकइवदीपेनदेहेनैवाव
गम्यते ७ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनलाभःसेवचसंसृतिः ॥ निश्चेत्यायाःशुभोलाभोनिर्वाणंवातदेवहि ८ अन्योन्यलब्धसद्भावावेवंकुड्यप्रकाशवत् ॥ अग्नीषोमाविमौ
ज्ञेयौसंपृक्तौदेहदेहिनौ ९ अतिशायिनिनिर्वाणेजाड्येवातिशायिनि ॥ अग्नीषोमस्यचैवांगस्थितिर्भवतिकेवला १० प्राणोग्निरुष्णप्रकृतिरपानःशीतलःश
शी ॥ छायातपवदित्येतौसंस्थितौमुखमार्गगौ ११ अपानेशीतलेसत्तामेत्युष्णःप्राणपावकः ॥ प्रतिबिंबमिवादर्शेसचतस्मिंस्तथैवहि १२ चिदग्निःपद्मपत्रस्थं
सोमंवाचात्मकंत्विषा ॥ जनयत्यनुभूत्येहकुड्यवालोकंयथाबहिः १३ संसृत्यादौयथाकाचित्संविच्छीतोष्णरूपिणी ॥ अग्नीषोमाभिधांप्राप्तासैवसर्गेनृणामिह १४
यत्रसोमकलाग्रस्ताक्षणंसूर्येणषोडशी ॥ मुखाद्वितस्तिमात्रंस्यात्तत्रबद्धपदोभव १५ नूनंसूर्यपदंप्राप्तोयत्रसोमोहृदंबरे ॥ नूनंकेवलयास्थित्यातत्रबद्धपदोभव १६

त्यर्थः १४ अस्त्वेवंब्रह्मांडमिवशरीरमप्यग्नीषोमात्मकंकिंततःकार्यंतत्राह ॥ यत्रेति ॥ यथादिविकृष्णपक्षेअध्यात्मासूर्यःसोमस्यशीताःपंचदशकलाःप्रतिपदादितिथिषुक्रमेणग्रसतिएकांध्रुवा
ख्यांचिद्रूपांपरिशेषयति ततःशुक्लपक्षेक्रमेणोष्णाउद्गिरतिताभिःक्रमेणपूर्यमाणाध्रुवाकलापूर्णःसोमोजायते तथाहृदिस्थितःप्राणसूर्योऽपानरूपस्यसोमस्यमुखनासिकाद्वाराप्रविष्टाःशीताःपंचदश
कलाग्रसित्वामुखाद्बहिर्ध्रुवाख्यामेकांकलांपरिशेष्यपुनस्ताउष्णाउद्गिरतिताभिःसापूर्यमाणाबहिरपानाख्यःसोमोजायते ॥ तत्रबहिःप्राणापानसंधिकालःपूर्णमासीहृदित्वमावास्या अंतराल
देशेइडापिंगलयोःप्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्केप्राणसूर्यस्यप्रवाहाद्द्वेअयनेमेषादयोद्वादशमासास्तदंतरालेसंक्रांतयः ॥ अपानसोमस्यप्रवाहाच्चैत्रादयोमासाविष्कंभादयोयोगाअन्या
निचपर्वाणिनिष्पद्यंतेइतियोगिनांप्रत्यक्षम् ॥ अन्यैस्तुस्वरोदयादिशास्त्रतोज्ञेयम् ॥ एवंस्थितेवक्ष्यमाणदेहाणुतास्थौल्याद्युपयोगिधारणाभेदाःप्रथमंत्रिभिःश्लोकैरुपदिश्यंते ॥ यत्रमुखद्वाहि
र्देशेसूर्येणाग्रस्ताध्रुवाख्यासोमस्यापानस्यषोडशीकलाप्राणेनोद्गीर्णाभिःकलाभिः पूर्यमाणाक्षणंप्राच्यांपूर्णमासीचंद्रइवावितस्तिमात्रंस्यात्तत्रभृशुंडोपाख्यानोक्तबाह्यकुंभकेनमनोधारणयाबद्ध
पदःस्थिरोभवेत्यर्थः १५ तथायत्रहृदंबरेकलाग्रासेनक्रमाद्ध्रस्यमानोऽपानाख्यःसोमोऽमावास्यायामिवकेवलयाशुद्धचिद्रूपध्रुवाख्यकलात्मिकयास्थित्यातिष्ठतितत्रांतःकुंभकेनबद्धपदोभव १६

इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेणवाअंतरालेप्राणस्योभयतोनिरोधेनबिंबप्रतिबिंबवत्तुल्यरूपतामापाद्यधारणामाह ॥ उष्णमिति १७ यथावसंतग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्रमेणशीतस्यौष्ण्येनग्रासात्सोमस्याग्निसंक्रांतिः ॥ शरद्धेमंतशिशिरेषुक्रमादौष्ण्यस्यशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिस्तयोःसंधीविषुवतौसूर्यस्यचमेषादिषुसंक्रांतिस्तथाशरीरेपिअपानशैत्यस्यजठराग्निनाग्रासेसोमस्याग्निसंक्रांतिः प्राणौष्ण्यस्यबहिःशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिः सूर्यस्यसंक्रांतयस्तुप्रागुक्तास्ताजानातीतितज्ज्ञोभवेतिपूर्वोक्तधारणांगविधिः ॥ प्रासंगिकंतज्ज्ञानस्यप्रसिद्धसंक्रांतिस्नानदानादिफलेभ्यउत्कृष्टतमफलकीर्त्तनंप्रधानफलेनस्तुतिर्वा १८ उक्तांगज्ञानमनूद्यतत्राधिकारिप्रवृत्तयेप्ररोचयति ॥ संक्रांतिमिति ॥ कालंअयनद्वयात्मकंसंवत्सरंदेहवातैः ॥ प्राणापानयोर्द्वादशनाडीशाखानुसारिगतिभेदाद्बहुवचनम् । बहिःप्रसिद्धेसंवत्सरेस्थितमिवांतरपियोगाभ्यासाद्यथानुभूतंप्रत्यक्षमनुभूतंघटादीवस्फुटंयदिवेत्सितर्त्तर्हिअत्रयोगिकथासुशोभसे ॥ परंमदुपदिष्टादन्यदभ्युपेतोऽन्यासंगांतरेप्रवृत्तस्तुनशोभसेइतितदेकप्रवणताविधिः ॥ ११९ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकाशीतितमःसर्गः ॥ ८१ ॥ छ ॥ अणुतास्थूलतोपायाज्ञानसाध्यंचयोगिनः ॥ परकायाभिभोगाश्चवर्ण्यंतइहयुक्तिभिः ॥ १ ॥ एवमग्नीषोमात्मकत्वंदेहादेःपरिज्ञायधारणात्रयाभ्यासपरिष्कृतप्राणमनःशरीरस्यसोमसूर्याग्निसंक्रमादिदर्शिनोयोगिनोदेहस्याणिमादिसिद्धिप्राप्तिप्रका

उष्णमग्निश्चिदादित्यःशैत्यंसोमउदाहृतम् ॥ यत्रैतौप्रतिबिंबस्थौतत्रबद्धपदोभव १७ शरीरेसोमसूर्याग्निसंक्रांतिज्ञोभवानघ ॥ तत्रसंक्रांतिकालाहिबाह्यास्तेणसमाःस्मृताः १८ संक्रांतिमुत्तरमथायनमंगसम्यक्कालंतथाविषुवतीयदिदेहवातैः ॥ अंतर्बहिष्ठमिववेत्सियथानुभूतंतच्छोभसेत्रनपुनःपरमभ्युपेतः १९ इत्यार्षेश्री०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पूर्वार्धेचू०अग्नीषोमविचारणंनामैकाशीतितमःसर्गः ॥ ८१ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनाम् ॥ देहोनामतथासम्यग्वक्ष्यमाणमिदंशृणु १ हृद्यब्जचक्रकोशोर्ध्वंप्रस्फुरत्यानलःकणः ॥ हेमभ्रमरवत्सांध्यविद्युल्लवइवांबुदे २ सप्रवर्द्धनसंवित्त्यावात्ययेत्राशुवर्द्धते ॥ संविद्रूपतयानूनमर्कवद्यातिचोदयम् ३ संध्याभ्रप्रथमार्काभोवृद्धिमभ्यागतःक्षणात् ॥ गालयत्यखिलंसांगंदेहंहेमयथानलः ४ जलस्पर्शासहोयुक्त्यागालयेत्प्रपदादपि ॥ बाह्यएवानलस्पर्शास्वांतेवस्तुविशेषतः ५ सशरीरद्वयंपश्चाद्विधूयक्वापिलीयते ॥ विक्षोभितेनप्राणेननीहारोवात्यययायथा ६

रानुवक्तुंप्रतिजानीते ॥ अणुतामिति १ तत्रादावणुत्वप्राप्तयेदेहस्यविलापनायनाभ्युपरिदेशेज्वलतोजाठरानलस्यहृत्पद्मनालसूक्ष्मच्छिद्रद्वाराप्रविश्यहृदयाकाशंहृत्पद्मकर्णिकायांपरमात्मनआसनभूतांशिखांदर्शयति ॥ हृदीति अब्जकोशस्योर्ध्वकर्णिकोपरि ॥ तथाचतैत्तिरीयाणामुपनिषदि"तस्यमध्येमहानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः"इतिजाठरानलंप्रस्तुत्यश्रूयते ॥ "तस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थिता ॥ नीलतोयदमध्यस्थाविद्युल्लेखेवभास्वरा ॥ नीवारशूकवत्तन्वीपीताभास्वत्यणूपमा ॥ तस्याःशिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितः"इति ॥ विद्युल्लवस्यसांध्यइतिविशेषणंपीतत्वप्रकर्षबोधनार्थम् २ सआनलःकणःप्रवर्द्धनस्यसंवित्त्यासर्वदेहंव्याप्ययथाज्वलतितथावर्धनोपायज्ञानेन ॥ सचसंवर्धितोनाग्निवद्देहंदहतिकिंतुसंविद्रूपतयाअर्कवदुदयंप्रकाशातिशयंयाति ३ संध्यायांप्रत्यूषेअभ्रेआकाशेप्रथममुदितोयोर्कस्तदाभः ॥ गालयतिगलितंकरोति ॥ सांगंहस्तपादाद्यंगसहितंदेहम् ॥ पार्थिवंगंधभागंकाठिन्यंचतदुपादानजलभागेउपसंहरतीत्यर्थः ४ एवंप्रपदात्पादाग्रपर्यंतमपिगलयेद्द्रवीकुर्यात् ततःशोषणयुक्त्यावस्तुविशेषतः अग्निस्वभावविशेषाज्जलस्यस्पर्शशैत्यंनसहतेइतिजलस्पर्शासहःसोनलःस्पर्शात्स्वौष्ण्यबलाद्द्रवत्वोपसंहारयुक्त्याजलमपिगलयेत्शोषयेत् ॥ एवंरीत्यादेहाद्बाह्यःसन्स्वांतेमनोरूपेआतिवाहिकदेहमात्रेवतिष्ठतेइतिशेषः ५ एवंपार्थिवमाप्यंचशरीरद्वयंविधूयस्थितःसोग्निर्विक्षोभितेनप्राणेनोपसंहृतः

कापिलीयते ॥ "यदावाअग्निरुद्वायतिवायुमेवाप्येति" इतिश्रुतेरित्यर्थः ६ तदानींकुंडलिनीशक्तिरपिमूलाधारस्थसुषुम्नानाडीहीनातत्संस्कारशाल्यातिवाहिकदेहाकाशेवतिष्ठतइत्याह ॥ आधारे ति ॥ वह्नेर्निर्गताधूमलेखेव ७ तत्रस्थिताचसाक्रोडीकृतासंकलितामनोबुद्धिमयेजीवादिघटितलिंगशरीरेअहंकृतिर्यातथाविधा ॥ अंतःस्फुरन्चित्प्रकाशचमत्कारःस्वेच्छाविहारशक्तिचम त्कारश्चयस्यास्तथाविधासतीसूक्ष्मतमेबिसनालच्छिद्रेशैलादौचयत्रैवप्रविश्यनिर्गंतुंयोज्यतेतत्रप्रविश्यनिर्यातीत्याह ॥ क्रोडीकृतेति ॥ द्वयोरर्थः ८ ९ एवंसूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वास्थूलीभा वेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्रकारमाह ॥ रसेनेत्यादिना ॥ साकुंडलिनीयोगिनोजीवशक्तिर्वह्नौप्रागुपसंहृतंजलभागंयदामुंचतितदारसेनसर्वतआपूर्णतामेति ॥ यथातंत्रींचर्मरज्जुंबिभर्तीति तंत्रीभारोभस्त्रारूपश्चर्मविशेषःकूपेक्षिप्तोंबुनाआपूर्णतामेतितद्वत् १० एवंरसापूर्णासतीप्रागुपसंहृतंपार्थिवभागंयमाकारंकर्तुंभावयतितद्योगशक्त्यातथाकृत्वाधत्तेइत्यर्थः ११ तत्रास्थ्यादि

आधारनाडीनिर्हीनाव्योमस्थैवावशिष्यते ॥ शक्तिःकुंडलिनीवह्नेर्धूमलेखेवनिर्गता ७ क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः ॥ अंतःस्फुरच्चमत्काराधूमलेखेवना गरी ८ बिसेशैलेत्वणेभित्तावुपलेदिविभूतले ॥ सायथायोज्यतेयत्रतेननिर्यात्यलंतथा ९ संवित्तिःसैवयात्यंगरसाद्यंतंयथाक्रमम् ॥ रसेनापूर्णतामेतितंत्रीभारइवां बुना १० रसापूर्णायमाकारंभावयत्याशुतत्तथा ॥ धत्तेचित्रकृतोबुद्धौरेखारामयथाकृतिम् ११ दृढभाववशादंतरस्थीन्याप्नोतिसाततः ॥ मातृगर्भनिषण्णेपुसुसू क्ष्मेवांकुरस्थितिः १२ यथाभिमतमाकारंप्रमाणंवेत्तिराघव ॥ जीवशक्तिरवाप्नोतिसुमेर्वादितृणादिच १३ श्रुतंत्वयायोगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ॥ ज्ञानसा ध्यमिदानींत्वंशृणुश्रवणभूषणम् १४ एकंचिन्मात्रमस्तीहशुद्धंसौम्यमलक्षितम् ॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंशांतंनजगन्नजगत्क्रिया १५ तच्चिनोत्यात्मनात्मानंसंक ल्पोन्मुखतांगतम् ॥ यदातदाजीवइतिप्रोक्तमाविलतांगतम् १६ असत्यमेवसंकल्पभ्रमेणेदंशरीरकम् ॥ जीवःपश्यतिमूढात्माबालोयक्षमिवोद्धतम् १७ यदातुज्ञानदीपेनसम्यगालोकआगतः ॥ संकल्पमोहोजीवस्यक्षीयतेशरदभ्रवत् १८ शांतिमायातिदेहोयंसर्वसंकल्पसंक्षयात् ॥ तदाराघवनिःशेषंदीपस्तैल क्षयेयथा १९ निद्राव्यपगमेजंतुर्यथास्वप्नंनपश्यति ॥ जीवोहिभावितेसत्येतथादेहंनपश्यति २० अतत्त्वेतत्त्वभावेनजीवोदेहावृतःस्थितः ॥ निर्देहोभवति श्रीमान्सुखीतत्त्वैकभावनात् २१ अनात्मनिशरीरादावात्मभावनमंगयत् ॥ सूर्याद्यालोकदुर्भेदंहार्दंतद्दारुणंतमः २२ आत्मन्येवात्मभावेनसर्वव्यापिनिरंजन म् ॥ चिन्मात्रममलोस्मीतिविज्ञानादित्येननश्यति २३ अन्येचविदितात्मानोभावयंतियथैवयत् ॥ तत्तथैवाशुपश्यंतिदृढभावनयातया २४

कल्पनाप्रकारमाह ॥ दृढेति ॥ मातृगर्भेनिषण्णेशुक्रलेशुसूक्ष्मावीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यंकुरस्थितिरिव १२ यथाभिमतंस्वेच्छानुसारिसुमेर्वादिमहत्तृणाद्यल्पंवाआकारमवाप्नोति ॥ १३ योगसिद्ध्यनुसारेणस्थूलसूक्ष्मभावप्राप्तिक्रममुक्तमुपसंहृत्यज्ञानसिद्ध्यातद्विलक्षणंतंवक्तुंपरमप्रकृतंश्रावयति ॥ श्रुतमिति १४ १५ चिनोत्यध्यासेनोपचिनोति १६ जीवःपश्य तिसएवास्यस्थूलभावइतिभावः १७ सौक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह ॥ यदात्वित्यादिना १८ शांतिंबाधम् १९ भावितेसाक्षात्कृते २० २१ लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदंनाशयितुमशक्यम् ॥ २२ केनतर्ह्यादित्येनतन्नाशस्तमाह ॥ आत्मन्येवेति २३ अस्यांज्ञानसिद्धावपिदृढायांजीवन्मुक्तानामैच्छिकंविनोदायस्थूलसूक्ष्मप्रातिभासिकदेहकल्पनंसिध्यतीत्याह ॥ अन्येचेति २४

विमूढाविषकीटादयः ॥ अमृततामृतवदाहारताम् ॥ अमृतंपयोन्नादिविषमिश्रितमिदमितिदृढभ्रांत्याविषताम् २५ इतिईदृशंतदुदाहरणंमुहुर्बहुशोलोकेआलोकितमित्यर्थः २६ व्योमतां
ब्रह्माकाशताम् २७ तैत्रास्यनिरतिशयाअणिमादिसर्वसिद्धयइत्याशयेनोपसंहरति ॥ अणिमादीति ॥ अन्यांपरकायंप्रविश्यभोगप्राप्तिलक्षणाम् २८ तत्रादौपूर्वदेहपरित्यागोपा

यमाह ॥ रेचकेति ॥ उद्धृत्यबहिर्निःसार्यपरदेहेयावद्योज्यतेतावदयंदेहस्त्यज्यतइतिपरेणान्वयः ॥ यथाबाह्यपवनसंक्रांतःपुष्पामोदःपवनादाकृष्यघ्राणेयोज्यतेतद्वत् २९ विरतस्पंदउपरत
चेष्टःकाष्ठलोष्टवद्भवति ॥ परेषांदेहेजीवेमतावपितत्संपदंभोक्तुमयंस्वजीवोविनिवेश्यते ॥ यथाआसेचकःपुरुषःकरस्थकुंभोदकेनयमेवतरुंलतांवाआसेक्तुमिच्छतितमेवासिंचतितद्वदत्रापियथाभि
मतयेच्छयाआदरइत्यन्वयः ३० ३१ इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धिश्रियंभुक्त्वास्थितेनयोगिनाततपूर्वतनंस्वंवपुःस्थितंचेत्पुनस्तत्प्रविश्यतेनोचेदन्यद्वायद्यद्यावद्विरोचतेतत्तत्तावत्कालंप्रविश्यतइ
त्यर्थः ३२ अथवायोगिनाअथपरकायभोगानंतरंस्वांतःकरणवैपुल्यापादनेनजगदापूर्यदेहादयः व्यत्ययेनद्वितीयार्थेप्रथमा ॥ स्थावरजंगमसर्वदेहादिप्रतिबिंबोपाधीस्तत्प्रतिबिंबजीवांस्त

दृढभावानुसंधानाद्विमूढाअपिराघव ॥ विषंनयंत्यमृततामृतंविषतामपि २५ एवंयथायदेवेहभाव्यतेदृढभावनात् ॥ भूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितंमुहुः
२६ सत्यभावनदृष्टोयंदेहोदेहोभवत्यलम् ॥ दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहकः २७ अणिमादिपदप्राप्तौज्ञानयुक्तिरितिश्रुता ॥ भवतामाधुनारामयुक्तिमन्या
मिमांशृणु २८ रेचकाभ्यासयोगेनजीवःकुंडलिनीगृहात् ॥ उद्धृत्ययोज्यतेयावदामोदःपवनादिव २९ त्यज्यतेविरतस्पंदोदेहोयंकाष्ठलोष्ठवत् ॥ देहेपिजीवे
पिमतावासेचकइवादरः ३० स्थावरेजंगमेवापियथाभिमतयेच्छया ॥ भोक्तुंतत्संपदंसम्यग्जीवोंतर्विनिवेश्यते ३१ इतिसिद्धिश्रियंभुक्त्वास्थितंचेत्तद्वपुःपु
नः ॥ प्रविश्यतेस्वमन्यद्वायद्यद्यातविरोचते ३२ देहादयस्तथाबिंबान्व्याप्तवत्याखिलानथ ॥ संविदाजगदापूर्यसंपूर्णस्थीयतेथवा ३३ ज्ञात्वासदाभ्युदितमु
ज्झितदोषमीशोयद्यद्यथासमभिवांछतिचित्प्रकाशः ॥ प्राप्नोतितत्तदचिरेणतथैवरामसम्यक्पदंविदुरनावरणत्वमेव ३४ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०षुनिर्वाण०
पू०चू०अणिमादिलाभयोगोपदेशोनामद्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासानृपभामिनी ॥ एवंबभूवचूडालाघनाभ्यास
वतीसती १ जगामाकाशमार्गेणविवेशांबुधिकोटरम् ॥ चचारवसुधापीठंगंगेवामलशीतला २ क्षणमप्यगताभर्तुर्वक्षसश्वेतसस्तथा ॥ सर्वेष्वासराज्येषुलक्ष्मी
रिवजगत्सुच ३ आकाशगामिनीश्यामाविद्युत्प्रारंभभूषणा ॥ बभ्राममेघमालेवागिरिमालामहीतले ४

थातद्बिंबोपाधिसत्वादिगुणांस्तदवच्छिन्नचिल्लक्षणान्बिंबांश्चेत्यखिलानपिव्याप्तवत्यास्वात्मसंविदासंपूर्णयथास्यात्तथास्थीयतइत्यर्थः ३३ उपसंहरति ॥ ज्ञात्वेति ॥ ईशोयोगैश्वर्यसंपन्नोजी
वचित्प्रकाशःसदाभ्युदितंनित्यस्वप्रकाशमुज्झितसर्वदोषंस्वतत्त्वंज्ञात्वायद्यथासमभिवांछतितत्तदचिरेणतथैवप्राप्नोति ॥ एवंसतितत्त्वविदोनाल्पसिद्धीर्बहुमन्यतेकिंत्वनावरणत्वमेवनिरतिशया
नंदंसम्यक्पदंविदुरित्यर्थः ३४ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥ चूडालासिद्धिविभवाअप्रबोधश्चभूपतेः ॥ गुरूपदेशसाफल्येकिराटाख्यानमीर्यते ॥ १ ॥
चूडालाएवंप्रागुक्तरीत्याप्राणधारणादिघनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ताबभूव १ तदैश्वर्यमेवावयुत्यप्रपंचयति ॥ जगामेत्यादिना ॥ मोहकालुष्यस्यतापत्रयस्यचोपशमादमला
शीतलाच २ तस्याःकायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह ॥ क्षणमपीति ॥ अगताअवियुक्ता ॥ राज्येषुराष्ट्रेषुजगत्सुभुवनेषुवोवास ३ विद्युतांप्रारंभाउन्मेषाइवद्योतमानानिभूषणानियस्याः ४

५ दिशोव्योम्रश्चोदरेयावंतिभुवनरंध्राणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणीत्यर्थः ६ सर्वभूतरुतज्ञतयासंभाषणादिव्यवहारम् ७ बहुशःप्रतिबोधयामासेतिव्यवहितेनसंबंधश्छांदसः ८ ९ यथावेदाध्ययनकालेबालोवेदविद्यांसर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनींनवेदतद्वत् १० ११ सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्भर्तृबोधनेअशक्तिस्तर्ह्यन्येषांसिद्धिशून्यानांगुरूणांशिष्यबोधने शक्तिर्दूरापास्तेतिरामःशंकते ॥ महत्याइति ॥ तस्याअपियत्नेनउपदेशप्रयासेन १२ तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्यादाव्यवस्थातन्मात्रपालनंगुरुकृतउपदेशक्रमो नत्वसावनधिकारिण्यपिज्ञानंबलाज्जनयितुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ प्रज्ञाग्रहणंसाधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम् १३ श्रुतेनअनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येनचित्तशुद्ध्यनंगेनकाम्यकर्मवर्गेण ॥ अथवाश्रुतेनशाब्देनपरोक्षज्ञानेन ॥ आत्मनस्तत्त्वभूतंज्ञेयंब्रह्मनज्ञायतेइतरवस्तुवन्नविषयीक्रियते ॥ पुण्येनापिस्वर्गभोगवन्नाविनैवविचारंज्ञानंजन्यतेकिंतुताभ्यांविचारेजनितेचरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढना

काष्ठंतृणोपलंभूतंखंवातमनलंजलम् ॥ निर्विघ्नमविशत्सर्वंतंतुर्मुक्ताफलंयथा ५ मेरोरुपरिशृंगाणिलोकपालपुराणिच ॥ दिग्व्योमोदररंध्राणिविजहारयथासुखम् ६ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैःसहनागामरासुरैः ॥ विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारंचकारसा ७ यत्नेनतंचभर्तारमात्मज्ञानामृतंप्रति ॥ बहुशोबोधयामासचूडालानविवेदसः ८ कलाविदग्धामुग्धाचबालेयंगृहिणीमम ॥ इत्येवंकेवलंराजासचूडालांविवेदताम् ९ एतावतापिकालेनतामेवंगुणशालीनीम् ॥ बालोविद्यामिवनृपश्चूडालांनविवेदसः १० साप्यलब्धात्मविश्रांतिस्तांसिद्धिश्रियमात्मनः ॥ दर्शयामासनोराज्ञःशूद्रस्येवमखक्रियाम् ॥ ११ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिखिध्वजः ॥ यत्नेनप्रापनोबोधंबुध्यतेन्यःकथंप्रभो १२ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम् ॥ ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवराघव १३ नश्रुतेननपुण्येनज्ञायतेज्ञेयमात्मनः ॥ जानात्यात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव ॥ १४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ एवंस्थितेनाथमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ ॥ क्रमोगुरूपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ १५ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अत्यंतकृपणःकश्चित्किराटोधनधान्यवान् ॥ आस्तिविंध्याटवीकक्षेकुटुंबीब्राह्मणोयथा १६ तस्यैकदानिपतितागच्छतोविंध्यजंगले ॥ एकावराटिकारामतृणजालकसंवृते १७ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्वंतृणतुषादिकम् ॥ कपर्दकार्थमभितोदुधावदिवसत्रयम् १८ कपर्दकाःस्युर्भवताचत्वारोष्टौचकालतः ॥ ततःशतंसहस्रंचसहस्रेचेतिचेतसा १९ कलयन्जंगलेदीनोरात्रिंदिवमतंद्रितः ॥ जनहाससहस्राणिबुबुधेनपरंतुसः २० ततोदिनत्रयस्यांतेतेनतस्माच्चजंगलात् ॥ पूर्णेंदुबिंबप्रतिमोलब्धाश्चिंतामणिर्महान् २१ तंप्राप्यतुष्टहृदयःसमागम्यगृहंसुखम् ॥ प्राप्ताखिलजगद्भूतिःशांतसर्वतयास्थितः २२

त्मनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः ॥ सर्पपदानिसर्पइव ॥ इवार्थेवशब्दः १४ तर्हिगुरूपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनद्वारेण १५ स्थूलारुंधतीनिदर्शनन्यायेनशिष्यबुद्धेःप्रत्यक्प्रवणताव्यसनापादनद्वारागुरूपदेशादेर्ज्ञानकारणतेतिवक्तुंवसिष्ठःकिराटोपाख्यानमाह ॥ अत्यंतेत्यादिना ॥ किराटःखेटवणिक् १६ १७ कार्पण्यात्स्वीयकृपणतास्वभावात् ॥ दुधावशोधयामास १८ तस्यान्वेषणोद्योगहेतुमभिप्रायमाह ॥ कपर्दकाइति ॥ लाभेसतिममहस्तेभवताअनेनकपर्दकेनाकिंचिक्रीत्वातद्विक्रयाच्चत्वारःकपर्दकाःस्युस्ततोष्टौततःशतंततःसहस्रंततोद्वेसहस्रेचेतिचेतसाकलयंश्चिंतयन्भ्रमन् १९ अल्पार्थमप्यारब्धोदृढोद्योगोमूढजनहासदर्शनादिविघ्नैरखंडितश्चेन्महाफलोभवतीतिसूचयन्नाह ॥ जनेति २० २१ प्राप्ताअखिलाजगद्भूतयःसांसारिकभोगायेन शांताःसर्वेदारिद्र्याद्यनर्थायस्यतादृशतयास्थितः २२

जगदेवमूल्यंयस्यतथाविधंतद्रत्नम् २३ तथागुरूपदेशक्रमादन्यच्छाब्दंपरोक्षप्रायमन्विष्यते ॥ अन्यन्नित्यापरोक्षंलभ्यते २४ कथमन्यत्तदाह ॥ ब्रह्मेति ॥ श्रुतादिशब्दश्रवणतच्छा
ब्दबोधादिइंद्रियप्रयोज्याःसंविदश्चित्तवृत्तयः ॥ गुरूपदेशाच्चशाब्दवृत्तयएवजन्यंते तासांमध्येअत्यंतस्वच्छतमायांचरमवृत्तौनित्यापरोक्षब्रह्मस्फुरणंतुशिष्यबुद्धिस्वच्छताब्रह्मस्वभावोभयप्रयु
क्तमेवनोपदेशस्तत्कारणमित्यर्थः २५ तथाप्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुतेर्गुरूपदेशआवश्यकइत्याह ॥ गुरूपदेशेति २६ अन्वेषणद्वाराकपर्दकइवमननद्वारागुरूपकथनमकारणमप्यवश्यंफ
लदर्शनात्कारणतांगतमित्यर्थः २७ २८ एवमकारणमेवगुरूपदेशाद्यात्मलाभस्यकारणंलब्धेत्वात्मनिप्रारब्धशेषोपनीतस्यजगद्भ्रमस्योपेक्षयैवक्षयःसिध्यतीतिनयत्नापेक्षेत्याह ॥ अन्यदिति ॥
त्रिषुजगत्सुयद्यस्माद्धेतोरेवमवलोक्यतेश्रूयतेचतस्मादात्मलाभादनंतरंभवस्यप्रारब्धशेषोपनीतस्यजगद्भ्रमस्यतुअसंगंयथास्यात्तथाअनिच्छयाउपेक्षणेनातिवाहनमेवश्रेयइत्यर्थः २९ ॥ इ०

एवंयथाकिराटेनकपर्दान्वेषणेनतत् ॥ रत्नंलब्धंजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना २३ तथाश्रुतोपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते ॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्य
तेहिगुरुक्रमात् २४ ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतंश्रुतादींद्रियसंविदः ॥ तेनोपदेशादनघनात्मतत्त्वमवाप्यते २५ गुरूपदेशंचविनानात्मतत्वागमोभवेत् ॥ के
नचिंतामणिर्लब्धःकपर्दान्वेषणंविना २६ तत्त्वस्यास्यमहार्थस्यगुरूपकथनंगतम् ॥ अकारणंकारणतांमणेरिवकपर्दकः २७ पश्यराघवमायेयंमोहननिह
तामपि ॥ अन्यदन्विष्यतेयत्नादन्यदासाद्यतेफलम् २८ अन्यत्करोतिपुरुषःफलमन्यदेवप्राप्नोतियत्त्रिषुजगत्स्ववलोक्यतेच ॥ तस्मादनंतरभवस्यजगद्भ्रम
स्यश्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयैव २९ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०चू०किराटोपाख्यानंनामत्र्यशीतितमःसर्गः ॥ ८३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
ततःशिखिध्वजोराजातत्त्वज्ञानपदंविना ॥ आजगामपरंमोहंतमोंधत्वमिवाप्रजाः १ दुःखाग्निदीपितमनामनागपिविभूतिषु ॥ तास्वभीष्टोपनीतासुनरेमेग्निशिखा
स्विव २ एकांतेषुदिगंतेषुनिर्झरेषुगुहासुच ॥ आजगामरतिंजंतुर्मुक्तेषुर्व्याधतोयथा ३ राघवत्वमिवाशेषाःसांत्वानुनयबोधनैः ॥ प्रार्थितःकार्यतेभृत्यैर्महीपोदि
वसक्रियाः ४ नित्यमुद्दामवैराग्यःपरिव्राडिवशांतधीः ॥ खिद्यतेचमहाभोगान्सभोक्तुंचश्रियंस्थितः ५ ददावतितरांदानंगोभूमिकनकादिकम् ॥ देवेभ्योब्राह्म
णेभ्यश्चस्वजनेभ्यश्चमानद ६ चचारचतपःकर्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकम् ॥ परिबभ्रामतीर्थानिवनान्यायतनानिच ७ सतथापिविशोकत्वंनमनागपिलब्धवान् ॥
अनिधानांखनन्भूमिंनिधानार्थीनिधिंयथा ८ रात्रिंदिवंमहानेषशुशुष्यत्येवकृशानुना ॥ चिंतयाचिंतयामाससंसारव्याधिभेषजम् ९ चिंतापरवशोदीनोराज्यं
स्वस्याविषोपमम् ॥ महाविभवमप्यग्रेनापश्यत्खिन्नयाधिया १० अथैकदैकांतगतांचूडालामंकमागताम् ॥ इदंमधुरयावाचासमुवाचशिखिध्वजः ११ शि
खिध्वजउवाच ॥ भुक्तंराज्यंचिरंकालंभुक्ताविभवभूमयः ॥ अधुनास्मिविरागेणयुक्तोगच्छाभिकाननम् १२

वा०ता०नि०पूं०त्र्यशीतितमःसर्गः ॥ ८३ ॥ शिखिध्वजस्यवैराग्यंचूडालाश्वासनंवने ॥ निशिचैकस्यनिर्याणंमंदरेस्थितिरीर्यते ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानरूपंपदंविश्रांतिस्थानंविना ॥ अप्रजाःनष्ट
संतातिःपुमान्शोकादितमसाअंधत्वमिव १ अभीष्टैस्सामंतादिभिरुपनीतासुरत्नादिविभूतिषु २ मुक्तइषुर्यस्मैतथाविधोदैवादविद्धोजंतुर्मृगादिर्व्याधतोभीतोयथाएकांतादिषुरतिमेतितद्वत् ३
अशेषादिवसक्रियाःकार्यते ॥ हृत्क्रोरन्यरस्यामित्यणौकर्तुर्णौकर्मत्वेकर्मणिलः ४ परिव्राडिवास्थितःसमहाभोगान्श्रियंचभोक्तुंखिद्यते ॥ चःपूर्ववाक्यार्थेनसहास्यसमुच्चयार्थः ५ ६ देहमनः
शोधनंकर्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकंतपश्चकार ७ ८ चिंतयाचिंतालक्षणेनकृशानुना ९ १० ११ विभवभूमयोवैभवपदानि १२

क्रोडीकुर्वतिश्लिष्यंति १३ सुखाधिक्येहेतून्दर्शयति ॥ नदेशेति १४ इदानींवनराजींश्चूडालोपमात्वेनस्वीकृत्यवर्णयति ॥ स्तबकेत्यादिपंचभिः ॥ प्रायेणसर्वत्ररूपकाणि १५
कृतानिकुसुमान्येवकौसुमानिमंडनानियाभिः ॥ आसेव्याःकांचनशिलाएवनितंबतटास्तैःशोभिताः १६ तरंगलक्षणमौक्तिकैःप्रोताभिःसरिन्मुक्तालताभिरावृताः ॥ मुग्धमुग्धामृगाएवात्म
जाःशिशवोयासाम् १७ क्षुधितेभ्योवितीर्णानिदत्तानिफलभोजनानियाभिः ॥ पुष्पराण्यूर्यंतइतिपुष्पापूरालताएवबाह्वाद्यंगानियासाम् १८ त्वदधरइवआस्वाद्यःस्यंदस्तरंगप्रस्रावोयासांतद्रा
वंयाताः ॥ वनश्रीश्चेवनराज्यः १९ २० अस्मिन्वनगमनविषयेरून्मंत्रणेउत्तमविचारे २१ तस्यवैराग्यदार्ढ्यंजिज्ञासमानाप्राक्तनींकामासक्तिमेववयोनुरूपतावर्णनेनानुमन्यमानेवस्थूणा
विचालनन्यायेनविचालयंतीचूडालोवाच ॥ प्राप्तेत्यादिना २२ २३ गृहेशोभामहेवसावेतियावत् ॥ अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् २४ पुष्पाणिधीयंतेधार्यंतेयासुलतासुतदीयशिरोगतपुष्पैर्नि

नसुखानिनदुःखानिनापदोनचसंपदः ॥ क्रोडीकुर्वंतितन्वंगिमुनिंवननिवासिनम् १३ नदेशभंगसंमोहोनसंग्रामेजनक्षयः ॥ राज्यादप्यधिकंमन्येसुखंवननिवा
सिनाम् १४ स्तबकस्तनधारिण्योरक्तपल्लवपाणयः ॥ मंजरीजालहारिण्योलोलशुभ्रांबुदांशुकाः १५ स्वपरागांगरागिण्यःकृतकौसुममंडनाः ॥ आसेव्यकां
चनशिलानितंबतटशोभिताः १६ तरंगमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः ॥ लतावयस्यावलितामुग्धमुग्धमृगात्मजाः १७ स्वभावोद्दामसौगंध्यावितीर्णफ
लभोजनाः ॥ षट्पदश्रेणिनयनाःपुष्पापूरलतांगिकाः १८ आस्वाद्यस्यंदतांयाताःशीतलामलगात्रिकाः ॥ रमयंतित्वमिवमांवनवीथ्योवरानने १९ यथावि
विक्तमेकांतिमनोभवतिनिर्वृतम् ॥ नतथाशशिबिंबेषुनचब्रह्मेंद्रसद्मसु २० अस्मिन्सन्मंत्रणेतन्विनविघ्नंकर्तुमर्हति ॥ भर्तुर्विघटयंतीच्छांनस्वप्नेपिकुलस्त्रियः
२१ चूडालोवाच ॥ प्राप्तकालंकृतंकार्यंराजतेनाथनेतरत् ॥ वसंतेराजतेपुष्पंफलंशरदिराजते २२ जराजरठदेहानांयुक्तोवनसमाश्रयः ॥ नयूनांत्वादृशा
मेवतेनैतन्मेनरोचते २३ यौवनेनमहाराजनयावद्वयमुज्झिताः ॥ पुष्पौघेणेवतरवस्तावच्छोभामहेगृहे २४ पुष्पधानापुष्पितेवजरसासहकाननम् ॥ समं
गृहाद्गमिष्यामोहंसाइवसरोवरात् २५ अप्राप्तकालंनृपतेप्रजापालनमुज्झतः ॥ राजन्यस्यैवरंध्रस्यमहदेनोभविष्यति २६ अप्राप्तकारिणंभूपंरोधयंतिचवैप्र
जाः ॥ रोधयंतिह्यकार्येभ्यःप्रभुंभृत्याःपरस्परम् २७ शिखिध्वजउवाच ॥ अलमुत्पलपत्राक्षिविघ्नेनाभिमतस्यमे ॥ विद्धिमांगतमेवेतोदूरमेकांतकाननम्
१८ बालात्वमनवद्यांगिनागंतव्यंवनंत्वया ॥ पुंसामपिहिमृद्वंगिदुर्विगाह्योवनाश्रयः २९ समर्थानवनावासेयोषितःकठिनाअपि ॥ काननेपुष्पमंजर्यःसोढुं
शक्ताालिमक्षमाः ३० भवत्यापालयंत्येहराज्येस्थातव्यमुत्तमे ॥ कुटुंबभारोद्वहनंपत्यौयातेव्रतंस्त्रियः ३१

तयातुलितयाजरसासह ॥ पुष्पसिताभिर्लताभिर्मैत्रीतत्साम्यदशायामेवयुक्तेतिभावः २५ रंध्रस्यराज्यच्छिद्रस्यनिमित्तमितिशेषः ॥ एनःपापम् २६ रोधयंतिनिवारयंति २७ एवंविचालितो
प्यविचलवैराग्यःशिखिध्वजस्तामनुनयति ॥ अलमित्यादिना २८ वनाश्रयोवनप्रदेशादुःखेनविगाह्यप्रवेष्टुंशक्यः २९ कठिमाःकठोरांग्योपि ॥ यथाकाननेजाताउपवनजाता
अपिकठोराअपिपुष्पमंजर्यःशस्त्रालिंसोढुमक्षमास्तद्वदित्यर्थः ॥ शक्तालिमितिपाठेशक्तानांबलवतांपक्षिणामालिंपंक्तिमितिव्याख्येयम् ३० यत्त्वयोक्तमप्राप्तकालंनृपतेरितितस्यापि
दोषस्यपरिहारस्त्वयैवकार्यइत्याशयेनाह ॥ भवत्येति ३१

३२ उपमेययोर्विशेषणेउपमानयोरपियोज्ये ३३ ३४ धृताव्योमापगास्वसखीगंगायेनतथाविधंशर्वंसंश्लिष्यतिस्वयमपिकामादालिंगतीतिसंश्लेषातथाविधायमुनेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ इयाद्वयचे तिश्लिषःकर्त्तरिणः ३५ तमालवक्षणबालकाअंकेयासांतासुदिक्षुयमुनाचरित्रदर्शनादिवज्योत्स्नाहासोदयांकितंपरितःकृतमंडलंचयथास्यात्तथास्थितासु ॥ इतःप्रभृतिमेरवांमसम्यंतानां तारागणोददृशेइत्यत्रसंबंधः ३६ दिनश्रीश्चदिननाथश्चतद्रूपयोर्दंपत्योर्देवोद्यानप्रचुरंमेरवंमेरुसंबंधिअपरंपारंउत्तरार्धरंतुंगच्छतोःसतोः ३७ तथाअपेयंमोपतापभोजकैःपापैस्तत्रिभितै स्तीक्ष्णकरैश्चंडातपैश्चोज्झितंमेरवभिदंपारंनिशानिशानायकलक्षणयोर्दंपत्योःरंतुमागच्छतोःसतोः ३८ दिग्वधूभिर्मुक्तउत्सृष्टोमंगललाजानामंजलिरिवव्योमलक्षणेकुट्टिमेसौधतलेतारागणो ददृशे ३९ स्वनाथान्वेषणेनतदुदयप्रतीक्षयाचश्रांताकुमुदादिकुसुमैर्हासवती ॥ यौवनंस्वयौवनफलमितियावत् ४० ४१ ४२ संप्रसुप्तायांतस्यांचूडालायांभृशंनिद्रयाविमूढायां

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वादयितांराजातामिंदुवदनांवशी ॥ उत्तस्थौस्नातुमखिलंदिनकार्यंचकारच ३२ अथोज्झितप्रजाचेष्टोरविरस्ताचलंययौ ॥ शिखि ध्वजोवनामेवसमस्तजनदुर्गमम् ३३ संहृत्यविततंरूपंतमेवानुययौप्रभा ॥ नाथंभवननिष्क्रांतंचूडालेवानुरागिणी ३४ आययौयामिनीश्यामाभुवनंभस्म धूसरम् ॥ धृतव्योमापगंशर्वंसंश्लेषायमुनेवसा ३५ दिक्षुसंध्याब्ददंतासुस्थितासुकृतमंडलम् ॥ तमालबालकांकासुज्योत्स्नाहासोदयांकितम् ३६ गच्छतो रपरंपारंदंपत्योर्मेरवंपदम् ॥ देवोद्यानमयंरंतुंदिनश्रीदिननाथयोः ३७ आगच्छतोरिदंपारंह्यघतीक्ष्णकरोज्झितम् ॥ निशानिशानायकयोर्दंपत्योर्मेरवंपुनः ३८ तारागणोथददृशेविकीर्णोव्योमकुट्टिमे ॥ मुक्तोमंगललाजानांदिग्वधूभिरिवांजलिः ३९ चंद्राननातमःश्यामाश्रांताकुसुमहासिनी ॥ यामिनीयौवनंप्राप सरोजमुकुलस्तनी ४० कृतसंध्यासमाचारःसहचूडालयेष्टया ॥ सुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ४१ अथार्धरात्रसमयेदेशेनिःशब्दतांगते ॥ घननिद्रा शिलाकोशनिलीनेसकलेजने ४२ सतस्यांसंप्रसुप्तायांशयनेकोमलांशुके ॥ भृशंनिद्राविमूढायांभ्रमर्यामिवपंकजे ४३ तत्याजदयितांसुप्तामंकाद्राजाशि खिध्वजः ॥ स्वैरंस्वैरंमुखंराहोर्दिशंचांद्रप्रभामिव ४४ उत्तस्थौशयनाल्लीनवधूकार्धाचलांशुकात् ॥ सलक्ष्मीकांतिलोलोर्मेर्हरिःक्षीरार्णवादिव ४५ वीरक्रमा र्थयामीतितत्रैवानुचरव्रजम् ॥ योजयित्वाजगामासौपुरान्निर्गत्यपूर्णधीः ४६ राज्यलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्त्वामंडलाद्गतः ॥ विवेशोग्रामरण्यानीमेकोनदड् वार्णवम् ४७ घनांधकारगुल्माढ्याक्षुद्रभूतौघकर्कशा ॥ सारण्यानीनिशासार्धसमंतेनातिवाहिता ४८ प्रातःशून्यामरण्यानींसनीत्वाविततंदिनम् ॥ सम र्केणकस्यांचिद्दिशिश्रामवनावनौ ४९ भानावदृश्यतांयातेतत्रस्नानादिपूर्वकम् ॥ किंचित्फलादिकंभुक्त्वातांनिनायतमस्विनीम् ५०

सत्याम् ४३ यथाराहोर्मुखंचंद्रमोक्षकालेस्वैरंस्वैरंशनैःशनैश्चांद्रप्रभांप्राचीदिशंप्रतित्यजतितद्वत् ४४ लीनावधूर्यस्मिंस्तल्लीनवधूकंतथाविधमर्धाचलमर्धभागोयस्यतथाविधमंशुकंप्रा वरणवस्त्रंयस्मिंस्तथाविधाच्छयनात्पर्यंकात् ॥ लक्ष्म्याःकांतिभिःसहिताःसलक्ष्मीकांतयोलोलाश्चोर्मयोयस्मिंस्तथाविधात्क्षीरार्णवादिव ४५ वीरक्रमश्चोरदुष्टनिग्रहार्थानिशाचर्यातं त्रवीरक्रमएवानुचरव्रजंयोजयित्वानियुज्य ॥ पूर्णधीर्निस्पृहः ४६ उग्रांभीषणाम् ॥ अरण्यानींमहदरण्यम् ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वेइत्यानुक् ४७ घनैरंधकारसदृशैरंधकारलक्षणैश्चगुल्मैराढ्या साअरण्यानीनिशाचतेनातिवाहिताउत्तीर्णा ४८ अर्केणसमंविशश्रामेत्युक्त्याआसायंजगामेत्यंतंगम्यते ४९ तमस्विनींरात्रिम् ५०

५१ अत्यंतदूरस्थाजनताजनसमूहाःजनपदाइतियावत् ॥ पुराणिचयस्मात् ५२ रटंतिसशब्दंप्रवहंतिवंशप्रणालद्वारासलिलानियाभ्यस्तथाविधाभिर्वापीभिर्वलिताबलवत्तगाःकृताःपा
दपायस्मिन् ॥ पूर्वभूतःभूतपूर्वोद्विजाश्रमायस्मिन् ५३ ५४ शाद्वलैर्हरिततृणवत्प्रदेशैःश्यामे ॥ नडशादाङ्वलच् ५५ उटजःपर्णशालातद्रूपमालयम् ५६ ५७ ५८ विधिर्धाताज
गतिरवसृष्टब्रह्मांडेकर्मव्यवहारसाधनजातमिव ५९ पुष्पाणामुच्चयंसंचयम् ॥ फलमूलकुशकाष्ठादीनामप्युपलक्षणमेतत् ॥ ततस्तृतीयेइत्यर्थः ६० ६१ उक्तमनूद्योपसंहरति ॥ इती
ति ॥ मालवेशःशिखिध्वजइतिवर्णितप्रकारेणमंदरोपांतकच्छेविरचितेउटजे अंतःस्थितःसन्न खेदंदिवसंबहूनदिवसान्निनाय ॥ तंप्रागनुभूतंनवंनृपतिविलासंनसस्मार ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥

पुन प्रातःपुराण्युच्चैर्मंडलानिगिरीन्नदीः ॥ जवादुल्लंघयामासराजाद्वादशशर्वरीः ५१ ततोमंदरशैलस्यतटस्थंजनदुर्गमम् ॥ प्रापकाननमत्यंतदूरस्थजनता
पुरम् ५२ रटत्प्रणालसलिलवापीवलितपादपम् ॥ शीर्णदेवालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ५३ क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम् ॥ आपूर्णपादपलतंप्रा
णतृप्तिकरैःफलैः ५४ तत्रैकस्मिन्समेशुद्धेस्थलेसलिलमालिते ॥ शीतलेशाद्वलश्यामेस्निग्धेसफलपादपे ५५ समंजरीभिर्वल्लीभिःसचकारोटजालयम् ॥ प्रावृ
ट्कालःसविद्युद्भिर्नीलाभ्रैरिवपंजरम् ५६ मसृणंवैणवंदंडंफलभोजनभाजनम् ॥ अर्घपात्रंपुष्पभांडमक्षमालांकमंडलुम् ५७ कंथांशीतापनोदायवृसींचैवमृ
गाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तस्मिन्मठिकामंदिरेनृपः ५८ यत्किंचिदन्यद्वावस्तुयोग्यंतापसकर्मणि ॥ तत्तत्रस्थापयामासजगतीवक्रमंविधिः ५९ सं
ध्यापूर्वंजपंप्रातःप्रहरेसतदाकरोत् ॥ पुष्पोच्चयंद्वितीयेतुस्नानंदेवार्चनंततः ६० पश्चाद्वनफलंकिंचिद्वनकंदंबिसादिच ॥ भुक्त्वाजप्यपरोभूत्वानिनायैकोनिशांव
शी ६१ इतिदिवसमखेदंमंदरोपांतकच्छेविरचितउटजेंतर्मालवेशोनिनाय ॥ नवनृपतिविलासंतंनसस्मारकंवास्फुरतिहृदिविवेकेराज्यलक्ष्म्योहरंति ६२ ॥
इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेषुनि॰पू॰चू॰शिखिध्वजप्रव्रज्यानामचतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एवंशिखिध्वजःपूर्णमठिकायांवनेस्थि
तः ॥ इदानींशृणुचूडालासाकिंकृतवतीगृहे १ तत्रार्द्धरात्रसमयेदूरंयातेशिखिध्वजे ॥ हरिणीग्रामसुप्तेवचूडालाबुबुधेभयात् २ अपश्यत्पतिनिर्हीनाशयनंशून्य
तांगतम् ॥ अभास्करमपूर्णेंदुशांतशोभमिवांबरम् ३ उत्तस्थौकिंचिदाम्लानवदनाखेदशालिनी ॥ कुसिक्तेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपल्लवा ४ नप्रसन्नानविमला
बभूवाकुलतांगता ॥ दिनश्रीरिवनीहारधूसरासाव्यतिष्ठत ५ क्षणंशय्योपविष्टैवचिंतयामासचिंतया ॥ कष्टंराज्यंप्रभुस्त्यक्त्वावनंयातोगृहादिति ६ तन्मयेहा
द्यकिंकार्यंतत्समीपंव्रजाम्यहम् ॥ भर्तैवगतिरुद्दिष्टाविधिनाप्रकृतास्त्रियः ७ इतिसंचिंत्यभर्तारमनुगंतुंसमुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ८

कंवेति ॥ विवेकेहृदिस्फुरतिसतिराज्यलक्ष्म्यःकंवादरिद्रमपिहरंतिवांछाजननेनवशीकर्त्तुशक्नुवंतिनकंचिदपीत्यर्थः ६२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू॰चतुरशीतितमः
सर्गः ॥ ८४ ॥ राज्ञ्याप्रबुद्धयाराज्ञोन्वेषणंपथिदर्शनम् ॥ भाव्यर्थदर्शनंकालेबोधनंचोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ उक्तमनूद्यवक्ष्यमाणकथयासंगमयति ॥ एवमिति १ ग्रामसुप्तेवेतिराजवियोगभीत्यासदा
जाग्रत्यपिदैवान्निद्रयाहृतेतिद्योतनार्थम् २ परयानिर्हीनात्यक्ता ३ कुत्सितेनक्षारकर्दमादिजलेनसिक्ता ॥ विशेषणंसाधारणंयोज्यम् ४ ५ इतिचिंतयावक्ष्यमाणंचिंतयामासेत्यर्थः ६ तदेवा
ह ॥ तदिति ॥ विधिनाशास्त्रेणभर्तैवप्रकृताप्रथमागतिःशरणंउद्दिष्टाविहिता ॥ असतिहिभर्त्तरिपुत्रादयोगतिरितिभावः ७ वातरंध्रंवातायनंतेन ८

अन्येंदुविभ्रमांद्वितीयचंद्रभ्रांतिम् ९ वेतालयोग्येसमयेनिशिउदितंप्रकाशमानम् १० भर्तुर्भविष्यद्भाविपदार्थजातम् ११ भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशाक्रियेयत्ताभ्युदयानिःश्रेयसपर्यंतैर्विभज्यचिंतितवतीत्याह ॥ यथेति ॥ स्फारानिर्वृतिर्भूमानंदविश्रांतिः १२ पुरःस्थितमिवयोगबलादपरोक्षंदृष्ट्वासंवादयितुंतदनुरूपमाचरितुमितियावत् १३ १४ १५ १६ कलमगोपिकाशालिपालिका १७ अवहत्अगमत् १८ कथमगमत्तदाह ॥ जगामेति ॥ ऋतुसहितोवत्सरः १९ २० २१ कषायाणारागादिवासनानांपाकमालक्ष्यतत्तावत्कालंतयापालितंमतीक्षितमितियावत् ॥ तदेत्यादिरुक्तानुवादोवक्ष्यमाणार्थः २२ आत्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्यतथावक्ष्यमाणप्रकारेणस्वोपदेशेनैवभवितव्यतया २३ ततारपुप्लुवे २४ २५

॥११७॥

बभ्रामांबरमार्गेणवातस्कंधेनयोगिनी ॥ कुर्वतीसिद्धसार्थस्यमुखेनान्येंदुविभ्रमम् ९ ददर्शाथयथायातंरात्रौखड्गधरंपतिम् ॥ भ्रमंतमेकमेकांतेवेतालसमयोदितम् १० तादृशंपतिमालोक्यस्थित्वागगनकोटरे ॥ भविष्यच्चिंतयामासमर्वंभर्तुरखंडितम् ११ यथायेनयदायत्रयावत्कार्यंयथोदयम् ॥ यथाचानिर्वृतिःस्फारागंतव्यातेनराघव १२ अवश्यंभवितव्यंतद्दृष्ट्वापुरःस्थितम् ॥ तदेवसंवादयितुंगमनात्सान्यवर्तत १३ आस्तांममाद्यगमनंकालेनातिचिरेणहि ॥ मयास्यपार्श्वेगंतव्यंनियतेरेषनिश्चयः १४ इतिसंचिंत्यचूडालाप्रविश्यांतःपुरंपुनः ॥ सुष्वापशयनेशंभोःशिरसीवेंदवीकला १५ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः ॥ इतिपौरंजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना १६ राज्यंररक्षभर्तुस्तत्क्रमेणसमदर्शनात् ॥ यथाकालेनकेदारंपक्वकलमगोपिका १७ तयोस्तदवहत्कालोदंपत्योःस्थितयोस्तथा ॥ अदृष्टान्योन्यमुखयोराज्यकाननपालयोः १८ जगामाथदिनंपक्षोमासोथऋतुवत्सरः ॥ शिखिध्वजस्यविपिनेचूडालायाःस्वमंदिरे ॥ १९ बहुनात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालोवाससदनेवनगुच्छेशिखिध्वजः २० अथयातेषुबहुषुवर्षेषुजरसावृते ॥ शिखिध्वजेमहाशैलतरुकोटरवासिनि २१ भर्तुःकषायपाकंतदालक्ष्यपालितंचिरात् ॥ तदातस्याथयातेषुवर्षेषुजरसावने २२ तदातस्यात्मकार्यस्यभवितव्यतयातथा ॥ भर्तुःसमीपगमनेममकालोयमित्यथ २३ संचित्यमंदरोपांतंगंतुंबुद्धिंचकारसा ॥ चचारांतःपुराद्रात्रौततारनभसःपथम् २४ जगामवातस्कंधेनगच्छंतीखेददर्शसा ॥ कल्पवृक्षांशुकच्छन्नरत्नस्तबकभूषिताः २५ नंदनोद्यानलयारक्ताःसिद्धाभिसारिकाः ॥ परामृष्टेंदुशकलान्प्रालेयकणवर्षिणः २६ सिद्धोत्तमात्तसौगंध्यान्स्पर्शयामासमारुतान् ॥ चंद्रबिंबामृतांभोधेर्महावीचिपरंपराम् २७ अपश्यन्निर्मलज्योत्स्नामंबरांतरतांगता ॥ मेघांतरेणगच्छंतीमेघलग्नाश्चविद्युतः २८ अवियुक्ताःस्वभर्त्रासाभूयोभूयोव्यलोकयत् ॥ उवाचचात्मनैवाहोयावज्जीवंशरीरिणाम् २९ नस्वभावःशमंयातिममाप्युत्कंठितंमनः ॥ कदामृगेंद्रस्कवंतंप्रणयप्रवणंपुनः ३० पश्यामिकांतामित्युक्तंमयाप्युत्कंठतेमनः ॥ मंजरीजालवलितास्तरुवल्लयःस्वकंपतिम् ३१

रक्ताःकांतेष्वनुरक्ताः ॥ परामृष्टानींदोःशकलानिकलायैः २६ सिद्धोत्तमेभ्यःआत्तानिगृहीतानिमंदारमालाहरिचंदनकस्तूर्यादिसौगंध्यानियैस्तथाविधान्मारुतान्स्पर्शयामासपस्पर्श ॥ चंद्रबिंबलक्षणस्यामृतांभोधेर्महावीचिपरंपराभूतांनिर्मलज्योत्स्नाम् २७ अंबरस्यआंतरतामंतर्वर्तितांगतासतीददर्श २८ स्वभर्त्रामेघेनअवियुक्ताविद्युतोव्यलोकयत् ॥ आत्मनात्मनैवोवाच ॥ किमुवाचतदाह ॥ अहोइत्यादिना २९ ३० ममनःउक्तंविवेकैर्बोध्यमानमपिइतिउत्कंठते ३१

उंग्रेश्रेष्ठेदेवयोनोजातांअग्रजा ३२ ३३ ऊज्ञजड ॥ मुधाव्यर्थमेवतांडवितंसत्किंस्थितमसीत्यर्थः ३४ अथवानायंदोषइतिशेषः ॥ कुतस्तत्राह ॥ भर्तारमिति ३५ इदानींदेहं प्रत्याह ॥ किमिति ॥ वामेहंस्त्रीशरीरयदालिंगनाद्यर्थंसमुत्कंठसेसतेभर्ताजरांयातस्त्वान्निरपेक्षएवभवेत्संभाव्यतइत्यर्थः ३६ राज्यादीनामभोगेभ्यःअभोगार्थंअस्यमनःअमूलतांनिमूलतांगतंमन्येसंभावये ३७ तथाअस्यवासनालतिकायथाप्रावृण्नदीक्षुद्रामहानदगतासतीनष्टथगवशिष्यतेतथासंपन्नेतिशेषः ॥ एकांतेरतःआसक्तःअतएवएकात्मा ॥ नीरसोनिरिच्छः ३८ एवंनैराश्यप्रदर्शनान्निरुत्साहंमनःपुनरुज्जीवयंतीवाह ॥ तथापीति ॥ अस्त्वेवंविधःसःतथापिहेचित्तकातरोत्कंठाअहंयोगेनवक्ष्यमाणोपायेनभर्तुर्मतिमुद्बोध्यतत्त्वज्ञीकृत्यप्रारब्धशेषभोगोत्कंठंगमितंपतिंभवतासहश्लेषयिष्यामिनत्वशोत्कंठाकार्येतिपरेणान्वयः ३९ तदेवस्पष्टमाह ॥ प्रमृष्टेति ४० ४१ यद्यस्माद्धेतोर्भर्तातत्त्वबोधान्मयासमतुल्यरूपमंतर्बाह्यार्थाचंतितंयस्यतथाविधः

नमुंचंतिक्षणमितिममाप्युत्कंठतेमनः ॥ यथेयमग्रजाकांतमेतिसिद्धाभिसारिका ३२ तथाकदाहमेष्यामिममापीतिमनःस्थितम् ॥ इमेमंदाश्वमरुतएतेचशशिनःकुहाः ३३ वनराजयएताश्चमामप्युत्कंठयंत्यहो ॥ हेचित्ताज्ञमुधैवांतःकिंत्वंतांडवितंस्थितम् ३४ साव्योमनिर्मलासाधोकेतयाताविवेकिता ॥ अथवाचितभर्तारंस्वंप्रत्युत्कंठसेसखे ३५ तिष्ठोत्कंठाभिवलितकिंसमुत्कंठितेनमे ॥ किंत्वथोत्कंठसेवामेभर्तायातोजरांभवेत् ३६ तपस्विकृशगात्रश्चभवेन्निर्वासनस्तथा ॥ मनोराज्याद्यभोगेभ्योमन्येस्यामूलतांगतम् ३७ वासनालतिकाप्रावृण्नदीनदगतायथा ॥ एकांतरतएकात्मानीरसःशांतवासनः ३८ मन्येभवतिमेभर्ताशुष्कवृक्षसमस्थितिः ॥ तथापिचित्तकोत्कंठाभवतोत्कंठयान्वितम् ३९ मतिमुद्बोध्ययोगेनश्लेषयिष्याम्यहंपतिम् ॥ प्रमृष्टकलनंभर्तुःसमीकृत्यमनोमुनेः ४० राज्यएवनियोक्ष्यामिनिवत्स्यावःसुखंचिरम् ॥ अहोनुचिरकालेनमनोरथमिमंशुभम् ४१ अहमासादयिष्यामियद्भर्तासमचिंतितः ॥ समग्रानंदवृंदानामेतदेवोपरिस्थितम् ४२ यत्समानमनोवृत्तिसंगमास्वादनेसुखम् ॥ इतिचिंतयतीव्योम्नाचूडालोल्लंघ्यपर्वतान् ४३ देशानब्दानदिगंतांश्चप्रापमंदरकंदरम् ॥ अदृश्यैवनभःस्थैवप्रविवेशवनांतरम् ४४ वाय्वेवपादपलतास्पंदवेद्यगमागमा ॥ वनैकदेशेकस्मिंश्चित्कृतपर्णोटजेपतिम् ४५ दध्यायोगेनबुबुधेदेहांतरमिवास्थितम् ॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः ४६ अभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्रददर्शसा ॥ कृशांगंकृष्णवर्णंचजीर्णपर्णमिवस्थितम् ४७ कज्जलांबुभरस्नातंभृंगीशमिवनिस्पृहम् ॥ चीरांबरधरंशांतमेकाकिनमवस्थितम् ४८ स्थलीनिषण्णंपुष्पाणिग्रथयंतंजटांकितम् ॥ तमालोक्यानवद्यांगीचूडालापीवरस्तनी ४९ किंचिज्जातविषादेवसुव्राचात्मनिचेतसा ॥ अहोनुविषमंमौर्ख्यंतदनात्मज्ञतात्मकम् ५० एवंविधांसमायातिदशांमौर्ख्यप्रसादतः ॥ अयंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपतिः ५१

रूपस्त्स्यतइतिशेषः ॥ तदेवप्रदर्शयन्नाह ॥ समग्रेति ४२ ४३ अब्दान्मेघान् ॥ वनांतरंवनमध्यम् ४४ पादपानांलतानांचस्पंदेनवेद्यावनुमेयौगमागमौयस्याः ४५ योगेनसमाहितचित्तेनेतियावत् ॥ योहारकेयूरादिभूषितःसन्मेरुकांतिरभवत्तमेवअत्रमंदरोटजेकृशांगत्वादिलक्षणंददर्शेतिपरेणसंबंधः ४६ ४७ भृंगीशंप्रसिद्धंरुद्रद्वारपालमिव ४८ देवातिथिसमर्चनायपुष्पाणिमालांग्रथयंतम् ॥ जटाभिरंकितंचिह्नितम् ४९ अनात्मज्ञताअज्ञानंतदात्मकम् ५० यतोयस्माद्धेतोर्मेअतिप्रियःपतिर्मोहघनेनदृढंक्षुण्णामभिहताभिमांदशामभ्यागतस्तत्तस्माद्धेतोरहास्मिन्वटजेअद्यैवअवश्यंनाथप्रतिबोधितवेद्यतांतथाभोगमोक्षश्रियंनयामिप्रापयामीतिपरेणान्वयः ५१

५२ ५३ किमर्थमिदंरूपंपरित्याज्यंतत्राह ॥ बालेति ५४ प्रागेवकृतस्तपस्विवेषेणसनबोधितस्तत्राह ॥ भर्तेति ५५ द्विजदारकोब्राह्मणपुत्रः ५६ कथंबभूवतदाह ॥ ईषदिति ॥ प्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीषद्ध्यानात् ॥ अन्यत्वंपुंस्त्वम् ५७ अग्रंपुरोदेशम् ५८ मूर्तिमास्थितंतपइवद्रवत्कनकमिवगौराणिपीतस्वच्छान्यंगानियस्य ५९ ६० व्याप्तःप्रकोष्ठान्मणिबंधाद्द्विगुणोबहिर्देशोयेन अतएवकिष्कुमात्रेणहस्तमात्रेणद्वैगुण्येवितस्तिमात्रेणवाअतएवानतिदैर्घ्याद्भूमावलग्नगात्रेणाक्षसूत्रेणाक्षमालयास्थितमुपलक्षितम् ६१ ६२ शृंगस्थःशृंगसंलग्नराय

हृदिमोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतोदशाम् ॥ तदवश्यमिहाद्यैवनाथंविदितवेद्यताम् ५२ नयाम्यत्रनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा ॥ इदंरूपंपरित्यज्यरूपेणान्येनकेनचित् ५३ सकाशमस्यगच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम् ॥ बालेयंममकांतेतिमदुक्तंनकरोत्यलम् ५४ तस्मात्तापसरूपेणबोधयामिपतिंक्षणात् ॥ भर्ताकषायपाकेनपरिपक्वमतिःस्थितः ५५ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वंतत्त्वंप्रतिबिंबति ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाबभूवद्विजदारकः ५६ ईषद्ध्यानाद्गतान्यत्वंक्षणादद्भुतरंगवत् ॥ पपातविपिनेतस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी ५७ भर्तुरध्याजगामाग्रंमंदस्मितलसन्मुखी ॥ ददर्शद्विजपुत्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः ५८ वनांतरादुपायातंतपोमूर्तिमिवास्थितम् ॥ द्रवत्कनकगौरांगंमुक्ताहारविभूषितम् ५९ शुक्लयज्ञोपवीतांगंशुक्लांबरयुगावृतम् ॥ कमंडलुधरकांतंपुरोयातंशिखिध्वजः ६० व्याप्तप्रकोष्ठाद्द्विगुणेनाक्षसूत्रेणचारुणा ॥ भूमावलग्नगात्रेणकिष्कुमात्रेणचस्थितम् ६१ कुंतलव्याप्तमूर्धानंसालिमालमिवांबुजम् ॥ भासयंतंप्रदेशंतंशारीरैर्दीप्तिमंडलैः ६२ कुंडलाभूषितमुखंनवमर्कमिवोदितम् ॥ शिखासंप्रोतमंदारंशृंगस्थेंदुमिवाचलम् ६३ कांतोपशांतवपुषमूर्जितंविजितेंद्रियम् ॥ हिमाभभस्मतिलकंभूषितालोकसुंदरम् ६४ मेरुहेमतटीलीनपूर्णेंदुमिवचंचलम् ॥ तमालोक्यद्विजसुतंसमुत्तस्थौशिखिध्वजः ६५ देवपुत्रागमधियासंपरित्यक्तपादुकः ॥ देवपुत्रनमस्कारइदमासनमास्यताम् ६६ इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापत्रविष्टरम् ॥ ददौचाद्विजपुत्रस्यपुष्पमुष्टिंकरोत्करे ६७ चंद्रःकुमुदखंडस्यप्रालेयमिवपल्लवे ॥ हेराजर्षेनमस्तुभ्यमितिद्विजसुतोवदत् ६८ गृहीत्वाकुसुमान्यस्माद्द्विवेशपत्रविष्टरे ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ देवपुत्रमहाभागकृतआगमनंत्वतम् ॥ दिवसःसफलोमन्येयत्त्वामद्यास्मिदृष्टवान् ६९ इदमर्घ्यमिदंपाद्यंपुष्पाणीमानिमानद ॥ इमाप्रग्रथितामालागृह्यतांभद्रमस्तुते ७० श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्तापाद्यमर्घ्यंचमालांपुष्पाणिचानघ ॥ शिखिध्वजस्तदिष्टायैददौदेव्यैयथाखिलम् ७१ ॥ चूडालोवाच ॥ सुबहूनिपरिभ्रांतोभूतलायतनान्यहम् ॥ त्वत्तःपूजायथाप्राप्तामयेयंनतथान्यतः ७२ पेशलेनानुरूपेणप्रश्रयेणामुनानघ ॥ मन्येहंनूनमत्यंतचिरंजीवीभविष्यसि ७३

इंदुर्यस्यतथाविश्रमचलंपर्वतमिवस्थितम् ६३ ६४ मेरुहेमतटीपदेनतत्रस्थोगंगाप्रवाहोलक्ष्यते ॥ तत्रलीनःप्रतिबिंबितःपूर्णेंदुस्तमिवचंचलम् ६५ ६६ पत्रनिर्मितंविष्टरमासनम् ॥ करोत्करेकरतले ६७ कुमुदखंडस्यपल्लवेप्रालेयंहिमकणजालमिव ६८ यद्यस्मात्त्वामद्यास्मिन्दिवसेदृष्टवानस्मि ६९ ७० अखिलंशास्त्रोक्तमनतिक्रम्येतियथाखिलम् ॥ पदार्थानतिवृत्तौयथार्थेअव्ययीभावः ७१ नतथान्यतःप्राप्तेत्यनुषज्यते ७२ प्रश्रयेणाविनयेन ॥ एतैर्हिलक्षणैर्मनुजाश्चिरजीविनोभवंतीतिभावः ७३

आरातदूरेउन्मुक्ताःकल्पनाःफलसंकल्पायस्मिन् ॥ अतएवोदारंनिर्वाणार्थंतपःसंभृतवान्संचितवानसि ॥ कच्चिदिति ॥ इष्टप्रश्नेनिपातः ७४ शांतानामक्रोधनानांयतिव्रनस्थानांव्रतमूनमिदं महावनानिषेवणमसिधारासमक्रमत्यंतावधानानिर्वाह्यंचेत्यर्थः ७५ राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयोःप्रशंसनायोगात्तस्यतपसासर्वज्ञतांसंभावयनराजाद्विजसुतंरूपादिसंपदाप्रशंसति जानासीत्यादिना ॥ ज्ञायसेमहाप्रभावइतिशेषः ७६ अथवाकिंबहुनासम्यगालोकाद्वीक्षणाद्देहकांतितश्चामृतेनसिंचसीव ७७ ७८ शृंगंमेरुशिखरम् ॥ अमुनाभवत्तमालारूपेण ७९ सुमनसांपुष्पाणांपत्रंदलमिवपेलवंसुकुमारंतेअंगम् ८० इदंपुष्पजातमित्थंदृश्यमानवैचित्र्येणसितंग्रथितम् ॥ षिञ्बंधनेकर्मणिक्तः ॥ अंगेतिसंबोधने ॥ तत्तस्माद्देवस्यतवार्चनादित्यर्थः ८१ देवार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकमपिजन्मसाफल्यहेतुस्त्वत्पूजनेतुमेद्वयमपियुगपत्संपन्नमितिसुतरांजीवितसाफल्यमित्याशयेनाह ॥ जीवितमिति ८२ तत्तस्मान्मद्दत्तपूजाग्रहणादनं

शांतेनमनसोदारमारादुन्मुक्तकल्पनम् ॥ निर्वाणार्थंतपःसाधोकच्चित्संभृतवानसि ७४ असिधारासमंसौम्यशांतव्रतमिदंतव ॥ स्फीतंयद्राज्यमुत्सृज्यमहावननिषेवणम् ७५ शिखिध्वजउवाच ॥ जानासिभगवन्सर्वंदेवस्त्वंकोत्रविस्मयः ॥ श्रियैवलोकोत्तरयाज्ञायसेचिह्नरूपया ७६ एतान्यंगानितेचंद्राद्घटितानीतिमेमतिः ॥ अथवाकिंसमालोकादमृतेनेवसिंचसि ७७ अस्तिमेदयिताकांतापातिमद्राज्यमद्यतत् ॥ तवेवतस्याद्दृष्टानितान्यंगानिहसुंदर ७८ उपशांतंचकांतंचवपुरापादमस्तकम् ॥ शृंगंशुभ्रांबुदेनेवपुष्पेणाच्छादयामुना ७९ निष्कलंकेंदुसंकाशमंगमादित्यतेजसा ॥ मन्येतेग्लानिमायातिसुमनःपत्रपेलवम् ८० देवार्चनायोपचितमिदमित्थंसितंमया ॥ अंगत्वदंगसंगेनतत्प्रयातुकृतार्थताम् ८१ जीवितंयातिसाफल्यंस्वमभ्यागतपूजया ॥ देवादप्यधिकंपूज्यःसतामभ्यागतोजनः ८२ तत्कस्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकिमायातोस्यनुग्रहात् ॥ एतन्मेसंशयंछिंधिविमलेंदुसमानन ॥ ८३ ॥ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ राजन्मेशृणुवक्ष्यामियथापृष्टमखंडितम् ॥ कोनामपरिपृच्छंतंविनीतंवंचयेत्पुमान् ८४ अस्त्यास्मिञ्जगतीकोशेशुद्धात्मानारदोमुनिः ॥ पुण्यलक्ष्म्यामुखेकांतेकर्पूरतिलकोपमः ८५ सकदाचिन्मुनिर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः ॥ तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी ८६ मेरुलक्ष्म्यांस्फुरद्रूपाभातिहारलतायथा ॥ एकदानारदमुनिर्ध्यानांतेससरित्तटे ८७ ध्वनद्वलयमश्रौषीह्लीलाकलकलारवम् ॥ किमेतदित्यसौकिंचिज्जातप्रायकुतूहलः ८८ हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम् ॥ रंभातिलोत्तमाप्रायंनिर्यातंजललीलया ८९ क्रीडंतंत्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते ॥ कांचनांभोजमुकुलसंकाशैःस्तनमंडलैः ९० परिवेल्लितमन्योन्यंफलकांतद्रुमंयथा ॥ द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरैः ९१ कुर्वंतमुरुभिःकाममंदिरस्तंभसंचयम् ॥ निर्मलीकृतचंद्रेणव्याप्तांव्योमविलासिनीम् ९२

तरमितिशेषः ८३ पृष्टमनतिक्रम्ययथापृष्टम् ८४ पुण्यलक्ष्म्याःकांतेरम्येमुखेसुरभितरंयत्कर्पूरतिलकंतदुपमायस्य ॥ अनेननारदोगौरांगइतिगम्यते ८५ गुहायांमेरोरितिशेषः ८६ ८७ ध्वनंतिवलयानियस्मिंस्तथाविधंलीलाकलकलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिम् ॥ संभावनाप्राचुर्याद्यर्थःप्रायशब्दोप्यदंतोस्ति ॥ तदस्मिन्नन्नंप्रायेसंज्ञायाम् प्रायभवः रूपात्प्रायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात् ८८ निर्यातंजलान्निर्गतम् ॥ जललीलयाजलसेचनादिक्रीडया ८९ ९० अन्योन्यंपरिवेल्लितंवेष्टितंसंघट्टितमितियावत् ॥ द्रुतस्यहेमरसस्ययआपूरोनिर्भरःप्रवाहातिशयस्तत्सादृशेनआभोगेनकांतिसंस्थानेनभासुरैरूरुभिःस्वात्मकस्यकाममंदिरस्यस्तंभसंचयंकुर्वंतमितिपरेणान्वयः ९१ स्वजलनैर्मल्यान्निर्मलीकृतेनप्रतिबिंबचंद्रेणसर्वतोव्याप्तांव्यो

मविलासिनीमापगांमंदाकिनींदेहलावण्यरसप्रवाहेणतर्जयंतंन्यग्भावयंतमिवेत्युत्प्रेक्षा ९२ मनोभुवःकामस्यअमरोद्यानेनंदनवनेक्रीडायांरथचक्रभूतैर्नितंबतटलक्षणैःसेतुभिर्निरोधादुत्पथेअ
र्पितंगंगांबुयेन ९३ यतःस्वच्छतमत्वादन्योन्यादर्शतांगतंअतःसर्वतःप्रतिबिंबितसर्वांगंसर्वत्रदृष्टसर्वांगंसतसर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमितिप्रसिद्धकालात्मनःकल्पतरोर्भगवतःसका
शादुत्थितंविश्वरूपमिवस्थितमित्यर्थः ९४ विश्वरूपंदर्शयितुर्भगवतःकालात्मकत्वंचविश्वरूपभीतेनार्जुनेनकोभवानुग्ररूपइतिपृष्टेनभगवता''कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्र
वृत्तः''इतिस्ववचनेनैवदर्शितम् अतस्तमेवकालात्मानंसर्वकल्पनाफलदातृत्वात्कल्पतरुत्वेनरूपयति ॥ वर्षविटपादित्यादिना॥ वर्षाणिप्रभवादयःषष्टिसंवत्सराविटपाःस्कंधाःयस्य ॥ एतेनायन
द्वयस्यमासानांचशाखात्वमर्थादुक्तमेव ९५ विविधाभिन्नलक्षणाऋतवोलताजालानिअवांतरशाखासमूहायस्य ॥ गगनमव्यक्ताकाशस्तल्लक्षणेकाननेनंदनेजातात् ९६ स्फुरद्भिर्जलमयचंद्र
परिणामशरीरत्वाज्जलखगैर्देवैःप्रोताद्व्याप्तात् ॥ सप्ताप्यब्धयएकमालवाडकमालवालकंडलयोरभेदादावालंयस्यतथाविधात्कालकल्पतरोर्विष्णोरुद्भूतंविश्वरूपमिवस्थितमितिपूर्वत्रान्वयः ॥

लावण्यरसपूरेणतर्जयंतमिवापगाम् ॥ प्रकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुवः ९३ उत्पथार्पितगंगांबुनितंबतटसेतुभिः ॥ सर्वत्रदृष्टसर्वांगंविश्वरूपमिवस्थितम् ९४
प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतांगतम् ॥ कालकल्पतरोर्वर्षविटपात्पक्षपल्लवात् ९५ विविधर्तुलताजालादिनश्रीकलिकाकुलात् ॥ आलोकपुष्परजसोजाता
द्गगनकानने ९६ स्फुरज्जलखगप्रोतात्सप्ताब्ध्येकालवाडकात् ॥ स्तनस्तबकवृंदेषुस्पर्धयातिरसान्वितम् ९७ उद्धृत्योद्धृत्यसंपूर्णदलितांभोजपल्लवम् ॥ आ
लोलालककेशाक्षितारकादिमधुव्रतम् ९८ अमृतापद्विघातायकोशसंचयकारिभिः ॥ दुष्प्रापेभूतसंघानांविकसत्कनकांबुजे ९९ पद्मिनीपल्लवाच्छन्नेगुप्तेमेरो
र्गुहांतरे ॥ शीतलेस्वर्धुनीतीरेतोयोन्मृष्टमलेसुरैः १०० चंद्रबिंबकलापूरमेकत्रैवोपसंहृतम् ॥ स्त्रैणमालोक्यतत्कांतंसहसैवमनोमुनेः १ अनाश्रितविवेकांशंबभू
वानंदितंस्फुरत् ॥ आनंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते २ बभूवतस्यहृष्टस्यमदनस्खलितंतदा ॥ फलंरसापूर्णमिवग्रीष्मांतइवतोयदः ३ प्रत्यग्रपाद
पश्छिन्नलतावृंतइवोतम ॥ अवश्यायकणस्पंदीशशांकइववामुनिः ४ बिसांद्विधापातमिवगलत्साररसोभवत् ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ तादृशोपिबुद्धो
पिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः ५ निरिच्छोपिनिरागोपिनकिंचिदुपमोप्यलम् ॥ सबाह्याभ्यंतरंनित्यमाकाशविशदोपिच १०६

पुनर्ललनागणमेव
विशिनष्टि ॥ स्तनेति ॥ परस्परस्तनस्तबकवृंदेषुअंभोजमुकुलेषुचसौंदर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्धयानालादुद्धृत्योद्धृत्यास्फालनात्संपूर्णदलितान्यंभोजमुकुलपल्लवानियेनेतिपरेणान्वयः ९७ अर्या
न्मुखपद्मेषुआलोलाअलकाश्चूर्णकुंतलाःकेशादीर्घकुंतलाअक्षितारकाआदिपदाल्ललाटिकाखचितगारुत्मतेंद्रनीलमणयश्चमधुव्रताभ्रमरायस्मिन् ९८ पुनःकीदृशंललनागणंतदाह ॥ अमृतेत्या
दिना ॥ अमृतकलाकोशसंग्रहकारिभिःसुरैर्देवैरमृतस्यराहुगरुडाद्यपहर्तृप्रयुक्तानामापदांविघातायगुप्तेएकांतभूतेमेरोर्गुहांतरेएकत्रोपसंहृतंचंद्रबिंबकलापूरमिवस्थितम् ॥ तत्रगुप्तेइतियदुक्तंतदुपप
त्तयेविशिनष्टि ॥ दुष्प्रापेइति ॥ अन्यानिविशेषणानिअमृतनिधानयोग्यस्थानताप्रदर्शनार्थानि ९९ १०० ईदृशंकांतंस्त्रैणंस्त्रीसमूहमालोक्यमुनेर्मनस्तदनंतरमानंदितंप्रमत्तंसदनआश्रितोविवे
कांशोयेनतथाविधंबभूवेतिपरेणान्वयः १ २ चित्तेविकारात्सर्वांगेप्राणक्षोभस्तेनसर्वांगसारस्यरेतसःस्खलनंवृत्तमित्याह ॥ बभूवेति ॥ तत्रदृष्टांतानाह ॥ फलमित्यादिना ३ छिन्नंक्षतंलतावृंतं
शाखामूलस्थानंयस्यतथाविधःप्रत्यग्रस्तरुणःपादपोवृक्षादिरिव ॥ उत्तमेतिराजसंबोधनम् ४ द्विधापातंसद्योद्विधाखंडितंबिसंमृणालमिवगलत्सारभूतोरसःशुक्रंयस्य ॥ राजप्रश्नःस्पष्टः ५ ६

तत्त्वज्ञानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनाविवेकांशनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्त्तनमस्त्येवेत्युत्तरमाह ॥ सर्वस्याएवेत्यादिना ७ यावत्स्वांविस्वनाशपर्यंतम् ८ सुखदुःखद्वयत्त्वमेवदृष्टांतैर्दर्शयति ॥ तृ
प्त्यादिनेति ९ दुःखंवर्धतइत्यनुकृष्यते ११० यथामेघलक्षणेनपटेनउपचितेननिशितमोवर्धतेतद्वत् ॥ यत्रतत्त्वज्ञानामपिक्षणंस्वरूपविस्मरणेईदृशानर्थास्तत्राज्ञानांकिंवाच्यमित्याशये
नाह ॥ स्वरूपेइति ११ अतएवसदैवदृश्यानुल्लासायसदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलेनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ उन्मेषोनिमेषद्वयांतरालकालस्तावन्मात्रमपि १२ १३
एवंज्ञाज्ञयोःप्रारब्धफलभोगसाम्येपिरंजनारंजनकृतोविशेषोस्त्येवेतिदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ जन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभावस्यदर्शनात् १४ तज्ज्ञस्यतुतद्वशात्तत्त्व
ज्ञानवशात् ॥ मनागपिनलगतः १५ यथामणेःस्फटिकस्यातःरागेणतादात्म्यानुरंजनेन ॥ आदिपदात्तत्प्रयुक्तेंद्रनीलपद्मरागाद्यध्यासेनआक्रांततरौअतिशयेनसंक्रांतावपिशुभाशुभौकुंकुमनी

नारदोपिकथंब्रह्मन्मदनस्खलितोभवत् ॥ चूडालोवाच ॥ सर्वस्याएवराजर्षेभूतजातेजगत्त्रये ७ देवादेरपिदेहोयंद्वयात्मैवस्वभावतः ॥ अज्ञमस्त्वथतज्ज्ञंवायावत्स्वांतंशरीरकम् ८ सर्वमेवजगत्यंगसुखदुःखमयंस्मृतम् ॥ तृप्त्यादिनापदार्थेनकेनचिद्वर्धतेसुखम् ९ आलोकइवदीपेनमहांबुधिरिवेंदुना ॥ क्षुधादिनापदार्थेनदुःखंकेनचिदेवहि ११० तमोमेघपटेनेवस्वभावोह्यत्रकारणम् ॥ स्वरूपेनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृते ११ दृश्यमुल्लासमाप्नोतिप्रावृषीवपयोधरः ॥ अनारतानुसंधानादप्युन्मेषमविस्मृते १२ स्वरूपेनोल्लसत्येषचित्तेदृश्यपिशाचकः ॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिंगतौ १३ तथैवसुखदुःखाभ्यांशरीरंस्थितिमागतम् ॥ एवंहिसुखदुःखेद्वेजन्मकारणदर्शनात् १४ अज्ञस्यगाढतांयातेपटेकुंकुमवद्दृढम् ॥ तज्ज्ञस्यत्वंगलगतोमनागपिनतद्वशात् ११५ यथाशुभाशुभौरागादिनाक्रांततरौमणेः ॥ पुरःस्थवस्तुभावेनरंजनास्फटिकोयथा १६ तज्ज्ञस्तथानैतिबोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मुनिः ॥ वस्तुनःश्लेषमात्रेणघनरंजितमेतिधीः १७ गतेपिवस्तुनिदृढंबुद्धिर्यापरितापिता ॥ गतेपिकुंकुमेवस्त्रंतदीयमनुरंजनम् १८ नजहातियथामूढस्तथाविषयरंजनम् ॥ अनेनैवक्रमेणैतौबंधमोक्षौव्यवस्थितौ १९ भावनातानवंमोक्षोबंधोहिदृढभावना ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ स्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौकथंदुःखंसुखंचवा १२० अभ्युदेतीतिवदमेदूरस्थानामपिप्रभो ॥ अत्युदारमतीवाच्छंबह्वर्थंवचनंतव २१ श्रोतुंतृप्तिंनगच्छामिमयूरोभ्ररवेष्विव ॥ चूडालोवाच ॥ स्वोत्पत्तिकारणंहृद्यंलब्ध्वाकायाक्षिपाणिभिः २२ सुखसंविदियंबालानूनमुल्लसतिस्वतः ॥ हृद्गताक्षोभमायाताजीवंकुंडलिनीगतम् १२३

ल्यादिवर्णापटस्येवरागेणरंजनयाआदिपदाच्छुद्धयशुद्धयादिनाचयथामणेर्नलगतस्तद्वदित्यर्थः ॥ इदानींस्फटिकादपितस्यस्वच्छतरत्वाद्विशेषमाह ॥ पुरःस्थेति ॥ स्फटिकःपुरःस्थजपाकुसुमा
दिवस्तुभावेनतात्कालिकींरंजनामपियायात् ॥ तज्ज्ञस्तुतामपिनैतीत्यर्थः १६ अज्ञस्यगाढतांयातेइतियदुक्तंतद्विवृणोति ॥ वस्तुनइत्यादिना ॥ घनंरंजितंरंजनम् ॥ धीःअज्ञस्येतिशेषः १७
तत्कुतस्तत्राह ॥ गतेपीति ॥ ययस्माद्धेतोःपरितापिताभवतीत्यर्थः १८ विषयरंजनंनजहाति ॥ तथाचबुद्धौविषयरंजनवासनोपचयएवबंधस्तत्क्षयएवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ अनेने
ति १९ दूरस्थानांपुत्रराज्यादीनाम् ॥ अपिपदात्संनिहितानांचलाभनाशादिस्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौतदभिमानिनःसुखंदुःखंचकेनक्रमेणजायतेतद्वदेतिराजापृच्छति ॥ स्वोत्पत्तीति १२० २१
तत्रादौसुखोत्पत्तिप्रकारंवर्णयति ॥ स्वेति ॥ सन्निहितविषयेकायाक्षिपाणिभिर्दूरस्थविषयेशब्दानुमानादिनाचलब्ध्वाउपलभ्य २२ अपरिच्छिन्नस्वतत्त्वानभिज्ञत्वाद्बालाइयंहृद्गताबुद्धिस्था

आत्मसुखसंविदुद्रेकःक्षोभस्तत्क्षोभमायातासतीप्राग्वर्णितरीत्याकुंडलिनीमुखप्रभवप्राणविधारकत्वात्कुंडलिनीगतंजीवंभोक्तारंप्रतिस्वतःप्रत्यगात्मतत्त्वादेवाग्निविस्फुलिंगवदुल्लसतिआविर्भवति ए
तस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेरितिभावः २३ हृत्स्थस्यभोक्तुर्नयनरसनश्रोत्रादिप्रतिनियतभोगस्थानागमनेमार्गभेदमाह ॥ जीवस्येति २४ तत्तद्विषयसंस्पर्शेनतदेकाग्र
प्रवाहात्मासन्निितिपूर्वत्रान्वयः ॥ जीवस्यनाडीद्वारासर्वदेहप्रवेशेदृष्टांतमाह ॥ रसइति ॥ यथामूलेसिक्तोरसोजलंनाडीद्वाराद्रुमलताःसर्वप्रदेशेष्वनुप्रविशातितद्वदित्यर्थः २५ पृथङ्नियतानैकरू
पाइत्यर्थः ॥ कुतएतज्ज्ञानंतत्राह ॥ सुखिनइति ॥ सुखिनःसुखानुभवेप्रवृत्तस्यजीवस्यधीरतास्वस्थताप्रस्फुरतिनतुदुःखिनोदुःखानुभवेप्रवृत्तस्य ॥ सहिअस्वस्थंतरलंदंदह्यमानमिवात्मानमनुभव
तीत्यतस्तस्यापित्तोष्मादिसंतापकरसपूर्णस्तरलश्चनाडीमार्गोनुमीयतेइत्यर्थः २६ अतएवलोकेपिसुवेषस्यभोगेप्रवृत्तस्यराजादेःसंमृष्टाःकर्पूरचंदनोदकासिक्ताःकीर्णकुसुमाधूपकस्तूर्यादिसुरभि
णोमार्गाःप्रसिद्धाःकुवेषस्यनीचस्यतुतद्विपरीताइत्याह ॥ येहीति ॥ एवंचायंजीवोयावत्कालंतरलतरनाडीमार्गाननुप्रवेशेनअपरिस्फुरन्स्वयंतरलतागून्योभवतितावदस्यनदुःखप्रसक्तिः ॥ त

जीवस्यानियतानाड्यःपृथग्देहेस्थितिंगताः ॥ प्राणावपूरितानाडीर्जीवआक्रामतिस्फुरन् २४ संस्पर्शैकप्रबुद्धात्मारसोद्रुमलताइव ॥ सुखप्रबोधसंचारेदुःख
बोधागमेतथा २५ जीवस्यानियतानाड्यःपृथग्देहस्थितिंगताः ॥ सुखिनःप्रस्फुरत्येषाधीरताशुनदुःखिनः १२६ येहिमार्गाःसुवेषस्यकुवेषस्यनतेशुभाः ॥ याव
त्प्रमाणंजीवोयंसंशाम्यत्यपरिस्फुरन् २७ तावत्प्रमाणमेवैनंमुक्तंमुक्तमवेहिवै ॥ यावत्प्रमाणमधिकंस्फुरतिक्षुब्धमारुतम् २८ तावत्प्रमाणमेवैनंबद्धंबद्धमवेहि
मे ॥ सुखदुःखकलास्पंदोबंधोजीवस्यनेतरः २९ तदभावेहिमोक्षःस्यादितिद्वेधाव्यवस्थितिः ॥ सुखदुःखदशेयावदानीतेनेंद्रियैःशठैः १३० तावत्सुखसमः
सौम्योजीवस्तिष्ठतिशांतवत् ॥ सुखमालोक्यवादुःखमक्षातीतश्चलद्वपुः ३१ समुल्लसतिजीवोंतर्दृष्ट्वेंदुमिवतोयधिः ॥ जीवःक्षुभ्यतिदृष्टेनसंविदांगसुखादि
ना ३२ आमिषेणेवमार्जारोमौर्ख्यमेवात्रकारणम् ॥ शुद्धेनबोध्यबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना ३३ सुखदुःखादिनास्तीतितेनासौयातिसौम्यताम् ॥ नतत्सु
खादिनोतन्मेमुधाचायमहंस्थितः ३४ इतिजीवःप्रबुद्धोहिनिर्वाणंयातिशाम्यति ॥ सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यंतर्बोधसंविदा ३५ नतदुन्मुखतांयातिजीवःशा
म्यतिकेवलम् ॥ सर्वमेवाचिदाकाशंब्रह्मेतिघननिश्चये ३६ स्थितिंयातिशमंयातिजीवोनिःस्नेहदीपवत् ॥ दीपवच्छममायातिसुखादिस्नेहसंक्षये ३७

दास्यस्वकंदमाद्याकारवृत्त्याल्पंस्वात्मसुखमभिव्यज्यते ब्रह्माकारवृत्त्यातुपूर्णमित्यवांतरवैलक्षण्येपिविक्षेपाभावात्संशाम्यत्येवेतिस्वस्थावस्थमेनंतावत्कालंमुक्तमेवावेहि ॥ आविर्भूतसुखास्वस्थ
तैवमुक्तिरितितल्लक्षणसत्त्वादितिभावः २७ २८ तर्हिविषयसुखानुभवकालेकुतोजीवस्यनमुक्ततानुभवस्तत्राह ॥ सुखेति ॥ दुःखग्रहणंदृष्टांतार्थंदुःखस्यचविषयसुखस्यापिकलनंकलानुभव
स्तदर्थरागाद्याश्रितस्यबहिःस्पंदोयश्चसुखविच्छित्तौतरलीभावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्रेस्पंदःसएवजीवस्यबंधोनत्वितरःसुखविश्रांत्यंशोपीतिक्षणमात्रमपिसुखविश्रांत्यातदभावेमोक्षःस्यादे
वेतिसंसरणासंसरणाभ्यांबंधमोक्षयोर्द्वेधाव्यवस्थितिर्मयोक्तेतिपरेणान्वयः २९ उक्तमेवार्थंप्रपंचयति ॥ सुखदुःखेत्यादिना १३० अक्षातीतइंद्रियागम्यःस्वप्रकाशइतियावत् ३१ दृष्टे
नसुखादिनासुखतत्साधनविषयतदुपायधनादिनातद्द्वारासंविदाक्षुभ्यति ॥ अंगेतिसंबोधने ३२ मौर्ख्यंनिरतिशयानंदस्वतत्त्वाज्ञानमेवात्रक्षोभेकारणम् ॥ केनतर्हितन्निवृत्त्याविश्रांतिस्तदाह
॥ शुद्धेनेत्यादिना ॥ बोद्धव्योऽवश्यबोद्धव्यःस्वात्मातद्बोधेन ३३ सौम्यतांविश्रांतिम् ३४ ३५ ३६ सुखादिषुस्नेहोरागस्तत्संक्षये १३७ ॥१२०॥

सर्वजगत्एवंचिन्मात्रमेवेतिज्ञानात् ॥ अद्वित्वमेकयंताद्विभावनात् ॥ आकाशेशून्यम् ३८ अनेनब्रह्मैक्यविभावनेनहेतुनापृथक्शून्यस्यबंधशून्यस्यवा ॥ कथंतर्ह्यस्यक्षोभविभ्रमआगतस्तत्राह ॥ जीवेनेति ॥ ईदृग्विधनकल्पितेनैवआद्यजीवेनहिरण्यगर्भेणएवंसर्वजीवात्मनाहंसंसारिष्याम्येवंस्वतत्त्वबोधादहंक्रमेणमुक्तोभविष्यामीतिस्वकल्पनयैवबंधमोक्षमार्गौकल्पयित्वामएवानुवर्त्यंतइत्यर्थः ३९ प्रश्नःस्पष्टः ४० स्त्रीपिंडदर्शनाद्रागवासनोद्बोधेनक्षुब्धःसन् ४१ कथंक्षोभयतितदाह ॥ संविदाज्ञांशमात्रेणेति ॥ प्रवृत्तिस्वभावानांप्राणादीनामधिष्ठात्र्याजीवसंविदःअंकुरितरागादिवृत्त्यनुरोधएवाभ्यनुज्ञारूपाआज्ञातदंशमात्रेणेत्यर्थः ॥ मेदोस्थ्याद्यंतःसंचारिणोव्यानवातस्यस्पंदनप्रेरणेनसर्वांगमांस्थितोमेदोंतर्गतःसारोमज्जासारश्चआशुप्रकृष्टसौगंध्यमिवानुगतरंजःस्वंसूक्ष्मांशंत्यजति ॥ यथाछिन्नवृंतंपत्रफलादिकंस्वांतर्गतजलांशमंतर्वातस्पंदेनत्यजतितद्वदित्यर्थः ४२ तन्मुत्यक्तंरजःसर्वांगेभ्यश्चलितंसन्नाडीद्वारेणअधोमूलाधारस्थानंयाति ॥ यथासर्वतःसंप्रसृतंजलंगर्जयतातिगर्जःगुरोवातस्तस्मान्निमित्तादेकीभूयघनमभ्रं आदिपदान्मेघाद्यवस्थंभूत्वावर्षणेन्मुखंसदधोऽसन्निहितदेशंयातितद्वदित्यर्थः ४३ स्वतःस्वभावतः ॥ देवादेरपिदेहोयंद्वया

सर्वमेवमितिज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात् ॥ सर्वमाकाशमेवेतिक्षुब्धःक्षोभंनगच्छति ३८ जीवस्यानेनशून्यस्यकःकिलक्षोभविभ्रमः ॥ जीवेनेदृग्विधेनैव यथाप्रथमसर्गतः ३९ स्वयंसंविदितोमार्गस्तेनैवाद्यापिगच्छति ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ सुखसंचारयोग्यासुजीवेसरतिनाडिषु १४० देवपुत्रभवत्येवतद्वीर्यच्यवनंकथम् ॥ चूडालोवाच ॥ जीवःक्षोभयतिक्षुब्धःप्राणादिपवनावलिम् ४१ संविदाज्ञांशमात्रेणसेनामिवमहीपतिः ॥ वातस्पंदेनमेदोंतर्मज्जासारश्चसंस्थितः ४२ त्यजत्याशुप्रसौगंध्यंरजःपत्रफलादिकम् ॥ चलितंतत्त्वधोयातिगर्जादिवघनादिवे ४३ देहनाडीप्रणालेनयातिशुक्रंबहिःस्वतः ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ देवपुत्रमहाज्ञोसिवेत्सिपूर्वांचतत्स्थितिम् ४४ ज्ञायसेवचनादेवस्वभावोहिकिमुच्यते ॥ चूडालोवाच ॥ आद्यसर्गेयथासद्यःस्फुरितंब्रह्मब्रह्मणि ४५ घटावटपटाद्यात्मतथैवाद्यव्यवस्थितम् ॥ काकतालीयवद्वारिबुद्बुदोत्पातिनाशवत् ॥ घुणाक्षरवदुच्छूनंतंस्वभावंविदुर्बुधाः १४६ अस्मिन्स्वभाववशतोजगतिप्ररूढेदेहाभ्रमंतिपरितोविविधाविकाराः ॥ प्रक्षीणवासनतयानभवंतिकेचिद्भूयोभवंतिचपुनस्त्वितरेघनास्थाः १४७ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०सुखविचारयोगोपदेशोनामपंचाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥ ध्र ॥ त्वैवस्वभावतइतियत्त्वयोक्तंतत्रस्वभावशब्दार्थःकइतिराजापृच्छति ॥ देवपुत्रेति ॥ महांश्चासौज्ञश्चमहाज्ञःआत्मतत्त्वविदसि ॥ आत्मज्ञानात्पूर्वांसांसारिकपदार्थसंस्थितिंचतर्कादिकौशल्येनवेत्सि ४४ कथमहमीदृक्त्वयाज्ञातस्तत्राह ॥ ज्ञायसेइति ॥ सर्गादिकालेसर्गोन्मुखंब्रह्मप्राक्तनप्राणिकर्मानुसारेणयादृग्यादृग्धर्मकंयद्यत्पदार्थात्मनास्वात्मनिस्फुरितंतस्यपदार्थस्यआप्रलयंतादृग्धर्मकत्वानियतिःस्वभावशब्दार्थइत्याह ॥ आद्यसर्गेइति ४५ सांप्रतिकघटादिस्वभाववैचित्र्यंदृष्टसामग्रीवैचित्र्यादपिसंभाव्येतसर्गादौतुतन्निरूपणासंभवात्काकागमनक्षणेदैवात्ताछिरसितालपतनामिवतेनतस्यमरणमिववाऽदृष्टमात्रप्रयुक्तमितिबोधनायाद्यसर्गानुधावनामित्याशयंदर्शयति ॥ काकेति ॥ समासाच्चतद्विषयादितिइवार्थद्वयविषयात्समासात्तृतीयेइवार्थेछप्रत्ययः ॥ सांप्रतिकेपिप्रतिवस्तुदेशकालनियतेस्वभाववैचित्र्येनदृष्टसामग्रीयत्तानिरूपयितुंशक्येत्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ वारिबुद्बुदेति ॥ मायामात्रत्वादाकस्मिकोवासोस्त्वित्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ घुणाक्षरवदिति ४६ उक्तलक्षणस्वभाववशतःप्ररूढेअस्मिन्जगतिविविधविकारात्मकाअंडजादिचतुर्विधादेहाभ्रमंति ॥ तेषुकेचिज्ज्ञानदेहास्तेप्रक्षीणवासनतयाभूयोजन्मनेनभवंतिइतरेअज्ञानदेहास्तुभूयोजन्मनेभवंति ॥ यतस्तेभोगेष्वेवघनास्थाइत्यर्थः १४७ ॥ इतिश्री०ता०नि०पू०पंचाशीतितमसर्गः८५

कुंभेकुंभस्यजन्मात्रद्वाद्धिर्ब्रह्मसमागमः ॥ तदाशिष्यस्यसार्वज्ञ्यमित्यादिरिहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथावर्णितलक्षणःस्वभावःसर्ववस्तुषुआप्रलयंप्रसिद्धस्तथामायाशबलस्यात्मनःसर्गादिस्वभावःश्रुत्यादिप्रसिद्धस्तद्वशतइत्यर्थः ॥ भोगार्थंसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेतिभगवद्गौडपादाः १ वासनानांह्रासंज्ञानाभ्यासेनापक्षयम् ॥ नःदर्शनमनुभवइत्यर्थः २ इत्थमनुभवचमत्कारेकीर्तितेतत्प्रकारंश्रोतुकामोराजातांप्रशंसमानःप्रस्तुतकथाशेषंसंक्षिप्यसमापयेत्याह ॥ अत्युदारमित्यादिना ३ ४ ५ कस्मिन्नाधारेकृत्वंस्थापितम् ६ आलानेगजबंधस्तंभे ॥ धीलक्षणयावरत्रयाचर्मरज्ज्वा ७ कल्पकालसंबंधिनाअग्निनागालितस्येंदोर्द्रवउपमायस्य ॥ पारदकांचनरूप्यादीनांरसानांशंभुवीर्याणामनुरंजनमनुकारिसदृशमितियावत् ८ ९ तत्रशैलेमेरौ ॥ पार्श्वेष्वभितश्चस्थूलोविपुलःअतएवगंभीरकुक्षिः ॥ उपलेष्वाहननमास्फालनंतत्रक्षमः ॥ आस्फाल्यमानोप्यस्फुटन्नितिसुदृढत्वेउपपातिः ॥ ईदृशःसकुंभस्तेननारदे

चूडालोवाच ॥ आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदंमहत् ॥ स्थितिंवासनयाभ्येत्यधर्माधर्मवशोस्थितम् १ वासनाह्रासमानीयधर्माधर्मैर्नगृह्यते ॥ ततोनजायतेजंतुरितिनोदर्शनंमुने २ शिखिध्वजउवाच ॥ अत्युदारंमहार्थंचवक्षित्वंवदतांवर ॥ अनुभूतिमुपारूढंगूढंचपरमार्थवत् ३ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनानेनसुंदर ॥ पीतेनेवामृतेनाहमंतर्यातोस्मिशीतताम् ४ तत्समासेनतातावदात्मोत्पत्तिंवदाशुमे ॥ ततःश्रोष्याभियत्नेनज्ञानगर्भांगिरंतव ५ तेनपद्मजपुत्रेणमुनिनानारदेन तत् ॥ कृतंवीर्यमार्येणकथयाद्ययथास्थितम् ६ चूडालोवाच ॥ ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजम् ॥ विवेकविपुलालानेशुद्धयाधीवरत्रया ७ तद्दीर्घकल्पकालाग्निगलितेंदुद्रवोपमम् ॥ रसानांपारदादीनांदिव्यानामनुरंजनम् ८ मुनिनापार्श्वगेकुंभेस्फाटिकेविलसद्रुचौ ॥ अद्भुतेविद्रुताकारंचंद्रेचंद्रइवार्पितम् ९ तत्रशैलेबृहत्कांतिस्थूलःपार्श्वेषुचाभितः ॥ गंभीरकुक्षिःसुदृढश्चोपलाहननक्षमः १० संकल्पितेनक्षीरेणसकुंभस्तेनपूरितः ॥ अमृतापूरभिन्नेनविधिनेवामृतार्णवः ११ तत्रमासाद्वतोत्थद्धिंमुनिमंदाहुतिक्रमः ॥ अमृताब्धौशुभोगर्भइंदोरिंदुरिवानुजः १२ इंदुंमासइवापूर्णंकालेनसुषुवेघटः ॥ गर्भंकमलपत्राक्षंप्रसूनमिवमाधवः १३ परिपूर्णसमस्तांगःकुंभाद्गर्भोविनिर्ययौ ॥ इंदुःसूक्ष्मादिवांभोधेरपरःक्षयवर्जितः १४ दिनैःकतिपयैरेववृद्धिमभ्याजगाममः ॥ अप्रमेयांगसौंदर्यःशुक्लपक्षेशशीयथा १५ सर्वसंस्कारसंपन्नेसतास्मिन्नारदोमुनिः ॥ भांडाद्भांडइवाशेषंविद्याधनमयोजयत् १६ दिनैःकतिपयैरेवविज्ञाताशेषवाङ्मयम् ॥ चकारैनंमुनिवरःप्रतिबिंबमिवात्मनः १७ तेनाराजतपुत्रेणमुनिनामुनिनायकः ॥ रत्नाद्रौप्रतिबिंबेनसंध्योदितइवोडुराट् १८ अथैनंपुत्रमादायब्रह्मलोकंसनारदः ॥ जगामाथस्वपितरंब्रह्माणंचाभ्यवादयत् १९ कृताभिवंदनंब्रह्मापौत्रमादायतंतदा ॥ अभिवादितवेदादिंस्वयमंकेन्यवेशयत् २०

नसंकल्पजेनक्षीरेणपूरितइतिपरेणान्वयः १० स्वसंकल्पसृष्टामृतापूरात्मनाभिन्नेनविभक्तेनविधिनास्रष्ट्राअरण्यश्चार्णवावितिब्रह्मलोकेश्रुतिप्रसिद्धोऽमृतार्णवोयथापूरितस्तद्वदित्यर्थः ११ तत्रक्षीरेस्नेहोत्सुकंमुनिमंदंअग्निकार्याहुतिषुक्रमयातिप्रवर्त्तयतीतिमुनिमंदाहुतिक्रमःअमृताब्धौइंदोरनुजःप्रतिबिंबेंदुरिववव्रृधे १२ मासःआपूर्णमिंदुमिव १३ सूक्ष्माद्दृष्टपरिच्छिन्नादंभोधेःक्षीरार्णवात्क्षयवर्जितोऽपरइंदुरिव १४ १५ सर्वैर्जातकर्माद्युपनयनांतैःसंस्कारैस्संपन्नेतास्मिन्पुत्रे १६ विज्ञातान्यशेषाणिवाङ्मयानिविद्यास्थानानियेनतथाविधम् १७ रत्नाद्रौस्फाटिकाचले ॥ संध्योदितःपूर्णइतियावत् १८ १९ ग्रहणधारणसौष्ठवपरिज्ञानायअभिमुखंवादितंवादयित्वापरीक्षितंवेदादिसर्वविद्यास्थानंयस्यतथाविधंप्रीत्यांकेन्यवेशयत् २०

ज्ञानानांपारंपरमावधिभूतंतत्त्वज्ञानंतत्रविश्रांतंचकार २१ हेसाधोसकुंभःअयंत्वत्पुरस्थोहम् ॥ ननुस्त्रीणांपरदैवतस्यस्वभर्तुःसमक्षंधर्मज्ञयावैदर्भ्याचूडालयाकथमिदमनृतमुच्यते ॥ "शतम श्वानृतेहंतिसहस्रंतुगवानृते ॥ आत्मानंस्वजनंहंतिपुरुषःपुरुषानृते" इतिहिपूर्वरामायणेश्रीरामवचनम् ॥ योन्यथासंतमात्मानमन्यथाप्रतिपादयेत् "किंतेननकृतंपापंचोरेणात्मापहारिणा" इतिम हाभारतेमरतंप्रतिशकुंतलावचनंचत्थंकुप्येतेतिचेत् ॥ नैषदोषः ॥ उपदेक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्ररोचनार्थस्यतद्वाक्यस्यतात्पर्यविषयार्थाबाधेनानृतत्वाभावाद्बवरःप्रत्राहणीरकामयत ॥ स्तेनंमनोनृतवा दिनीवाक् ॥ ग्रावाणःप्लवंते इत्यादिवैदिकार्थवादवाक्यवत्प्रामाण्योपपत्तेःतत्त्वज्ञानबलेनसार्वात्म्यप्राप्तेर्वा "अहंमनुरभवंसूर्यश्च" इत्यादिवामदेवोक्तिवत्सोहमयंकुंभइत्याद्यु।क्तेर्नानृतात्मचमर्तृवचना दोषःकर्मणामनसावाचासदाभर्तुर्हितंचरेदितिवचनाद्भर्तुर्विद्याविश्वासजननेनपरमहितस्यास्यवाक्यस्यवंचनात्वाभावादिति २२ २३ साक्षान्मातुरभावात्पितुर्मात्रादयएवस्वस्यमात्रादयइत्या शयेनाह ॥ मातृष्वसेति पौत्रोब्रह्मणइतिशेषः २४ २५ उक्तार्थविश्वासार्थंस्वस्यदेवलिंगानिदर्शयति ॥ धरामिति ॥ मयिधरांपततिभूलोकेसंचरतिसतिमेपादौमहीतलेनपततः २६ २७

अथाशीर्वादमात्रेणसर्वज्ञंज्ञानपारगम् ॥ पौत्रंतंकुंभनामानंचकारकमलोद्भवः २१ साधोसोहमयंकुंभःपौत्रोहंपद्मजन्मनः ॥ पुत्रोहंनारदमुनेःकुंभनामास्मिकुं भजः २२ निवसाम्यब्जजपुरेपित्रासहयथासुखम् ॥ चत्वारःसुहृदोवेदाममलीलाविलासिनः २३ मातृष्वसामेगायत्रीममदातासरस्वती ॥ ब्रह्मलोकेमम गृहंपौत्रस्तत्रास्मिसुस्थितः २४ यथाकाममशेषेणजगंतिविहराम्यहम् ॥ लीलयापरिपूर्णत्वान्नतुकार्येणकेनचित् २५ धरांपततिमेपादौपततोनमहीतले ॥ रजः स्पृशंतिनांगानिग्लानिर्नायातिमेवपुः २६ अद्याकाशमथागच्छन्दृष्टवांस्त्वामहंपुरः ॥ इहतेनागतोस्म्यंगसर्वंकथितवानिति २७ एषोहमित्यखिल मेवयथानुभूतंतेवर्णितंननुमयावनवासतज्ज्ञ ॥ संतोहिसंकथनमार्यजनोत्तमेषुनिर्मांत्यलंसुभगसंव्यवहारदक्षाः २८ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवत्य थमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥ २९ ॥ दि० १८ ॥ इत्यार्षेवा० वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चू०कुंभजननकथनंनामषडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ सर्गैस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान् ॥ अलक्ष्यैःसंभृतैर्द्रौग्बृहद्वातैरिवांबुदः ॥ १ ॥ अद्यातिष्ठाम्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः ॥ अमृतस्यंदिवचसायत्त्वयास्मिसमागतः २ नकेचनतथाभावाश्चेतःशी तलयंतिमे ॥ राज्यलाभादयोप्येतेयथासाधुसमागमः ३ निरर्गलरसोयत्रसामान्येनविजृंभते ॥ मुक्तरागादिमननंतत्कल्पनसुखाद्वहम् ४

उक्तिमुपसंहरति ॥ एषइति ॥ हेवनवासतज्ज्ञवनवासगुणांस्तत्फलंचित्तशुद्धिंचजानन् अहमेषउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवत्वत्पृष्टंतेयथानुभूतंमयावर्णितम् ॥ पादादौवेइत्यादेशश्छांद सः ॥ आर्यजनोत्तमेषुपृच्छत्सुसंतस्संकथनंनिर्मांतिकुर्वंत्येवयतस्तेसुभगैःसद्भिःसहप्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारेदक्षाअतस्त्वंयद्यद्भाषितंतत्तत्कामंपृच्छअहंतद्वक्तुंदक्षोस्मीतिभावः २८ २९ ॥ इ तिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०षडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ७ ॥ कुंभप्रशंसाराज्ञोत्रनिजदुःखनिवेदनम् ॥ शिष्यत्वमुपदेश्यार्थेविश्वासश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्गैजन्मपरंपरालक्षणेसंसारे ॥ संभृतैःसंचितैर्दवाग्युगपत्परिपाकेनफलदानायस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवानद्यावास्मिन्मंदराचलेसंप्रेषितइतिमन्येसंभावयामि ॥ बृहद्वातैःपुरोवातैः १ त्वदुपदेशान्ममावश्यंभाविनीकृतार्थतेतिसूचना यासिद्धवत्कृत्याह ॥ अद्येति २ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षंदर्शयति ॥ निरर्गलेति ॥ यत्रयस्मिन्साधुसमागमेनिरर्गलरसःअपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरागादिमननंयथास्यात्तथा

सामान्येनदरिद्रादिसर्वजनसाधारण्येनाविजृंभते ॥ तद्राज्यलाभादिकंतुकल्पनमात्रेणतुच्छसुखावहंनानिरर्गलसुखावहंसाधारणंचेत्यर्थः ४ आक्षिप्यनिरुध्यविवक्षितार्थसमाप्तेःपूर्वमेवेतियाव
त् ५ एषामत्प्रशंसाकथाआस्ताम् ॥ सर्वंत्वत्पृष्टमितिशेषः ६ कियान्कालःपर्यवसानमवधिर्यस्याःसाकियत्पर्यवसाना ॥ कार्यंवनवाससाध्यंप्रयोजनंचसत्यंवदनप्रच्छादय ॥ यतस्तापसास्त्वा
दृशाअसत्यंवक्तुंनोजानंतिनजानंति ७ ८ मनाक्ईषत्संक्षेपेणेत्यर्थः ९ आस्थितस्तपइतिशेषः ॥ हेतत्त्वज्ञपुनर्जन्मनोभीतः १० भवतःजायेते ॥ तप्येसंतप्तोस्मितपश्चरामिच ११
१२ अयत्नःकुंठितप्रयत्नः ॥ अफलःअप्राप्तफलः ॥ एकोऽसहायः ॥ अस्ताराज्यकालप्रसिद्धासाधुसंगतिर्लतादिसंगतिश्चयेन ॥ घुणैःकाष्ठकीटैःक्षुण्णःक्षतः १३ इमामुपवासदेवातिथिपूजादि
रूपाम् ॥ अखंडितांनियतकालावच्छिन्नाम् ॥ "विद्यांचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंसह अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुते"इत्यादिश्रुतेरमृतंअमृतत्वहेतुरितिविश्रांतयेपरिगृहीतमपिकर्मसमुच्चि
तमुपासनंमेविश्रांत्यजननाद्विषमिवास्थितंतत्कस्यहेतोस्तद्वदेतिभावः १४ कर्मसमुच्चितोपासनान्मुक्तिरितिराज्ञोभ्रमोयावन्ननिवार्यतेतावदयमुपदिष्टमप्यात्मतत्त्वंनप्रतिपत्स्यतइतितन्निवारणा

श्रीवासिष्ठउवाच ॥ एवंवादिनिसैवास्यवाक्यमाक्षिप्यभूपतेः ॥ भूयःप्रोवाचचूडालामुनिदारकरूपिणी ॥ ५ ॥ चूडालोवाच ॥ आस्तामेषाकथातावत्सर्वंते
वर्णितंमया ॥ त्वंमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रौकरोषिकिम् ६ कियत्पर्यवसानेयंभवतोवनवासिता ॥ सत्यंकार्यंचनोसत्यंवक्तुंजानंतितापसाः ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्व
जउवाच ॥ देवपुत्रोसिजानासिसर्वमेवयथास्थितम् ॥ लोकवृत्तांततज्ज्ञोसिकिमन्यत्कथयाम्यहम् ८ संसारभयभीतत्वान्निवसामिवनांतरे ॥ जानतोपिहिमामा
र्यकथयाम्येवतेमनाक् ९ शिखिध्वजोहंभूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहास्थितः ॥ भृशंभीतोस्मितत्त्वज्ञसंसृतौजन्मतःपुनः १० सुखंपुनःपुनर्दुःखंपुनर्मरणजन्मनी॥
भवतस्तेनतप्येहंतत्त्वज्ञवनवीथिषु ११ भ्रमन्नपिदिगंतेषुचरन्नपिपरंतपः ॥ नासादयामिविश्रांतिमेकांनिधिमिवाधनः १२ अयत्नोप्यफलोप्येकोह्यपूर्णोप्यस्तसं
गतिः ॥ शुष्याम्यत्रवनेसाधोघुणक्षुण्णइवद्रुमः १३ इमामखंडितांसम्यक्क्रियांसंपादयन्नपि ॥ दुःखाद्दुःखमिदुःखौघममृतंमेविषंस्थितम् १४ ॥ चू
डालोवाच ॥ पितामहमहंपूर्वंकदाचित्पृष्टवानिदम् ॥ यक्रियाज्ञानयोरेकंश्रेयस्तद्ब्रूहिमेप्रभो १५ ब्रह्मोवाच ॥ ज्ञानंहिपरमंश्रेयःकैवल्यंतेनवेत्यलम् ॥ काला
तिवाहनायैवविनोदायोदिताक्रिया १६ अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियापुत्रपरायणम् ॥ यस्यनास्त्यंबरंपट्टंकंबलंकिंत्यजत्यसौ १७ वासनामात्रसारत्वादज्ञस्यसफलाः
क्रियाः ॥ सर्वाएवाफलाज्ञस्यवासनामात्रसंक्षयात् १८ सर्वाहिवासनाभावेप्रयांत्यफलतांक्रियाः ॥ अशुभाःफलवंत्योपिसेकाभावेलताइव १९

यस्वस्यपितामहोपदिष्टंक्रमंश्रावयति ॥ पितामहमिति ॥ क्रियाज्ञानयोर्मध्येयदेकंमुक्तिकारणंतद्ब्रूहीत्यर्थः १५ वेत्तिमत्यक्षमनुभवति ॥ क्रियातुस्वर्गादिभोगविनोदायप्रवृत्तापितस्यफल्गुत्वादपुरु
षार्थतयाअनर्थानुपार्जनेनायुःकालापनोदनायैवश्रुत्याउदिताउक्तेत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः "कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः ॥ एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरे"इति १६ अतएवेयंश्रु
तिर्विद्यांचाविद्यांचेतिश्रुतिश्चज्ञानानधिकारिविषया ॥ तत्रमृत्युतरणंस्वाभाविकदुश्चेष्टाव्यावृत्तिरमृतत्वंचापेक्षिकमभिप्रेतमित्याशयेनाह ॥ अलब्धेति ॥ पौत्रस्याप्यपत्यत्वात्पुत्रेत्युक्तिः १७
ननुज्ञानिनोपिस्ववर्णाश्रमोचितंकर्मकुर्वाणादृश्यंतेतत्कथमलब्धज्ञानदृष्टीनामेवक्रियाशरणंतत्राह ॥ वासनेति ॥ श्रद्दधानोरागीवाविहितनिषिद्धकर्मफलंभुंक्ते ॥ नचकर्तृत्वभोक्तृत्ववासनाना
शेश्रद्धारागोवासंभवतीतिभावः ॥ मात्रशब्दःकार्त्स्न्यपरः १८ किमशुभाअपिक्रियास्तथैव ॥ ॐमित्याह ॥ सर्वाहीति ॥ फलवंत्योपीति ॥ यत्रारब्धफलाअपिक्रियाबाधितानुवृत्तिमात्रेपास

फलशुष्कलवाप्रायाभवंतितत्रानारब्धफलानश्यंतीतिकिंवाच्यम ॥ तरवोयत्रदह्यंतेतृणानांतत्र काकथेतिन्यायादितिभावः १९ ऋत्वंतरेग्रीष्मशरदादौ ॥ पूर्वमार्तवमृतुलिंगंनीहारजलधरादि
२० निर्वासनापिक्रियाकुतोनफलतीतिचेत्काशलतावत्स्वभावादेवेत्याह ॥ नेति २१ सुखदुःखभोगयोग्योहमितिवासनैववातत्तदुद्भवबीजंयक्षभ्रांतिफलेबालयक्षवासनावदित्याशयेनाह ॥ स
यक्षेति २२ २३ ननुअज्ञदशायामर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्यायावासनायाःकथंज्ञानेनबाधस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ इहअज्ञदशायामपि २४ प्राक्तनवासनानाशेपिज्ञानोदयोत्तरमृत्यत्र
यातयाक्रियाफलतुतत्राह ॥ यस्येति ॥ प्राज्ञस्यमरुदेशोयमितिप्रबोधवतः २५ पदंपरमपुरुषार्थवस्तु २६ पितामहोक्तिमुपसंहरति ॥ ज्ञानेनेति २७ अज्ञानवान्ज्ञानंविहायतपस्त्व
मोक्षहेतुरितिनिश्चित्यकिंस्थितइत्यर्थः २८ विवेकहीनस्यबहिर्मुखस्यदंडकमंडल्वाद्यल्पमपिममतादिविषयतयाअनर्थायालमित्याशयेनाह ॥ इतइति २९ यदितपोप्यनर्थोहेयस्त

ऋत्वंतरेयथायातिविलयंपूर्वमार्तवम् ॥ तथैववासनानाशेनाशमेतिक्रियाफलम् २० नस्वभावेनफलतियथाशरलताफलम् ॥ क्रियानिर्वासनापुत्रफलंफल
तिनोतथा २१ सयक्षवासनोबालोयक्षंपश्यतिनान्यथा ॥ सदुःखवासनोमूढोदुःखंपश्यतिनान्यथा २२ आकारभासुराप्युच्चैर्नैनंददातिफलंक्रिया ॥ शुभा
शुभावातज्ज्ञस्यफुल्लाशरलतायथा २३ वासनाचेहनास्त्येवसाहंकारादिरूपिणी ॥ असत्यैवोदितामौर्ख्यान्मरुभूमाविवांबुधिः २४ यस्यमौर्ख्यंक्षयंयातंसर्वं
ब्रह्मेतिभावनात् ॥ नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ २५ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम् ॥ पदंभवतिजीवोंतर्भूयोजन्मविवर्जितम् २६ स
वासनंमनोज्ञेयंज्ञानंनिर्वासनंमनः ॥ ज्ञानेनज्ञेयमभ्येत्यपुनर्जीवोनजायते ॥ २७ ॥ चूडालोवाच ॥ ज्ञानमेवपरंश्रेयइतिब्रह्मादयोपिते ॥ प्राहुर्महांतोरा
जर्षेत्वंकिमज्ञानवान्स्थितः २८ इतःकमंडलुरितोदंडकाष्ठमितोबृसी ॥ इत्यनर्थविलासेस्मिन्नरमसेकिंमहीपते २९ कोहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिचेतिभोः ॥
राजन्नावेक्षसेकस्मात्किमज्ञइवतिष्ठसि ३० कथंबंधःकथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन् ॥ पारावारविदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे ३१ दुःस्पंदसंविदाशैलकोटरेक्रिय
यानया ॥ जीवितंक्षिपयन्किंत्वंशिलाकीटवदास्थितः ३२ साधूनांसमदृष्टीनांपरिप्रश्नेनसेवया ॥ संगमेनचसायुक्तिर्लभ्यतेमुच्यतेयया ३३ साधुनैवसमं
ग्रासंभुंजानोवनकोटरे ॥ तिष्ठावष्टब्धदुश्चेष्टोधराविवरकीटवत् ३४ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ कांतयादेवरूपिण्यातयैवंप्रतिबोधितः ॥ अश्रुपूर्णमुखोवाक्यंशि
खिध्वजउवाचह ॥ ३५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अहोनुबोधितोस्म्यद्यचिरात्सुरसुतत्वया ॥ मौर्ख्यादार्यसमासंगमुत्क्वाहमवसंवने ३६ अहोनुमेक्षयंया
तंमन्येपापमशेषतः ॥ यत्त्वमेवसमागत्यसंप्रबोधयसीहमाम् ३७ गुरुस्त्वंमेपितात्वंमेमित्रंत्वंमेवरानन ॥ शिष्योनमस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु ३८

हिंकउपादेयस्तमाह ॥ कोहमिति ॥ नावेक्षसेनविचारयसि ३० विचारइवगुर्वभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोप्युपादेयाइतिदर्शयतिकथमिति ॥ संसारसमुद्रस्यपारंपरतीरंसन्मात्ररूपःशोधितत
त्पदार्थः अवारमपरतीरंचिन्मात्ररूपःशोधितत्वंपदार्थस्तदखंडैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः ॥ अथवापारावारःपरमानंदसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ३१ दुःस्पंदाव्रतोपवासशीतोष्णादि
दुःखदप्रवृत्त्युन्मुखीआत्मसंविद्यस्यांतथाविधयाअनयातपःक्रिययाजीवितमायुःक्षिपयन् ३२ सारवदभिलषितविश्रांतिसुखप्रदाज्ञानयुक्तिः ३३ तर्हिमयेदानींकथंस्थेयंतदाह ॥ साधुनैवेति ॥
अवष्टब्धानिरुद्धास्तपःक्लेशादिबहिर्मुखदुश्चेष्टायेनतथाविधःसन्साधुनागुरुणासममेवग्रासमाहारंभुंजानस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थंधराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ३४ ३५ ३६ ३७ ३८

निर्वृतःसुखविश्रांतः ३९ ज्ञानमेवपरंश्रेयइतियस्त्वयापरमंज्ञानंतारकमुक्तंतदेतेषांज्ञानानांमध्येकतरद्भवेत् ॥ किमीदृशंतटस्थविषयमेवतज्ज्ञानमुतान्यादृशमितिभावः ४० श्रद्धस्वसोम्येतिश्रु
तेरश्रद्दधानेषुकृतोप्युपदेशःस्थाणोरग्रेकाकरुतवद्व्यर्थोनियमश्चेतिप्रथमंश्रद्दधानोभवेत्याह ॥ यदीति ॥ तर्हिइदंत्वत्पृष्टंज्ञानंयथायादृशंतद्वदामिवक्ष्यामि ४१ लीलयाअनास्थयापृष्टस्यव
कुर्वाचः ॥ अक्षसंविदश्चक्षुरसन्निकर्षाः ४२ श्रुतेःस्वर्गकामोयजेतेत्यादिविधिर्निर्दोषप्रामाण्येननिश्चितः शिष्टैर्मुक्तसंशयमुपादीयतेतद्वदुपादेयमित्यर्थः ॥ अविचारितंप्रामाण्यसंशयेनादिक
ल्पितम् ४३ मुक्तेहेतुभिरुपपादनंयस्यतथाविधमपिप्रमाणबुद्ध्यायथाआदत्ते ४४ शुभंस्वहितमित्येवभावयन् ॥ कर्णसुखावहंगीतंगानमिवप्रीत्याशृणु ४५ तत्रादौदेहाद्यभिमानत्यागेना
यदुःखनिदानोपदर्शनायचमणिकाचोपाख्यानंहस्तिकाख्यानंचश्रावयितुमवतारयति ॥ स्वचरितेति ॥ स्वस्यतवचरितेनसदृशंतथामंदमतीनामपिबुद्धेश्चिरसमयेनविचारोदयद्वाराउदयंत्याःबु

यदुदारतमंवेत्सियस्मिन्ज्ञातेनशोच्यते ॥ भवामिनिर्वृतोयेनतद्ब्रह्मोपदिशाशुमे ३९ घटज्ञानादयोज्ञानेविभागाःसंत्यनेकशः ॥ ज्ञानानांपरमंज्ञानंकतरत्तारकं
भवेत् ४० चूडालोवाच ॥ यद्युपादेयवाक्योहंराजर्षेतद्वदामिते ॥ यथाज्ञानमिदंकिंचिन्नवक्षेस्थाणुकाकवत् ४१ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुःपृष्टस्यलीलया ॥
व्रजंत्यफलतांवाचस्तमसीवाक्षसंविदः ४२ शिखिध्वजउवाच ॥ यद्वक्षितदुपादेयंमयाविधिरिवश्रुतेः ॥ अविचारितमेवाशुसत्यमेतद्वचोमम ४३ चूडालो
वाच ॥ यथाबालःपितुर्वाक्यंमुक्तहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितथैवत्वंगृहाणैतद्वचोमम ४४ श्रवणानंतरंबुद्ध्याशुभमित्येवभावयन् ॥ शृणुगीतमिवत्यक्त्वाहेत्वर्थि
त्वंवचोमम ४५ स्वचरितसदृशंतथोदयंत्याश्चिरसमयेनविबोधनंचबुद्धेः ॥ भवभयसुतरंमहामतीनांशृणुकथयामिकथाक्रमंमनोज्ञम् ४६ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो
क्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेशिखिध्वजावबोधोनामसप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥ चूडालोवाच ॥ अस्तिकश्चित्पुमान्श्रीमान्स्थानंनित्यविरुद्धयोः
गुणलक्ष्म्योरशेषेणयथाब्धिर्वाडवांबुनोः १ कलावानस्त्रकुशलोव्यवहारविचक्षणः ॥ सर्वसंकल्पसीमांतोनतुजानातितत्पदम् २ अनंतयत्नसंसाध्येसर्वचिंतामणि
साधने ॥ प्रवृत्तोवाडवोवाग्निरब्धिसंशोषणेयथा ३ तस्ययत्नेनमहताकालेनाध्यवसायिनः ॥ सिद्धश्चिंतामणिःक्वेवानसिद्ध्यत्युद्यतात्मनाम् ४ प्रवृत्तिमुद्यन्
प्रज्ञांप्रयुंक्तेचेदखेदवान् ॥ अकिंचनापिशक्रत्वंसमवाप्नोत्यविघ्नतः ५ मणिमग्रेस्थितप्रायंहस्तप्राप्यंददर्शसः ॥ मेरावुदयशृंगस्थोमुनिरिंदुमिवोदितम् ६ ब
भूवमणिराजेंद्रेनतुनिश्चयवानसौ ॥ राज्येद्राागेतिसंप्राप्तेसुदीनइवपामरः ७

द्धेर्विबोधनंमहामतीनांचसद्यएवभयंसुतरंयस्मात्तथाविधम् ॥ विशेषणपरनि
पातश्छांदसः ॥ ईदृशंकथाक्रमंकथयामिशृण्वित्यर्थः ४६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ मौर्ख्याच्चिंतामणिंप्राप्तमुपेक्ष्यतपसाचिरात् ॥ काचं
कश्चिन्मणिभ्रांत्याजग्राहेतिकथोच्यते ॥ १ ॥नित्यंपरस्परविरुद्धयोःऔदार्यवैरग्यसर्वस्वत्यागादिगुणस्यलक्ष्म्याःसंपदश्चस्थानमावासभूतः ॥ यथाअब्धिर्वडवानलस्यअंबुनश्चविरुद्धयोःस्थानं
तद्वत् १ तत्परमात्मपदंतुनजानाति २ सकिंचकारतदाह ॥ अनंतेति ॥ अनंतैस्तपोजपदेवताप्रार्थनान्वेषणादिगोचरैर्यत्नैःसंसाध्येचिंतामणेःसाधनेतपआदौप्रवृत्तः ३ अध्यवसायिनोदृढनिश्चय
वतस्तस्यमहतातिव्रायासनयत्नेनाल्पकालेनैवचिंतामणिःसिद्धोऽग्रेस्थितः ॥ दृढोद्योगेफलावश्यंभावनियमइतिदर्शयति ॥ क्वेति ४ प्रज्ञामितिआश्रित्येतिशेषः ५ यथाकश्चिदुदयाचलशृंगस्थो
मुनिस्तत्रैवोदितमिंदुंहस्तप्राप्यमपिभ्रांत्यामेरावुदितंदूरतरस्थमिवदुष्प्रापंपश्यतितद्वद्ददर्शेत्यर्थः ६ अतएवमणिराजानांइंद्रेईश्वरेतस्मिंश्चिंतामणौनिश्चयवान्सनबभूव ॥ सुदीनोदारिद्र्यतमः ७ ॥१२३॥

स्मयोविस्मयस्तच्छालिना संभ्रमशालिनाभ्रांतेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारम् ८ अयंमणिरित्यापातज्ञानम् ॥ नायंमणिरितिभ्रमः ॥ मणिश्चेत्स्यात्तर्हिसमत्प्रत्यक्षोनभवेत् ॥ तत्राहे परीक्षणायस्पृशामिस्पृशेयमितीच्छाभिलाषः ॥ नस्पृशामिनस्पृशेयम् ॥ यतःकदाचिन्मणिश्चेदभाग्यस्यममस्पर्शनोंतर्धानंव्रजेत् ९ इतिशंकायांबीजमाह ॥ नैतावतेति ॥ आगमोत्रै तिह्यंतत्क्रमः १० कथंतर्हिप्रत्यक्षंरत्नालोकदर्शनंतत्राह ॥ कृपणइति ॥ कृपणोहंस्वकार्पण्यवशात्कूणितेनभ्रांतिसंकुचितेनाक्ष्णालोलालातकल्पितलतोपमंरत्नालोकंभ्रमात्प्रपश्यामि ११ भाग्यं पुण्यंतत्संपत् १२ १३ १४ १५ कुतोनाकार्षीतत्राह ॥ नयदेति ॥ लब्धव्यंयदितिशेषः १६ किमर्थमुड्डीयगतस्तत्राह ॥ सिद्धयस्त्यजंतिहीति ॥ यथामौर्व्याउज्झितःशरोगुणंमौर्वीत्यजति तद्वत् १७ ननुत्वयासत्पुरुषोव्यवहारोविचक्षणइतिकथोपक्रमेउक्तंतस्यसाविचक्षणतामणिसिद्धिकालेक्वगतातत्राह ॥ हत्वेति ॥ सिद्धयआगताःसत्यः पुंसःप्राज्ञपदंविचक्षणतांसंप्रयच्छंति ॥ अस

इदंसंचिंतयामासमनसास्मयशालिना ॥ संप्राप्तोपेक्षयादीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ८ अयंमणिर्मणिर्नायंमणिश्चेत्तद्भवेन्नसः ॥ स्पृशामिनस्पृशाम्येनंकदाचि त्स्पर्शतोव्रजेत् ९ नैतावतंत्वकालेनमणींद्रःकिलसिध्यति ॥ यत्नेनजीवितांतेनसिध्यतीत्यागमक्रमः १० कृपणःकूणितेनाक्ष्णालोलालातलतोपमम् ॥ रत्ना लोकंप्रपश्यामिद्विचंद्रत्वमिवभ्रमात् ११ कुतएतावतीस्फीताभाग्यसंपन्ममागता ॥ अधुनैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदम् १२ केचिदेवमहांतस्तेमहाभा ग्याभवंतीहि ॥ येषामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाःश्रियः १३ अहमल्पतपाःसाधुवराकोमानुषःकिल ॥ सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यैकभाजनम् १४ एवंवि कल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञःपरामृशन् ॥ समणिग्रहणेयत्नमकार्षीन्मौर्ख्यमोहितः १५ नयदायेनलब्धव्यंनतत्प्राप्नोत्यसौतदा ॥ चिंतामणिरवाप्तोपिदुर्धियाहेलयो ज्झितः १६ इतितस्मिन्स्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धयः ॥ त्यजंतिह्यवमंतारंशरोगुणमिवोज्झितः १७ हत्वाप्राज्ञपदंपुंसःसंयांतिकिलसिद्धयः ॥ आगताः संप्रयच्छंतिसर्वंयांत्यसहत्यलम् १८ पुमान्भूयःक्रियायत्नंचक्रेरत्नेंद्रसाधने ॥ नोद्विजंतेस्वकार्येषुजनाअध्यवसायिनः १९ ददर्शाथकचद्रूपंकाचखंडमखंडितम् ॥ हसद्भिर्वंचकैःसिद्धैःपुरस्कृतमलक्षितैः २० अयंचिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेमोहितोह्यज्ञोमृदंहेमेतिपश्यति २१ अष्टौषष्ठंद्विषंमित्रंरज्जुंस र्पंस्थलंजलम् ॥ चंद्रौद्वौकुरुतेचित्तगतोमोहोऽमृतंविषम् २२ तंदग्धमणिमादायप्राक्तनींचश्रियंजहौ ॥ सर्वांचिंतामणेरस्मात्प्राप्स्यतेकिंधनैरिह २३ देशोय मसुखोरूक्षोजनैःपापिभिरावृतः ॥ किंतद्गृहंगतप्रायंकिंनाममममबंधवः २४ दूरंगत्वायथाकामंसुखंतिष्ठामिसंपदा ॥ इत्यादायमणिंमूढःशून्यकाननमाययौ २५

हंतिअसहमानेष्वपेक्षकेतुपुंसिअलंयांति अपगच्छंत्यश्चसर्वंतस्यप्राक्तनमपिप्राज्ञपदंविचक्षणत्वंहत्वाविनाश्यसंयांतिकिलेत्यर्थः ॥ यथाहुः ॥ "नदेवादंडमादायदंडयंत्यपराधिनम् ॥ बुद्धिंतस्या कर्षंतितेनासौदंडयतेस्वतः"इति १८ १९ हसद्भिःपरिहासपरैरतएववंचकैःसिद्धैःपुरस्कृतमग्रेस्थापितम् २० वस्तुतांउपादेयताम् २१ मोहस्यान्यथाकारितांप्रसिद्धामुदाहरति ॥ अष्टावि ति ॥ अष्टौपदार्थान्कदाचित्संख्याव्यामोहात्षष्ठंषट्कुरुते ॥ एवंद्विषंमित्रंकुरुतेइत्यादियोज्यम् २२ दग्धशब्दोनिंदापरः ॥ श्रियंधनधान्यादिसंपदम् २३ एवंदेशगृहबंध्वादीनपिप्र त्यजहावित्याह ॥ देशइति ॥ रूक्षःस्निग्धजनशून्यः ॥ गतप्रायंजीर्णमितियावत् २४ मणिंकाचखंडम् २५

याआपत्कज्जलाद्रेर्निभाकांतिरिवगाढनीला ॥ मौर्ख्यस्यैवयासमाअनुरूपामृत्युरूपेतियावत् २६ तस्मान्मौर्ख्यमेवदुःखहेतुषुपराकाष्ठेत्युपसंहरति ॥ दुःखानीति ॥ मौर्ख्यविभवेनयानिदुःखानिप्रसिद्धानितानिसर्वस्वनाशादेरापदःसकाशान्नापिजरयामरणेनवाभवंतिमौर्ख्यापगमेतत्त्वविदामापदादिसहस्रेभ्योपिदुःखादर्शनात्हेमपर्यंकेशयानस्यापिसतिमौर्ख्येदुःखसहस्रदर्शनाच्च ॥ अतःसर्वापदांशिरसिमौर्ख्यमेवैकंतिष्ठति ॥ यथाजनस्यसर्वस्यशिरसिकृष्णंकेशजालंतिष्ठतितद्वदित्यर्थः २७ ॥ इतिवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टाशीतमःसर्गः ॥ ८८ ॥ बद्धविंध्यगजंद्रस्ययत्नाच्छित्वापिबंधनम् ॥ अनिघ्नतोरिपुंप्राप्तंख्यातेपातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ अत्रहस्तिकाख्यानमपिनिदर्शनमतस्तदपिशृण्वित्याह ॥ अथेति ॥ वृत्तांतमाख्यानम् ॥ आत्मनस्तवसदृशम् १ अगस्त्यस्येयमागस्तितया ॥ सूर्यतिष्येतियलोपः ॥ चिरस्याज्ञापरिपालनाच्छुद्धयाप्रसन्नयाअनुग्रहबुद्ध्याविंध्येनस्वतःप्राक्तनोन्नतरूपेणोदितःप्रादुर्भूतइवेत्युत्प्रेक्षा २ वज्रस्यार्चिषीज्वालेइ

तत्रकाचकणेनासौतेनतामापदंययौ ॥ कज्जलाद्रेरिवनिभामौर्ख्यस्यैवांगयासमा २६ दुःखानिमौर्ख्यविभवेनभवंतियानिनैवापदानचजरामरणेनतानि ॥ सर्वापदांशिरसितिष्ठतिमौर्ख्यमेकंकृष्णंजनस्यवपुषामिवकेशजालम् २७ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चूडालोपाख्यानेमणिकाचोपाख्यानंनामअष्टाशीतितमःसर्गः ॥ ८८ ॥ चूडालोवाच ॥ अथेममपरंरम्यंवृत्तांतंशृणुभूमिप ॥ परंप्रबोधनंबुद्धेःसाधोसदृशमात्मनः १ अस्तिविंध्यवनेहस्तीमहायूथपयूथपः ॥ आगस्त्याशुद्धयाबुद्ध्याविंध्येनेवोदितःस्वतः २ वज्राग्रविषमौदीर्घौतस्यास्तांदशनौसितौ ॥ कल्पानलशिखातुल्यौसुमेरून्मूलनक्षमौ ३ सबद्धोलोहजालेनहस्तिपेनाकिलाभितः ॥ मुनींद्रेणेवविंध्याद्रिरुपेंद्रेणेववाबलिः ४ निबद्धोयंत्रणामापशक्रकुंभार्दितोगजः ॥ तांजगामव्यथांधीरोनवाग्नौपुरभेतियाम् ५ रिपौहस्तिपकेदूरादपश्यतिसवारणः ॥ अयःसमुद्रकेयस्मिन्निनायदिवसत्रयम् ६ खेदान्निगडनिर्भेदेयत्नवान्समतंगजः ॥ चकारकिंकिणीक्काणंमुखोद्भूतैरथान्यदा ७ दंताभ्यांयत्नतस्ताभ्यांमुहूर्तद्वितयेनसः ॥ बभंजशृंखलाजालंस्वर्गार्गलमिवासुरः ८ ततस्यनिगडच्छेदमपश्यद्दूरतोरिपुः ॥ बलेःस्वर्गावदलनंहरिर्मेरुतलादिव ९ तस्यविच्छिन्नपाशस्यमूर्ध्नितालतरोरिपुः ॥ पपातक्रमतःस्वर्गंहरिर्मेरोर्बलेरिव १० सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिणःशिरः ॥ पपातोर्व्यांफलंपक्वंवाताहतमिवाकुलः ११ तंपुरःपतितंदृष्ट्वामहेभःकरुणांययौ ॥ स्फुरत्स्फारगुणाःसंतःसंतितिर्यग्गतावपि १२ पतितंदलयामीतिकिंनाममपौरुषम् ॥ वारणोपीतिकलयन्नजघानसतंरिपुम् १३ केवलंनिगडव्यूहंविदार्याभिजगामह ॥ विततंसेतुमुत्सार्यविपुलौघइवांभसः १४ दयामाश्रित्यमातंगोभंक्त्वाजालंजगामह ॥ विदार्यमेघसंघातंनभसीवदिवाकरः १५ गतेगजेसमुत्तस्थौहस्तिपःस्वस्थदेहधीः ॥ गजेनैवसमंतस्यव्यथादूरतरंगता १६

वविषमौतीक्ष्णौ ३ लोहमयेनजालेन ॥ मुनींद्रेणअगस्त्येन ४ यंत्रणांनियंत्रणाम् ॥ कदाप्यसंभावितत्वादलौकिकत्वाच्चनवेअपूर्वेहरशराग्नौदह्यमानंत्रिपुरंयांव्यथामेतितांम् ५ समुद्रकेजालसंपुटे ६ किंकिणीनामिवक्काणंध्वनिम् ७ स्वर्गस्यामरावत्याअर्गलंकवाटविष्कंभम् ॥ असुरोबलिरिव ८ रिपुर्हस्तिपकः ९ तालतरोस्तालतरुमारुह्यततस्तस्यहस्तिनोमूर्ध्निपपात ॥ यथाबलियज्ञेपदत्रयमितांभुवंप्रतिगृह्यप्रथमेनपदेनभुवंद्वितीयेनस्वर्गमितिक्रमतस्तृतीयपादपूर्तयेमेरोःसकाशाद्बलेर्मूर्ध्निपपाततद्वदित्यर्थः १० ११ करुणांदयाम् १२ इतिकलयंश्चिंतयन्सन् १३ निगडव्यूहंशृंखलाजालम् १४ १५ स्वस्थोदेहोधीश्चयस्यतथाविधःसन् १६

भेदांशरःपादादिभंगम् १७ चंक्रमणेपद्भ्यांचलने १८ नसिद्धेअंगेस्त्रप्रयुक्तोपायौयस्य ॥ अतएवगतेभः १९ पयोदैःपिंडितंछन्नम् २० २१ तत्रसन्निधौ ॥ गजेलंपटानामासक्त जनानांभूमाबाहुल्यंयस्यांतथाविधयाराजप्रयुक्तयाखातसामग्र्या २२ विधिःस्त्रष्टा २३ शठोवंचकः ॥ शून्यतापिधायकतंतुजालप्रायेणशुभ्राभ्रपटलेनशरत्कालोबरमिवतंखातमुपारि बाललताजालेनास्थगयंतआच्छादितवान् २४ २५ पर्याकुलौवलयाकारेतस्मिन्कूपेखातशुष्काब्ध्यधोभागेव्रजन्नपिसगजःइतिअनयारीत्यागजरत्नसमुद्रकेभूयोदृढंबद्धःसत्रद्यापितिष्ठतीति परेणान्वयः २६ २७ यद्यहनिष्यत्ततस्तदाखातनिबंधनंदुःखंनालक्ष्यत २८ अतएवबुद्धिमानागामिकालमिदानीमेवशास्त्रीयपुरुषप्रयत्नैर्दुःखबीजसंमार्जनेनशोधयेदित्याह ॥ मौर्ख्यादि ति २९ यावत्सर्वदुःखनिदानमज्ञानंनोछिन्नंतावत्प्रयत्नसहस्त्रःकृतोपिदुःखोपशमोव्यर्थएवेत्याशयेनाह ॥ मुक्तोस्मीति ॥ किलार्थेचशब्दः ३० तस्मादज्ञानमेवमूलबंधस्तन्निवृत्तिरद्धिती

प्रोच्चलत्तालशिखरात्सतथापतितोपिसन् ॥ नभेदमापदुर्भेदामन्येदेहादुरात्मनाम् १७ वर्धतेप्रावृषीवाभ्रंकुकार्येष्वसतांबलम् ॥ आसीदाधिकमुत्साहीसचचंक्रम णेतदा १८ वारणारिरसिद्धांगोगतेभोदुःखमाययौ ॥ आगत्योपगतेंतर्धिंनिधानइववर्धनः १९ सोन्वियेषगजंयत्नाद्गुल्मकांतारितंवने ॥ पयोदपिंडितंभोकुंरा दुरिंदुमिवांबरे २० चिरेणालभतेभेंद्रंकस्मिंश्चित्काननेस्थितम् ॥ विश्रांतंतंतरुतलेसमरादिवनिर्गतम् २१ अथयत्रस्थितोनागस्तत्रतद्बंधनक्षमम् ॥ परया राजसामग्र्यागजलंपटभूमया २२ सखातवलयंचक्रेहस्तिपःकाननेभितः ॥ सर्वदिक्कंविधिर्भूमौसमुद्रवलयंयथा २३ उपर्यस्थगयद्बाललतौघेनसतंशठः ॥ शून्यतातंतुजालेनशरत्कालइवांबरम् २४ दिनैःकतिपयैरेववारणोविहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितःखातेशुष्काब्धावित्रपर्वतः २५ व्रजन्पर्याकुलौकूपेपातालत लभीषणे ॥ खातशुष्काब्ध्यधोभागेगजरत्नसमुद्गके २६ इतिभूयोदृढंबद्धस्तेनहस्तिपकेनसः ॥ तिष्ठत्यद्यापिदुःखेनभूसद्मनियथाबलिः २७ अहनिष्यत्पुरे वासौयद्यग्रेपतितंरिपुम् ॥ तन्नालप्स्यत्ततोदुःखंगजःखातनिबंधनम् २८ मौर्ख्यादागामिनंकालंवर्तमानक्रियाक्रमैः ॥ अशोधयन्नरोदुःखंयातिविंध्यगजोयथा २९ मुक्तोस्मिशस्त्रनिगडादितितुष्टोहिवारणः ॥ दूरस्थोपिपुनर्बद्धोमौर्ख्यैकवनबाधते ३० मौर्ख्यंहिबंधनंविद्धिपरंमहात्मन्बद्धोनबद्धइतिचेतसितद्धिमुक्त्यै ॥ आत्मोदयंत्रिजगदात्ममयंसमस्तंमौर्ख्येस्थितस्यसहसाननुसर्वभूमिः ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चूडालोपाख्यानेहस्तिकोपाख्यानंना मएकोननवतितमःसर्गः ८९ ॥ ध ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ मणिसाधकविंध्येभबंधनाद्यमरात्मज ॥ सूचितंयत्कथाजालंपुनर्मेप्रकटीकुरु ॥ १ ॥

यात्मतत्त्वज्ञानादेवेतिदर्शयन्नुपसंहरति ॥ मौर्ख्यमिति ॥ हेमहात्मन्नबद्धःसदाबंधशून्यःस्वयंबद्धइतिचेतसियन्मौर्ख्यंतदेवपरंबंधनमतस्त्वंतद्विमुक्त्यैआध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकत्रिवि धपरिच्छेदात्मनाआत्मबंधनभूतंत्रिजगदात्मनः सकाशादेवोदयोजन्मयस्यतथाविधंसमस्तमात्ममयंविद्धि ॥ तथावेदनेआत्मव्यतिरिक्तापरिशेषादात्मानित्यमुक्तएवभवति ॥ ईदृशवेदना भावेतुमौर्ख्येस्थितस्यपुंसआत्मैवसहसासर्वबंधादिदुःखबीजानांभूमिःप्ररोहक्षेत्रंभवतीत्यर्थः ३१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०ता०नि०पू०एकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥ मणिकाचशुभाख्यानतात्पर्य मिहाविस्तरात् ॥ विद्धणोतिपुरोराज्ञश्चूडालाकुंभरूपिणी ॥ १ ॥ हेअमरात्मजदेवपुत्रत्वयायत्मणिसाधककथाजालंस्वचरित्रसममित्युक्त्यामत्प्रतिबोधनोपायइतिसूचितंतत्प्रकटीकुरु १

हृद्धृदयंतल्लक्षणेगृहेचित्तलक्षणासुभित्तिषुचित्रांकथामेवोन्मीलितंरेखामात्रेणकृतंचित्रंव्याख्यावर्णवैचित्र्येणोन्मीलयामीत्यर्थः २ तत्रादावस्तिकश्चित्पुमान्श्रीमानित्यादिनोक्तोमणिसाधकः सत्वमेवेत्याह ॥ योसाविति ३ त्वयिकलावान्शास्त्रकुशलइत्याद्युक्तलक्षणमस्तीत्याह ॥ तज्ज्ञइति ४ कोऽसौचिंतामणिर्यत्साधनेऽहंप्रवृत्तस्तमाह ॥ विद्धीति ५ तस्यचिंतामणित्वमुपपादयति ॥ सर्वत्यागेनेति ॥ साम्राज्यमात्यंतिकीपूर्णकामता ६ खर्वीकृतातुच्छीकृताहैरण्यगर्भपदांताजगत्प्रसिद्धाभूतिरैश्वर्यपरंपरायेनतथाविधोविद्यालक्षणःस्वात्मोदयोनिरतिशयानंदाभ्युदयो यस्मात्तथाविधश्चसर्वपरित्यागः ॥ चार्थेतथाशब्दः ७ कथंसिद्धस्तदाह ॥ संत्यक्तमिति ॥ ब्रह्मगावेधसा ८ कच्छपग्रहणंगजन्यग्रोधशाखयोरप्युपलक्षणम् ॥ वैनतेयस्येयंकथाभारतादौप्रसिद्धा ९ अहंमतिरभिमानरूपाअविद्या ॥ मृष्टाअखिलाअभ्रनीहारादिकलंकायेनशारदानिलेन १० अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थःस्वतएवहृदिसाक्षात्स्फुरतीतिसर्वत्याग

चूडालोवाच ॥ ॥ वाक्यार्थदृष्टेर्निष्पत्त्याहृद्गृहेचित्तभित्तिषु ॥ शृणुस्वयंकथांचित्रांचित्रमुन्मीलयामिते २ योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानेषुपंडितः ॥ रत्नसं साधकःप्रोक्तःसत्वमेवमहीपते ३ तज्ज्ञोभवसिशास्त्रेषुपुरविर्मेरुतटेष्विव ॥ तत्त्वज्ञानेतुविश्रांतोनत्वंद्दषदिवाभासि ४ विद्धिचिंतामणिंसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमम् ॥ तमंतेसर्वदुःखानांत्वंसाधयसिशुद्धधीः ५ सर्वत्यागेनशुद्धेनसर्वमासाद्यतेनघ ॥ सर्वत्यागोहिसाम्राज्यंकिंचिंतामणितोभवेत् ६ सिद्धःसर्वपरित्यागःसाधोसंसा ध्यतस्तव ॥ खर्वीकृतजगद्भूतिर्विद्यास्वात्मोदयस्तथा ७ संत्यक्तंभवताराज्यंसदारधनबांधवम् ॥ ब्रह्मणेवजगत्सर्गव्यापारःस्वनिशागमे ८ स्वदेशस्यातिदूर स्थमागतोसिममाश्रमम् ॥ भुक्तेंतमिवविश्रांत्यैवैनतेयःसकच्छपः ९ केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ मृष्टाखिलकलंकेनस्वसतेवानिलेनखे १० मनो मात्रेहृदस्त्यक्तेजगदायातिपूर्णताम् ॥ त्यागात्यागविकल्पैस्त्वंखमंभोदैरिवावृतः ११ नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योम हानिति १२ चिंतयेतिगतेवृद्धिंसंकल्पग्रहणेशनैः ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागःप्रोड्डीयतेगतः १३ त्यागितास्यात्कुतस्तस्यचिंतामप्यावृणोतियः ॥ पवनस्पंद युक्तस्यनिःस्पंदत्वंकुतस्तरोः १४ चित्तैवचित्तमित्याहुःसंकल्पेतरनामकम् ॥ तस्यामेवस्फुरंत्यांतुचित्तंत्यक्तंकथंभवेत् १५ चित्तेचिंताग्रहीतेतुत्रिजगज्जालके क्षणात् ॥ कथमासाद्यतेसाधोसर्वत्यागोनिरंजनः १६ संकल्पग्रहणेनांतस्त्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ शब्दसंश्रवणेनांगयथाग्रामविहंगमः १७ निश्चितत्वंपरंसर्वत्या गआदायतेगतः ॥ आमंत्र्यापूजितोजंतुःसदुःखंनकरोतिकिम् १८ सर्वत्यागमणावेवंगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वयासंकल्पचक्षुषा १९

एवंमोक्षःपर्यवसितःपरमानंदश्चिंतामणिर्नतल्लाभेतदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह ॥ मनोमात्रेइति ॥ त्वंतुत्यक्तृत्वाभिमानपरिशेषात्त्यागात्यागविकल्पैरावृतइतिनपूर्णतांप्राप्तइत्याह ॥ त्यागात्यागविकल्पैरिति ११ विकल्पवशादेवप्राप्तेपिसर्वत्यागेअविश्वासस्तवाभूदित्याह ॥ नायमिति १२ इतिचिंतयासंकल्पग्रहणेचिरंवृद्धिंगतेसतिसतेसर्वत्यागःप्रोड्डीयगतः १३ यश्चिंता मपिआईषदपिवृणोतिस्वीकरोति १४ चित्तत्यागएवमुख्यःसर्वत्यागश्चितायांतुसत्यांचित्तंदुस्त्यजंचित्तंनतुसंकल्पद्वाराजगदेवसंगृहीतमितिनकस्यापित्यागस्तेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह ॥ चित्तैवेतिद्वाभ्याम् १५ १६ ग्रामविहंगमःकपोतादिः १७ सर्वत्यागस्यफलंनिश्चितत्वंत्यागेनापगच्छतानीतमिवेत्युत्प्रेक्षते ॥ निश्चितत्वमिति ॥ पूज्यस्यानिमंत्रितस्यापूजनेदक्षाध्वरादा वनर्थःप्रसिद्धःकिंपुनःप्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥ आमंत्र्येति १८ ततःकोसौकाचखंडोयोमयामणिबुद्ध्यागृहीतस्तमाह ॥ तपइति १९

दुःखहेतुत्वाद्दुःखेग्राह्यमित्येवभावनादृढनिश्चयः ॥ जलेंदौप्रतिबिंबचंद्रेसत्यशशिनोभावनेवबद्धेत्यर्थः २० पूर्वमवासनंयथास्यात्तथाअनासत्त्यासर्वत्यागमुपक्रम्यपश्चादनंतासत्वासनातपःक्रिया
कृतासाचवृथा ॥ गृहधनदारादित्यागादादौविषमाअंतेफलासंगाविषमामध्येवनवासशीतवातादिसहनाद्विषमेतिदुःखायैवेत्यर्थः २१ अमितात्मानंदंसुसाध्यंचसर्वत्यागमुत्सृज्यमितेदुःसाध्ये
चतपआदिवस्तुनियःप्रवर्त्ततेसशठःअमितात्मस्वरूपविघातित्वात्स्वात्महेत्यर्थः २२ वनसद्मानितथावर्णितप्रकारतपोदुःखैस्तदेकताप्रयोजकाज्ञानेनचबद्धेनत्वयापूर्वप्राक्समारब्धःसर्वत्यागोनसा
धितः २३ २४ वनवासमजानताप्रागननुभूतवतांसुकुमाराणांवनवासंबंधनादधिकंदुःखंमन्ये २५ खंडिकांशकलमपि २६ उपपादितमणिसाधकचरित्रसाम्यमुपसंहरति ॥ इत्यामि
ति ॥ अंगहेपद्मनेत्रमयाइत्येवंतवचरित्रंमणिप्रयत्नकथयासमानंसम्यक्प्रकटितंस्फुटीकृतम् ॥ तन्मणिकाचदार्ष्टांतिकमेवंमदुक्तरीत्यात्वंस्वयमेवविचार्यतत्त्वतोबुद्ध्वासर्वत्यागंतपोवायदेवचिंता

त्वयातस्मिंस्तपस्येवदुःखेदृष्टिभ्रमोदिते ॥ ग्राह्यैकभावनाबद्धाजलेंदौशशिनोयथा २० अवासनमनासत्त्याकृतानंतासवासना ॥ आद्यंतमध्यविषमादुःखायैव
तपःक्रिया २१ अमितानंदमुत्सृज्यसुसाध्यंयःप्रवर्तते ॥ मितेवस्तुनिदुःसाध्येस्वात्महासशठःस्मृतः २२ सर्वत्यागंसमारभ्यनचैषसाधितस्त्वया ॥ तथादुः
खैकताज्ञानबद्धेनवनरुध्नानि २३ राज्यबंधाद्विनिष्क्रम्यप्रसरद्दुःखपूरितात् ॥ वनवासाभिधैस्साधोबद्धोसिदृढबंधनैः २४ द्विगुणाएवतेचिंताःशीतवातातपाद
यः ॥ बंधनादधिकंमन्येवनवासमजानताम् २५ चिंतामणिर्मयाप्राप्तइत्यलंबुद्धवानसि ॥ नलब्धवान्भवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम् २६ इत्येतदंगमणि
यत्नकथासमानंसम्यङ्मयाप्रकथितंतवपद्मनेत्र ॥ तद्बोध्यमेवममलंस्वयमेवबुध्यायद्वेत्सितत्परिणतिंनयाचित्तकोशे २७ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वा
णप्रकरणेपूर्वार्धेचूडालोपाख्यानेचिंतामणिसाधकवृत्तांतविवरणंनामनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥ ॥ छ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ इदानींराजशार्दूलव
स्तुसंप्रतिपत्तये ॥ शृणुविंध्येभवृत्तांतविवृतिंस्मयकारिणीम् १ योसौविंध्यवनेहस्तीसोस्मिन्भूमितलेभवान् ॥ यौवैराग्यविवेकौतौद्वौतस्यदशनौसितौ २
यश्चातौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपःस्थितः ॥ तदज्ञानंतवाक्रांतितत्परंतवदुःखदम् ३ अतिशक्तोप्यशक्तेनदुःखाद्दुःखंभयाद्भयम् ॥ हस्तीहस्तिपकेनेवराज
न्मौर्ख्येणनायसे ४ यल्लोहवज्रसारेणवारणःपरियंत्रितः ॥ तदाशापाशजालेनभवानापदमावृतः ५

मणिवदमलंनिर्दोषंवेत्सितदेवस्वचित्तकोशेनिधायफलप्राप्तिपर्यंतांपरिणतिंनयेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०नवतितमस्सर्गः ॥ ९० ॥ छ ॥ इहविंध्येभवृत्तांतद
ष्टांतिकमुदीर्यते ॥ कुंभेनराज्ञश्चरितंबोधांतत्यागासिद्धये ॥ १ ॥ वस्तुनस्तत्त्वस्यसम्यक्प्रतिपत्तयेबोधाय ॥ स्मयोविस्मयस्तत्कारिणीम् १ यौतस्यद्वौदशनौतौवैराग्यविवेकाख्यावित्यन्वयः
२ ३ अतिशक्तोबलवानपित्वमशक्तेनदुर्बलेनापिमौर्ख्येणदुःखाद्दुःखंभयाद्भयंनीयसे ४ सबद्धोलोहजालेनेत्युक्तिमकटयति ॥ यदिति ॥ परितोयंत्रितोबद्धइतियत् ॥ भवान्प्रपादाव
मिथ्याध्येयापदमावृतः ॥ राज्यपालनकालेतादृशइत्यर्थः ५

६ रिपोर्हास्तिपकोदूरादपश्यतत्यिननेसूचितंतद्दर्शनमुदाहरति ॥ यदिति ॥ द्वंद्वेरहस्ये ॥ अज्ञानस्यचेतनत्वमारोप्यवादोयम् ७ दंताभ्यांयत्नतस्ताभ्यामित्युक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ यदिति ८ ९ स
पतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकारिणःशिरः पपातोर्व्यामितियदुक्तंतदप्यज्ञानेदर्शयति ॥ यदिभेइति ॥ पतितंयथाभवतितथाकृतंत्वयापातितमिवजर्जरीकृतमित्यर्थः१०तदेवस्पष्टयति ॥ यदेति ११
१२ १३ क्षतंशिथिलीभूतमपिमनस्त्यागस्तत्त्वज्ञानेनानिर्मनस्कतातल्लक्षणेनमहासिनानिहतंतदानीमेवतेचूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोभूदितिभावः १४ तेनत्वदुपेक्षिताज्ञानेन १५ राज्य
त्यागाविधौतदेवतथागतंपतितमज्ञानंयद्घातयिष्यस्तत्तदेवक्षयंगतंसत्त्वांतपःखातपातेननाहनिष्यदित्यर्थः १६ सखातवलयंचक्रेइत्युक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ यदिति १७ परयाराजसामग्र्याग
जलंपटभूमयेत्यत्रोक्तांराजसामग्रींस्फुर्यात ॥ यातस्येति ॥ तस्यगजारेर्हस्तिपकस्यराजप्रयुक्ताश्रीःखातसामग्रीसंपद्याउक्तासातुअवज्ञानंविचारामादरस्तल्लक्षणस्यहस्तिपकनृपतेःअभ्यंतरचा

आशाहिलोहरज्जुभ्योविषमाविपुलादृढा ॥ कालेनक्षीयतेलोहंतृष्णातुपरिवर्धते ६ यद्वंद्वेप्रेक्षतेवैरीगजमारादलक्षितः ॥ प्रेक्षतेत्वांतदज्ञानंक्रीडार्थंबद्धमेककम्
७ यद्भंजगजःशत्रोःशृंखलाजालबंधनम् ॥ ततत्याजभवान्भागभूमिंराज्यमकंटकम् ८ कदाचित्सुकरंशस्त्रशृंखलाबंधभेदनम् ॥ नत्वस्यमनसस्सायोभो
गाशाविनिवारणम् ९ यदिभेपाटयत्युच्चैर्बंधंहस्तिपकोपतत् ॥ त्वयित्यजतितद्राज्यमज्ञानपतितंकृतम् १० यदाविरक्तःपुरुषोभोगाशांत्यक्तुमिच्छति ॥
तदाप्रकंपतेऽज्ञानंछेद्येवृक्षेपिशाचवत् ११ यदाविवेकीपुरुषोभोगान्संत्यज्यातिष्ठति ॥ तदापलायतेऽज्ञानंछिन्नेवृक्षेपिशाचवत् १२ भोगौघेनूनमुन्मुकेरतत्यज्ञा
नसंस्थितिः ॥ पादपेक्रकचच्छिन्नेकुलायस्तद्गतोयथा १३ यदावनंप्रयातस्त्वंतदाज्ञानंक्षतंत्वया ॥ पतितंसन्ननिहतंमनस्त्यागमहासिना १४ तेनभूयःसमुत्था
यस्मृत्वापरिभवंकृतम् ॥ तपःप्रपंचखातस्मिन्गहनेत्वंनियोजितः १५ तदैवाघातयिष्यस्त्वंयद्यज्ञानंतथागतम् ॥ राज्यत्यागविधौतत्त्वांनाहनिष्यत्क्षयंगतम्
१६ यत्खातवलयस्तेनवैरिणाहस्तिनःकृतः ॥ ततपोदुःखमखिलमज्ञानेनतवार्पितम् १७ यातस्यराजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम ॥ सात्ववज्ञाननृपतेश्चिताभ्यंतर
सारिणी १८ त्वंगजेंद्रस्त्वयंसाधोदीर्घेवनेऽगजोपिसन् ॥ अज्ञानवैरिणातेननिक्षिप्तस्तरसाभितः १९ यत्खातवलयोबालउताभिरवगुंठितः ॥ आवृतंततरोदुःख
मीषत्सज्जनवृत्तिभिः २० इत्यद्यापितपःखातेदुःखेह्यस्मिन्सुदारुणे ॥ स्थितोसिपातालतलेनृपबद्धोयथाबलिः २१ गजस्त्वमाशानिगडानिवैरीमोहोनिखातः
पुनरुग्रबंधः॥महीतलंविंध्यउदंतइत्थंत्वदीयउक्तःकुरुयत्करोषि २२॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणंनामैकनवतितमःसर्गः९१

रिणीअंतरंगैश्वर्यंभूता ॥ चिंतैवह्यविवेकस्यसर्वस्वमितिभावः १८ हेसाधोत्वमगजोपिसन्नयमुक्तविवेकसंपन्नोगजेंद्रःअनेनाज्ञानलक्षणेनवैरिणाअभितःखातेतरसानिक्षिप्तः १९ उपर्यस्थगयद्बा
ऌलतैघनसतंशठइत्यस्यतात्पर्यंस्फुटयति ॥ यदिति ॥ सज्जनवृत्तिभिःशांतिक्षांत्यादिगुणैःसाधुजनसमागमैश्चईषदावृतम् २० “इतिभूयोदृढंबद्धस्तेनहस्तिपकेनसः ॥ तिष्ठत्यद्यापिदुःखे
नमूसद्मनियथाबलिरि”त्युपसंहारस्यतात्पर्यंवर्णयन्नुपसंहरति इत्यद्यापीति २१ उक्तमनुकंचपिंडीकृत्याह ॥ गजइति ॥ त्वंगजः ॥ आशास्तवनिगडानि ॥ मोहोवैरीहस्तिपकः ॥ उग्रेउप
सिनिर्बंधएवनिखातः ॥ महीतलंविंध्यः ॥ इत्थंत्वदीयउदंतोवृत्तांतोमयाहस्तिकाख्यानेनोक्तः ॥ एवंपरिज्ञायतपःखातादुद्गम्यतस्यरिपोर्नाशाययत्करोषितत्कुरुमाविलंबस्वेत्यर्थः ॥
२२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पूर्वार्धे०एकनवतितमःसर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ।